

श्रीमदेका आज्ञनेयप्रशंसानवरत्नमाला ।

श्लो॥ श्रीमद्वर्तमहापुरीसुजनताऽलङ्कारचूडामणिस्त्वेकावंशपयोविकौस्तुभमणिर्विद्वत्प्रियस्सद्गुणी ।
 श्रीराजेश्वररायनामकसुधीर्वाणीरमावल्लभो दाता यस्य पितामहसुविदितः कीर्त्याऽऽन्नमाभासयत् ॥
 तातं यस्य पिताऽजयच्छुभगुणैश्श्रीपुण्डरीकाक्ष इत्यन्यथामभिधां सदा भजनतश्श्रीपुण्डरीकाक्षगात् ।
 नेत्राभ्यामपि रूपतोऽपि विभुताशक्त्याऽर्थनिर्वाहणे लक्ष्मीवल्लभतार्जनेन च बुधान्सन्तोषणेनाप्यगात् ॥
 सोऽन्वर्थाभिध आज्ञनेयपदभाक्सत्कार्यसंसाधने विशो रामपदारविन्दभजनायत्तामचित्तसदा ।
 श्रीवाणीधरणीसुकीर्तिरमणीस्वामादिलक्ष्मीं तथा जायाः पञ्च समास्सदावति मिथोवैषम्यहीना अहो ॥
 धर्मन्याय्यपथानुगार्जन्दिशा पुष्पाति लक्ष्मीं सदा सत्कार्येषु फलाभिवर्धनविधास्वर्थापिणाद्भारतीम् ।
 पृथ्वीसुत्तमदोहदैर्वरगुणैः कीर्तिं प्रियामीप्सिताशेषार्थप्रकरोपसङ्घटनतस्तामादिलक्ष्मीं प्रियाम् ॥४॥
 रामारायबुधावतंससुकविपद्यं यथाऽजीजनःकालेयाखिलदुर्मतालिभिदुरानद्वैतसंस्थापकान् ।
 ग्रन्थान्ग्रन्थितुमाज्ञनेयमपि तद्ग्रन्थप्रकाशीकृतौ घाताऽनाऽसृजदित्यवेक्ष्य मनुयात्को न प्रबन्धं त्विमम् ॥
 भोगेनानुदिनं धनस्य न पुनस्त्वभ्यागमो मुक्तवन्निक्षिप्तस्य सुपातके स जगति प्रत्यक्षनालोचयते ।
 सत्पात्रेषु च सत्सुकार्यनिवहेष्वत्यादरौदार्यतो यद्विचं विनियुज्यते तदिह चामुत्रापि भोगावहम् ॥६॥
 एवं साधु समीक्ष्य स स्वहृदये स्वैकत्वमादर्शयन् दाने भूरिसहस्रसम्भितवसुत्यागेन तूदारधीः ।
 रामारायकृतातिविस्तृतलसद्गाप्यत्रयांसद्विमर्शाभिरुच्यं प्रकटीचकार महितं मुद्रापयित्वाऽमलम् ॥७॥
 सन्तानं कृतिरूपं पृथ विमलस्त्वाचन्द्रतारं स्थिरः यावत्कीर्तिरिहासि तावदमरैस्स्वर्गं स भुंक्ते सुखम् ।
 विश्वस्याभिगिरोऽयुदारविषणस्त्वेकाज्ञनेयाभिधो विचारक्षणदीक्षगौपनिषदं सद्ग्रन्थनादीपयत् ॥८॥

धनोऽस्येकाज्ञनेय ! त्वमिह तव धनं धन्यमेतन्निघाना-

दक्षय्यान् भुंक्ष्व, भोगानिह जगति परत्राप्यभीष्टान्कुलीनैः ।

साकं स्वैः कीर्तिकान्ता नष्टु दशदिशारङ्गदेशेष्वजलं

यावद्ग्रमानुचन्द्रं प्रथय बुधमुदेऽन्यच्च तद्ग्रन्थजालम् ॥९॥

उपोद्घातः ।

अयि भो विद्वदग्रेसराः !

आसीत्कश्चिदान्त्रदेशान्तर्गतगतीपुरीमण्डले गीर्वाणवाणीकविताचातुरीधुरीणस्सन्नसमाराधित-
सकलकलाकलापस्तकलजनानन्दनीयगुणप्राग्गणीष्वद्दर्शनसारसर्वज्ञस्तकलास्तिकजनवर्षदुर्बुधः, निरन्त-
रन्तेवासिजनपोषकः, निरहममाभिमान, निगर्वशिक्षामणि, निराडम्बरजीवनः, नितान्तहृद्यग्रीवारा-
धनासक्तचित्तः नाम्ना 'रामराय' इति निखिलबुधजनविधेयस्सुधीमणि ।

इयं हि तानधिकृत्य अस्माभिरुपलब्धा किंवदन्ती—एते हि 'बेङ्गकोण्डोपाह्वयरामराय
सुधीनगय' निवासिन 'नरसरावुपेट' समीपवर्तिपमिडिपाडुनामकमग्रहारं, कुलेन आन्त्रनिशोगि-
त्र ह्यगान्, गोत्रेण भरद्वाजः, सूत्रेणाश्वलायनमध्ययनेन ऋक्शात्वा, तनुजनुषा हनुमाश्रमोहनरायौ च
धन्यतमानकार्पूरिति ।

इमे विद्वदग्रेसरा (१७२७) ससनवत्युत्तरसप्तशततमे शालिवाहनशके युवसंवत्सर-
मार्गशीर्षामायाभिन्दुवासरे, अर्धरात्रे, कटकलग्ने प्रादुर्भूय तदनु क्रमशः तत्तच्छास्त्रेषु निमित्तमात्रेण
तत्तद्देशिकवै कृत्नपरिचया उपदेशमात्रेणैव निरवशेषं वैदुष्यमवाप्य, तत्तद्देशिकवरगुरुस्थानमध्य
तिष्ठन्निति, अत्यल्प एव वयसि ह्यग्रीवानुग्रहसम्पादनाय कृप्यानदीतीरगतवेदादिनामकपुण्यश्रेष्ठे
तपश्चर्याया सङ्कल्पमिद्धि सम्पाद्य, तदनुग्रहावासासकलकलावैदुषीका अपि विशिष्यात्मविद्यायामनितर-
साधारणशुभोपीपकर्षं समाधिकतराभिमानं चावापुरिति च, किञ्चिदैतिह्यमत्र विलेखितुमुत्सुका वयमिति
निवेदयाम ।

एवमनितरसाधारणया पाण्डित्यमतिमया अत्यल्पेऽष्टात्रिंशद्द्वर्षात्मके जीवितकाले प्रायश-
श्शताधिकान् नाटककाव्यचम्पूस्तोत्राष्टकनामावलीशतकादीन् बहुतरशास्त्रनिबन्धरूपान् व्याख्यान-
रूपान्श्च विविधान्ग्रन्थान्तिरचय्य, प्रारब्धकर्मक्षयात्तावतैव कालेन गतायुष आनन्दनामसंवत्सरकार्तिक-
शुक्लनवम्या मृतलं विहाय गता एते महाभाग मोक्षमात्राज्यमध्यतिष्ठन् ।

स्मृत्यारूढं किञ्चिदज्ञोपक्षिपाम —यथा हि शङ्करभगवत्पादा पञ्चमे वयसि मातुरनुज्ञया कृत्न-
सन्ध्यासगिरिब्रह्म अर्षित्य सकलानि शास्त्राणि श्रीगोविन्दसगदसपादेभ्य, अत्यद्देशविषयेऽप्यद्वैतमत-
व्यवस्थापनार्थमेव सर्वमायुर्विभ्युज्जत, यथा च मधुसूदनसरस्वतीयतय बाल्य एव कृत्नपारित्राज्यपरिग्रहा
अभ्यस्य सर्वाणि शास्त्राणि श्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादेभ्य आभूते कालमद्वैतमतव्यवस्थापनार्थमेव
स्वीयमायुरुपायुञ्जन्, एवमिमे रामरायसुधीमणयोऽपि विना पारित्राज्यपरिग्रहे अत्यल्पमप्यात्मीयमायु काल-
मद्वैतमतव्यवस्थापनार्थमेवापयापयन्ति येतत्तदीयग्रन्थपरिशीलनेन न कस्यापि मनसि समाच्छन्दं न भवतीति
विनिश्चिनुम ।

यथा द्वैतमित्यात्वप्रमाणप्रदर्शनेन द्वैतसत्यत्वसाधकप्रमाणाभावनिरूपणेन च श्रवणरूपं सूत्र-
मार्ग्यादिकं भगवता शङ्करेण विरचितं, यथा च श्रुतिसिद्धे अद्वैते तर्कान्मासाऽभ्यासीकल्पेन सत्त्व-
मार्ग्यादिकं भगवता शङ्करेण विरचितं, यथा च श्रुतिसिद्धे अद्वैते तर्कान्मासाऽभ्यासीकल्पेन सत्त्व-

‘य आत्मा अपहृतपाप्मा’, ‘सत्यकामस्त्यसङ्कल्पः’, ‘सोन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्यः’ इत्यादिश्रुतिगतानि निर्गुणब्रह्मप्रकरणवाक्यानि तु अद्वितीयब्रह्मज्ञानानुकूलनिषेधापेक्षितप्रतियोगिसमर्पकतयाऽन्यथासिद्धानीति न तान्यपि ब्रह्मणि गुणवैशिष्ट्यपराणि ।

यत्तु ‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये’त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिरिति, तत्रोच्यते—
‘एतद्द स्म वै पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते’, ‘किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः’,
‘ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वितैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती’तिश्रुत्या आत्माभि-
व्यक्तिमतः पुरुषस्य एषणात्रयत्यागोऽभिहितः । तदनु च- ‘स एष नेतिनेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते
अशीर्यो न हि शीर्यते’त्यादिना निषिद्धसर्वोपाधिकत्वरूपः आत्मस्वरूपमहिमाऽभिहितः । तत्र ‘तदेत-
दृचाभ्युक्तं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्’ इत्यभिहितम् । अत्र उप-
क्रमोपसंहारपर्यालोचने एषणात्रयत्यागवतः पुरुषस्थैवार्यं प्रतिषिद्धसर्वोपाधिकत्वरूपः (सर्वोपाधिपति-
पेधत्वरूपः) आत्मस्वरूपमहिमा श्रुत्या प्रत्यपादि, नतु ब्रह्मणि नित्यमहिमारूपो गुण इति स्पष्टमवगम्यते ।

नचैतन्मन्त्रारम्भे ‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः’ इत्यादिना ब्रह्मणः प्रकृतत्वेव
ब्रह्मगतगुणपरमेवैतदिति वाच्यं, तत्रैव ‘स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य
एपोन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिन्शेते’ इत्यादिवाक्योक्तजीवस्वरूपमनूय ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनेन अस्य वाक्यस्य
ब्रह्मगतगुणपरस्वभावात् । ‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये’त्यत्र ब्राह्मणपदमपि ‘तद्वेद तदधीते’ इति
सूत्रविहितान्तत्वात् ब्रह्मविन्मात्रपरमेव, नतु ब्रह्मपरम् । ततो नानया श्रुत्या ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिः ।

नापि- ‘ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः’ इत्यादिस्मृत्यापि ब्रह्मणस्सगुणत्वं शङ्क-
नीयं, अत्र यानि ज्ञानादीनि स्वरूपमृतानि न तानि गुणरूपाणि, यानि च स्वरूपातिरिक्तानि
क्रियाबलादीनि न तानि बास्तविकनित्यत्वानि, किं तु चरमसाक्षात्कारपर्यन्तावस्थायित्वेन उपचरित-
नित्यत्वानि । यथा—‘अयामसोमममृता अभूम’ इत्यादौ आभूत्सपृष्टवस्थायित्वरूपममृतत्वमुपचर्यते
तद्वत् । एवं सर्वत्र समुणवाक्यानां औपाधिकगुणविषयत्वेन न स्वाभाविकनिर्धर्मकश्रुतीनां विरोधः ।
नचैवं सोपाधिकत्वे ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’ति श्रुतिविरोधश्शङ्क्यः, अत्र पारमेधरं ज्ञानबल-
क्रियादिकमस्मदादाविव न भौतिकोपाधिकं, नापि योगिष्विव योगशक्त्यार्जितं वा इत्येतावन्मात्र-
स्वाभाविकत्वोपपादनेनाविरोधात् ।

नाप्यनुमानेन ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिः—तद्वि- ब्रह्म धर्मिसत्तासमसत्ताकधर्मवत्, धर्मिसम-
सत्ताकभावरूपधर्मवद्वा, यावत्स्वरूपमनुवर्तमानधर्मवद्वा, स्वज्ञानावाध्यधर्मवद्वा, भावरूपधर्महीनं नाव-
स्तिष्ठते वा, पदार्थत्वात् भावरवाद्वा घटवत् इति स्यात् । अत्र धर्मिपदस्वपदयोः यत्किञ्चिद्धर्मियत्कि-
ञ्चित्सम्बन्धिपरत्वे यत्किञ्चिद्धटादिसमसत्ताककल्पितधर्मवत्तायाः ब्रह्मणि प्रागेव सिद्धत्वासिद्धसार्धं
दोषः । धर्मिपदस्वपदयोर्ब्रह्मणस्सत्त्वे ब्रह्मसमानसत्तायाः काप्यप्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धिः ।

एवं ईश्वरसदावाप्तसमस्तकल्याणगुणः- सदाप्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्—यथा चैत्रः ।

ईश्वर.- सदा व्यक्तसमस्तदोषः- सदा तज्जिहासुत्वे सति- तत्त्यागे शक्तत्वात्- यथा चैत्रः इत्यत्रापि : शुद्धस्य ब्रह्मणः पक्षीकरणे निरुक्तहेतोरभावाद्धेतुत्वसिद्धिः । उपहितस्य पक्षीकरणे अर्थांतरं च । अत्र अवासेस्तादात्म्यरूपतया स्वाभिन्नावाससमस्तकल्याणगुणत्वेन सधर्मकत्वायोगात् । आनन्दादीनां कल्याण- गुणानां नित्यत्वेन तत्प्रेप्सायाः, तत्र सामर्थ्यस्य च क्तुमशक्यत्वाच्च । तस्मान्नानुमानं ब्रह्मसमस्तत्वाक- धर्मे प्रमाणम् ।

यस्तु 'सत्यसौस्य महिमा' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्ममहिम्नस्तत्यत्वाभिधानाद्ब्रह्म सगुणमिति, तदत्र प्रति- वक्तव्यम्- अयमत्र ऋचामनुक्रमः—

'येनासमुद्रमसृजो महीरपः तदिन्द्र वृष्णि ते शवः सत्यस्सोस्य महिमा सन्नशेयं क्षोणीरनुचक्रदे' ॥१॥

हे इन्द्रः तत् = प्रसिद्धं; ते = तव; शवः = बलं; वृष्णि = वर्षकं, अमीष्टफलदं; येन = बलेन; मही = महतीः; अप. = जलानि; आसमुद्रं = समुद्रपूरणयोग्यं; असृजः = सृष्टवानसि; सः = बलरूपः अस्य समुद्रादेर्जनकः महिमा; सत्य इति । इदं हि ऐन्द्रं सूक्तम् । अत्र च इन्द्रस्य महिमा सत्यत्वेनाभिधीयते, न तु ब्रह्मणः । अथापि अनन्तरासु—

'तच्चा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्व- माविध' ॥२॥

सुवीर्यं = तत्प्रसिद्धं ब्रह्मरूपं; त्वा; पूर्वचित्तये = पूर्वेषां ब्रह्मविदां चित्तये ज्ञानाय; यामि = आश्र- यामि; येन = सुवीर्येण; यतिभ्यः = उपरतेभ्यः, यदृभ्यस्सकाशादाहृत्य; भृगवे = भृगुनाम्ने ऋषये; धने = हिते दत्तेसति; येन = वीर्येण; प्रस्कण्वनामानं ऋषिः; आविध = रक्षितवानसि; इत्यस्यां ऋचि ब्रह्म- लिङ्गावगमात् ।

'इन्द्रो मन्हा रोदसी पप्रधच्छव इन्द्रसूर्यमरोचयत् । इन्द्रो ह विश्वा भुवनानि येमिरे इन्द्रे सुवानास इन्दव' ॥३॥

इन्द्रः; शवः = शवसः, स्वीयबलस्य; मन्हा = महिम्ना; रोदसी = धावाप्रथिव्यौ; पप्रधत् = विस्ता- रितवान्; इन्द्रः = सूर्यमरोचयत्, स्वर्मान्वावृत्तं सूर्यं स्वर्मानुबधेन; अरोचयत्; इन्द्रो ह = इन्द्र एव; सर्वाणि भुवनानि; सुवनासः = स्यमानाः; इन्दव = सोमाश्च; येमिरे = इन्द्रेण नियम्या इत्यर्थः । अस्यां ऋचि सूर्यचन्द्रादीनां नियामकत्वस्य अभिधानाच्च, एतासां ऋचां ज्योतिरधिकरणन्यायेन ब्रह्मपरत्वं ब्रह्मगतमहिम्नस्तत्यत्वं च समामनन्ति परे । तदेतन्न युज्यते, नात्र ज्योतिरधिकरणन्या- यावकाशः ।

'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्येतद्वाक्ये 'पादोऽस्य विधामृतानी'ति वाक्योक्त- चतुष्पाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दानुसारेण, भौतिकज्योतिषः दिवि वर्तमानताऽसम्भवेन च ज्योतिशब्दस्य रूढ्यर्थे परित्यज्य ब्रह्मपरत्वमवधृतम् । प्रकृते तु सूर्यप्रकाशकत्वादीनां वज्रिण्यपि सम्भवात्, भुवन- नियन्तृत्वादेरारोपेण स्तुतिसम्भवाच्च । अत्रेन्द्रपदस्य रूढ्यर्थपरित्यागो न युज्यते- अन्यथा सम्पूर्ण-

सूक्तस्थानामनेकेन्द्रपदानां रूढिपरित्यागो वाच्यः स्यात् । अपिच 'इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो बर्धन्तु या मम । पावकवर्णाश्शुचयः निषधितः अमिस्तोमैरनूपत्' इत्युत्तरक्रमयोपि न सङ्गच्छते । अत्र षड्विम्बमानादिभिस्तोत्रैः इन्द्रस्तूयते । स्तोत्रशस्त्रादिमित्युपमानत्वमिन्द्रस्यैव सङ्गत् भवति- देवज्ञानत्वात् । न परमेश्वरस्य ।

यस्तु सत्यकामत्वादीनां ज्ञेयब्रह्मप्रकरणेषु श्रवणात् ब्रह्म सगुणमिति, तत्र—दर्शपूर्णमास-प्रकरणपठितस्य पूषादिमन्त्रस्य दर्शादौ पूषादिदेवताविरहेण यथा पूषादिदेवताकर्मणि अङ्गेन विनियोगः, तथा ज्ञेयब्रह्मप्रकरणगतानां सत्यकामत्वादीनां ज्ञानान्वयासम्भवेन सगुणोपासनायामेव अन्वयसम्भवात् निर्गुणब्रह्मस्तावकत्वाद्वा, 'यसर्वज्ञस्स सर्ववित्' इत्यादीनां उपासनाप्रकरणस्थत्वाभावेऽपि तदस्थलक्षणद्वारा ब्रह्मप्रतिपादने तात्पर्येण ब्रह्मणि गुणप्रतिपादनेऽनात्पर्याच ।

नच श्रुत्या विहितस्य श्रुत्या निषेधे विकल्प इति वाच्यं, 'तत्परातत्परयोस्तत्परं प्रबल'मिति न्यायेन उपासनापराणां सगुणवाक्यानां दुर्बलत्वात् ब्रह्मस्वरूपबोधनपराणां निर्गुणवाक्यानां प्रबलत्वाच्च विकल्पाप्रसक्तेः ।

अतः 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'स एष नेति नेति', 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'शिवमद्वैतं', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि श्रुत्या, 'परमार्थतस्तु भूपाल संक्षेपात् श्रूयतां मम । एको व्यापी समश्शुद्धः निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्मवृद्ध्यादिरहितः आत्मा सर्वगतोऽप्ययः ॥' परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः । न योगवान् न युक्तोऽभूत् नैव पार्थिव योऽव्यति ॥' इत्यादि स्मृत्या च ब्रह्मणः निर्गुणत्वावगमात् न अतत्परामिहोपासनाश्रुतिभिर्वैक्षण्यसगुणत्वसिद्धिः ।

एतेन ब्रह्मणो निराकारत्वमपि सिद्धं भवति । नच ननु ब्रह्म साकारं-सप्तृत्वात्, पालयित्वात्, उपदेष्टृत्वाद्वा- इत्याद्यनुमानैर्वैक्षण्यस्साकारत्वे कथं ब्रह्मणो निराकारता इति शङ्क्यं- तत्रैवं प्रष्टव्यास्साकारवादिनः- परामिततः परमेश्वरस्य विग्रहः किं भौतिकः ? उताऽभौतिकः ? अभौतिकोऽप्ययं किं मायिकः ? उतामायिकः ? भौतिकमायिकावपि स्वकर्माजितौ ? उत परकर्माजितौ ? यद्यपि परमेश्वरः, स्वकर्माजितभौतिकमायिकाविग्रहवान् तदायं संसारी स्यात्, यदि परकर्माजितभौतिकमायिकविग्रहवान्, तदा इष्टापत्तिः- शुद्धचिन्मात्रस्यापि परकर्माजितदेहादिसम्बन्धाभ्युपगमात् । अमायिकस्यापि देहस्य- ब्रह्मभेदाङ्गीकारे सिद्धान्तज्ञानिः । रामानुजाभ्युपगतविग्रहस्य- ब्रह्मभेदानङ्गीकारात् । ब्रह्मभिन्नस्य शरीरस्य सत्यत्वरूपामायिकत्वाङ्गीकारे 'नेतिनेति'ति श्रुतिविरोधः- तथा ब्रह्मभिन्नस्य सत्यत्वनिषेधात् । 'अपाणिपादो जवन्नो महीता' इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । अथ अभौतिकायायिक-ब्रह्मभिन्नदेहाङ्गीकारे जीवतद्देहयोरप्यभेदापत्त्या देहात्मभावे पर्यवसानात् चार्वाकमतमवेष्टापत्तिः- शरीर-स्वभौतिकत्वे प्रमाणत्वात् । 'अपाणिपाद' इत्यादिश्रुतिविरोधश्च ।

नच 'व्यादित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'यद्वापश्यः पश्यते स्वमवर्णं', 'ऋतेः सत्यं परं ब्रह्म पुर्यं कृष्णपिङ्गलं', 'विधत्तश्चक्षुरुन् विधत्तो मुखः', 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'पश्य मे पार्थ रूपाणि', 'सर्वतः पाणिः स'

तम्' इत्यादिश्रुतिसृष्टिभ्यः ब्रह्मणश्शरीरसिद्धिरिति वाच्यं, तेषां वाक्यानां जटविलक्षणस्वप्रकाशपरमात्म-
स्वरूपप्रतिपादनपरतया उपासनापरतया चोपपत्त्युक्तत्वात् ।

निर्गुणब्रह्मज्ञानं च निर्विकल्पात्मकं 'तत्त्वमसी'त्यादिवेदान्तवाक्यादेवोत्पद्यते । नच लौकिक-
वाक्यानां सविकल्पकज्ञानजनकत्वस्यैव दृष्टत्वात् तत्सामान्याद्वेदान्तवाक्यानामपि सविकल्पकज्ञानजनकत्वमेव
स्यादिति वाच्यं, सोऽयं देवदत्त इत्यादिलौकिकवाक्यानामपि निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वस्य लोकदृष्टत्वा-
दित्यन्यदेतत् ।

सत्यप्येवं श्रुतिसिद्धे अद्वैते श्रीमद्भिराचार्यशङ्करपादैस्सुषुपादिते च तदनुपदे तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रवृत्ताः श्रीरामानुजाचार्याः बोधायनाचार्यप्रणीतं ब्रह्मसूत्रवृत्तिग्रन्थं प्रमाणीकृत्य व्याससूत्राणि व्याकुर्वाणाः
ग्रन्थद्वैतेन विरुध्यन्ते—

तद्यथा—

अद्वैतवादे

प्रपञ्चः मिथ्या ।
परमात्मा निर्गुणः निर्विशेषश्च ।
सच सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः ।
अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वम् ।
परमेश्वरः अशरीरी ।
असङ्गः परमेश्वरः ।
अज्ञानं भावरूपम् ।
विवर्तवादः ।
सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां निर्विशेषविषयत्वम् ।
वेदान्तवाक्यानां निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वम् ।
निर्गुणवाक्यानि स्वार्थपराणि ।
सगुणवाक्यान्वयार्थानि
जीवपरयोरभेदः ।
ज्ञानमात्रं मुक्तिसाधनम् ।
कर्मोपासनयोर्ज्ञानाङ्गत्वम् ।
मुक्तौ जीवब्रह्मणोरभेदः ।
जीवानां स्वस्वरूपता मुक्तिः ।

तदत्र किमद्वैतं श्रुतिसिद्धमाहोस्विद्विशिष्टाद्वैतमित्येतदस्मिन् ग्रन्थे सप्रमाणं सद्युक्तिकं सोदा-
हरणं च विमृशुः ग्रन्थकर्तारः ।

तत्र यत्प्रत्यर्थिभिस्समीहितसाधनत्वेन प्रमाणमूर्धन्यतया प्रदर्शितं विष्णुपुराणभागवतादिकं,
तत्रापि षड्विधैस्तार्थनिर्णायकप्रमाणैर्यदद्वितीयब्रह्मपरस्वोपादानं ग्रन्थकर्तृकृतं तदेतत्प्रतिवादिनां शिरसि
वज्रनहारायते ।

विशिष्टाद्वैतवादे ।

प्रपञ्चस्तत्यः ।
परमात्मा सगुणस्सविशेषश्च ।
सच भेदत्रयसहितः ।
चिज्जडेधरात्मकं पदार्थत्रयमपि तत्त्वम् ।
प्रपञ्चशरीरः परमात्मा ।
ससङ्गः ।
अभावरूपमज्ञानम् ।
परिणामवादः ।
सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां सविशेषविषयत्वम् ।
तेषां सविकल्पकज्ञानजनकत्वम् ।
प्राकृतहेयगुणनिषेधपरतया अर्थवाद्रूपाणि ।
सगुणवाक्यानि स्वार्थपराणि ।
जीवात्मपरमात्मनोर्भेदः ।
कर्मसमुच्चितोपासनाभक्तिप्रपत्त्यादीनि मोक्षसाधनानि ।
कर्म, ज्ञान, अष्टाङ्गयोगादीनां भक्तियोगाङ्गत्वम् ।
मुक्तावपि जीवब्रह्मणोरभेदः ।
वैकुण्ठलोकप्राप्तिः, ईश्वरकैङ्कर्यं च मोक्षः ।

तद्यथा विष्णुपुराणे—

श्लो॥ 'पर पराणा परम परमात्माऽऽत्मसंस्थित ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जित ॥' (विष्णुपुराणम् १, २, १०)

अत्र द्रव्यगुणक्रियाजातिसंज्ञानामारूढै कल्पनाहेतुमि विशेषणविवर्जित परमात्मा इति तदीयविष्णुचित्तीयव्याख्या । अनेनात्र निर्विशेष ब्रह्म उपकान्तमिति स्पष्टम् ।

'अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानयो ।

परमार्थस्त्वसत्यप्य गोचरो वचसा न य ॥' (६, ७, १०)

इत्यन्ते पष्ठाशे उपसंहृतम् । अत्र च अहं ममेतिव्यवहारस्य अविद्याकलितस्व परमार्थस्य परमात्मनस्तु वाचामगोचरत्वं च प्रतिपादितम् । यस्तु वाचामगोचर तस्तु निर्विशेष ब्रह्मैव भवति । सविशेषस्य वाचगोचरत्वाल्लोकात् ।

तथा—'न स्थूलं न च सूक्ष्मं यत्र विशेषणगोचरम् ।

तत्पद परमं विष्णो प्रणमाम सदाऽमलम् ॥' (१, ७, ५२)

'आद्यो यज्य पुमानिज्य य पूर्वेषां च पूर्वज ।

तं नतास्म जगत्सन्तु सद्यारमविशेषणम् ॥' (१, ७, ६१)

अत्र मायया ब्रह्म जगत्सन्तुत्वादिविशेषणयुक्तमिति, वस्तुतः तादृशविशेषणरहितमिति च अभिधीयते ।

एवम्— 'नमो नमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृत् ।

इन्द्रस्त्वमग्नि पवन वरुणस्सविता यम ॥' (१, ७, ६७)

इत्यस्मिन् श्लोके परमेश्वरस्य मायया ब्रह्मादिरूपत्वमभिधाय,

'शुद्धस्सलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुण ।

तमात्मरूपिणं देव नतास्म पुरुषोत्तमम् ॥' (१, १४, ३७)

'अविकारमज शुद्ध निर्गुणं यन्निरञ्जनम् ।

नतास्म तत्पदं ब्रह्म विष्णोर्यत्परम पदम् ॥' (१, १४, ३८)

'अदीर्घह्रस्वमन्धूलमनप्वश्यामलोहितम् ।

अस्नेहच्छायमतनुमसक्तिमशरीरिणम् ॥' (१, १४, ३९)

'अनाकाशमसत्पशमगन्धमरसं च यत् ।

अचक्ष्वश्रोत्रमचलमबावपाणिममानसम् ॥' (१, १४, ४०)

'अनामगोलमसुखमतेजस्कमहेतुकम् ।

अमये भ्रान्तिरहितं अनिद्रमजरामरम् ॥' (१, १४, ४१)

'अरजो शब्दममृतममृषं यदसंश्रुतम् ।

पूर्वापदे न वै यस्मिन् तद्विष्णो परम पदम् ॥' (१, १४, ४२)

इत्यादिभिःश्लोकैरपास्तसमस्तविशेषरहितं ब्रह्म अभिहितम् ।

तथा— 'नित्यानित्यप्रपञ्चात्मनिष्प्रपञ्चामलाश्रित ।

एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारणम् ॥' (१, २०, १२)

अत्र ब्रह्मणः मायया प्रपञ्चात्मत्व, वस्तुतः प्रपञ्चसङ्गराहित्यं च अभिहितम् ।

एवम्— 'एवंप्रकारममलं नित्यव्यापकमक्षयम् ।

समस्तभेदरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम् ॥' (१, २०, ५३)

अत्र सजातीयादिभेदत्वरहितं अद्वितीयं ब्रह्म निरूपितम् ।

तथा— 'एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्पत्र न चाधिप ॥' (२, १४, २८)

'एको व्यापी समश्शुद्ध निर्गुण प्रकृते पर ।

जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽप्यय ॥' (२, १४, २९)

'तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थो वा द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन ॥' (२, १४, ३१)

'वेणुन्मविभेदेन भेदेष्वङ्गादिसंज्ञित ।

अभेदव्यापिनो वायो तथा तस्य महात्मन ॥' (२, १४, ३२)

'एकत्वं रूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिन ।

देवादिभेदेऽप्यध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि स ॥' (२, १४, ३३)

अत्र ब्रह्म एकमेव परमार्थं अन्यत्सर्वं जगदपरमार्थं एव । तच्च ब्रह्म ज्ञानात्मकमेकं नाम-
जात्यादिभेदरहितं च, एवं स्थिते ये द्वैतं पश्यन्ति ते तत्त्वदृष्टय न भवन्तीति प्रतिपादितम् । एवं
विष्णुपुराणस्य अद्वितीयब्रह्मपरत्वं स्पष्टमवगम्यते । तथा भागवतमपि निर्विशेषब्रह्मपरं भवति- तद्यथा—

'अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिस्स्फुटस्य ।

कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या माया त्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥' (१०, १४, १६)

'यस्य कुक्षाविद सर्वं सालं भाति यथातथा ।

तत्त्वव्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥' (१०, १४, १७)

'अथैव त्वद्वेदस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितम् ।

एकोसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्भ्रत्सास्समस्ता अपि ॥

तावन्तोसि चतुर्भुजास्तदभि तैस्साकं मयोपासिता ।

तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥' (१०, १४, १८)

एभिश्श्लोकैः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं, ब्रह्मणः अद्वितीयत्व चाभिहितम् ।

तथा— तस्मादिदं जगदशेषमसत्त्वरूपं स्वप्नाभमत्प्रविषणं पुरुषु खडु खम् ।

त्वर्येव नित्यसुखवोधतनावनन्ते मायान उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥' (१०, १४, २२)

अत्रापि प्रपञ्चस्य मायाकल्पितत्वेन मिथ्यात्वं, ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दरूपत्वं चाभिहितम् ।

तथा—एकस्वमात्मा पुरुष पुराणसत्यस्वयंज्योतिरनन्त व्याध ।

नित्योक्षरोऽजससुखो निरञ्जन पूर्णोऽद्भ्यो मुक्त उपाधितोऽमृत ॥ (१०, १४, २३)

अत्र ब्रह्मण अद्वितीयत्वं परमार्थसत्यत्वं निर्विकारत्वमुपाधिरहितत्वं चाभिहितम् ।

एवविध त्वा सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।

गुर्वर्कलब्धोपनिपत्सु चक्षु प्राये तरन्तीव भवानृताम्बुधिम् ॥' (१०, १४, २४)

'आत्मानमेवात्मतया विजानता तेनैव जातं निखिल प्रपञ्चितम् ॥'

ज्ञानेन भूयोपि च तत्प्रतीयते रजवामहेर्भोगमवाभवौ यथा ॥' (१०, १४, २)

'अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतजमावात् ।

अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥' (१०, १४, २६)

एमिश्लोकै संसारस्याज्ञानकल्पितत्वेनानृतत्व, तस्य च अभिन्नात्मज्ञानेन मोक्ष, वस्तुत

अद्वितीयचिन्मात्रे ब्रह्मणि बन्धमोक्षाभावश्च निरूपित ।

'प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोपि विडम्बयसि मृतले ।

प्रपन्नजनतानन्दसंदोहं प्रथितुं प्रभो ॥' (१०, १४, ३७)

'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय ।' (१०, ८७, १)

अत्र वस्तुत ब्रह्म निर्गुणमिति, निष्प्रपञ्चमिति च सुस्पष्टमाज्ञात्म् । एवं पुराणान्तराणाम-

अद्वितीयब्रह्मपरत्वं ग्रन्थकर्त्रा स्पष्ट प्रतिपादितमस्ति ।

अपि च- ग्रन्थेऽस्मिन् तत्रतत्र प्रकरणवशात् बौद्धतार्किकसाङ्ख्यमैमासिकादिमतानि सयुक्तिकं निराकृत्य निष्कलङ्कमद्वैतमतिष्ठिपन् ।

त्रिवहुना ग्रन्थेऽस्मिन्मन्मन्व्यासाशयानुगुण श्रुत्यर्थजातं, अचखण्डन् दुर्वादिमतजल्पितानि, स्पष्टतरमुपापीपदन् श्रुत्यनुग्राहकस्मृतियुक्तिपुराणोत्तिहासादिक, प्रातिष्ठिपश्च निष्कलङ्कमद्वैत, अन्वगृह्यंश्च अज्ञानिजीवलोकं, अलमकुर्वंश्च भारतावनिमिति मोमुघामहे वयम् । महाशया ! केवलत्वार्थपरता-सङ्कलितेऽस्मिन् कलिकाले नास्तिकजनबहुले च जीवलोकं विनाऽऽभोपयोग अतिगम्भीरमधिकतरप्रयास-साध्यप्रकाशमिमं ग्रन्थं प्रकटयितुं वृत्तदीक्षा श्रीकविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिण ग्रन्थमिममक्षरदोषान् परि-शोधयितुं, विलेखितुं च विषयमूर्च्छां मद्य अप्रेषयन् । अहमपि तदीयवाचोविधेयया ग्रन्थकर्तृरि विद्यमानमकत्या यथामति परिशोध्य, विलिख्य च विषयमूर्च्छां प्राहिणवम् । तत्रल पुंभुञ्जिसुलभै प्रमादा-दिमिस्सम्भाविताना दोषाणाममर्पणीया वयमिति, ते च दोषाद्युद्धाशुद्धप्रसङ्कलनार्थं ज्ञापनीया इति च विनतिपुरस्सरं प्रार्थयाम ।

एवमेतद्ग्रन्थकर्तृविरचिताननेकान् ग्रन्थान् मुद्रापयितुमुचुक्तानां श्रीकवितवेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणां एतद्ग्रन्थमुद्रापणे द्रव्यसाहाय्येन बहूपदुर्वेता श्रीमता 'एका आज्जनेय'महाशयानां च सन्ततमायु-रारोग्यैश्वर्यादिकं वितरतादिति सर्वेश्वरं रमारमणमुमारमणं चानिश्च प्रार्थयाम ।

'वेदान्तशिरोमणि'

मल्लवङ्कल वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री ।

विषयसूचिका ।

	पृष्ठसङ्ख्या ।		पृष्ठसङ्ख्या ।
अतस्तदिति मङ्गलाचरणम् ।	१	प्रत्यक्षस्य भेदविषयत्वनिराकरणम् ।	४२
भध्वरामानुजयोः कर्त्तराजामात्यकामंक्रोधा- शत्वनिरूपणम् ।	२	रामानुजमतखण्डनपूर्वकं भेदस्य दुर्निरूप- त्वोपपादनम् ।	४५
पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदाभेदविचारः ।	४	ब्रह्मणो व्यावृत्तिरूपत्वखण्डनम् ।	५०
अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासेत्येतन्नोयशब्दविचारः ।	८	ब्रह्मणो ज्ञानानन्दरूपत्वोपपादनम् ।	५१
अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ।	१२	घटपटादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनम् ।	५१
अतश्शब्दविचारः ।	१४	मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वहेतोर्ब्रह्मणि व्यभि- चारशङ्कानिरासः ।	५५
ब्रह्मजिज्ञासापदार्थविचार ।	१५	ब्रह्मण्यदृश्यत्वोपपत्तिः ।	५६
स्वध्यायविधिविचारः ।	१६	ब्रह्मण्यद्वितीयत्वोपपत्तिः ।	५८
ज्ञानस्य मोक्षसाधननानिरूपणं, ध्यानस्य तदसाधनतानिरूपणं च ।	१८	द्वैतमिथ्यात्वोपपत्तिः ।	५९
यज्ञादीनां विविदिपाङ्गत्वनिरूपणम् ॥	२१	ब्रह्मसत्यत्वोपपत्तिः ।	६२
साधनचतुष्टयसम्पत्तेर्ब्रह्ममीमांसाप्राक्कालीनत्वम् आत्मनस्सुखरूपत्वनिरूपणम् ।	२३	ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वोपपत्तिः ।	६५
आत्मनो नित्यत्वनिरूपणम् ।	२४	चैतन्यस्य स्वयम्प्रकाशत्वोपपत्तिः, तत रामानुजमतखण्डनं च ।	६६
ब्रह्ममीमांसया, कर्ममीमांसाध्ययनानन्तर्य- नियमनिराकरणम् ।	२५	अनुभूतेर्नित्यत्वोपपत्तिः ।	७१
निर्विशेषात्मनिरूपणम् ।	२८	अनुभूतेर्दृश्यत्वानुपपत्तिः ।	८०
रामानुजभ्युपगतसविशेषत्वनिराकरणम् ।	२८	आत्मनो ज्ञप्तिरूपत्वे श्रुत्याद्युपपत्तिः ।	८८
निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमाणविचारः, तत्र निर्वि- शेषे वस्तुनि सौष्टुतिकप्रत्यक्षप्रमाणविचारः ॥	३१	संविद आत्मत्वोपपत्तिः ।	९२
निर्विशेषे वस्तुनि अनुमानप्रमाणविचारः ।	३२	अहङ्कारस्य चिदभिन्न्यङ्गत्वोपपत्तिः ॥	१०५
सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानविचारः ।	३३	अहङ्कारस्याज्ञानाश्रयत्वं, संविदोऽज्ञान- विषयत्वं च ।	११
निर्विकल्पकज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रमाणानां करण- त्वाक्षेपः ।	३३	अहङ्कारस्य स्वात्मस्थानुभूयमिन्न्यङ्गकत्व- प्रतिपादनम् ।	१०८
निर्विकल्पकज्ञानस्यान्त करणवृत्तिजन्यत्वोपपत्तिः ॥	३४	अहमर्थविचारः ।	११०
निर्विकल्पकज्ञाने शब्दस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः ॥	३४	सुपुतावपि अहमर्थस्याहङ्कारस्वानुवृत्तिरस्ती- त्येतद्रामानुजमतनिराकरणम् ॥	११४
वेदान्तवाक्यानां निर्विकल्पकब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ॥	३६	अहमोऽहङ्कारार्थत्वोपपत्तिः; मुक्ताहङ्कार- स्याननुवृत्तित्वोपपत्तिः ।	११५
सुपुतावपि निर्विकल्पकब्रह्माकारवृत्तिसत्त्वो- पपत्तिः ।	३७	प्रत्यक्षस्वांगमयाश्रयत्वोपपत्तिः ।	१२२
श्रुतप्रकाशिकोक्तदूषणनिराकरणपूर्वकं निर्विकल्पकस्वरूपनिरूपणम् ।	३८	प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वं धाम्यत्वं हेतुः ।	१२४
		परत्वादागमस्य नापकत्वोपपत्तिः ॥	१३

षष्ठसङ्ख्या ।

षष्ठसङ्ख्या ।

आगमस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः १२५
दर्पणादौ मुखादिप्रतिभासस्य व्यावहारिक-
सत्यत्वनिरूपणम् । १३२
प्रकारान्तरेण ज्ञानस्य सत्यत्वाऽऽशङ्का,
तन्निरासश्च । १३३
ब्रह्मणो मिथ्यात्वाशङ्कानिरासः । १३८
वेदान्तशास्त्रं न निर्बिशेषब्रह्मप्रतिपादकमिति
रामानुजमतं - तन्निराकरणम् । १४०
प्रकारान्तरेण ब्रह्मणस्सविशेषत्वाक्षेपः,
तत्साधनं च । १४५
सदेवेति वाक्यं असद्वादनिरासपरमेव, नतु
विजातीयभेदनिरासपरमिति सुदर्शन-
मतं - तन्निराकरणम् । १४८
सदेवेति वाक्यस्य सच्छब्दस्य सुदर्श-
नाऽभ्युपगतप्रकृतिपुरुषकालशरीरक-
परमात्मार्थकत्वनिराकरणम् । १४९
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतौ एकपदस्य
सुदर्शनाभ्युपगतकारणावस्थात्मक-
ब्रह्मबोधकतानिराकरणम् । १५०
अव्यक्तस्य जगत्कारणत्वे साहचर्यवादापत्ति-
रित्याक्षेपः, स्वतन्त्रस्य तस्य जगत्कार-
णत्वाभावात् तद्वैलक्षण्यमिति साधनं च १५१
अद्वितीयमिति पदं निमित्तकारणान्तराभावं
बोधयति, नतु द्वैतसामान्याभासमिति
सुदर्शनमतनिराकरणम् । १५२
कारणवाक्यस्य तत्स्वरूपबोधकवाक्यस्य
रामानुजाभ्युपगतार्थनिराकरणम् । १५३
सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेर्निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः १५७
विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेर्निर्बिशेषब्रह्मपर-
त्वोपपत्तिः १५८
ब्रह्मविदानोति, सोऽनुते सर्वान्कामान्ब्रह्मणा
विपश्चितेति श्रुतेर्निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः १६०
ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः । १६२

निर्गुणस्य ब्रह्मण उपस्थितोपपत्तिः । १६४
ब्रह्मणो विदिनाविदिनाभ्यामन्यत्रोपपत्तिः । १
ब्रह्मरमनस्याचलमतस्य द्वैतशङ्कानिरासः १६८
दृष्टेर्दृष्टारभेत्यत्र रामानुजाभिमतार्थनिराकरणं १६९
आनन्दशब्दस्य रामानुजाभिमतार्थनिराकरणं ६९
ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः, ब्रह्मण
आनन्दगुणकत्वनिराकरणं च । १७२
ब्रह्मणो निर्बिशेषत्वप्रतिपादनम् । १७९
'नेह नाना' इत्यत्र रामानुजाभिमतार्थ-
निराकरणम् । १८१
अद्वैतसिद्धान्ते सुदर्शनाचार्यमतनिराकरणम् १८६
द्वैतज्ञानस्य मोक्षकर्मरूपाभावेन तच्छाल-
स्याभवागतत्वोपपत्तिः । १९०
एक्यश्रुतेरुपासनापरत्वनिराकरणम् । १९३
'एकमेवेति' श्रुतेः रामानुजाभिमतार्थ-
निराकरणम् । १९६
'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'ति श्रुत्यर्थविचारः । १
यत्र हि द्वैतमिव भवतीति श्रुत्यर्थविचारः । १९९
तैत्तिरीयश्रुत्यन्तर्गत 'अदृश्ये' इति पदार्थ-
विचारः । २०३
अनिरुक्तपदार्थविचारः । २०३
'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इत्यादिश्रुत्यर्थ-
विचारः । २०४
गीतासूतेर्निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः । २०७
पुरुषवचनानां निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः । २११
'सत्यं ज्ञान'मिति श्रुतायनन्तपदस्यार्थविचारः २१४
'एकदेशस्थितस्याग्नेः' इति श्लोकार्थ-
विचारः । २
'यथा क्षेत्रज्ञशक्ति'रिति श्लोकार्थविचारः २१६
'तथा तिरोहितत्वा'दित्यादिश्लोकार्थविचारः २१७
अथ 'प्रथान'मित्यादिश्लोकार्थविचारः । २
'तदेतदक्षय'मित्यादिश्लोकार्थविचारः । २

पृष्ठसङ्ख्या ।	पृष्ठसङ्ख्या ।
'नकिञ्चिद्वेदिष'मिति सुप्तोत्थितपरामर्शादपि	निर्दुष्टप्रमाणभूतागमगम्यत्वेन ब्रह्मणा सृष्टाः
भावरूपाऽज्ञानसिद्धिरिति निरूपणम् । ३१२	भोग्यपदार्थास्सर्वेपि सत्या इति रामानुज-
भावरूपाऽज्ञानेऽनुमानस्यापि प्रमाणत्वोप-	सिद्धान्तः - तत्त्वण्डनम् । ३३६
पादनम् । ३१५	महावाक्योपदिष्टजीवब्रह्माऽमेदान्यथानुपप-
अज्ञानं न चिद्रूपवशाद्यपमपि तु ज्ञानाश्रय-	त्यापि मिथ्याभूतज्ञानसिद्धिरित्युपपादने ३४०
मित्यादि रामानुजाभ्युपगतप्रतिप्रयोगदूषणं ३१६	अनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसिद्धौ विष्णुपुरा-
उपादानोपादेयोरसालक्ष्येपि भावरूपाऽ-	णान्तरसंवादत्वोपपत्तिः । ३४४
ज्ञानसिद्धिः । ३२१	अनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसिद्धौ स्कान्दादि-
रामानुजाभिमतयथार्थख्याति सिद्धान्तस्वष्टनं ३२७	पुराणान्तरसंवादप्रदर्शनम् । ३५१
पीतशङ्खः तिक्तो गुड इत्यादीनामपि	श्रुतीनामविद्यानिवर्तकनिविशेषब्रह्मज्ञानपर-
अययार्थज्ञानत्वोपपादनम् । ३३२	त्वोपपत्तिः । "

श्रीमहावागीश्वर्ये नम ।

श्रीमहायशश्शरीर सार्धशतमहाप्रनन्धकर्तृ-

बेल्लंकोण्ड रामरायकवीन्द्रजीवितोदन्तः ।

श्रीविद्वत्कविमार्गभौम पुल्लोमामहेश्वरशस्त्रिसंग्रथितः ।

श्लो॥ स-सजनहृन्पेटी भूपायिनाढ्यदश पटी सपरसुनलाकोटी वेपावृत्तिप्रमदाभेटी ।
सरसरचनाधाटी जोपावहृषदसम्पुटी मम तु रसनावाटीपूपा नटेक्कविानटी ॥
वयं वितनुमोऽञ्जलि विविधनत्रविद्यात्रजप्रनन्धविधिदक्षिप्रतिभया त्वनन्यादृशा ।
लसत्सरससाहितीरसविसारिसत्कान्यसद्विनिर्मितिधुरीणनाऽञ्चितमहाकविभ्योऽनिशम् ॥१॥
हयाननमहामूर्जितजपाचनोपासनाजलासकलागमासदृशसनिदादिपटना ।
लसन्त्यखिलदर्शनाप्रतिभटपन्था यतो गुडाद्रितुन्दीपकं तमिह रामरायं नुम ॥२॥
तदीयजननादिसच्चरितवर्णन पावन स्वल्पिसनसमम्नसरकल्पति सुरोगसना ।
इहापि च महाफलौ दिशति भक्तिमद्गुणो ध्रुव त्विनीरयिनुमत्र नम्सरति वाच्यं सज्जना ' ॥३॥
अय चिबुधराजराट् पमिडिपाडुनाम्नाऽञ्जिते नृसिंहनारोपमण्डलगतेऽप्रहारेऽमले ।
सुगर्तपुरमण्डले विबुधचन्द्रोत्पत्तिमृगुडाद्रितुलसिन्धुजोऽरिलकलानिधिम्लययौ ॥४॥
फलात्रिह तु श लिखहनशकेऽद्रिनिध्यद्रिभूमिताद्वयुववत्सरे तपसि दशोतिथ्या निशि ।
द्विजाधिपतिवासरे कटवलमके मोहनाद्बुधात्सुदनुमान्धिकाजठरतोऽननीशो यथा ॥५॥
समृत्तदृदिहाश्वलायनऋषिर्मरद्वाजकोऽन्वये, वृलकरोम्य सत्कनिवरम्य शास्त्रार्चिकी ।
पितामह उदीरित कविबुलेन्दुराल्वारिति स्थिरापि सुगनीविका दिशति पद्यशत्या मिता ॥६॥
प्रमात्म बद्धे कलानिधिरिवाखिलासन्द्यन्नपूर्वेल्लिनैर्मतिप्रतिभयाद्यिनैश्शैशवे ।
पिता विधिबदक्षरप्रहमचीकरत्यद्यमे शुभेऽएनि तु वसरे शुभसुहृत्के मोदन ॥७॥
रतो गुरुसुरात्कालालयन आन्ध्रभाषामयं पपाठ गुरुता बहतिरवाल्कलाना मुदा ।
रितात्ममतितोऽधिकं स समुदादे वाच्यं पिता तु गतवान्दिवं वयसि पद्यवर्षे मत' ॥८॥
पितृय इह वेशवो धरणिवितरक्षापुरं बहलतितरा खसौद्वदभरेण तं पठन् ।
व्यधात्स उपनायनं विधिबदष्टमे वसरे त्रिसन्ध्यमय भक्तितोऽन्वद्वमुपास्त सध्यमसौ ॥९॥
पिपाटयिपुरुषत्रयस विमुहूणभाषाकलां न्यवीविशदिमं ततो महति गर्भपुर्णलये ।
पठत्यनुदिनं ममान्मतिमतीह बाले फला शरीरमभवद्गुजा परिनिर्णीडिर्न भूयन् ॥१०॥
निरन्तररूजादितं पुरि तृतीयदश्यागतं चतुर्दशशरपद्मं पुरत आनितायामैकम् ।
न्ववारयदरक्तितो विमुकलालये पाटनं निवृत्त्य इह संमृता पठ गिरन्तिरति मोचिवात् ॥११॥

स्थितम्बसदने सुखं स रघुवशमारभ्य सत्कचोदृष्टिचतुष्टय प्रतिवृत्ति द्विसर्गात्मना ।
 पपाठ सविधे तत कुलपुरोम्तु रामाख्यया प्रथा गतवत कृतानिधिवरस्य सीतायुजा ॥१२॥
 पटन् स्वसहपाठिभिः प्रतिदिन त्वपरयन्पुनर्गुरुक्तविषयाधिक समवबोधयन्तत्र तान् ।
 प्रमोदयति नित्यशो निजपुरोधसस्सन्निधौ पठत्युपनिषत्सुल निगममन्त्रनल च स ॥१३॥
 त्रिसन्धमवधानतो निगममातर सम्भन् पितामहमुखागत मुलधन ह्ययं पूजयन् ।
 हयाननमिह स्थित महितसालम्बद्रादमग विशिष्टविधया भजन् स्वहृदये सदा चि नयन् ॥१४॥
 सुचोलविभुना पुरा जनपदे निजे स्थापित मनोहरमहालये स्वमुभनत्रमावलम्बम् ।
 विधाय तुलसीदन म्यमिहोर्व्वपुण्ड्राकितो जलेन परिवर्धगपठति देवभाषा मुदा । १५॥
 कदापि हरिबासरादिषु हयानन भक्तितो नयन् स्वतुलसीने दिमल्यौठमध्यन्धिनम् ।
 विधाय तुलसीदर्व्वेहुविधोपचारेण समाचिचदत् स्तुवन्नपि च सम्गमन् श्रद्धया ॥१६॥
 तथा कतिपयेऽहस्तिवह गतेषु चैव मुदा कदाचन हयाननो द्विचरपुर्निशि ह्यमके ।
 स्वमन्त्रमुपदिष्टवानथ जगात् दम्भालपाङ्कुरिःरज्यजनधर्मिण सद्सति रत्नमाचार्यक ॥१७॥
 स ते दिशति गच्छ न मम मनोरुपास्तौ वम तदङ्गकवचादिक सकलमत्र वैखानस ।
 इति प्रणिगदन् द्विजपवर एष चान्तर्दधे प्रयुद्ध हृदमद्भुते रूढदये स चाचिन्तयत् ॥१८॥
 जपनुपगत मनुं भवति सत्यमेतन्न वेत्यसौ व्यवसितु यथौ जनपद परेषुस तम् ।
 सरन्नगुरुरावरादखिलमङ्गजाल ददाववप्य तु यथा निधि मुदितयद्गृह चायथौ ॥१९॥
 ततस्त्वमुदिन महामनुमिम पुरश्चर्यया जपन्विधिर्दक्षयतपि च मूर्तिमत्यादरात् ।
 उपास्त स हयानन हरिमशेषविधापद प्रसादनगनद्विमोरपठितं विदन्नात्मना ॥२०॥
 अधीतवृत्तियुग्मको भगवतो महानुग्रहात् रस व्यकवितायुनीपवर्णौ रमावाहयम् ।
 स्तुवन् शतमितादिभिर्हृदयहारिपयैरसौ कथयन् वृत्तिद्वये गुरुमुखादधीन्यान् ॥२१॥
 ततस्तु तु समापिपद्गुरुमुख दधीर्ति बुध पितृव्यसविषे गुरोश्चमद एव पाठो मम ।
 जशेषमपि काव्यग मम यथा वदन्वेति भो पिर्बिम्बुश कुत्र वाप्यठितेतिविति मोचवान् ॥२२॥
 अपृच्छदथ कुत्रचित्स्वपठिते पुराण तथा श्येण स जगद् तं विषयमेव पृष्टाधिकम् ।
 उदास्त स तु पाठने प्रमुदित पितृयो हृदि स्वयं तु सुममन्विने नहि गुरोरेषा भवेत् ॥२३॥
 ततस्सरससाहितीवृत्तिबरानशेषन् स्वयं समीप्य वृत्तिसारनित्यपदि योऽह वदावक ।
 व्यथदय स रुक्मिणीपरिणयादिकाद्यमत्र त्रिभागकमदृष्टदक्षिणवैध स ज्यौतिषम् ॥२४॥
 स्वयहृतवती ततो जगति कीर्तिकान्ता हता धरा तु विना प्रमूत्र एव तं चापहीन् ।
 अशेषमुक्तरामधौ विबुधभारती दीशवे यदुविद्यमक्षिप्रियज्ञडिति योवनधीरपि ॥२५॥
 कलापलित्तरुप्यना यदुक्तामहाकल्पना निशालवपुशेरेना विमृतरार्पकीर्तिगणम् ।
 विशिष्टगुणसम्पदं श्रुनवपुर्व्यसम्पदं समृद्धसकरार्पसम्पदमन्वाऽधीमप्यदम् ॥२६॥

समीक्ष्य वरसम्पद प्रथितसिङ्गराट्वशजस वेङ्कटपदादिमो रमणनामकश्चीविभु ।
द्वितीयतनया निजा श्रियमिवादिलक्ष्म्याह्वया प्रदातुमन्यद्विद्वजौ परिणयाय नेल्लुर्पुरात् ॥२७॥
विचिन्त्य कुलशीलसौभागमुखाढ्यकन्यागुणान् पितुम्बसमगौरवद्रविणवैदुषीसम्पदम् ।
प्रसूगतसुशीलताद्युचितगुण्यता बन्धुताऽन्वमेस्त सदृश समागममथोपयामे कवे ॥२८॥
मुहूर्तमथ भद्रद ग्रहवलेन निश्चित्य सद्वुधैर्निगदितं पुनस्स बुधयुगत्त प्राहिणोत् ।
स्वन्धुपरिवारसद्बुधशतैः पितृव्यो वर कुमारमिव भूपतेरथ निनाय नेल्लुर्पुरीम् ॥२९॥
समङ्गलघटस्रगक्षतसुगन्धमुल्योल्लसत्सुभाजनकराङ्गनामणिभिरासन्नधुवज्रैः ।
द्विजैरपि सतूर्यनिस्स्वनगर्णं समभ्येत्य तान् न्यवीविशदलं कृते शुभगृहेऽथ कन्यापिता ॥३०॥
तत् परिणयोत्सवोऽजनि तयोर्महावेभवै विदेहतनयारघुप्रवरयोरिवात्यद्भुसुतैः ।
ददौ स परितुष्टधीर्विविधपारिवर्हं महत् समं स्वसुनया धनी विबुधर्गमप्यार्चिचत् ॥३१॥
स पञ्चसु दिनेषु भूसुरमुखानताप्सीर्हिन्दैर्कूलमुखमण्णैर्मधुरमध्यरस्यौदनैः ।
कतीति निगदेत् क कथमिहाह्वयामास तद्वरासवुधनन्धुसदतिमिति क्षमो वर्णयेत् ॥३२॥
तथैव वरपक्षसदसि वस्त्रभूपादिभिर्बुधा कनकमुद्रिकादिभिरशेषविधाविद ।
बुधा कति समर्चिता विविधगाननृत्यादिसत्कलाविद इहाहा इति कथं नु वक्तुं क्षमा ॥३३॥
समाप्य विधिमौपयामिकमशेषमाढ्योत्सवैस्सकेशत्रसुधीमणिस्तकलत्रन्धुमित्रादिभिः ।
स्तुवा स्वमवन नवा विधिबदानिनायादारात् प्रवेशयितुमुत्सुकृतिश्रयमिवादिलक्ष्मीं पराम् ॥३४॥
प्रवेश्य दिवसत्रये स्वकुलसम्प्रदायानुगो व्रतैस्स्वकुलदेवतार्चनमुखैस्समारोधयन् ।
सुराञ्जनपदस्थितानपि जनन् सुमृष्टाशनैर्यथाहममलाशुकादिभिरपि स्वन्धुत्रजम् ॥३५॥
व्यह स विविधैर्महैरपि तथा निनीयोत्सुकश्चतुर्थदिवसे पुनर्नवधू स्तुवा प्रैपिपत् ।
पितुर्भवनमादाराद्भवनभूषणैर्भूषयन् स्वबन्धुसहिता निजामपि च बन्धुता प्राहिणोत् ॥३६॥
रामारायकविर्विधाय विधिवत्पाणिग्रहं वैभवैर्ब्रह्मेऽनेहसि सम्प्रबुध्य स हरिं स्तुत्वा स्तवैर्नित्यश ।
ध्यायन्दन्निवेशोधनादिविधिन पश्चात्त्रिजग्रामगे शोपान्धावयमञ्जय वेदजननीमन्त्रं सहस्रं जपन् ॥३७॥
सूर्योपहिंशतिन परं तटगतश्रीतिन्त्रिणीमूलगे जपत्वा याति गृहं हृद्यनगमनु साङ्गं स्मरन्नात्मनि ।
तत्पञ्चायनं गृहे सुमहयन्दि योपचारैस्ततो भुंक्ते शिष्यगण प्रयाठयति चासायं ततस्सान्ध्यकम् ॥
रात्रौ ग्रन्थविशोधनं दृदि कलातत्त्वानुचिन्ता गन्धन्धागा रचनाऽप सुप्तिरिति तत्कल्पनया प्रत्यहम् ।
सन्देहा न कलान्तरेषु सुन्वेरासन्चाप्यन्त राब्द- इत्यट्टनत्रयुगलं गुरोर्ग्ययेधं हि तत् ॥३९॥
जिज्ञासाऽभनन्नाढ्यदेशिकसुरातत्तन्त्ररत्ने हृद मीनितोऽगो न दोऽपि च गुरुर्लभ्योस्ति तत्तन्त्रवित् ।
हित्वात्मीयगृहं परत्र पठितु नास्त्यौचित्यो नङ्गते नित्यं मीनतपोत्तनं गृन्मन्त्रापारदीशायिणे ॥४०॥
एवं चिन्तयत्तस्तु तस्य बहुधा यातोऽप्यकालो गृहे धीमत्प्रापुरीश्यापिर्कसम्कालस्ततोऽभ्यागत ।
तद्भूपात्कदीयमानिन्सकाराऽऽसये गच्छन्मन्त्रमन्त्रय मुसेन पठितवरान्दृष्टा तुतोपात्मनि ॥

प्राप्ति मे समयो निजार्थवदतोयोगाय मद्वाक्चिक्स्वीकृत्यै बहवोऽभ्युपेयुरिह ते गेहं युषास्तार्किका ।
 ते वैयाकरणाश्च तन्त्रजुशला घृन्नामि ताप्ताठने दैवानुग्रहतोऽन सिद्धरूपिनं के वा विद्वद्युर्वुधा ॥
 इत्यालोचयितु कवेरुपगना द्वित्रैःश्वरसु क्माद्विद्वात्मसदन कविस्वरूपिनं तेभ्योऽथ सोऽवेदयत् ।
 केचिद्वीरूहोऽस्य पाठनविधौ ज्ञानाकलावेदिनोऽनन्यादृक्प्रतिभासमात्रतयिषो नैवावकाशं ददु ॥४३॥
 सोदर्यौ पुरिघट्टवंशवनधिपालेयमानु पुमौ सुब्रह्मण्य इति स्म राम इति च व्युत्पन्नमेधाविनौ ।
 तर्के व्याकरणे च पाठजुवावाभाष्यमध्यापकौ तौ हृष्टा विनयी न्यवेदयदर्थं कामं द्वयो घाटने ॥
 तौ सन्तुष्टहृदौ भवाहृष्टमहामेधात्रिनेऽध्यापनं शास्त्राधीतिकलं भवेद्वि विदुषामावा तु कुर्वस्तथा ।
 गद्वात्पातुनरागनाविति समाकर्षणं प्रवन्धावलं वडा तेन विलक्षणप्रतिभयाऽनन्यादृशै कल्पनै ॥४५॥
 रामो भागवतोपनामहरिशास्त्र्याख्यातिपितृत्वातिगाधीत्याकृतितन्त्रवारगतिमान् ज्येष्ठोऽनुजोऽयं मम ।
 विद्वद्भ्रौनमगुम्भरूपपदश्रीसङ्गमेशामिधाख्याताधीतकणादतन्त्रजुशलात्पाठयावोभयो ॥४६॥
 इत्यामप्य बहूकृतौ तु बहुधा दातुं परीक्षामुमो श्रीगद्वात्पहापुरीपरिषदं यतौ परीक्षात्रिधो ।
 उचीर्णो निजतन्त्रयोर्वुधुपनुतौ तौ आतरावुत्तमश्रेण्या तत्र सुसत्कृतौ पुनरुपायतौ कवेस्तत्रिधिमि ॥४७॥
 पश्चाद्रामबुधस्तसारभन तं सिद्धान्तकौमुद्यमिरुयातं व्याकृतितन्त्रग प्रथमन पाठयं प्रपन्ध मुदा ।
 तद्याख्याननिबन्धगाद्याविषयश्रेणीविशेषैस्सम पूर्णार्थं स समापिपप्रतिभय) मासैस्त्रिभिस्त्वद्भुनम् ॥
 सुब्रह्मण्यमनीष्यपीपठदिम प्रारभ्य तं संमत् तर्काणा पिश्रुतिप्रपन्धगविशिष्टाशैस्सहोद्बोधयन् ।
 व्याकृत्यंशविचारगौरवकृनात्कालाधिकत्वादिनिर्मितैस्समग्र एव पूर्तिमगमत्काणदन्त्रे कवे ॥४९॥
 पित्राज्ञामनुसृत्य रामविवुधम्वग्रामगोऽभूत्तदाऽहोरात्रं स तु तर्कत्रयपठत्कोडचर्चाप्यिनम् ।
 यावद्रामबुधगामं पुनरुपक्रम्योत्तरार्थं पठन्कौमुद्या सविशेषचर्चमगमन्नासंस्त्रिभि पूर्णनाम् ॥५०॥
 आहूतौ जनकेन तौ जनपदं स्वं पण्डितौ आतरौ व्याख्य ग्रन्थततिं निधाय कविब्राह्मण्यस्तिके जगत्तु ।
 तान्ग्रन्थपरिशील्य शेषरामुल न्यख्या शरद्वान्दभिरुयाता शाब्दिककौमुदीसुविश्रुतिं चके नवै कल्पनै ॥
 कालेऽस्मिन्धशुरो द्वितीयदुहिता मे पुत्रिणी ते स्तुषा सजातेति विलिख्य विप्रसुरतो लेखा शुभा प्राहिणोव
 हृष्टा ता स तु केशवो द्विजवरायभर्ष्ये तौ मङ्गलद्वय्याप्यात्मजनेभ्यनुपार्थमुचिनान्यानन्दन प्रेषिषत् ॥
 गर्भोधानकृते शुहूर्तममलं निर्णाय मौहूर्तिकैराह्वयार्थमुरद्वय स्वनतामादाय नेल्हूर्पुरीम् ।
 गत्वा केशवराय आचक्रुत्तुक्तस्मिन्शुहूर्तं शुभं त कार्यं प्रणिनाय वैभवयुतं विद्वत्समर्चादिभि ॥५३॥
 पश्चाद्भ्युसुहृद्भूतो गुरुयुतन्तामादिरुर्मा स्तुषामादायापि स केशवो निजगृहं त्वभ्याययौ मोदत ।
 रामारायबुधोऽथ रामवितुपे प्रदर्शयता शरद्वानि दीक्षित्वैमुदीपित्सनाविष्कारिणामात्मना ॥५४॥
 हृष्टाऽख्यद्व्युत्कल्पनालिकलिना भावप्रकपोऽञ्जला मप्यभ्यप्रमिता विचित्रविषयमर्ष दिविद्योतिनीम् ।
 आचार्योऽतिविसिद्धिमये हृदि हृदयवोऽस्य वन्यादिमा लोकानुग्रहकृत्यमस्यदन्त्य दन्विषयनमिति ॥५५॥
 सुब्रह्मण्यमनीष्यपि स्फुटतरं श्रुत्वा तुतोपाधिकं तौ सान्दीपनिवलिमिचगुल्फानामासौ वनीरतान ते ।
 कृष्णस्येव समस्ततन्त्रविदुष पुम्भूतभाषात्मन पुण्येनाध्ययनं कृतार्थमपि नौ जग्मापि चेत्पूजु ॥५६॥

गन्तुं रवीदगृहं कदाप्यथ कविं त्वपृच्छतां भ्रातरौ स प्रोचे गुरुदक्षिणापतिसृजाम्यादाय शक्त्या गुरु ।
 धन्यं मां कुर्वतं विनीतमिह मां दत्तन्त्रयुगे युवां विज्ञं चाकुर्वतां कृपामृतदशा वीक्षयातुरं वेदने ॥५७॥
 एवं सङ्गिरतेऽब्रुवस्त्रियतमच्छात्राय रामो गुरुर्नैषा मे प्रियदक्षिणा भवति भोर्दत्तात्मिका किन्तु ते ।
 ग्रन्थेषु प्रकटीकृतिर्गुरुनया सा मे प्रिया दक्षिणा स्याद्विचं न लयामि श.श्रुतिकर्ता नान्पनोति सेत्यूचिवान् ॥
 सुब्रह्मण्यमनीप्यथब्रुवद्दलं विचिन मे किन्तु तच्चम्पूभागवतं विवृण्वयि! भवेन्मेधश्रिया सत्कवे ।
 गम्भीरं नदकालिदासरचितं ध्वन्यर्थपूर्णं त्वतिप्रौढं सा मम दक्षिणा प्रियतमेत्यूचे धनं मास्त्विति ॥५९॥
 इत्युक्त्वा ययतुर्गुरु स्वसदनं वखादिभिस्सत्कृतौ व्याख्यातुं नवकालिदासरचितं प्रारब्धवान् सत्कविः ।
 सुब्रह्मण्यनिदेशन सुकलयत्नादौ स्वशब्दागमप्राप्तिं रामगुरुतमादिति शरद्राज्यां च संवर्णयन् ॥६०॥
 स्वग्रन्थेष्वविलेपु तद्गुरुयुगं संवर्णयन्नादितस्स्वां भक्तिं प्रकटीचकार गुरुणां श्रीरामरायः कविः ।
 तत्प्रौढं च मुरारिणा विरचितं व्याख्यातवान्नाटकं ग्रन्थांश्चाप्यकरोत्समुद्रमथनश्रीकृष्णलीलादिकान् ॥६१॥
 श्रीरामानुजभाष्यमुख्यकविशिष्टाद्वैतगप्रन्थसङ्घातं चात्मपितामहोपघटितं सङ्कल्पसूर्योदयम् ।
 दृष्ट्वावेत्य च कुल्यदृद्भजनताकामानुगोऽबोधयद्यत्कं तन्मततत्त्वबोधचतुरो रामानुजोक्तं वदन् ॥६२॥
 शिष्यः कश्चन राह्यवण्टिनरसिंहाख्यो बुधभवागतो धृत्वा पञ्चदर्शं स माधवकृतां घेदान्तगां चिन्तयन् ।
 श्रीमल्लादिकुलीनपण्डितवरश्रीरामकृष्णान्तिकेऽधीत्यान्तं गुरुरामरायकविना पृथेथ तस्मै ददौ ॥६३॥
 तां सर्वा दिवसद्वये सुपरिशील्यान्तर्धरन्पण्डितः पप्रच्छाथ नृसिंहशास्त्रिणमधीतैषा किञ्चये! त्वया ।
 प्रत्यक्तन्वगतो विकल्पविषये पथे विवृत्या बुध! ब्रूथर्थं त्विति सोऽब्रवीदवगतो नार्थो न वर्तुं क्षमः ॥६४॥
 स्मिन्त्वाऽथाऽब्रुवदत्र दोषनिवर्हं सर्वं च तस्मै कविर्व्यक्तं स्वां विवृतिं विलिख्य विपुला तस्मै ददौ तुष्टहृत् ।
 स प्रारभ्य पुनः पपाठ सकलां श्रीरामरायान्तिके गीताभाष्यमतः पपाठ स परं श्रीरामकृष्णान्तिके ॥६५॥
 पश्चादागतवान् स्वभाष्यपठनं प्रोवाच शास्त्री पुनर्भाष्यग्रन्थमथाऽभ्युपेत्य दशभिश्चाहोमिरान्तं कविः ।
 तद्भाष्यं परिशील्य शाङ्करमथोवाच प्रसन्नात्मवान्निसन्देहमिदं निरर्गलमभूत्साध्वन्वितं पण्डित! ॥६६॥
 श्रीरामानुजभाष्यमङ्गलं सकलं संवीक्षितं तत्र मे सन्देहा बहुला अधीतिविरहाज्जाता मया तर्किताः ।
 दृष्ट्वा शाङ्करभाष्यमेतदधुना श्रुत्यन्तमार्गानुगं दोषत्वेन विनिश्चितास्तु विशयास्तद्भाष्यगा मे दृढाः ॥
 इत्याभाष्य पुरस्सभाष्ययुगलं विन्यस्य सञ्चिन्तयन् तत्तच्छ्लोकागतार्थनिर्णयविधौ श्रुत्यर्थसंवादाने ।
 व्यत्यासं च निरूपयन्नकथयद्यत्कं नृसिंहाय तं श्रुत्यर्थप्रमितं तु शाङ्करमतं रामानुजीवादिति ॥६८॥
 कालेऽस्मिन्प्रतिवादिनीतिकृदुपाभिल्यः कुलाचार्यको रङ्गाचार्य इति स्वशिष्यगणसन्दर्शाय सदैव्यवः ।
 कुल्येभ्यस्त्वमतोपदेशविधिना चक्राङ्गनाष्टाधरीमन्त्रावाप्तय आजुहाव सुकविं कुल्यैस्सह प्रौढवाक् ॥६९॥
 वेदैश्च स्मृतितः पुराणनिवर्हैस्तत्समुद्राङ्गनं वेदाध्वानुगतद्विजातिविनतेः पापावर्हं कीर्तिनम् ।
 शद्राणां ननु धर्म एष गदितो मा वा न मे रोचते ब्रह्मस्तीह यदि श्रुतिस्मृतिरपि श्रीमन्निति प्रोचिवान् ॥
 आचार्यस्त्वमतप्रबन्धवचनान्यूचेऽथ कान्यप्यथ भौतैस्मार्तवचनैश्चैथ यदुपा सोऽब्रुवद्व्यस्तत्कविः ।
 पश्चान्मौनमुपाश्रयसं तु रुपा तद्वत्तमोज्यादिकं प्रत्याख्याय वितर्पणमस्य कुल्यैरादाय धामागमत् ॥७१॥

भूयोऽद्वैतनिग्रन्थैः पटुनरैरद्वैतसिद्ध्यादिभिस्साकं सम्परिशील्य शाङ्करमत श्रुत्यर्थसंवादत ।
 गीतामाप्यरविमन्त्राशकमहाव्याख्या सुसङ्गचावता चित्ताकर्षणं व्यधात्तु तिसुयुक्त्युद्घासितार्थाश्रित्याम् ॥
 सेयं पण्डितमण्डलादरणसद्योग्या भवेद्वा न वेर्व्यशं ह्यस्थमवैतुमत्र विदितं सत्तर्कवेदान्तयो ।
 श्रीमद्राजमहेन्द्रपत्तनगतख्यातादिभद्रान्वयोदीतेन्दुं किल राममूर्तिविबुधं व्याप्रायुतोऽगात्कमि ॥७३॥
 नत्वाऽस्मै दिनयेन देशिकवरायाथाययन्नासतो भावो विद्यत' आदिघट्टवित्तिप्वत्यन्मासक्तित ।
 द्वैताद्यन्यमतार्थलण्टनविधिष्वद्वैतसंस्थापने तुष्टोऽनीव नवोसि शङ्करगुरुर्न्यसोऽपि वेयूचिवन् ॥७४॥
 व्याख्येयं श्रुतियुक्तिभिर्विलसिताद्वैताद्यसद्धान्तविध्वंसिन्यन्यमतसदर्थमतसा ग्रीष्माक्रीभासासमा ।
 ब्राह्मं धाम वयश्च बाल्यमहदाऽवण्डा च ते पाण्डिती शुभ्रा च निना गुसेस्सुपटुना विद्यासु मुद्रापया ॥७५॥
 एवं तद्विबुधेन्द्रशंसनगिरश्श्रुत्वा परस्तात्कनिस्तूर्णो स प्रथयाश्चकार विमला वेदान्तमुक्तावलीम् ।
 अद्वैते प्रचुरा प्रन्यवितर्तितं श्रीशङ्कराशङ्करश्रीमद्राजप्यविमर्शमुत्थमहितामन्या कृतीश्चाकरोत् ॥७६॥
 वैशिष्ट्येन शताधिकास्तु सुकृतीरसर्देषु तन्त्रेष्वर्थं रामारायमहाकविर्व्यरचयद्विद्वन्मनोरञ्जनी ।
 प्रौढा तन्त्रसरस्वती सुमधुरा वाणी च काव्याबलौ रखा यत्न महाकवेरसदृशी वामास्यहो विभ्रमै ॥७७॥
 पश्चाद्योगनिबन्धानि विमृशन्पातञ्जलदीनि सत्पानूर्थन्यवजावतुभट्टविबुधाभ्यासे समभ्यस्तवान् ।
 तत्तद्रेचकफूरकादिघटितैयोगैर्भरोर्ध्वं दसन् चित्त सातु गिरथ्य चामहदयेः ६३० ह्याम्य विभुम् ॥७८॥
 श्रीवेदान्तिरसिंहपुण्ड्रधरणिं गत्वा सुसिद्धा कविर्दारैरदृष्टातकराहृदण्डिनरसिहेनापि साक बुधा ।
 योगेनात्मनि सस्मरन् हयमुखं मन्त्र जजापान्वह दीक्षान्ते हवनादित प्रमदयन् सिद्धोऽथ येह यथौ ॥
 स्वस्थे तिष्ठति शिष्यपाठनपटुग्रन्थालिनिर्माणकैस्स्वीये वेदमनि सत्कलौ नरसराट्पुथी वधाने शनै ।
 श्रीमतिर्पतिवेङ्कटेश्वरमहाकन्योर्विधये बुधा केचित्प्राप्य कविं त्विम समरपन्विलथा समस्या सुहु ॥
 न किलथा त्ववधानकाल इह भो दातु समस्योचिता तौ विद्वत्कविकुञ्जराविति न तत्कलेशदो गच्छन् ।
 एवं श्रीकविनोदिते पुनरिमे देया समस्या धराऽवश्यन्विश्वरथ सत्कविं बलवदाकाक्षन् यामस्तु न ॥
 प्रत्याख्यानमनर्हमित्यथ स तामालोच्य रामो बुध 'पश्यापश्ययुग न पश्यति' समन्थेयं प्रदेयेत्यदात् ।
 नैता साधुमबोचतुस्सदसि तौ विद्वत्की पश्यशब्दादेशो नहि केवलस्य तु दृशोरुचे सुधीर्वा मन ॥८२॥
 प्रत्यूचेऽथ स रामरायसुकविस्तूत्रेऽगुष्टिं पुन कौमुद्या ननु दीक्षितोऽनुमनुते तस्यानुष्टुप्तिं त्विह ।
 श्रीहर्षादिधयाद्युदाहरणतो व्यक्तं तु वक्ति प्रमासिद्धं चेति ततो ममाऽभवदियं साध्वी समस्या बुधा ॥
 माचीर्न मतमत्र साधिवति बुधा केचित्प्राप्य मत साध्वित्यन्यबुधा मतद्वयभिदा भिन्न तु पश्यद्वयम् ।
 साध्वेवेति विशो विवादपदग साक्ष्यं यथा पण्डिताश्रीहर्षादिकविप्रयोगवितति पुष्पाति न्ययं मतम् ॥
 पश्यापश्यसमस्या तदुभयोर्वादोऽथ दृष्टो मिथो ग्रन्थैरन्यनिष्कर्षणनपरैस्त्वस्वाग्रहादर्शकै ।
 गुञ्जागर्वविभङ्गनादिद्वितीभिः प्रयुक्तवान्दीक्षिनोक्तार्थाध्वानुगतोऽन रामकिरिाट्प्राचर्यं मतं खण्ययन् ॥
 पश्चात्कश्चन कामराजबुलज कोटीशशर्माऽऽगतो दैवाद्वैतमतप्रतिष्ठितिकृत्वावेशो निषेधितजनम् ।
 उद्धर्तुं स्वमतेन सन्तत्समुद्योगी चरन्वैदिकान्दिन्द्रजासुरमावगाश्च कथयन्ग्रन्थान्तिकं सत्कवे ॥८६॥

दैवाद्वैतमतं नियोगिजनतोद्भूयै समास्थाप्य यश्शास्त्रार्थान् सुविरच्य वैदिकबुधान्जित्वाऽऽन्वदेशेऽखिले ।
 पाण्डित्यप्रतिभाञ्चितस्स्वदशसा शिष्ट कवे नन्दिराङ्गुरेन्दोरिह दीक्षिनस्य विजयं काव्य कुरु त्व क्षम ॥
 एव तस्य गिरो निशम्य कविराड्द्वैतभेद कथ श्रुत्यन्तर्न निरुच्यते बुध तदद्वैत विलैकं त्वया ।
 देव चासुरमुच्यते द्विविधमित्यत्र प्रमाण वद त्व चेच्छक्त इदं त्वनार्पणसदप्यस्थानवेराश्रयम् ॥८८॥
 साध्वी ते सरणिर्न वैदिकगणद्वेष नुसन्ध यिनी सवे ते च वय च वेदिकमहामार्गानुगा वेदिका ।
 प्राचीनान्तु नियोगिनो नृपपदेऽप्यास्थाय मन्व्यददसवीयं यजनमुख्यकर्म विजहुर्धृत्वा तथा तेऽरसा ॥
 आतृणा तु मिथोऽनुषक्तसुहृदा वैर यथोत्पादयेत्कश्चित्कश्नलह स्वमर्थमनुसन्धायात्र क चापि वा ।
 वक्र मार्गमुपाश्रयन्नुपनिषन्मागेऽमले त्व पुनर्वैरोत्पाद्यसि वेदिकेषु सकलेऽप्येतन्न मन्ये तु सत् ॥९०॥
 श्रीमच्छङ्करदेशिकेन्द्रमुखर्किं वापि नामानुष कर्मादर्शयदत्त दीक्षितबुधो नैव श्रुत कापि वा ।
 तन्मादाय न दीक्षिनस्य विजयं ग्रन्थामि काव्यात्मना किंतु त्वद्वल खदृष्टरुमिह ग्रन्थामि त्त् वीरु ॥९१॥
 नैन्साधु नियोगिवैदिकविरोधोत्पदन तत्कृते दैवाद्वैतमनप्रचरणमपि श्रोत्राध्वगिन तत्र ।
 इत्युक्त्वाष्टकमात्रमेव न दिशन्प्रास्थापयत्तं कविस्वग्रामाय कदापि तात्त्रिकबुधा नःसाऽनुगार्गानुगा ॥
 पश्चात् ज्ञातिकुटुम्बगाव्दिकविधेर्दत्तेन निर्वाटणे प्राप्ते धर्मविवाद एष सुकवि काशीनुषा निर्णयम् ।
 सत्सवीकारविधिप्रबन्धमुखतस्त खण्ड्यधर्मत्रिद धर्मं शास्त्रगतं त्वतिष्ठिपदहो सत्रत्र सपाण्डिती ॥९३॥
 अद्वैतामृतदीपिकादिबहुलग्न्यावलीनिर्मितौ कालं यापयतीह कश्चन बुध प्रोवाच चिद्वद्वरम् ।
 नैते मुद्रणमन्तराऽत्र जगति प्राकाश्यमीयु कवे तन्मुद्रापय त्रिततो निजनिन्धानाचरार्थान्विवान् ॥९४॥
 प्रत्युचेऽथ कर्णिर्न पूर्वकवदश्रीकालिदासादयो मुद्रान्त्रनुपेत्य ते स्म त्रिदधुर्ग्रन्थान्बुध रूपकम् ।
 ग्रन्था जीवयुता प्रकाशपदवीं गच्छेयुरार्थाहता निजीवा यदि ते प्रकाशरहिता नश्येयुरेण म्रियति ॥
 विव्रीयावनिमङ्ग मुद्रणदशमेषा न संसाधये यावज्जीवमिह प्रग्रन्थरचना वेदान्तचिन्ताग्रहाम् ।
 नैवोत्सृज्य चरामि मुद्रणगतं धर्मं परेभ्यो दिशाम्यान्ध्रे स्युर्धनिधार्मिकोत्तमयुधास्ते दीपयेशुत्विवान् ॥
 इत्याभाष्य तत कति स्ववसुना मुद्रापयामास चाद्वैतज्ञाविचारतो गमयति स्वानेहसं संनत्रम् ।
 तद्वेहं मधुनेतानकुरुजाऽजीर्णामयो नित्यशो ज्ञापेते क्लमशस्त शुष्यन्तनुमानासौत्र राम कवि ॥९७॥
 वैद्या मानसिक विचारमनिशं सन्त्यज्य विश्रान्तिमान् वर्तथा यदि रोगमौषधपरैरिष्येसयामो वयम् ।
 नोचेच्छवनुम नैव रोगशमने विद्वत्सिति प्रोचिरे नाहं ब्रह्मविचारवारणवृष्ट स्थूलं रत्ना बधनाम् ॥९८॥
 पश्चात्पादतलेऽल्पकाल उदितो राजत्रणस्तत्कवेरानन्दावदगतोर्जशुङ्गनवमीतिथया गतो ब्रह्मनाम् ।
 अष्टत्रिंशतिताव्दके तु वयसि श्रीशङ्करार्चार्थतप्पडूर्पाभ्यधिके नवोऽयमगमद्वयमता शङ्कर ॥९९॥
 रामारायमहाकविर्हयसुखप्राप्ताखिलोद्यन्महाविद्यसाधेशतपन्न्यवरनिर्मानाऽतिसूतक्रिय ।
 असूर्धेन्द्रवनिस्थिरं स्वकृतिसन्तानं व्यवस्थाप्य सत्रप्राय गतवानिनोऽस्ति पुरप को नाम? धन्यात्मवन् ॥
 दत्तश्रीकारकृत्ये पतिमृतिसमये शासनं प्राप्य जाया जग्रह ज्ञातिपुत्रं विधिवदय सुत्वेन नारायणात्म्यम् ।
 चके तस्योपनायप्रभृतिविधिगणं पालयन्त्यार्पणार्थं ब्रह्मीभूतस्य भर्तु कृतिवित्तमिहासन्ननिं चाप्यवन्ती ॥

पश्चात्कोटीशशर्मा स पुनरुपययौ तत्कृतिवातरक्षादीक्षा मुद्रापणाद्यैर्दधदिव तु नटस्तत्पवन्धानशेषान् ।
 वाग्मिन्साधीभिरार्थो सुखविवरवधू ता समाधाय निन्ये स्व धामासौ कृतीना न किमपि विदधे रक्षण समर्थाः॥
 विद्वान्वैद्यावत्स प्रथितसुकवितावशपाथोनिधीन्दुश्रीसुब्रह्मण्यश्री निखिलबुधकलारक्षणात्तामदीक्ष ।
 भैषज्यायै कदाचित्सुकप्रिजनपद प्राप्य पानीमष्टुच्छद्ग्रन्थप्रख्यापनार्थे निजरत्निमतुला साधु मुद्रापणेन ॥
 भूरिद्रव्यव्ययाज्यो भवति कृतिरिय श्रीमता धार्मिकाणामौदार्येणेह साध्या घनयतनवना स्याद्भवाद्दम्बुधानाम् ।
 निन्ये कोटीशशर्माकृतिवितिमितो नाकरोत्किञ्चनापिप्राज्ञा यूयं यत्प्रथम सुकविपते कीर्तिमुद्घोतयच्चमा ॥
 श्रुत्वा वक्ष्यानि तस्या अहमिह न धनी वाग्धन मे वित्तिर्य श्रीमत्सदातृदग्ं कुलसति सुयते जीवित याद्वाप्ते ।
 अद्यावध्यान्ध्रदेशे घनतरमतयसनयुदारा धन व्या वन्धो देशोपि नाय त्रिभुधकृतिरतैसाध्यामीह कार्यम् ॥
 इत्युक्त्वा वदद्दीक्ष वृत्तिप्रिततिसमुद्दीपने धाम गत्वा एव सुब्रह्मण्यश्री पुरगतमवदत्साधुनारायणार्थम् ।
 दाता धर्मी धनाढ्यस विपुलधनतोऽचीचकासत्कृती द्वे, एक वश्याङ्गनेयप्रभृतिरसविदो भूरिवितेन काश्चित् ॥
 एष तद्गामरायामिधुधरुप्रिप्रष्टसद्ग्रन्थजाल श्रीसुब्रह्मण्यश्री प्रथयति त्रिभुधाजदन्धन्यजीयो ।
 अत्र न्तश्रान्तयत्न वृत्तिप्रिततिसमर्ज्यादिमुद्रापणादो धन्या मुद्रापकास्ते स्वधनत्रिनरुणैर्मर्षसद्भोगभाज ॥
 वौद्धाय कान्कर्माविनिभरतधरामण्डले केरले य प्रादुर्भूत पुरा दुर्मततिमिररप्रिश्शङ्करस्वीयधन्ना ।
 सोऽयं रवेन धुना तत्समधिककुमतच्छिउत्तये वेष्णवेनाप्य त्रिभूतोऽतिधात्रा वयमिह मनुमो रामरायस्ययेति ॥
 जीया-ह्रीरामरायो नि-कृतिमुयशश्चन्द्रिक भ्राजिनाशो धन्यो यज्जनमनाभ्रस्तदुत्कृतिमुद्दीपनेनापिभूयाद् ॥
 कीर्तिज्योत्स्ना तदीया महितकृतिमुद्रापणेनालवित्त्यागैराक्रामयेयुम्सकलशुभफलाधयिभिस्ते च धन्या ॥
 घ यास्मत्काश्यकन्या भवति सुमहितप्रखण्डपाण्डित्यशौण्डीश्रीरामारायप्रिद्वत्कप्रिहयप्रदोदन्तसद्वर्गनेन ।
 धन्योऽन्वर्थोपनामा तदुरुकृतिमुद्दीपनोपात्तदीक्षश्रीसुब्रह्मण्यश्री सकलकृतिवर्ति भासयत्वान्ध्रदेशात् ॥
 इति पुलक्यरूपकुल्यो त्रिद्वत्कप्रिसार्पिणौमपदभाग्य । अभिनयण्डिनरानो विद्यावाचस्पतिश्च विबुधकप्रिखम् ॥
 श विरककेसर्युदितो धर्मोपन्यासकेसरीति बुधै । कुलपतिधर्मम्यापकप्रिखलमुखै पदैश्च ससत्सु ॥२॥
 स उमामहेश्वरसुधीश्रीरामारायत्रिभुधकविराज । अष्टोत्तरशतपंचैरवर्णयज्जीवितोदन्तम् ॥३॥

श्रीहयश्रीवर्षितोस्तु ।

इति श्रीनदाध्रधरणीमणिभूषणाद्यमान श्रीकोनसीमण्डलमण्डनसङ्गण्डमहामहारवाप्तस्य
 अत्रिगोत्रत्रिप्र पुल्योपनामकोमानहेश्वरशखिकृतिपु वेङ्कटोण्ड रामराय
 महाकविजीवितोदन्तवर्णकं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।
 श्रीनन्दनवर्षाथयुत शुक्लदशमीभानुवासर ।
 पुल्य उमामहेश्वरशश्री ।

॥ धी गुरुभ्यो नमः हरिः ओम् ॥

॥ धी हयप्रोवाय नमः ॥

॥ घन्घगर्भस्यश्लोकाः ॥

श्लो ॥ श्रीयोगीन्द्रो अनिशं तन्वत आय स्तवैर्नमो मृष्टम् ।

यस्मै न ययुः काष्ठां तां यस्यैते परिब्रडिमकीर्त्याः ॥

१

घन्घनिबन्धितश्लोकार्थोऽत्र लिख्यतेः—

श्रीयोगीन्द्राः श्रीभैरवज्ञानसम्पत्तिर्वा ॥ 'प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्नुश्च प्रत्यगात्मनः । प्राप्नुयायः कळं प्राप्तेस्तथा प्राप्तेः विरोधि च ॥ वदन्ति सकला वेदास्तेतिहासपुराणकाः । मुनयश्च महात्मानो वेदवेदान्तपारगाः' ॥ इत्युक्तार्थपञ्चकज्ञानसम्पत्तिर्वा एषामिति श्रीमन्तो योगीन्द्राः योगिश्रेष्ठाः श्रीयोगीन्द्राः अनिशं सर्वदा । यस्मै आय अकारवाचत्राय स्तवैः स्तोत्रैः सह नमः । नम इति वचनं मृष्टं यथा तथा तन्वते आचरन्ति । यद्यप्यत्र 'अकारो ब्रह्मविष्णुवीरो'त्यादि रत्नमालोक्तरीत्या नानादेववाचकत्वमकारस्य विद्यते । तथापि 'अकारो वै सर्वा वा' गिति समस्त-शब्दमूलत्वात् । अकारस्य स्वभावत इति च सर्ववाचकमूलभूतेनाकारेण ॥ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्ब्रह्मो जायते' । इत्यादि सर्ववाच्यकारणभूत नारायण एव 'समस्तवाच्यमूलत्वात् ब्रह्मणोऽपि स्वभावतः । वाच्यवाचकसम्बन्धात् तयो-रर्थात्प्रतीयते' इत्यादिना प्रतिपाद्यते । 'अकारार्थो विष्णुः अकारो विष्णुवाचकः अक्षराणामकारोऽस्मि' इति च 'भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानं' इत्याद्युक्तीत्या च अकारस्य नारायणपरत्वमेव मुख्यमिति । तदितरवाचकत्वं गौणमिति सर्वैः सात्त्विकशास्त्रैः अभ्युपगम्यते । अत्र च 'अव-रक्षणे' इत्यस्माद्धातोः 'अन्येभ्योऽपि टश्यत्' इति किप्रत्यये 'लोपो व्योर्बली'ति धातुवकारलोपे कृते 'वेरपृक्तस्ये'ति प्रत्ययवकारे च लुप्ते अ इति व्यञ्जविद्यते । तस्मादकारप्रतिपादित सर्वनिरुपाधिक-रक्षकत्वं विष्णोरेवेति नात्र शङ्कातद्भावकाशः । कृदन्तन्वाद्स्य । 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'ति प्रातिपदिक संज्ञायां सम्प्रदानार्थक चतुर्थ्येकवचने कृते आयेति सिध्यति । एते योगीन्द्राः यस्य परब्रह्मणः श्रीनिवासस्य परिब्रडिमकीर्त्याः परिब्रडिमा परिवृढत्वं प्राभवः । कीर्तिः यशः । एतयोः काष्ठाम-वर्धि न ययुः न प्राप्तवन्तः 'यतोवाचो निवर्तन्व' इत्यादिना तस्य महामहिम्नः निरवधिकत्वात् त्राधामगोचरत्वं मनसोऽप्यगोचरत्वं इति भावः ॥

१

श्लो ॥ यो ब्रह्मस्यो नागो ब्रह्मगमूर्तिं त्वजिह्वागतिं वृण्वन् ।

यं च प्राप ब्रह्मा प्राणो ध्रुवतां धृता ब्रह्म ॥

२

यो ब्रह्मस्यः यः नारायणः ब्रह्मः सूर्यः तस्मिन् विष्टतीति ब्रह्मस्यः 'ध्येयसदा सवि-
 त्मण्डलमध्यवर्ती नारायण' इति 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत' इति च उपासकानु-
 प्रहार्यं सूर्यमण्डलमध्यवर्तिस्वरूप महामहिमविशिष्टत्वेन पूर्वोक्तनिरुपाधिकसर्वैरक्षर एव उपास्य
 इति च प्रतिपन्नम् । ब्रह्मा प्राणः ब्रह्मा ज्ञानमेव प्राणो ब्रह्मः यस्य स तथोक्तः 'देहान्तरानिले
 प्राणो जीवात्मपरमात्मनोः । आयुरिन्द्रिय सत्त्वे' इति रत्नमाला । नागः श्रीगजेन्द्रः ब्रह्मगमूर्तिं
 ब्रह्म वेदं गच्छतीति ब्रह्मगा मूर्तिः यस्य तं । 'परमात्मा तपो वेदो ब्रह्म ब्रह्माब्जजे द्विजे' इत्युक्तत्वात्
 ब्रह्मशब्दस्यात्र वेदपरत्वं । तथाच 'वेदेषु सर्वैरहमेव वेद्य' इत्याद्युक्तसकलवेदवेदान्तप्रतिपाद्यस्वरूप
 इति भावः । तं तथा धृताब्रह्मं अप्सु भवं रत्नमब्रह्मं श्रीकौस्तुभमाणिक्यमित्यर्थः । धृतमब्रह्मं श्रीकौस्तु-
 भमाणिक्यं येन तमिति विग्रहः । तथाच वक्षःपीठपरिष्करणकौस्तुभमहामणिप्रभारिण्डोली
 विराजमानमिति भावः । एतादृशं यं भगवन्तं श्रियः पतिं अजिह्वागतिं अकुटिलमनोवृत्तिं यथा
 तथा वृण्वन् शरणवरणं कुर्वन् ध्रुवतां स्थिरत्वं प्राप अलभत ॥

श्लो ॥ कञ्जातस्यो वेद्यं विपुलं ब्रह्मा यतोऽदराद्वेद ।

सं हरीन्दुलोचनोऽसौ दुःखहरो भास्समाजसीमाभूः ॥

३

कञ्जात इत्यादि ॥ कञ्जातस्यः स्वोत्पत्तिहेतुभूतभगवन्नारायणनाभिकमलमध्यवर्तिसन् ।
 ब्रह्मा चतुर्मुखः अदरात् भयप्रतिभटात्-यतः भगवतः श्रीनिवासात् विपुलं विस्तृतं वेद्यं
 वेदितव्यं सकलमप्यर्थजातं वेदं ज्ञातवान् । अनेन चतुर्मुखाय सकलवेदार्थप्रदायक इति भगवतः
 प्रथमाचार्यत्वं सर्वमतसम्मतम् । स इति ॥ सः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टः अपिच हरीन्दुलोचनः
 हरिस्सूर्यः इन्दुश्चन्द्रः लोचने अक्षिणी यस्य सः 'अभिर्मूर्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्ये' इति श्रुत्युक्तसोमसूर्य-
 नयन इति भावः । दुःखहरः सकलसंसारदुःखोन्मूलकः भास्समाज सीमाभूः भासां तेजसां
 समाजस्समूहः तस्य सीमा भूः अवधिर्नित्यः ॥ 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
 विभाति' इत्युक्तसमस्तवस्तुभाननिदानवेजोराजिरिति भावः ॥

श्लो ॥ श्रीमान्तुलविजयकृतिरान्तसद्भारदेवभूमिस्त्वाम् ।

परमाकृतिरयमुक्तमनित्यपाप्यो नितान्तश्चिरञ्ज्यात् ॥

४

श्रीमान्- 'श्रीलक्ष्मीराश्रितघटकत्वधर्मविशिष्टा अस्यास्तीति श्रीमान् 'नित्ययोने
 -मनुवि'ति सर्वदेशसर्वकाल सर्वावस्थास्वपि अनपायिनीभूतलक्ष्मीविशिष्ट इति भावः । 'राघवत्वेऽभ-
 वत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इत्यादि प्रतिपादितत्वात् । एतेन आश्रितकार्यापादकत्वस्य
 शैश्रवं निश्चयत्वं च स्फुटीक्रियते ।

अतुलविजयकृतिः—अतुला विजयकृतिः यस्येति विग्रहः निस्समानविजयविधातेत्यर्थः । सर्वोत्तमविजयप्रदानशील इति भावः—

आनवेत्यादि, आसमन्ताज्जता नम्रा ये सन्तः ये सज्जना भागवताः तेषां वारस्य समूहस्य देवभूमिः कल्पपुत्र इत्यर्थः । आश्रितसकलफलपदानदीक्षात्रद्वकङ्गण इति भावः । 'एकैकफलाभाय सर्वलाभाय केशवः' इति सर्वार्थपदत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् ।

परमेति । परमा उत्कृष्टा आकृतिः दिव्यमङ्गलविग्रहः यस्य सः । 'न तस्य प्राकृता मूर्तिः इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः' । इत्यादिना प्रतिपालितानन्यसाधारणदिश्यभूयगदिव्यायुघादिविशिष्ट-विग्रहोपेत इति भावः । उत्तमनित्यप्राप्यः—उत्तमाः—अनन्यार्हभगवदेकभोग्याः 'ब्रह्माणं शिति-कण्ठश्च याञ्चान्याः देवताः स्मृताः । प्रतिद्युद्धा न सेवन्त' इत्यादिना देवतान्तरपरित्यागपूर्वक भगवद्भजनशीला ये पुण्या भागवतास्त्रेषां नित्यं निरन्तरं प्राप्याः—प्राप्तुं योग्यः । 'पिता च रक्षक-इशोपी भर्ता ज्ञेयो रमापतिः । माता पिता भ्राता सुहृद्भविर्नारायण' इत्याद्युक्तनिरुपाधिकसकल-विघ्नबन्धुत्वेन प्राप्तुं योग्यो शक्यश्चेति भावः ।

नितान्तशुचिः—नितान्तमत्यन्तं शुचिः हेयप्रतिभटत्वकल्याणगुणत्वरूपोभयलिङ्ग-विशिष्टः अयं पताहन्निवधः भगवान् नारायणः त्वां अठ्यात् पायादित्यन्वयः ॥ ४

श्री श्री श्री श्री

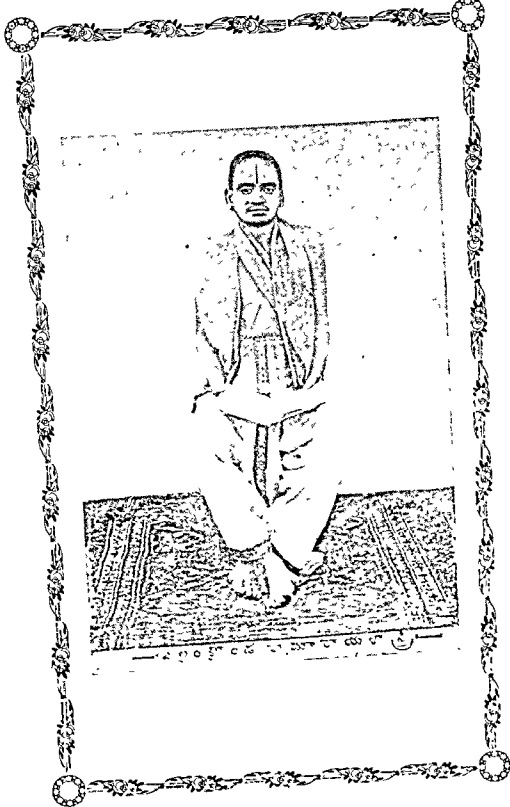
हयमीवो जीयात् ॥

श्रीवेङ्कटकोण्ड रामरायविद्वत्कविः ।

श्लो॥ आदिलक्ष्मीहृदम्भोजभृङ्गस्सङ्गविवर्जितः ।
 रामो जयतु वेदान्तदुग्धसागरचन्द्रमाः ॥१॥
 योगिध्येयसुधामयोक्तिकलनादात्मानुसम्भावना-
 दौदार्योदघहारिकेशवपद्मघानादमेयौजसः ।
 मोहद्रायतनूभवो नुतगुणभ्रामस्स रामो भृश
 स्त्रोपज्ञप्रथितस्सुरेन्द्रविभवः कीर्त्याऽनिशं राजते ॥२॥
 विद्यार्थिकलतरुषु सुधीन्द्रमौलिः काव्यामृतैकरसिकोऽखिलशास्त्रवेत्ता ।
 वेदान्तदुग्धजलधेस्तरणोरुपोतः रुयातो गुणैर्गुरुनमैः कविताभिरामः ॥३॥
 कालिदासकविताचमत्कृतिं माघर्मजुलपदार्थगुम्भनम् ।
 बाणभट्टरचनाविदम्बतां रामरायकवितासु पश्यत ॥४॥
 शब्दे शेषनिभस्सुतर्कनिवहे काणाद एव स्वयं
 मीमांसापरजैमिनिश्रुतिशिरश्शास्त्रे गुरुश्शङ्करः ।
 साङ्ख्ये काणिल एव काव्यफणितौ मामहृदेवीसुन-
 श्श्रीरामाख्यकविर्वृहस्पतिनिभो जेजीयतां कीर्तिभिः ॥५॥
 सान्द्रानन्दपयोषिमग्रहृदयस्सद्गुणविद्याकर-
 स्सर्वं ब्रह्मधिया विभावितजगत्त्वार्थविदेशिकः ।
 श्रीनाथस्थिरभक्तिवर्धितमहाविद्यार्थविद्योतक-
 श्श्रीरामाख्यकविश्चकास्ति सुगुणभ्रामैरमेयैर्भृशम् ॥६॥
 सीतारामबुधेन्द्रदत्तविमलज्ञानेन काव्याम्बुधि
 तीर्त्वाधैष्ट पतञ्जलीयमखिलं रामाद्गुरोरञ्जसा ।
 सुब्रह्मण्यसुधीन्द्रतोऽधिगतवान्काणादशास्त्रं मुद्रा
 नो जानामि ह्याननात्परगुरुं वेदान्तविद्यासये ॥७॥
 फल्पप्रसूनमकरन्दरसोद्भ्रसत्सत्काव्यामृतैर्विवुधसङ्गमतोषयः ।
 आनन्दतुन्दिलमनास्सततं सुधीन्द्रं तं रामरायकविमात्मविदं नमामि ॥८॥
 हृद्यश्रीवक्रपाश्वोधितरङ्गा इव राजिनाः ।
 चतुर्दशकला यस्मिन् तस्मै कुर्मो नमश्शतम् ॥९॥
 श्रीशङ्कराशङ्करभाष्ययोर्धत् व्यासस्य सिद्धान्तसुसम्पत्तं तत् ।
 प्रदर्शितं ग्रन्थकृतात्र सम्यग्विवृष्टमन्यद्विदुषां द्वितार्थम् ॥१०॥

नरसराट्पुरी ।

इत्थं ग्रन्थसम्पादकः
 कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री ।

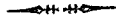

श्री हयग्रीवाय नम ।

श्रीवल्लभासमेत श्रीमहागणाधिपतये नमः ।

श्रीशङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञा’सेत्यादिशारीरकमीमांसाशास्त्रस्य बुभुक्षुभिर्मुमुक्षुभि किं शङ्कर-
भाष्यमुपादेयम्, उत रामानुजभाष्यं, यद्वा तदुभयमथवा नोभयम् ? तत्र ‘शङ्करश्शङ्करस्साक्षा’दिति वचना-
च्छङ्करावतारशङ्करभाष्यमेवोपादेयमित्यद्वैतिनः । ‘स जीयाच्छ्रीरामानुजमुनिवरात्मा फणिपति’रिति वचना-
च्छेषावताररामानुजभाष्यमेवोपादेयमिति विशिष्टाद्वैतिनः । एकत्राऽविद्यमानाना विशेषणामन्यत्र सत्त्वा
तदुभयमप्युपादेयमेवेति मध्यस्थाः । परस्परविरोधान्नोभयमप्युपादेयमिति नवनागरिकाश्च वदन्ति ।
अत्र ब्रूमः—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति ब्रह्मात्मसाक्षात्काराय
श्रवणादीनि विहितानि श्रुत्यैव । तत्र श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलो
व्यापार, न तु श्रवणमात्रम् । अन्यथा ‘स्वा यायोध्येतय’ इत्यनेनैव वेदान्तश्रवणपठनयोर्विहितत्वेन
पुनर्विधिवैयर्थ्यात्, नच सद्वितीयमेव ब्रह्मेति वाच्यं, ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’ति श्रुत्या कष्टत एवोक्तत्वात् ।
तत्र निर्णतिर्ष्ये असम्भावनाविपरीतभावनयोर्निवृत्तये मनननिदिध्यासनयोर्विधानम् । स च तात्पर्यनिर्णय
प्रकृतमीमांसाशास्त्रवशादेव भवितव्य । उपनिषत्सुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम्—तस्य च शास्त्रस्यार्थो
भाष्यं विना दुर्ज्ञेय इति तावदुपादेयमेव भाष्ययोरन्यतरत् । नच द्वयमप्युपादेयमिति वाच्यम् ।
परस्परविरोधेन प्रामाणिकस्यैकस्यैवोपादेयत्वात् । नचोभयं प्रामाणिकमेवेति वाच्यम् । वस्तुनि
विकल्पानुपपत्तरेकतरस्य प्रामाणिकत्वे सत्यन्यतरस्यावश्यमप्रामाणिकत्वेन भाष्यत्वत्—तर्हि वतरत्पा-
माणिकमितिचेत्—रामानुजभाष्यमेव प्रामाणिकम्, वृत्तिकारमतानुयायित्वाद्बृत्तिकारस्य च प्राची
नत्वादिति—पूर्वपक्षः । मैवम्—यदि वृत्तिकारमतं प्रामाणिकं स्यात्तर्हि तदनुयायि रामानुजभाष्यं
प्रामाणिकं भवेन्नहि तदेव सिद्धम् । न हि प्राचीनत्वं प्रामाणिकत्वप्रयोजकम् । प्राचीनमपि वृत्ति-

कारमतं नवीनेन महाभाष्यकारपतञ्जलिमतेन किं नाप्रामाणिकं कृतम् ? प्राचीनमपि कापिलं साङ्ख्यमतं किं नवीनव्यासमतेन न बाधितम् ? किं मेघसन्देशादिकाल्यानां प्राचीनान्यपि नाथव्याख्यानादीनि नवीनैरपि मल्लिनाथव्याख्यानादिभिर्न पराकृतानि ? किं प्राचीनमपि पूर्वपक्षं नवीन उतरपक्षो न वारयति ? किञ्च 'तदादित्वे नूतनं सर्वमायस्यां च पुरातन'मिति न्यायेन वृत्तिकारोपि स्वकाले नवीन एव—शङ्करोपीदानौ प्राचीन एव तस्माद्भ्रमप्रमादादिदूषितपुंविशेषत्वाद्वृत्तिकारोऽनुपादेयवाक्य एव । नच शङ्करोपि तादृश एवेति वाच्यम्, शङ्करस्य कृष्णस्येव परमेश्वरत्वेन ग्राह्यवाक्यत्वात् । नच रामानुजोपि परमेश्वर एवेति वाच्यम्, तस्य शेषांशत्वेन जीवत्वात् । शेषो हि जीवत्वेन सम्प्रतिपन्नः । नच शङ्करो यस्यांश इति त्वयोच्यते स एव जीव इति स्थिते किं पुनश्शङ्कर इति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणामेकेश्वरत्वश्रवणात्—'अहं ब्रह्माच शर्वश्च जगतः कारणं पर'मिति स्मरणाच्च, एकस्यैव मायिन ईश्वरस्य स्वोपाधिमयानिष्ठसत्त्वादिगुणत्रयभेदेन विष्ण्वादिनामधारित्वप्रसिद्धेश्च ॥

नन्वेवं जीववाक्यानामग्राह्यत्वे स्मृतयो प्रमाणं न स्युरिति चेन्मैवम्—स्मृतिकर्तृणां जीवत्वेपि स्मृतीनां वेदमूलत्वेन प्रामाण्यात् । न हि स्वतः प्रमाणं स्मृतयः । वेदस्तु अपौरुषेयतया भ्रमप्रमादादिषुदोषाऽप्रस्तत्वेन स्वतः प्रमाणम् । एवं भगवत्तन्मन्त्रीकृष्णादेरपि वाक्यजातम् । यद्वा—वेद एक एवानादि स्वतः प्रमाणम् ; भगवद्गीतादिकं सर्वं तु वेदमूलकतयैव—प्रमाणम् । अत एव भगवद्गीतादीनां स्मृतित्वेन व्यवहारः । एवं—स्मृतिप्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वादेव प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमिति विरोधाधिकरणे समर्थितं जैमिनिना । एतेन—मूलभूतायाश्श्रुतेरनुपलभ्ये प्रतिबुद्ध्याश्रुतेरनुपलभ्यमात्रादेव स्मृतेः प्रामाण्यम् । कासांविच्छ्रुतीनामुत्सन्नत्वादिति—सिद्धम् । तथाच—वृत्तिकारमतस्योपनिषद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रमाणत्वात्तदनुयायि रामानुजभाष्यमप्यप्रमाणत्वेनानुपादेयमेव—शङ्करभाष्यस्य वेदान्तार्थप्रतिपादकत्वेन सप्रमाणत्वात्तदुपादेयत्वमेवेति—सिद्धान्तः । मया चाप्येषु येषु स्थलेषु रामानुजभाष्यस्य वेदान्तविरोधः, शङ्करभाष्यस्य च तदविरोधः तदुभयं सन्ध्याविविचयं प्रदर्शयति—

—; मध्यरामानुजयोः कलिराजामात्यकामक्रोधांशत्वनिरूपणम् :—

न च वेदविरुद्धमपि रामानुजभाष्यं पाश्चरानागमविरुद्धत्वाद्भास्यमिति—ज्ञाप्यम् । तस्यापि वेदविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वात् । नच शेषस्य भागवत्तत्सम्प्रदायकर्तृत्वेन भगवत्त्वविद्वद्भेदसत्त्वात्तदसाराणानुजमभाष्यं तत्त्वबुभुक्षुभिः कृतो न भास्यमिति वाच्यम् । यदि रामानुजदोषांशम्यात्तर्हि वेदान्ताविरुद्धमेव सूत्रार्थं भूयात्, नतु शेषांश, परन्तु कलिराजामात्यक्रोधांश एव । तथाहि—स्कान्दे-पेदारत्वे-एकपटितमाध्याये-सुगर्धर्मपहावे शरुडं प्रति भगवता कलिधर्मो निरूपितः ॥

श्लो॥ "कलौ युगे प्रथमे तु कलिः पापाधिन्मयकः । स्वशक्त्या सकलं धर्मं निर्मूलयितुमुद्यतः ॥

ननारूपैः प्रयत्नैश्च यदा धर्मो न नाशितः । तदा कलिर्मूर्धं ह्यहम्ममाह्वय स्वमन्त्रिणः ॥

कार्म क्रोधं मर्दं चैव लोभं मोहं च मत्सरम् । पडेतान्मन्त्रिकार्यार्थान्कृपितं कलिरब्रवीत् ॥

भवन्तश्शक्तिसम्पन्ना धर्मनाशैकहेतव । उपेक्षध्वे कथं धर्मनिर्मूल्य वृथायुधा ॥
एवं च कलिनादिष्टा प्रत्यूचु कलिपूरुषम् ।

कामः—शृणु स्वामिन् प्रवक्ष्यामि त्वया दिष्ट पुराह्वहम् । अक्षोभय त्रिभुवनं सदेव ऋषिमानवम् ॥
यदा पलायितो धर्मो मद्भीत्या भुवि सत्वरम् । तदा चोपनिषद्विद्या साङ्गवेदचतुष्टयी ॥
तत्र वृता ब्रह्मविद्या ब्रह्माद्वैतपरायणा । सा हि सर्वप्रपञ्चस्य मृषाल्प भाषते सदा ॥
ब्रह्मैव सत्यरूपं तत्प्रपञ्चस्तु मृषात्मक । तस्माद्यतेत मतिमान् ब्रह्मैक्यावाप्तये सदा ॥
तत्फलं ज्ञानसाध्य स्याद्ज्ञान धर्मैकसाधनम् । धर्मसंग्रहयुक्ताना मुक्तिं करगता नृणाम् ॥
इति साङ्गा त्रयीविद्या बोधयत्यनिश नृणाम् । ततोसाभिर्महायत्नो धर्मनाशकृते कृत ॥
व्यर्थो भजति विप्रेषु वेदै प्रतिहतो भृशम् । वेदमार्गविनाशाय यत्नं कुरु महामते ॥

क्रोधादयः—सम्पगाह महाराज! कामोयं कलिनायक । यावद्वेदोदितो धमो यावद्वेद प्रवर्तते ॥
यावच्चोपनिषद्विद्या यावदद्वैतभाषणम् । तावत्काममदादीनामस्माकं का कथा भुवि ॥
तस्माद्वेदाध्वविध्वसे यत्नं कुरु महामते! ।

कलिः—आकर्णयध्वमखिला प्रतिज्ञा मम मन्त्रिण । निर्मूल्यामि सहसा वेदान्मद्विरोधिन ॥
उत्पाद्य मोहशास्त्राणि नानारूपाणि मूतले । वेधैर्भोषाप्रभेदैश्च पुण्ड्रैर्मुद्राभिरिव च ॥
मनोहरैर्मृषाधर्मैर्विध्वयिष्यामि भूसुरान् । नानामापाप्रभेदैश्च ध्वंसयिष्यामि वै श्रुती ॥
इत्थं कलि प्रतिज्ञाय चकार विविधगमनम् । प्रथम विष्णुपापण्डं शिवपापण्डक तत ॥
जैनशास्त्र तत कृत्वा तौरुष्कमकरोत्तत । शार्कं च पञ्चम कृत्वा कामादीनादिदेश ह ।
पञ्चानामागमाना च यूयं भूमौ प्रवर्तका । निवर्तयध्व वेदेभ्यस्वशक्त्या सर्वभूसुरान् ॥
विनाशाय धर्मान् वै श्रुतिस्मृत्युदितान्भुवि । कामक्रोधौ युवा शास्त्र विष्णुपापण्डनामकम् ॥
द्विधा व्याकुरुत भूमौ भाषाद्वयपरिग्रहात् । द्विजयोर्नौ जनि प्राप्य शङ्खचक्रादिलाछनै ॥
हरिद्राचूर्णैरेखाभि पीतश्वेतमृदादिभि । पुण्ड्रैर्बहुविधैश्चापि प्रतार्य निस्विलं जगत् ॥
ब्रह्मणान् क्षत्रियान्बैश्वान् शूद्रास्तदितरानपि । मन्त्रौषधप्रयोगैश्च अंशयित्वा स्वशक्तित ॥
विनष्टं कुरुत धर्मं श्रुतिस्मृत्युदितं युवाम् । एवं सन्दिश्य कलिराट् कामक्रोधौ स्वमन्त्रिणौ ॥
लोभं नियोजयामास पापण्डे शैवनामके । तौरुष्के मदमादिश्य शाके तं मत्सरं तथा ॥
जैनशास्त्रे तथा लोभं मेने स्वं च कृतार्थवत् । कामक्रोधादयस्सर्वे गृहीत्वा तस्य शासनम् ॥
अधीत्य तानि शास्त्राणि त्यक्ष्यन्ति च जनाश्श्रुती ।

श्रीभगवान्—कामस्तु द्राविडे देशे वर्धमानो महाद्युति । कलिपूरुषसन्देशाद्विष्णुपापण्डनामकम् ॥
व्याख्यास्यति दुरात्मासौ मोहयित्वा जनान्भृशम् । भक्त्वा सूत्राणि सर्वाणि ब्रह्माद्वैतपराणि च ॥
श्रुतिस्मृतीस्तथा भक्त्वा द्वैते संस्थापियन्ति । कारयिष्यति पुण्ड्राणि द्विजाचैरश्वेतमृत्सन्ध्या ॥
तत्सलोद्द्वैद्विजातीना दहिष्यति कलेरान् । त्याजयिष्यति कर्माणि वैदिकानि दुरात्मवान् ।

भाषाकृतप्रबन्धानि पाठयिष्यति सर्वशः । अमेदवादिनस्साधून् दृषयिष्यति दुर्मतिः ॥
 क्रोधः कर्णाटदेशीयः कामशास्त्रं समीक्ष्य च । स्वयं व्याख्यास्यते पुत्र तद्विरुद्धमते स्थितः ॥
 तत्त्ववादसमारूपां च कृत्वा तस्मिन्निजागमे । श्रुतिस्मृतिपुराणानि भङ्गयिष्यति सर्वशः ॥
 स्वयं करिष्यते धीरः पुराणानि श्रुतिस्मृतीः । अष्टादशपुराणेषु स्मृतिष्वष्टादशस्यपि ॥
 अद्वैतनिरतं सर्वं वाक्यमुत्पाटयिष्यति । कारयिष्यति पुण्ड्राणि वेणुपत्राकृतीनि च ॥
 स्वकल्पितपुराणानि ख्यापयिष्यति भूतले । तत्त्ववादमते स्थित्वा केचिद्ब्राह्मणवान्धवाः ॥
 दाहयिष्यन्ति गात्राणि तसलोहैर्द्विजाधमान् । दग्धदेहाश्च ते सर्वे त्यक्तवैदिकसत्किन्याः ॥
 ब्राह्मणानेव निन्दन्तश्चाद्धयज्ञानमहारुषः । दुरात्मानो दुराचाराः किमिकूपे भयङ्करे ॥
 पतिष्यन्ति न सन्देहो मोक्ष्यन्तेपि च यातनाः ॥ इति ॥

एतेन कठिराजामात्यकामावतारमन्वाचार्यकृतं द्वैतभाष्यमप्यनुपादेयम्—इति सिद्धम् ॥

—: पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदाभेदविचारः :—

अथेदं वेदान्तशास्त्रं किं धर्मशास्त्रात्प्रथक्शास्त्रं, यद्वा उभयमपि मिलित्वैकं शास्त्रमिति—
 संशयः । पूर्वोत्तरमीमांसाभेदमिदं काण्डद्वयात्मकवेदगोचरमेकमेव मीमांसाशास्त्रम् ॥ श्लो॥ “अङ्गानि
 वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्याहोताश्चतुर्दशाः” इति स्मरणादिति—
 रामानुजः । मैवम्—अधिकारिविषयप्रयोजनभेदेन शास्त्रभेदस्यावश्यमभावात् । तथाहि—‘अथातो
 धर्मजिज्ञासेत्यारब्धस्य जैमिनीयस्य पूर्वमीमांसाख्यस्य धर्मशास्त्रस्य यज्ञादिकर्मचिकीर्षुस्वर्गादिफलकामी
 अधिकारी, ज्योतिष्टोमादिः कार्यभूतो धर्मो विषयः, कर्तव्यताज्ञानम् कर्मकरणद्वारा स्वर्गा-
 दिर्वा फलम्, ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यारब्धस्य वैयसिकस्योत्तरमीमांसाख्यस्य वेदान्तशास्त्रस्य शनादिसाधन-
 चतुष्टयसम्पन्नः मोक्षकामित्वेन निष्कामोधिकारी । अकार्यं सिद्धं ब्रह्म विषय, ब्रह्मज्ञानं मोक्षो वा
 फलमिति कृत्वा साध्यधर्मप्रतिपादकास्तापक्षयिष्णुफलकारसकामगृहस्थाधिकारिकाश्च पूर्वमीमांसाशास्त्रा-
 सिद्धब्रह्मप्रतिपादकं सिद्धनित्यमोक्षफलकं निष्कामसत्यास्यधिकारिकं चोत्तरमीमांसाशास्त्रं—प्रथमभूतमेव ।
 यदि तु मीमांसात्वेनैकमेव शास्त्रमित्युच्यते तर्हि—अङ्गत्वेन पणामप्यज्ञानामेकशास्त्रत्वमेव स्यात् ।
 किं बहुना— संस्कृतमापात्मकत्वेनाष्टादशविद्यानामप्येकविद्यात्वमेव स्यात् । नचैवं भिन्नयोरेतयोः
 कथं पूर्वोत्तरत्वमिति वाच्यम्—जैमिनिना पूर्वं धर्मशास्त्रस्य कृतत्वाद्यासेन पश्चाच्छारीरक-
 मीमांसायाः कृतत्वाच्चेति । यद्वा— वेदपूर्वभागमीमांसाया धर्मशास्त्रे कृतत्वात्तस्य पूर्वमीमांसात्वेन व्यवहारः ।
 वेदोत्तरभागमीमांसाया वेदान्तशास्त्रे कृतत्वात्तस्योत्तरमीमांसात्वेन व्यवहारः । नचैवम्— स्वमीमांस्यो-
 र्भेदमागयोरेकवेदत्वेन मीमांसयोरेकत्वमिति—वाच्यम् । तथात्वे शिक्षाप्याकरणादीनामपि
 स्वविषयवेदैक्येनैकत्वमेव स्यादिति । तस्माद्वैदिकाच्छब्दानुशासनादिव वैदिकात्कर्मविचाराद्वैदिकोर्थ
 ब्रह्मविचारः—प्रथमभूत एव । मीमांसा हि विचारः । विचार्यश्च विचार्यभेदाद्भिद्यत इति सम्प्रतिपत्तं
 यथारूपविचाराद्रसविचारः—इति ।

ननु 'सर्वे वेदा यत्पदमामन'न्तीति श्रुते, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति स्मृतेश्च वेद-पूर्वोत्तरभागाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति प्रतिपाद्यभेदाभावाद्ब्रह्मव्यात्मको वेदस्तावदेकमेव शास्त्रम् । तथाच—नियतपूर्वापर्यभागाद्व्यात्मकवेदाख्यैकप्रबन्धव्याख्यानभूतयो पूर्वोत्तरमीमांसयोरप्येकशास्त्रत्वमुचित-भेवेति चेन्मैत्रम्—'यामिमा पुष्पिता वार्चं प्रवदन्त्यविपश्चित । वेदवादरता पार्थ' नान्यदस्तीति वादिन ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिशास्त्रयशादस्यैव वेदवेदान्तयो प्रतिपाद्यभेदाच्छास्त्रभेद । कर्मदेवतास्वरूपत्यागादिकं हि वेदेन प्रतिपाद्यते । वेदान्तेन तु सच्चिदानन्दं ब्रह्म । नापि पुरुषार्थक्याद्वेदवेदान्तैक्यमिति वाच्यम् । वेदगम्यपुरुषार्थस्य स्वर्गादिरूपत्वेनानित्यत्वाद्देवान्तगम्यपुरुषार्थस्य परब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वाच्च नित्यानित्य-पुरुषार्थप्रतिपादकयोस्तयोर्भेद उचित एव । यथा धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्भेदस्तद्वत् । यदि तु पुरुषार्थत्व-मुभयत्र सममित्युच्यते—तर्हि वेदवेदान्तधर्मार्थशास्त्रादीना सर्वेषामप्यभेद एव स्यात् । सर्वशास्त्रप्रति-पादितेष्वपि पुरुषार्थेषु परस्परं भिन्नेषु पुरुषार्थत्वस्याभिन्नस्य सत्त्वात् । तस्माद्वाख्येययो पूर्ववेदोत्तर-वेदयोरैकप्रबन्धत्वाभावाद्याख्यानयोरपि पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वमिति—सर्वेषां वेदानां ब्रह्मपर-त्व तु श्रुतिस्मृतिरिद्धं सर्वेषां शब्दानां ब्रह्मपरत्वमिव—सङ्गच्छते । कथमिति चेदुच्यते—सर्वेषाम-प्यनात्मवस्तूनामात्मनि मायया रज्ज्वामिव सर्पदण्डधारादीना कल्पितत्वेन कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात्तद-दध्यस्तघटादिपादार्थवाचिनामप्यधिष्ठानब्रह्मपरत्वमेवेति । यद्वा—सर्वेष्वर्थ्यास्सद्रूपतयैव प्रमाणविषया भवन्ति, नासद्रूपतयेति कृत्वा घटाद्यस्तपदार्थानुस्यूतं सद्रूपं ब्रह्मैव—घटादिशब्दवाच्यमिति । अथवा—विषयावच्छिन्नमज्ञातं ब्रह्मैव प्रमाणप्रमेयं भवति । न तु केवलं घटादिकमिति—एवं यद्यपि सर्वे वेदास्सर्वाणि शास्त्राणि सर्वाणि चक्षुरादिप्रमाणानि लौकिकानि च वस्तुगत्या ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति । 'सर्वे खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेर्ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वेन सर्ववाचित्वस्यैव ब्रह्मवाचित्वरूपत्वात्तथापि यावद्भवहारं तत्तत्प्रमाणप्रमेयादिभेदस्य सत्त्वाद्देवान्ता एव ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । वेदास्तु कर्मादीनि प्रतिपादयन्ति । व्याकरणान्तु शब्दसाधुत्वं प्रतिपादयतीत्यादिव्यवस्था आस्थेया । यथा चक्षू रूप प्रतिपादयति श्रोत्रं तु शब्द-मित्यादि तद्वत्—तस्माद्विषयाधिकारिप्रयोजनभेदस्य शास्त्रभेदप्रयोजकस्य सत्त्वात्पूर्वभागाद्देवस्योत्तरभाग-पृथग्भूत एव । तद्व्याख्यानयोरपि पूर्वोत्तरमीमांसयोश्शास्त्रयोर्भेद—उचित एव । अत एव उत्तरभागस्य सिद्ध-ब्रह्मप्रतिपादकस्य प्रामाण्यमसहमानसत्त्वाह जैमिनि—'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थाना'मिति सूत्रम् । न च—व्यासशिष्यरवाज्जैमिनिर्न वेदान्तप्रतिश्लेषक इति—वाच्यम् । जैमिनिर्भवतु नाम वेदान्तार्थवल्ग्वी । तदुक्तं शास्त्रं तु वेदान्तार्थप्रतिश्लेषकमेव-वेदोक्तेषु कर्मसु लोकस्य श्रद्धातिशयजननार्थं जैमिनिना तथा शास्त्रस्य कृतत्वात्—न हि वेदान्तार्थं श्रुतवान् कोपि मेधावी कर्मसु प्रवर्तते, तस्मा-द्देवान्तेषु सूक्ष्मार्थप्रतिपादकेषु पुरुषस्य मतिरादिवैव न प्रवर्तते इत्यालोच्य कर्मसु प्रवर्तनद्वारा तस्य चित्त-शुद्धिं जनयितुं कर्मशास्त्रं विहितमिति न तयोरेकशास्त्रत्वम् । यद्यप्येवं कर्मशास्त्रमपि परम्परया ब्रह्म-शास्त्रोपयोगि, तथापि न साक्षादिति कृत्वा अथशब्दस्य कर्मशास्त्राध्ययनानन्तर्यमर्थ इति नोक्तं शङ्कराचार्ये ।

किंतु ब्रह्मविचारं प्रति साक्षात्साधनमृतसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यमेवार्थ इत्युक्तम् । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया 'पूर्वोत्तरमीमासयोर्नास्त्यर्थविरोध' इति तदुक्तं, सत्त्वादर्थविरोधस्य । तथाहि—कर्मैव फलप्रदम्, स्वर्ग एव परमपुरुषार्थ, मोक्षो नास्ति, ईश्वरो नास्ति, धर्म एव जगत प्रतिष्ठा, क्रियापर एव वेदस्त्वै इत्यादि प्रतिपाद्यते पूर्वमीमासायाम् । ईश्वर एव फलप्रद कर्मसापेक्ष, मोक्ष एव परमपुरुषार्थ, स्वर्ग क्षयिष्णुत्वात्सातिशयत्वाच्च, तुच्छसुखमेव, ईश्वर एव जगत प्रतिष्ठा, वेदस्य पूर्वभाग एव क्रियापर, उत्तरभागस्तु परब्रह्मपर एव इत्यादिप्रतिपाद्यते उत्तरमीमासायामिति कथमुभयोरर्थविरोधाभाव । एतेनार्थ-कत्वादेकं वाक्यमिति न्यायस्य नास्ति प्रवृत्तिरिति—सिद्धम् । यदि तु—कर्मणा चित्तशुद्धिजनन-द्वारा ज्ञानप्राप्तिहेतुत्वात्कर्मप्रतिपादकमपि मीमासाशास्त्रं ब्रह्मज्ञानहेतुरेवेति पूर्वोत्तरमीमासयोरुभयोरपि ब्रह्मज्ञानहेतुत्वेनैकशास्त्रमित्युच्यते—तर्हि—तर्कादिशास्त्रान्तराष्यप्याकाशादिपदार्थावगतिद्वारा आत्मज्ञानोपयोगीन्येवेति तेषामप्युत्तरमीमासया भवेदेवैकशास्त्रमित्युच्यते—जैमिनिवत्कणादगौतमादयोपि हि न वेदान्त-विरुद्धाभिप्राया—यदुक्तमध्यायभेदवशात्पूर्वोत्तरमीमासयोर्भेद इति रामानुजेन तदुक्तम्—तर्कादिशास्त्रान्तराणामपि तथैव भेद इत्यतिप्रसङ्गापत्ते । न च—प्रधानप्रतिपाद्यभेदे सत्यवान्तरभेदप्रतिपादकत्वमध्याय-भेदप्रयोजकं तत्पूर्वोत्तरमीमासयोरैवास्ति, न तु शास्त्रान्तरेष्विति वाच्यम्, प्रधानप्रतिपाद्यभेदस्य पूर्वोत्तरमीमासयोरपि सत्त्वात् । पूर्वमीमासाया हि धर्म प्रधानप्रतिपाद्य, उत्तरमीमासाया तु ब्रह्म प्रधान-प्रतिपाद्यमिति भेदात् । तच्च स्फुटम्—'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रद्वयारम्भक-सूत्रद्वयादेव । न च धर्मशब्द कर्मब्रह्मोभयवाचीति वाच्यम्, तथासति अथातो धर्मजिज्ञासेति श्रृंगारम्भायोगात् । एतेन—पूर्वोत्तरमीमासयोश्शास्त्रभेदे आरम्भकसूत्रभेदोपि प्रमाणमिति स्थितम्—'अथ योगानुशासनम्', 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यारम्भकसूत्रभेद इव योगव्याकरणशास्त्रभेदक । किञ्च यदि—मीमासाद्वयमेकमेव शास्त्रं तर्हि पूर्वमीमासा कृतवान् जैमिनिरेवोत्तरमीमासामप्यकरिष्यत् । यद्वा मया मीमासाशास्त्रं कृत्स्नं कर्तुमारब्धं तत्राष्टादिवैगुण्यादर्थमेव कृतमवशिष्टमर्थं मदगुरु व्यास करिष्यती-त्यवदिष्यत् । तथा व्यासश्च मच्छिन्त्येण शास्त्रस्यार्थमेव कृतमवशिष्टमर्थं मया क्रियत इत्यवदिष्यत् ।

ननु यदि मीमासयोर्नैकशास्त्रमित्युच्यते—तर्हि 'मीमासा न्यायविस्तर' इति कथं मीमासाया ऐक-शास्त्र्यं स्मर्यत इति चेदुच्यते—तत्र मीमासाशब्देन ब्रह्ममीमासैवोच्यते, धर्मशास्त्रमित्यनेन पूर्वमीमासाया उक्तत्वाद्वातो धर्मजिज्ञासेत्यारब्धं हि धर्मशास्त्रम् । मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणामप्यत्रैवान्तर्भाव । यद्वा पुराणेष्विति न कश्चिद्दोष-तस्मात्—स्वप्रतिपाद्यकर्मब्रह्मभेदात्, स्वारम्भकजिज्ञासासूत्रभेदात्, स्वकर्तृ-जैमिनिवादरायणभेदात्, स्वाधिकारिरागिविरागिभेदात्, स्वप्रयोजनस्वर्गमोक्षभेदात्, स्वमूलप्रमाणवेदवेदान्त-भेदात्, स्वमतानुवर्तिमीमासकवेदान्तिभेदाच्च पूर्वोत्तरमीमासयोर्नैकशास्त्रत्वमिति—घण्टाघोषः । न च—वेदवेदान्तयोरैकशास्त्र्यमेवेति वाच्यम्, विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन द्वयोर्भिन्नशास्त्रत्वात् । तथाहि—'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनसुकृतं भवति', 'अपामसोममधृता अभूम', 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्', 'वीरहा वा एष देवाना योन्नीनुद्वासयति', 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत', 'ऋतौ भार्या-

मुपेयात्', 'स्वाध्यायोध्येतव्यः' इत्यादिवेदेन—प्रतिपाद्यते । 'नास्त्यकृतः कृतेन', 'यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्', 'आत्मेत्येवोपासीत', 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः', 'नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्', 'शांतो दान्त-उपरतस्तितिक्षुस्समाहितश्श्रद्धाविचो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्ये'दित्यादिवेदान्तैः—प्रतिपाद्यते । अत एव—'त्रैगुण्यविषया वेदा निलैगुण्यो भवार्जु'नेति गीतम् । एवं वेदवेदान्तयोः परस्परविरुद्धार्थ-प्रतिपादकत्वेन अन्यतरस्याप्रामाण्ये सञ्जाते सत्येव आस्तिकानां तदन्यतराप्रामाण्यस्यानिष्टत्वेन अधि-कारिभेदादिना कथंचित्द्विरोधः परिहृतः । असंन्यासिन एवाग्निहोत्रादित्यागे दोषः, न तु संन्यासिनः, चातुर्मास्ययाजिसुकृतस्याक्षय्यत्वं च सुकृतान्तरापेक्षयाधिवयमानमित्यादिव्यवस्थानुसारात् । एवं वेदान्त-विरोधे सति वेदस्यैवान्यथानेयत्वाच्छ्रुतिविरोधे सत्यन्यथानेयायास्मृतेरपेक्षया यथा श्रुतिर्धिलीयसी तथा वेदान्त एव बलवानिति—सिद्धम् । एवं वेदवेदान्तयोर्दौर्बल्यमाबल्याभ्यां च भेदस्सिद्धः । अपि च—अनधिगतावाधितार्थज्ञानं प्रमा—तत्करणं तु प्रमाणमिति स्थिते—अनधिगतस्यापि स्वर्गाद्यर्थेषु बाधितत्वेन तदज्ञानस्य प्रमात्वाभावात् वेदः प्रमाणम् । ब्रह्मणस्तु अनधिगतावाधितार्थत्वेन तदज्ञानस्य प्रमात्वा-त्तत्करणं वेदान्तः प्रमाणमित्येवं प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां च वेदवेदान्तयोर्भेदः । नच स्वर्गादिरप्यबाधित एवेति वाच्यं, तस्य क्षयिष्णुत्वेन कालत्रयवर्तित्वाभावात् । कालत्रयवर्तित्वं हि कालत्रयाबाधितत्वम् । नच स्वर्गादेर्बाधितत्वेपि धर्मोऽबाधित इति वाच्यम् । धर्मस्यापि जन्यत्वेन फलदानानन्तरं नश्यत्वेन च बाधितत्वात् । नच वेदोऽप्रमाणमिति ब्रह्मणस्तु नान्यथाज्ञास्तिक एवेति वाच्यं, नास्तिकवदस्माभिर्वेदान्तोऽप्रमाण-मित्यनुच्यमानत्वात् । वस्तुतोऽप्रमाणत्वेऽप्यविद्यादशायां प्रमाणत्वं वेदस्याप्यस्मागिरिप्यमाणत्वाच्च । षटादि-ज्ञानमपि यावद्यवहारं प्रमाहि । तस्माद्देववेदान्तयोरेकशास्त्र्याभावात्तद्व्याख्यानयोर्मीमांसयोरपि नैकशास्त्र्य-मिति शिवम्—

ननु नैतच्छिवम् । 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यारभ्य 'अनाष्टिदशब्दा'दित्यन्तं सङ्गतिविशेषविशिष्ट-कर्म मीमांसाशास्त्रम् । तत्र च कचिद्भागो यजेतेत्यादिवेदपोधितयज्ञादिक्रिया विचारिताः—कुप्रचिद्भागो तु उपासीतेत्यादिवेदपोधितोपासनादिक्रिया विचारिताः । तथाच—कृत्स्नं शास्त्रं क्रियापरमेव । एवं प्रधानप्रति-पाद्याभेदात्सत्यप्यवान्तरभेदे नास्ति शास्त्रभेद इति—मैवम् । यथेवमुपासनमपि मनोव्यापाररूपत्वा-त्क्रियेत्युच्यते तर्हि ज्ञानमपि क्रियैव स्यात्—ज्ञायात्वर्थो हि ज्ञानं धातुश्च क्रियावाची । न चेष्टापत्तिः, केवलकर्मणो न मोक्षः ज्ञानसहितान्तरकर्मणस्तु मोक्ष इति तत्र सिद्धान्तब्रह्मप्रसङ्गात् । कर्म हि क्रिया ज्ञानं च क्रियैवेति कथं क्रियैव क्रियायास्समुच्चयः । नच ज्ञानं फलमेव न क्रियेति वाच्यम्, तथा सति आज्यपुरोडाशादिपदार्थज्ञानसहितमेव सर्वं कर्मापीति कृत्वा कथं केवलकर्मसिद्धिः । नच ब्रह्मज्ञानरहितं कर्म केवलकर्ममिति विवक्ष्यतामिति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानसहितकर्मण एवाभावेन विशेषणार्थस्यात् । नच ब्रह्मज्ञानिना कृतं कर्म ब्रह्मज्ञानसहितकर्म, ब्रह्मज्ञानरहितेन कृतं कर्म केवलकर्ममिति वाच्यं, ब्रह्मज्ञानिना कर्मण एवाक्रियमाणत्वात्कर्मकर्तारि ब्रह्मज्ञानित्वात्प्रतिषेधेः । उपरतस्यैव ब्रह्मज्ञानित्वधरणात्, न चोपरतिर्न कर्मसंन्यासः, किन्तु चित्तविशेषाभाव इति वाच्यम्, देहादिक्रियायाधितत्वात्पारपूर्वकत्वेन चित्तस्यैवाविक्षिप्तत्वे

कथं क्रियासद्भावः । तस्मात्पूर्वमीमांसायां प्रधानप्रतिपाद्यं कर्मैव, आध्यायस्य क्रियार्थत्वादिति जैमिनिना कण्ठोक्तत्वात् । वज्रहतः पुरन्दरइत्यादिवाक्यानि तु क्रियाशेषभूतदेवतादिसखरूपप्रतिपादकत्वेन सार्थकानि, तद्य स्फुटमर्थवादाधिकरणे । उत्तरमीमांसायां तु प्रधानप्रतिपाद्यं ब्रह्म-शास्त्रयोनित्वादिति कण्ठोक्तः । ज्यासनानि तु सगुणस्य निर्गुणस्य च ब्रह्मणस्सम्बन्धीनि ब्रह्मज्ञानोपयोगितया विहितानीति प्रधानप्रतिपाद्यभेदात् शक्यमिति संक्षेपः ।

—: ॐ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' त्यक्त्वाऽथशब्दविचारः :-

अत्र अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थ इति सम्प्रतिपन्नम् । परं तु शमादिसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमिति— शङ्करः, धर्मशास्त्राध्ययनानन्तर्यमिति—रामानुजः । तत्रान्यतरस्य, समीचीनत्वनिर्णयाय मयाऽयं विचारो विधीयते । तथाहि—कर्मज्ञानं विना ब्रह्मणो ज्ञातुमशक्यत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासुना तावत्कर्मज्ञानाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यमिति किं रामानुजस्याशयः ? किं वा अज्ञातकर्मणः पुरुषस्य ब्रह्मजिज्ञासोरपि ब्रह्मज्ञाने नास्त्यधिकार इति ब्रह्मज्ञानाधिकारसिद्धयर्थं कर्मज्ञानाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यमिति!- यद्वा पूर्वमीमांसान्यायानामेवोत्तरमीमांसायां दर्शनात्तदवगमाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यमुत्तरमीमांसाध्ययनं चिकीर्षुणेति? अथवा कर्मभिरशुद्धचित्तस्यैव ब्रह्ममीमांसायामधिकार इति कृत्वा कर्मकरणार्थं कर्मज्ञानाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यं ब्रह्ममीमांसुनेति! नाद्यः- कर्मज्ञानब्रह्मज्ञानयोरुपजीव्योपजीवकभावाभावात् । नहि अहउणित्यादि-माहेश्वरसूत्रज्ञानं विना अणित्यादिप्रत्याहारज्ञानाभाववत्कर्मज्ञानं विना ब्रह्मज्ञानाभाव इति वक्तुं शक्यते, ज्योतिष्टोमपौण्डरीकवाजपेयादिकर्मज्ञानविधुराणामपि ब्रह्मज्ञानमत्त्वात् । न द्वितीयः-ब्रह्मज्ञानकर्मज्ञानयोरधिकार्याधिकारकभावाभावात्, कर्मज्ञानविधुराणामपि बहूनां ब्रह्मज्ञानेधिकृतानां सत्त्वादुपनीतस्यैव द्विजस्य विवाहे-धिकार इतिवत्कर्मज्ञानिन एव ब्रह्मज्ञानाधिकार इति काप्यदर्शनात् । न तृतीयः-तथात्वेऽन्वयव्यतिरेकानुमानादिपदार्थानां तर्कशास्त्रे दृष्टानामेव वेदान्तशास्त्रेपि दर्शनेन तद्ज्ञानार्थं तर्कशास्त्रस्याप्यध्येयत्वेनाथशब्दस्य तर्कशास्त्राध्ययनानन्तर्यमर्थइत्यपि वक्तव्यत्वात् । नचेष्टापत्तिः, विनापि तर्कादिशास्त्रांतराध्ययनं बहूनां वेदांतशास्त्राध्ययनाल्लब्धब्रह्मज्ञानानां सत्त्वात् ; प्रबलतरतर्कादिशास्त्रान्तरवासनापिशचीमासवशाद्बहुवारं श्रुतवेदान्तशास्त्राणामप्यल्लब्धब्रह्मज्ञानानां च बहूनां सत्त्वात् । वेदवेदाङ्गाध्ययनादेवार्थवोधसहिततादापातप्रतिपन्नब्रह्मज्ञानस्य वेदान्तशास्त्राध्ययनं सुकरमिति कृत्वा ब्रह्मजिज्ञासोर्वेदवेदाङ्गाध्ययनस्यार्थसहितस्यावश्यकत्वस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वात् । न चतुर्थः- कर्मभिरशुद्धचित्त एव ब्रह्म जिज्ञासति- 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति श्रुतेर्न ब्रह्मजिज्ञासुना पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यं, पूर्वमीमांसाध्ययनात्पूर्वमेव तस्य ब्रह्मजिज्ञासाया ज्ञातत्वात्, नच पूर्वमीमांसाध्ययनं विना न कर्मज्ञानं, कर्मज्ञानं विना न कर्माचरणं, कर्माचरणं विना न चित्तशुद्धिः, चित्तशुद्धिं विना न ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासायाः कथमुदय. पूर्वमीमांसाध्ययनरहितस्येति वाच्यं, अधीतत्वाध्यायेन मीमांसाशास्त्रवासनाशून्येनापि परोपदिष्टविषया कूननिष्काम-कर्मणा चित्तशुद्धेरलभ्यमानत्वात्, नह्यनधीतवेदस्येवानधीतमीमांसाशास्त्रस्य ज्योतिष्टोमादौ नास्त्यधिकार इति वक्तुं शक्यते । भवतु वा पूर्वमीमांसाशास्त्राध्ययनशून्यस्य कर्मस्वनधिकारः । न तावतास्माकं कापि क्षतिः,

येन केनाप्यदृष्टादिना हेतुना जाताया ब्रह्मजिज्ञासाया पुरुषेण वेदान्तशास्त्राध्ययनमेव कर्तव्यं, नतु मीमासा-
ध्ययन, तस्य दर्शितत्रिधया जिज्ञासाप्रत्येव हेतुत्वात् । न हि नीरि लब्धे सति नीरलाभाय कूप खन-
नीय - तस्मात्कर्मजिज्ञासुनैव मीमासाशास्त्रमध्येतव्यं, ब्रह्मजिज्ञासुना तु वेदान्तशास्त्रमध्येतव्यम्- यथा शब्द-
साधुत्वजिज्ञासुना शब्दानुशासन, पदार्थजिज्ञासुना तर्कशास्त्रं तद्वदिति ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासुना कर्मशास्त्राध्ययनानन्तरं कर्मज्ञाने सति ब्रह्ममीमासा कर्तव्येति न वयं ब्रूम, किं तर्हि- कर्मजिज्ञासुना कर्मशास्त्राध्ययन कर्तव्यं, तत कर्मज्ञाने लब्धे सति तस्य ब्रह्मजिज्ञासा जायते, तेन चोत्पन्नब्रह्मजिज्ञासेन ब्रह्ममीमासा कर्तव्येति ब्रूम, अतो न दोष इति चेन्मैत्रम्— न हि कर्म-
ज्ञानलाभादेव ब्रह्मजिज्ञासा जायते पुरुषस्य, किंतु निष्कामकर्मानुष्ठानद्वारा चित्तशुद्धिलाभादेव । न हि कर्माणि ज्ञातमात्राप्येव चित्तशुद्धिं जनयन्ति, तथा सति सर्वस्वापि विधिशास्त्रस्य 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेत्यादेरानर्थक्यप्रसङ्गात्, अर्थावबोधसहितास्वाध्यायाध्ययनादेव कर्माणि ज्ञातानीति कृत्वा कर्मशास्त्र-
स्याप्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न हि कर्मज्ञानाय जेमिनिना शास्त्रं कृत, किंतु- तदनुष्ठानविधिप्रदर्शनायेति । एवंच द्विजस्य तावदुपनीतस्यार्थज्ञानपूर्वक साङ्गवेदाध्ययन, ततो मीमासाध्ययनं, पश्चात्कर्मानुष्ठानं, तदुपरि चित्तशुद्धौ सत्या ब्रह्मजिज्ञासोदयेन वेदान्तशास्त्राध्ययनमिति क्रम । अत एव 'अथातो धर्मजिज्ञा'सेत्यत्राशब्दस्य वेदाध्ययनानन्तर्यमर्थ इत्युक्तं इति ॥

ननु भवतु रामानुजोक्ताथो दृष्ट, कथं पुनश्चाङ्करोक्ताथो भवेदपङ्क इति चे दुच्यते— श्रमादि-
सम्पत्तेरेव चित्तशुद्धिशब्दवाच्यत्वादिति । नच ब्रह्मजिज्ञासोदयानन्तर्यमथशब्दार्थ इति दत्तव्यमिति वाच्यं, ब्रह्मजिज्ञासुरेव ब्रह्ममीमासाया प्रवर्तते, न त्वन्य इति तस्यावचनादपि सिद्धत्वेन तद्वचनम्यानर्थकत्वात् । अत एव 'अथातो धर्मजिज्ञा'सेत्यत्राप्यशब्दस्य कर्मजिज्ञासानन्तर्यमर्थ इति नोक्तं । नापि कर्मानुष्ठानानन्तर्यमर्थ इति वाच्यमिति वाच्यम्, कृतकर्मणामपि केषांचिचित्तशुद्धयनुदयेन कर्मानुष्ठानानन्तरं ब्रह्ममीमासाया कर्तव्यत्वासिद्धे—इति ॥

ननु पुरुषेण शमादिसम्पत्तिरूपाया चित्तशुद्धौ सत्या वेदान्तशास्त्राध्ययनं कर्तव्यमिति स्थापितम् । तत्र सप्रश्नः—किं चित्तशुद्धौ सत्यामेव वेदान्तशास्त्राध्ययनं कर्तव्यमिति नियमः किं वा चित्तशुद्धौ सत्या वेदान्तशास्त्राध्ययनमेव कर्तव्यमिति? किमुत चित्तशुद्धौ सत्या वेदान्तशास्त्राध्ययनं कर्तव्यमेवेति? नच नार्थ नियमविधि किंत्वपूर्वविधिरेवेति वाच्यं, ब्रह्मजिज्ञासोर्ब्रह्मज्ञानार्थं ब्रह्मप्रतिपादन-
वेदान्तशास्त्राध्ययनस्य प्राप्तत्वेनापूर्वविधित्वाभावत् । अत्रोच्यते—त्रिविधोप्यय नियम पूर्वार्चपरिष्कृत-
गत एव । अत एव चित्तशुद्धिरहिताना न वेदान्तशास्त्रेऽधिकार, कथंचित्तुनूत्तितया प्रवृत्तानामपि तेषां ब्रह्मसाक्षात्कारानुपयश्च, शुद्धचित्तानामप्यनधीनवेदान्तशास्त्राणां प्रबोधचन्द्रोदयादिग्रन्थाध्येतॄणां ब्रह्मज्ञान-
लाभश्च—इति ॥

ननु शमादिसाधनसम्पत् एव ब्रह्मज्ञानेऽभिप्रेतोतीत्यत्र श्रुतिप्रमाणभावादपुनश्चाङ्करोक्ताथं इति

चेन्मैवम्—‘शान्तो दान्त उपरतस्ति तिसुस्समाहितश्चन्द्रावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्ये’दिति श्रुते-
 स्सत्त्वात् । एतेन रामानुजोक्तार्थश्श्रुत्यनुग्रहाभावाद्द्रष्टु इति—सिद्धम् । न हि श्रुतौ कर्मज्ञानी ब्रह्म
 पश्येदिति कापि श्रूयते । ननु न रामानुजेनाथशब्दस्य धर्मशास्त्राध्ययनानन्तर्यमर्थ इत्युक्तं, किंतु कर्मज्ञाना-
 नन्तर्यमिति । तथा च कर्मफल क्षयिष्णु सातिशयं चेति ज्ञानानन्तरमिति फलतीति चेत्तर्हि नित्यानित्य-
 वस्तुविवेकरूप तत्कर्मज्ञानं साधनचतुष्टय एवान्तर्भवतीति कुतो दृष्यते शङ्कोक्तार्थं ? न च नेदं कर्मज्ञानं
 नित्यानित्यवस्तुविवेकरूपं, किंतु अनित्यवस्तुज्ञानरूपमेवेति वाच्यं, तथा सति ब्रह्मज्ञानफलं नित्य निर-
 तिशयं चेति ज्ञानाभावे ब्रह्ममीमासाया प्रवृत्त्ययोगात्, आपाततो ब्रह्मज्ञानसत्त्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वाच्च—
 किंच अस्याधिकारिणो जात त्वदुक्तमिदं कर्मज्ञान किमर्थात्प्रगतिपूर्वकाद्वेदाध्ययनादेव, यद्वा मीमासाध्यय-
 नात् ? नाथः—वेदान्ताशास्त्रमधिजिगीषुणा पूर्वं मीमासाशास्त्रमध्येतद्व्यमिति त्वदभीष्टासिद्धे, न द्वितीयः-
 कर्ममीमासकैरक्षय्यस्यैव कर्मफलस्याभ्युपगतत्वात्नित्यब्रह्मणोऽनभ्युगतत्वाच्च । कर्मब्रह्मवादिनो हि मीमासका ।
 एतेन साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव ब्रह्ममीमासायामधिकार इतिवधीतपूर्वमीमासाशास्त्रस्यैवोत्तरमीमासाया-
 मधिकार इति नियम इति—परास्तम् । पूर्वोत्तरमीमासयोरुपजीव्योपजीवकभावाभावात्, प्रत्युत तत्र
 स्तेजसोरिव विरोधात् । साधनचतुष्टयसम्पत्तिब्रह्ममीमासयोस्तूपजीव्योपजीवकभावो विद्यते । कामक्रोधादि-
 विक्षिप्तचित्तस्य हि स्थूलोपि पदार्थो न बुद्धिमधिरौहति, किंपुनरणोरणीयाच्चिहितो गुहाया ब्रह्मात्मा । अत
 एव ‘दृश्यते त्वत्प्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रूयते । बुद्धेरभ्यत्व सूक्ष्मत्वं च शमदनादि-
 मस्कारवशरब्धमेकाप्रत्वं सूक्ष्मवस्तुदर्शनसामर्थ्यं हि । तस्माद्यसाधनचतुष्टयसम्पन्नतस्य दृढा ब्रह्मजिज्ञासा
 जायते । सच जिज्ञासुः ब्रह्ममीमासाया प्रवर्तत इति कृत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्न एवेहाधिकारी, नतु कर्मगात्र-
 ज्ञानवान्, नापि मीमासाशास्त्रमात्राव्यगतिमाश्च । नैतावतास्मिरनधीतमीमासाशास्त्रस्यैव ब्रह्ममीमासाया-
 मधिकार इत्युच्यते- किं तु तर्कादिशास्त्राध्ययनतुल्यमेव मीमासाध्यनमपीत्युच्यते । तेन अनुमानादिपदार्थ-
 परिज्ञानाय यथा तर्कादिशास्त्रान्तरं किंचिदपेक्षितं, तथा मीमासाशास्त्रमपि अपच्छेदोपक्रमसन्दर्शादिन्याया-
 वगतये किंचिदपेक्ष्यतानाम, नैतावता अधीतमीमासस्यैव ब्रह्ममीमासायामधिकार इति वयं—द्रूमः ।
 अन्यथा अधीततर्कादिशास्त्रान्तरस्यैव ब्रह्ममीमासायामधिकार इति वक्तव्यत्वापत्ते । तस्मात् दृढतरब्रह्म
 जिज्ञासोदयात्प्रागेव न्यायमीमासादिशास्त्राध्ययनं, तत पश्चात्तु ब्रह्ममीमासैवाप्येतत्त्वा । यथा कर्मजिज्ञा
 सोदयात्प्रागेव तर्काध्ययनं, तत पश्चात्तु मीमासैवाप्येतत्त्वा तद्वदिति ॥

ननु अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्यैव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिना ब्रह्मजिज्ञासा उदेतीति कृत्वा
 साङ्गस्वाध्यायानन्तर्यमथशब्दार्थ इति वक्तव्यमिति चेत्, मैवम्— साङ्गस्वाध्यायानन्तर्यय धर्ममीमा-
 सायामतिव्याप्तत्वात्- साङ्गस्वाध्यायानन्तरमेव हि धर्ममीमासायामधिकरोति पुरुष । किंच साङ्ग-
 स्वाध्यायानन्तरमवश्यं शमादिसाधनसम्पत्तिर्भवतीति वक्तुं न शक्यते- वह्नामपि वेदाविदामिदानीं
 शमादिसम्पत्तिरहिताना दृश्यमानत्वात् । दृढतरब्रह्मजिज्ञासा तु शमादिसम्पत्तिं विना नोदेतीति
 शमादिसम्पत्त्यानन्तर्यमेव वाच्यम् । शमदमोपरतितितिशश्रद्धासमाधानानि पडेकं साधनं, नित्यानित्य-

वस्तुविवेक एकं, इहामुत्रफलभोगविराग एकं, मुमुक्षुत्वमेकं- मिलित्वा चत्वारि साधनानि । तत्र तीव्र-
मुमुक्षुत्वमेव साधनं, न मन्दमुमुक्षुत्वं- तस्य ब्रह्ममीमासायामप्रवर्तकत्वात् । यद्यपि यस्मैतानि साधनानि
न सन्ति सोऽपि ब्रह्म जिज्ञासतीतीदानीं प्रत्यक्षं, तथापि तस्य सा ब्रह्मजिज्ञासा न दृढा, किंतु मन्दैव ।
तस्मात्साधनचतुष्टयसम्पत्तिवशादेव ब्रह्मजिज्ञासोदेति पुरुषस्य । यथा माहेश्वरसूत्राध्ययनवशादेव प्रत्याहारज्ञानं
तद्वदिति कृत्वा अथशब्दस्य साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमेवार्थः । ‘तदुदितस्त हि यो यदनन्तर’ इति
न्यायादृष्टम्य दण्डव्यापारजन्यत्वेन दण्डव्यापारानन्तर्यदर्शनाच्च—इति ॥

ननु इच्छाया दृढत्वं नाम इष्यमाणविषयप्रवर्तकत्वं । ‘काश्या तु मरणान्मुक्ति’रित्यादिशास्त्रात्सो-
प्यारितक कशीं जिगमिपत्येव, किंतु यस्य दृढा काशीजिगमिषा स एव काशीं गच्छति, यस्य त्वदृढा
स गमिष्यामीत्येव सर्वदा मन्यते चतु गच्छतीति दर्शनात् । तथाच—यस्येऽप्यमाणविषये प्रवृत्तिस्स-
दृढेच्छ इत्येवं स्वीकर्तव्यम् । इदानीं च बहव पुरुषा विनैव वेदवेदाङ्गध्ययने, विनैव साधनचतुष्टयसम्पत्तिं,
विनैव च मीमासादिशास्त्राध्ययने, संस्कृतभाषापरिजानमात्रादेव ब्रह्ममीमासाया प्रवृत्ता दृश्यन्त इत्यमीषा
दृढब्रह्मजिज्ञासा विद्यत एवेति वक्तव्यं, तत कथं साधनसम्पत्तेरन्यस्य वा दृढजिज्ञासा प्रत्यन्वयन्यतिरेक-
व्याप्तिसिद्धं हेतुत्वमिति चेदुच्यते— इच्छाया दृढत्वं नाम नेष्यमाणविषयप्रवर्तकत्वं, किंतु इष्यमाण-
विषयप्राप्तिसिद्धं हेतुत्वम् । इच्छा हि विषयसिद्धौ निवर्तते, तदसिद्धौ तु नैव निवर्तते । तथा च यस्य ब्रह्म-
जिज्ञासा ब्रह्मज्ञानप्राप्तिसिद्धं, ब्रह्मज्ञाने सत्येव निवर्तते, न तु तस्मिन्नसति, स एव दृढब्रह्मजिज्ञा-
सावानित्युच्यते । अस्मैव ब्रह्मज्ञानलभः । इयं च दृढब्रह्मजिज्ञासा साधनचतुष्टयसम्पत्तस्यैव भवतीति
कृत्वा दृढब्रह्मजिज्ञासा प्रति साधनचतुष्टयसम्पत्तेरस्यैवान्वयन्यतिरेकव्याप्तिसिद्धं हेतुत्वम् । अयमर्थः—साधन-
चतुष्टयसम्पन्न एव ब्रह्मजिज्ञासया ब्रह्ममीमासाया प्रवृत्त्य ब्रह्मज्ञानं लभते, न त्वन्य इति । अत एवानधि-
कारिणो बहवोऽप्य वेदान्तशास्त्र बहुधीत्यापि संसारिणश्चोचन्त उपलभ्यन्त इति ॥

ननु मास्तु साधनचतुष्टयसम्पत्ति, पञ्चावयवप्रमाणपरिज्ञाने सति पण्डित उत्तरमीमासाया
प्रवृत्त्य स्वनो गुरुरूपदेशाद्वा ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुयादेव । सति साहित्ये शब्दार्थव्यापारार्थज्ञानं नोदेतीति साहस-
मालमिति चेन्मैत्रम्— साधनचतुष्टयसम्पत्तिरहित उत्तरमीमासाध्ययनशास्त्रप्रणो याथाःस्य नैव जानीयात्,
यद्वा परोक्षमेव जानीयद्यथा ‘वज्रहस्त पुरन्दर’ इत्यादिवाक्यात्पुरन्दरादीन् परोक्षमेव जानानि तद्वन् ‘मयं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे त्यादिवाक्यादपि ब्रमेति । न च साधनसम्पत्तौपि शब्दाद्ब्रह्म परोक्षमेव जानीयाच्छब्दस्य
परोक्षजननत्वाभावादिति वाच्यं, केवलशब्दस्य तथावेपि विचारसदृशदृशद्वोऽपरोक्षज्ञानं जनयत्येव । नचैवं
साधनशून्योपि विचारसदृशदृशद्वोऽपरोक्षस्य प्राप्नुयादिति वाच्यं, साधनशून्यस्य विचारसम्पन्नत् ।
विचारो हि चित्तैकाग्र्यमाध्य - न हि शमादिरहितस्य कामादिभिर्विषयैश्चित्तस्य विचारसम्भवति । अत एव
ब्रह्ममीमासाया साधनसम्पत्तस्यैवाधिकार इत्युत्तरमीमासा हि विचार । विचारेण ब्रह्मम्भवनानिर्वाचि । न च
मास्तु ब्रह्मापरोक्षयाम्नात्साक्षात्कारस्यादेव शब्दात्वेत्यादिति वाच्यं, ब्रह्माभिधत्वात्सात्मन, भित्तव्येपि
संसार्यात्मनिश्चयनिराकरणपूर्वकाऽसहाय्यात्मसाक्षात्कारस्य केवलशब्दादसम्भवात्तदप्यावश्यक एव विचार ।

एवं साधनसम्पत्त्यभावेनात्मविचाराभावादेव वेदान्त्याभासाना ब्रह्नामिदानीमसंसार्यात्मनिश्चयाभाव । एता-
वता साधनसम्पत्त्यानन्तर्यवाच्ययमथशब्दस्समर्पयत्यधिकारिणमपेक्षितमिति—सिद्धम् ॥

अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ।

न हि केवलमानन्तर्यमत्तापेक्षितं, शास्त्रस्य तु विषयसम्बन्धाधिकारिफलरूपानुबन्धचतुष्टयमपेक्षित-
मस्य च वेदान्तशास्त्रस्य । मीमांसाशास्त्रात्पृथङ्अस्त्रतयास्ति तदपेक्षा। अत एव तच्चतुष्टयमपेक्षितमिदं प्रथम-
सूत्रेण दर्शितं, तथाहि—साधनचतुष्टयसम्पन्नमधिकारिणमथशब्द प्रदर्शयति । न च ब्रह्ममीमांसुमिति
वाच्यं, तस्योक्तिं विनैव सिद्धत्वात्- यो हि यन्मीमांसुस्स तन्मीमांसायामधिकरोतीति लोकतस्सिद्धत्वात् ।
नापि ब्रह्मजिज्ञासुमिति वाच्यं, तस्यापि वचनं विनैव सिद्धत्वात्- यो हि यज्जिज्ञास्यति स तन्मीमांसाया-
मधिकरोतीति लोकत एव सिद्धत्वात् । नापि कर्मज्ञानिनमिति वाच्यं, कर्मज्ञानिनो ब्रह्ममीमांसाऽयो-
गात्- महिपज्ञानिन कर्मज्ञानायोगवत्- इति । अतश्शब्द प्रयोजनं सूचयति । कर्मफलस्यानित्यत्वा-
दित्यब्रह्मसाक्षिफलाय ब्रह्म ज्ञातव्यमिति हि तदर्थं । ब्रह्मशब्दो विषयं बोधयति । सम्बन्धस्तु प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभाववरूपस्य एव । एवमनुबन्धचतुष्टयवत्त्वादेवेदं वेदान्तशास्त्रमवश्यमधिगन्तव्यं- इति । ननु
साधनचतुष्टयसम्पन्नेनेत्यनुक्त्वा किमित्युक्तमथेति व्यासेनेति चेत्समानोयमनुयोगस्तथापि कर्मज्ञानेनेत्यनुक्त्या
किमित्युक्तमथेतीति । अथ यदि किमत्र समाधानमित्यस्मदीयो ब्रूयात्तर्हि वदाम—‘अल्पाक्षरमसन्धिष्य
सारवद्विधृतोमुखम् । अस्तोभमनवर्धं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः’रिति वचनादल्पाक्षरपदप्रयोग एव सूत्रे
कर्तव्य इति । न चासन्दिग्धं वक्तव्यमिति किमिति सन्दिग्धमुक्तमिति वाच्यं, व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति न्यायाद्याख्यानतोऽसन्दिग्धमेवेदमथपदम् । किंच मङ्गलार्थमप्ययमथशब्द
प्रयुक्तं—‘ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकात्रुभा’विति
स्मरणात् । अपिच ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’, ‘अथ शब्दानुशासन’मिति ग्रन्थादावथशब्दप्रयोगश्शास्त्रकर्तृमि-
रङ्गीकृत इति तत्प्रयोग एवोचित । तस्मात्साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यवाची अयमथशब्दस्साधनचतुष्टय-
सम्पन्नमधिकारिणं समर्पयतीति सुस्थम् । अत श्रीभाष्ययारण्यया श्रुतप्रकाशिकाया मुदर्शनाचार्य वेदान्त-
श्रवणात्पूर्वं शास्त्रान्तरश्रवणेन विना सम्पाद्ययितुमशक्यत्वाच्चाख्यानतराणामनवसरप्रस्तत्वाच्च शास्त्रान्तरसापेक्षणा
नित्यानित्यवस्तुविवेकादीना पूर्ववृत्तत्व-युदास इति—तत्तुच्छम्, अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगतत्वा-
स्थिरफलत्वेचलकर्मज्ञानतया सजातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलवृत्तजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनीति श्रीभाष्यादेव
अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य तत एव वेदाध्ययनान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसम्भवात् । वेदे हि ‘तद्यथेह
कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेवायुत्र पुण्यचितो लोक क्षीयत’ इति, ‘न स पुनरावर्तत’ इति च नित्या
नित्यवस्तुविवेकस्य श्रुतत्वात्, ‘शान्तो दान्त’ इत्यादौ शमदमादेःश्रुतत्वाच्च । तस्मात्साङ्गसशिरस्कवेदाध्यय-
नादेवार्थवप्रोषसहितान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसिद्धिरिति युक्तं तेषा पूर्ववृत्तत्वम् । यच्च तेनोक्तं समधि-
गतकर्ममासारिकफलनिर्विण्णानन्तस्थिरफलाकाक्षी शास्त्रमधिकरोतीति- तत्र समधिगतकर्मैति विशेषण-
मनर्थकं, वृक्षावर्गात् प्रति कर्मोद्यगतेरहेतुत्वम्योक्तत्वात् । द्वितीयविशेषणमिहामुत्तमभोगविरागरूपमसा-

दुर्कं साधनमेव । तृतीयं च मुमुक्षुत्वल्पमसदुक्तं साधनमेवेति नापूर्वोक्तिः । अल्पास्थिरफलकमेति, अनन्तस्थिरफलकमेति च भाष्यवचनादेव नित्यानित्यवस्तुविवेकात्मकं साधनमप्यभ्युपेतमेव । एवं साधनत्रयमभ्युपगम्यैव अथशब्दस्य साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यार्थानभ्युपगमः कृतो वा नाहं जाने- क्रोधावतारस्य रामानुजस्य शमाभावाच्छमादिसम्पत्तिस्तेन नाभ्युपेतेति मन्ये । यच्च सुदर्शनोक्तं कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे कर्मणामल्पास्थिरफलवनिर्णयसहितानन्तस्थिरफलपातप्रतीतिरित्यर्थं विशिष्टो हेतुरिति, तदप्युक्तम्—कर्मविचारो हि मीमांसाध्ययनं ततः प्राक्पुरुषस्य कर्मफलमनन्तं स्थिरमिति ततः पश्चादस्थिरमिति च बुद्धिरस्तीत्यस्यांशस्य पूर्वमेव खण्डितत्वात् । कर्मविचारानन्तरं कर्मण एव कर्तव्यत्वेन ब्रह्मविचारस्याकर्तव्यत्वात् । यदि कर्मविचारानन्तरमव्यवधानेन ब्रह्मविचारस्यैव कर्तव्यत्वं, तर्हि कर्मविचारविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारं विधाय पश्चाद्ब्रह्मज्ञानसहितं कर्म कर्तव्यमिति वाच्यं, ब्रह्मज्ञानानन्तरं कृतकृत्यत्वेन कर्तव्यानवशेषात् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति', 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादि-श्रुतिशतात्, 'एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भार'तेत्यादिस्मृतिशताच्च । यस्य तु ब्रह्मविचारानन्तरमपि कर्तव्यशेषोस्ति स न कृत्स्नब्रह्मवित् । किञ्च कर्मब्रह्मज्ञानयोस्तमस्तेजसोरिव साहित्यमपि दुरूपपादम् । यदि तु ब्रह्मविचारोपि कर्मविचारवत्कर्मशेषः कर्मोपयोगितया तर्हि अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारब्धे मीमांसा-शास्त्र एवास्यापि प्रतिपादनं स्यात्, न तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगस्त्यारम्भः ॥

ननु स्वतोऽस्थिरफलकमपि कर्म- ब्रह्मज्ञानसहितं सदनन्तस्थिरफलकं भवतीति कृत्वा अनन्तस्थिर-फलककर्मकरणार्थं कर्मब्रह्मज्ञानद्वयस्यावश्यकतया तत्र कर्मज्ञानस्य पूर्वमीमांसया जातत्वाद्ब्रह्मज्ञानयोत्तर-मीमांसाऽऽरभ्यते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति—मैत्रम्, यद्येवं कर्मविचारो ब्रह्मविचारश्चेत्युभयं कर्मकरणार्थ-तया कर्मशेषभूतं तर्हि कर्मविचारानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्य न नियन्तुं शक्यते- ब्रह्मविचारानन्तर्यस्यापि कर्म-विचारस्य सम्भवात् । तथाच अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दस्य ब्रह्मविचारानन्तर्यमित्येवार्थः, न त्वप्यय-नानन्तर्यमिति । तत्रापि विवाद एव सम्भास- एवं कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारः कर्तव्यः किं यद्वा, ब्रह्मविचारानन्तरं कर्मविचारः कर्तव्य इति संशये विनिगमकाभावानुभयस्याप्यसिद्धिः । न च कर्मविचारा-त्पक् मुमुक्षुया एवानुदयात्त्र ब्रह्मविचारप्राप्तिरिति वाच्यं, कर्मविचारात्प्रागपि कर्मविचारात्पश्चादिव ब्रह्म-ज्ञानसहितात्कर्मण एव मोक्षः, न तु केवलकर्मण इति शतं शक्यत्वात् । न हि कर्मविचारो निघतेर्मश-येन कर्मविचारं विना तस्य दुर्जंश्वलमुच्यते—श्लो॥ 'तत्प्रासिद्धेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्तं मरामुने । तथा तपश्च विद्या च संयुक्तं भेपजं महत्' इत्यादिवचनानि पुराणादिषु सन्ति हि । तस्माद्ब्रह्मज्ञानसहितात्कर्मणो मोक्ष इति वादिनत्वव मते ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानन्तर्यं नियन्तुं न शक्यते । एतेन घटनिष्पत्तेः कुण्डला-दिवद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारः पूर्वभावित्वेन नियत इति श्रुतप्रकाशिका—परास्ता । कुण्डलयमभारे घटा-निष्पत्तिवत्कर्मविचाराभावे ब्रह्मविचाराभावासिद्धेः, ब्रह्मविचारं विहितमपि कर्मकरणार्थं कर्मविचारस्य मुक्त-रत्वेन ब्रह्मविचारस्यापि कर्मविचारपूर्वभावित्वसिद्धेः । किञ्च ज्ञानं विनेव कर्मविनापि मोक्षाभावात्मुमुक्षु-धर्मजिज्ञासोरप्यावश्यकमेव, ततः सज्जातमोक्षाभिलाषो ब्रह्मविचारं विद्विष्यदिति वचनमप्युक्तमेव । एतेन

कर्मविचारो ब्रह्मविचारसामग्रीति श्रुतप्रकाशिका—परास्ता । कर्मविचारसामग्रीतन्मय ब्रह्मविचारेपि सत्त्वात् । ब्रह्मविचारं कृतवान् हि केनचिद्ब्रह्मजानात्प्राप्तमोक्षासिद्ध्या तदर्थं ज्ञानमहितं कर्म चिकीर्षु । कर्मविचारं विधेते । न च कर्मविचारमटननतो मुमुक्षा न स्यादिनि वाच्यं, साङ्गवेदाध्ययनेन, पुराणादिपठनेन, भय-
ग्रन्थपठनेन च तन्म्यास्तम्भादिनि । ननु घटस्य दण्डचक्रमल्लालादिवद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचार पूर्वभावित्वेन नियनसामग्री भामूत्राम- साधनचतुष्टयसम्पत्तिरपि कथं सा स्यादिति चेदुच्यते— दण्डचक्राद्यभागे घटानिष्पत्तिवत्साधनसम्पत्त्यभावे ब्रह्मविचारानिष्पत्तिरिति । न च साधनसम्पत्ता अपि बहवोऽकृतब्रह्म-
विचारा दृश्यन्त इति कृत्वा साधनसम्पत्तिस्तत्त्वे ब्रह्मविचारसत्त्वमिति नियन्तु न शक्यत इति वाच्यम्, नास्माभिस्साधनसम्पत्तिस्तत्त्वे ब्रह्मविचारसत्त्वमित्यन्वयन्यासिरुच्यते— किं तु साधनसम्पत्त्यभावे ब्रह्मविचारा-
भाव इति व्यतिरेकव्याप्तिरुच्यते इति । न हि दण्डचक्रादिसद्भावमात्रेण घटोदय, परं तु दण्डचक्राद्यभावे घटानिष्पत्तिरित्येव तत्रापि नियम । तस्माद्घटनिष्पत्ते कृत्वालादिवद्ब्रह्मविचारस्य साधनचतुष्टयसम्पत्तिरेव सामग्री न तु कर्मविचार इत्यनवद्यम् ॥ इत्यथशब्दविचार ॥

अतश्शब्दविचारः ।

अथात्र अतश्शब्दो विचार्यते— अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे इति रामानुजः— वृत्तं कर्म-
ज्ञानं वर्तित्व्यमाणस्य ब्रह्मज्ञानस्य हेतुरिति तदर्थं । नेदं युक्तम्— कर्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानं प्रति हेतुत्वा-
सिद्धे । न हि कर्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं जन्यते- दण्डव्यापारादिव घट, किंतु विचारिताद्वेदान्तवाक्यादेव ब्रह्म-
ज्ञानं जायते । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा'भीत्यादिश्रुते । न च कर्मण केवलस्यास्थिरफलकत्वज्ञाना-
न्मुमुक्षुर्ब्रह्ममीमासाया प्रवर्तत इति कृत्वा कर्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानस्य हेतुरित्युक्तमिति वाच्यम् । तथासति-
अतश्शब्दस्य कर्मणोऽस्थिरफलकत्वज्ञानादित्यर्थे इति वक्तव्यत्वात् । न च तथैव वदाम इति वाच्यम्,
तथापि ब्रह्मज्ञानं प्रति कर्मणोऽस्थिरफलकत्वज्ञानस्य न हेतुत्वम्, किंतु ब्रह्मज्ञानेच्छा प्रत्येवेति नेष्टसिद्धि ।
अस्थिरं कर्मफलमिति ज्ञानवान् हि कर्मसु, तत्फलेषु च वैराग्यानित्यफलेच्छया ब्रह्म-जिज्ञासति ।

ननु अतश्शब्दस्य केवलकर्मणो मोक्षाभावादित्यर्थे, ब्रह्मज्ञानसहितकर्मानुष्ठानार्थं ब्रह्म ज्ञातव्य-
मित्यवशिष्टवाक्यार्थ, इति चेत्— मैवम्, तमस्तेजसोरिव कर्मज्ञानयोर्न समुच्चय इति पूर्वमेव मया
समुच्चयवादास्यास्य निराकृतत्वात् । न च युक्त्यैव त्वया निराकृतो न तु प्रमाणत इति वाच्यम्, श्रुति-
प्रमाणस्य दर्शितत्वात् । अथापि यद्यसन्तुष्टिर्नाहिं ब्रवीमि श्रुणु— 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्त्वमेति, नान्य
पन्था निघतेऽप्यनाथ' इत्यादिश्रुतिभ्य, 'तमो निवृत्तौ सूर्यस्तु यथा नान्यदपेक्षते । तथाऽज्ञाननिवृत्तौ तु
ज्ञानं नान्यदपेक्षते ॥ तस्मात्कर्मप्रणाडयैव ज्ञानशेषं न चान्यथा । अत एवोक्तमार्गेण तयोस्समसमुच्चय ॥
सुतरामेव नास्त्येव सम्यगुक्तं मया बुधाः ।' इति सूतसंहितावचनात्, 'ज्ञानान्निस्त्वैकर्मणि भस्सात्कुरुते-
र्जु'नेत्यादिगीतावचनाच्च । 'तस्मात्तिहेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्त'मिति वाक्यस्य तु विज्ञानं साक्षात्प्राप्तिहेतु । कर्म
क्रमेण तस्मात्तिहेतुरित्यर्थ । 'तपश्च, विद्या'चेति वाक्यस्य तु तपश्चित्तैकाग्रमित्यर्थान्न समुच्चयपरत्वमिति

बोध्यम् । नन्वेवमतश्शब्दस्य यदि रामानुजोक्तार्थो भवति दुष्टस्तर्हि को निर्दुष्टार्थ इति चेन्मयास्य शतमर्था दर्शिताशरीररक्ततुस्सूरीविचारनामके ग्रन्थे इति तत एव तेऽवगन्तव्या । इत्यतश्शब्दविचार ॥

ब्रह्मजिज्ञासापदार्थविचारः ।

अथ ब्रह्मजिज्ञासाशब्दविचारो वितन्यते— ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । इच्छाया इष्यमाणप्रधानावाद्ब्रह्मज्ञान विधेयम्, ब्रह्म च निर्दोषस्सकलकल्याणगुणास्सर्वधर पुरुषोत्तम इति रामानुजः, ज्ञानं तत्करूपमेव नतु । फलरूपं, तस्याविधेयत्वात्, सम्प्रत्ययस्तु विचारस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनार्थ इति श्रुतप्रकाशिकाकारः । तदयुक्तम्— किमिच्छावाची शब्द इष्यमाणमभिधया प्रतिपादयति? यद्वा लक्षणया? नाद्यः— इच्छावाचकशब्दस्येप्यमाणवाचकत्वायोगात्, सतीप्यमाणवाचकत्वे इच्छावाचकत्वस्यैवासिद्धे । नहीच्छेप्यमाणयोरैक्य- येनेच्छावाच्यपीप्यमाणवाचकत्वात् । न द्वितीयः— इष्यमाणस्यैवेह विधेयत्वेन इच्छावाचकपदप्रयोगायोगात्, 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञास'मिति सूत्रणेनैवेष्टसिद्धौ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति सूत्रकरणमनर्थक, गौरवावहं चेति भाव । न च सम्प्रत्ययो विचारस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनार्थ इति वाच्यम्, तथा सति अप्राप्त एव शास्त्रमर्थवदिति श्रुतप्रकाशिकाकारवचनादेव प्रकृतशास्त्रस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न हि रागप्राप्तब्रह्मविचारप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमर्थवद्भवितुमर्हति । नापि धर्मजिज्ञासेतिवदिहापि सम्प्रत्ययोपपत्तिरिति वाच्यं, तत्रापि धर्मज्ञानं विधेयमित्यर्थवर्णने उक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि निदिध्यासितव्य विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुत्यनुसारायः जिज्ञासेति प्रयुक्तमिति वाच्यम्, तत्रापि निदिध्यासनं विधेयं, विज्ञानं विधेयमित्यार्थवर्णने उक्तदोषानतिक्रमणात् । न च ब्रह्मज्ञानम्य प्रीतिरूपत्वेनेच्छविषयत्वात्सम्प्रत्ययनिर्देशोपपत्तिरिति वाच्यम्, किं विचारात्मकं ब्रह्मज्ञानं प्रीतिरूपं? किं वा फलात्मकं? नाद्य - विचारस्य प्रीतिरूपत्वाभावात् । न द्वितीय विधेयत्वायोगेन तस्येहास्वीकारात् । तस्माद्द्वर्णेनाप्येकेनानर्थकेन न भवितव्य'मिति न्यायादत्र सम्प्रत्ययस्य सार्थक्यमवश्यं वक्तव्यमिति तदवचनादवद्यमेव रामानुजभाष्यम् । तथा ब्रह्मशब्द पुरुषोत्तमवाचीति सम्प्रतिपन्नम्, परं तु पुरुषोत्तमस्य तस्य गुणवत्त्वं विप्रतिपन्नम्, निर्दोषस्य तस्य निर्गुणत्वेनैव भाव्यत्वात् । न हि समुगुं वस्तु कापि निर्दोषमुपलभ्यते । श्रुतौच— 'निरवधं, निरञ्जनं, केवलो, निर्गुण'श्चेति ब्रह्मणि गुणदोषयोरभाव श्रूयते । न च विज्ञानमानन्दे ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मणि ज्ञानानन्दौ गुणौ स्त इति वाच्यं, तत्र विज्ञानरूपमानन्दरूपं च ब्रह्मेत्येवार्थात् । विज्ञानमस्यास्तीति विज्ञानम्- आनन्दोस्यास्तीत्यानन्दमित्यर्थकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अर्शआदिगणे एतत्पदयोरापाठात्, अर्शआदेराकृतिगणत्वेनैतत्पदस्वीकारस्य विप्रतिपन्नत्वात् । न च विशिष्टं ज्ञानं यस्य तद्विज्ञानमिति बहुव्रीहिरिति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्मे'ति श्रुत्यन्तरानुरोधात् । किंच नेह सर्वधरभूतं मायाशरलं ब्रह्म ज्ञेयं, तस्य मुक्ताप्राप्त्यत्वेनाज्ञेयत्वात् । मुक्तप्राप्त्यं निर्माये शुद्धं हि ब्रह्मेह ज्ञेयम् । नन्वेधर एव मुक्तप्राप्य इति वाच्यं, स्वम इव जागरोऽपि जीवाज्ञानकल्पिनम्येधरस्य मुक्तप्राप्त्यत्वायोगात् । न हि मुक्तौ जीवम्याज्ञानमस्ति येन तत्रेधरो भवेत् । तस्मात्परिपूर्णनित्यशुद्धवृद्धप्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचार कर्तव्य इति शङ्करोक्त एवार्थम्याधीयान् । अम्मिन्यज्ञे सम्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वेन सार्थक्यं ।

ज्ञानशब्दस्य च फलभूतो मुख्य एवार्थः, न तु विचाररूपो लाक्षणिक इति गुणश्च । न च सन्नत्ययाद्विचार इत्यस्य सिद्धावपि कथं वेदान्तविचार इत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यं, ब्रह्मण औपनिषदरूपेण तदज्ञानस्य वेदान्तैकसमाधिगम्यत्वात्तत्सिद्धिरिति । अत एव वेदान्तार्थविचारात्मकन्यायनिबन्धनरूपं तु शास्त्र ब्रह्ममीमासेति प्रसिद्धिः । एतेन ब्रह्मविचार कर्तव्य इति वाक्यार्थाद्ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचार कर्तव्य इति वाक्यार्थ एव समीचीन इति सिद्धम्—**युत इतिचेतुच्यते—**पूर्ववाक्याथं फलं न दर्शितं, विचारसाधनं च न दर्शितमिति तयो रवचन दोषः । उत्तरवाक्यार्थं तु फलं ब्रह्मज्ञानरूपं दर्शितं, विचारसाधनं च वेदान्तरूपं दर्शितमित्यदोषः । न च ब्रह्मज्ञानं न फलं किंतु मोक्ष एवेति वाच्यं, ब्रह्मविचारमिति ब्रह्मज्ञानमैव फलत्वात्, ब्रह्मज्ञानातिरिक्तमोक्षाख्यफलमावाच । न च ब्रह्मज्ञाना द्या ब्रह्मवासिम्सैव मोक्ष इति वाच्यं, ज्ञायमानब्रह्मण एव प्राप्यमाणब्रह्मत्वात् 'यस्ताश्चादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुते । न च अपरोक्षनया ज्ञायमानादपि घटाद्यथा प्राप्यमाणो घटः पृथग्भूतस्तथैत्रापरोक्षतया ज्ञायमानाद्ब्रह्मणोपि प्राप्यमाणं ब्रह्म भिन्नमेवेति वाच्यं, घटस्य परिच्छिन्नत्वात्तथाऽस्तु अपरिच्छिन्ने तु ब्रह्मणि नैवं कल्पयितुं शक्यमिति ।

समाप्तो ब्रह्मजिज्ञासापदविचारः ।

अथ स्वाध्यायनिधिविचारः ।

'स्वाध्यायोऽच्येतव्य' इति विधिः । त्रिमक्षरराशिग्रहणमात्रपरः ? किं वा फलवदर्थवबोधपर्यन्त इति सशयः । तत्र द्वितीयं पक्षोऽस्मादीयेराश्रितः, पूर्वं पक्षस्तु रामानुजेन । स चायुक्त - तथाहि 'स्याणुर्बं भारवाहं त्रिलामूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति श्रुतेरर्थवबोधपरहितस्य वेदाध्ययनस्य निरर्थकत्वात्निरर्थकस्य वेदविहितत्वायोगाच्च । अजेतेत्यादिहि वेदं फलवत्स्वर्गाद्यर्थमेव विधत्ते, न त्वफलमन्यथा अभ्यासाद्यप्रसङ्गात् । न हि लौकिकोपि निरर्थकशब्दं कापि प्रमाणं भवितुं मर्हति, किंपुनर्वैदिकं । पुत्रस्ते जात इत्याद्याप्तवाच्यस्थानन्दाद्यर्थजनकत्वसम्प्रतिपत्तेः । अत एव न क्रियार्थ एव वेदं प्रमाणं, किंतु फलवदर्थवबोधक एव वेदं प्रमाणमिति निर्णयमाचार्यं पूर्वं । तच्च फलवदर्थवबोधकत्वं वेदपूर्वोत्तरभागयोरविशेषेणास्ति । पूर्वभागस्य स्वर्गादिफलवद्यज्ञार्थमतिपादकत्वादुत्तरभागस्य च मोक्षफलवद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । एव वेदस्य फलवदर्थवबोधकत्वादेव वेदाध्ययनस्य फलवदर्थवबोधपर्यन्तत्वं युक्तम् । स च वेदार्थवबोध व्याकरणनिरक्तादिना सम्प्राध इति कृत्वा वेदाध्ययनविधिर्नैव वेदाङ्गध्ययनमपि विहितम् । अतएव शुक्लपक्षेषु वेदान्तेदिति वेदाङ्गानि समस्तानि कृष्णपक्षेषु सम्पटेदिति च सत्यं । नचैव साङ्गाध्ययनशब्दादेव फलवदर्थवबोधस्य जातत्वाद्यर्थं कर्ममीमासा ब्रह्ममीमासा चेति वाच्यं, आपाततो जातेऽर्थवबोधे सशयविपर्ययरहितनिष्पृष्टार्थवबोधस्याजातत्वेन तदर्थं मीमासाया कर्तव्यत्वात् । नचापाततोऽर्थवबोधस्तर्हि व्यर्थ इति वाच्यं, आपाततोऽर्थवबोधभावे अर्थनिर्णयजिज्ञासाया एवानुदयापत्तेः । तस्मात्साङ्गाध्ययनं विधाय तत्रापाततो ज्ञायमानज्योतिष्टोमब्रह्माद्यर्थनिर्णयाय कर्मब्रह्ममीमासा कर्तव्या । तत्र च यः स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमादिपदार्थजिज्ञासुस्त एव पूर्वमीमासा पठेत्, यः पुमान् मोक्षकामो ब्रह्मजिज्ञासुस्त उत्तरमीमासापठेत् न पूर्वमीमासाध्ययनपक्षे उत्तरमीमासा । न च पूर्वमीमासाध्ययन-

नात्कर्मस्वरूपे तत्फलस्य चानित्यत्वे निश्चिते सत्येवोत्तरमीमासाया प्रवृत्ति पुरुषस्य जायत इति वाच्यं, साङ्गस्वाध्यायादेव कर्मफलानित्यत्वनिश्चयो ब्रह्मज्ञानफलमोक्षनिश्चयश्च भवत्येव पुरुषस्य । नचैवं मीमासाध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यं, कर्मण इतिकर्तव्यतादिज्ञानार्थं पूर्वमीमांसाया अभ्येत्यत्याद्ब्रह्मात्मयाथात्म्यज्ञानार्थमुत्तरमीमासायाश्चाभ्येत्यव्यत्वात् । न च कर्मफलानित्यत्वनिश्चये सति किं तदितिकर्तव्यतादिज्ञानेनेति पूर्वमीमासा न पठनीयैवेति वाच्यं, अनित्येपि कर्मफले स्वर्गादौ विषयसुख इव लौकिके कामवशात्तदितिकर्तव्यताज्ञानस्थापेक्षित्वात् । अयं भागः—अधीतसाङ्गस्वाध्याय फलवदथावबोधशाली पुरुषः ऐहिकमायुष्मिकं च विषयसुखं सर्वमनित्यमिति जानन्नपि चित्तशुद्धयभावेन ऐहिकसुखकामनया यथा सत्वचन्दनवनितादिकं परिगृह्णाति, तथा आयुष्मिकरम्भासम्भोगादिसुखकामनया ज्योतिष्टोमादिकं चिकीर्षति, स च चिकीर्षु स्वचिकीर्षितकमेतिकर्तव्यतादिज्ञानार्थं पूर्वमीमासाभ्यस्यति, कर्माणि च कुरुते, एवं विहितकर्माणि कृतवन्तस्य देवाद्यदि चित्तशुद्धिस्तर्हि सन्वस्य ब्रह्मजिज्ञासयोत्तरमीमासा स पठति- नोचेन्नैव पठति । यस्य तु पुनस्साङ्गस्वाध्यायं कृतवतो देवादादेव चित्तशुद्धिस्तस्य ऐहिकमायुष्मिकसुखकामाभावात्सकचन्दनवनिताद्यपरिग्रहं सन्यासाश्रमस्वीकारपूर्वकमुत्तरमीमासाध्ययनं च सम्भवति । अनप्येव 'यद्दहरेव विरजेतद्दहरेव प्रव्रजेत्', 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहा'द्वेत्यादि श्रूयते । एवंचाशुद्धचित्तस्य सकामस्य गृहिण एव पूर्वमीमासायामधिकारः, शुद्धचित्तस्य निष्कामस्य सन्यासिनस्तु न पूर्वमीमासाया- किं उत्तरमीमासायामेवाधिकार इति कृत्वा कथमुत्तरमीमासाध्ययनस्य नियतपूर्ववृत्तं स्यात्पूर्वमीमासाध्ययनम् । न च 'स्वकर्मणा तगम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानव' इति गीतावचनात्स्वकर्मणा ईश्वराराधनं विना चित्तशुद्धययोगाच्चित्तशुद्धयर्थकेधराराधनकर्मकरणार्थमपि पूर्वमीमासा पठनीयेति वाच्यं, इष्टापत्ते । न च तावता पूर्वमीमासाध्ययनानन्तर्यमुत्तरमीमासायास्तेत्यति- किं तु चित्तशुद्धयानन्तर्यमेव, जन्मान्तरानुष्ठितनिष्कामकर्मवशादपौहजन्मनि चित्तशुद्धिसम्भवेनेहजन्मनि पूर्वमीमासाध्ययनायोगात् । तस्मादिहजन्मनि अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य पूर्वमीमासाध्ययनाभावेपि चित्तशुद्धिसत्त्वे उत्तरमीमासायामधिकारसम्भवति, पूर्वमीमासाध्ययनसत्त्वेपि चित्तशुद्धयभावे उत्तरमीमासायामधिकारो न सम्भवतीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरमीमासायाश्चित्तशुद्धयानन्तर्यमेव सिद्धयति न तु पूर्वमीमासानन्तर्यमित्यनवद्यम् । एतेन स्वाध्यायम्यार्थावबोधपर्यन्तत्वाच्छुद्धचित्तेनापातप्रतिपन्नमोक्षफलकप्रज्ञानार्थं पूर्वमीमासा विनैवोत्तरमीमासा पठनीया, अशुद्धचित्तेन त्वापातप्रतिपन्नकर्मज्ञानार्थं पूर्वमीमासा पठनीयेति निवेकस्सिद्धः, आपातप्रतीतस्य ब्रह्मज्ञानस्य निर्णयार्थं कर्मज्ञाननिश्चयस्यान्यपेक्षितत्वादिति । ननु साङ्गस्वाध्यायाध्ययनेन कर्मफलानित्यमित्यापातज्ञाने सत्यपि तन्निश्चयभावात्तदर्थं पूर्वमीमासाध्येत्येति चेन्मैवं, पूर्वमीमासाध्ययनेनापि तन्निश्चयानुदात्तस्युक्तकर्मफलानित्यतिरेकमोक्षफलभावनिश्चयोदयात्, उत्तरमीमासाध्ययनादेव कर्मफलानित्यत्वनिश्चयोदयाच्च । ननु पूर्वमीमासान्यायैरेवोत्तरमीमासाथो विचारयितव्य इति पूर्वमीमासाध्ययनान्तरमेवोत्तरमीमासाभ्येत्येति चेन्मैवं, मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्तत्र इतिवत्किं पूर्वमीमासान्यायैरेवोत्तरमीमासायो विचारयितव्य इति नियमोऽस्ति, येन तर्कशास्त्राद्युक्तन्यायैरुत्तरमीमासाथो विचारयितव्य भ्यात्, किंच यद्युत्तरमीमासाध्ययनं पूर्वमीमासान्यायै-

विचारयितव्यस्तर्हि पूर्वमीमांसार्थं किं न्यायैर्विचारयितव्यं ? न च स्वन्यायैरेवेति वाच्यं, तद्योत्तरमीमांसाया अपि स्वन्यायैरेव विचारणीयत्वात् । न्यायाद्यधिकरणानि ते पूर्वमीमांसायामिवोत्तरमीमांसायामपि सन्त्येव । यदि तु न्याया इत्यस्य युक्त्यद्वयर्थस्तर्हि ते पूर्वमीमांसायामिवोत्तरमीमांसाया तर्कादिशास्त्रान्तरेषु च सन्त्येव । अपि च 'तेजो वै वृत्तं, आयुर्वै वृत्तं, पवित्रं वै हिरण्यम्' इत्यादिमन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मर्तव्य इति यथा पूर्वमीमांसाया दृश्यते, तथा तत्त्वमसौत्यादिमहावाक्यगततदादिपदार्थास्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'त्याद्यवान्तर-वेदान्तवाक्यैरेव स्मर्तव्य इति दृश्यते । ततश्च वेदार्थं वेदा इव, वेदान्तार्थं वेदान्ता एव प्रतिपादयन्ति । तद्यवस्थापरं मीमांसया प्रतिपाद्यते अतो न पूर्वमीमांसया भवत्युत्तरमीमांसया कोप्युपयोग । सत्यप्युपयोगे कस्मिंश्चित्स तर्कादिशास्त्रान्तरसाधारण एवेत्यलम् ॥

ज्ञानस्य मोक्षसाधनतानिरूपणं, ध्यानस्य तदसाधनत्वनिरूपणं च ।

अथ मोक्ष केन साधनेन प्राप्यत इति विचार्यते—'ज्ञानादेव तु कैवल्य'मित्यद्वैतिनः, 'वेदाना-कैवल्य'मिति रामानुजः । वेदनं च ध्यानं भक्तिरित्येतत् । ध्यानं चासकृदावृत्तं ज्ञानमेव, विजातीय-प्रत्ययातिरस्कृतसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य ध्यानत्वादिति । अत ध्यानानुक्तिवादिना रामानुजेन न किमप्य राद्धं, किंतु दैवाद्यस्य ज्ञानपदार्थज्ञानं नासीत्, अतएव तेन श्रीभाष्ये महान् कोराहलोऽकारि । तथाहि- 'आत्मा बाऽरे द्रष्टव्य' इत्यात्मदर्शनं विधीयते श्रुत्या । तच्च श्रुतिविहितमात्मनो दर्शनं किं फलभूतं, यद्वा वृत्तिरूपम् नाद्य - फलस्याविधेयत्वात् । न चात्र विप्रतिपत्ति, श्रुतप्रकाशिकाकारेणैवोक्तत्वात्कलं न विधेयमिति । अत परिशेषाद्वृत्तिरूपमेव, वृत्तिज्ञानम्यान्त करणक्रियात्वेन विधेयत्वात् । अतएव श्रुतप्रकाशिकाकारोपि- विचारज्ञानस्य विधेयत्वमूले । न च विचारज्ञानमेव विधेयं न वृत्तिज्ञानमिति वाच्यं, वृत्तिज्ञानातिरिक्तविचारज्ञानभावात् । विचार्यविषयाकारेणान्त करणपरिणामो हि विचार, वृत्तिश्च अन्त करणस्य परिणाम क्रियैवेति वृत्ति त्रियैव । वृत्तौ ज्ञानशब्दप्रयोगस्तु ज्ञानावच्छेदकतया औपचारिक, साच वृत्ति क्षणिकेति दीर्घकालं तस्मिन्मार्गमावृत्ति कार्यैव । अन्यथा वृत्त्यन्तरोदयेसति पूर्ववृत्तेर्नाशात् । एतेन आत्मा द्रष्टव्य इत्यस्य अविच्छिन्नमात्माकाशवृत्तिस्तानं, भावयेदित्यर्थसिद्ध । अस्यच भावनस्य फलं सच्चिदानन्दब्रह्मात्मसाक्षात्कार एव वृत्त्या विषयावरकाज्ञाननाशे सति विषय-साक्षात्कारसिद्धे । स चात्मसाक्षात्कार फलभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षभूतं च । अस्य चात्मसाक्षात्काररूपज्ञानस्य फलं मोक्ष इति कथं ज्ञानान्मोक्षस्यानभ्युपगमः त्वयापि हि भक्त्या ब्रह्म प्रत्यक्षं भवतीत्युच्यते, एवं ध्यानसाध्यस्यात्मसाक्षात्काररूपज्ञानस्य कथमात्मसाक्षिरूपमोक्षहेतुत्वं कथंवा ज्ञानसाध्यस्य मोक्षस्य ध्यान-साध्यत्वं, येन ध्यानादेव मोक्षो न तु ज्ञानादिसुच्येन' ननु आत्मसाक्षात्कारान्मोक्ष इत्यविवादं, स चात्मसाक्षात्कारो न क्षणिकाद्वृत्तिज्ञानाद्भवति, किंतु आमरणं वर्तमानान्तरादेव वृत्तिज्ञानसन्तानादि-त्यास्माभिरुच्यत इति चेन्मैवम्—किं तत्तद्विषयाकारं वृत्तिज्ञानं तत्तद्विषयावरकमज्ञानं नाशयति, उत न- आद्ये कथं क्षणिकादपि ब्रह्मात्माकाराद्वृत्तिज्ञानाद्ब्रह्मात्माहरकाज्ञाननाशे तत्पूर्वकं ब्रह्मात्मसाक्षा-त्काराभावः- द्वितीये वृत्तिज्ञानसन्तानादपि कथमज्ञाननाशपूर्वको विषयसाक्षात्कारः ? न च सन्तनमेव

वृत्तिज्ञानमज्ञानाशकमिति वाच्यं, घटादौ तथाऽदर्शनात् । ननु सकृद्दृष्टेऽपि घटे पुनरज्ञानावरणसम्भवेन पुनर्घटदर्शनार्थं चक्षुर्वृत्तेरपेक्ष्यमाणत्वात्सर्वदा घटदर्शनकामिना सर्वदा घटाकारवृत्तिर्जनयितव्यैव । एवं सकृद्वगतेऽपि ब्रह्मात्मनि पुनरज्ञानावरणसम्भवेन पुनस्तत्रिवृत्तये वृत्तिरादश्यक्येव । तथाच सर्वदा आत्मदर्शनकामिना सर्वदा आत्माकारान्तं करणवृत्तिं कर्तव्यैवेति चेन्मैवम्—कादाचित्कापरोक्ष्यशालिनि घटे भवतु तथा, नित्यापरोक्षे ब्रह्मात्मनि कथं तथा भवेत् । नच न नित्यापरोक्षे ब्रह्मेति वाच्यं, 'यस्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुते । नचैवं नित्यापरोक्षे ब्रह्मात्मनि वृत्तिरपि व्यर्थैवेति वाच्यं, नित्यापरोक्षेऽपि तस्मिन् ज्ञानकल्पितपरोक्षमनुदासार्थं वृत्तेरादश्यकत्वात् । यद्वा मास्तु नित्यापरोक्षं ब्रह्म, तथापि नानुपपत्तिः, ज्ञानात्प्राक्परोक्षमपि पश्चात्सदाऽपरोक्षमेवेति परिपूर्णत्वाद्ब्रह्मणः स्वात्मानन्यत्वाच्च । ननु यद्यद्य क्षणिकादेवात्मा हारवृत्तिज्ञानादात्मसाक्षात्कारस्तर्हि ब्रह्मविदां कुतस्संसारोपन्मभ इति चेदुच्यते—यैर्मज्ञसाक्षात्कृतं तेषां नैव संसारः, येषां संसारस्तैर्मज्ञ नैव साक्षात्कृतमिति । नचैवं समाधिर्व्यर्थ इति वाच्यं, स्वानन्दानुभवार्थं तस्यावश्यकत्वात् । समाहिते हि चेतसि स्वानन्दः स्फुरति, तस्माद्येषां क्षणमप्यात्माकारान्तं करणवृत्तिरसीत्ते कृतात्मसाक्षात्कारत्वान्मुच्यन्ते एव प्रारब्धावसाने । येषां पुनस्सर्वदाऽऽजमाकारान्तं करणवृत्तिरस्ति तेषां प्रारब्धावसाने विदेहमुक्तिं प्रपद्यन्ते । परंतु जीवन्मुक्तिमपि जीवद्दशायामिति विशेषः । एतेन जीवन्मुक्तिसुखाभिलाषिणैव निरन्तरमात्मध्यानं कर्तव्यं, विदेहमुक्तिकामिना तु आत्मसाक्षात्कार एव सम्पाद्य इति विवेकस्सिद्धः । तस्मादसकृदावृत्तादनावृत्तान्ना वृत्तिज्ञानादात्मविषयादात्मसाक्षात्कारेऽसति जन्तुः कैवल्यं प्राप्नोतीति सिद्धान्तः । इदं च 'आत्माकारं वृत्तिज्ञानं विचारिताद्वेदान्तमहावाक्यादेव जायते । नच स्वर्गादिवाक्यादिव वेदान्तवाक्यादपि नापरोक्षज्ञानं नच वृत्त्याविर्भाव इति वाच्यं, स्वर्गादेः परोक्षत्वात्तत्र तथास्तु—ब्रह्मात्मनोऽपरोक्षत्वास्तु न तथा, किंतु दशमस्त्वमसीति वाक्यादिव जायत एवेति बोध्यं इति । यदि त्वात्मा द्रष्टव्य इति श्रुतिगतमात्मदर्शनमात्मसाक्षात्कार इति मतं, तर्हि आत्मासाक्षात्कारायात्माकारा वृत्तिर्जनयितव्येति श्रुत्यर्थः । आत्मसाक्षात्कारो जनयितव्य इत्यर्थोऽश्रयणेऽपि न दोषः । फलभूतस्य ज्ञानस्य नित्यचैतन्यरूपत्वेनानजनयितव्येऽपि वृत्तिविशिष्टचैतन्यस्यादिमत्त्वेन जनयितव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिविशिष्टचैतन्याभिन्नं विषयचैतन्यं हि प्रत्यक्षज्ञानम् । अथ यदि आत्मोपासननाम 'अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत', 'प्राणो ब्रह्मेत्युपासीत'त्यादिब्रह्मात्मा ब्रह्मेत्युपासीते'ति आर्तयमात्मविषयकं ब्रह्मध्यानमिति विवक्षितं, तर्हि गम्भाद्ब्रह्मणोत्कदाचित्त्रापि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः । किंतु एवमनवरते ध्याने क्रियमाणेऽसति यदि 'दैवाद्ब्रह्मात्माकारान्तं करणवृत्तुदयक्रदानामीमात्मसाक्षात्कारमस्यद्यते । इदं च 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यस्याऽऽवृत्तिरूपमाहायं ध्यानं मन्दाधिकारिणंप्रति विहितम् । सैवादिब्रह्मवदिदं च फलदमेव । अपितु न सच फलदं, किंतु कालविरम्भेन । अत एवेदं ध्यानमामरणादहरहः कर्तव्यमसकृदित्युच्यते । तस्माद्यदि रामानुजेन- 'निधिष्यामित्तव्यं' इति श्रुतिविहितमात्मध्यानं ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूपमित्यभ्युपगतं तर्हि न तस्माद्धान्युक्तिसाधनं, किंतु ब्रह्मसाक्षात्कारजनकवृत्तिजननद्वारैव । यदि तु ब्रह्मात्माकारान्तं करणवृत्तिरूपमित्यङ्गीकृतं तर्हि तत्रपि न साध्यन्मुक्तिसाधनं, किंतु ब्रह्मसाक्षात्कार

जननद्वारैव । एवमुभयथापि ज्ञानादेव साक्षान्मुक्तिरिति सिद्धत्वेन कथं ज्ञानान्मुक्तिरित्यद्वैतवादस्य प्रतिश्लेष १- कथं वा ध्यानादेव मुक्तिरिति स्वनादस्य स्थापनं च इति ॥

ननु साक्षात्काररूपाद्ज्ञानादेव मुक्ति, परं तु 'याऽन्ते मतिस्ता गति' रिति न्यायादन्तकालोप-
रक्षितादेव तस्मान्मुक्ति । अत एव 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ सम्पत्स्ये' इति ब्रह्मविद-
कैवल्यं प्रति प्रारब्धावसानसमयनिरीक्षणं श्रूयते । तच्चान्तकालिकमात्मज्ञानं जीवद्शायात्मनवरतात्मभावना-
वशादेव जायते, ततोऽहरह आत्मसाक्षात्कारं कर्तव्यम्, अन्यथा तु पदसाक्षात्कारेण घटसाक्षात्कार-
स्येवाऽनात्मसाक्षात्कारेणात्मसाक्षात्कारस्य नष्टत्वादन्तकाले यदि दैवादान्मात्मसाक्षात्कारस्सम्भवेत्तर्हि ब्रह्मवि-
दोऽपि पुनर्जन्मावश्यंभावीति न मुक्तिरिति— नैतद्युक्तम्, ब्रह्मविदो विदेहमुक्तिं प्रति प्रारब्धावसान-
समयनिरीक्षणं श्रुत्योच्यते । ब्रह्मज्ञानसमकालमेव ब्रह्मीभूतत्वेन मुक्तस्य ब्रह्मविदो परिदृश्यमानो देह-
प्रारब्धावसानसमयपर्यन्तमवतिष्ठत इति तदर्थं । 'देहोऽपि दैववशात् खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिस-
मीक्षत एव सासुः' इति भागवतात् । नच ब्रह्मज्ञानकाल एव यदि मुक्तिस्तर्हि ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनं न
स्यत्, न चेष्टापत्ति- अध्यात्मविधासम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गात्, तत्त्वविदा हि योग्याय शिष्याग्राह्यात्मवि-
द्योपदेष्टव्या । तत्त्वविदुषदिष्टमेव ज्ञानमविधानिवर्तनक्षममिति शङ्करार्चार्थरेवोक्तत्वाद्गीताभाष्ये । स च
तत्त्वविद्यदि शिष्याशास्त्रादिद्वैतदर्शी तर्हि नैव तत्त्ववित्, तत्त्वविदो मुक्तत्वान्मुक्तस्य च द्वैतदर्शनायोगात्,
यदि तु द्वैतादर्शी तर्हि उपदेशासिद्धिरेवेति वाच्यम्, यथा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावोपीधरोऽज्ञानाज्जीवै-
र्जत इव मृत इव संसारीषु दृष्टस्तद्ब्रह्मविदप्यज्ञानाज्जीवैर्यवहरन्निव दृश्यते- न तु स्वदृष्ट्या ईश्वरस्यैव
ब्रह्मविदो कोपि व्यवहारः । तदुक्तमध्यात्मरामायणे विद्यामित्रेण— श्लो ॥ 'रामो न गच्छति न ति-
ष्ठति नानुशोचत्यकाक्षते त्यनति नो न करोति किञ्चिद् । आनन्दमूर्तिरचल परिणामहीनो मायागुणा-
ननुगतो हि तथा विभाति ॥' इति बीजाज्ञानवशाद्गमनादिमानिव रामो विभातीत्यर्थः । न चेध्वराज्ञान-
वशादित्येवार्थ इति वाच्यमीश्वरास्याज्ञानयोगात् । एतेन ज्ञानोत्पत्तापि भेदवास्तनाया अनुवृत्तौ निवर्त-
कान्तराभावात् तस्या निवृत्तिस्तस्यादिति प्रयुक्तम् । 'भियते हृदयग्रन्थिदिडधन्ते सर्वसंगाया । क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥' 'ब्रह्मविद्विद्वत्सैव भव'तीत्यादिश्रुतिभ्य ज्ञानसमकालमेव मुक्तिश्रवणा-
न्नास्ति तत्त्वविदो भेदस्याज्ञानस्य वा वासानाया अनुवृत्तिरिति । किञ्च ज्ञानरूपापि नास्त्येवात्मन-
कोपि ग्रन्थ, कृत्स्नत्वादात्मनः । कथं पुनः स पश्चाद्भवति । नचैवं ज्ञानं व्यर्थमिति वाच्यम्, अज्ञान-
कल्पितग्रन्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानम्यावश्यकत्वादिनि । यदप्येतेनोक्तम्— मुक्तिर्देहपातानन्तरं सुषुप्तान्नाडीद्वारा
निष्कान्तस्य सूर्यरश्मिद्वारा ब्रह्मलोकमूर्ध्वगतस्य भवतीति तन्मन्दम् । किं मुक्तप्राप्यं ब्रह्म परिपूर्णं, यद्वा
परिच्छिन्नम्, आव्ये इहैव ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदिति किं लोकान्तरगमनेन । द्वितीये परिच्छिन्नस्य ब्रह्मण कथं
नित्यत्वादिर्कं सम्भवति । नहि परिच्छिन्ने घटे नित्यत्वादिर्कं दृश्यते, तस्माद्द्विरण्यार्भलोकप्राप्तिरूपा
सगुणमुक्तिरेव देहपातानन्तरं नाडीद्वारोर्ध्वगतस्य भवति, न तु ब्रह्मप्राप्तिरूपा निर्गुणमुक्तिः । नच ब्रह्मप्राप्ति-
रूपा मुक्तिरेव नास्तीति वाच्यम्, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्यादिश्रुते । किं च ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्यमाव

प्रति किं ब्रह्मण पारोक्ष्यं हेतु, किं वा दूरस्थत्व, किं वा सुसूक्ष्मत्वं, किं वा जवनत्वं नाद्य - 'यत्साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाद्ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं भ्रान्त्या तस्य परोक्षत्वेऽपि तदनन्तरमपरोक्षत्वात्, य
परोक्षं ब्रह्मेति वेत्ति तस्याऽन्यत्रविच्चाच्च । न द्वितीय - अविदुषो दूरस्थमपि ब्रह्म विदुषोऽन्तिक एवास्तीति ।
'दूरस्थं चान्तिके च त'दिति श्रुते । न तृतीय - 'महतो महीया'निति श्रुते । 'अणोरणीया'निति
श्रुतेर्दूर्जेयत्वपरत्वात् । 'अन्तर्वेदिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित'इति श्रुत्यन्तरानुरोधाच्च । न चतुर्थ -
परिपूर्णत्वेनाचलम्य तस्य जपनत्वायोगादतएव हि 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रूयते । 'अचलोऽर्थ
सनातन' इति च स्मर्यते । न चासङ्गत्वाद्ब्रह्म न प्राप्यते - 'असङ्गो ह्ययं पुरुष'इति श्रुतेरिति वाच्यं,
अचित्साक्षात्भावपरत्वात्तच्छ्रुते । न च चित्तापि नास्ति ब्रह्मणःसङ्ग इति वाच्यं, चिद्रूपस्य ब्रह्मणश्चित्त-
ज्ञात्वात्तत्त्वात् । न च चिद्रूप आत्मैव न ब्रह्मेति वाच्यं, सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति श्रुणात्,
'तद्ब्रह्म स आत्मे'ति ब्रह्मात्मनोरभेदश्रवणाच्च । तस्मादात्मस्वरूपभूतत्वेन ब्रह्म जीवेन नित्यात्ममेवेति न ब्रह्म-
प्राप्त्यभावस्तत्त्वविद । न च नित्यात्मस्य ब्रह्मण कथं ज्ञानात्प्राप्ति, पुन कथं वा तत्प्राप्ते पुरुषार्थत्वमिति
वाच्यं, विस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेन नित्यात्मेऽपि ब्रह्मण्यज्ञानात्कल्पितत्वानाप्तत्वभ्रमस्य निवृत्त्या ब्रह्म पुन
प्राप्तमिव भवतीति तत्प्राप्ते पुरुषार्थत्वव्यपदेशात् । अतएव 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इत्युक्तमभियुक्तैरिति ॥

यज्ञादीनां विविदिपाङ्गत्वनिरूपणम् ।

अथ यज्ञादिकर्मणि किं विविदिपा जायते, किं वा ज्ञानमिति विचार्यते—'तमेतं वेदानुचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति श्रुतेरीधरार्थमनुष्ठितेयज्ञादिनिष्कामकर्मभिरात्म-
तत्त्वविविदिषैव जायत इत्यसदीयाः । इच्छाया इच्छ्यमाणस्य प्रधानत्वाद्देदनमेव जायत इति रामानुजः ।
तदयुक्तम्—तथात्वे विदन्तीत्येव वक्तव्ये विविदिषन्तीति सन्प्रयोगस्य व्यर्थत्वात् । न च सन्प्रयोगे
सत्यपि असिना जिघासतीत्यत्र यथा असेर्हानसाधनत्वमेव ननु हननेच्छासाधनत्वं तद्वत् यज्ञेन विविदिष-
न्तीत्यत्रापि यज्ञस्य वेदनसाधनत्वमेव ननु वेदनेच्छासाधनत्वमिति वाच्यं, असेर्हानक्रियाप्रतीप यदाप्य
वेदनक्रियाप्रति करणत्वाभावात् । ज्ञानेन्द्रियाण्येव हि ज्ञानक्रियाप्रति करणानि चक्षुरा रूपा रूपा पश्यति,
श्रोत्रेण शब्दं शृणोति, स्पर्शा स्पर्शं वेत्ति, रसनेन रसं जिज्ञासति, घ्राणेन गन्धं जिघ्रसति, मनसा सुख-
मनुभवतीति प्रसिद्धे । न चात्मदर्शने महाप्रार्थन्यं कारणमिति भवदीर्घैरुक्तमिति वाच्यं, परदर्शने
दीपन्येवात्मदर्शने महावाक्यस्य सहकारिकारणत्वाभ्युपगमात् । अनएव शास्त्राचार्योपदेशदामदमादि-
संस्कृतमन्त्र करणमात्मदर्शने कारणमिति शङ्कराचार्योपातामाप्ये भाषितम् । नचैवं यथादेरप्यस्तु वेदन-
करणस्य मनससाहकारित्वमिति वाच्यं, यथा घटावरकतमोनिरसनरूपोपकारो दीपेन वृत्तशुद्धिपो विपते,
तथा यज्ञेन कृतो मनस उपकारो न कश्चिदप्यस्ति । तस्मात्प्रति यज्ञादेरात्मवेदनमाधनत्वम् । यद्वा
महावाक्यमात्मदर्शने कारणं भवतु नाम, तथापि न वेदलं महाप्रार्थन्यं कारणं, किन्तु विचारसरण्युत्तमेवेति
स्त्वापि मनस एव प्राधान्यं, महावाक्यन्तूपायभूतमेव, चक्षुरो दीपवत् । नत्वेवं यथादेरस्ति आत्म-
वेदनोपायवत् । नहि सोऽयं देवदत्त इति वाक्यदेवदत्तमिव यज्ञेन कोप्यात्मानं जानति- किन्तु संस्कृतनेन

मनसैव । अतएव 'मनसैवानुद्रष्टव्यं', दृश्यतेत्वग्रथ्या बुद्धये'ति च श्रूयते । यदि तु यज्ञादिजन्मसुकृत-
सचिवेन मनसा दृश्यत इति यज्ञादेर्वेदनसाधनत्वमित्युच्यते, तर्हि यज्ञादिजन्म तत्सुकृतमीधरानुग्रहस्य
शमादिचित्तैकाग्र्यरूपं वा भवितुमर्हतीति तत्सुकृतस्यैव वेदनोपायित्वमस्तु । अतएव स्मर्यते- 'ईधरानु-
ग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना । महाभयपरित्राणाद्वित्राणामेव जायते' इति । एवं च यज्ञादिजन्माद्यष्टवशादेव
पुरुषस्यात्मतत्त्वं वेत्तुमिच्छा जायते, न त्वात्मतत्त्ववेदनम् । तत्तु वेदान्तमहावाक्यार्थविचारादेवेति
युक्तमुक्तमस्मादीयैर्यज्ञादीना विविदिपोपयोग इति । ननु आत्मवेदनार्थं वेदान्तविचार कर्तव्य, आत्म-
विविदिषार्थं तु यज्ञाद्यनुष्ठेयमिति सिद्धम् । तथाचान्योन्याश्रय - यज्ञाद्यनुष्ठाने सति आत्मविविदिषोपय,
आत्मविविदिषायां सत्या यज्ञाद्यनुष्ठानमिति- मैमम्, ईश्वरमीत्यर्थं यज्ञाद्यनुष्ठेय, ततश्चेधरानुग्रहादात्म-
विविदिषा जायते । तेन च विविदिषुणा वेदान्तविचार कर्तव्य, तत आत्मज्ञानं जायत इत्यदोषात् ।
नह्यस्माभिरात्मविविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठेयमित्युच्यते, किंतु ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैर्यज्ञादिभिरात्मतत्त्वविविदिषा-
बन्तो भवन्तीत्युच्यत इति भावः । तस्मात्तात्मवेदनसाधनत्वं यज्ञादीना, सर्वप्रमाणविरोधात् । यच्च
रामानुजेनोक्तप्रायणादहरात्मध्यानमसकृतकर्तव्यं- तत्साधनानि च यज्ञादीनि यावज्जीवमनुष्ठेयानीति तदु-
न्मत्तप्रलपितमेव- एकेनैव पुरुषेणेकस्मिन्नेव काले यज्ञाद्यनुष्ठानात्मचिन्तनयो कर्तुमशक्यत्वात् । चक्षु-
रादीन्द्रियद्वारा बहि मत्तान्त करणसाध्यानि यज्ञादीनि, तथा बहिर्मुखमनोविषयत्वात् । चक्षुरादीन्द्रिय
व्यापारोपरमपूर्वकं निर्व्यापारैकाग्र्यचित्तसाध्यमात्मज्ञानम् । तस्यान्तर्मुखमनोविषयत्वात् । एवं सति यो
निरन्तरमात्मानं निदिध्यासति स कथं यज्ञादिषु व्याप्तियेत? तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासिन एवात्मज्ञानं सम्भवति,
भवसंन्यासिन इति कृत्वा नात्मानं निदिध्यासुना यावज्जीव कर्मानुष्ठेयम् । यदुक्तमनेन ध्यानोत्पत्तये
यज्ञाद्यनुष्ठेयं यावज्जीवमिति तदप्ययुक्तं, यावज्जीवं यज्ञादेरेवानुष्ठाने जन्मान्तर एवं ध्यानमुत्पत्स्यते, न
त्विहजन्मनि । नचेष्टापत्ति, अस्मिन्नेव जन्मन्यात्मध्यानस्य कर्तव्यत्वाद्ब्रह्मवासादिसंसारनिवर्हणार्थम् । किंच
यस्मादिहजन्मन्येव ध्यान नोदितं तस्माज्जन्मान्तरे ध्यानमुदेष्यतीति का प्रमा? यदि त्वत्रैव जन्मनि
यज्ञादेर्ध्यानमुत्पत्तये तर्हि ध्यानोत्पत्त्यनन्तरं यज्ञादिकरणं व्यर्थम् । ध्यानेनैव कालस्य सर्वस्य व्यासत्वेन
यज्ञाद्यनुष्ठानकालाभावश्च । नच तर्हि यज्ञाद्यनुष्ठानं ध्यानोत्पत्त्यनन्तरं मास्त्विति वाच्यं, यावज्जीवं
यज्ञाद्यनुष्ठेयमित्युक्तत्वात् । तथा यज्ञादेस्सकशास्त्रानोत्पत्तिरप्ययुक्तैव, घटस्य मृद इव ध्यानस्य यज्ञादे-
स्मादानत्वाभावात् । नच घटस्य दण्डवद्धान्यस्य यज्ञादिनिमित्तकारणमस्त्विति वाच्यं, ईधरानुग्रहरूपस्य
चित्तशुद्धिरूपस्य वा यज्ञापूर्वस्यैव निमित्तत्वं, न यज्ञस्येति । तस्मादीधरानुग्रहादिनिमित्तकारणसत्त्वा-
दन्त करणादेवोपादानादात्मध्यानं जायत इति न यज्ञादेर्ध्यानोत्पादकत्वमिति । ननु ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म
निरसनीयं, तन्निरसनं चानभिंसहितफलेन स्वधर्मेणानुष्ठितेन । 'धर्मेण पापमपनुद'तीति श्रुते । तदेवं ब्रह्म-
प्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वोश्रमकर्मसापेक्षमिति यज्ञादेरेवात्मध्यानमुत्पत्तये इति चेदतोऽप्यते-अनभिसहितकर्म-
यज्ञादेरात्मज्ञानसाधनत्वं परंपरयाऽस्माभिरप्यभ्युगतमेवेति । परंतु विहितकर्मानुष्ठानात्पापनिवृत्तीधरानु-
ग्रहादिपूर्वकमात्मविविदिषाया जाताया सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मविचार एव कर्तव्य इत्यस्माभिरुच्यते ।

नहि विविदिषानन्तरं कर्मणि पुरुषस्य कश्चिदस्त्युपयोग । नच प्राचीनस्य पापकर्मणोऽनादिकालाद्द्वर्तमान-
स्यानन्तत्वाद्यावज्जीव कर्मानुष्ठानेन विना नात्यन्तनाश इति वाच्यं, तथासति यावज्जीवानुष्ठानेनापि नाश
इति कथं निश्चये ? एवं बहुजन्मभिरनुष्ठानादेव तस्य नाश इति वक्तुं शक्यत्वात् । नच 'कपाये कर्मणि
पववे ततो ज्ञानं प्रजायत' इति वचनात्पापनाशस्य ज्ञानोत्पत्तिरेव लिङ्गमिति वाच्यं, पापनाशादेव
ज्ञानोत्पत्तानुत्तरमीमांसाध्ययनस्यैव व्यर्थत्वेन तच्छास्त्रस्यैव व्यर्थत्वापत्ते । दर्शितवचने तु ज्ञानपदं
जिज्ञासापरमेव । तथाच शमदमादिपूर्वकमात्मजिज्ञासाया एव पापनिवृत्तिलिङ्गत्वाद्दृष्टे च पापनिवृत्ति-
लिङ्गे पापनिरसनार्थं यज्ञादिकर्म नैवानुष्ठेयम् । वस्तुतस्तु विविदिषाप्रतिग्रन्थकपापनिवृत्तिरेव विहिता-
नुष्ठानाद्भवति, सञ्चितसर्वपापनिवृत्तिस्तु ज्ञानादेव, 'आनाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इति
गीतावचनात् । अतएव 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत' इति गीतं भगवता । एतेन शमादि
कर्म च समुचित्य आत्मवेदनसाधनमिति श्रुतप्रकाशिका च—परास्ता । कर्मण पापनिरसनसाधनत्वस्य
रामानुजेनैवोक्तत्वात् । शमाद्यन्तर्गतोपरते कर्मसन्ध्यासरूपत्वेन शमादे कर्मसमुचयाभावत् । कर्मण
इव शमादेरप्यात्मवेदनं प्रति साक्षात्साधनत्वाभावाद्ब्रह्ममीमांसाया एव तथात्वाद्ब्रह्ममीमांसाप्रति तु शमादे-
स्साधनत्वाच्च । यदुक्तं रामानुजेन—'भक्तित्वात् विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानुसदानुद्धर्येभ्य' इति
तदिष्टमेव । विवेकादिपदवाच्याहारशुद्ध्यादीनां परपरया भवत्युपयोगित्वादिति । तस्माद्यज्ञादिकर्मणा
विविदिषायामेवोपयोग, वेदनोपयोगित्वं तु तेषां विविदिषाद्वारैवेति वक्तव्यम्—इति ॥

साधनचतुष्टयसम्पत्तैर्ब्रह्ममीमांसाप्राक्कालीनत्वम् ।

अथ नित्यानित्यवस्तुविवेकादयं किं कर्मब्रह्ममीमांसाश्रवणमन्तरेणोत्पद्यन्ते? किं वा नोत्पद्यन्ते
इत्ययमशो विचार्यते—नैवोत्पद्यन्ते, अतश्शमादिसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्ममीमांसाऽध्येयेति न वक्तव्यं, किंतु
कर्मज्ञानानन्तरमित्येव वक्तव्यमिति रामानुजः । तदसत्—अधीतात्साङ्गसाध्यायादेव नित्यानित्यवस्तु-
विवेकस्य सुलभत्वात्सतिच नित्यानित्यवस्तुविवेके इष्टानुत्पन्नभोगविरागस्य सम्भवात्सतित्वमिन्मुमुक्षुत्व-
सिद्धेश्शमादिसिद्धेश्चेति । तथाहि 'तत्सत्यम्', 'यो वै भूमा तदमृतम्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म',
'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा', 'अजो नित्यश्शाधतोर्यं पुराण', 'नित्यो नित्याना', 'तद्विद्वानमृत इह
भवति', 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मनो नित्यत्वं, सत्यत्वं,
तदज्ञानादेव पुरुषस्य तादृशत्रयत्वं चाधिगम्यते । एवम्—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'आनन्दो ब्रह्मेति
व्यजानात्', 'रसो वै स', 'रसगं श्रेयसं लब्धवानदी भवति' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मनोऽनन्तत्वं च बोध्यते ।
एवं व्युत्पन्नस्य वेदान्तश्रवणात्तित्यसत्यसुखरूपो ब्रह्मात्मेत्यादिज्ञानं जायते, शब्दस्यार्थबोधनस्याभ्यासिदिति
हि रामानुजेनैवोक्तं तथा—'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायायानास्सकृत् कृतेन', 'न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽस्मिन्त्वमानु', 'तद्यथेह कर्मचिनो लोक क्षीयते, एवमेव मुत्र पुत्रचिनो
लोक क्षीयते', 'अतोऽन्यदातिम्', 'अथ यत्त्वं तन्मर्त्यम्' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वमिति सर्वमनित्यममत्य
मसुखरूपं चेति ज्ञानं जायते । तथाच नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धिः, नित्ये सत्ये सुखरूपे च प्रप्राप्तिनि

उपादेयानुद्धि, अनित्ये अमृत्ये असुरे च स्वर्गादीं पशुपुत्रकल्पादीं च हेयानुद्धिर्भवति । ततो वैराग्यादिसिद्धिरिति । नचैवं वेदान्तश्रवणादेव ब्रह्मात्मज्ञानस्य जातत्वाद्ब्रह्ममीमांसा व्यर्थति वाच्यं, सत्यं शुद्धाग्रमुद्धेन्वधन । अतएव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य करणात्प्राप्तौ जनकादयो वेदान्तश्रवणादेव मुक्तिं गता । नहि पूर्वयुगेषु ब्रह्ममीमांसा कर्ममीमांसा वा वर्तते, व्यामेन 'जैमिनिना च द्वापारान्ते तयो कृतयात् । ये तु नातिगृह्यमुद्धयन्तेषा ब्रह्ममीमांसा विना वेदान्तश्रवणमात्रेण न ब्रह्ममसाक्षात्कार-
 म्सम्भवति । एते हि वेदान्तं श्रुत्वा नित्यानित्यवस्तुविवेकं प्राप्यापि- "कथं संसार्यात्मनोऽसंसारिब्रह्मभेद ? कथं वा प्रत्यक्षदिप्रमाणसिद्धस्य प्रपञ्चस्यासत्यत्व ? कथं वा कालाकाशादेरनित्यत्व ? कथं नाम दुःखमनुभव-
 आरमनस्मुखरूपत्व'मित्यादिशास्त्राग्रन्तचेतम्कतया ब्रह्मात्मसाक्षात्कारमलभमानान्तं विना मोक्षासिद्धिं निश्चित-
 वन्त एवेति तदर्थं ब्रह्ममीमांसाया प्रवर्तन्ते । ततस्सर्वसंशयविपर्ययनाशे सत्यात्मसाक्षात्कार प्राप्य कृतकृत्या-
 मुच्यन्ते । ये पुनर्ब्रह्ममीमांसामधीत्यापि मन्दबुद्धय आत्मसाक्षात्कार न प्राप्नुते योगमार्गमनुतिष्ठेयुः ।
 साङ्ख्यं योगश्चेति हि मुक्तैर्मोर्गद्वयम् । 'तत्कारण साङ्ख्ययोगाभिपन्न'मिति श्रुते । तत्र साङ्ख्यं नाम तत्मा-
 नात्मविचार य इह ब्रह्ममीमांसाया कृत । योग ईश्वरपणिधानं, य पतञ्जलिना 'अथ योगानुशासन'
 मित्यारभ्य कृते योगशास्त्रे विद्यते । अनादिकालादारभ्यात्मसमवेततयाऽनुभूयमानस्य सुखदुःखमोगात्मकस्य
 जन्मजरामरणादिरूपस्य च संसारस्य नहि तत्त्वमसीत्युपदेशमात्रान्निवृत्तिर्न ब्रह्ममीमांसा योगानुशासनं वा
 वृथाम्यातस्मात् नित्यसत्यसुखरूपो ब्रह्मात्मा, अनित्यासत्यासुखरूप प्रपञ्च इति नित्यानित्यवस्तुविवेके
 संधेव सर्वं कर्म संन्यस्य तादृशात्मसाक्षात्काराय । ब्रह्ममीमांसाया प्रवर्तत इति न ब्रह्ममीमांसाया पश्चा-
 द्भानित्वं नित्यानित्यविवेकादीना, किंतु पूर्वभाविवमेव । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया- तन्मादेवंविच्छान्तो-
 दान्त इति श्रुतावेव विदिति श्रवणादधीतोत्तरीमासम्यैव । शमादिसिद्धिरिति तदयुक्तं श्रुतेरुत्तरीमांसाया
 पूर्वमेव सद्भावात् । नच कलियुगादौ जनिष्यते शास्त्रमिथभिप्रेथ श्रुतिशास्त्रजन्यं ज्ञानमेवंविच्छब्दे-
 नानुवदति स्मेति वाच्यं, कृनादियुगान्तरीयपुरपविषय'गामानप्रसङ्गादेतच्छ्रुते । किंच कलियुगे शास्त्रजन्य-
 ज्ञानवन्तश्शमादिसम्पन्ना भूधा आत्मन्यामानं पश्येयुरि'धर्यस्य सिद्ध'वेन कथं तदानीं तेषा शमादि-
 सम्पत्तिरात्मसाक्षात्कारो वाऽज्जानाम् ? तस्मात्सर्वयुगसाधारणश्रुतिगतैवविच्छब्दस्य वेदान्तश्रवणजन्य-
 ज्ञानवानि'येवार्थे । अतश्शमादीना साधनाना नोत्तरीमांसाध्ययनानन्तर्यं सम्भवति ॥

आत्मनः सुखरूपत्वानिरूपणम् ।

यद्योक्तं श्रुतप्रकाशिकाया सुदर्शनाचार्येण । वाचस्पतिमतखण्डनावसरे नि'यस्य दुःखासम्भ्र-
 मुखरूप'वादुपादेयत्वमिति न वक्तव्यं, नित्यस्य कालादेः सुखरूपत्वाददर्शनाश्रित्यस्यात्मनो दुःखासम्भ्र-
 मुखरूप'वाददर्शनाचेति, तदसत्—'अतोन्वदार्त'मिति श्रुतैव ब्रह्मभिन्नस्यातीत्यप्रतिपादनेन कालादे-
 रनि'र्धवात् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष', 'आनन्दो ब्रमेति व्यजाना'दिति ब्रह्मणो दुःखासंघट्टसुखरूप'व-
 श्रवणाच्च । नच ब्रह्म तथाभूतमस्तु, आत्मानं तथाभूत इति वाच्यं, ब्रह्म'भनोरभेदश्रवणात् ।
 'तत्सत्य स आत्मे'ति 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रमे'त्यादिश्रुतिभ्य नच सुखरूपं दुःखरूपमिति प्रतीतिः

आत्मा दुःखसम्भिन्नसुखरूप इति वाच्यं, मनुष्योहं स्थूलोहं अविरोहमित्यादि प्रतीतिवत्सुखित्वादि-
प्रतीतेरात्मतादात्म्याप्यासप्रयुक्तत्वात् । नचात्मा सुखवद्द्रव्यमेव, नतु गुणभूतसुखमिति वाच्यं,
निर्गुणस्यात्मनस्सुखवद्द्रव्यत्वायोगात् । नचात्मा न निर्गुण इति वच्यं, 'केवलो निर्गुण'श्चेति श्रुतेः ।

ननु यद्यात्मा सुखं तर्हि सुखस्य गुणत्वेन निर्गुणत्वेपि यत्किञ्चिद्द्रव्याश्रितत्वमवश्यं वक्तव्यं,
ततश्च शेष एव स्यात्कस्यापीति—मैवम्, सर्वशेषित्वादारमनो वृत्तिज्ञानवद्बृत्तिसुखस्यैव गुणत्वेन
चेतन्यामिन्द्रात्मसुखस्यागुणत्वेनान्यान्यानाश्रयत्वात्, प्रत्युत सर्वस्याप्याश्रयत्वाचेति । ननु लोके अनित्यस्यैव
सुखस्योपादेयत्वदर्शनासर्वं सुखमनित्यमुपादेयं चेति व्यातिसिद्धेर्यदि नित्य आत्मा तर्हि न सुखरूपो
नाप्युपादेय इति चेन्मैववादी, सुखस्यानित्यत्वे विषयजन्यत्वोपाधेस्तत्त्वात् । यद्विषयजन्यं सुखं
तदनित्यमिति व्याप्या ऐहिकसुखवदामुष्मिकसुखेप्यनित्यत्वनिश्चयादेव विदुष एहिकामुष्मिकभोग-
विरागस्य जातत्वात् । अस्ति किञ्चिदजन्यं नित्यमात्मभूतं सुखमिति वेदान्ततः प्रतिपेचारात्मसुखे
उपादेयत्वबुद्धिर्भवत्येव । किंच यस्यानित्येपि सुखे उपादेयत्वबुद्धिस्तस्य नित्ये सुखे उपादेयत्वबुद्धिः
किं वक्तव्या, न केवलं श्रुतिप्रामाण्यादेवारमनस्सुखरूपत्वं नित्यत्वंच, किंतु युक्तितोपि । तथाहि- अहं
कदापि माभूवमिति न, किंतु सर्वदापि भूयासमिति परमप्रेमात्मनीक्ष्यते । तच्च परमप्रेमास्पदत्वमात्मन-
स्सुखरूपत्वाभावे न सम्भवति । लोके हि सुख एव प्रेम दृश्यते जन्तोः । नच सुखहेतावपि दृश्यत
इति वाच्यं, तस्य सुखप्रयुक्तत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । इदं चाल्मनि दृश्यमानं प्रेम नान्यार्थं, किंत्वात्मार्थ-
मेवेति निरुपाधिक मतएवात्मा सर्वस्यापि शेषी, नतु कस्यचिदपि शेषः । एतेनात्मनो ब्रह्मशेषत्ववादः
परास्तः । यदितु ब्रह्मात्मनोर्भेद इत्येवमहंस्तर्हि ब्रह्मैवात्मनश्शेषस्यात्, पश्चादिवद्ब्रह्मणोप्यारमार्थमेव
प्रियत्वादित्यास्तां तत् ॥

आत्मनो नित्यत्वनिरूपणम् ।

अथ नित्यत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते—लोके काणत्वनाधिरत्वकृशत्वस्थूलत्वदुष्टित्वक्षयित्वविकलाङ्ग-
त्वांशिकाङ्गत्वदरिद्रत्वघनिकत्वस्वामित्वभृत्यत्वस्त्रीत्वपुरुषत्वमनुष्यत्वपशुत्वपक्षित्वादि विविधवैचित्र्यवतः प्राणिन
उपलभ्यन्ते । तच्च वैचित्र्यं जन्मान्तरादृष्टाधीनम् । तच्च जन्मान्तरं ततः प्राचीनजन्मान्तरादृष्टाधीनमित्येवं
जन्मपरम्पराया अदृष्टपरम्परायाश्चानादित्वाद्नाघदृष्टाश्रयत्वस्य सादिदेहादिनिष्ठत्वायोगादनाद्यात्माश्रयद-
मेवानाघदृष्टस्य वक्तव्यं, एवमनादित्वादेवानन्तत्वं च । नहि जन्मरूपाद्यभावे नाशरूपान्तस्सम्भवति
भावपदार्थस्य । एवमाद्यन्तयोरभावाद्वात्मा नित्य इति । मोक्षान्वयित्वाच्चात्मा नित्यः । मोक्षो हि नित्यः
सर्वैरास्तिकैरभ्युपगतमोक्षस्यानित्यत्वे स्वर्गादितुल्यत्वेन कर्मभिरैव पुरुषः कृतार्थस्सादिति ब्रह्मविचारस्य
तद्वेतूपनिषदां च वैश्वर्यं स्यात्सादात्मा नित्यसुखरूप इत्युपादेय एव ॥

ब्रह्ममीमांसायाः कर्ममीमांसाध्ययनानन्तर्येनियमनिरांकरणम् ।

यद्योक्तं नित्यानित्यविवेकानन्तरमपि शास्त्रान्तरेषु कर्मकाण्डे च नित्यकर्मभावनायाः निवा-
रकाभावात्तन्निवारणार्थं कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वमदश्यमभ्येयेति तदप्ययुक्तम्—कर्ममीमांसा-

ध्ययनेन तन्निवारणाऽसिद्धे । प्रसुत कर्मफलतिरिक्तमोक्षफलाभावनिश्चयोदयाच्च । कर्मफलस्यानित्यत्व-
निश्चयस्तु 'यत्कृतं तदनित्य'मिति व्याप्तिरसदृशता'तद्यथेह कर्मचित' इति वेदशास्त्रादेव सम्भवति ।
नचेतावता ब्रह्ममीमासाध्ययन व्यर्थमिति वाच्यं, अहं ब्रह्मेति निश्चयार्थं तदावश्यकमिति प्रागेव प्रतिपादि-
तत्वात् । यदप्युक्तमनेन—नित्यानित्यविस्तुविवेके सति ब्रह्मविचार, ब्रह्मविचारे सति नित्यानित्य-
विस्तुविवेक इत्यन्योन्याश्रय इति तदप्ययुक्तं, साङ्गस्वाध्यायाध्ययनेसति नित्यानित्यवस्तुविवेक, तस्मिन्सति
ब्रह्मविचार इति ऋमात् । नच ब्रह्मविचारात्प्रागापातत एव नित्यानित्यविवेक इति कृत्वा नित्यानित्य-
निश्चयं विना ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्ययोगान्नित्यानित्यनिश्चयेसति ब्रह्मविचार, ब्रह्मविचारेसति नित्यानित्य
निश्चय इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं, नास्माभिर्वृत्तविचारात्प्रागाधिगतवेदान्तस्य पुरुषस्य नित्यानित्यविवेक
आपाततो भ्रष्टीत्युच्यते येनायमन्योन्याश्रयस्यात् । किंतर्हि मोक्षएव नित्य पुरुषार्थं, स्वर्गम्वनित्य
एवेति नित्यानित्यविवेकनिश्चयएव भवति । ब्रह्मात्माभेदज्ञानं तु आपाततो भवति । तन्निर्णयार्थं
ब्रह्मविचार कर्तव्य । नच वेदान्तेषु ब्रह्ममीमासाया च ब्रह्मात्मभेदएव कर्तव्य इति वाच्यं, तथासति
नाह ब्रह्मेति प्रत्यक्षसिद्धस्य ब्रह्मात्मभेदस्य प्रतिपादकमिदं वेदान्तशास्त्रं व्यर्थमेव भवेत् । अनधिगतार्थ-
बोधकत्वेन हि शास्त्रस्य प्रामाण्यम् । नच प्रत्यक्षविरुद्धार्थबोधकत्वेसति वेदान्तशास्त्रस्याप्रामाण्य
स्या'दादित्यो यूष' इत्यादिवाक्यवदिति वाच्यं, प्रत्यक्षविरुद्धमपि भूमण्डलादधिकप्रमाणं सूर्यमण्डलमित्यादि
प्रतिपादयतो ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्याभ्युपगमात् । नाहं ब्रह्मेत्यज्ञप्रत्यक्षविरोधेपि तत्त्वमसीत्यादिवेदान्त-
वाक्यस्य ब्रह्माहमस्मीति विद्वत्प्रत्यक्षाविरोधाच्च । नच नास्ति तथा विद्वत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं, परहृदय-
स्याप्रत्यक्षत्वेन विदुषस्तथा प्रत्यक्षं नास्तीति त्वया वक्तुमशक्यत्वादविदुषस्तव तथा प्रत्यक्षाभावस्य
युक्तत्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मविचारात्प्रागपि मोक्षे नित्यत्वनिश्चय, स्वर्गादावनित्यत्वनिश्चयश्च विदुषस्तम्भवत्येव ।
इति । यच्चानेनोक्तं स्वर्गादिकलस्यानित्यत्वं दु खसम्भिलत्वं च मीमासाया प्राक् निश्चेतुं न शक्यत
इति तदयुक्तम्— वेदान्तैरेव निश्चेतुं शक्यमित्युक्तत्वात् । अपिच युक्तितोपि निश्चेतुं शक्यम् ।
तथाहि—स्वर्गादिकलमनित्यं कर्मजन्यत्वात्सस्यादिकलवत् । स्वर्गादिकलं दु खसम्भिलं कर्मजन्यत्वा-
त्सुरतसुखवत् । स्वर्गादिकलं दु खसम्भिलमनित्यत्वादहिकलवत् । नचानित्यत्वमात्रेण कथं दु खसम्भिल-
त्वमिति वाच्य, अनित्यं हि सुखं स्योदयात्प्राक् स्वनाशानन्तरं च पुरुषस्य दु खं जनयति, स्वकाले
च व्ययमयाद्दु खं जनयतीति । शतरूपिकास्तस्यपादितवान् हि पुरुषस्तस्यपादनकाले बहुश्रमं प्राप्तवान्,
तदनुभवकाले च रूपिका व्ययं यान्तीति खिद्यते, तन्नाशानन्तरं च रूपिका नष्टा इति खिद्यते ।
एवं सुखे सुखसाधने च दु खसम्भिलत्वमनित्यत्वं च सुज्ञेयमेवेति न तदर्थं मीमासा पठिनव्या ।
नचानधिगतमीमासस्यैवैतद्युक्तिप्रसर इति वाच्यं, अनधिगतमीमासस्याप्यधिगतवेदवेदाङ्गस्याधिगततर्कादि-
शास्त्रस्य चैतद्युक्तिप्रसरसम्भवादिति संक्षेप ॥

यच्च रामानुजेनोक्तं शमादीना साधनत्वं च विनियोगावसेयं, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्य,
सच तार्तीय इति तदसत्—पूर्वमीमासातृतीयध्यायाध्ययनं विनैव 'शन्तो दान्त उपरत' इत्यादिश्रुत्यध्यय-

नादेव शमादीनामात्मविचारसाधनत्वज्ञानसिद्धे । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रकृतसुत्रार्थविचारादेव तदवगमाच्च । किञ्च इषेत्वेत्यादिमन्त्राणां शाखाच्छेदादिक्रियासु विनियोग इत्येतादृशविनियोगा एव तार्तीया , नतु शमादीना ब्रह्मविचारे विनियोगास्तातीया , तत्र तददर्शनात् । शमादीनामन्त करणगुणत्वेन मन्त्रवद्विनियोज्यत्वाभावाच्च । मन्त्राणां हि विनियोग क्रियासु प्रतिपाद्य - अनधिगतत्वात्तस्य । नहि 'इषेत्वोर्जेत्वे'ति मन्त्रस्य शाखाच्छादने विनियोग इति विना शाखं केनचिदधिगन्तुं शक्यते । शमादीना ब्रह्मविचारसाधनत्वं तु न विनियोगावसेयं, किंतु वस्तुस्वाभाव्यादेवाधिगन्तुं शक्यते । ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वेन तद्विचारस्य चित्तैकाग्र्यसाध्यत्वाच्चित्तैकाग्र्यं च शमादिसम्पत्तिपूर्वकमिति । ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वं च 'शृण्वन्तोपि बहवो य न विद्युः'रित्यादिवेदान्तैरेव सिद्धमिति । एतेन कर्मविचारोक्त-कृत्स्नन्यायसापेक्षो ब्रह्मविचार इति श्रुतप्रकाशिका प्रत्युक्ता—ब्रह्मविचारोक्तन्यायैरेव ब्रह्मणो विचार-यितव्यत्वादिति ॥

यच्चोक्तं रामानुजेन ब्रह्ममीमासागतोद्गीघाद्युपासनानां कर्मत्वेन तद्ज्ञानार्थं कर्ममीमासा ब्रह्म-मीमासाया पूर्वमध्येयेति, तदप्यसत्—ज्योतिष्टोमेन यियञ्चुर्यथा तदिति कर्तव्यताज्ञानार्थं कर्ममीमासा-मपेक्षते, तथा उद्गीघाद्युपासनानि विधिस्सुर्न कर्ममीमासामपेक्षते, किंतु ब्रह्ममीमासामेव । तस्यामेव तेषां विचारितत्वादिति । नच कर्ममीमासाविना कर्मस्वरूपस्य दुरधिगमत्वाद्दुद्गीघोपासनादीनां च कर्मत्वात्तत्स्वरूपज्ञानार्थं कर्ममीमासाऽध्येयेति वाच्यं, कृप्यादेरपि कर्मत्वात्तत्स्वरूपज्ञानमयं च कर्ममीमासा विना दुरधिगमत्वात्तदर्थमपि कर्ममीमासाऽध्येयेति वक्तव्यत्वात्पे । नचालौकिककर्मस्वरूपं कर्ममीमासा-काधिगम्यमिति वाच्यं, कर्मकाण्डप्रतिपादितकर्मस्वरूपमेव कर्ममीमासैकाधिगम्यं ज्ञानकाण्डप्रतिपादित-कर्मस्वरूपं तु ब्रह्ममीमासैकाधिगम्यमेव । अनद्योद्गीघोपासनादीनां कर्ममीमासायामविचारितत्वमिति । तस्माद्ब्रह्ममीमासाया कर्ममीमासाध्ययनानन्तर्यं न वक्तव्यं, किंतु साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमेव । नैवाय-न्मात्रेणास्माभि कर्ममीमासा नैवाध्येयेत्युच्यते- चित्तशुद्धयर्थं विहितकर्मण कर्तव्यत्वात्तदिति कर्तव्यता-ज्ञानार्थं कर्ममीमासाया अध्येतव्यत्वाच्च । परंतु ब्रह्ममीमासाध्ययनार्थं कर्ममीमासा नाध्येयेत्युच्यते । एतेन ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारोक्तन्यायसापेक्षत्वेऽभ्युपगतोपि नास्माकं कापि क्षतिः, परंतु जन्मान्तग-नुष्ठितकर्मवशादेव येषामिह जन्मनि चित्तशुद्धिरासंत्तेषां कर्ममीमासाध्ययनेन न निमपि पञ्चमिति कृत्वा अन्वयव्यतिरेकन्यायान्नियतपूर्वश्रुतित्वात्साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमेवायदशब्दमर्थं इत्युच्यते । नच चित्तशुद्धौ सत्यामपि कथं कर्ममीमासान्यायानपेक्षत्वमुत्तरमीमासाया इति वाच्यं, उत्तरमीमासान्यायै-रेवोत्तरमीमासाविचारस्तुकर, यथा—पूर्वमीमासान्यायैरेव पूर्वमीमासाविचार इति । नचैवं कर्मात्पूर्व-मीमासान्यायसापेक्षत्वमुत्तरमीमासाया अभ्युपगतमिति वाच्यं, पूर्वमीमासान्यायैरप्युत्तरमीमासायां विचारयितुं शक्यत इत्यभिप्रायात् । अर्थं भावः—उत्तरमीमासापेक्षेदृशे गुरवो यदि तार्किकचक्रवर्तिनन्तर्हि सर्वशास्त्रोक्तन्यायैरेव शिष्यस्य मीमासार्थं बोधयन्ति, यदि तु मीमासकचक्रवर्तिनन्तर्हि कर्ममीमासोक्तन्याये, यदि तु केवलपेदादित्तनन्तर्हि उत्तरमीमासान्यायैरेवेति । नच वेदपेदादित्तनन्तर्हि सिद्धमिति वाच्यं, विना

तर्काध्ययन विना मीमासाध्ययन च कृतब्रह्मविचारणामपरोक्षीकृतब्रह्मात्मना च बहनामिदानीमुप-
लम्भादिति संक्षेप ॥

निर्विशेषात्मनिरूपणम् ।

‘निर्विशेषं वस्तु किञ्चिदस्ति उत न’ इत्ययमंश इह विचार्यते—निर्विशेषं वस्तु नास्त्येव,
सर्वस्यापि वस्तुनस्सविशेषत्वाद्ब्रह्मणश्च नित्यत्वादिविशेषवत्त्वेन निर्विशेषत्वाभावादिति रामानुजः ।
तदसत्—किं निर्विशेषवस्तुनस्सत्त्वे निर्विशेषं वस्तु नास्तीति निषिध्यते उतासत्त्वे नाद्य - सत्त्वे
निषेधयोगात् । नान्य - असत्त्वे शशशुद्धादिवन्निषेधयोगात् । नच नास्माभिर्निर्विशेषं वस्तु नाम्ती-
त्युच्यते, किंतु ब्रह्मणो निर्विशेषत्व नास्तीत्युच्यत इति वाच्य, तथापि किं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्य सत्त्वे
त्वया तन्निषेध क्रियते उतासत्त्वे उभयथापि निषेधयोगएवेति । नच भ्रान्तिसिद्धं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं
मया निषिध्यते, यथा- युष्मामिर्भ्रान्तिसिद्धस्य द्वैतस्य निषेधस्तद्वदिति वाच्यं, द्वैतस्य सत्त्वं भ्रान्तिसिद्धमिति
वेदान्तैर्ज्ञायते, ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति कथं त्वया ज्ञायते, येन तथोच्येत इति । नच
सविशेषे ब्रह्मणि निर्विशेषत्वस्थितिव्याघातादेवास्माभिर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं भ्रान्तिसिद्धमित्युच्यत इति
वाच्य, सविशेषे ब्रह्मणि निर्विशेषत्वस्थितेर्याहतत्वेपि निर्विशेषे ब्रह्मणि निर्विशेषत्वस्थितेरयाहतत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मणस्सविशेषत्वमेव भ्रान्तिसिद्धम् ॥

रामानुजाभ्युपगतसविशेषत्वनिराकरणम् ।

ननु ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’त्यादिश्रुतेस्त्वदभिमतं निर्विशेषे चिन्मात्रे ब्रह्मण्येव सत्यत्वानन्तत्वादि-
विशेषसद्भाववत्कथं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति चेदुच्यते—किं विशेषस्सविशेषे वस्तुनि वर्तते उत
निर्विशेषे न द्वितीय, व्याघातात् । नाद्य, सविशेषे विशेषो वर्तत इत्यत्र समस्तपदवर्ती विशेष
किं व्यस्तविशेषाद्भिन्न, उताभिन्न ? नान्य आत्माश्रयात् । अद्य भिन्नस्स विशेष किं सविशेषे वर्तते,
उत निर्विशेषे नान्य व्याघातात् । आद्ये सच तृतीयसमस्तपदवर्ती विशेष किमाद्यास्तविशेषाद्भिन्न
उताभिन्न ? अन्ये अभ्योन्याश्रय । आद्ये सच भिन्नो विशेष किं सविशेषे वर्तते, उत निर्विशेषे
अन्ये व्याघात । आद्ये सच तृतीयसमस्तपदवर्ती विशेष किमाद्यस्तविशेषाद्भिन्न उताभिन्न ? अन्ये
चक्रकम् । आद्ये सच भिन्नो विशेष किं सविशेषे वर्तते, उत निर्विशेषे ? अन्ये व्याघात ।
आद्ये त्वनवस्थेति । तथाच नित्यत्वादिनिशेषवति नित्यत्वादिनिशेषरहिते वा ब्रह्मणि नित्यत्वादिनिशेषा
सन्तीति वस्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मणि सविशेषत्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वाच्चिर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । अपि च
नित्यत्वादयो विषेया किं सविशेषा उत निर्विशेषा ? अन्ये निर्विशेषवस्तुसिद्धिरपरिहार्या । आद्ये
नित्यत्वादिविशेषगतविशेषा किं सविशेषा, उत निर्विशेषा ? अन्ये निर्विशेषं वस्तु सिद्धमेव ।
आद्ये नित्यत्वादिविशेषगतविशेषा किं सविशेषा, उत निर्विशेषा ? अन्ये निर्विशेषसिद्धि । आद्ये
अनवस्था । यद्याहोक्तं श्रुतप्रकाशिकाया धर्मेण धर्मा सविशेष, धर्मिणा च धर्मस्सविशेष, कस्य
चिद्धर्ममूतं धर्मिमूले वा यत्र भवति तत्प्रमाणस्यमिति तदप्यगम्—किं धर्मो धर्मिणि वर्तमानस्य

स्वस्य धर्मिणो वा सविशेषत्वं सम्पादयति, उताधर्मिणि ? नान्य, व्याघातात् । नाद्य - धर्मो धर्मिणि वर्तत इति वाक्ये धर्मिन्शब्दगतो धर्म, किं प्रथमान्तधर्माद्विन्न उताभिन्न ? अन्त्ये आत्माश्रय । आद्ये प्रागुक्तरीत्या अन्योन्याश्रयादिदोषा उज्झा । तथा धर्मिणो धर्म इत्यप्युक्त, किं धर्मिन्शब्दगतो धर्म प्रथमान्तधर्माद्विन्न उताभिन्न ? आद्ये अन्योन्याश्रयाद्य पूर्ववद्ब्रह्मा । द्वितीये आत्माश्रय इति । एव धर्मस्य धर्मात्यत्रापि बोद्धव्यम् । अपि च यस्य यो धर्म इत्युच्यते तस्य तस्माद्विवेचने कृतेसति स निर्धर्मक एवावशिष्यत इति निर्विशेषवस्तुसिद्धि, तथाहि— शुक्लाद्घटान्छुवले गुणे पृथक्कृतेसति बुद्ध्या निर्गुण एव घटदिशस्यते । तस्माच्च घटात्कम्बुग्रीवाद्याकारे पृथक्कृतेसति निराकार एव घटोऽवशिष्यते । तस्माच्च मृद्रूपान्निराकाराद्घटान्मृद पृथक्करणे निर्विशेषं सम्मात्रमेव वस्त्ववशिष्यत इति । तथा च घटोऽयमित्यनुभव एव निर्विशेषवस्तुसद्भावे प्रमाणमिति सिद्धम् । किञ्च धमे जाते सत्येवैतद्धर्मवानयमिति धर्मिज्ञानं जायते, धर्मिणि ज्ञातेसत्येवास्य धर्मिणोऽयं धर्म इति धर्मज्ञानं जायत इत्यन्योन्याश्रयान्निर्धर्मकवस्तुसिद्धि । अपिच धर्मत्व, धर्मित्वं वा किं भावपदार्थं वर्तते, उताभावपदार्थं आद्ये सिद्धमेव कस्याप्यधर्मभूतमधर्मिभूत चाभावरूप वस्तु । द्वितीये शशपृङ्गादावपि धर्मत्वधर्मित्वे भवेताम् । नच कस्यचिद्धर्मभूतं धर्मिभूतं वा यत्र भवति तादृश भावरूपं वस्तु नास्तीत्यस्माभिरुच्यत इति वाच्यं, त्वं तादृश वस्तु नास्तीत्यज्ञात्वा वदसि, उत ज्ञात्वा आद्ये कथमज्ञस्य तत्र वचनं ब्राह्मणम् ? द्वितीये कथं तदसिद्धि ? नच तादृशवस्त्वभाव ज्ञात्वा ब्रवीम्यहमिति वाच्यं, किं तादृशवस्तुनस्तत्त्वं त्वया तदभावो ज्ञात उतासत्त्वे ? आद्ये कथं तत्सत्त्वे तदभाव ? द्वितीये अभावज्ञानम्य प्रतिशोधि- पूर्वकत्वनियमात्कथं तादृशवस्तुज्ञानं विना तत्र तदभावज्ञानं, तादृशवस्तुन एवासत्त्वे कथं वा तादृश- वस्तुज्ञानमिति । अपि च कस्यचिद्धर्मभूतमधर्मिभूतं वा वस्तु नाम्तीति किं त्वं स्वयमेव ब्रूये, उत प्रमाणमवलम्ब्य ? आद्ये अमप्रमादादिदोषदुपितुर्विशेषस्य तत्र वाक्यमप्राप्तमेव । द्वितीये किं तत्प्रमाणं ब्रूहि ! न वेदान्ता, तत्रास्यादर्शनात् । नानुमानं तस्य पुरुषबुद्ध्युपजीव्यत्वेनाप्रमाणत्वात् । न प्रत्यक्षं, किं तद्विद्वत्प्रत्यक्षमुताविद्वत्प्रत्यक्षम् ? नाद्य - तादृशवस्तुन विद्वत्प्रत्यक्षत्वात् । नान्य - अविदुषा तदप्रत्यक्षेपि तस्य निहेतुमशक्यत्वात् । तस्मात्कस्यचिद्धर्मभूतमधर्मिभूतं च निर्विशेषचिन्मात्रे वस्तु विदुषा प्रत्यक्षमेव । न च निर्विशेषे वस्तुनि प्रमाणाभाव, 'स वै ममाशेषपरिशेषमायानिषेध- निर्वाणसुखानुभूति' इति व्यासवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात् । नेतिनेतीति निषेधनाकर्म्य चेद्वान्तीत्यस्य च सत्त्वात् । न च मायामयकतिपयविशेषाणामेव निषेध इति वाच्यं, सर्वनिषेधान्निष्ठाद्ब्रह्मण - ययन्निषेदुर्धुं शक्य तस्य तस्य सर्वस्यापि निषेधे कृते सत्येव निषेधावधित्वमिद्वेषेण । न च निषेधा- धित्वं न ब्रह्मण क्वपि दृश्यत इति वाच्यं, 'निषेधशेषो जयनादशेष' इति भागवते दर्शनात् । तस्माद्यदि ब्रह्म कस्यचिद्धर्मो धर्मा वा भवेत्तर्हि धर्मधर्मभावनिषेधेन ब्रह्मणोपि निषेध एव स्यात् नु निषेधशेषत्वमिति कृत्वा न ब्रह्म धर्म, नपि धर्मा, किन्तु निर्विशेषमेव । अन एव 'नार्य शुभ, कर्म न स, ज्ञानस' इति भागवते प्रोक्तं व्यासेन । यदि तु ब्रह्म सविशेषं तर्हि तेनैव विशेषेण ब्रह्मण-

स्सुवचत्वोन्नेतिनेतीति श्रुत्या नैव प्रतिपाद्येत निषेधमुखेन ब्रह्म । अतएव 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा स'हेति मनोवागगोचरत्व श्रूयते । इदमित्यमिति हि सविशेषं वस्तु मनसा वेत्तुं वाचा वक्तुं च शक्यत एव- निर्विशेषं तु वस्तु कथमिदमित्यमिति वस्तुं शक्येत ? अतएव 'अवचनेनैव श्रोत्रा' चेति श्रूयते । तस्मान्मायामयसर्वविशेषनिषेधावधिभूतं ब्रह्म निर्विशेषमेव । न च मायामयविशेषाभावेऽपि स्वाभाविकविशेषास्तन्तीति वाच्यं, माथयैव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं, स्वतस्तु निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तात् ॥

ननु सर्वथापि सत्ये नित्ये ज्ञाने आनन्दे अनन्ते च ब्रह्मणि सत्यत्वं नित्यत्वं ज्ञानत्वमानन्दत्व मनन्तत्वं चेति विशेषा स्वाभाविका वर्तन्त एव । सत्यत्वादीनां मायामयत्वयोगेन स्वाभाविकत्वादिति चेन्मैवम्— किमिये सत्यत्वादयो व्यावर्तका विशेषा, यद्वा धर्माः आद्ये किं पारमार्थिका, उत व्यावहारिका ? नाद्य - परमार्थदशाया व्यावर्त्यस्यैवाभावेन कुतो व्यावर्तकसद्भावशङ्का । नच तदापि व्यावर्त्यमस्तीति वाच्यम्, 'नेह नानास्ति किंचन' 'यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि श्रूयते । द्वितीयं कल्प इष्ट एव । व्यवहारदशाया मायामयैर्विशेषै ब्रह्मणस्सविशेषत्वाभ्युपगमात्, ब्रह्मनिर्णयस्य मित्याभूतस्य द्वैतस्य व्यावर्त्यस्य सत्त्वेन सत्यत्वादीनां व्यावर्तकानां सद्भावश्च । सत्यत्वादयो धर्मा इति पक्षेऽपि किं धर्मा व्यवहारदशाया सन्ति, उत परमार्थदशायाः आद्ये इष्टापति, व्यवहारकाले मायामयसत्त्वेन ब्रह्मणस्सधर्मकत्वात् । न द्वितीय - तदानीं धर्मधर्मिभावाभावात् । न हि सुप्ति-मृत्यादिषु धर्मधर्मिभावो वर्तते । न हि सुषुप्तो कोप्ययमस्य धर्म इति, अयमस्य धर्मीति वा जानाति । न च सुषुप्तुरयमस्य तद्ज्ञानाभावेऽपि सर्वं द्वैतमस्येवेति वाच्यम्, प्रातीतिकस्य द्वैतस्य रज्जुरस्यैव प्रतीयभावे सद्भावस्य दुर्बलत्वात् । नच रज्जुसर्पवद्वैतं न प्रातीतिक, किंतु सर्पवद्यावहारिकमेवेति वाच्यम्, सर्पस्यापि पक्षत्वेन सपद्मभावाडनुमानासिद्धे । व्यवहारस्यापि प्रतीतिरूपत्वेन व्यावहारिक-स्यापि प्रातीतिकत्वाच्च । तस्माद्यावहारिकत्वेन मायामयास्सत्यत्वादयो न निर्विशेषे ब्रह्मणि वस्तुतस्तन्तीति न कोऽपि दोषः ।

ननु किं ब्रह्म परमार्थतस्तस्य ज्ञानमनन्तमानन्द च भवति, उत न' आद्ये कथं तत्र सत्यत्वाद्यभावः ? द्वितीये ब्रह्म परमार्थतोऽसत्यमज्ञानमन्तवदनानन्द च स्यात् । नचेष्टापत्ति, ब्रह्मणो घटतुल्यत्वापत्ते । घटो हि परमार्थतो सत्य इति चेन्मैवम्— परमार्थतो ब्रह्म निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपं भवति, व्यवहारतस्तु सत्यत्वानन्तत्वादिधर्मवद्भवतीति । न चैतावता ब्रह्मणि परमार्थतो सत्यत्वाद्यापत्ति, परमार्थतो निर्धर्मकमित्युक्तत्वात् नहि निर्धर्मकेसत्यत्वादयो धर्मा भवितुमर्हन्ति । ननु तथापि निर्धर्मक-परमानन्दबोधरूपे आत्मनि निर्धर्मकत्वपरमानन्दत्वबोधरूपधर्मास्तन्ति वा उत न ? आद्ये कथं तस्य निर्धर्मकत्वम्, द्वितीये कथं तस्य निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपत्वसिद्धिरिति चेदुच्यते— निर्धर्मके वस्तुनि निर्धर्मकत्वरूपो धर्मो भवितुं नार्हति, व्याघातात् । निर्गुण इव गुणे गुणत्वरूपो धर्मः । नच दृष्टान्त-सम्प्रतिपत्ति, गुणेऽपि गुणान्तराङ्गीकारे तस्मिन्नपि गुणान्तराङ्गीकारादनवस्वारूपदोषापत्ते । एवं निर्धर्मक-त्वादेव ब्रह्मणि बोधत्वमानन्दत्वं च न बोधस्यानन्दस्य च निर्धर्मकत्वेन तत्र बोधत्वादिधर्मस्थितिव्याघातात् ।

अत्रेदं वेद्यम्- सावयवस्य वस्तुनः कचिन्निरवयवे वस्तुनि विश्रान्तिरवश्यमभ्युपेया- अन्यथाऽनवस्थादोषात् । तथाहि- घटस्सावयवः, कपालद्वयसंयोगवत्त्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । सच कपालस्सावयव, मृत्पिण्डारब्धत्वात् । सच मृत्पिण्डस्सावयवश्चूर्णपुञ्जमयत्वात् । सच चूर्णस्सावयवश्चसरेणुमयत्वात् । सच ससरेणुस्सावयवः द्यणुकारब्धत्वात् । सच द्यणुकस्सावयव, अणुद्वयारब्धत्वात् । तच्चाणुद्वयं सावयवमप्यारब्धत्वात् । स चाणुस्सावयवः, परमाणुद्वयसंयोगजन्यत्वात् । सच परमाणुर्निरवयवस्तस्यापि सावयवत्वे अनवस्था-दोषात् । एवं पटादावप्युद्गमम् । यथैव निरवयवत्वस्य कचिद्विश्रान्तिस्तथा निर्धर्मकत्वस्यापि कचिद्विश्रान्ति-रवश्यमभ्युपगन्तव्या । अन्यथा घटे घटत्वमस्ति, घटत्वे घटत्वत्वमस्ति, घटत्वत्वत्वे घटत्वत्वत्वत्वमस्तीत्येवमनव-स्थादोषप्रसङ्गात् । तच्च निर्धर्मकत्वं ब्रह्मण्येव विश्रान्तमिति निर्धर्मकब्रह्मसिद्धिः, एवं निरवयवब्रह्मसिद्धिश्च । नच परमाणुर्निरवयवरिसिद्ध इति प्रागुक्तमिति वाच्यं, परमतेन तथोपपादनात्, स्वमतेन तु परमाण्वनभ्यु-पगमान्निरवयवं ब्रह्मैव । ब्रह्मणस्सकाशदेवाष्वादिकमेण घटोत्पत्तिः । तथा सविशेषस्य जगतो निर्विशेषे ब्रह्मणि विश्रान्तिर्वक्तव्येति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः । तथाहि- सविशेषा पृथ्वी कुत्र विश्रान्ता- जले, तच्च सविशेषं जलं कुत्र विश्रान्तमनौ, सच सविशेषोऽग्निः कुत्र- वायौ, सच सविशेषो वायुः कुत्र-गगने, तत्र सविशेषं गगनं कुत्र-अहङ्कारे, सच सविशेषोहङ्कारः कुत्र-महत्त्वे, तच्च सविशेषं महत्त्वं कुत्राव्यक्ते, तच्च सविशेषमव्यक्तं कुत्र-ब्रह्मणि, तच्च ब्रह्म कुत्र विश्रान्तं स्वस्मिन्नेव, 'स्वे महिन्नि प्रतिष्ठित'-मिति श्रुतेः । कुतो ब्रह्म स्वस्मिन्नेव विश्रान्तं- निर्विशेषत्वे, सविशेषत्वे हि ब्रह्मणः कस्मिन्धि-दन्यस्मिन्नेव विश्रान्तिर्भवेत्प्रथिव्यादिवदिति—अलं प्रपञ्चेन ।

निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमाणविचारः, तत्र निर्विशेषे वस्तुनि सौप्तिकप्रत्यक्षप्रमाणविचारः ।

ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणानां सविशेषविषयत्वान्निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणमिति वक्तव्यं तद्य न सम्भवति, निर्विशेषे वस्तुनि शब्दस्यापि प्रवृत्त्ययोगात् । निष्प्रमाणकमेव निर्विशेषं ब्रह्मेति । नच निर्विशेषवस्तुप्रसाधनपरा युक्तयो दर्शिता इति वाच्यं, युक्तीनामपि सविशेषविषयत्वेन निर्विशेषे युक्तिप्रसारायोगात् । नच शालं प्रमाणं दर्शितमिति वाच्यं, - शब्दरूपस्य तस्य शाब्दस्य निर्विशेष-विषयत्वायोगस्योक्तत्वादिति चेन्मैवम्—सविशेष इव निर्विशेषोपि वस्तुनि प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाण-प्रवृत्तिसम्भवात् । तथाहि- सुपुण्यादिषु कस्यापि विशेषस्याग्रहणात्कालिकं प्रत्यक्षं निर्विशेषविषयकमेव । नच तदानीं प्रत्यक्षमेव नास्तीति वाच्यं, 'न किञ्चिदवेदिप'मित्युत्थितम्रणेन तद्वेतोर्निर्विशेषप्रत्यक्ष-स्थानुमीयमानत्वात् । न ह्यनुभवं विना स्मरणमुपपद्यते कस्यचिदपि वस्तुनः । किञ्च सुपुमां त्वया के विशेषा ज्ञाता इति विष्णुमित्रेण पृष्टो देवदत्तस्तं प्रति वक्ति- न केपीति । न चेमे विदोषा मया ज्ञाता इति प्रतिवक्तीति वाच्यं, अनुभवविरोधात्, तद्वाक्यस्य शृण्वतासदन्वाच्यं । तद्य मया न केपि विशेषा ज्ञाता इति वचनं किमनुभवंवर्षकमुनानुभवपूर्वकम् ? आद्ये किंविषयकस्तोनुभवः ? नच विशेषाभाव-विषयक इति वाच्यं, किं स विशेषाभावसाधिकरण उतनिरधिकरणः ? आद्येयत्र विशेषाभावोनुमूतन्तदधिकरणं किं सविशेषमुत निर्विशेषम् ? आद्ये व्यापात- सविशेषस्य विशेषाभावाधिकरणत्वायोगात् । द्वितीये-

निर्विशेषं वस्तु सिद्धमेव । तद्वचनमननुभवपूर्वकमिति विकल्पे तु तद्वचनस्याप्रामाणिकत्वमेवागतम् ।
तस्मात्सुपुप्त्यादिप्रत्यक्षाच्चिर्विशेषवस्तुसिद्धिः ॥

निर्विशेषवस्तुनि अनुमानप्रमाणविचारः ।

अनुमानानि तु दर्शितान्येव । नच निर्विशेषे अनुमानाप्रसरः, ब्रह्म निर्विशेषं सुपुप्त्यादिषु
ब्रह्मणि कस्यापि विशेषस्यादर्शनाद्यतिरेकण घटवदित्यनुमातुं प्रतिबन्धाभावात् । एवं निर्विशेषं ब्रह्मेति
प्रतिपादयितुं शब्दस्यापि न काचिदनुपपत्तिरिति । ननु प्रत्यक्षविरुद्धमर्थं साधयितुं शब्दोनुमानं वा न
शक्नोति- ब्रह्मणस्सविशेषत्व च प्रत्यक्षसिद्धं, जागरे प्रत्यक्षेण तदनुभवात् । नच सुपुप्तौ निर्विशेषं
ब्रह्मेति वाच्यं, तदानीमपि सविशेषमेव । परंतु मन आदिकरणाभावात्तद्विशेषाग्रहणमिति चेन्मैवम्—
अग्रहीतविशेषसद्भावे प्रमाणाभावात् । यद्यग्रहीता अपि विशेषास्युक्ताहिं शशशृङ्गमपि स्यादेव, अग्रही-
तत्वाविशेषात् । नच जागरे गृहीता एव ब्रह्मविशेषास्युत्सुसुप्तसुप्तवपीति वाच्यं, भ्रमकाले गृहीतस्य
रज्जुसर्पस्यापि भ्रमापगमकाले सत्त्वप्रसङ्गात् । नच जागरो न भ्रमकाल इति वाच्यं, भ्रमहेतोरज्ञानस्य
सत्त्वेन तस्य भ्रमत्वात् । नच सुपुप्तावप्यज्ञानमस्तीति वाच्यं, तदानीं विशेषपशक्तिमदज्ञानस्यासत्त्वात् ।
किंच यदि ब्रह्म सविशेषं स्यात्, तर्हि सर्वदा सर्वेषां विशेषाणामसत्त्वात्केपांचिद्विशेषाणामागमापायाभ्यां
ब्रह्म सविकारं स्यात्तत्रायुक्तं-कूटस्थत्वप्रतिपादकश्रुतिसृष्टिविरोधात् । अपिच ब्रह्म नित्यं, सविशेषत्वा-
द्घटवदित्याद्यनुमानैरनित्यत्वादिकमप्यापथेत ब्रह्मणः । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्म ॥

ननु न ब्रह्म निर्विशेषं नित्यत्वादिविशेषवत्त्वाद्घटवदित्यनुमानेन न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति
चेन्मैवम्, हेतोस्सपक्षवृत्तित्वाभावात् । न च कालवदिति वदाम इति वाच्यम्, तस्यापि तथात्वात् ।
न चालवदिति वदाम इति वाच्यम्, तस्य पक्षाभिन्नत्वात् । नच विशेषवत्त्वादित्येव हेतुरुच्यत इति
वाच्यम्, पक्षेहेत्वसिद्धेः । नच नित्यत्वादयो विशेषाः पक्षे सन्तीति वाच्यम्, तेषा-
मविशेषत्वात् । नित्यादभिन्नमेव नित्यत्वं नित्यशब्दार्थत्वात्नित्यत्वस्य यथा तच्छब्दार्थ एव तत्त्वम् ।
नच दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिः, 'ओं तत्सदिति-निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्सृतः' इति । 'तत्त्वं नारायणः पर'
इति च स्मृतिश्रुतिभ्यां तदवगमात् । नच नित्यशब्दो न नित्यत्ववाचीति वाच्यम्, गवादिशब्दा अपि
गोत्वादिवाचिन एवेति सिद्धान्तात् । नच जातौ शक्तिरिति पक्षे भवतु स सिद्धान्तः, तवतु जातेरेवाऽ
नभ्युपगमात् कथं स इति वाच्यम्, व्यक्त्यतिरिक्तजात्यनभ्युपगमेपि अनुवृत्तत्वरूपेण व्यक्तेरेव जातित्व-
मित्यभ्युपगमात् । व्यक्तेर्हरितं रूपद्वयमनुवृत्तं, व्यावृत्तं चेति । तत्रानुवृत्तत्वरूपेण गोत्वमेव व्यक्तिः
व्यावृत्तत्वेन तु गौरिति । तस्मान्नित्यं नित्यत्वं चेति द्वयं व्यक्तेरेव- व्यक्तेश्चैकत्वान्नित्याभिन्नमेव नित्य-
त्वम् । एवं सत्यत्वादिकमपि वेद्यम् । किंच श्रुतिसिद्धोऽनुभवसिद्धश्च तर्क एव ग्राह्य, नतु तदुभय-
विरुद्धः । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वानुमानं तु तदुभयविरुद्धमिति न
ब्रह्मणोऽनुमानेन सविशेषत्वसिद्धिः । अत एव 'श्रुतियुक्तचनुभूतिभ्यो वदतां किं नु दुःशकमित्याचार्यै-

रुक्तमिति संक्षेपः ।

सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानविचारः ।

यदुक्तं रामानुजेन निर्विकल्पकमपि ज्ञान सविशेषविषयमेव निर्विकल्पकमेकजातीयद्रयेषु प्रथम-
पिण्डग्रहणं, सविकल्पकं तु द्वितीयादिपिण्डग्रहणमिति, तदसत्—प्रथमगोपिण्डग्रहण इव द्वितीयादि-
गोपिण्डग्रहणस्यापि सण्डोयं शुक्लो गौ मुण्डोयं कृष्णो गौ पूर्णशृङ्गोय रक्तो गौरिति नामजात्यादि-
विकल्पसहितत्वेन प्रथममेव निर्विकल्पकं, द्वितीयादिकं सविकल्पकमिति वचनस्यायुक्तत्वात् । यत्र
ज्ञाने विकल्पो विषयो भवति तत्सविकल्पकम् । यत्र तु विकल्पो विषयो न भवति तन्निर्विकल्पकमिति
शब्दशक्त्यैव सिद्धत्वात् । विकल्पश्च नामजात्यादिरूपो भेद इति सम्प्रतिपत्तम् । तस्मादेकजातीय-
द्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणमपि डिल्योयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति नामजात्यादिविकल्पसहितमेवेति
सविकल्पकमेव । नामादिविकल्परहितमेव ज्ञान निर्विकल्पकम् । तस्य च लक्षणमुक्तं ताकिकै—
'विशेषणविशेष्यसम्बन्धानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमिति । एतेन तदवगाहिज्ञानं सविकल्पकमिति
सिद्धम् । इदमेवोक्तममदीयैरपि—'ससर्गानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं, वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं
सविकल्पकमिति ।

ननु लोके कतिपयविकल्परहितमेव ज्ञानं प्रसिद्धं, नतु सर्वविकल्परहितमिति प्रथमप्रसिद्ध-
निर्विकल्पकज्ञानसिद्धिरिति चेन्मेरुम्, अविदुषा सुपुत्रौ, विदुषा निर्विकल्पसमाधौ च तत्सत्त्वस्य
प्रसिद्धत्वात् । इति ॥

निर्विकल्पकज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रमाणानां करणन्वाक्षेपः ।

ननु यदुक्तं ससर्गानवगाहिज्ञाने निर्विकल्पकमिति । किं तत्र ज्ञाने करणम्—न ताद-
त्यक्षप्रमाणं, तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणाजन्यत्वात्प्रत्यक्षप्रमाणं हीन्द्रियम् । नापि व्याप्तिज्ञानं,
तस्यादर्शनात् । नच गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वाद्दण्डीति ज्ञानरदित्यनुमानस्य
तत्र प्रमाणत्वमिति वाच्यं, सविकल्पज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमात् । तद्रभ्युपगमेपि
विशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् । नच सविकल्पकस्य विशिष्टबुद्धित्वेन निर्विकल्पकस्य
विशेषणबुद्धित्वसिद्धिरिति वाच्यं, निर्विकल्पकस्य विशेषणबुद्धित्वे सिद्धे सविकल्पस्य विशिष्ट-
बुद्धित्वसिद्धिः । सविकल्पकस्य विशिष्टबुद्धित्वे सिद्धे निर्विकल्पकस्य विशेषणबुद्धित्वसिद्धिरित्यन्यो या-
श्च्यत्वात् । तस्माद्विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे सत्यपि न विशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वनिश्चि-
इति वाच्यं, दर्शितनियमासिद्धे, निर्विकल्पकस्यापि ज्ञानेन ज्ञानकरणत्वायोगात् । नपि शब्द-
करणं, प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्व- प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विग्रहार्थप्रतिपादनवर्तनीयम् ।
पदभेदव्याप्यभेदनिवन्धन- पदसद्भातरूपस्य वाक्यम्यानेकपदार्थसंगमविशेषानिपायित्वा भ्रमार्तानागादि-
निर्विकल्पज्ञानजनकत्वं न शब्दस्येति—

निर्विकल्पकज्ञानस्य अन्तःकरणवृत्तिजन्यत्वोपपत्तिः ।

भैषम्—सविकल्पकं प्रत्यक्षज्ञानमेवेन्द्रियजन्यं, निर्विकल्पकं त्वदीन्द्रियमिति तार्किकैरेवोक्तत्वात् । निर्विकल्पकज्ञानम्येन्द्रियाजन्यत्वेन प्रत्यक्षज्ञानत्वानुपपत्तिरिति कृत्वा निर्विकल्पकज्ञानस्य करणं प्रत्यक्ष-प्रमाणं भवति । तच्च निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमाया करणमन्त करणवृत्तिरेव । सर्वेष्वपि ज्ञानेषु फल-भूतेष्वन्त करणवृत्तेरेव करणत्वात् । नचैवं सर्वप्रमाणसाकार्यम्, वृत्तिभेदेन प्रमाणभेदात्- यथा परमते एकस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणम्येन्द्रियस्य चक्षुरादिभेदभिन्नत्वं तद्वत् । तस्मात्त्वाचचाक्षुपरासनादि-प्रत्यक्षप्रमाणाणां यथैकमेव प्रत्यक्षप्रमाणं करणं, तथा प्रत्यक्षानुमित्यादिप्रमाणाणां चैकैवान्त करणवृत्ति करणम् । अत एव प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं चेति त्रिपुटी विद्यते । तत्र प्रमाताऽन्त करणवृत्तिजन्यं, प्रमाणमन्त करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं, प्रमेय विषयावच्छिन्नचैतन्यमिति सम्प्रदायवचनम् । नच फलभूतं चैतन्यं नोक्तमिति तदनुक्तिदोष इति वाच्यम्, अज्ञातं विषयचैतन्यं प्रमेयं, ज्ञातं विषयचैतन्यं फलमि-त्येकम्यैव विषयचैतन्यस्य ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां प्रमेयत्वफलत्वभेद इति प्रमेयमेव फलमिति नानुक्तिदोषः । तथाच सविकल्पकज्ञानम्येव निर्विकल्पकज्ञानम्याप्यन्त करणवृत्तिरूपकरणत्वत्वात् काप्यनुपपत्तिः ॥

निर्विकल्पकज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तिजन्यत्वोपपत्तिः ।

ननु भवत्वन्त करणवृत्ते निर्विकल्पकज्ञानं प्रति करणत्वम्, तथापि साऽन्त करणवृत्ति वि-मिन्द्रियद्वारा निर्गता निर्विकल्पकज्ञानस्य करणं भवति ? यद्वाऽनिर्गतैव व्याप्तिज्ञानरूपा ? उत शब्द-ज्ञानरूपेति पृच्छयत इति चेदुच्यते—अनिर्गतैवेति । तर्हि सा किं रूपेति चेत्- निर्विकल्पविषयरू-पेति विद्धि । नच नास्ति निर्विकल्पविषय इति वाच्यं, निर्विकल्पो विषय निर्विशेषवस्तुरूपोऽस्तीति पूर्वमेव बहुधा सिद्धान्तितत्वात् । न चान्त करणस्य निर्विशेषब्रह्माकारता न सम्भवतीति वाच्यं, अन्त करणस्य विषयसमानाकारत्वनियमात् । यदाकारो विषयस्तदाकारं ह्यन्त करणं भवति । अत एव भक्तस्य चित्तं श्रीविष्णुध्यानात्तन्मयं भवतीति भवदीयैरप्युच्यते । न च निराकारत्वाद्ब्रह्मण कथं ब्रह्माकारता चित्तस्येति वाच्यं, चित्तस्यापि निराकारत्वात् । यदि तु ब्रह्म चिदानन्दाकारमित्युच्यते, तर्हि चित्तमपि चिदानन्दाकारं भवत्येव । न च ब्रह्मणश्चिताविययत्वात् चित्तस्य ब्रह्माकारतेति वाच्यं, संस्कृतचित्तविषयत्वस्य ब्रह्मणि स्थापितत्वात् । तस्मान्निर्विकल्पकब्रह्मविषयान्त करणवृत्तिजन्यं निर्विकल्पकं ज्ञानमिति सिद्धम् ॥

निर्विकल्पकज्ञाने शब्दस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः ।

यदि तु निर्विकल्पकज्ञानं वृत्तिज्ञानमित्यविवक्षितं, तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं चैतन्यमेव । चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वान्निर्विकल्पकत्वात् । तच्च चैतन्यं साक्षि ब्रह्मैवेत्येतदास्ताम्— साच निर्विकल्प कान्त करणवृत्ति विचारिताद्विदान्तमहावाक्यादेव भवतीति निर्विकल्पकज्ञाने शब्द एव करणम् ।

ननु किं शब्द करणं, उत शब्दज्ञानं ? नाच - पुस्तकस्यादापि शब्दात्कस्यचिद्ज्ञानस्योदयप्रस-
— द्वितीय- शब्दज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानकरणत्वायोगादिति चेन्नैवम्— ज्ञानस्य ज्ञानकरण

त्वसद्भावात् । व्यातिज्ञानादनुमितिज्ञानस्य पदार्थज्ञानाद्वाक्यार्थज्ञानस्य च जन्मदर्शनात् । शब्दज्ञानं निर्विकल्पकज्ञाने करणम् । न च शब्दस्य करणत्वे दर्शितदोषस्य क परिहार इति वाच्यम्, पद-सङ्घातरूपस्य वाक्यस्य संसर्गानवगाहिज्ञानजनने दोषो दर्शितो न तु ब्रह्माकारवृत्तिजनने इति ।

ननु किं तत्त्वमसीति वाक्यं श्रुतं विचारितं च सत् संसर्गानवगाहिज्ञानं जनयित्वा ब्रह्माकारा-
मन्त करणवृत्तिं जनयति ? उताजनयित्वैव ? आद्ये दर्शितदोषे प्रसक्त एव । द्वितीये कथं
तादृशवृत्तिजननमिति चेदुच्यते—तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यस्य ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिजनकत्वमेव संसर्गा-
नवगाहिज्ञानजनकत्वमिति । नच दर्शितदोषप्रसक्ति, पदं पदसमुदायरूपं वाक्यं वा तात्पर्यविषयमेवार्थं
प्रतिपादयतीति नियमः । यत्परशशब्दस्स शब्दार्थ इति न्यायात् । सच तात्पर्यविषयोऽर्थसंसर्ग एव
भविता इति न नियमः, विषयं भुञ्ज्वेत्याप्तवानयेन अनभिमतसंसर्गस्यापि प्रतिपादनप्रसङ्गात् ।
गङ्गाया घोष इत्यत्र घोषस्य गङ्गाधिकरणकत्वायोगेन तत्संसर्गस्य प्रत्यक्षप्राथित्याच्च । सोऽयं देवदत्त
इत्यत्र तदेतद्देशकारसंसर्गस्यायुक्तत्वाच्च । तस्मात्तात्पर्यविषयसंसर्ग एवेति न नियमः । ज्या च सति
यथा प्रकृत्यप्रकाशश्चन्द्र, सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यानि स्वरूपमात्रबोधकानि तत्परत्वात्तेषां, यथा
वा षट् पट इत्यादिपदानि स्वरूपमात्रबोधकानि तद्वत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यान्वयि ब्रह्मस्वरूपमात्र-
बोधकानि । तेया तत्रैव तात्पर्यमित्युपकामादिभिर्लिङ्गैरवधारणात् । न हि गामानयेति वाक्यादिव सोऽयं
देवदत्त इति वाक्यात्कोपि संसर्गं प्रतीयते । अतः पदस्य वाक्यस्य वा संसर्गावगाहिज्ञानजनकत्वमिति
न नियमः । किंतु स्वतात्पर्यविषयार्थज्ञानजनकत्वमित्येव नियम इति न दोष इति ।

ननु प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयं, किं पुनर्वाक्यस्येति यदुक्तं
तत्र त्वया न कोपि समाधिरुक्त इति कृत्वा पदस्य वाक्यस्य वा विशिष्ट एवार्थ इति विशिष्टार्थाभिधा-
यित्वाच्छब्दस्यविकल्पकज्ञानजनक एवेति चेन्मम—विषयं भुञ्ज्वेति वाक्यात्प्रतीयमानस्य शत्रुगृहभोजन-
निवृत्तिरूपार्थस्य न विषयुजि प्रकृत्यर्थत्वम् । नापि तदुत्तरवर्त्येमादिप्रत्ययार्थत्वमिति, प्रकृतिप्रत्ययार्थाति-
रिक्तार्थबोधकत्वात्वाक्यस्य । नच प्रकृतवाक्यगतप्रकृतिप्रत्ययातिरिक्तोपि सोऽर्थे प्रकृत्यन्तरप्रत्ययान्त-
सार्थत्वेन विशिष्ट एवेति विनिष्टार्थबोधकमेव विषयं भुञ्ज्वेति वाक्यमिति वाच्यं, प्रकृत्यप्रकाशश्चन्द्र
इति वाक्यस्यातथात्वात् । नच तत्रापि चन्द्रपदं प्रकृतिप्रत्यययोगेन आदानक्रियाकर्तारमभिपद्यति इति वच्यं,
शब्दशब्दत्वा चन्द्रपदस्य आहादनक्रियाकर्तृवाचित्वेपि वस्तुमन् तात्पर्यभावेन स्वरूपमात्रवाक्येव चन्द्रपदं
तत्रेति । तथा षट्शब्दं श्रुत्वा तदर्थं जिज्ञासुः पुत्र पितरं पृच्छति 'षट् क' इति, सच पिता तं प्रति
वक्ति- 'अंगुल्या निर्दिशन्नर्थं षट्' इति । तद्वाक्यात्स पुत्रो षट् जानाति । एवं स्थिते किमप्युत्र प्रकृति-
प्रत्यययोरर्थं विदित्वा षटरूपं वस्तु विदितवानुनाविदित्वा ' सच पिता किं विदित्वैनं षट् बोधयानाम
पुत्राय उताविदित्वा ' नाथ । पुत्रस्याज्ञानं द्वेदनासम्भवात् । द्वितीये न त्वदिष्टमिदं । पिता च
यत्पुत्रस्तत्तर्हि न त्वदिष्टमिदं । तस्मात्प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदे सत्यपि पदस्य विनिष्टार्थभिधायकत्वे
सत्यपि तात्पर्यवशात्स्वरूपमात्रवाचिन्दुपपन्न एव । नच षट्पदमपि केनचित्पिता केनचिदशत्रु-

च विशिष्टमेव वस्तु बोधयति, नतु निर्विशेषमिति वाच्यं, नाम पुत्रेण विदितत्वेन पितृप्रयुक्तम्यार्थं घट इति वाक्यस्य घटनामप्रतिपादने तात्पर्याभावात् । अनधिगतार्थं हि शब्दस्य तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यं प्रामाण्यात्, किंतु वस्तुमात्रबोधन एवेति । नच कन्धुग्रीवाद्याकारविशिष्टवस्तुबोधने तात्पर्यमिति वाच्यं, तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दप्रतिपाद्यत्वायोगात् । नतु स पुत्र आकारं वेद नाम च वेदेत्युभयमप्रतिपाद्यमेव । किंतु तदुभयसंसर्गं न वेद । अतस्तत्प्रतिपादानाम्यार्थं घट इति पित्रा प्रयुक्तं वाक्यं संसर्गं बोधयति । तथाच संसर्गबोधकमेव वाच्यं, नतु संसर्गानवग्राहिज्ञानजनकमिति चेन्मैत्रम्—अयं घट इति वाक्यादुपघटनामकन्धुग्रीवाद्याकारयोस्संसर्ग इति प्रतिपत्त्यनुदयात् । नच घटनामकन्धुग्रीवाद्याकार विशिष्टवस्तुप्रतिपत्त्युदयाद्विशिष्टबोधकत्वमेवास्तु दर्शितवाक्यस्येति वाच्यं, सत्यपि विशिष्टबोधकत्वे तत्र विशेषणयोर्ज्ञातत्वेन तद्बोधने वाक्यतात्पर्यकल्पनस्यायुक्तत्वाद्विशेष्यमात्रबोधकमेव तद्वाक्यमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । नच विशिष्टवाचिपदस्य कथं विशेष्यमात्रपरत्वमिति वाच्यं, तात्पर्यानुपपत्त्या विशिष्टवाचकमपि पदं लक्षणाया विशेष्यमात्रं प्रतिपादयति । यथा परमते- घटोऽनित्य इत्यत्र घटत्वविशिष्टवाचकमपि घटपदमनित्यत्वविशेषणान्वयानुपपत्त्या अनित्यं घटमेव व्यक्तिभूतं प्रतिपादयति तद्वत् । घटत्वं हि जातित्वाजित्यमिति तार्किकसमयः । तस्मादयं घट इति वाक्यं विशेष्यमात्रपरमिति स्थितम् । तच्च विशेष्यं न मृत्, मृदोपि घटविशेषणत्वात् । किंतु मृदोतिरिक्तं घटस्वरूपमेव । किं तदितिचेत्त्वमेव ब्रूहि । नाहं तद्वस्तु शस्त्रोमीतिचेत्किमनुभावभावदशक्तिस्तानिर्वचनीयत्वात् । नाद्य-आत्मसाक्षिकस्यानुभवस्य दुरपलापत्वात् । द्वितीये इष्टापत्तिः । एव घटोऽयमित्यनुभवमपि निर्विकल्पकवस्तुसत्त्वे प्रमाणत्वे सिद्धे तदप्रामाण्यपादो महामोहविरलसितमेव । तस्मादानवनादिविशारहितं सर्वमपि सिद्धवस्तुप्रतिपादकं विशिष्टार्थबोधकमपि वाच्यं तात्पर्यतः विशेष्यभूतवस्तुमात्रपरमेव ॥

वेदान्तवाक्यानां निर्विकल्पकब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

तच्च विशेष्यवस्तु निर्विकल्पकब्रह्मैवेति न निर्विकल्पकब्रह्मप्रतिपादने महावाक्यस्य काचिदनुपपत्तिः । अत एव सर्वे शब्दा ब्रह्मप्रतिपादका इत्युच्यन्ते । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति स्मर्यते । 'सर्वे वेदा यत्तद्वामानन्तीति श्रूयते । नच क्रियापरवाक्यानां गामानयेत्यादीनां कथं ब्रह्मपरत्वमिति वाच्यं, तत्रापि गौ क इति विवेचने दर्शितरीत्या गौशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात् । तस्मात्तदस्य षट्सप्तद्वयस्य वा तात्पर्यमृत्त्या ब्रह्मप्रतिपादने न काचिदनुपपत्तिः । अभिधाशक्तिस्तु ब्रह्मणि कुण्ठितैव, तत्र शब्दप्रवृत्ति-निमित्तनामजात्यादिविशेषाभावात् ।

नच ब्रह्मेधरानन्तसच्चिदानन्दशब्दानां ब्रह्मनामत्वात्कथं ब्रह्मणो नामविशेषादहित्यमिति वाच्यं, किं सच्चिदानन्दशब्दप्रतिपाद्यत्वप्रयुक्तं सच्चिदानन्दनामविशेषवत्त्वं ब्रह्मण परमार्थतोऽस्तीत्युच्यते । यद्वा व्यवहारतः । नाद्य-परमार्थतश्शब्दानामेवाभावेन तत्प्रयुक्तविशेषाभावात् । द्वितीय इष्ट एव । नहि वयं च्यवहारतो ब्रह्म निर्विशेषं ब्रूम इति । नामरूपे हि ब्रह्मणि मायया कल्पिते यथा मृदि घटनामकन्धुग्रीवादिरूप । एव नामरूपयो कल्पितत्वादेव 'मृदिषेत्येव सत्यमिति श्रुतिविकारासत्यात्

कारणसत्यतां चाब्रवीत् । नचेदं मृत्तिका सत्येति भ्रमितव्यं, तस्या अपि मृत्तिकेति नाम्नश्चूर्णपिण्डादि-
तद्रूपस्य च कल्पितत्वेनासत्यत्वात् । नच ब्रह्मणो नामरूपाभावोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'अशब्दमस्पर्श-
मरूपमव्ययमित्यादिश्रुतेः । 'न नामरूपे गुणकर्म एवे'ति स्मृतेश्च प्रमाणत्वात् । किंच यस््येदं नामेति
त्वथोच्यते तद्वस्तु किं नामैव ? यद्वा नामवत् ? अथवा नामरहितम् ? नाथः- नामाश्रयस्य नामत्वा-
योगाद्घटवत् । पुरुषस्येव घटत्वम् । न द्वितीयः- सविशेषस्य विशेष इत्यत्रेव नामवतो नामेत्यत्राप्यात्मा-
श्रयान्योन्याश्रयादिदोषसद्भावात् । तृतीये तु सिद्धमेव नामरहितं वस्तु । एवं रूपजात्यादिवृत्ति-
बोद्धव्यम् । नचैवं नामादिरहितस्य वस्तुनः कथं नामादिसहितत्वमिति वाच्यं, नीरूपस्यापि गगनस्य
यथा भ्रान्तदृष्ट्या नीलत्वं तद्वदिति । नचैवं विवेचने सर्वमपि वस्तु नामरूपादिरहितमेवावतिष्ठत इति
वाच्यं, इष्टाप्रतेः । सर्वं ब्रह्मेति ह्यस्माभिरुच्यते । नच कथं ब्रह्मणो निर्विशेषस्य सर्वत्वमपीति वाच्यं,
यत्र सर्वथापि नामानि रूपाणि कल्पितानि तत्सर्वमिति स्वीकारात् । सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वमेव सर्वत्वम् ।
तच्च व्यवहारत एव, न परमार्थतः । परमार्थतस्सर्वाध्यासानामभावेन तदधिष्ठानत्वस्य दूरोत्सारितत्वात् ।
तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्म तदज्ञानं च निर्विकल्पकम् । तच्च शब्दाद्भवतीत्यनवद्यम् ॥

सुपुसावपि निर्विकल्पकब्रह्माकारवृत्तिसत्त्वोपपत्तिः ।

ननु समाधौ भवत्वेवं शब्दाद्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः, कथं पुनस्सुप्तौ तदाऽन्तःकरणस्यैवाभावा-
दिति चेन्मैवम्—अविद्यायाम्सत्त्वेन तदा ब्रह्माकाराविद्यावृत्तिसत्त्वाच्च निर्विकल्पकज्ञानस्य कापि क्षतिः ।
किंच अन्तःकरणस्याविद्याया वा निर्विशेषब्रह्माकारा वृत्तिः स्वाभाविक्यैवेति न तदुदयार्थं कस्यापि
प्रमाणस्यावश्यकत्वम् । नचैवं वेदान्ताना वैयर्थ्यमिति वाच्यं, सदिक्ल्पकवृत्तिनिरासार्थत्वात्तेषां । अतएव
निदिध्यासनं विहितं श्रुत्या । तद्वि चित्तस्य दर्शनममरणात्-वृत्तिरहित्येनावस्थापनम् । एवं चित्तस्य
सविशेषविषयाकाराहित्येनावस्थाने स्वाभाविकं निर्विशेषविषयाकारत्वमवतिष्ठते । तदानीं स्वयमेवात्मा
स्फुरति । अतएवात्मनस्त्वप्रकाशत्वम् । अनन्यभाम्यत्वं हि तत् । तदुक्तं भागवते—श्लो॥ 'यदोपरामो
मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृत्तिसम्प्रमोषात् । य ईयते केवलया म्वसंस्थया हंसाय तर्म्म शुचिपद्मने
नमः ॥' इति । नच निर्विशेषवृत्तिर्यदि स्वाभाविकी तर्हि सदापि सा म्यादिति वाच्यं, सदापि सारस्येव,
परं तु सविशेषवृत्त्या प्रतिबद्धा सती असतीव वर्तते । यथा मेघच्छत्रेऽप्यत्र विद्यमानोऽप्यणोऽविद्य-
मानमद्भवति तद्वत् । यद्वा निर्विशेषवृत्तिरसदापि नास्ति, किंतु निर्विशेषवृत्तिजननस्याभाव्यमस्ति ।
सविशेषवृत्त्या तु तत्स्वाभाव्यस्य प्रतिनन्यात्तद्वृत्त्यभादलदेति वेद्यम् । नन्वेवं समाधाविव सुपुसावपि
निर्विकल्पकज्ञानाभ्युपगमे सर्वेषामपि मुक्तिस्स्यादिति व्यर्थमेव वेदान्तशास्त्रमिति चेन्मैवम्—सुपुसा-
वज्ञानसत्त्वेन मुक्त्यभावात् । नच सति निर्विकल्पकज्ञाने कन्मादज्ञानानिवृत्तिरिति वाच्यं, अन्तःकरण-
वृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वं नाविद्यावृत्तेरिति । नच जडाया अन्तःकरणवृत्तेरपि कथमज्ञाननाशकत्वमिति वाच्यं,
चैतन्यप्रतिफलनसाहित्येन तस्यान्तःकरणमर्द्यसत्त्वादिनि । नचाविद्यावृत्तेरप्यस्ति चैतन्यप्रतिफलनसाहित्यमिति
वाच्यं, अन्तःकरणस्याविद्यानोऽतिम्वच्छत्त्वेन तत्र चैतन्यस्य स्पृष्टमवभासात् । जलादर्पणे हि सूर्यप्रति-

फलविशेषो दृश्यते । नच चैतन्यस्यैवाविद्यमानज्ञाननाशनसामर्थ्यं कथं तद्यत्तिफलनसहितवृत्तेरिति वाच्यं, सूर्यस्याविद्यमानमपि दाहकत्वसामर्थ्यं सूर्यप्रतिफलनसहितदर्पणविशेषस्य दृश्यते हि—तस्मात्सत्यपि सुपुसौ निर्विकल्पकज्ञाने, नाज्ञाननाशः । नचैवं सुपुसौ निर्विकल्पकज्ञानं नास्त्येवेति वाच्यं, किं साक्षिमूर्तं निर्विकल्पकं ज्ञानं सुपुसौ नास्तीति विवक्षितम् ? यद्वा वृत्तिभूतम् ? नाद्यः- साक्षिणः कदाचिदध्यसत्त्वा-योगात् । न द्वितीयः- अविद्यावृत्तेस्सत्त्वात् । नचाविद्यावृत्तेरभावश्शङ्क्यः, उल्लिखितस्मृत्यनुपपत्तिपरिकल्पितापास्तस्या अपलापस्य दुष्करत्वात् । अन्यथानुपपत्तिर्हि सर्वप्रमाणाधिका । तस्मात्सुपुसावविद्यावृत्तिभिस्साक्ष्यानन्दाज्ञानानुभवस्य जायमानत्वान्न निर्विकल्पकज्ञानासत्त्वमिति । एवं श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो निर्विकल्पकं वस्तु निर्विकल्पकं ज्ञानं च सिद्धमिति संक्षेपः ॥

श्रुतप्रकाशिकोक्तदूषणनिराकरणपूर्वकं निर्विकल्पकस्वरूपनिरूपणम् ।

यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकायां निर्विशेषशब्दो बहुव्रीहिसमासेनान्यपदार्थाभिधायीतीति, तदस्माकमिष्टमेव । अतएवास्माभिर्विशेषरहितान्यपदार्थो निर्विशेषपदार्थ इत्युच्यते । नहि निर्गता विशेषा यस्मात्स पदार्थः सविशेषो भवितुमर्हति । यच्चोक्तमेतेन प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वाभावे प्रत्ययत्वमेव हीयेतेति तदप्ययुक्तम्— निर्विकल्पकस्यापि सविशेषविषयत्वे निर्विकल्पत्वं हीयेतेति । नच कतिपयविकल्परहित्यसत्त्वेपि निर्विकल्पत्वस्य न हानिरिति वाच्यं, तथासति सविकल्पकनिर्विकल्पक शब्दयोः पृथगर्थत्वायोगात् । नच सर्वविकल्पसहितं सविकल्पकं कतिपयविकल्परहितं निर्विकल्पकमिति भेद इति वाच्यं, सर्वविकल्पसहितस्य वस्तुनः कस्यचिदभावात् । नखेकस्मिन् घटादौ विषये सर्वं विकल्पास्सम्भवन्ति, नहि ज्ञातृत्वादिविशेषा घटे सन्ति, नापि जटत्वादिविशेषा जीवे सन्ति, नापि दुःखादिविशेषा इधरे सन्ति, प्रत्युत सर्वविशेषास्सर्वं निर्विशेषं ब्रह्मैव । नच निर्विशेषस्य तस्य कथं सविशेषत्वमिति वाच्यं, मायया तत्सम्भवात् । तस्मात्कतिपयविकल्पसहितमेव सविकल्पं घटादिवस्तु सविकल्पकज्ञाने विषयो भवतीति कृत्वा यत्नयोक्तं कतिपयविकल्परहितं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति तत्सविकल्पकं ज्ञानमेव । ततश्च निर्विकल्पकज्ञानस्य लक्षणं त्वया नैवोक्तमित्यवश्यं तद्वक्तव्यम् । नच प्रथमपिण्डग्रहणं निर्विकल्पकमित्युक्तमिति वाच्यं, तदयुक्तत्वस्यादावेवोक्तत्वात् । स्वसंकेतमात्रसिद्धार्थस्था-ग्राह्यत्वादिति ॥

ननु भवतु निर्विकल्पकस्य सविशेषविषयत्वे निर्विकल्पकत्वहानिः । प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वाभावे प्रत्ययत्वमेव हीयतेत्यस्य कस्समाधिरिति चेदुच्यते—प्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वाभावे प्रत्ययत्वमेव हीयतेत्यपि सुवचत्वात् । नच प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्यक्ष इति व्युत्पत्त्या निर्विकल्पकप्रत्ययेन कस्यापि प्रतीयत्वाभावात्प्रत्ययत्वहानिरिति वाच्यं, सविकल्पकप्रत्ययेनापि कस्यापि प्रतीयत्वाभावात्स्यापि प्रत्ययत्वहानिरिति वक्तव्यत्वात् । नच सविकल्पकप्रत्ययेन सविकल्पकं प्रतीयत इति वाच्यं, निर्विकल्पकप्रत्ययेनापि निर्विकल्पकं प्रतीयत इति वाच्यत्वात् । नच निर्विकल्पकस्य यदि प्रतीयमानत्वं तर्हि तेनैव प्रतीयमानत्वेन विकल्पेन तत्सविकल्पकमेव भवेदिति वाच्यं, यद्यप्येवं स्वप्रकाशत्वात्निर्विकल्पकस्य वस्तुनः

प्रतीयमानत्वमयुक्तं, तथापि निर्विकल्पकत्वस्त्वावरकाज्ञाननाशस्य निर्विकल्पकत्वस्त्वाकारवृत्तिकृतत्वेन निर्विकल्पकत्वस्तुनो वृत्तिवेद्यत्वमुच्यते उपचारादिति । एवं ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वसत्त्वादेव मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रूयते । फलव्याप्यत्वाभावात्तु मनोवैषागोचरमित्युच्यत इति न विरोधः । फलव्याप्यत्वं नाम वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यभासत्वम् । तद्धि जडस्य सम्भवति, तस्य स्वतो भानायोगात् । न ब्रह्मणः तस्य स्वतो भानसम्भवात् । नच ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेपि विवदितव्यं, 'तमेव भांतमनुभाति सर्वं', 'अत्रायं पुरुषस्त्वयं ज्योतिरित्यादिशास्त्रात् । नच स्वयम्भासमाने तस्मिन् कथमज्ञानावरणमिति वाच्यं, अज्ञानावरणस्यापि तेनैव भास्यमानत्वात्कौशिकैः सूर्ये तमस इव मूढैर्ब्रह्मण्यज्ञानस्य कल्पितत्वाच्चेति । तस्मान्निर्विकल्पकस्यापि वस्तुनो वृत्तिव्याप्यत्वसद्भावादौपचारिकं ज्ञेयत्वमस्तीति तद्विषयस्यापि निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यास्ति प्रत्ययत्वमिति । नच ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वधर्मं सत्यपि निर्विकल्पकत्वहानिरेवेति वाच्यं, परमार्थतो वृत्तेरेवाभावेन तद्व्याप्यत्वस्यैवाभावाच्चास्ति ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वव्याहतिः । व्यवहारतस्तु ब्रह्मणस्तविकल्पकत्वमस्माभिरभ्युपेतमेव । किंच सविकल्पकप्रत्ययतया त्वयाऽभ्युपेतोऽयं घट इत्यनुभवोऽपि निर्विकल्पकवस्तुर एवेति पूर्वमेव दर्शितत्वाद्ब्रह्मणोऽनुभवमात्रकं निर्विकल्पकं स्वयम्प्रकाशं चेति । यदुक्तं सविकल्पके निर्विकल्पकानुभूतार्थविशिष्टप्रत्यभिज्ञानसत्त्वान्निर्विकल्पकज्ञानं च सविशेषविषयमिति तदप्यसत्—प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं चेति त्रिपुटी यत्र भाति तत्सविकल्पकं— यथा घटमहं जानामीति । न चात्र प्रमातृप्रमेये एव भातो न्तु प्रमाणमिति वाच्यं, जानामीत्यस्य ज्ञानाश्रयोऽस्मीत्यर्थोद्ज्ञानस्य वृत्तिज्ञानत्वेन प्रमाणत्वाद्वृत्तिः प्रमाणमिति हि प्रागुक्तम् । सविकल्पकादन्यन्निर्विकल्पकं ज्ञानम् । तच्चेदमित्यमिति वक्तुमशक्यं, वक्तुं शक्यत्वे हि तस्य सविकल्पकत्वमेव स्यात् । निष्प्रकारकं हि ज्ञानं दुर्बचम् । केनचित्प्रकारेण विशिष्टस्यैव वस्तुं शक्यत्वात् तद एवातीन्द्रियं निर्विकल्पकमिति तार्किकैरुक्तम् । नहि याचा इदमित्यमिति वस्तुं शक्यमतीन्द्रियं भवितुमर्हति । एवं मनसापीदमित्यमिति चिन्तयितुमशक्यमेव तत् । मनोहीन्द्रियं तार्किकमते- एतस्मिन्नतीन्द्रिये निर्विकल्पके ज्ञाने विषयभूतो योर्धस्स यदि केनचिद्द्विरोधेण विशिष्टस्तर्हि तदिदमित्यमिति वक्तुं शक्येतैव । सविशेषं हि वस्तुं शक्यते- वक्तव्यविशेषसत्त्वात् । सुतोऽथितस्य प्रत्यभिज्ञानं तु सविकल्पकमेव । सुखमहमम्बाप्सं, न किञ्चिद्दहमवेदिषं, मामप्यहं नाज्ञासपमिति त्रिपुटीप्रतिभावात् । नच प्रत्यभिज्ञानत्रलास्युपुतावपि त्रिपुटीस्तीति वाच्यं, तथात्वे तदैव सुखमहं स्वपिमि, न किञ्चिदहं वेधि, मामप्यहं न वेधीति प्रतीत्यापत्तेः । नच तदा विद्यमानापि त्रिपुटी तदा न भाति, मेपच्छन्ने गगने रविरिवेति वाच्यं, अभातायास्त्रिपुट्या विद्यमानत्वानभ्युपगमात् । प्रतिभाससमयनिक्ता हि त्रिपुटी, नापि तदा त्रिपुटीसत्त्वे प्रमाणमस्ति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं परये'दित्यादिश्रुत्या त्रिपुट्यभावस्यैव प्रमितत्वात् । नचैवमनुभूतायास्त्रिपुट्याः कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं, साक्षिगानुभूतस्य सुखस्याज्ञानस्य च तदभिज्ञेन प्रमात्वा स्मर्यमाणत्वात्तरणसमय एव त्रिपुटी प्रतिमानमिति ।

ननु सुपुतावपि साक्षी सुखमज्ञानं चेति प्रथममतीति कथं त्रिपुट्यभावः ? सत्यां च त्रिपुट्यां सुखविषयकमज्ञानविषयकमात्मविषयकं च वृत्तित्रयं वर्तत एवेति कथं निर्विशेषज्ञानमिदं ? वृत्तेः

प्रमाणस्य सुखादेः प्रमेयस्य साक्षिणः प्रमातुश्च तदापि सत्त्वाज्जागरात्को विशेष इति चेदुच्यते— यद्यपि सुपुसावस्ति वृत्तित्रयं साक्ष्याकारा, सुखाकारा, ज्ञानाकारा चेति । तथापि नैका विशिष्टा वृत्तिः । जागरे तु घटमहं जानामोति घटाकाराऽहमाकारा च विशिष्टा एका वृत्तिरस्ति । एवं विशिष्टवृत्तिसत्त्वादेव जागरज्ञानस्य सविकल्पकत्वम् । तदभावादेव सुपुसिज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वम् । विशिष्टवृत्तिजन्यं हि ज्ञानं विशिष्टज्ञानं सविकल्पकम् । अविशिष्टवृत्तिजन्यं च केवलज्ञानं निर्विकल्पकम् । किं बहुना- यत्र ज्ञानेऽहमाकार इदमाकारो वा स्फुरति तत्सविकल्पकं, यत्र तु न स्फुरति तन्निर्विकल्पकम् । सुपुसावदङ्काराभावान्नाहमिदमाकारस्फुरणमिति ।

ननु सुपुसावदङ्काराभावादहमाकारस्फुरणं मामूत्राम- विषयस्याज्ञानादेसत्त्वात्कृतो नेदमाकारस्फुरणमिति चेन्नैवम्— ज्ञातुरहन्तासत्त्वएव ज्ञेयस्येदन्तासत्त्वम् । ज्ञेयस्येदन्त्वं हि ज्ञातुः प्रत्यक्षविषयत्वम् । तस्मात्सुपुसौ प्राज्ञकर्तृकसुखकर्मकाजानवृत्तिकरणकानुभवसत्त्वेपि तस्मिन्ननुभवेऽहमिदमाकाराभावात्तदनुभवस्य निर्विकल्पकत्वं, सुपुसेखिपुटीरहितत्वं च । प्रमात्वादिवत्त्वं हि त्रिपुटीवत्त्वम् । नच प्राज्ञ एव प्रमातेति वाच्यं, वस्तुतस्तथात्वेपि सर्वसंसारोचीर्णस्य प्राज्ञत्वं, संसारिणस्तु प्रमातृत्वमिति भेदात् । नच प्राज्ञोपि संसारेवेति वाच्यम्, 'अन्धोप्यनन्धो भवती'त्यादिश्रुतेः । अत एव जीवस्य संसारो न स्वाभाविकः, किंतु आगन्तुक एवेत्युच्यते । एवमसंसारित्वादेव जीवस्य ब्रह्मभेदोपपत्तिः । ननु यदि सुपुसावप्यनुभविता अनुभान्यमनुभवकरणं चेति विशेषास्सन्ति, अहमाकार इदमाकारश्चेति विशेषौ सतः, तर्हि कतिपयविशेषरहितमेव निर्विकल्पकं ज्ञानमिति सिद्धं । नचेष्टापत्तिः- रामानुजमतपवेशाववेति चेन्नैवम्- सौषुतिके हि निर्विकल्पके ज्ञाने साक्षी वा सुखं वा अज्ञानं वा विषयो भवति । तच्च विषयभूतं वस्तु निर्विशेषमेवेति न निर्विकल्पकज्ञानस्य सविशेषविषयत्वमिति । नच साक्षिणो निर्विशेषत्वेपि सुखं सविशेषमेवेति वाच्यं, साक्षिस्वरूपभूतत्वात्सुखस्य निर्विशेषत्वमेवेति । नचाज्ञानं सविशेषमिति वाच्यं, जागरस्वप्नयोरज्ञानस्य सविलासत्वेन सविशेषत्वेपि सुपुसौ निर्विलासत्वेन निर्विशेषत्वमेव प्रलय इव । नच केवलाज्ञानाभावादज्ञानावच्छिन्नचैतन्यं चैतन्यसहितमज्ञानं वा विषयो भवतीति तत्सविशेषमेवेति वाच्यं, अज्ञानचैतन्यातिरिक्तानामेव विशेषत्वेन ग्रहणात् । अज्ञानस्य चैतन्यशक्तित्वेन चैतन्यात्पार्थक्येनापार्थक्येन वा निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । किं च अयं घट इति ज्ञाने घटचैतन्यद्वयस्य विषयत्वे सत्यपि घटमेकमेवाहं ज्ञातवानिति प्रत्येति लोको ननु घटचैतन्यद्वयमिति । नच विद्वान् घटावच्छिन्नचैतन्यं ज्ञातमिति प्रत्येतीति वाच्यं, तर्हीहापि विद्वान् अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यमेवानुभूतमिति प्रत्येतीति तुप्यतु भवान् । नन्वेवमच्छिन्नचैतन्यस्य सविशेषत्वेन तद्विषयकं ज्ञानं सविकल्पकमेवेति सुपुसावपि सविकल्पकमेव ज्ञानं न निर्विकल्पकमिति चेन्नैवम्— सर्वथा निर्विकल्पकं न वृत्तिज्ञानं, नापि तद्विषयभूतं चैतन्यम् । किंतु पारमार्थिकमनवच्छिन्नं ब्रह्मभूतं चैतन्यमेव । नच वृत्तिज्ञानविषयभूतमनवच्छिन्नचैतन्यं निर्विकल्पकमेवेति वाच्यं, अनवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिज्ञानविषयत्वामावात् । नच समाधावज्ञानाभावाद्ब्रुतेनिर्विकल्पकमनवच्छिन्नचैतन्यमेवेति वाच्यं, अज्ञानाभावे तत्कार्यान्त करणवृत्तेरेव

स्थित्ययोगात् । अतएव निर्वाजसमाधौ वृत्तेरप्यनभ्युपगम - चीजस्याज्ञानस्याभावात् । वृत्तिज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वन्तु वृत्तेर्ज्ञानत्वमिवापचारिकम् । तत्र च यस्मिन् ज्ञाने अज्ञानकार्यं विषयो भवति तदस-
विकल्पकम् । यस्मिंस्तु अज्ञानकार्यं विषयो न भवति तन्निर्विकल्पकमित्युच्यते व्यवस्था । नचैवं
निर्विकल्पकवृत्तिज्ञानस्य कतिपयविशेषराहित्यमेवास्मदुक्तं सिद्धमिति वाच्यं, तत्र प्रथमपिण्डज्ञानस्य
निर्विकल्पकत्वमुक्तं, नत्वेवंविधस्येति भेदात् । यद्वा यस्मिन् ज्ञाने वस्तुस्वरूपमात्रमेव विषयमन्निर्वि-
कल्पकं, यत्र तु तदतिरिक्तमपि नामजात्यादिकं विषयस्तस्यविकल्पकम् । सुपुत्रौ च ज्ञाने वस्तुस्वरूपमेव
विषय इति तस्य निर्विकल्पकत्वम् । नचैव सुपुत्रावज्ञानविषयकं ज्ञानं न निर्विकल्पकमिति वाच्यं,
तत्रापि ज्ञाने अज्ञानवस्तुस्वरूपस्यैव विषयभूतत्वेनादोषात् । ननु किं तदज्ञानस्य स्वरूपं यद्ज्ञाने विषयो
भवतीत्युच्यत इति चेदुच्यते किं त्वमज्ञानस्वरूपं न वेत्सि । नाहं वेधीति चेत्तर्हि ब्रूहि तदवेदनस्य
स्वरूपं ममम् । नाहं वस्तुं शक्नोमीति चेत्किं तव तद्ब्रह्मनाशक्तिस्तदवेदानुभवाभावात् ? यद्वा सत्य-
प्यनुभवे वाङ्मनसयोरविषयत्वात् ? नाद्य - अनुभवपूर्वकत्वान्नाहं वेधीति वचनस्य । द्वितीये वेत्स्येव-
त्वमज्ञानस्वरूपमिति ध्वष्येयं प्रश्न । तस्मादनुभवेकवेद्यमेवाज्ञानं यथा सुखं दुःखं च । यद्यसदीयोऽज्ञान-
स्वरूपजिज्ञासया पृच्छति तर्हि ब्रवीमि यदेव घटादि द्वैतस्य स्वरूपं तदेव तत्कारणाज्ञानस्यापीति । नच
घटादे कम्बुग्रीवादिकं स्वरूपमिति वाच्यं, तस्य मृत्स्वरूपत्वात् । मृत्तिका हि कम्बुग्रीवाद्याकारवती
कृता तुलालेन । तर्हि निस्तत्त्व घटादिकमिति चेत्तथैवाज्ञानमपीति विद्धि ।

ननु भवत्वेव घटादिविकारस्य निस्तत्त्वत्वं कथं पुनर्मृत्तिकाया इति चेदुच्यते । किं पुनर्मृत्ति-
काया स्वरूपम् ? न तावद्ब्रह्मवत्त्वं तस्य तदस्थलक्षणत्वात् । न नीलरूपवत्त्वं, नीलरूपस्य गुणत्वेन
मृत्तिकाया द्रव्यत्वेन च तस्य मृत्तिकास्वरूपत्वाभावात् । न काठिन्यवत्त्वं, काठिन्यस्यापि गुणत्वात् ।
नापि पिण्डो मृत्स्वरूपं, पिण्डस्य मृदारब्धत्वेन स्वारम्भकमृद्द्रव्यस्वरूपत्वायोगात् । नहि पटम्स्वारम्भक-
तन्तुस्वरूपं भवति, कार्यात्प्रागेव कारणस्य सिद्धत्वनियमात् । नापि चूर्णपुत्रो मृत्स्वरूपम्, पुत्रस्या-
तात्त्विकत्वात् । नहि पुत्रधत्कावयवातिरिक्तं पुत्र इति कश्चिदवयव्यस्ति । नापि चूर्णो मृत्स्वरूपम्,
चूर्णस्य तसरेष्वाटेरवयवित्वे स्वान्यथातिरिक्तचूर्णाभाव एव । निरवयवत्वे च कथं निरवयवस्य तस्य
सावयवमृद्द्रूपत्वम् । नच मृदपि निरवयवैवेति वाच्यं, प्रत्यक्षविरोधात् । नच प्रत्यक्षसिद्धे मृत्स्वरूपे किं
विचारेणेति वाच्यं, प्रत्यक्षसिद्धेपि रज्जुसर्पस्वरूपे विचारस्य कर्तव्यत्वदर्शनात् ॥ तस्मान्मृत्स्वरूपस्यापि
दुर्बलत्वान्निस्तत्त्वमेव । एवं जलाद्रापि बोद्धव्यम् । नच 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति श्रुतिनिरोधं, यद्य-
द्यपेक्षया मृत्तिका सत्येति तदर्थत् । 'प्राणा वै सत्य मितिष्व' । 'तत्त्वमत्यमतोऽन्यदार्ता'मिति श्रुत्यनुमाराध ।
तस्मात् सर्वस्यापि द्वैतस्य यदेव स्वरूपं तदेवाज्ञानस्यापीति सिद्धम् । नन्वेतावतापि न मया
तद्विदितमिति चेद्विद्धि सौम्य यमामि कल्पिनस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति ब्रह्मणि कल्पिनस्य द्वैतस्याज्ञान-
स्य च ब्रह्मैव स्वरूपमिति । अत एव ज्ञानमानस्य निर्विकल्पकं ब्रह्मैव विषय इति ज्ञानमात्रे निर्विकल्प-
कमेव । तस्य सविकल्पकत्वं तु भ्रान्तिसिद्धमेव । भ्रान्तिमिदं द्वैतमपि ज्ञाने विषयत्वमिति भ्रान्तिमत्त्वाद्ग-

जन्यस्य । तस्माद्विचारे वृत्ते सति सविकल्पकस्यैव ज्ञानम्यासिद्धिः, न तु निर्विकल्पकस्य । यथा सविकल्पकस्यैव द्वैतस्यासिद्धिर्न तु निर्विकल्पकस्याद्वैतस्य ब्रह्मण तद्वदिति संक्षेपः । यच्चोक्तं ध्रुत-प्रकाशिकाया सम्कारसचिर्वं ज्ञानं सविकल्पकं तदसचिर्वं तु निर्विकल्पकमिति तदतीवामत्—सति ज्ञानस्य संस्कारसाचिये म्मृतिर्त्यं प्रत्यभिज्ञानत्वं वा सम्पद्यते; न तु निर्विकल्पकत्वमिति ॥

ग्रन्थशुद्धस्य भेदत्रिपपत्वनिराकरणम् ।

अथ प्रत्यक्षस्य सन्नात्रविषयत्वान्न भेदविषयत्वं- भेदश्च दुर्निरूप इत्यद्वैतिनः । जात्यादि-विशिष्टस्यैव वस्तुन प्रत्यक्षविषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनस्त्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वमिति रामानुजः ।

अत्र विचार्यते—प्रतिभासमानं सर्वमपि वस्तु अस्तीत्येव प्रतिभासते, न तु नास्तीति । ततस्त एव वस्तुनो भानं न त्वसत इति सिद्धान्तः । असतोपि भानाभ्युपगमे शशयुद्धमपि अस्तीति भायात् । नच शुक्तिरजतमसदेव भातीति वाच्यं, भानसमये तस्यापि सत्त्वात् । नचाऽभावोऽसन्नेव भातीति वाच्यं, केवलस्याभावस्य भानाभावात् । नच प्रतियोगिकाभावो भातीति वाच्यं, तत्र प्रतियोगिनोऽमानमेव, न तु सप्रतियोगिकाभावस्य भनम् । यद्वा सप्रतियोगिकाभावाधिकरणस्यैव भानम्- इति । तत्र सद्वस्तु ब्रह्मेव 'सदेव सौम्ये'ति श्रुते । सत्यस्यैव सत्त्वात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेश्च । नच जगदपि सत्यत्वात्सदेवेति वाच्यं, 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुते । नाचानित्यत्वमेवार्तत्वं न त्वसत्यत्वमिति वाच्यं, सत्यत्वस्यैव नित्यत्वात्, सतोऽनित्यत्वायोगान्नित्यत्वायोगाच्चासत । अनित्यत्वं ह्यभावप्रतियोगित्वं सम्मतम् । अभावप्रतियोगिनो हि घटादयोऽनित्या । सद्वस्तुनश्चाभावप्रतियोगित्वमयुक्त- 'नाऽसतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत'इति गीतावचनात् । 'भूस्तत्तायामसभु'वीति पाणिन्यनुशासनात्सत्वस्य भावरूपत्वेन सतोऽभावायोगाच्च । एवं ब्रह्मण एव सद्वस्तुत्वे सज्जगदिति जगतस्त्वप्रतीतिस्तु सत्तादात्म्याध्यासप्रयुक्तएव । यथा मृदुघट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्दृष्टादात्म्यप्रयुक्त एव घटस्य । नच मृत्कार्यत्वाद्घटस्य मृत्तादात्म्यमस्तुनाम- कथं जगतो ब्रह्मतादात्म्यमिति वाच्यम्, यतो वैत्यादि श्रुत्या जगतो ब्रह्मकार्यत्वावगात् । नच मृदुघटयोरिव ब्रह्मजगतोस्सारक्षण्यादर्शनात्प्रारित् कार्यकारणभाव इति वाच्यं, विद्यतेवादाश्रयणात् । गगनमपि नीलात्मना विवर्तते हि । ननु सज्जगदिति प्रतीतिर्न ब्रह्मजगतो स्तादात्म्याध्यासप्रयुक्त, तथासति ब्रह्मजगदिति प्रतीत्यापत्ते । किंतु जगतो विद्यमानत्वप्रयुक्तेति चेन्नैवम् । ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्ताऽभावेन जगतो विद्यमानत्वायोगात् ।

ननु ब्रह्मसत्तयैवास्तु विद्यमानत्वं जगत, तथापि विद्यमानत्वप्रयुक्तैव जगत्सदिति प्रतीतिरिति चेत्सत्यम् अज्ञदृष्टया तथैव, विद्वद्दृष्टया तु न तथा, जगति वर्तमानस्य विद्यमानत्वस्य प्रब्रह्मत्वेन ब्रह्म तादात्म्यप्रयुक्तैव सा प्रतीतिरिति । यथा नीलो घट इति घटे नैत्यप्रतीतिर्दृष्टमस्य नैत्यस्य घटे वर्तमानत्वेनैव प्रयुक्ता, न तु घटे कस्य चिदपूर्वनैत्यस्य सन्वेनेति । नचैवं मृदुघट इति वद्वन्न घट इति कृतो न प्रतीतिरिति वाच्यं, ब्रह्मणसत्त्वरूपो धर्मसर्गजानुगत ब्रह्मत्वं तु न, यथा रज्जुसर्पसंज्ञे रज्जोरिद-

मंशस्पर्शादावनुगतो धर्म रज्जुत्वं तु न तद्वत्, अत एवायं सर्प इति प्रतीतिर्न तु रज्जुसर्प इति । यदि मृद इव ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामस्तर्हि ब्रह्म जगदिति प्रतीतिस्स्यान्नतु तथा- किंतु रज्जोस्सर्परूपेणैव विवर्त । अतो न तथा प्रतीतिरिति भाव । तस्मात्सर्वेष्वपि घटादिप्रत्यक्षेषु घटाद्यनुगतं सद्भस्त्वेव विषयो, न त्वसद्भस्त्सु घटादिकमिति कृत्वा सन्मात्रावगाह्येव प्रत्यक्षम् । नचैवं घटपटादिप्रत्यक्षज्ञानाना कथं वैलक्षण्यं सन्मात्रावगाहित्वस्य तुल्यत्वादिति वाच्यं, घटाद्युपाधिभेदेन तद्भेदसिद्धे । अयं घट इति प्रत्यक्षं घटावच्छिन्नं सन्मात्रं गृह्णाति । अथ पट इति तु पटावच्छिन्नं सन्मात्रम् । एवं सद्ब्रह्मैकघटपटभेदेऽपि सतोऽभिनन्त्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति । ननु प्रत्यक्षं घटपटाद्यवच्छिन्नं सन्मात्रं न गृह्णाति, किंतु घटपटाद्यनुस्यूता सत्त्वामिति चेन्मैवम्—सत्तायास्सतोऽनतिरेकात् । घटपटाद्यनुस्यूता सत्त्वैव घटपटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्म सद्भस्त्वं, नतु ततोऽयदिति । यथा तच्छब्दार्थादनतिरेकं तत्त्वशब्दार्थं इति प्रागेवोक्तं स्मर । नन्वेवं घटादिप्रत्यक्षं घटाद्युपहितमेव सद्गृह्णाति, नत्वनुपहितमिति कृत्वा कथमुच्यते प्रत्यक्षं सन्मात्रावगाहीति ? सद्भाहित्वेसति सदितरामाहित्वं हि सन्मात्रावगाहित्वमिति चेदुच्यते सपोयमिति रज्जुसर्प-प्रत्यक्षस्थले इदमंशश्चाक्षुषप्रत्यक्षविषय, सर्पांशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकमप्रत्यक्षविषय इति यथा प्रामाणिकैरभ्युपेयते, एवं सन्घट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वश प्रत्यक्षप्रमाणविषय, घटांशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकमप्रत्यक्षविषय इति सन्मात्रावगाह्येव प्रत्यक्षम् । नच सन्घट इति प्रत्यक्षे तथा भवतु कथं पुनर्यद इति प्रत्यक्षे तत्राशङ्कयानुपलब्धादिति वाच्यम्, भासमानं सर्वमपि वस्तु सद्भस्त्वरूपेण भातीति पूर्वमुक्तत्वाद्घट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वशविषयं प्रत्यक्षमेकं घटाशविषयपरमित्यस्ति द्वयमिति । यद्वा घट इति प्रत्यक्षे घटस्य स्वरूपमूर्तं वस्तु सद्भस्त्वेव विषय, अविद्यावशास्तु मिथ्याभूतघटभानमिति । एव सपिकल्पकप्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वं । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावगाहित्वं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । एवं शब्दस्य मानसम्यैन्द्रियकस्य वा निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वात्सद्भस्त्वनुपपत्त्याद्भेदप्रतीतिर्भूयैव ।

नच नाद्वैत सद्भस्त्वेति वाच्यं, 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैत' इत्यादिश्रुते । नन्वाद्वैतमिति निषिध्यमानं द्वैतं किमस्ति, उत नास्ति । आद्ये-सत कथं द्वैतस्य निषेधः । द्वितीये निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादसतश्च प्रसक्त्ययोगात्कथं तन्निषेधः । मंत्रम् भ्रान्त्या द्वैतप्रसक्तिस्त्त्वादिति । नच प्रमाणमिदमस्य द्वैतस्य कथं भ्रान्तिसिद्धत्वमिति वाच्यं, केन पुन प्रमाणेन सिद्धयति द्वैतम् ? न तावदेन्द्रियिकप्रत्यक्षेण त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणारण्येन्द्रियपञ्चकेन, स्पर्शरूपशब्दरसगन्धान्धरिषयपञ्चस्य गृहमाणत्वेन, द्वैतस्य तदन्यतमत्वाभावात् । द्वैतं हि भेद भेदश्च न शब्दाद्यन्यतन इति । नापि मानसिकप्रत्यक्षेण, सुखादिवद्वेदस्याऽऽन्तरत्वाभावात् । नाप्यनुमानेन, घट पटाद्विल नामाकारभेदात्कवदित्यनुमानेन हि भेदस्तावच्छेते- तत्र नामाकारभेद केन साध्यते । नच घटनामाकारौ पटनामाकाराभ्या भिन्नौ घटनामाकारत्वात्कटनामाकारवदित्यनुमानेनेति वाच्यं, स्वप्रतियोगिघटपटभेदे सिद्धे सत्येव नामाकारभेदमिदं, नामाकारभेदे सिद्धे सत्येव घटपटभेदमिद्विरित्यन्योन्याश्रयान् । नाप्यनुमानेन, माटदयनानामावात् । नापि शब्देन तस्याभेदपरत्वात् । नापि घट पट इति स्वशरानुपपत्त्या, भ्रान्तिमिद्वत्त्वात्कटनामाकारम् ।

जन्यम् । तस्माद्विचारे वृत्ते सति सविकल्पकस्यैव ज्ञानम्यासिद्धिः, न तु निर्विकल्पकस्य । यथा सविकल्पकस्यैव द्वैतम्यासिद्धिर्न तु निर्विकल्पकस्याद्वैतस्य ब्रह्मण तद्वदिति संक्षेपः । यद्योक्तं श्रुत प्रकाशिकाया संस्कारसत्त्विं ज्ञानं सविकल्पकं तदसत्त्विं तु निर्विकल्पकमिति तदतीवामन्—सति ज्ञानम्य संस्कारसाचिचये मृतित्वं प्रत्यभिज्ञानत्वं वा सम्पद्यते; न तु निर्विकल्पकत्वमिति ॥

प्रत्यक्षस्य भेदविषयत्वनिराकरणम् ।

अथ प्रत्यक्षस्य सन्नातविषयत्वान्न भेदविषयत्वं- भेदश्च दुर्निरूप इत्यद्वैतिनः । जात्यादि-विशिष्टस्यैव वस्तुन प्रत्यक्षविषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपक्षया वस्तुनस्त्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वमिति रामानुजः ।

अत्र विचार्यते—प्रतिभासमानं सर्वमपि वस्तु अस्तीत्येव प्रतिभासते, न तु नाम्तीति । ततस्त एव वस्तुनो भानं न त्वसत इति सिद्धान्तः । असतोपि भानाभ्युपगमे शशयुक्त्वमपि अस्तीति भायात् । न च शुक्तिरजतमसदेव भातीति वाच्यं, भानसमये तस्यापि सत्त्वात् । नचाऽभावोऽसन्नेव भातीति वाच्यं, केवलस्याभावस्य भानाभावात् । न च प्रतियोगिकाभावो भातीति वाच्यं, तत्र प्रतियोगिनोऽभानमेव, न तु सप्रतियोगिकाभावस्य भानम् । यद्वा सप्रतियोगिकाभावाधिकरणस्यैव भानम्- इति । तत्र सद्वस्तु ब्रह्मैव 'सदेव सोम्ये'ति श्रुते । सत्यस्यैव सत्त्वात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेश्च । न च जगदपि सत्यत्वात्सदेवेति वाच्यं, 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्तमिति श्रुते । नाचानित्यत्वमेवार्तत्वं न त्वसत्यत्वमिति वाच्यं, सत्यत्वस्यैव नित्यत्वात्, सतोऽनित्यत्वायोगान्नित्यत्वायोगाच्चासत् । अनित्यत्वं ह्यभावप्रतियोगित्वं सम्मतम् । अभावप्रतियोगिनो हि घटादयोऽनित्या । सद्वस्तुनश्चाभावप्रतियोगित्वमयुक्त- 'नाऽसतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सत'इति गीतावचनात् । 'भूस्तत्तायामसमु'वीति पाणिन्यनुशासनात्सत्त्वस्य भावरूपत्वेन सतोऽभावायोगाच्च । एवं ब्रह्मण एव सद्वस्तुत्वे सजगदिति जगत्सत्त्वप्रतीतिस्तु सत्तादात्म्याध्यासप्रयुक्त एव । यथा मृदूघट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्मृत्तादात्म्यप्रयुक्त एव घटस्य । न च मृत्कार्यत्वाद्घटस्य मृत्तादात्म्यमस्तुनाम- कथं जगतो ब्रह्मतादात्म्यमिति वाच्यम्, यतो वेत्यादि श्रुत्या जगतो ब्रह्मकार्यत्वावगमात् । न च मृदूघटयोरिव ब्रह्मजगतोऽस्मात्क्षण्यादर्शनाच्चास्ति कार्यकारणभाव इति वाच्यं, विवर्तवादाश्रयणात् । गगनमपि नीलात्मना विवर्तते हि । ननु सजगदिति प्रतीतिर्न ब्रह्मजगतो स्तादात्म्याध्यासप्रयुक्त, तथासति ब्रह्मजगदिति प्रतीत्यापत्ते । किंतु जगतो विद्यमानत्वमयुक्तेति चेन्मैवम् । ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्ताऽभावेन जगतो विद्यमानत्वायोगात् ।

ननु ब्रह्मसत्तयैवास्तु विद्यमानत्वं जगत, तथापि विद्यमानत्वमयुक्तैव जगत्सदिति प्रतीतिरिति चेत्सत्यम् अजगदृष्ट्या तथैव, विद्वद्दृष्ट्या तु न तथा, जगति वर्तमानस्य विद्यमानत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन ब्रह्म तादात्म्यमयुक्तैव सा प्रतीतिरिति । यथा नीलो घट इति घटे नैत्यप्रतीतिर्मृद्धर्मस्य नैत्यस्य घटे वर्तमानत्वेनैव प्रयुक्ता, न तु घटे ऋष्य चिदपूर्वनैत्यस्य सन्नेनेति । नचैवं मृदूघट इति ब्रह्म घट इति वृत्तो न प्रतीतिरिति वाच्य, ब्रह्मणरसत्त्वस्यो धर्मसर्वत्रानुगत ब्रह्मव तु न, यथा रज्जुसर्पश्ले रज्जोरिद-

मंशस्पर्शादावनुगतो धर्मः रज्जुत्वं तु न तद्वत्, अत एवायं सर्प इति प्रतीतिर्न तु रज्जुसर्प इति । यदि मृद इव ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामस्तर्हि ब्रह्म जगदिति प्रतीतिस्स्यान्नतु तथा- किंतु रज्जोस्सर्परूपेणैव विवर्तः । अतो न तथा प्रतीतिरिति भावः । तस्मात्सर्वेष्वपि घटादिप्रत्यक्षेषु घटाद्यनुगतं सद्दस्त्वेव विषयो, न त्वसद्दस्तु घटादिकमिति कृत्वा सन्मात्रावगाहोऽव प्रत्यक्षम् । ननैवं घटपटादिप्रत्यक्षज्ञानानां कथं वैलक्षण्यं सन्मात्रावगाहित्वस्य तुल्यत्वादिति वाच्यं, घटाद्युपाधिभेदेन तद्वेदसिद्धेः । अर्थं घट इति प्रत्यक्षं घटावच्छिन्नं सन्मात्रं गृह्णाति । अयं पट इति तु पटावच्छिन्नं सन्मात्रम् । एवं सदवच्छेदकघटपटभेदेऽपि सतोऽभिन्नत्वात् काप्यनुपपत्तिरिति । ननु प्रत्यक्षं घटपटाद्यवच्छिन्नं सन्मात्रं न गृह्णाति, किंतु घटपटाद्यनुस्यूता सत्तामिति चेन्मैवम्—सत्तायास्ततोऽनतिरेकात् । घटपटाद्यनुस्यूता सत्तैव घटपटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्म सदरूपं, नतु ततोऽन्यदिति । यथा तच्छब्दार्थादनतिरेकः तत्त्वशब्दार्थ इति प्रागेवोक्तं स्मर । नन्वेवं घटादिप्रत्यक्षं घटाद्युपहितमेव सदगृह्णाति, नत्वनुपहितमिति कृत्वा कथमुच्यते प्रत्यक्षं सन्मात्रावगाहिति ? सद्ग्राहित्वेऽसति सदितराग्राहित्वं हि सन्मात्रावगाहित्वमिति चेदुच्यते- सर्पोऽयमिति रज्जुसर्प-प्रत्यक्षस्थले इदमंशश्चाक्षुषप्रत्यक्षविषयः, सर्पांशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकअमप्रत्यक्षविषय इति यथा प्रामाणिकैरभ्युपेयते, एवं सघट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वदश प्रत्यक्षप्रमाणविषयः, घटांशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकअम-प्रत्यक्षविषय इति सन्मात्रावगाहोऽव प्रत्यक्षम् । नच सघट इति प्रत्यक्षे तथा भवतु- कथं पुनर्यत इति प्रत्यक्षे तत्रांशद्वयानुपलभादिति वाच्यम्, भासमानं सर्वमपि वस्तु सदरूपेणैव भाति इति पूर्वमुक्त्वाद्घट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वदशविषयं प्रत्यक्षमेकं पटादिविषयमपरमित्यन्ति द्वयमिति । यद्वा घट इति प्रत्यक्षे घटमथ स्वरूपमूर्तं वस्तु सद्ब्रह्मैव विषयः, अविद्यावशात्तु मित्याभूतघटभानमिति । एवं सचिकल्पकप्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वं । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावगाहित्वं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । एवं शाब्दस्य मानसस्यैन्द्रिय-कस्य वा निर्विकल्पकस्य सचिकल्पकस्य वा प्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वात्सद्दस्तुनश्चाद्वैतत्वाद्भेदप्रतीतिर्भवेत् ।

नच नद्वैत सद्ब्रह्मेति वाच्यं, 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैत' इत्यादिश्रुतेः । नन्यद्वैतमिति निषिध्यमानं द्वैतं किमस्ति, उत नास्ति / आद्ये- सत कथं द्वैतस्य निषेधः / द्वितीये- निषेधस्य प्रसक्तपूर्वकत्वा-दसतस्य प्रसक्त्ययोगात्कथं तन्निषेधः / तृतीये- आन्त्या द्वैतप्रसक्तिसत्त्वादिदिति । नच प्रमाणसिद्धस्य द्वैतस्य कथं भ्रान्तिसिद्धत्वमिति वाच्यं, केन पुन प्रमाणेन सिद्धयति द्वैतम् ? न तावदेन्द्रियिक-प्रत्यक्षेण- त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणारूपेन्द्रियपञ्चकेन, स्पर्शरूपरसस्पर्शसन्मान्यान्विषयपञ्चकस्य गृहमाणत्वेन, द्वैतस्य तदन्यतमत्वाभावात् । द्वैतं हि भेद- भेदश्च न शब्दाद्यन्यतम इति । नापि मानसिकप्रत्यक्षेण, मुक्तादिवद्वेदस्याऽऽन्तरत्वाभावात् । नाप्यनुमानेन, घट पटादिल- नामाकारभेदात्कटवदित्यनुमानेन हि भेदस्तावच्छेदे- तत्र नामाकारभेद- केन साध्यते । नच घटनामाकारौ पटनामाकाराभ्यां भिन्नौ घटनामा-पारत्वात्कटनामाकारवदित्यनुमानेनेति वाच्यं, स्वप्रतियोगिपटपटभेदे सिद्धे सत्येव नामाकारभेदसिद्धिः, नामाकारभेदे सिद्धे सत्येव घटपटभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणम् । नाप्यनुमानेन, सादृश्यज्ञानाभावात् । नापि शब्देन तन्मात्रेऽपरत्वात् । नापि घट- पट इति व्यवहारानुवर्तत्या, भ्रान्तिसिद्धत्वात्तदप्यशरस्य ।

किंच घटपटभेदप्रयुक्तो व्यवहारः- व्यवहारप्रयुक्तो घटपटभेद इत्यन्योन्याश्रयात् । नापि घटे^१ पटधर्मानुप-
लब्ध्या, अर्थात् प्रत्येवानुपलब्धेः प्रमाणत्वात् । नचान्योन्याभावत्वेन व्यवहियमाणोऽभाव एव भेद इति
वाच्यं, भेदस्य भावधर्मत्वेनाभावत्वाभावात् । पटमिन्नो घट इति घटे पटभिन्नत्वं भावधर्मो हि । नचाभावस्यापि
भावधर्मत्वं भवत्येवेति वाच्यं, विरोधात्- भावस्याभावो धर्म इति हि व्याहृतम् । नच तोयस्य
दाहकत्वाभावो धर्मो दृश्यत इति वाच्यं, तोयस्य दाहनिवारकत्वरूपभावधर्म एव स इति । नच घटस्य
नाशरूपोऽभावो दृश्यत इति वाच्यं, घटस्य चूर्णत्वापत्तिरूपभावधर्म एव स इति । नचाग्निदग्धस्य
देहस्य नाशो दृश्यत इति वाच्यं, भस्मभावापत्तिरूपभावधर्म एव सः । किं बहुना- सर्वस्यापि कार्य-
जातस्य दृश्यमानो नाशरूपो विकारः स्वकारणरूपेणावस्थानमेवेति भावधर्म एव । अत एवास्तित्वादीनां
पण्यामपि भावविकारत्वप्रसिद्धिः । भवतु चा भेदस्याभावत्वं, न तावता त्वेष्टसिद्धिः- घट- पटो न
भवतीत्यन्योन्याभावरूपस्य भेदस्य घटपटभेदज्ञानप्रयुक्तत्वेन भेदस्यैवान्योन्याभावत्वे आत्माश्रयात् । भेदस्या-
न्योन्याभावादतिरिक्तत्वे चान्योन्याश्रयात् । तस्मात्सर्वथापि दुर्निरूप एव भेदः ।

ननु दुर्निरूपोपि भेदोऽस्त्येवानुभवसिद्धत्वादिति चेन्मैवम्—दुर्निरूपोऽनुभवसिद्धः किं रज्जु-
सर्पोऽस्ति ? येन भेदोऽपि स्यात् । दुर्निरूपत्वमनुभवसिद्धत्वं चोभयत्रापि सममेव । नच रज्जुसर्पो
अमरूपानुभवसिद्ध एव, न प्रमारूपानुभवसिद्ध इति वाच्यं, भेदस्यापि अमरूपानुभवसिद्धत्वात् । जीवो
हि अमकार एव भेदं पश्यति, न त्वअमकाले- जागरत्समयोरेव भेदानुभवात् । सुषुप्त्यादौ तदननुभवाच्च ।
सुषुप्त्यादौ भेदादर्शनं हि सार्वजनीनम् । समाधौ भेदादर्शनं तु विद्वदेकविषयम् । तस्माद्भ्रान्तिसिद्धमेव
द्वैतम् ।

ननु भेदस्य भ्रान्तिसिद्धत्वमस्तुनाम प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वात् । घटादिरूपं द्वैतं तु प्रत्यक्षादि-
सिद्धमेव, तद्विषयत्वात् । चक्षुर्हि रूपं रूपवद्द्रव्यं च गृह्णाति । तत्कथं चक्षुर्मात्रो घटः भ्रान्तिसिद्धो
भवेत् ? एवं स्पर्शादिषु तद्वद्द्रव्येष्वपि बोद्धव्यम् । इति चेदुच्यते—किं चक्षुर्मात्रो गुणो रूपं पटो वा
तदयुक्तः, कुतश्चिद्वस्त्वन्तर्गतं उतामिन्नः ? आद्ये- कथं तद्विशेषणभेदसिद्धिः मिन्नो हि भेदविशिष्टः
भेदासिद्धौ च कथं तद्विशिष्टस्य भिन्नस्य वस्तुनरिसिद्धिः ? द्वितीये- अभिन्नस्य घटस्य कथं द्वैतत्वम् ? द्वैतं
हि भिन्नम् । ननु चक्षुरादीन्द्रियभेदात्तद्द्रव्यरूपादिविषयभेद इति सुनिरूप एवात्र भेद इति चेन्मैवम्—
स्वप्नादिरूपादिविषयभेदादेव चक्षुरादीन्द्रियभेद इत्यन्योन्याश्रयात् । चक्षुर्मात्रो गुणो रूपं रूपप्राहकमिन्द्रियं
चक्षुरिति हि प्रसिद्धिः । ननु भेदस्य चक्षुराद्यविषयत्वेन भ्रान्तिसिद्धत्वमस्तुनाम कथं पुनश्चक्षुरादिविषयस्य
रूपादेर्भ्रान्तिसिद्धत्वम् ? कथं वा चक्षुराद्यविषयस्याद्वैतस्य ब्रह्मणोऽभ्रान्तिसिद्धत्वम् ? इति चेदुच्यते—यदि
चक्षुरादीनि प्रमाणातीति मत्तं तर्हि तद्विषयस्य यथार्थत्वेनैव भवितव्यं, ब्रह्मभिन्नं तु न यथार्थमिति ।
कथं रूपादेरयथार्थस्य चक्षुरादिप्रमाणभ्रान्तत्वं- किंतु चक्षुरादीनि रूपाद्यधिष्ठानचैतन्यग्राहीण्येव प्रमाणत्वात्
यथा भ्रमस्थलेपि चक्षुरधिष्ठानं यथार्थमिदंशमेव गृह्णाति तद्वदिति प्रागेवोक्तम् । ननु उक्तमेव परं त्वं
कश्चिदस्ति संशयः । किमिति-चक्षुराद्यो निरप्यासमेव ब्रह्म न प्रतिपद्येयुरिति—

अत्रोच्यते— यावदविधं निरध्यासं ब्रह्म नास्त्येव । यदा तु निरध्यासं ब्रह्म तदा चक्षुरादे-
रेवाभाव इति कथं निरध्यासं ब्रह्म चक्षुरादिकं विपर्यायुयात् । नचैवं साध्यासप्रतिपादने किमिति
चक्षुरूपाधिष्ठानं ब्रह्मैव प्रतिपादयति ? न रसाद्यधिष्ठानं ब्रह्मेति वाच्यं, फलवत्परिकल्प्यत्वभावविशेषे
चोदनानवकाशात् । अन्यथा किमिति चक्षुरूपमेव गृह्णाति, नतु रसादिकमिति ? प्रश्ने त्वमपि किम-
प्युतरं ब्रूया - तस्मान्निमित्तमेव चक्षुरादीन्द्रियाणि रूपाद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यग्राहकाणीत्यविवादम् । यातु
“न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैव” मित्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वप्रतिपादिका,
साहि रूपाद्यध्यासानधिष्ठानं ब्रह्म चक्षुराद्यविषयमित्येवंपरा । यद्यप्यज्ञा रूपादिकमेव पश्यामो वयमिति
मन्यन्ते नतु तदधिष्ठानं ब्रह्मेति, तथापि विद्वान्ब्रह्मैवाहं पश्यामीति मन्यते । यत्पुरस्तादित्यादिश्रुते,
“पैतृदात्म्यमिदं सर्वं”मित्यादिश्रुतेश्च । तस्मादविदुषा चक्षुरादिभिर्विपर्यायकृतं सर्वमपि जगद्विदुषो ब्रह्मैव,
अध्यक्षस्याधिष्ठानानतिरेकात् । अतएव विद्वान् सदा जगत्पश्यन्नपि ब्रह्मैव पश्यति । यथा घटतत्त्ववि-
स्तुरूपो घटं पश्यन्नपि मृत्तिकां पश्यति इति । नन्वेवं रूपाद्यध्यासाधिष्ठानं ब्रह्मैव भेदाध्यासाधिष्ठान-
मपि ब्रह्म गृह्णीयादेव प्रमाणमिति चेन्मैवम्— रूपाद्यध्यासाधिष्ठानग्रहणस्वाभाव्यमिव चक्षुरादेर्भेदाध्या-
साधिष्ठानग्रहणस्वाभाव्याभावात् । अविद्याया एव तत्स्वाभाव्यसत्त्वात् । नहि व्यावहारिकसर्पमिव प्राति-
भासिकसर्पमपि चक्षुर्गृह्णाति, किन्त्वविधैव । नच व्यावहारिकभेदस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यम्,
चक्षुरादिप्रमाणगोचरत्वेनैव तस्य प्रातिभासिकत्वात् । नच प्रातिभासिकस्य कथं व्यवहारयोर्मत्वमिति
वाच्यं, प्रातिभासिकस्यापि स्वप्नस्य व्यवहारयोर्मत्वदर्शनात् । नच ब्रह्मसाक्षात्कार विना निवर्तयितुमश-
क्यस्य भेदस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यं, सौषुप्तिकनिर्विकल्पकज्ञानेनापि भेदनिवृत्तिसम्भवात् ।
नचैवं व्यावहारिकजगतोपि प्रातिभासिकत्व स्यादिति वाच्यमिष्टापत्ते । नचैवं रूपादेरिव भेदस्यापि
प्रातिभासिकत्वे तुल्ये कस्माद्भेदोऽविद्यावृत्त्यैव गृह्यत इति नियम्यत इति वाच्यम्, अविद्याया एव भेदग्रहण
स्वाभाव्यदर्शनात् । तस्मान्नातिशङ्कनीयवादविद्याया प्रातिभासिक एव भेदशुक्तिरजितरदुर्निरूपत्व-
नाविद्याविषयत्वादिति ।

रामानुजमतखण्डनपूर्वकं भेदस्य दुर्निरूपत्वोपपादनम् ।

एव प्रत्यक्षस्य सम्प्राप्तावगाहित्वे भेदस्य दुर्निरूपत्वे च स्यापि सति एतदमृष्यमाणं प्रत्यक्ष-
तिष्ठते रामानुजः— वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिरक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षं सच जात्यादिरक्षणवस्तु-
संस्थानरूपो भेदस्तुनिरूप एवेति, मैवम्— गोवस्तुसंस्थानस्य सास्नादेर्गोत्वजातिरूपत्वाभावात् । एकमेव
सास्नादिरक्षणं संस्थानं नहि सर्वेषु गोषु वर्तते— किंतु भिन्नमेव गोत्वं तु सर्वत्रानुगतमेकमेव । गोव-
भेदे प्रमाणाभावात् । संस्थानभेदे तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, न हि देवदत्तगोसंस्थानमेव यद्वदन्नात्र कर्त्ते,
किंतु तत्तुल्यमन्यदेव । अपि च खण्डत्वमुण्डत्वादिरपि वस्तुसंस्थानमेव । नतु तस्मानुक्तं किञ्चन, किञ्च-
धर्मत्वात् । तस्मात्संस्थानातिरिक्तमेव जातिपदवाच्यं गोत्वादि । संस्थानं तु किञ्चनैकमिति ।
स्थानं साच जातिभेदपदार्थं, तथा प्रसिद्धत्वाभावात् । नहि घटस्य पश्यन्नेति इति

घटस्य पटाजातिरिति घटस्य पटात्कम्बुग्रीवाद्याकार इति वा बोधो भवति, अनन्वितार्थाभिधायित्वात्तद्वा-
क्यस्य । तस्मात्संस्थानं वा जातिर्वा भेदप्रयोजकमेव नतु भेद । तत्र संस्थानमेकजातीयव्यक्तिभेदप्रयो-
जक, जातिस्तु भिन्नजातीयभेदप्रयोजिका । एवं भेदस्य संस्थानत्वजातित्वाभावादेव प्रतियोगिसापेक्षत्वम् ।
घटस्य पटाद्भेद इति घट पटाद्भिन्न इति च । नतु भेद इति भिन्न इति च व्यवहार - यथा घटाभाव पटा-
भाव इत्येवाभावस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन व्यवहार, नतु अभाव इति । तन्निरपेक्षत्वेन- संस्थानजात्योस्तु
न प्रतियोगिसापेक्षत्वं, कम्बुग्रीवाद्याकार साक्षात् घटत्वं गोत्वमिति तन्निरपेक्षत्वेनैव व्यवहारात् । तत्
संस्थानजात्योस्तुनिरूपत्वेपि भेदो दुर्निरूप एव अभावपर्यायवत् । नच दृष्टान्ते विवाद, अभावस्य
दुर्निरूपत्वात् । तथाहि- किमभावोस्ति, उत नास्ति ? नाथ - अभावस्य अस्तित्वायोगात् । अन्ये-
अभावस्याभाव एवेति कथमभावसिद्धिः । अतः परिशेषात्सदसदनिर्वाच्यमेवाभावत्वकल्पम् । नच
कस्मादनिर्वचनीयत्वाभ्युपगमोऽभावस्येति वाच्यं, नास्तीति व्यवहारात्न्यथानुपपत्त्याऽभावकल्पनस्य कर्तव्य-
त्वात् । यथा जगत्कार्यान्यथानुपपत्त्या जगत्कारणमज्ञानं कल्प्यते तद्वत् । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाशिकाया-
भेदस्तुनिरूप एव, कायोत्पत्त्यनुरूपत्वं हि कारणस्य स्फुरितरूपत्वं, कार्योत्पत्त्या कारणस्य तदनु रूपत्वं
सिद्धमिति, तदसत्- घटरूपकार्योत्पत्त्या मूर्द्धपरणस्य कायोत्पत्त्यनुरूपत्वस्फुरितरूपत्वदर्शनेपि सर्पो-
त्पत्त्या रज्जो कार्योत्पत्त्यनुरूपत्वस्फुरितरूपत्वादर्शनेन व्यभिचारात् । नच रज्जोऽसर्पो नैव जात, किंतु
अन्यथाख्यातिरेवेति वाच्यम्, दल्मीकादिदेशान्तरस्थसर्पस्य अयमिति पुरोवर्तित्वेन ग्रहणायोगात् ।
नच सर्पवदिदमशोपि भ्रमविषय एवेति वाच्यं, इदमशस्य चक्षुस्सम्प्रयोगं विना रजतममानुदद्यात् । भ्रम-
त्वागेव सिद्धस्येदमशस्य न भ्रमविषयत्वमिति । किञ्च- जगत्कायोत्पत्त्या ब्रह्मणोपि कायोत्पत्त्यनुरूपत्व-
रूपस्तुनिरूपत्वं नैव दृश्यते, प्रत्युत जगत्कायोत्पत्त्यनुरूपत्वमेव दृश्यते । सच्चिदानन्दलक्षणाद्ब्रह्मण कथ-
मनृतजडदुःखात्मकजगत्कायोत्पत्तिरिति । नचाज्ञानमेव जगत्कारणमिति वाच्यं, यतो वेत्यादिश्रुतिविरो-
धात् । नच ब्रह्म निमित्तकारणमज्ञानं तूपादानमिति वाच्यं, “भ्रूतिश्च दृष्टान्तानुपरोधा”दिति स्व-
विरोधात् । तस्माद्भिचारासहत्वमेव वस्तुनो दुर्निरूपत्वं । तच्च भेदस्यास्तीति दर्शितमेवेति । यच्चोक्तं
भेदमूलस्य स्फुरितरूपत्वेन भेदस्तुनिरूप एवेति, तदप्यसत्- भेदमूलस्याज्ञानस्य सदसदनिर्वाच्यत्वेन
दुर्निरूपत्वाद्भेदोपि दुर्निरूप एव । यदप्युक्तम्—भेदबाधकप्रमाणजन्यप्रतीतेरपि मिथ्याविषयत्वेन भेदस्य
पारमार्थ्यप्रसङ्ग इति तदप्युक्तम्—भेदस्य तद्बाधकप्रमाणस्य तज्जन्यप्रतीतिश्च ब्रह्मभिन्नत्वेन मिथ्यात्वा-
त्कथं भेदस्य पारमार्थ्यप्रसङ्ग । नहि भेदो मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वाद्भ्रज्जुसर्पवदिति प्रतीतेर्मिथ्यात्वमात्रेण
भेदस्य ब्रह्मभिन्नत्वाभावस्याद्येन सत्यत्वं प्रसज्येत, अयं सर्प इति (रज्जुसर्पस्थले) प्रतीतेर्मिथ्यात्वेपि किं
रज्जुसर्पस्य सत्यत्वं प्रसज्यते । नच मिथ्याज्ञानेन कथं भेदस्य बाध इति वाच्यं, मिथ्याभूतदण्डज्ञानेनापि
रज्जुसर्पस्य बाधदर्शनात् ।

ननु किं तवाद्द्वैतशास्त्रनिर्णयसत्य उतासत्य । आद्ये ‘रतशास्त्रे निर्णये सत्ये सत्याम्सुल्लोक-
कल्पना’ । द्वितीयेपि ‘ब्रह्म सत्त्वं जगन्मिथ्येति निर्णयस्यासत्त्वे जगत्स्वरूपमेव स्यादिति चेन्नैवम्—

किं त्वमस्च्छास्त्रनिर्णयस्य लोकस्य वा यावद्यवहारं सत्यत्वमभिप्रैपि, यद्वा पारमार्थिकम् ? आद्ये-
 इष्टापत्ति । न हि भूरादिलोकानामस्च्छास्त्रस्य वा व्यवहारदशाया वाध । न द्वितीय - परमार्थतो
 लोकस्य शास्त्रस्य वाऽभावात् । नचैवं व्यवहारदशायामस्च्छास्त्रनिर्णयोपि सत्य इति वाच्यं, किं
 व्यवहारदशाया प्रतीयमानत्व व्यावहारिकसत्यत्वमित्यभिप्रैपि? किं वा व्यवहारदशायामवाधितत्वम् ?
 नाथ - तद्यसति रज्जुसर्पादेरपि व्यावहारिकसत्यत्वापत्ते । द्वितीये तु- न त्वच्छास्त्रनिर्णयस्य सत्यत्व-
 मवाधितत्वाभावात् । अद्वैतप्रतिपादकमपौरुषेय हि वेदान्तशास्त्रं द्वैतप्रतिपादकशास्त्रान्तराणि वाधते,
 यथा रज्जुजानं सर्पज्ञानदण्डज्ञानभूच्छिद्रज्ञानादीनि वाधते तद्वदिति । अयं भावः—'तत्सत्यमतोन्वयार्त'-
 मिति श्रुति ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्येतीमं यथार्थमंशं बोधयन्ती सती अयथार्थबोधकशास्त्रान्तराणि वाधमाना
 च सती ब्रह्मभिन्नत्वेनात्मानमपि मिथ्येति बोधयत्येवेति । नचैव स्वनाशकत्वं स्वम्य कापि न दृष्टमिति
 वाच्यं, कतकरज आदौ तद्दर्शनात् । कतकरजो हि नीरे निक्षिप्तं सत्रीरगतमालिन्येन साकमालान-
 मप्यथो नयनीरं नीरजस्कं करोति । तस्मादितरशास्त्रवदद्वैतशास्त्रस्यापि मिथ्यात्वाविशेषोपि तत्प्रति-
 पादितस्य ब्रह्मरूपस्वार्थस्याद्वैतस्य सत्यत्वेन स्वैतरशास्त्रवाधकप्रमाणराजत्वमुपपद्यते व्यवहारदशायामिति
 न जगन्मिथ्यात्ववाध इति । यदुक्तं भेदानभ्युपगमे वादिप्रतिवदिरूपेण कथानुपपत्तिरिति तच्चासत्—
 यावद्यवहारं सर्वस्याप्यस्तित्वाभ्युपगमात् । न हि वयं व्यावहारिकं भेदं प्रतिषेधाम, किंतु पारमार्थिक-
 मभेदं प्रतिपादयाम इति । एतेन प्रत्यक्षस्य सन्नात्रावगाहित्वे प्रत्यक्षेण भेदस्यागृहीतत्वात्किमित्यधार्थी
 महिषदर्शनेन निर्वर्तत इति रामानुजप्रश्नो दत्तोत्तरः । प्रत्यक्षेण प्रमाणेन सन्नात्रे गृह्यमाणेपि
 आविद्यकप्रमाणाभासेन घटपटादद्वैतस्यापि गृह्यमाणत्वादिति । यथा चाक्षुषप्रत्यक्षेणेदर्शने गृहीतेपि
 आविद्यकप्रमाणाभासेन सर्वस्यापि ग्रहणाद्वीत्या पुरुष फलायते तद्वदिति । यदुक्तं रामानुजेन
 प्रतिसंवेदनं भेदाभ्युपगमात्प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवापतितमिति तदसत्—उपाधिभेदादेव संवेदन-
 भेदो नतु स्वत । यथा घटादयुपाधित एव गगनभेदो नतु स्वत तद्वत् । तथा च ज्ञानभेदस्याप्रामाणि-
 कत्वान्न प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वम् । नचैवं सर्वेषां संवेदनानामेकविषयनायामेकेनैव संवेदनेनाशेष-
 ग्रहणादन्धनधिराद्यभावश्च प्रसज्येतेति वाच्यं, किं त्वं ज्ञानानेकत्वं ब्रवीषि, यद्वा ज्ञानावच्छेदकवृत्ति-
 नानात्वम् ? आद्ये- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतिपराहत तय वचनम् । द्वितीये
 इष्टापत्ति - विषयभेदादिना वृत्तीना नानात्वात् । तथा च तत्तद्विषयाकाररुच्यत्वा तद्विषयावभासमित्यदोष ।
 नच सर्वापि वृत्तिस्संमातविषयैवेति त्योक्तमिति वाच्यं, प्रमाणवृत्तिरेव सन्नात्रविषया न त्वत्रियावृत्ति-
 रित्युक्तत्वात् । यद्वा चक्षुरिन्द्रियद्वारा निर्गतान्त करणवृत्तिरूपाध्यासाधिष्ठानचैनन्यमेव व्याप्नोति, नतु
 रसाद्यधिष्ठानचैनन्यमिति नियमस्य दर्शितत्वात् इति । किंच- ज्ञानं निर्विषयं तथैकमिति वदन्तं प्रति
 संवेदनानामिति एकविषयतायामिति च प्रश्नस्याकर्तव्यत्वत् । अपि च सन्निकृष्टकज्ञानानामनेक-
 मन्माभिरभ्युपेतमेव । निर्विकल्पकज्ञानस्यैवनेवत्वं नाभ्युपेतम् । शब्दमूर्धन्याज्ञानानि च सन्निकृष्टक-
 न्येवेति न कोपि दोष इति । यदुक्तं रामानुजेन निर्विद्योपसन्नात्रस्य प्रत्येकैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य

प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यादिति तदसत्—प्रत्यक्षेणैवेत्यस्य कोप्य - किमिन्द्रियार्थतन्निर्गम्य-
 ज्ञानेनेति, यद्वा प्रत्यक्षममाणेन्द्रियेणेनेति, अथवा अन्तःकरणवृत्तिरूपप्रत्यक्षममाणेनेति ? नाय- तस्य
 पल्लमूतज्ञानत्वेन विषयग्राहकत्वायोगात् । न द्वितीय - अतीन्द्रियत्वाद्ब्रह्मण । तृतीये तु सा विमन्त-
 करणवृत्ति चक्षुरादीन्द्रियद्वारा निर्गता उतानिर्गता ? नाय - तथाविधवृत्त्या रूपाद्बुद्धिर्दत्तं सद्रूपत्वेव
 प्राप्नोते, ननु सन्मात्रमिति । द्वितीये तु अनिर्गतानिर्विशेषत्रयाकारा सा वृत्तिरागमेनैवोत्पादेति नागमस्य
 वैयर्थ्यमिति । यच्चोक्तम्—सन्मात्रमग्नय प्रत्यक्षविषयये प्रमेयभावापत्त्या जडत्वादयमस्युरेति
 त्वयैरोक्तमिति रमानुनेन तदस्यमत्—वृत्तिप्रतिकल्पितचिदाभासस्वप्नगतज्ञानाप्यवयमेव प्रमेयत्वं, न
 वृत्तिव्याप्यमित्युक्तत्वात् । यद्वा किं वस्तुनो प्रमेयत्वं ब्रह्मण उन व्यवहारत ? न य - वस्तुन प्रमावृ-
 प्रमाणयोरेवाभावत् । द्वितीय कस्य इष्ट एव । जगत् एव ब्रह्मणि पल्लितत्वेन कथं प्रमेयत्वस्या-
 कल्पितत्वमिति । तस्मान्न ब्रह्मण प्रमेयत्वयुक्तत्वात्प्रादिसङ्ग । ननु केन कल्पितं ब्रह्मणि प्रमेयत्वा-
 दिकमिति चेदुक्तमेवाज्ञानेनेति ।

ननु उक्तमेव तथापि किं तदज्ञानं ब्रह्मणोऽभिन्नमुन भिन्नम् ? आद्ये ब्रह्मणो जडत्वात्प्रापि ।
 द्वितीये अज्ञानप्रतियोगिकस्य भेद किं भिन्नं ब्रह्मणि वर्तते, उताभिन्ने ? आद्ये आत्माश्रयादिदोष-
 प्रसङ्ग । द्वितीये व्यापान इति चेन्मैरम्— अज्ञानं ब्रह्मणो न भिन्नं, नाप्यभिन्नं नापि भिन्नमित्ये,
 किन्तु भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्यां दुर्निरूपमेव । अनन्य अनिर्वाच्यमित्युच्यते । अज्ञाने ऽपि ब्रह्मणोऽपि ।
 अग्निशक्तिश्च अग्नेर्भिन्नत्वादिना दुर्निरूपैव । तथाहि यद्यग्निशक्तिरग्नेरभिज्ञा तर्हि शक्तिमन्त्रादिना
 अग्निशक्तिप्रतिपत्त्येऽग्नेर्नाशम्यात् । यदि भिन्ना अग्ने पृथगुपगम्येत् । न भिन्नाभिन्ना एव अग्नि-
 धर्मद्वयव्यत्ययोगात् । तस्माद्दुर्निरूपैव इति । ननु यद्य अज्ञानं तत्रयुग्मेदश्च दुर्निरूपं तथा
 अभेदोपि दुर्निरूप एव । किमभेदो ब्रह्मण स्वरूपम्, उत धर्म ? आद्ये प्रतियोगिनिरपेक्ष्यगता-
 प्रसङ्ग । न तु तथा व्यवहारोक्ति । किं तु प्रतियोगिगतापेक्ष एव ब्रह्मणा भवत्यभेदो, “यत्त्वंमे घटा-
 काशो न भिन्नो नमसो मया” इत्यादिप्रतीते । द्वितीये- ब्रह्मणमग्निरुपेक्ष्यगतापेक्ष । तन्व्याप-
 निद्वान्तमन्त्रेति चेन्मैरम्— अभेदो दुर्निरूपमनुगिरूपो वा भवतु किमस्याकं तेन ? नहि ब्रह्मणोर्द-
 साधनम् येन तत्स्वरूपे वा धर्मो वेति त्वया बोधेन, किन्तु भेदं प्रतिषेधाय - ह्युक्तिश्च “भेदं नानि
 किञ्च”नेति भेदमेव प्रतिषेधति । नकारैतमपि प्रतिषेधयति ह्युक्तिरिति वाच्यं, भेदनिषेधस्य शास्त्रात् ।
 न च ‘सलिल एको द्रष्टाऽर्शनं’ इति द्वैतसिद्धिं ब्रह्म प्रतिषेधयतीति वाच्यं, तस्येष्टत्वात् । न च भेदसिद्धिं
 ब्रह्म भेदाभावविशिष्टमेवेति वाच्यं, ननुवाच कस्य चिद्ब्रह्मणो विशेष्य विशेष्ये वा भवति, अभावत्वा-
 देव शास्त्रसिद्धिरिति । न च भूतं घटाभारदिति प्रमेये घटाभावस्य विशेष्यत्वं भूतत्वे घटाभ-
 इति प्रमेये तस्य विशेष्यत्वं न शास्त्रविद्विरेक्युपेक्षेति वाच्यं, विशेष्यविशेष्यत्वरेव धर्मत्वदभावस्य
 च शास्त्राभेदस्युपेक्षेति वाच्यं, न च भेदस्यैव विशेष्यत्वभावात् न भेदाभावस्य भावत्वेन
 नभावत्वभावभावस्य भावत्वाभ्युपगमादिनि वाच्यं, भेदस्य ब्रह्मण्यनेन कश्चित्त्वेन कश्चित्त्वेन-

स्याधिष्ठानानतिरेकाद्भेदाभावो ब्रह्मैव यथा रज्जुसर्पाभावो रज्जुरेव । नचैवं भेदाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे
 सत्यभावस्वरूपमिति प्राप्तमिति वाच्यं, न केवलाभावस्य स्वरूपत्वं, किंतु भेदाभावस्य जगद्भावस्य वा
 तदिति । नचैवं घटाभावोपि ब्रह्मैवेति वाच्यं, वस्तुतस्तथात्वेपि मृदि घटस्य कल्पितत्वेन घटाभावो मृत्स्व-
 रूपमिति व्यवहारः । नच वस्तुतस्तथात्व कथमिति वाच्यं, मृद्वचिच्छन्नचैतन्य एव घटस्य कल्पितत्वात् ।
 एषं सर्वमपि द्वैतं तत्तदवच्छिन्नचैतन्य एव कल्पितमिति कृत्वा रज्जुसर्पाभावोपि रज्ज्वचिच्छन्नचैतन्यमेव ।
 तच्च रज्ज्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यमज्ञानावच्छिन्नचैतन्यमेव, तस्य तत्र कल्पितत्वात् । तावच्चैतन्यमज्ञानावच्छिन्नं
 ततो महदाद्यवच्छिन्नं, ततो महामूलावच्छिन्नं, तदुपरि भौतिकावच्छिन्नं च भवति । अज्ञानस्य चानादि-
 त्वादज्ञानावच्छिन्नचैतन्यमनाद्येव । महदाद्यवच्छिन्नचैतन्यानि तु सादीनि, महदादीना सादिनात् ।
 एतेन ब्रह्मप्यज्ञानेन जगत्कल्प्यता नाम, तदज्ञानं ब्रह्मणि केन कल्पितमिति शङ्का परास्ता । तस्या-
 नादिसिद्धत्वात् । नच त्वयैव पूर्वमुक्तमज्ञानं कल्पितं कार्येण लिङ्गेनेति वाच्यं, कार्यलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठ-
 मज्ञानमनुमितमिति तदर्थात् । दाहरूपकार्येणानौ शक्ति कल्पयाम इत्यादौ तथाऽर्थश्रयणात् । नहि
 वयमपूर्वामनौ शक्तिं कल्पयितुं शक्नुमः । नचैवमनादित्वे सत्यज्ञानस्य नाशो न म्यादिति वाच्यं,
 अनादिप्राग्भावस्य नाशदर्शनात् । नचानादिभावस्य नाशो नेति वाच्यम्, अज्ञानस्य भावत्वाभावत्वाभ्या
 दुर्निरूपत्वात् । यद्यज्ञानं भावमर्हि सतस्तस्य निरुच्ययोग, यद्यभावमर्हि शशशुद्धवत्प्रतीत्ययोगोऽसत-
 स्तस्येति । यद्वा अज्ञानस्यानादित्वं न जन्माभावप्रयुक्तं, किंतु तत्कल्पकाभावप्रयुक्तं, तज्जन्मोपलभिन-
 काराभावप्रयुक्तं च । ब्रह्मणोऽक्रियत्वात्तज्ज्ञानकल्पकत्वं, तद्विषयं तु वस्तु नास्त्येव । अज्ञानाभावे तज्जन्म-
 संवत्सराद्यात्मककालस्य कथं सत्त्वमिति काराभावश्च । नचैवं कथमज्ञानस्य जन्मेति वाच्यं, अधिष्ठा-
 नस्य ब्रह्मणस्तत्त्वात् । नच सत्यप्यधिष्ठाने निमित्ताभावात्कथं तज्जन्मेति वाच्यं, श्रौतम्यार्थम्यातीन्द्रि-
 यस्य नातिशङ्कनीयत्वात् । नच श्रुतावज्ञानजन्म न श्रूयत इति वाच्यं, 'माया चापि वा च स्वयमेव
 भवतीति श्रुते । नचादित्यो यूप इति वक्तव्यं विरुद्धस्य श्रौतम्यार्थस्य परिमह इति वाच्यं, अवि-
 रद्धत्वात् । कथम् ? उच्यते जगद्रूपकार्यलिङ्गकानुमानगम्याज्ञानस्य कार्याभावे लिङ्गाभावादेवानुमा-
 नानवतारेणासिद्धे । नच प्रत्येऽज्ञानाभावमर्हति वाच्यं, तत्र सूक्ष्मप्रपञ्चसत्त्वात् । नचैवं प्रपञ्चल-
 ययोरुभयोरप्यज्ञानसत्त्वत्वमित्येवेति वाच्यं, मुक्तावभावात् । नहि मुक्तौ सूक्ष्मरूपमस्यूलरूपो वा कथि-
 त्पपञ्चोन्ति- येनाज्ञानमस्तीत्यनुमीयेत । नच मुक्तावेव ब्रह्माद्वितीर्थे न तु सर्वदा- सत्त्वदज्ञाननक्ता-
 र्यवेरिति वाच्यं, तस्य नित्यमुक्तत्वात् । नचेदानीं तस्याज्ञानमत्वात्कथं नित्यमुक्तत्वमिति वाच्यं, यद्
 दृष्टयैव तस्याज्ञानसत्त्वमिति । यथोक्तं दृष्ट्या सूर्यं तमसम्मत्त्वम् । इति । अथवा अज्ञानं सदित्वा-
 नादित्वाभ्यां दुर्निरूपमेव । फलत्वाभावात् सदित्वं, जन्मद्वयगत्यानादित्वमेव सर्वथ नि दुर्निरूपत्व देव
 तस्यानिर्वाच्यत्वलक्षणे मित्वात्वं सन्नच्छन्ने । नहि यदा कथपि विधया निरूप्यते तदा मित्या भवितु
 मर्हति- निरूपणानर्हत्वादेव हीन्द्रियत्वाद्वा मित्यत्वात्परम्पर । नचैवमनादित्वेऽपि दुर्निरूपेति
 नेत्यदि सा ब्रह्मभित्तत्वेन विवक्षिता नर्हि दुर्निरूपेति । यदि तु नैव तर्हि मुनिनैव । अथवा मोक्ष

परमपुरुषार्थं नित्य इति क्वचिद्दृश्यते । वन्धवन्मोक्षोपि मिथ्यैव । वन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्येति क्वचित् । न च मोक्षस्य मिथ्यात्वं क्वचिदपि न दृश्यते इति वाच्यं, 'न निरोधो न चोत्पत्ति न वन्धो न च साधक, न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ'तेति श्रुते । तस्माद्भेदे यदि ब्रह्मभिन्नस्तर्हि मिथ्यात्वाद् दुर्निरूप एव । यदि तु ब्रह्मैव तर्हि सत्यत्वानुनिरूप एवेति संशेष ॥

ब्रह्मणः व्यावृत्तिरूपत्वखण्डनम् ।

अथ किं ब्रह्मण व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, उत स्वरूपान्तरमस्तीति विचार्यते— 'अथात आदेशो नेति नेतीति' श्रुतेर्व्यावृत्तिरेव स्वरूपमिति केचित् । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्मे'ति श्रुतेर्ज्ञानमेव स्वरूपमिति परे । तत्र क पक्षस्माधीयान्, उत्तर । तथाहि—अर्थाधि विना निषेधायोगान्नेतिनेतीति निषेधो निषिध्यमानसकल्पद्वैतावधिभूतमेव ब्रह्म प्रतिपादयति, नतु व्यावृत्तिरूपम् । व्यावृत्तिर्हि निषेध । नच द्वैताभावो ब्रह्मेति स्वयऽसकृदुक्तमभावश्च निषेध एव नञर्थत्वादिति वाच्य, मृदि कल्पिते घटे ध्वन्ते सति मृदेवावशिष्यत इति घटाभावो मृदेवेति यथोच्यते तथा ब्रह्मणि कल्पिते जगति ब्रह्मसाक्षात्कारेण बाधिते मति ब्रह्मैवावशिष्यत इत्यभिप्रायेण जगदभावो ब्रह्मेत्युक्तमिति । नच घटाभावो न मृदिति वाच्य, गीताभाष्ये रामानुजैव घटस्य चूर्णभावोपविरेव प्रध्वंसाभाव इत्युक्तत्वात् । तथाच वेदान्तदेशिकेन व्याख्यातत्वाच्च । किंच यदि व्यावृत्तिरेव ब्रह्मस्वरूपत्वं तर्हि तत्प्रतियोगिद्वैतस्य तत्त्वं न स्यात्तच्चानिष्ट, सर्वं ब्रह्मेति सर्वस्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वश्रवणात् । कल्पितस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति न्यायाच्च । रज्जुसर्पस्य हि रज्जुरेव स्वरूपम् । एव जगतोपि ब्रह्मैव स्वरूपमिति सिद्धे कथं व्यावृत्तिरेव ब्रह्मस्वरूपत्वम् ।

ब्रह्मणः ज्ञानानन्दरूपत्वोपपादनम् ।

तस्माज्जगदध्यासाधिष्ठानत्वेन जगन्निषेधावधित्वेन च वर्तमानं ब्रह्मस्वरूपं न व्यावृत्तिमार्तं, किंतु ज्ञानमेव । न चानन्दमपीति वाच्यं, ज्ञानाभिन्नत्वादानन्दस्य । न चाभेदे तयोर्घटद्वन्द्वमभ्योरिव पर्यायत्वं स्यात्त चेष्टापत्ति 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतावन्वतरस्यैवपर्ययप्रसङ्गात्पुनरुक्तिदोषाधिति वाच्य, एकार्थवाचिनोरपि शब्दयो मष्टृत्तिनिमित्तभेदेन पौनरुक्त्यपरिहारात् । मृत्युजयदिशव इतिक्व । मृत्युहृत्यमङ्गलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन हि तच्छब्दद्वयमेकस्मिन्नेव वाक्ये प्रयुज्यते । यथा च 'व्यासो नारायणो हरि'रिति । कथमत स भेद इति चेत्प्रदर्श्यते— सर्वावभासकत्वं ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं परमभेदास्पदत्वमानन्दमितृत्वं चाऽऽनन्दशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । न चाप्रामाण्यशङ्का दर्शितार्थे, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, एष खेवानन्दया'तीत्यादिश्रुते । ननु तच्च सर्वावभासकं ज्ञानं ब्रह्म कोऽवभासयतीति चेन्मैवम्—स्वन एत भासमानत्वाचस्य । अन्यथाऽनवस्थादोषात् । ज्ञान हि स्वयंप्रकाशं 'तमेव भान्त'मिति श्रुतेश्च । ननु यदि ब्रह्म स्वत एव सर्वदैकरूपेण भासते, तर्हि भासमाने तस्मिन्ब्रह्मणि कथं जगदध्यास ? अभासमानाया हि शुक्तिकाया रजताध्यास, शुक्तिमान्तरजताध्यासविरोधित्व दिति चेदुच्यते—शुक्तिकाया सर्वात्मनाऽभासमानाया तुत्र रजताध्यास तस्मात्सामान्यतो भासमान एवाधिष्ठाने शुक्त्यादिरूपे रजताध्यास, नतु सुतरामभासमाने, ना

विशेषाकारेण भासमाने वा । एव सामान्यतो भासमान एव ब्रह्मणि जगदध्यास इति । नच निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषाकाराभावादुक्तव्यवस्था न सिद्धवतीति वाच्यं, यावदविद्य ब्रह्मण्यपि निर्विशेषे कल्पितविशेषाभ्युपगमात् । नहि वयं निर्विशेषे ब्रह्मणि जगदध्यस्तमिति वदाम, किंतु सविशेष एवाज्ञानावच्छिन्ने ब्रह्मणीति । तथा च ब्रह्मणो जगदध्यासाधिष्ठानस्य सामान्याकारस्सन्मात्रं, विशेषाकारस्तु ज्ञानानन्दमिति न भ्रमकाले ब्रह्मविशेषाकारप्रतीति, किंतु तत्सामान्याकारप्रतीतिरेव । यथा शुक्तिकाया इदमशस्सामान्याकार, नीलपृष्ठत्रिकोणत्वादिकं विशेषाकार । न भ्रमकाले शुक्तिविशेषाकारप्रतीति, किंतु तत्सामान्याकारप्रतीतिरेव । अत एवेदं रजतमिति भ्रमप्रत्यक्षं तद्वत् सज्जगदिति भ्रमप्रत्यक्षम् । नतु ज्ञानमानन्द वा जगदिति, यथा शुक्ती रजतमिति न भ्रमस्तद्वत् । अयं च जगद्भ्रमो ज्ञानानन्दब्रह्मसाक्षात्कारान्निवर्तते । यथा रजतभ्रमो नीलपृष्ठत्रिकोणशुक्तिसाक्षात्कारान्निवर्तते तद्वत् । तस्माद्ज्ञानानन्दरूपेणाभासमाने सद्रूपेण च भासमाने ब्रह्मणि जगदध्यास उपपन्न एव । अथापि यदि ब्रह्मणि कथं जगदध्यास इति तदनुपपत्तवेव तवाभिनिवेशस्तर्हि पृच्छानिगाम' 'कथं त्वयाऽध्यस्त जगद्ब्रह्म'णीति । सा हि सर्वं तुभ्यं व्याख्यास्यति । मायाया सर्वं सम्भवतीति न्यायादघटितघटनापटीयम्या मायाया सत्या नास्ति कस्यापि काचिदप्यनुपपत्ति । सत्यामप्यनुपपत्तौ माग्मात्र-मलङ्कारयैव । 'सैयं भगवतो माया यन्नयेन निरुच्यत' इति हि भागवतम् । इति ॥

घटपटादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनम् ।

अथ घटादीना विशेषाणा यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुचितं वा नरेति विचार्यते यथायथा विशेषा अपरमार्था व्यावर्तमानत्वाद्रज्जुसर्पवदित्यनुमानादुचितमेवेत्यस्मदीयाः । यस्मिन् काले यस्मिन् काले यस्य भाव प्रतीति तस्मिन्नेव देशे तस्मिन्नेव काले तस्याभावा प्रतीतिश्चदृश्यते। ननु यथा त्रिकोणत्वेन विरोधाद्ब्रह्मत्वतो बाधकत्वमन्यस्य बाध्यत्व च भवतीति व्यावर्तमानत्वमात्रं नापारमार्थ्यं नयोत्रैव विनि-
रामानुजः । तदसत्—तथासति रज्जुसर्पोपि परमार्थभूत एव स्यात् । न दोषस्मिन्नेव काले रज्जुसर्पज्ञानयोर्द्विगोमसम्भव, येन प्रत्तरज्जुज्ञानेन दुर्बलसर्पज्ञानस्य नाध इत्युच्येत । नहि भ्रमकाले रज्जुज्ञानमस्ति, नापि प्रमाकाले सर्पज्ञानम् । ननु वयं ज्ञानस्य क्षणिकत्वमभ्युपगच्छाम, येनोक्तदोष स्यात् । किंतु त्रिचतुरक्षणेपर्यन्तस्यायित्वं । तथा च रज्जुज्ञानकालेपि सर्पज्ञानमप्येव । प्रवलेन तेन बाधितत्वान्निवर्तते इति चेन्नैवम्—रज्जुज्ञानकाले सर्पज्ञानाभावात् सर्पज्ञानमवसिद्धत्वात् । नहि शृङ्गा-
बाहुद्वयमिव मिथो युजमानं रज्जुसर्पज्ञानद्वय कस्यचिदप्यनुभवमिदम् । नच वृत्ते स्वशिरोध्युत्पत्ति पर्यन्तस्यायित्वस्य त्वदीयैरभ्युपगन्त्वाद्ब्रह्मकारुत्सुदयपर्यन्तं सर्पाकारविद्यारुचिरस्तीति वाच्यं, तथासति दीपोदयपर्यन्तं तमो वर्तते इत्यत्र यथा न दीपतमसोरैककालवर्तित्वं तद्वद्रज्जुसर्पदृश्योर्नैककालत्वमिति सिद्धमेव । ननु तमो बाधित्वा दीपो न जात, दीपोदयत्वात्तमोनाथायोगात् । किं तर्हि दीपो जायमानमनेव तमो बाधते, तद्वद्रज्जुज्ञानं जायमानं गतेव सर्पज्ञानं बाधत इति चेद्वैवर्त्यं, कथं पुनर्सर्पज्ञाननभावज्ञानयोरैककाल इतित्वमिति चेत्तत्राप्येवमेव । सर्पाभावज्ञानं हि जायमानं सटेन

सर्पज्ञानं बाधत इति । हन्त! तर्हि ब्रह्मणि प्रतीताना घटादिविशेषाणा विशेषाभावज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानाद्वा भवत्येव बाध, सत्यं भवत्येव । कथं पुनर्बाधितानां विशेषाणां सर्पवृक्षधारमार्थ्याभाव । नहि त्वया बाधितत्वाद्द्विशेषा अपरमार्था इत्युक्तं, किंतु व्यावर्तमानत्वादिति चेद्भ्रान्तोसि । व्यावर्तमानत्वं हि निवर्तमानत्वं, नच बाधितस्यैव भवति नाबाधितस्य । बाधितं हि निवर्तते । तथाच व्यावर्तमानत्व बाधितत्व एव पर्यवस्यतीति । नचैवं बाधितत्वादित्येव हेतुर्वक्तव्य इति चेद्व्यावर्तमानत्वं प्रति बाधितत्वं कारणं भवतु नाम । मिथ्यात्वं प्रति तु व्यावर्तमानत्वमेव साक्षात्कारणम् । सन्निरहितत्वाद्बाधितत्व हि व्यावर्तमानत्वद्वारा कारणमिति । यदि तु बाधो व्यावृत्तिरेवेति, तर्हि व्यावर्तमानत्व बाधितत्वमेव नार्थान्तरमिति । एतेन व्यावर्तमानत्वं भिन्नत्व तद्ब्रह्मण्यप्यस्येव, जगत्संस्काराद्भिन्नं हि ब्रह्म । तथा च ब्रह्मापि मिथ्यैव व्यावर्तमानत्वादिति श्रुतप्रकाशिकावचनं—पराहृतम् । मायामयाज्जगतस्स काशाद्भिन्नत्वेनैव ब्रह्मणस्सत्यत्वात्, सत्याद्ब्रह्मणस्सकाशाद्भिन्नत्वेनैव जगतो मिथ्यात्वाच्च । बाधितत्वरूप निवर्तमानत्वरूप वा व्यावर्तमानत्वं तु ब्रह्मणि नास्त्येव । ब्रह्मज्ञानस्य सर्वप्रमाणराजवेदान्तमहावाक्यजन्यत्वेन बाधसाक्षाया एवाभावात् । नच ब्रह्मज्ञानस्य प्रमाणराजजन्यत्वेन प्रमाणान्तरजन्यज्ञानान्मास्तु नाम बाध, ब्रह्मज्ञानाभावादस्त्येव बाध इति वाच्यं, किं ब्रह्मज्ञानस्य बाधो नाम ब्रह्माकारवृत्तिनाशो विवक्षित, यद्वा 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, त सत्यं, अतोऽन्यदार्तम्' इति निश्चयः। मकज्ञानविरट् । आद्य इष्ट एव- नहि ब्रह्मविदोपि सर्वदा तादृशवृत्तिर्भवति । न द्वितीय - ब्रह्मविदस्त्वप्नेपि तन्निश्चयविरहाभावात् ।

नन्वेवं रज्ज्वाकारवृत्त्युदयसमकालध्वंसवत्सर्पज्ञानस्येव घटादिविशेषाकारवृत्त्युदयसमकालध्वंसवत्त्वतो ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमेवाविशेषात् । नचैष्टापतिः- मिथ्याज्ञानविषयस्य वस्तुनोपि मिथ्यात्वात्सर्पवृद्धायापि मिथ्यैव भवेदिति चेन्मैवम्—तथासति घटाकारवृत्त्युदयसमकालध्वंसवत् पटज्ञानस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । नहि घटाकारा पटाकारा च वृत्तिरेकस्मिन् काले वर्तते, नच घटपटवृत्त्योरेकस्मिन्नेव वस्तुन्यजातत्वान्मान्यतरज्ञानस्य मिथ्यात्वमिति वाच्यं, तथा घटब्रह्मज्ञानयोरप्येकस्मिन् जातत्वात् । नचैव स्मिन्नेव ब्रह्मणि ब्रह्मज्ञानं घटज्ञानं च जातमिति वाच्यम्, ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मणि जातत्वेपि घटाकारवृत्तेर्ब्रह्मण्यजातत्वात् । नहि वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तराकारवृत्त्युदय - तथासति घटेपि पटाकारवृत्त्युदयप्रसङ्गः । नच रज्जौ सर्पाकारवृत्त्युदयो दृश्यत इति वाच्यं, तत्रापि सर्प एव सर्पाकारवृत्त्युदय इति । नचैवमर्तस्मिन् तद्बुद्धिरित्याभावाद्भ्रजुसर्पज्ञानमपि प्रमैवेति वाच्यम्, रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वादेव तद्ब्रह्मज्ञानस्य अनत्वमिति । नच कथं तस्य मिथ्यात्वमिति वाच्यं, व्यावर्तमानार्थत्वात्तस्य । अबाधितार्थविषयं ज्ञानं प्रमा, बाधितार्थविषयं ज्ञानं तु भ्रम इति सिद्धान्तात् । नचाध्यासो नामाऽस्तस्मिन् तद्बुद्धिरित्येवोच्यते' मेति भाष्य-वृत्तद्वाराचार्यशिविरोधस्तत्रेति वाच्यं, मतान्तराभिप्रायेण तैस्तत्र तथोक्तत्वात् । नच कथं रज्जुसर्पस्य-पदार्थस्य बाधितत्वमिति वाच्यं, व्यावर्तमानत्वात् । नच कथं व्यावर्तमानत्वमिति वाच्यं, रज्जुसर्पस्य-समकालत्वेन तदर्थस्य तत्त्वोत्तरकारणयोर्भावाच्च । नच रज्जुरपि तादृशेति वाच्यं, रज्जुज्ञानात्प्रागेपि तत्त्वत्वात् । अन्यथा इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावेन रज्जुज्ञानानुदयप्रसङ्गात् । प्रातिभासिकस्यैव वस्तुनोऽ-

जातसत्त्वानभ्युपगम । व्यावहारिकस्य वस्तुनस्तु अजातसत्तास्येवेति भाव । यद्यपि सूक्ष्मदृष्ट्या घटादि-
 द्वैतं सर्वमपि रज्जुसर्पवत्प्रातिभासिकमेव तथापि स्थूलदृष्ट्येदमुक्तमिति मन्तव्यम् । नन्वेवं रज्जुसर्प-
 व्यावर्तमानत्वं नास्त्येव घटादिविशेषाणा अमसमकालत्वाभावादिति चेन्नैवम्—यान्यद्व्यवहार अम-
 फालोत्त विवक्षित । तथा च घटादिविशेषाणा व्यवहाररूपभ्रमसमकालत्वसद्भावान्ति व्यावर्तमानत्व-
 मिति । नच ब्रह्माप्येवविधमेवेति वाच्यं, ब्रह्मण पारमार्थिकत्वेन न्यवहारसमकालत्वाभावात् । तस्मा-
 द्घटादयो विशेषा अपरमार्था व्यावर्तमानत्वादित्यनुमानं साधीय एव । यदुक्तं यस्मिन् देशे यस्मिन्
 काले यस्य भावस्तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तस्याभावो यदि प्रतीयते तर्हि स तस्य बाधक इति तदमन्—
 तस्य तदभावज्ञानेनैव बाध इति नियमायोगात् । भास्य भाशान्तेरेणापि बाधस्य दशितत्वाच्च । निशि
 म्याणुं दृष्ट्वा पुरुष इति भ्रान्त प्रात पुनस्तमेव स्थाणु दृष्ट्वा पुरुष इति निशायामहं भ्रान्तोऽस्मीति प्रत्येति-
 तत्र न भ्रमप्रमयोरैककालिकत्वमिति कालनियमायोगाच्च । नच निशि जातस्य भ्रम प्रातर्यावत्स्थाणु-
 तत्त्वसाक्षात्कारं वर्तते इति वाच्यं, मध्यकाले अनन्तज्ञानाना जातत्वान्नष्टत्वाच्च तैर्मज्ञानस्य बाधोऽस्य
 वाच्य इति नहि पूर्वज्ञानमनाधित्वा उत्तरज्ञानं स्वरूपत्वमभ्रजेते । किञ्च बाध्यबाधकभावे भवतु नाम
 विवाद - बाधितस्य व्यावृत्तौ तु नास्ति विनाश, अन्यावृत्तौ बाधितत्वस्यैवमिदं । तथाच व्यावर्तमानत्व-
 भावस्य कथमपारमार्थ्यहेतुत्वम् ? नहि व्यावृत्तमिथ्याभूतं बाधि दृष्टम् । नच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
 श्रुतिव्याख्यायामरे सत्यपदमसत्याद्यावृत्तपरं ज्ञानपदं जडाद्यावृत्तपरमनन्तपदमन्तरतो व्यावृत्तपदमिति
 प्रतिपादितत्वाद्भवदीयैरेव असत्याद्यावृत्तमिथ्याभूतं ब्रह्म दृष्टमिति वाच्यं, तत्र व्यावृत्तपदस्य भिन्नार्थ-
 बोधकत्वात् । नहि ब्रह्मण बाधफलभूता व्यावृत्ति वयं वदाम - सर्वत्रानुवृत्तस्य ब्रह्मण तुनाधित्वात्स्य-
 योगात् । एतेन परिच्छिन्नस्यैव व्यावर्तमानत्वमिच्छिन्नपरिच्छिन्नस्येति मिदम् । तथाच पटादयोऽ-
 परमार्था परिच्छिन्नत्वाद्यावर्तमानत्वं ब्रह्मवदिति प्रयोगश्च सूचित । घटादीना परिच्छिन्नत्वं च देशान्तर-
 फालवृत्तं वस्तुवृत्तमिति त्रेधाऽस्ति तत्रिविधपरिच्छेदराहित्यदेव नन्तं ब्रह्म । अन्तो हि परिच्छेद इति ।
 घटादीना परिच्छिन्नत्वाद्यावर्तमानत्वं व्यावर्तमानत्वाच्च परिच्छिन्नत्वमिथ्योन्वायव इति भयम्- इदं-
 दानीं घटो नास्ति, घट पटो न भवतीति यथार्थानुभवाद्घटस्य देशकालत्वानुभवात्परिच्छेदात्मन्ती-
 त्ववश्यमभ्युपेयम् । इहेदानीं पटोन्तीत्यनुभवस्यदेव देशान्तरे पान्यन्तरे पटो नाम्नीति बभूवन्तरे
 पटत्वं नाम्नीति चाभ्युपेयम् । तथाच मति नहि दृष्टेऽनुभवमिति न्याय दर्शानुभवस्य इयथाप्यन्यो-
 न्याययो न दृष्ट इति । यदा परिच्छिन्नत्वव्यावर्तमानत्वयोः कल्पनमेवम्, देशान्तरगतत्वान्तराद्बभूवन्तरे
 निवृत्तिरेव हि क्वचन परिच्छेद । यद्वोक्तं शून्यकल्पनाकाश- विरोधनापरेऽनुभवस्य न्यवर्तमानत्वं
 मिथ्यात्वमाप्तमिति तदमन्—तदेतदुक्तस्य व्यावर्तमानत्वस्य कल्पनस्यैव । नच तेषामनयोरेव
 पटपटयोर्विरोधमावेति पट पटाद्यावृत्तौ दृश्य इति वाच्यं, यदपि गोपेति न्यायिणां हि मिति
 सूक्ष्मज्ञानाद्घटो न्यावृत्तो न स्यात् । तस्मात्तो दग्नाद्यावृत्त इति स्वतोऽन्ये कल्पेऽप्येव विरोधो
 न्यावृत्तौ । नच मति पटपटयोर्विरोधे पट पट पटो वा कथं कल्पेते इति वाच्यं,

तन्मतेजो नेतिवद्वद पटो नेति प्रतीत्यं तद्विरोधसिद्धे । नच सा प्रतीतिर्न बाध्यबाधकभाववृत्ता
किंतु भेदवृत्तेति वाच्यं, भिदिर्विदारण इति धात्वर्थस्य भेदस्य विदारणस्य कर्म बाध्यबाधकभावाति
रिक्तत्वम् । काष्ठस्य हि दाहकोग्निरिव भेदक परशुरपि बाधक एव । अन्यथा शत्रुन्वाधितुमिच्छु
पुर्य खड्गं न स्वीरुयात् । नच नाथ घटपटयोर्भेदो विदारणरूप किंतु तद्विन्न एवेति वाच्यं,
घटपटभेदो विदारणाद्धिन्न इत्यत्र भिन्नशब्दप्रतिपादितो भेद किं रूप, किं विदारणमुत तद्विन्न । आद्ये
तदेव विदारण प्रवृत्तेऽप्यस्तु । द्वितीये अनन्यथा । नच घटपटयोर्भेदो द्वैधीभाव इति वाच्यं, कि-
मेकधावस्थितयोर्घटपटयोर्द्वैधीभाव उत द्विधा स्थितयो र्नाद्य तयोरेकधावस्थित्यभावात् । नान्य
पिष्टस्य पेपणमिनिवर्धन्यासुक्तत्वात् । किं चायं द्वैधीभावोपि विदारणक्रियानिष्पाद्य एव । घटो हि
निदारितस्मन्द्वैधीभावमापद्यते । नच घटपटयो पृथगवस्थान भेद इति वाच्यं, पृथक्पदार्थस्यैव भेदत्वे
नात्माश्रयात् । पृथगनवस्थितयो पुरपटुण्डलयोर्भेददर्शनाच्च । पृथक्वस्थितयोर्घटयोर्भेदादर्शनाच्च ।
नच भिन्नाकारवत्त्वं घटपटयोर्भेद इति वाच्यं, तदाकारभेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् । नचाकारयोरेकस्य
वैषम्यमेव भेद इति वाच्यं, किमिदं वैषम्यं किं भेद उत निरोध यद्वाऽन्यत् । आद्ये दोष उक्त एव ।
द्वितीये तवास्मरपक्षप्रवेग एव । तृतीये त्वसिद्धमेव । तस्माद्विरोध एव भेद इति कृत्वा नास्ति भिन्नयो
रविरोध । नच सति विरोधे तेजस्तमसोरिव बाध्यबाधकभावस्यादिति वाच्यं, घटस्य मृत्पिण्डारब्धत्वेन
मृत्पिण्डघटयोरविरोधेपि घटाकारस्य पिण्डाकारबाधकत्वदर्शनात् । नच कार्यकारणयोरैवाविरोधस्तदा
कारयोस्तु विरोध एवेति वाच्यं, मृज्जन्ये घटे मृदाकारोपलभ्यात् । परिणामवाद एव कारणाकारबाध
कत्व कार्याकारस्य क्षीराकारोपमर्दं विना क्षीरस्य दध्याकारपरिणामायोगात् । आरम्भवादे तु न कार
णाकारोपमर्दं तन्वाकारस्यैव पटे दर्शनात् । नचैवमविरोधेपि कचिद्बाध्यबाधकभावोस्तुनाम विरोधे
तु बाध्यबाधकभावाभावो नेति न दोष इति वाच्यं, विरोधे सति बाध्यबाधकभाव बाध्यबाधकभावे सति
विरोध इत्यन्योन्याश्रयात् । नच विरोध एव बाध्यबाधकभावस्य हेतुरिति वाच्यं, बाध्यबाधकभावातिरिक्त
विरोधस्यैवाभावात् । नहि तेजस्तमसोर्बाध्यबाधकभावातिरिक्त कश्चिदस्ति विरोध । नच विरोधाति
रिक्तबाध्यबाधकभावाभावेपि बाध्यबाधकभावातिरिक्तविरोधोस्ति मनुष्येषु, तथा दर्शनादिति वाच्यं, तर्हि
स परश्रयोऽसहनरूपो मत्सर परद्रोहचिन्तनादिरूपो द्वेषो वास्तु, कामानुज क्रोधोवास्तु, सर्वधापि चित्त-
वृत्तिविशेष एवेति न तस्य निरोधस्य सम्भवोऽचेतनेषु । तथा च घटपटाकारयोर्विरोधातिरिक्त वैषम्यं
नास्त्येव । एष घटपटाकारयोर्विरोधादेव प्रकाशतमसोरिव सामानाधिकरण्याभाव । तादृशविरुद्धाकार
वत्त्वादेव घटपटयोश्च विरोध इति । नचैवं कथं घटपटयोर्विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्यामिति वाच्यं, तयो
स्सामानाधिकरण्याभावात् । ननु यथा एकस्मिन्नेव गुहे एककालावच्छेदेन तेजस्तमसो न स्त तथा
एकस्मिन्नेव गुहे एककालावच्छेदेन घटपटौ न स्त इति न, किंतु स्त एव । अतस्तयोरस्त्येव सामा-
नाधिकरण्यामिति चेन्मैवम्—एकस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे एककालावच्छेदेन प्रकाशतमसो अपि स्त एवेति
तयोरेपि सामानाधिकरण्यामस्त्येव । यदा मेरोरुत्तरदिवस्य नामहमन्दैः मेरोर्दक्षिणदिवस्याना निशेति

सिद्धान्तात् । यदि तु एकस्मिन् गृहे तेजस्तमसी न स इत्युच्यते तर्हि एकस्मिन् प्रदेशे घटपटावपि न स एव । यावान्प्रदेशो घटेन व्यासस्तावत्येव प्रदेशो पटो न हि भवति । नच घटपटौ युगपद्दृश्येते, नतु तेजस्तमसीति वाच्यं, देहलीस्थेन पुरुषेण गृहस्थान्तस्तेजो बहिस्तमश्च युगपद्दृश्यत एवेति । नचैकस्मिन्नेव गृहे युगपत् दृश्येते तमस्तेजसीति वाच्यं, घटपटावपि युगपदेकस्मिन्प्रदेशे नैव दृश्येते इति । तस्माद्द्विरुद्धावेव घटपटौ । अत एव घटे पटाभावः पटे पटाभावश्चोपलभ्येते । यथा तेजसि तमसोऽभावस्तमसि च तेजोऽभाव इति । एवं सति घटस्य पटाद्यावर्तमानत्वविरोधहेतुकमेवेति व्यावर्तमानत्वं मिथ्यात्वमेव । यच्चोक्तं श्रुतप्रकाशिन्यायाम्—साध्यधर्मस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे जगतस्सत्यत्वं, अमिथ्यात्वे तु नाद्वैतसिद्धिरिति तदप्यसन्—किमिदं त्वया सिपाप्रयिषित जगन्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वं व्यावहारिकं, यद्वा पारमार्थिकम् ? आद्ये इथापत्तिः । न द्वितीय - परमार्थतो जगत एवाभावे कथं तन्मिथ्यात्वस्य स्थितिः, कथं वा तन्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वासत्यत्वविचारः, कथं वा अद्वैतहानिरिति । जगत एव तन्मिथ्यात्वस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वाच्च तेन ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वं पारमार्थिकसत्यस्येति भावः । एवं जगन्मिथ्यात्वसाधकत्वं व्यावर्तमानत्वस्य स्थापितम् ॥

मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वहेतोर्ब्रह्मणि व्यभिचारशङ्कानिरासः ।

अथ दृश्यत्वहेतुर्जगन्मिथ्यात्वं किं साध्यति उत नेति विचार्यते—जगन्मिथ्या दृश्यत्वाच्छ्रुतिरजतवदित्यनुमानं ब्रह्मण्यनैकान्तम् । अध्यस्तं स्वाधिष्ठानसमानाधिकरणतया वेषम् । यथा इदं रजतनिती, एवं घटस्सन् पटस्सन्नित्यधिष्ठानस्य सत् प्रपञ्चस्य चैकधीवेद्यत्वाद्ब्रह्मण्यपि दृश्यत्वमस्तीति श्रुतप्रकाशिकाकारः, तन्मन्दम्—स्वयम्भासमाने मानरूपे ब्रह्मणि भास्करे दीपमाम्यत्वम्येव ज्ञानभास्यत्वत्वक्षणदृश्यत्वायोगात् । नच प्रत्यक्षं सन्मात्रमाहीत्युक्तमिति वाच्यं, सदावरकाज्ञाननिवर्तकत्वमेव प्रत्यक्षस्य सन्मात्रमाहित्वमित्युक्तत्वात् । अथापि यदि ब्रह्म दृश्यमेवेत्यग्रहः, तर्हि येन वज्रां येन करणेन ब्रह्म दृश्यते, स कर्ता तच्च कर्णं केनापि दृश्यते वा न वा ? आद्ये किं स्वेन दृश्यते, उताऽन्येन ? नाद्यधर्मकर्तृभावविरोधात् । नच दर्पणे स्वयमेव पुरुषो दृश्यते इति वाच्यं, प्रतिभिन्वत्यैव तत्र दर्शनात् । नच देवदत्त आत्मानं पश्यन्नेव म्थूलोहमिति प्रत्येतीति वाच्यं, तत्र स्थूलस्य देहस्यैव देवदत्तेन दृष्टत्वात् । देहाद्ब्रह्मण्येवमेव देवदत्तत्वात् । द्वितीये सोऽन्य किं केनापि दृश्यते न वा ? आद्ये किं स्वेन दृश्यते, उताऽन्येन ? प्रथमे व्याघात उक्त एव । द्वितीये स चाप्य केनापि किं दृश्यते उत न ? आद्ये किं स्वेन उताऽन्येन ? प्रथमे व्याघात उक्त एव । द्वितीये त्वनब्रह्मा । अथ यदि न दृश्यते इति पक्षः स्वीक्रियते- तर्हि शशाशुद्धबद्धदृश्यमानस्य पदार्थो नास्त्येव । नच आत्मना कर्ता मनसा धरणेन ब्रह्म दृश्यते तदुभयं ब्रह्मणा दृश्यते इति न दोष इति वाच्यम्, तद्ब्रह्म किमात्मानं वेत्ति उत न ? आद्ये व्याघातः । द्वितीये ब्रह्मणोऽजात्मजत्वेनासार्वदस्यम् । अत्र ब्रह्मविद्ब्रह्मणोऽप्येव ब्रह्मविद्ब्रह्मणोऽप्येव च । एवं जीव आत्मानं किं वेद उत न ? आद्ये व्याघातः । द्वितीये यः स्वयमेव जानाति स कथं ब्रह्म जानी-

यात् । एवं ब्रह्मापि कथं जीवं जानीयात्स्वमेव हि ब्रह्म न जानाति । नचाहं सुखीत्यात्मानं सर्वो वेतीति वाच्यं, सुखवदन्नःकरणमेव तत्रात्मना वेद्यते, तत्तादात्म्याध्यासादात्मनि सुखित्वप्रत्यय इति । नहि निर्विकारे आत्मनि सुखं स्वादिविकाराः स्युः । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति हि शास्त्रम् । तस्माद्ब्रह्म जीवो वास्वेनान्येन वा नैव दृश्यते । अत एव तदुभयं नास्तीति प्राप्तम् । न चेष्टापत्तिः, शून्यवादप्रसङ्गात् । ब्रह्माभावस्येष्टत्वेपि जीवाभावस्यानिष्टत्वाच्च । नहि कौपि स्वाभावमस्युपैति- नहि नाहमस्मीति कौपि प्रत्येति । नच प्रत्येत्येवेति वाच्यं, प्रत्येतुरेवात्मत्वात्तस्य सत्त्वात् । तदभावे प्रत्ययस्यैवाभावात् । तथा-चादृश्यत्वगुणको जीवोस्तीत्यभ्युपेयम् । एवं तर्हि अदृश्यत्वगुणकं शशशृङ्गमप्यभ्युपेयम् । नच तत्र सत्ता नास्तीति वाच्यं, जीवे सत्तास्तीति कथं ज्ञायते । नच शास्त्रादिति वाच्यं, किं सर्वो लोकश्चास्त्राद्ब्रह्मस्मीति प्रत्येति-नहि सर्वं शास्त्रविदः । किंच शास्त्राद्य आत्मनस्तत्तामधिगन्तुमिच्छति स किं शास्त्रात्सत्ताधिगमात्प्रागस्ति उत न ? आद्ये व्यर्थमेव शास्त्रम् । द्वितीये अधिजिगमिबोस्त्वस्यैवाभावे कथमधिगमः । तस्मादनुभवसिद्धैवात्मनस्तत्ता । नचात्मा केन सिद्ध इति वच्यं, अनन्यसिद्धत्वात्स्वत-भसिद्ध एव । नचानुभवः केन सिद्ध इति वाच्यं, सच स्वतःसिद्ध एव । नच प्रमाणसिद्ध इति वाच्यं, प्रमाणस्यैवानुभवसिद्धत्वात् । नचैवात्मानुभवयोर्द्वयोस्सत्त्वाद्वैतहाणिरिति वाच्यं, एकत्वात्तयोः । अनु-भवरूप एवात्मा आत्मस्वरूपमैवानुभव इति । ब्रह्मचानुभवरूप एवेत्यात्मब्रह्मणोर्नाममात्रभेदः । एव-मनुभवरूपत्वादेव ब्रह्मणो न दृश्यत्वम् । नखनुभवः केन चिद्वेद्यते । यद्यनुभवस्याप्यनुभवान्तरं तर्हि तस्याप्यन्यदनुभवान्तरमित्यनवस्थादोषः । नच ब्रह्मणोऽनुभवरूपत्वमप्रमाणमिति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । नच ज्ञानवदेव ब्रह्म न ज्ञानमिति वाच्यं, ज्ञानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्ब्रह्मणः । नच ज्ञानं स्वरूपं धर्मश्च भवति- अत एव ममानुभव इति प्रतीतिरिति वाच्यं, राहोश्चिर इतिवच-त्पयोगस्यौपचारिकत्वात् । नच यद्यात्मैवानुभवमिह घटानुभवोप्यात्मैव स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । नच घटानुभवोहमिति कौपि न प्रत्येतीति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपोहमस्मीत्यपि कौपि न प्रत्येत्येव । नच विद्वांसः प्रतियन्त्येवेति वाच्यं, तर्हि ते घटानुभवोहमित्यपि प्रतियन्त्येव । नच न प्रतियन्तीति वाच्यं, कथं त्वया तद्विदितं- परहृदयं ह्यप्रत्यक्षम् । नच विद्वानहं न तथा प्रत्येमीति वाच्यं, यदि तथा तव न प्रत्ययस्तर्हि त्वमविद्वानेव । नहि तर्कादिशास्त्रज्ञानं वेदान्तानामपार्थक्यज्ञानं वा विद्वत्त्वम् । तस्मात्सर्वेष्वपि घटपटायनुभवेऽप्यनुवर्तमानो योऽनुभवस्त आत्मैव । स एव सत्यः, अदृश्यत्वात् । व्यावर्तमानास्तु घटादयो मिथ्यैव, दृश्यत्वादिति ।

ब्रह्मणि अदृश्यत्त्वोपपत्तिः ।

ननु ब्रह्मणः स्वयम्प्रकाशत्वाददृश्यत्वमित्युक्तं-तच्च स्वयम्प्रकाशत्वमनुभवरूपत्वादित्युक्तं-तथाच-ब्रह्मणोऽनुभवरूपत्वे सिद्धे स्वयम्प्रकाशत्वसिद्धिः, स्वयम्प्रकाशत्वे सिद्धे सत्यनुभवरूपत्वसिद्धिरित्यन्यो-न्याश्रयान्न कस्यापि सिद्धिरिति चेन्मैवम्—ब्रह्मणोऽनुभवरूपत्वं स्वयम्प्रकाशत्वञ्चेत्युभयं श्रुत्यैव सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'- 'तमेव भान्तमनुमाति सर्वं' मिति श्रुतेः । 'यत्तद्देश्यमप्राप्तं'मिति श्रुत्या अह-

श्यत्वमपि सिद्धमेव । नात्र किञ्चिदपि साध्यमस्ति । न हि वयं श्रुत्वसिद्धं किमपि साध्यम किन्तु यच्छ्रुतिसिद्धं यच्च विद्वदनुभवसिद्धं तदेव युक्तिमि स्थिरीकृतम् । केवलश्रुत्यपेक्षया तर्कसहिता हि श्रुतिः प्रबला-यथा 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुदृतं भव'तीति केवलश्रुत्यपेक्षया 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु'रिति श्रुतिर्हि 'यस्कृतं तदनित्य'मिति तर्कानुगृहीता प्रबला । यद्यपि तर्कापि श्रुत्येव प्रतिपाद्यते, तथापि श्रुतिप्रतिपादितस्य तस्य तर्कस्य प्रवितर्कनिरसनेन स्थैर्यं वयं सम्पादयाम । नचैतावता सिद्धसाधनदोषः । अथापि यदि श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थस्योपपादनं सिद्धसाधन-मिति मन्यसे तर्हि त्वदीयं भाष्यमपि सिद्धसाधनदोषप्रस्तमेवेति शान्तो भव प्रज्ञावानसि' तस्माद्ब्रह्मण स्वर्थप्रकाशानुभवरूपत्वाददृश्यत्वमिति स्थितम् ।

ननु यद्येवम्- ब्रह्मादृश्यमनुभूतिस्वाद्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानेन ब्रह्मणोऽदृश्यत्वं साध्यते, तर्हि कालात्ययापदेश इति चेन्मैवम्- प्रमाणविरोधो हि कालात्ययापदेशः । सच नास्त्येव, वेदप्रमाणसिद्ध-त्वादस्यार्थस्य । 'यत्तददृश्य'मिति श्रुतिर्ब्रह्म मानमिति । ननु 'यत्तददृश्य'मिति श्रुत्या ब्रह्मणस्सामा-न्यदृश्यत्वं निषिद्धं, 'दृश्यते त्वद्यथा बुद्धये'ति श्रुत्या तु विशेषदृश्यत्वं विहितं, विशेषेण हि सामान्य-वाध्यते—यथा 'मा हिंस्यात्सर्वभूतानी'ति सामान्यश्रुते 'अग्निष्टोमीयं पशुमालभे,तेति विशेषश्रुत्या बाधस्तद्भेदिति चेन्मैवम्—यदि ब्रह्म संस्कृतबुद्ध्या दृश्यते तर्हि सा बुद्धिः केन दृश्यते जीवेन, स जीवः केन दृश्यते-ब्रह्मणा, तद्ब्रह्म केन दृश्यते संस्कृतबुद्ध्या, सा बुद्धिः केन दृश्यते-जीवेन, स जीवः केन दृश्यते-ब्रह्मणा, एवं चक्रकापत्तिः । यदि तु स जीवो ब्रह्मान्तरेण दृश्यते, तच्च ब्रह्मान्तरं बुध्यन्तरेण, तच्च बुध्यन्तरं जीवान्तरेणेत्युच्यते तर्ह्यनवम्या । अनेकब्रह्मकल्पनदोषश्च । नहि श्रुतिर्ब्रह्मज्ञानेकत्वं ब्रूते, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुते । अपि च यदि ब्रह्म दृश्यं स्यात्तर्हि द्रष्टृ नैव स्यादृष्यत् । न तु दृश्यं भवति- 'सलिलं एको द्रष्टाऽद्वैत' इति श्रुते । नच द्रष्टृत्वदृश्यत्वयोरस्तु सामानाधिकरण्यामिति वाच्यम्, एकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वयोः कापि समानाधिकरणत्वादर्शनात् । नच कालभेदाद्दृश्यते सामानाधिकरण्यामिति वाच्यं, तर्हि दृश्यत्वं यदा भवति ब्रह्मणस्तदा द्रष्टृत्वं नैव भवेत् । नचेष्टापत्तिः, ब्रह्मनिष्ठस्य सार्वत्रयस्य कादाचित्कत्वप्रसङ्गात् । य कोपि विद्वान् सदापि ब्रह्म पश्यत्येवेति सर्वदापि ब्रह्मणो द्रष्टृत्वाभावप्रसङ्गाच्च । ननु यथा युगपदुभौ भटौ परस्परमसिना निहतस्तथा जीवब्रह्मणि युगप-दन्योन्यं पश्यत इति चेन्मैवम्—तत्र हन्तृत्वमेव देहिधर्मो हतत्वं तु देहधर्म एव । तथाहि- सुसृष्टादि-देहेषु हन्तृत्वं न सम्भवति- हतत्वन्तु सम्भवति । सुप्ता मृता मूर्च्छिनाश्च हि देहा हन्यन्ते ननु मन्ति-परान् । किंच करे छिले सति मम करश्छिन्न इति प्रत्येति, नैमन्यं करेण हत्वापि मम करोऽत्रिति प्रत्येति, किंतु अहमेवाहनमिति प्रत्येति । यद्यपि हन्तृत्वमप्यनात्मधर्म एव- निष्क्रियत्वादात्मनः । 'नायं हन्ति' न हन्यत इति शास्त्रात्तथापि लोकादृष्टेयमुक्तम् । तस्माद्युगपद्दृश्यस्य परस्परं हननेपि तत्र छेदा भटो देही छेद्यो भटस्तु देह इति नातिव्याप्तिः । एवं देवदत्तयज्ञदत्तयोरभवोरन्योन्यं युगपत्सदृश्ययोरपि द्रष्टृत्वमेवात्मधर्मो दृश्यत्वं त्वनात्मधर्म एव । मया स्यूतो रक्तश्च देयदत्तो दृष्ट इति यत्तद्वत् प्रत्येति,

मया दृशद्दश्यामो यजदत्तो दृष्ट इति देवदत्त प्रत्येति । तत्र स्पृहत्वदृशत्वादीना देहधर्मत्वाद्देह एव दृष्टो न त्वात्मा । तस्मान्नास्ति क्वपि द्रष्टृदृश्यत्वं तेजस इव श्यामत्वं तमस इव च भास्वरत्वम् । एवं सति यदि त्वात्मानं द्रष्टारं मन्यसे तर्हि दृश्यत्वं ते न भवतीति त्वद्दर्शनाद्ब्रह्मासर्वज्ञमेव स्यात् । यदि तु ब्रह्म द्रष्टृ मन्यसे तर्हि तत्र दृश्यत्वमेव भवतीति घटादिवजाड्यापत्तिः । तत्र यदि एको दृष्टेति श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो द्रष्टृत्व एव तत्र विश्वासमर्हि भवत्येव तत्रानुभवविरोधः । त्वं हि सर्वं घटादिकं पश्यसि । यद्यनुभवप्रामाण्याद्ब्रह्मणो द्रष्टृत्वे न विश्वासस्तर्हि दृश्यं ब्रह्म जडं मिथ्याभूतं स्यादेव । अतस्तवास्तिक्यम् उभयत्र पाशाङ्गुरियम् । तस्मात्त्वमर्सात्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मात्मनोरभेदं परिगृह्य पाशान्मुक्तो भव । स्वीकृतो च तद्भेदे प्रत्यागमित्रं ब्रह्म द्रष्टृत्वं भवति न तु दृश्यम् । द्रष्टृत्वस्य प्रतीचोऽनुभवसिद्धत्वात्, ब्रह्मणो द्रष्टृत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वाच्च । श्रुत्यनुभवयोरविरोधः सिद्धयति । अत एव श्रुति — 'नान्यो ऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति ब्रह्मणोऽन्यं द्रष्टारं निषेधति । यदि जीवब्रह्मणोर्भेदस्तर्हि अनुभवसिद्धं द्रष्टृत्वं जीवस्य कथं श्रुति निषिद्धयेत् ? तथा निषेधन्ती च श्रुति कथं प्रमाणं स्यात् ? न ह्यस्मिन्कस्य श्रुत्यप्रामाण्यमिष्टम् । 'दृश्यते न्यग्रथा बु'द्वयेति श्रुतिस्तु ब्रह्मणो वृत्त्या पथत्वप्रतिपादनपरेति प्रागेवोक्तम् । तस्मात् दृश्यत्त्वे हेतोः ब्रह्मणि न व्यभिचारः । एवं जीवब्रह्मणोर्भेदादेव न हेतोर्भङ्गासिद्धिः । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया जीवगता नित्यत्वादिधर्मा परमार्थ-मूता जीवधर्ममूतज्ञानवेद्या इति तन्मन्दम् — जीवस्य निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपत्वात्स्वरूपज्ञानातिरिक्तधर्म-ज्ञानाभावाच्च ।

ब्रह्मणि अद्वितीयत्वोपपत्तिः ।

ननु किं जीवाभिन्नं ब्रह्म परमार्थतो जडादिभ्यो व्यावृत्तमुत न ? आद्ये कथं निर्धर्मकत्वं ? द्वितीये कथं तस्य जाड्याद्यभाव इति चेन्मैवम् । यदि परमार्थतो जडादयस्स्युस्तर्हि तद्व्यावृत्तत्वं परमार्थतो ब्रह्मणस्यात् । नतु परमार्थतन्ते सन्तीति कथं तद्व्यावृत्तत्वसम्भवः । एतेन ब्रह्मणि परमार्थतो द्रष्टृत्वमस्ति वा न वा ? आद्ये कथं निर्धर्मकत्वं, द्वितीये कथं तस्य जाड्याभाव इति च प्रत्युक्तम् । परमार्थतो दृश्यस्यैवाभावेन तत्प्रयुक्तद्रष्टृत्वाभावाद्ब्रह्मणः । नच द्रष्टृत्वाभावे जाड्यसत्तिः, निर्धर्मके तस्मिन् जाड्यस्याप्ययोगात् । ननु ब्रह्मणि जाड्याभावोऽस्ति वा न वा ? आद्ये सधर्मकता । द्वितीये जाड्यसत्त्वेन जडत्वं ब्रह्मण इति चेन्मैवम् - भावस्यैव धर्मत्वं नाभावस्येति । अन्यथा धर्माभावोऽपि धर्म एव स्यात् । तस्मान्निर्विकल्पके ब्रह्मणि नैवविधविकल्पविषयत्वसम्भवः । ननु मा सन्तु विकल्पा-जीवाभिन्ने ब्रह्मणि जीवाभिन्नत्वमस्त्येवेति सधर्मकमेव ब्रह्मेति चेन्मैवम् - परमार्थतो जीवस्यैवाभावेन तद्भङ्गत्वकथा कथं ब्रह्मणः ? नच परमार्थतो जीवस्यैवाभावे कस्य मोक्ष इति वाच्यं, मोक्षस्याप्यपरमार्थत्वात् । ब्रह्म हि मायया जगन्निर्मायं तदनुपविश्य जीवभाव प्राप्त इति मायामयमेव जीवत्वं ब्रह्मणः । ज्ञानेन जीवस्य युक्तत्वं च मायामयमेव । साच माया दृश्यत्वान्निर्धर्म्येवेति सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।

द्वैतमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

ननु ब्रह्मापि मिथ्यैव, तथाहि- किमनुवर्तमानं ब्रह्म व्यावर्तमानेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तमुत न आवे- व्यावर्तमानत्वाद्ब्रह्म मिथ्यैव, द्वितीयेपि घटादिभ्यो मिथ्याभूतेभ्योऽव्यावर्तमानत्वात्मिथ्यैव, मैत्रम्- अनुवर्तमानत्वमपरिच्छिन्नत्वं व्यावर्तमानत्व परिच्छिन्नत्वं द्वेऽपि व्यधिकरणधर्मविवेति कथमनुवर्तमाने ब्रह्म णि न्यावर्तमानत्वसद्भावः ? । नच व्यावर्तमानत्वं भिन्नत्वमिति वाच्यं, तथापि न तवेष्टसिद्धि- नष्टस्माभिर्मिन्नत्वमात्रं मिथ्यात्वे हेतुरित्युक्तं, किंतु ब्रह्मभिन्नत्वं । तच्च ब्रह्मणि न सम्भवतीति नदोष । वस्तुतस्तु परिच्छिन्नत्व भिन्नत्वयोर्न कोपि भेद - यद्येन परिच्छिद्यते ततस्माद्भिद्यते- घटो हि पटेन परिच्छिद्यते पटाद्भिद्यते च । परिच्छेदो हि भेद, परिच्छेदकत्व च भेदकत्वमेव । तच्च परिच्छेदक त्रिविधं- देशकालवस्तुभेदात्, यथा नेह घट इति घटस्य देशकृत परिच्छेद, नेदानीं घट इति कालकृत, पटो न घट इति वस्तुकृत देशभेदात्कालभेदाद्बस्तुभेदाच्च त्रिविधपरिच्छेदसम्भव । ब्रह्मणश्च नास्ति त्रिविध परिच्छेद । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुतेर्नेह ब्रह्मेति वस्तुं न शक्यते । अतो न देशपरिच्छेदो ब्रह्मणः । 'नित्यो नित्यानामिति श्रुतेर्न कालकृत, नेदानीं ब्रह्मेति वस्तुमशयत्वात् । कालस्यापि ब्रह्मणा व्यासत्वाच्च । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेर्घटो न ब्रह्मेति वस्तुमशक्यत्वाच्च वस्तुकृत परिच्छेदः । एवमपरिच्छिन्नत्वादेव ब्रह्मणः प्रकृतिपुरुषकृतो नास्ति परिच्छेद- प्रकृतेर्ब्रह्मशक्तित्वेन ब्रह्मानन्यत्वात्पुरुषस्य ब्रह्मात्मत्वेन ब्रह्माभिलत्वाच्च । अत एवाद्वैतं ब्रह्मेत्युच्यते श्रुतिमि । एवं ब्रह्मणः स्वप्रतियोगिक प्रकृतिप्रतियोगिक पुरुषप्रतियोगिको वा नास्ति परिच्छेदलक्षणो भेद इति न भिन्नत्वहेतोर्ब्रह्मण्यनैकान्धम् । घटादीनां तु ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावेपि पटादिप्रतियोगिकभेदसद्भावादस्ति भिन्नत्वमिति । नच ब्रह्म प्रतियोगिकभेदाभावः कथं घटादीनामिति वाच्यं, तत्रकार्यत्वात् । नहि मृत्कार्याणां घटादीनामस्ति मृत्प्रतियोगिको भेद, किंतु शरावादिप्रतियोगिकोऽपि भेद । तस्मात् घटादीनां व्यावर्तमानत्वात्मिथ्यात्वं युक्तमेव । ननु घटादीनामस्तु मिथो व्यावर्तमानत्वं, जगतस्तु न, न हि जगज्जगतो भिद्यते, नवा ब्रह्मणः, ब्रह्मकार्यत्वादिति चेन्मैवम्— जीवाद्भोक्तुभोग्यं जगद्भिद्यत एव । नहि जीवस्य कार्यं जगत् । नच जीवब्रह्मणोरभेद इति वाच्यं, सत्त्वादीपाधिकभेदस्य । अत एव तत्त्वमसीत्यादौ विशेषणपरित्यागः । ननु जीवोपाधिरपि जगदेव, उपहितं जीवैतन्न्यं तु त्रैवैव ततोऽस्ति जगतोऽपि न भिन्नत्वमिति चेन्मैवम्— जगदन्तरादस्ति जगतो भेद इति । नच जगदन्तरं नास्तीति वाच्यं, 'घाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुते नच तदेवेदं जगदिति वाच्यं, विनष्टस्योरन्त्यसम्भवात् । नहि निर्वाण प्रदीप पुनर्जायते किंतु तत्सदृशोन्य एव । तस्मात्पूर्वजगत्सदृशमेवेदं जगत् न तु तदेव । नैवैव ब्रह्मापि ब्रह्मान्तराद्भिन्नमिति वाच्यं, ब्रह्मणो नित्यत्वेन जन्माद्यभावात् । ननु भवतु जगत्यापि भिन्नत्वं मायायां तु नास्तीति सा सत्यैव स्यादिति चेन्मैवम्— मायायां ब्रह्मशक्तित्वेन जगदुपादानत्वेन च तदुभयप्रतियोगिकभेदाभावेपि मायान्तरादस्त्येव भेदः । नच सैवेयं मायेति वाच्यं, एतत्प्रपञ्चहेतुसंस्कारसदृशतमायायां पूर्वप्रपञ्चहेतुसंस्कारसदृशतमायायाश्च परम्परं भेदात् । नच संस्कारस्यापि

सूक्ष्मप्रपञ्चत्वेन जगदन्त पातित्वमेवेति नास्ति केवलमायाया भिन्नत्वमिति वाच्यं, संस्कारस्य जगद्धेतुत्वेन जगदन्त पातित्वात् । नचानन्त पातित्वेपि संस्कारस्य पृथक्करणे नास्ति मायाया भिन्नत्वमिति वाच्यं, मायातरसंस्कारस्य पृथक्करणायोगात् । नहि निम्संस्कारा मायास्ति येन संस्कारान्माया पृथक्क्रियेत । नच निरुपहृतं चैतन्यमपि नास्तीति वाच्यं, उपाधेश्चैतन्यस्य पृथक्करणसम्भवात् । नहि परमार्थतश्चैतन्यस्योपाधिरस्ति । नच मायाया अपि परमार्थतस्संस्कारसाहित्य नास्तीति वाच्यं, परमार्थतो मायाया एवाभावात् । नच प्रथमतस्संस्कारसाच्चिद्व्यं नास्ति मायाया इति वाच्यं, प्राथम्यस्यैवाभावात् । बीजावुर-सन्तानवत्संस्कारमपञ्चसन्तानस्यानादित्वं हि भण्यते । तस्मान्मायाया तत्सहकारिणि संस्कारे तज्जगते जगति तदवान्तरविशेषेषु घटादिषु च भिन्नत्वमस्तीति ब्रह्मभिन्नं तदेतत्सर्वं मिथ्यैव । अत एव 'अतोन्वदार्त' मिति श्रुत्युपपत्ति । एवं ब्रह्मभिन्नसर्वस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मभिन्नत्वं मिथ्यात्वे हेतुरिति कैश्चिदुक्तम् । मिथ्यात्वप्रयोजकं तु भिन्नत्वमेव । ब्रह्मभिन्नत्वमिति तु स्वरूपकथनम् ।

ननु परिणामवादे भवत्येव सर्वस्य ब्रह्मभिन्नत्वं मृदुभिन्नत्वमिव घटादे । स च न युक्त, ब्रह्मण परिणामित्वे सति विकारित्वापेक्षेति चेन्मैवम् - अज्ञानद्वारा ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमत इत्यभ्युपगमात् । एतेन विवर्तवादे सर्वस्य ब्रह्मभिन्नत्वमेव । यथा रज्जोर्गिन्नसर्प । तन्मतरतीत्या तु जगदादौ भिन्नत्वं सुसम्पादमेव । नच तदा जगतोपि भिन्नत्वं ब्रह्मणस्यादिति हेतोर्ब्रह्मण्यनैकान्त्यमिति वाच्य, अत एवास्मिन् पक्षे ब्रह्मभिन्नत्व मिथ्यात्वप्रयोजकं, न केवलं भिन्नत्वमिति बोध्यम् । ननु ब्रह्मभिन्नत्वहेतोरसंभव एव, कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकेण ब्रह्मभिन्नत्वाभावाज्जगतीति चेन्मैवम् किं कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकित्वमधिष्ठानातिरिक्तसत्ताऽभावत्वं ? यद्वा अधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावत्वम् ? आद्य इष्ट एव, कल्पितस्य अधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्तानङ्गीकारात् । द्वितीये किं कल्पितस्याधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तसत्यस्वरूपाभाव ? यद्वा अधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तसत्यस्वरूपाभाव ? आद्य इष्ट एव । कल्पितस्य कल्पितत्वादेव सत्यस्वरूपाभाव इति । न द्वितीये - असत्यस्वरूपाभावे कल्पितस्य कल्पितत्वमैवाभाव इति । तस्माद्ब्रह्मभिन्नत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकमेव । तद्ब्रह्मणि न सम्भवतीति ब्रह्म सत्यमेव । अन एवाऽतोन्वदार्तमिति श्रुतिरुपपद्यते ।

ननु तत्रार्तशब्दस्य न मिथ्यात्वमर्थ, किंतु बाधितत्वम् । नच बाधितत्वादेव मिथ्यात्वमिति वाच्यं, ब्रह्मणि जगतोऽबाधितत्वेन मिथ्यात्वाभावात् । नच नेतिनेतीतिश्रुत्या बाधितं जगदिनि वाच्यं, प्रत्यपरत्वात्तदश्रुते । प्रत्ये हि भूतभौतिकविशेषा न सन्ति । यस्मिन् देशे यस्मिन्काले यस्यास्तित्वं तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावो यदि तर्हि तस्य मिथ्यात्व भवति । यथा रज्जुसर्पादे जगतश्च प्रपञ्चकाले सत्यं प्रत्ये त्वभाव इति कालभेदात् एकस्मिन् पादे जगत्सत्त्वं पादान्तरेषु जगद्भावो ब्रह्मण इति देशभेदाच्च न मिथ्यात्वमिति मैवम्— सम्प्रतिपक्षमिथ्यात्ववत्यपि रज्जुसर्पे एककालावच्छेदेन भावाभावयोरभावात् । नच तमोदीपन्यायेन दर्शितेन भवति समकालत्व रज्जुज्ञानसर्वनिवृत्त्योरिति वाच्यं, तथासति तेनैव न्यायेन ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुनिवृत्त्योर्भवति समकालत्वमिति मिथ्यात्वं तत्रैतमिति ।

नच सत्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारे न द्वैतनिवृत्तिरिति वाच्यं, सति द्वैतदर्शने कथं ब्रह्मसाक्षात्कार इति । नच ब्रह्मदर्शनदशाया द्वैतदर्शनाभावेपि द्वैतमस्त्येवेति वाच्यं, अदृश्यमानद्वैतसत्त्वानभ्युपगमात् । नच प्राती-
तिकम्यैवाद्दृश्यमानसत्त्वानभ्युपगम इति वाच्यं, जगतोपि प्रातीतिकत्वात् । किं च समाहितस्य समाधौ ब्रह्मसाक्षात्काराद्द्वैतादर्शनं समाध्यपगमे द्वैतदर्शनमित्यस्तु कथं पुनर्मुक्तस्य द्वैतदर्शनम् । नच मुक्तावपि कदाचिदात्मसाक्षात्कार कदाचिद्द्वैतदर्शनमिति वाच्यं, मुक्तावपि द्वैतदर्शनेसति दुःखसम्भवात् । नच मुक्तौ दृश्यमानं द्वैतं सुखकरमेव न दुःखकरमिति वाच्यं, किं मुक्तस्य सर्वज्ञत्वमस्ति उत न ? आद्ये तापत्रयगीडितजनदर्शनस्य अनुभूतपूर्वदुःखस्मरणस्य च कथं सुखकरत्वं । द्वितीये- असर्वज्ञस्य कथं मुक्तत्वम् । नचैवं सर्वज्ञेश्वरस्यापि दुःखसम्भव इति वाच्यं, त्वन्मतरीत्या तस्य तत्सम्भवस्यास्माकमिष्ट-
त्वात् । मन्मतरीत्या तु निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूप एव जीवं ईश्वरश्चेति कथं तस्य द्वैतदर्शनं, कथं वा तत्प्रयुक्तं दुःखम् । नच मायावच्छिन्नचैतन्येश्वरस्य अविद्यावच्छिन्नचैतन्यजीवस्य च भवति द्वैतदर्शनमिति वाच्यं, अज्ञानकल्पितत्वात्सर्वव्यवहारस्य, कथमन्यथा परमेश्वरस्यापि श्रीरामस्य सीतावियोगादिदुःखानु-
भव । किं च यदि मुक्तावपि द्वैतदर्शनं तर्हि नैवाभूत्तम् । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
द्विजानाति स भूमा', 'यो वै भूमा तदभूत्तम्', 'यत्नान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तद-
ल्पम्', 'अथ यदल्पं तन्मर्त्यं'मिति श्रुते । मुक्तिर्हि भूमब्रह्मरूपत्वाच्चिरनिशयसुखम् । द्वैतं त्वल्पत्वा-
द्दुःखमेव । अत एव ब्रह्मलोकं गतोपि जनो ब्रह्मणासह मुक्तिं गन्तुं ब्रह्मविचारं करोति । नच विष्णु-
लोकं गतो नैवमिति वाच्यं, यदि विष्णुस्तल्लोकश्च ब्रह्मभिन्नस्तर्ह्येवमेव । 'तद्विष्णो परमं पद'मिति श्रुतिस्तु परब्रह्मपरैवेति वेद्यम् । तस्माद्ब्रह्मणि प्रतीतस्य द्वैतस्य रज्जौ प्रतीतस्य सर्पस्य रज्जुसाक्षात्कारे-
णैव ब्रह्मसाक्षात्कारेण निवृत्तिसद्भावाद्भ्रज्जुसर्पवज्जगन्मिथैव । एतेन प्रतिपन्नोपाधौ यस्य त्रैकालिका-
भाव तन्मिथ्येत्यपि सिद्धम् । नच प्रतीतित पूर्वोत्तरकालयोरेव मिथ्याभूतस्याभाव, नतु प्रतीतिकाले इति वच्यं, भ्रमविगमानन्तरं हि पुरुष नात्र सर्प आसीत्केवलमहं भ्रान्तोत्र सर्प आसीदिति प्रत्येति ।
तेन च प्रमाजानेन प्रतीतिकालेपि सर्पाभाव सिद्ध एव । नच त्वन्मते अनिर्वचनीयत्वातिसत्त्वात्कथं प्रतीतिकाले सर्पाभाव इति वाच्यं, मन्मतेपि व्यावहारिकसर्पाभावाद्भ्रमकालेपि । नचैवं व्यावहारिकस्य जगतः कथं प्रातिभासिकसर्पवत्त्रैकालिकाभाव इति वाच्यं, ब्रह्मणि जगद्भ्रमापगमानन्तरं विद्वान् प्रत्येति हि न ब्रह्मणि जगदासीत्केवलमहं भ्रान्तोऽभव जगदासीदिति । तेन च प्रमाजानेन जगद्भ्रमकालेपि जग-
न्नासीति सिद्धमिति । मन्मते रज्जुसर्पस्यैव जगतोप्यनिर्वचनीयत्वात्तिसर्पभ्युपगता । नच रज्जुसर्प-
सत्यसर्पयोरेवैलक्ष्यमिति वाच्यं, अनिर्वचनीयत्वात् शो वैलक्ष्य्याभावेपि रज्जुसर्पस्य रज्जुज्ञाननिवर्त्यत्वं सर्पस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यस्ति वैलक्ष्यमिति । तत्र को हेतुरिति चेदुच्यते— अज्ञानावच्छिन्ने ब्रह्मणि सर्प कल्पित, रज्ज्वाकारपरिणताज्ञानावच्छिन्ने ब्रह्मणि रज्जुसर्प कल्पित इति । तस्मादेकमिमेव ब्रह्मणि देशे एकस्मिन्नेव काले जगतो भावाभावास्त इति मिथ्यैव जगद्भ्रज्जुसर्पवदिति संक्षेपः ॥

ब्रह्मन्तत्त्वोपपत्तिः ।

अथ सद्वस्तु परमार्थ अनुवर्तमानत्वाद् रज्जुसर्पस्थले रज्जुवदित्यनुमानं विचार्यते— नेद-
 मनुमानमनवद्यम् । तथाहि- अनेनानुमानेन प्रमाणसम्बन्धाहृतत्तद्घटादिस्वरूपस्य सच्छब्दार्थस्य किं पार-
 मार्थ्यं साध्यते? उत अधिष्ठानतयानुवृत्तस्यार्थान्तरस्य? आद्ये- सिद्धसाधनता । द्वितीये आश्रयोसिद्धिः,
 इति श्रुतप्रकाशिका । अवोच्यते- किं यथार्थप्रमाकरणसम्बन्धाहं वस्तु सच्छब्दवाच्यमित्युच्यते? किं
 वा अयथार्थप्रमाकरणसम्बन्धाहं वस्तु? यद्वा तदुभयसम्बन्धाहं? अथवा तदन्यतरसम्बन्धाहं?
 आद्ये- चक्षुरादेः प्रमाणस्य वस्तुनो सच्छब्दवाच्यत्वं प्राप्तम् । नहि प्रमाणस्य प्रमाणान्तरेण
 सम्बन्धाहंत्वमस्ति । तथात्वे प्रमाणस्थापि प्रमाणापेक्षायामनवस्थादोषात् । द्वितीये- रज्जुसर्पादेरपि सच्छ-
 ब्दवाच्यत्वमागतम् । तृतीये त्वसम्भवः । चतुर्थे द्वितीयविकल्पोक्तदोषः । किं च 'असङ्गो ह्ययं पुरप'
 इति श्रुतेर्नृशयो नाम्नि केनचिदापि सम्बन्ध इति कृत्वा प्रमाणसम्बन्धानहंस्य ब्रह्मण प्राप्तमसच्छब्द-
 वाच्यत्वम् । नचेदं युक्तम्- 'असन्नेव स भवति' 'असद्ब्रह्मेति वेद चे'दिति, 'सदेव सोम्येदमप्र
 आसा'दिति च श्रुतेः । अपि च यद्विषया घटबुद्धिर्न व्यभिचरति स घटशब्दवाच्य इति प्रसिद्धं
 लोके । एवं यद्विषया सदबुद्धिर्न व्यभिचरति तद्वस्तु सच्छब्दवाच्यं भवति- अन्यथा अति-
 प्रसङ्गात् । तथाच- यदि घटसच्छब्दवाच्यमस्यात्तर्हि घटविषयायास्सदबुद्धेर्व्यभिचारो मामूत्-
 भवति तु व्यभिचारः घटोस्तीतिवद्घटो नास्तीत्यपि प्रतीतिसत्त्वात् । नहि सदघट इवासदघटोपि
 सदबुद्धिविषय इति वक्तुं शक्यते । तस्माद्घटस्य कदाचित्सदबुद्धिविषयत्वं, कदाचिदसदबुद्धिवि-
 षयत्वमिति घटविषयसदबुद्धेर्व्यभिचारदर्शनाच्च घटस्सदबुद्धिविषयः । किंतु घटादर्शान्तरेमेव । नच
 सदबुद्धिविषयो घट असदबुद्धिविषयस्तु घटाभाव एव न घट इति वाच्यम्, घटो नाम्नीत्यभाव
 बुद्धौ घटस्यैव विषयत्वाद्घटविषयकं हि तदभावज्ञानं, यदि घटाभावस्यैव विषयत्वं तर्हि घटा
 भावविषयकं तदभावज्ञानमिति न विवक्षितघटाभावज्ञानसिद्धिः । किंतु घटाभावाभावज्ञानसिद्धिरेवेति ।
 किञ्च यदि घटादिस्वरूपं सच्छब्दार्थमर्हति सन्घट इति प्रयोग एव मामूत् । किंतु घटस्य
 सदित्येव प्रयोगस्यात्- घटस्य स्वरूपमस्तिवत् । नतु तथा प्रयोगो दृश्यते । अपि च यदि घटशब्द इव
 सच्छब्दोपि घटस्वरूपमेवाभिदध्यात्तर्हि सन्घट इति पुनरक्तिः । घटस्वरूपमेव सच्छब्दो वक्षति नियमाभावेन
 पदस्वरूपस्यापि सच्छब्देन प्रतिपादने सति सन्घट इत्यत्र पदस्वरूपं घट इत्यर्थप्रतीतिश्च ।
 यदि तु स्वरूपसामान्यवाची सच्छब्दः घटशब्दस्य तद्विशेषवाचीत्युच्यते तर्हि किं तत्स्वरूप
 सामान्यं यत्पटादावपि स्थानं- न द्रव्यत्वं, सन् गुण इत्यत्र तदभावात् । न गुणत्वं, सती मृत्तिका
 सत्कर्मत्वाद्दौ तदभावात् । नापि कर्मत्वं, सती पृथ्वी सन्गुण इत्यादौ तदभावात् । नापि सामान्यं,
 सती जातिरित्यत्र तदभावात् । नहि जातौ जात्यन्तरमस्ति । सत्कर्म सन्गुण इत्यादौ तदभावात् ।
 एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नच यत्सर्वत्रानुगतं वस्तु तदेव स्वरूपमा-न्यं सच्छब्दवाच्यमिति वाच्यं, तदेव
 यत्स्वभाभिः पृच्छत इति तस्मात्सर्वत्रानुगतं सत्सामान्यमेव सच्छब्दवाच्यमित्यवश्यमभ्युपेयम् ।

तदनुगमादेश सन्धटस्सन्धट इति प्रतीति । यथा गोत्वमहिपत्वाद्यनुगमाद्गौर्महिप इत्यादिप्रतीति । साच सत्ता किं सति वर्तते ? उतासति ? आद्ये- कथं सन्धट इति प्रतीति । न द्वितीय - असति सत्ताऽयोगादगवीव गोत्वायोग । नच सति घटे सत्ता वर्तत इति वाच्यं, सत्तास्थिते प्राग्घटस्य सत्ताऽभावेन सति घट इति विशेषितुमशक्यत्वात् । तथाहि- किं सत्तावति घटे सत्ता वर्तते ? उत सत्तारहिते ? आद्ये समस्तपदवर्तिसत्ताया व्यस्तपदार्थसत्तायाश्चाभेदे आत्माश्रय । भेदे अन्योन्याश्रयादय । द्वितीये- व्याघात । नचैवं ब्रह्मण्यपि समानो दोष, किं सत्तावति ब्रह्मणि सत्ता वर्तते उत सत्तारहिते इति विकल्पने दोषसाम्यादिति वाच्यं, नास्माभिस्सच्छब्देन ब्रह्म विशेष्यते येनोक्तदोष स्यात्, किंतु सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैवेत्युच्यते । यथा गोशब्दवाच्यो गौरेवेति । तथा च गवि गोत्वमिव सति सत्त्वं वर्तत इति न विकल्पनावसर । नहि गोत्वं किं गोत्ववति वर्तते ? उताऽगोत्ववतीति विकल्प्यते । तस्मात्सर्वत्रानुगतं सद्रूप ब्रह्मैव सत्यदवाच्यम् । नच सत्त्वानुगता न्तु सदिति वाच्यं, सतस्सत्तातिरेकानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे च सद्धर्मस्सत्ता तद्धर्मस्सत्तात्वमित्यनवस्था-दोषात् । सत्ताया धर्मस्यानुगमादपि सतोऽनुगमस्सिद्ध एव । सद्रस्तु विहाय सत्ताया स्थित्ययोगात् । एवं च सन्धटः इत्यत्र मृदूघट इत्यत्रैव बुद्धिद्वयमस्ति सद्बुद्धिर्घटबुद्धिश्चेति । यथा मृदुबुद्धिर्घटबुद्धिश्च दृष्टान्ते । तत्र सद्बुद्धिविषय वस्तु सदेव, घटबुद्धिविषयस्तु घट एव- यथा मृदुबुद्धिविषयो वस्तु मृदेव, घटबुद्धिविषयस्तु घट तद्वत् । एवं विभक्ते बुद्धिद्वये सत्यपि तत्सामानाधिकरण्यं तु कार्य-कारणयोस्तादात्म्याध्यासप्रयुक्तमेव । तादृशतादात्म्याध्यासस्तु घटादेस्सकाशास्ततो विवेचनं विना न निवर्तते । यथा मृदूघटतादात्म्याध्यासो घटादेस्सकाशान्मृदो विवेचनं विना न निवर्तते तद्वत् । तद्विवेकश्च तर्काधीन इति दर्शितानुमानस्य न सिद्धसाधनता, नाप्याश्रयासिद्धिरिति । नचासङ्गे पुरुषे कथं प्रमाणसम्बन्धाहर्तृत्वं, येनानुमानेन तत्साध्येतेति वाच्यं, कल्पितसम्बन्धसत्त्वात् । 'अध्यारोपाप-वादाभ्या निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत' इति हि सम्प्रदायविद्वचनम् । नन्वेवं सर्वेषु देशेषु कालेषु वस्तुषु च सतस्सत्त्वादानुवर्तमानत्वमस्तु कथं पुना रज्जोरिति चेदुच्यते—कालत्रयवर्तित्वमेव रज्जोरनुवर्तमानत्वमिति । रज्जुर्हि सर्पप्रतिभासकाले तत्पूर्वोत्तरकालयोश्च वर्तते । नच सर्पप्रतिभासकाले रज्जुर्नास्तीति वाच्यं, तदापि रज्जोस्सत्त्वादत एव हि त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वं रज्जुसर्पस्य । एतेन सर्वस्य व्यावर्तमानत्व च स्वपूर्वोत्तरकालयोरविद्यमानत्वमिति—सिद्धम् । इदं हि व्यावर्तमानत्वं घटादिप्वस्ति, घटस्य स्वोदयात्प्रावस्वर्ध्वसानन्तरं चाभावात् । तथा जगत्यप्यस्ति सृष्टे प्राक्प्रलये च जगतोऽभावात् । एवं मायाया चार्हित स्वोदयात्प्राग्ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं चासत्त्वात्, नतु ब्रह्मण्यस्ति तस्य जन्मनाशा-भावात्, नापि जीवे तस्यापि तथात्वात् । यद्यपि घटादीना रज्जुसर्पवत्त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वेन स्वकालेष्वसत्त्वमेव । तथापि भ्रान्तदृष्टधेदमुक्तमिति वेद्यम् । एतेन कालत्रयेपि सत्त्वाद्ब्रह्म परमार्थ-कालत्रयेप्यसत्त्वाज्जगन्मिथ्येति—फलितम् । नच सृष्टिकाले जगद्रमत्वं न चयमग्युगच्छाम इति वाच्यं, घटकालेपि मृद्यतिरेकेण घटाभावाद्यथा घटस्यासत्त्वं तथेदानीमपि जगत्कारणब्रह्मातिरेकेण जगतोऽसत्त्वं

किमिति नाभ्युपैपि । सर्वाभासकालेपि रज्जुयतिरेकेण सर्वाभावाद्यथा सर्पस्यासत्त्वं तथा ब्रह्मण्यदानीं जगदसत्त्वं किमिति नाभ्युपैपि ।

ननु माता मे वन्द्येतिवत्- जिह्वा मे नास्तीतिवच्च नैव ग्राह्य जगन्नास्तीदानीमिति त्व वचनं, वस्तुस्तव प्रमातुर्वचनकरणस्य वागिन्द्रियस्य तदधिष्ठानस्य देहस्य च सत्त्वादिति चेन्नैप्रम- घटेन जलमाहरन्नपि विद्वान् वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मन्यते नेद मृत्तिका सत्येति घटो मिश्येति च ज्ञानं न घटकरणकोदकाहरणक्रियाया निवर्तक भवति तद्वत् । देहेन्द्रियार्थिकं सर्वं ब्रह्मैव तदेव सत्यं देहादिर्मिथ्यैवेति पश्यन्नपि विद्वानन्यवहरेदेव, इति । नव मिथ्यावस्तुनो नास्त्यर्थक्रियारित्वं मरीचिकोदकं हि न केनापि पीयत इति वाच्यं, रज्जुसर्पस्य भयकस्याद्यर्थक्रिया- कारित्वदर्शनात्स्वप्नदृष्टकान्तायास्सुरतहेतुत्वदर्शनाच्च । तस्माद्ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विश्वम् । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकायामनुवृत्तमर्थान्तरं नास्ति सर्वे पदार्था परस्परं व्यावृत्ता एवेति तत्परिहृतमपि पुन परिह्रियते बुद्धिसौकर्याय तथाहि कि कार्येषु स्वकारणमनुवृत्त भवति उत न आद्ये कथमाकाशादि प्वनुवृत्तस्य सद्ब्रह्मनोऽर्थान्तरस्याभाव । द्वितीये मृदघटस्सुवर्णे कुण्डलमित्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्ति । न चाकाशादीना सत्कार्यत्वे विवदितव्यम् 'आत्मन आकाशसम्मत्' इति श्रुते । नचाल्मैवाकाशादि- कारणं न तु सदिति वाच्यं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुते । 'सत इदमुत्थित'मिति भागवताच्च । सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैवात्मा । नच ब्रह्मैकमेव सच्छब्दवाच्यं, किंतु सर्वेपि प्रमाणसम्बन्धात् पदार्था सच्छब्दवाच्या इति वाच्यम् सद्ब्रह्म कदाचिदप्यसत्त्वं न युज्यते, घटम्येवाघटत्वम् । 'नाभावो विद्यते सत' इति हि भगवता गीतम् । आकाशादीना च भवत्वसत्त्व सृष्टे प्राक्पलये चेति न सच्छब्दवाच्यत्वम् । नच पूर्वोत्तरकालयोरप्याकाशादिपदार्था कारणरूपेण वर्तन्त एवेति वाच्य, तथासति यत्रयेण कार्यं वर्तत इत्युच्यते तस्य कारणस्यैव सत्त्वं सिद्धं, नतु कार्यस्य । घट उत्पत्ते प्राग्ब्रह्मात्पश्चाच्च स्वकारण मृदूरूपेण वर्तत इत्युक्तौ घटोत्पत्ते प्राग्ब्रह्मकारणे च मृदेवास्ति, नतु घट इति हि सिद्धम् । किंच यदि कार्यमुत्पत्ते प्रागस्ति तर्हि उत्पत्त्ययोग, फारकन्यापारस्य च वैयर्थ्यम् । यदि नास्ति तर्हि कस्य कारणरूपत्वमुच्यते तस्मात्कार्यस्य पूर्वोत्तरकालयो कारणमेवावतिष्ठते, न तु कार्यमिति कथं असत् कार्यस्य सच्छब्दवाच्यत्वम् । यद्यसदपि वस्तु सच्छब्दवाच्यं तर्हि शशशृङ्गादिकमपि सदेव भवेत् । न केवलं पूर्वोत्तरकालयोरेव कार्यस्यासत्त्वं, किंतु कार्यकालेपि । नहि घटकालेपि मृद्यतिरिक्त घटरूप- कार्योऽश कश्चिदुपलभ्यते । नच कम्बुप्रीवादाकारोपलम्ब, तस्यापि मृत्तिष्ठत्वात् । मृदूद्वयमैव हि चूर्णपिण्डकपालघटाद्याकारत्वं । न च केन चिदागन्तुकैनाकारेण युक्तं कारणमेव कार्यमित्युच्य इति कार्यं सदेवेति वाच्यं, तथापि कारणमेव सत् आकारनिर्गोपसहित्यास्तु तस्य कार्यशब्दवाच्यत्वमित्येव सिद्धम् । एवं कालत्रयेपि कारणमेवास्ति, कार्यं नास्त्येव । अत एव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिरुपपद्यते । तथा जगत् कार्यस्य पूर्वोत्तरकालयोर्जगत्कारणं दस्यैकमेवास्ति । जगत्काले च सदेवास्ति । उक्तन्यायेन कारणातिरिक्तकार्याभावात् । एवं जगत्कारणयस्तुन कदाचि-

द्वयसत्त्वाभावादेव सच्छब्दवाच्यत्वं । जगतस्तु स्वकाले कारणातिरेकेण सत्त्वाभावात्पूर्वोत्तरकालयो
स्सुतरा सत्त्वाभावाच्च न सच्छब्दवाच्यत्वम् ।

एवं कालत्रयव्यापिनो जगति कार्ये सर्वस्मिन्ननुगतस्य च जगत्कारणवस्तुनसत्त्वात्कथमनुवृत्त-
स्यार्थान्तरस्याभावः ? न च जगतो नार्थान्तरं ब्रह्मेति वाच्यं, कारणात्कार्यस्यैवार्थान्तरत्वाभावः, कार्यात्तु-
कारणमर्थान्तरमेव । यस्मात्पृथग्यदुपलभ्यते तस्मात्तदर्थान्तरं, यस्मात्पृथग्यशोपलभ्यते तस्मात्तत्रार्थान्तरम्—
यथा घटात्पृथक्पट उपलभ्यते इति घटात्पटोऽर्थान्तरम् । मृद पृथग्घटो नोपलभ्यते इति मृदो घटो नार्था-
न्तरम् । एवं घटात्पृथक् मृदुपलभ्यते नेति न, किं तूपलभ्यते एवेति घटान्मृदर्थान्तरम् । तथा ब्रह्मण
पृथग्जगन्नोपलभ्यते इति न ब्रह्मणो जगदर्थान्तरम् । ब्रह्म तु जगत पृथगुपलभ्यते एवेति जगतोर्थान्तरम् ।
तस्मादस्त्येव जगतो व्यावृत्तं, जगत्यनुगतं च, सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म जगतोऽर्थान्तरम् । नच तत्प्रमाण-
सम्बन्धाहं नेति वाच्यं, उपनिषदेकगम्यत्वाद्विद्वत्प्रत्यक्षत्वाच्चेति । यदुक्तं सर्वं पदार्था परस्परव्यावृत्ता
एवेति तदतीव तुच्छम्- घटपटयो परस्परव्यावृत्तत्वे सत्यपि मृदघटयोस्तदभावेन सर्वं पदार्था इति
नियन्तुमशक्यत्वात् । किंतु कार्याणामेव परस्परं व्यावृत्तत्वं, न तु कार्यकारणयो । नच कार्याणा-
मेवेति कोऽयं नियमः ? कारणानां च परस्परं व्यावृत्तत्वमस्ति सुवर्णतन्तुघृत्तिकादीनां कारणानां
तद्दर्शनादिति वाच्यं, तेषु सुवर्णादय पदार्था कार्यभूता एवेति । कारणं हि ब्रह्मैकमेव अनादित्वत् ।
यस्य ह्यादिर्विद्यते तत्कार्यमेव । यथापि मृदादीनां घटादीन्प्रति कारणत्वमस्ति, तथापि तत्तापेक्षमेव न
तु निरपेक्षमिति भावः । तस्मात्कार्यत्वमेव व्यावृत्तत्वप्रयोजकं, न तु कारणत्वमिति कृत्वा सत्यनुगते
कारणवस्तुन्यव्यावृत्ते कथमुच्यते - सर्वं पदार्था व्यावृत्ता इति । नच 'अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति
गम्यते' इति वचनात्कथमनुगतत्वमपि ब्रह्मण इति वाच्यं, परमार्थतोऽननुगतमव्यावृत्तमेव ब्रह्म तदानीं
द्वैतस्यैवाभावात् । सति हि द्वैते तदनुगतत्वं तद्व्यावृत्तत्वं च ब्रह्मणोऽसम्भवति । व्यग्रहारतस्तु द्वैतेऽनु-
गतं द्वैताव्यावृत्तञ्च यथा मृदद्रव्यं घटेऽनुगतं घटाव्यावृत्तञ्च तद्वत् । तस्माद्दर्शितानुमानस्य नाश्रया-
सिद्धिरिति—संक्षेपः ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वोपपत्तिः ।

अथ सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव किमनुभवः ? उत ब्रह्मानुभवयोर्भेद इति विचार्यते— अनुभवविप-
यत्वाद्ब्रह्मणो नानुभवत्वम् अनुभवो हि विषयी, विषयविषयिणोस्तु भेद प्रसिद्ध एवेति— रामानुजः ।
तदसत्—किमयमनुभवो ज्ञानं, यद्वा ज्ञानावच्छेदकवृत्तिः ? आद्ये- कथं ब्रह्मणो नानुभवत्वं 'सत्यं
ज्ञानमनन्दं ब्रह्मे'ति श्रुते । त्वयापि ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वमभ्युपगतं हि । द्वितीये- वृत्तिर्वृत्तणस्तत्कारणा-
द्विन्नैवेत्यस्तु विषयविषयिभावो ब्रह्मवृत्त्यो । नच ज्ञेयं ब्रह्म ज्ञानस्यापि विषय एवेति वाच्यं, यदि ज्ञानं
ज्ञानस्य विषयस्यात्तर्हि ब्रह्मापि ज्ञानस्य विषयस्यात् । ब्रह्म हि ज्ञानम् । नच ब्रह्म ज्ञेयमेव, न
ज्ञानमिति वाच्यं, दर्शितश्रुतिविरोधात् । नच ज्ञेयं ब्रह्मेति गीतास्वप्युक्तमिति वाच्यं, वृत्तिव्याप्यत्व-
लक्षणमेव ज्ञेयत्वं ब्रह्मणो न ज्ञानावभावस्यत्वलक्षणमन्यथा श्रुतिविरोधेन गीताया अप्रामाण्यमङ्गान् ।

स्यतः प्रमाणं हि श्रुतिः । स्मृतिस्तु श्रुत्यविरुद्धैव प्रमाणं, श्रुतिविरुद्धा त्वप्रमाणमेव । नच ज्ञानस्य वृत्तिविषयत्वमपि कथमिति वाच्यं, ज्ञानाकारज्ञानस्य अनुव्यवसायलक्षणस्य परैरप्यभ्युपगतत्वात् । नच वृत्तिज्ञानमेव ज्ञानं- तदतिरिक्तं सर्वमपि ज्ञेयमेवेति वाच्यं, वृत्तेर्ज्ञेयत्वेन जानत्वाभावात् । नहि ज्ञानं ज्ञेयं भवति- ज्ञेयं वा ज्ञानं, विरोधात् । नच वृत्तिर्न ज्ञायत इति वाच्यं, अज्ञायमानवृत्त्यनभ्युपगमात् । नच वृत्तिस्वयम्प्रकाशेति वाच्यं, ज्ञानस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वात् । नच वृत्तिस्वयम्प्रकाशैवेति वाच्यं, जन्मनाश- वत्त्वेन वृत्तेस्तदयोगात् । तथाहि-- अनन्यावभास्यत्वे सति स्वैतरसर्वावभासकत्वं स्वयम्प्रकाशत्वम् । इदं नित्यस्यैव वस्तुनस्सम्भवति, नानित्यस्य । वृत्तिश्च जन्मनाशवत्त्वेनानित्या । तथाच- वृत्त्या स्वजन्मनाश- योर्मानं न भवति, भासन्दशायां वृत्तेरेवामावात् । अन्येन केनचिद्ज्ञायते वृत्तिजन्मनाशौ । अन्यथा निस्साक्षिकयोस्तयोरनभ्युपगमापत्तेः । तस्माद्येन वृत्तिजन्मनाशावयभास्येते तेनैव वृत्तिरप्यवभास्यत इति वृत्तेर्भास्यत्वमेव । ज्ञानं तु नित्यत्वात् केनापि भास्यते, स्वैतरं सर्वमवभासयति । नच स्वमपि भासय- तीति कथं स्वैतरेत्युक्तिरिति वाच्यं, स्वस्मिन्नेकस्मिन् युगपद्भास्यत्वभासकत्वयोरयोगात् । तस्मात्स्व- नैव भास्यत इति न वक्तव्यं, किंतु स्वयमेव भासत इति वक्तव्यम् । स्वरूपेणैव भातीति तदर्थत्वं । तस्माद्ज्ञानमेव स्वयम्प्रकाशमनुभवशब्दवाच्यं अत्र प्रत्यगभिन्नमिति—सिद्धान्तः ॥

चैतन्यस्य स्वयम्प्रकाशत्वोपपत्तिः, तत्र रामानुजमतखण्डनं च ।

अत्राह रामानुजः—अनुभूतेः स्वयम्प्रकाशत्वं यदुक्तं तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव, नतु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोस्ति- परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानविषयत्वात्, स्वानुभव- स्याप्यतीतस्य अज्ञासिपमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च, अतोनुभूतिश्चेत्स्वतः सिद्धेति वक्तुं न शक्यते, अनुभूतेरनुभाव्यत्वे अननुभूतित्वमित्यपि दुरुक्तं- स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वे- नाननुभूतित्वप्रसङ्गादिति । अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तथैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्व- मिति च । श्रुतप्रकाशिकाकारश्च—ज्ञानस्य नित्यद्रव्यत्वेन सदा वर्तमानत्वाद्धर्तमानदशायामिति पदं निरर्थकमिति शङ्कापनुत्तये विषयप्रकाशनवेलायामित्युक्तं, वर्तमानदशाशब्देन विषयसम्बन्धप्रसरस्य वर्तमानता विवक्षितेत्ववगम्यते—इति । तदुभयमयुक्तम्—तथाहि नित्यद्रव्यं ज्ञानमनुभव इति श्रुतप्रकाशिकायैव स्वानुभवस्याप्यतीतस्येति स्वगतातीतानुभवानामिति च रामानुजभाष्यं दुरुक्तमिति स्पष्टीकृतम् । नहि नित्यस्य वस्तुनोऽतीतत्वं सम्भवति । यद्वि पूर्वकाले आसीदिदानीं नास्ति तद्वत्त्वं खल्वयते अतीतमिति । यदि तु अनुभवविषयसम्बन्धप्रसरस्यातीतत्वादनुभवस्यातीतत्वमौपचारिकमि- त्युच्यते, तर्हि प्रदीपस्वानीयं किमिदं नित्यं जानन्द्रव्यम् ? प्रभासानीयश्च को वा तस्य प्रसरः ? अन्तःकरणं नित्यद्रव्यं ज्ञानात्मकम् । तस्य विषयेण सह सन्धः प्रसर इति चेन्नैवम्—पञ्चभूत- सत्त्वांशसमष्टिकार्यस्यान्तःकरणस्य सादित्वेन नित्यत्वाभावात् । नच सादित्वे तस्य विवदितव्यम्— 'तन्मनो दुरुते'ति श्रुतेः । प्रकृतिपुरुषेधराणामेव त्वन्मतेपि नित्यत्वाभ्युपगमादिति । नच प्रकृतिरिति वाच्यं, तस्यानादित्वेपि जडत्वात् । अत एव हि प्रकृतिकार्ये सर्वत्र जाड्योपलम्भः । प्रकृतेर्जडत्वं च

ईक्षत्यधिकरणसिद्धम् । एव जडत्वादप्यन्त करणं न ज्ञानद्रव्यम् । यदि प्रकृतिरन्त करणं वा नित्यं ज्ञानं च भवेत्तर्हि श्रौतस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ब्रह्मलक्षणस्य प्रकृतौ तत्कार्येण करणे चातिव्याप्ति-
 स्यात् । नच पुरुष इति वाच्यं, पुरुषस्य ज्ञानत्वे ज्ञानत्वाभाव इति तव मतात् । नापीधर-
 ईधरस्यैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मज्ञानयोश्च त्वयोक्तत्वाद्भेदस्य । तस्मान्नित्यं ज्ञानद्रव्यं तद्दुर्निरूपमेव तव ।
 ननु यज्जीवेधरयो स्वरूपभूतं ज्ञानं न तदिहानुभवशब्देन विवक्ष्यते- किंतु तयोर्धर्मभूतं ज्ञानमिति
 चेन्मैवम्—धर्मभूतज्ञानस्व गुणत्वेन द्रव्यत्वाभावात् । नित्यज्ञानानन्दादिगुणक ईधर इति हि
 तवाभ्युपगमः । नच जीवेधरयो स्वरूपभूताद्गुणभूताच्चान्यदेवेदं धर्मभूतं ज्ञानाख्यं नित्यद्रव्यमिति
 वाच्यं, अप्रामाणिकत्वात्कल्पनस्य । तस्मान्नित्यं ज्ञानं ब्रह्मैव । यत्तु गुणभूतं ज्ञानं तदनित्यमेव,
 वृत्तिज्ञानं हि तत् । अथ यदि रामानुजभाष्यगौरवात् श्रुतप्रकाशिकावचनं नाद्रियते, तर्हि अतीतत्वेन
 अन्मनाशवान्योनुभव वृत्तिज्ञानमेव, न नित्यज्ञानं, तस्य च स्वयम्प्रकाशत्वाभावाद्ब्रह्मत्वमेव ।
 तस्य च वृत्तिज्ञानम्यानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वमस्माकमिष्टमेव । न हि वयं वृत्तिज्ञानमनुभूतं ब्रूमः ।
 अज्ञासिषमिति प्रतीतिश्च वृत्तिज्ञानविषयैव । यद्वा घटं जानामीति प्रत्ययो वर्तमानघटविषय, घट-
 मज्ञासिषमिति प्रत्ययस्तु अतीतघटविषय । यदुक्तमनुभूतित्वलक्षणं रामानुजेन तदसत्—सुखादा-
 धतिव्याप्तत्वात्तस्य । सुखं हि वर्तमानदशाया स्वाश्रयं पुरुषं प्रति स्वसत्तयैव प्रकाशते, अप्रकाशमान-
 सुखसत्ताऽभावात् । यदा हि सुखं जायते तदैव प्रकाशते । नच सुखाकारान्तं करणवृत्त्या सुखं
 प्रकाशते, नतु स्वसत्तया प्रकाशते इति वाच्यं, सुखरूपान्तं करणपरिणामस्यैव सुखत्वात् । नचा-
 न्तं करणस्यास्ति वृत्तिद्वयं तत्रैका कामक्रोधादिरूपा, अन्या तद्ज्ञानरूपा चेति, तथा च सुखरूपेणान्त
 करणं यदा परिणमते तदा सुखाकारा वृत्तिरपि जायते, तथा च वृत्त्या तत्सुखं भास्यते- घटवदिति
 वाच्यं, तथासति अन्तं करणपरिणामत्वाविशेषात्सुखमिव वृत्तिरपि स्वमन्य वा न प्रकाशयेदेव-
 अन्तं करणस्य जडत्वेन तत्परिणामस्यापि जडत्वावश्यभावात् । नचान्तं करणमजडमिति वाच्यं,
 तथा सति तत्परिणामभूतं सुखमप्यजडमेव भवेत् । तदुपादानभूता प्रकृतिरप्यजडैव भवेत् । तस्माद्यदि
 वृत्तिस्वसत्तयैव प्रकाशते, तर्हि सुखमपि तथैवेत्यतिव्याप्तिर्लक्षणस्य सुखादौ । किंच अनुभूतिस्वाश्रयम्प्रति
 स्वसत्तयैव प्रकाशते इत्यस्य कोर्थं विमनुभूतिस्वाश्रयम्प्रति स्वात्मानं स्वसत्तयैव प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 यद्वा अनुभूतौ जाताया सत्या पुरुषो ममानुभूतिर्जातेति प्रत्येति स्वत एवेत्यर्थः । अथ- कर्मकर्तृभाव
 विरोधं ग्राहककाले ग्राहकाभावात्, ग्राहककाले ग्राह्याभावाच्च । द्वितीये ममानुभूतिर्जातेति या आसी-
 दनुभूति पुरुषस्य सा किं प्रथमानुभूतेर्भिन्ना ' उताभिन्ना ' आद्ये- अन्योन्याश्रयादयः । द्वितीये
 आत्माश्रयः । अथ यदुक्तमनुभूतेरनुभाव्यत्वं दुरुक्तमिति तद्दुरुक्तमेव । वृत्तिलक्षणानुभूतेर्धैत
 न्यावभास्यत्वलक्षणमनुभाव्यत्वमत्येन । ज्ञानलक्षणानुभूतेस्तु चैतन्यत्वाच्च चैतन्यावभास्यत्वमिति
 भयस्येवामनुभाव्यत्वमिति । नच चैतन्यमपि चैतन्यान्तरावभास्यमिति वाच्यं, चैतन्यान्तराभावात् ।
 'एकमे'वेति श्रुतेः । नच त्रैवैकमिति वाच्यं, चैतन्यमैव ब्रह्मत्वात् । एतेन सर्वेषामनुभवानामिति

प्रत्युक्तम् । वृत्तिरूपविषयज्ञानानामेवानेकत्वम्, न चैतन्यात्मकानुभवस्येति । यदुक्तं परानुभव इति
 स्वानुभव इति च तदनुभवमप्युक्तम्—अनुभवे स्वत्वपरत्वाभावात् । नच परस्यानुभव परानुभव,
 स्वस्यानुभव, स्वानुभव इति वाच्यं, परस्य स्वस्य च प्रमासुस्वरूपभूतमेकमेव चैतन्यमनुभव इति ।
 तस्मात्स्वयंप्रकाशानुभवरूपमेव ब्रह्म- इति । यदुक्तमनुभूतिसत्त्वतस्मिद्धेति वक्तुं न शक्यते इति तत्परास्त-
 मनुभूतेर्ब्रह्मत्वसमर्थनेन । अथ हि स्वतस्मिद्धम् । नच विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यम्यानुभवस्य कथं
 स्वतस्मिद्धत्वमिति वाच्यं, न वर्यं तादृशस्य वृत्तिज्ञानलक्षणानुभवस्य स्वतस्मिद्धत्वं ब्रह्म, किंतु चैतन्य
 लक्षणस्य नित्यत्वैव । नहि नित्यं वस्तु परत सिध्यति । एतेनानुभवस्य नित्यत्वं, स्वतस्मिद्धत्वं च
 श्रुतवत्श्रुतप्रकाशिकाकारस्य व्याहृतवादिवं स्पष्टम् । नच नित्या अपि प्रकृतिकालादयः स्वतस्मिद्धा
 नेति वाच्यं, तेषामनित्यत्वात् । नहि ब्रह्मिन्नं किमपि वस्तु नित्यमस्ति 'अतोन्मदाती'मिति श्रुते ।
 आर्तित्वं हि बाधितत्वं- तद्वन्नित्यत्वैव वस्तुन, नतु नित्यस्य सम्प्रति नित्यत्वस्य कालत्रयाभाषितत्वं
 रूपत्वात् । तस्मादानुभूतिर्नित्या, स्वयंप्रकाशा एका चेति—निरवयवम् । अथ यदुक्तं रामानुजेन—
 अनुभवस्यानुभवान्तरानुभाव्यत्वेपि नानुभवत्वमपगच्छतीति तदतीव परिहासास्पदम्—अनुभाव्यत्वानु-
 भवत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । किंच यद्यनुभवोऽनुभवान्तरेणानुभूयते तर्हि तदनुभवान्तरं किमनु-
 भवान्तरेणानुभूयते, किं वा प्रथमानुभवेन, यद्वा अनुभवान्तरेण ? आद्ये अनवस्था । द्वितीये-
 अन्योन्याश्रय । तृतीये- कर्मकर्तृभावव्याघात ।

ननु अनुभवस्यानुभवत्वं यद्यननुभवात्त्वेन हेतुना साध्यते तर्हि स्वपुष्पस्याप्यनुभवत्वप्रसङ्ग-
 स्वपुष्पं ह्यनुभाव्यमिति चेन्नैवम् - गोगोत्वमिव घटस्य घटत्वमिव चानुभवस्यानुभवत्वं सिद्धमेवेति न
 तत्साधनावकाश साध्यं हि साधनेन साध्यते न तु सिद्धम् । अतएव हि सिद्धसाधनस्य दोषत्वम् ।
 अथापि यद्यननुभाव्यत्वेन तत्साधनीयमित्याग्रहस्तर्हि साधयाम सत्त्वे सत्यननुभाव्यत्व हेतुरिति वदाम ।
 स्वपुष्पे तु विशेषणासिद्धेर्नैकान्त्यम् । नचाज्ञाते घटे अतिव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्याप्यनुभवयोग्यत्व-
 सत्त्वात् । अनुभवितुं योग्यं ह्यनुभाव्यम् । यदुक्तं रामानुजेन- अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशाया स्वा-
 श्रयं प्रति स्वसत्तयैव स्वविषयसाधनत्वमिति तदुक्तं—विषयसाधनत्वं विषयप्रकाशकत्वं, तच्च विषय
 प्रकाशजनकत्वं । विषयप्रकाशश्च विषयानुभव । तथाच अनुभवोऽनुभवजनक इति सिद्धम् । तत्र यदि
 द्वयोरनुभवयोरेकत्व तर्हि आश्रय । मित्रत्वं तर्हि द्वितीयानुभव प्रथमानुभवस्य, सच प्रथमानुभव
 किं जन्य - विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्य इति चेत्त एव सन्निकर्षात् द्वितीयानुभवो जायता, किमिति तस्य
 प्रथमानुभवजन्यत्वकल्पनेन ? अथ स्वाश्रयं प्रतीत्यप्युक्तमनन्याश्रयत्वादननुभवस्य । न चात्माश्रय इति
 वाच्यं, अत्मन एवानुभवत्वात् । नचानुभवितैवात्मा नानुभव इति वाच्यं, अनुभवितृस्वरूपस्यैवानुभवत्वादात्मा
 ज्ञानरूप इति त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् । नच संकोचविकासार्हमात्मनस्वरूपादन्यदेव धर्मभूतं नित्यद्रव्यं
 ज्ञानमनुभव इति वाच्यं, संकोचविकासयोस्सावयवधर्मत्वात् विकारित्वाच्च सावयव विकारीदं स्वत्वल्पित-
 मधमाण ज्ञानद्रव्यमनित्यमेव भवेत् नहि सावयवं विकारि वा नित्यं क्वचिद्दृष्टम् । किं च यथा धर्म-

भूतं त्वत्कल्पितं ज्ञानद्रव्यं स्वसत्तयैव विषयमवभासयति, तथा ज्ञानस्वरूप आत्मैव स्वसत्तयैव विषयमवभासयतीति व्यर्थं ज्ञानद्रव्यकल्पनं गौरवावहञ्चेति । नन्वेवं किमनुभूतिर्त्वं त्वदभिमतमिति चेदुच्यते-- निर्धर्मकत्वादनुभवस्य नास्त्यनुभवत्वमिति । अथानुभवस्य किं लक्षणमिति चेत्, किमनुभवस्य स्वरूपलक्षणं पृच्छसि, उत तदस्थलक्षणम् ? आद्ये नास्त्यनुभवस्यानुभवादन्वयत्किमपि स्वरूपम्-- यद्यनुभवस्याप्यन्यत्स्वरूपं स्यात्तर्हि तस्याप्यन्यत्तस्याप्यन्यत्स्वरूपं स्यादित्यनवस्था । तदस्थलक्षणं तु श्रुत्या दर्शितमेव-- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिना जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वं । नच तद्ब्रह्मलक्षणमिति वाच्यं, ब्रह्मण एवानुभवत्वादिति । ननु अनुभवस्वयंप्रकाश तस्यापि परंप्रकाशत्वेऽनवस्थादोषात् । ततस्तस्मिन् स्वयंप्रकाशत्वरूपो धर्मोस्तीति कथं निर्धर्मकत्वमनुभवस्येति चेन्मैवम्-- किमनुभवस्य निर्धर्मकत्वं वस्तुतोऽभिप्रायि, यद्वा व्यवहारतः । नाद्य - वस्तुतो द्वैताभावात् । सति हि द्वैते अनुभवस्य स्वयंप्रकाशत्वं भवति । न द्वितीय - व्यवहारतस्सधर्मत्वादनुभवस्य कल्पितो हि धर्मोऽस्त्यनुभवे । ननु स्वयंप्रकाशत्वंनाम अनन्यावभास्यत्वे सति स्वेतरसर्वावभासकत्वमित्युक्तं, तत्र सङ्गच्छते- अनुभवस्य सर्वावभासकत्वायोगात्, सर्वावभासकत्वं हि सर्वावभासजनकत्वं सच सर्वावभाससर्वावभास एवेति कथमनुभवजनकत्वमनुभवस्येति चेन्मैवम्-- निर्विकल्पकं ज्ञानं चैतन्यशब्दवाच्यं, सविकल्पकं ज्ञानं वृत्तिज्ञानशब्दवाच्यं जनयतीति तदर्थत् । ननु किमिदं वृत्तिज्ञानं- किं वृत्तिः, यद्वा चैतन्यमुतान्यत् ? नाद्य - वृत्तेर्जडत्वेन भासकत्वायोगात्- ज्ञानं हि भासकं भासमेव ज्ञानमिति स्वकालेपि वृत्तेर्जडाया भासकत्वावमयुक्तम् । न द्वितीय - चैतन्यं वृत्तिज्ञानजनकमित्युक्तत्वात् । न तृतीय - अभावात् । नहि वृत्त्यतिरिक्तं चैतन्यातिरिक्तं च किञ्चिद्ज्ञानमस्तीति चेन्मैवम्-- वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं वृत्तिज्ञानं, तदेव विषयचैतन्यामिन्नं सत्पत्यक्षमित्युच्यते । तस्माच्चैतन्याद् वृत्तेर्ध्यान्यदेव वृत्तिज्ञानम् । एकस्यैव ज्ञानस्योपाधिभेदाज्जन्यजनकत्वभेद इति भावः । यद्वा अनुभवस्य स्वेतरसर्वावभासकत्वं नाम स्वेतरस्य सर्वस्य भातीति प्रतीतिविषयत्वजनकत्वं । सर्वस्यावभास्यत्वं च भातीति प्रतीतिविषयत्वम्- नहि जडस्य चिदाभासलक्षणफलव्याप्तिं विना भातीति प्रतीतिविषयत्वं स्वतस्सम्भवति । एतेन स्वतस्सर्वं सर्वदाऽवभासकत्वात्प्यनुभव वृत्तिप्रतिफलितसच्चिदाभाससद्गौरवं सर्वस्य भातीति प्रतीतिविषयत्वं जनयतीति सिद्धम् ।

ननु भातीति प्रतीतिरेवानुभव- तदतिरिक्तानुभवाभावादिति चेन्मैवम्-- प्रतीत्यतिरिक्तानुभवसत्त्वात् । चक्षुषा हि घटं साक्षात्कृत्य पुरुष प्रत्येति घटोस्ति भाति चेति । तथाच घटसाक्षात्कारात्मकानुभवादन्वयैव प्रतीतिरनुभवजन्येति । नच तत्प्रतीत्यन्य को घटानुभव इति वाच्यं, दुर्बलत्वात्तस्य । नच निर्विकल्पकानुभव एव दुर्बलो नतु सविकल्पकानुभव इति वाच्यं, द्विविधोऽप्यनुभवो दुर्बल एव । परं तु निर्विकल्पकानुभवविषयो वस्तु च दुर्बलम् । सविकल्पकानुभवविषयस्तु सुबल इति भेदः । तच्चानुभवस्य द्वैविध्यं विषयभेदप्रयुक्तमेव, नतु स्वत इति दुर्बल एवानुभवः । तस्य चानन्यावभास्यत्वेसति स्वेतरसर्वावभासकत्वं लक्षणं सङ्गच्छत एवेति । नन्वनुभवस्योक्तं घटावभासकत्वं किं घट इति प्रतीतिजनकत्वं, किं वा घट इति प्रतीतिविषयत्वजनकत्वं, यद्वा घट

इत्यनुभवजनकत्वमथवा घट इत्यनुभवविषयत्वजनकत्वम् ? तत्र प्रथमतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोश्च न भेद-
 प्रतीतिरेवानुभवत्वात्, घट इति प्रत्येतीत्यस्य घट इति जानातीति ह्यर्थः । अनुभवस्यानुभवजनकत्व-
 मयुक्तमिति न प्रथमः कल्पसम्भवति । द्वितीयः कल्पः परिशिष्टः- सच नोपपद्यते- घटस्य सर्वदापि
 विषयत्वमस्त्येवेति कादाचित्कजनकरायोगादिति चेदुच्यते—प्रतीतिर्यवहारदशब्दप्रयोगलक्षण इति
 न प्रतीत्यनुभवयोरैक्यम् । यद्यपि स्वानुभवसमये न शब्दप्रयोगः- परोपदेशसमये हि स । तथापि
 मानसिकससूक्ष्मशब्दप्रयोगः स्वानुभवसमयेऽप्यस्त्येवेति बोध्यम् । तज्जनकत्वमनुभवस्यास्तीति न प्रथम-
 कल्पस्य दुष्टत्वम् । नापि द्वितीयस्य- अनुभूत एव घटो घट इति व्यवहारविषयत्वमापद्यत इति ।
 घट इति व्यवहारविषयत्वजनकत्वमनुभवस्यास्त्येव । तृतीयोपि समीचीन एव- केवलस्यानुभवस्य घट
 इत्यनुभवजनकत्वसत्त्वात् । निरुपाधिकं हि ज्ञानं, सोपाधिकज्ञानजनकं घट इत्यनुभवश्च घटोपाधिक
 इति । चतुर्थोपि युक्त एव- सामान्यानुभवविषयत्वे सत्यपि घटस्य सर्वदा न विशेषानुभवविषयत्वं
 सर्वदास्ति किंतु चक्षुर्घटसंयोगदशायामेव घट इति विशेषानुभवविषयत्वं घटस्येति । सच सामान्यानु-
 भवसाक्षिचैतन्यम् । यद्वा साक्ष्याकारवृत्तिज्ञानम् । नच साक्ष्याकारवृत्तौ सत्यां साक्षिसाक्षात्कारेण
 सर्वस्याप्ययत्नसिद्धो मोक्ष इति वाच्यं, प्रमाणजन्यसाक्ष्याकारवृत्त्यैव साक्ष्यावरकाज्ञाननिवृत्तिद्वारा साक्षि-
 साक्षात्कार इति नियमात् । ननु कोसौ साक्षिसाक्षात्कारः, अनुभवस्य नास्त्यनुभव इति हि त्वयोक्त-
 मिति चेदुच्यते—साक्षिभिन्नद्वैतानुभवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कारः । नचानुभवाभावस्य कथमनुभवत्व-
 मिति वाच्यं, अनुभवस्य नित्यत्वेनाभावप्रतियोगित्वाभावात् । किंतु विशेषानुभवाभावस्य सामान्यानु-
 भवत्वमुच्यते- विशेषानुभववेलायाः सन्नपि सामान्यानुभवोऽसत्कल्पता याति- विशेषानुभवाभावदशाया
 तु सामान्यानुभवसत्ताप्रकर्षं लभते । तस्मादुच्यते विशेषानुभवाभाव एव सामान्यानुभवलक्षणासाक्षि-
 साक्षात्कार इति । ननु विशेषानुभवाभावे अज्ञानानुभवोस्ति न साक्ष्यनुभव इति चेत्सत्यं, साक्ष्या-
 वरकस्यैवाज्ञानस्य सोनुभव इति साक्ष्यनुभवत्वेन व्यवहृत । अज्ञानावच्छिन्नसाक्ष्यनुभवस्सामान्यानुभव
 इति भावः । ननु सोपाधिकस्य साक्षिणोऽनुभाव्यत्वेन भवतु तदनुभव- कथं पुनः केवलसाक्ष्यनुभवः ?
 न हि केवलसाक्षी अनुभव एव- इति चेन्नैवम्—यावदविद्ये कथं साक्षिणः केवलस्यसम्भवः । नैवेवं
 समाधायप्यज्ञानसत्त्वे कथं साक्षिस्फुरणमिति वाच्यं, समाधौ यदि साक्षिणः केवलस्य, तर्हि तदा
 नास्त्येव साक्ष्यनुभव- साक्षिणमनुभवितुं प्रमातुरेवाभावात् । किंतु साक्ष्यैक एवास्ति । अत एव
 तदा साक्षिणमहं १श्यामीति प्रतीत्यभावः । तस्मादज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा यस्य कस्यापि विशेषस्यानु-
 भवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कार इत्युच्यते । नचाभावस्य कथं साक्षात्कारत्वमिति वाच्यं, अभावस्याधि-
 करणरूपत्वाद्द्विशेषानुभवाभावाधिकरणं साक्षिरूपोऽनुभव एवेति । सामान्ये हि विशेषस्याध्यासः,
 अध्यासाभावश्चाधिष्ठानानतिरेक्येव । तस्माद्द्विशेषानुभवाभावरूपसाक्षिणोपि साक्षात्कार उपपद्यते ।
 यद्वा साक्षिणः पारिशोध्यमेव साक्ष्यनुभवः । तच्च सर्वद्वैतापतीतौ भवतीति बोध्यम् । अथ वा
 साक्षिसाक्षात्कारयोरभेदेपि साक्षिणस्साक्षात्कार इति प्रतीतिरप्यपद्यते- रादोदिशर आत्मनश्चैतन्य
 मूर्त्यम्, प्रकाश इतिवत् इति बोध्यम् । तस्मात्प्रत्यगाभिन्नं त्रैशैव स्वयम्भकाशो- नित्यश्चानुभवः ॥

अनुभूतेर्नित्यत्वोपपत्तिः ।

ननु नानुभवो नित्य - अनुभवप्रागभावस्य सत्त्वात्, तस्य चानुभवेनैव ग्रहणादिति रामानुजः, तन्मन्दम्—किं यस्य कस्यापि वस्तुनो येन केनापि गृह्यमाण प्रागभावोस्तीति त्वयोच्यते, उताऽ- गृह्यमाणोपि ? न द्वितीय - अगृह्यमाणस्यापि प्रागभावस्यास्तित्वे ईश्वरादेरपि प्रागभावस्यात् । आद्ये किं स्वप्रागभाव स्वेनैव गृह्यते, उतान्येन ? नाद्य - पुत्रप्रागभावस्य पित्रैव गृह्यमाणत्वं न पुत्रेणेति दर्शनात्, स्वप्रागभावग्रहणसमये स्वस्य सत्त्वे स्वप्रागभावायोगात्, स्वस्यासत्त्वे ग्रहणायोगाच्च । द्वितीय इष्ट एव । तस्तु प्रकृते न सम्भवति अनुभववादन्वयस्य जडत्वेन अनुभवप्रागभावग्रहणायोगात् । नचानु- भवप्रागभाव आत्मना गृह्यत इति वाच्यं, आत्मन एवानुभवत्वात्- इति । ननु अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति किं त्वया कचिद्दृष्टमुत न ? आद्ये- तस्मादेव तव दर्शनादनुभवप्रागभावसिद्धि । द्वितीये- कथमदृष्टार्थस्य ग्राह्यत्वम् ? तथासति- अदृष्टं शशशृङ्गमपि ग्राह्यं स्यादिति चेन्मैवम्—पुत्रप्रागभावं पुत्रो न गृह्णातीत्येतन्मया दृष्टं, तेन स्वप्रागभावं स्वं न गृह्णातीति व्याप्तिज्ञानं मम जात, ततो ब्रवीमि अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभावं पुत्रो मा गृह्णातु, किं तेन पुत्रप्रागभाव- स्यासिद्धि ? तथा अनुभवप्रागभावमनुभवो मा गृह्णातु नाम, न तावता अनुभवप्रागभावासिद्धिरिति चेन्मैवम्—पुत्रप्रागभावं पिता गृह्णातीत्यस्ति तत्सिद्धि । नैवमनुभवप्रागभावं कोपि गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभाव पुत्रोपि गृह्णाति नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति पुत्रोहि प्रत्येति- उत्पत्ते प्रागघटस्यासत्त्व- दर्शनाह्लिङ्गादिति चेन्मैवम्—स्वप्रागभावस्य स्वप्रत्यक्षविषयत्वं नेरयेवास्माभिरुच्यते, स्वानुमानविषयत्वं तु भवत्येव । नचैवमनुभवोपि स्वप्रागभावमनुमानेन गृह्णात्विति वाच्यं, अनुभव स्वसत्तयैव स्वविषयं प्रकाशयतीति त्वयैवोक्तत्वात् । अनुमानद्वारा अनुभवस्य स्वप्रागभावग्रहणे स्वसत्तयैवेत्युक्तं व्याहन्येत । तत्तश्चानुभवस्य त्वदभिमतमपि स्वयम्प्रकाशत्वं न सिध्यतीति । ननु अनुभवोऽतीतमपि विषयं बोधयति- अतीतवस्तुविषयप्रत्यक्षस्यापि योगिनस्सत्त्वात् । तथाच स्वपूर्वकालिकमपि प्रागभावमनुभवो बोधयतीति चेन्मैवम्—न वयमनुभवे वर्तमानमेव वस्तु विषयो भवतीति ज्ञम - किं तर्हि अतीतमनागतं च विषयो भवत्येव- योगिनस्सर्वज्ञेश्वरस्य च त्रैकालिकवस्तुप्रत्यक्षसम्भवात् । अनुभवप्रागभावादिकं तु अनुभवे विषयो न भवतीति ज्ञम । ननु मम गुरूपदेशात्पूर्वमेतच्छ्लोकार्थज्ञानं नासीदित्यनुभवे अनुभवप्रागभावोपि विषय एवेति चेन्मैवम्— नहि तत्र श्लोकार्थज्ञाने श्लोकार्थज्ञानप्रागभावो निषय, किं त्वन्यस्मिन्नेव ज्ञान इति । एवं श्लोकार्थज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानान्तरेण गृह्यमाणत्वादेव सिद्धि । नैवमनुभवप्रागभाव केनापि गृह्यते- येन तत्सिद्धि स्यात् । वृत्तिज्ञानप्रागभावप्रध्वंसामावयोश्चैतन्येन गृह्यमाणत्वाद्बृत्तिज्ञानम्यानित्यत्वमस्तु- चैतन्यप्रागभावप्रध्वंसामावौ तु न चैतन्येन- व्याघातात् । न चैतन्यान्तरेण- अभावात्, अतो न चैतन्यस्य प्रागभावादिकमस्ति । किंच यथा पुल उत्पत्ते प्रागहं नासमिति प्रत्येति देवदत्तादि तथा नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति प्रत्येति नानुभव । अतश्च नानुभवस्य प्रागभाव । नच नाहमासमित्यात्मा प्रत्येत्येव आत्मा ह्यनुभवस्तम् मत इति वाच्य, देहादितादा-

इत्यनुभवजनकत्वमथवा घट इत्यनुभवविषयत्वजनकत्वम् ? तत्र प्रथमतृतीययो द्वितीयचतुर्थयोश्च न भेद-
 प्रतीतिरेवानुभवत्वात्, घट इति प्रत्येतीत्यस्य घट इति जानातीति ह्यर्थः । अनुभवस्यानुभवजनकत्व-
 मयुक्तमिति न प्रथम फलपक्षम्भवति । द्वितीय कल्प परिशिष्ट- सच नोपपद्यते- घटस्य सर्वदापि
 विषयत्वमस्येवेति कादाचित्कजनकत्वायोगादिति चेदुच्यते—प्रतीतिर्न्यवहारश्शब्दप्रयोगलक्षण इति
 न प्रतीत्यनुभवयोरैवमम् । यद्यपि स्वानुभवसमये न शब्दप्रयोग परोपदेशसमये हि स । तथापि
 मानसिकस्युक्ष्मशब्दप्रयोग स्वानुभवसमयेप्यस्येवेति बोध्यम् । तज्जनकत्वमनुभवस्यास्तीति न प्रथम-
 कल्पस्य दुष्टत्वम् । नापि द्वितीयस्य- अनुभूत एव घटो घट इति व्यवहारविषयत्वमापद्यत इति ।
 घट इति व्यवहारविषयत्वजनकत्वमनुभवस्यास्येव । तृतीयोपि समीचीन एव- केवलस्यानुभवस्य घट
 इत्यनुभवजनकत्वसत्त्वात् । निरुपाधिकं हि ज्ञानं, सोपाधिकज्ञानजनकं घट इत्यनुभवश्च घटोपाधिक
 इति । चतुर्थोपि युक्त एव- सामान्यानुभवविषयत्वे सत्यपि घटस्य सर्वदा न विशेषानुभवविषयत्वं
 सर्वदास्ति किंतु चक्षुर्घटसंयोगदशायामेव घट इति विशेषानुभवविषयत्वं घटस्येति । सच सामान्यानु-
 भवसाक्षिचैतन्यम् । यद्वा साक्ष्याकारवृत्तिज्ञानम् । नच साक्ष्याकारवृत्तौ सत्या साक्षिसाक्षात्कारेण
 सर्वस्याप्ययत्नसिद्धौ मोक्ष इति वाच्यं, प्रमाणजन्यसाक्ष्याकारवृत्त्यैव साक्ष्यावरकाज्ञाननिवृत्तिद्वारा साक्षि-
 साक्षात्कार इति नियमात् । ननु कोसौ साक्षिसाक्षात्कार, अनुभवस्य नास्त्यनुभव इति हि त्वयोक्त-
 मिति चेदुच्यते—साक्षिभिन्नद्वैतानुभवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कार । नचानुभवाभावस्य कथमनुभवत्व-
 मिति वाच्यं, अनुभवस्य नित्यत्वेनाभावप्रतियोगित्वाभावात् । किंतु विशेषानुभवाभावस्य सामान्यानु-
 भवत्वमुच्यते- विशेषानुभववेलाया सन्नपि सामान्यानुभवोऽसकल्पता याति- विशेषानुभवाभावदशाया
 तु सामान्यानुभवसत्ताप्रकर्षं लभते । तस्मादुच्यते विशेषानुभवाभाव एव सामान्यानुभवलक्षणसाक्षि-
 साक्षात्कार इति । ननु विशेषानुभवाभावे अज्ञानानुभवोस्ति न साक्ष्यनुभव इति चेत्सत्य, साक्ष्या-
 चरकस्यैवाज्ञानस्य सोनुभव इति साक्ष्यनुभवत्वेन व्यवहृत । अज्ञानावच्छिन्नसाक्ष्यनुभवस्तामान्यानुभव
 इति भाव । ननु सोपाधिकस्य साक्षिणोऽनुभाव्यत्वेन भवतु तदनुभव- कथं पुन केवलसाक्ष्यनुभव ?
 न हि केवलसाक्षी अनुभव एव- इति चेन्मैवम्—यावदविद्यं कथं साक्षिण कैवल्यसम्भव । नचैव
 समाधावप्यज्ञानसत्त्वे कथं साक्षिस्फुरणमिति वाच्यं, समाधौ यदि साक्षिण कैवल्यं, तर्हि तदा
 नास्त्येव साक्ष्यनुभव- साक्षिणमनुभवितु प्रमातुरेवाभावात् । किंतु साक्ष्यैक एवास्ति । अत एव
 तदा साक्षिणमहं पश्यामीति प्रतीत्यभाव । तस्मादज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा यस्य कस्यापि विशेषम्यानु-
 भवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कार इत्युच्यते । नचाभावस्य कथं साक्षात्कारत्वमिति वाच्यं, अभावस्याधि-
 करणरूपत्वाद्विशेषानुभवाभावाधिकरणं साक्षिरूपोऽनुभव एवेति । सामान्ये हि विशेषम्याप्यास,
 अध्यासाभावश्चाधिग्रानान्तरेक्येव । तस्माद्विशेषानुभवाभावरूपस्ताक्षिणोपि साक्षात्कार उपपद्यते ।
 यद्वा साक्षिण पारिदोष्यमेव साक्ष्यनुभव । तस्य सर्वद्वेताप्रतीती भवतीति बोध्यम् । अथ वा
 साक्षिसाक्षात्कारयोरभेदेपि साक्षिणस्ताक्षात्कार इति प्रतीतिरपद्यते रादोऽंशर आत्मनश्चैतन्य
 मर्थस्य प्रकाश इतिवत् इति।वेद्यम् । तस्मात्प्रत्यगभिन्नं त्रैश्व स्वयम्भकाशो नि-यश्चानुभवरः ॥

अनुभूतेर्नित्यत्वोपपत्तिः ।

ननु नानुभवो नित्य - अनुभवप्रागभावस्य सत्त्वात्, तस्य चानुभवैवैव ग्रहणादिति रामानुजः, तन्मन्दम्—किं यस्य कस्यापि वस्तुनो येन केनापि गृह्यमाण प्रागभावोस्तीति त्वयोच्यते, उताऽ-गृह्यमाणोपि ? न द्वितीय - अगृह्यमाणस्यापि प्रागभावस्यास्तित्वे ईश्वरादेरपि प्रागभावस्यात् । आद्ये किं स्वप्रागभाव स्वैवैव गृह्यते, उतान्येन ? नाद्य - पुत्रप्रागभावस्य पित्रैव गृह्यमाणत्वं न पुत्रेणेति दर्शनात्, स्वप्रागभावग्रहणसमये स्वस्य सत्त्वे स्वप्रागभावायोगात्, स्वस्यासत्त्वे ग्रहणायोगाच्च । द्वितीय इष्ट एव । तत्तु प्रकृते न सम्भवति अनुभवादन्त्यस्य जडत्वेन अनुभवप्रागभावग्रहणायोगात् । नचानुभवप्रागभाव आत्मना गृह्यत इति वाच्यं, आत्मन एवानुभवत्वात्- इति । ननु अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति किं त्वया क्वचिद्दृष्टमुत न ? आद्ये- तस्मादेव तव दर्शनादनुभवप्रागभावसिद्धि । द्वितीये- कथमदृष्टार्थस्य ग्राह्यत्वम् ? तथासति- अदृष्टं शशशृङ्गमपि ग्राह्यं स्यादिति चेन्मैवम्—पुत्रप्रागभावं पुत्रो न गृह्णातीत्येतन्मया दृष्टं, तेन स्वप्रागभावं स्वं न गृह्णातीति ध्यासिज्ञानं मम जात, ततो ब्रवीमि अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभावं पुत्रो मा गृह्णातु, किं तेन पुत्रप्रागभावस्यासिद्धि ? तथा अनुभवप्रागभावमनुभवो मा गृह्णातु नाम, न तावता अनुभवप्रागभावासिद्धिरिति चेन्मैवम्—पुत्रप्रागभावं पिता गृह्णातीत्यस्ति तत्सिद्धि । नैवमनुभवप्रागभावं कोपि गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभाव पुत्रोपि गृह्णाति नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति पुत्रोहि प्रत्येति- उत्पत्ते प्राग्यस्यासत्त्वदर्शनाल्लिङ्गादिति चेन्मैवम्—स्वप्रागभावस्य स्वप्रत्यक्षविषयत्वं नेत्येवास्माभिरुच्यते, खानुमानविषयत्वं तु भवत्येव । नचैवमनुभवोपि स्वप्रागभावमनुमानेन गृह्णात्विति वाच्यं, अनुभव स्वसत्तयैव स्वविषयं प्रकाशयतीति त्वयैवोक्तत्वात् । अनुमानद्वारा अनुभवस्य स्वप्रागभावग्रहणे स्वसत्तयैवेत्युक्तं व्याह्रन्ते । ततश्चानुभवस्य त्वदभिमतमपि स्वयम्प्रकाशत्वं न सिध्यतीति । ननु अनुभवोऽतीतमपि विषयं बोधयति- अतीतवस्तुविषयप्रत्यक्षस्यापि योगिनस्सत्त्वात् । तथाच स्वपूर्वकालिकमपि प्रागभावमनुभवो बोधयतीति चेन्मैवम्—न वयमनुभवे वर्तमानमेव वस्तु विषयो भवतीति ब्रूम - किं तर्हि अतीतमनागतं च विषयो भवत्येव- योगिनस्सर्वज्ञेश्वरस्य च त्रैकालिकवस्तुप्रत्यक्षसम्भवात् । अनुभवप्रागभावादिकं तु अनुभवे विषयो न भवतीति ब्रूम । ननु मम गुरूपदेशात्पूर्वमेतच्छ्लोकार्थज्ञानं नासीदित्यनुभवे अनुभवप्रागभावोपि विषय एवेति चेन्मैवम्— नहि तत्र श्लोकार्थज्ञाने श्लोकार्थज्ञानप्रागभावो विषय, किं त्वन्यस्मिन्नेव ज्ञान इति । एवं श्लोकार्थज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानान्तरेण गृह्यमाणत्वादेव सिद्धि । नैवमनुभवप्रागभाव केनापि गृह्यते- येन तत्सिद्धि स्यात् । श्रुतिज्ञानप्रागभावप्रध्वंसाभावयोश्चैतन्येन गृह्यमाणत्वादृष्टिज्ञानस्यानित्यत्वमस्तु- चैतन्यप्रागभावप्रध्वंसाभावौ तु न चैतन्येन- व्याघातात् । न चैतन्यान्तरेण- अभावात्, अतो न चैतन्यस्य प्रागभावादिकमस्ति । किंच यथा पुत्र उत्पत्ते प्रागहं नासमिति प्रत्येति देवदत्तादि तथा नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति प्रत्येति नानुभव । अतश्च नानुभवस्य प्रागभाव । नच नाहमासमित्यात्मा प्रत्येत्येव आत्मा हानुभवन्तः मत इति वाच्य, देहादितादा-

स्याध्यासप्रयुक्तत्वात्प्रतीति । नचानुभवस्मर्वदाऽहमासमित्यपि न प्रत्येतीति वाच्यं, सर्वदाऽहमासमिति प्रत्येत्वेव विद्वानात्मेति । नच सष्टे प्रागीश्वर एक एवासीत्- न जीवादिकं- 'अहमेवासमेकोमे नान्यद्यत्सदसत्पर'मिति भागवतादिति वाच्यं, जीवेश्वरयोरैक्यात् । 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति हि जीवस्यापि नित्यत्वं श्रूयते । तस्मादनुभव एव प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति न तस्य प्रागभावादिकं, नित्यत्वात् । अत्र श्रुतप्रकाशिकाकारः प्रत्यवतिष्ठते—ननु मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वेपि घटत्वाद्यवस्थमृद्द्रव्यस्यानित्यत्ववत्- ज्ञानान्द्रव्यस्य नित्यत्वेपि, स्मृतित्वानुभूतित्वाद्यवस्थज्ञानस्यानित्यत्वमेव । ईदृशानित्यज्ञानस्यैव परेण स्वप्रकाशत्वसमानाधिकरणनित्यत्वमुच्यत इति । अबोच्यते- अहो! श्रुतप्रकाशिकाकारस्य प्रज्ञाऽतिशय - यथावस्थिनाद्वैतमतप्रतिक्षेपणाशक्ततया मिथ्याभूता कल्पनामद्वैते निपात्य तद्द्रवित्वम् । नहि यद्यमिन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यप्रत्यक्षत्वाद्यवस्थज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वं नित्यत्व च ब्रूम, किंतु तदजन्यस्यैव निर्विकल्पकस्येति । अथ यदुक्तं मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वेपीति- नद्युक्तमनित्यत्वाद्ब्रह्मिन्नस्य । सर्वस्य स्वमतेपि प्रकृतेरेव नित्यत्वेन मृद्द्रव्यस्यानित्यत्वाच्च । यच्चोक्तं ज्ञानद्रव्यस्य नित्यत्वेपि स्मृतित्वाद्यवस्थज्ञानद्रव्यस्यानित्यत्वमिति तदप्ययुक्तम्—यस्य स्मृतित्वाद्यवस्थासन्ति तद्द्रव्यं ज्ञानं, किं नित्यमुतानित्यं ? नाद्य - अवस्थावत्त्वेनानित्यत्वात् । न द्वितीय - स्मृतित्वाद्यवस्थावतोऽनित्यस्य ज्ञानान्तरस्याभावात् । नच तदेव नित्यं ज्ञानं स्मृतित्वाद्यवस्थायुक्तं सन्नित्यं भवतीति वाच्यं, नित्यस्य वस्तुनोऽवस्थाऽयोगात् । क्षीरत्वधित्वाद्यवस्था ह्यनित्यस्य क्षीरद्रव्यस्य सम्भवन्ति । नित्यमवस्थावदिति हि विप्रतिपिद्धम् । अवस्थातत्त्वस्य विकारित्वरूपत्वाद्विकारिणश्चानित्यत्वात् । नच त्वयापि घटावच्छिन्नं चैतन्यमनित्यमित्युच्यत इति वाच्यं, तत्र घटस्यैवानित्यत्वं न चैतन्यस्येति । यदि तथा त्वमपि स्मृत्यनुभवादीनामेवानित्यत्वं नतु ज्ञानस्येति रूपे तर्हि शिवम् । यदनेनोक्तं स्वयंप्रकाशत्वानित्यत्वयोर्वैयधिकरण्यं तदतीव परिहासास्पदम्—यत्स्वयंप्रकाशं न भवति तत्त्वतस्सिद्धं न भवति, यत्स्वतस्सिद्धं न भवति तच्चित्तं च न भवतीति सिद्धान्तात्- इति । यदुक्तं ज्ञानानित्यत्ववादिना रामानुजेन- योम्यानुपलब्धैव संवित्प्रागभावसिद्धिरिति, तदसत्—अनुपलब्धिर्पलब्ध्यभाव, उपलब्धिश्चानुभव । तथा च अनुभवाभावेनानुभवप्रागभावो गृह्यत इति प्राप्तं तत्र उभयोरनुभवयोरुभयोरभावयोश्चाभेदे आत्माश्रय । भेदे स चानुभवाभाव केन गृह्यते ? अनुभवान्तरेण चेदन्वोन्याश्रयाद्य । नच यद्यत् घटस्स्यार्त्ति उपलभ्येत यतो नोपलभ्येत ततो न घट इति वत् । यदीदानीमनुभवस्यात्त्वं उपलभ्येत, ननुपलभ्येत । तस्मान्नास्त्यनुभव इत्यनुभवाभावस्साध्यत इति वाच्यं, यद्यनुभवस्योपलभ्यमानत्वमस्ति तर्ह्येव साध्येत न तु तदस्ति । किंच घटस्योपलब्धाऽऽस्तास्ति न त्वनुभवस्य कश्चिदस्स्युपलब्धा । नचात्मास्तीति वाच्यं, तस्यैवानुभवत्वात् । नच प्रमातास्तीति वाच्यं, प्रमातुस्वरूपस्यैवानुभवत्वात् । तस्मान्नानुपलब्धिप्रमाणादनुभवाभावसिद्धिः । अथ यदुक्तं रामानुजेन- प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सत्त्वं साधयत्, तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यं इति घटादे पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते- तदप्र-
 धेनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीते । घटादिविषयमेव संघेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं सत्,

प्रतीतिं चेत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयेतेति नित्यः स्यादिति, तदयुक्तम्—यदि घटादेर्विषयस्य कालपरिच्छिन्नत्वात्द्विषयकं प्रत्यक्षज्ञानमपि कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते, तर्हि विषयस्येश्वरस्यात्मनश्च नित्यत्वात्द्विषयं प्रत्यक्षं नित्यमेवेति किमिति नोच्यते ?—नच घटादिस्थले प्रत्यक्षया-नित्यत्वदर्शनादीश्वरात्मस्थलेपि तदनित्यमेवेति वाच्यं, ईश्वरात्मस्थले तन्नित्यत्वदर्शनाद्घटादिस्थलेपि तन्नित्यमेवेति किमिति नोच्येत ? नच संवेदनस्य नित्यत्वे तद्विषयो घटादिरपि नित्यस्यादिति वाच्यं, संवेदनस्यानित्यत्वे तद्विषयो ब्रह्मादिरप्यनित्य एव स्यादिति किमिति नोच्येत ? तस्मात्प्रत्यक्षस्य स्वविषयनित्यत्वानित्यत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वे वक्तुं न शक्यते । किंच घटसंवेदनस्य क्षणिकत्वेपि, यद्वा त्रिचतुरक्षणस्थायित्वेपि घटस्य मासादिस्थायित्वमवगम्यते, तत्कथमुपपद्यते घटस्य संवेदनसमकालत्वं, त्रिचतुरक्षणस्थायित्वेपि घटस्य मासादिस्थायित्वमवगम्यते, तत्कथमुपपद्यते घटस्य संवेदनसमकालत्वं, संवेदनस्य नाघटसमकालत्वम् ? अपि च किं संवेदनं स्वपूर्वोत्तरकालयोः घटस्याभावं बोधयति, यद्वा घटपूर्वोत्तरकालयोः ? नाद्यः—संवेदनात्पूर्वोत्तरकालयोरपि घटस्य सत्त्वात् । व्यावहारिकस्य घटस्यास्तित्वात्सत्ता- न हि कोप्यनुमत्त इदानीं मम घटप्रत्यक्षं जातमितीदानीमेव घटोस्ति इतः पूर्वोत्तरक्षणयोर्घटो नासीन्न भविष्यतीति प्रत्येति । नचाद्वैतिनैबोक्तं यदा घटप्रतीतिस्तदा घटः यदा न घटप्रतीतिस्तदा न घट इतीति वाच्यं, प्रतीत्यतिरिक्तजगदभाववादविषयत्वात्तद्वाक्यस्य । तस्य च वादस्य सुसूक्ष्म-बुद्धिविषयत्वात्किं तेन तव ? तस्मात्-इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य घटादिविषयस्य क्षणिकत्वं, यद्वा त्रिचतुरक्षणस्थायित्वं, अथवा स्वविरोधिवृत्त्यन्तरोत्पत्तिपर्यन्तस्थायित्वमेव, नतु यावत्स्वविषयस्थायित्वमिति, तस्यानित्यत्वमस्माकमिष्टमेव । यत्त्वजन्यं ज्ञानं तस्यैव नित्यत्वं वयं ब्रूमः । नच नास्त्यजन्यं ज्ञानमिति वाच्यं, ज्ञानस्य स्वतोऽजन्यत्वेप्युपाधिबशाद्भवति जन्यत्वमिति । एतेन वृत्तेरेव जन्यत्वं नतु तत्प्रतिफलितचेतन्यलक्षणज्ञानस्येति—सिद्धम् । वृत्तेश्चैतन्यस्य च विवेचनस्य दुष्करत्वेन क्षीरनीरविवेचनवत्तस्य परमहंसैकविषयत्वेन च रामानुजस्य तद्विवेचनाशक्ततया एतादृशभाष्यकर्तृत्वमिति सन्तोऽर्थ्यं बुद्धिमद्भिः । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाकारेण संविदपेक्षयैव विषयस्यातीतत्वानागतत्वे भवत इति कृत्वा नित्यत्वे संविदः तद्विषया अपि नित्यास्त्युरिति तदपि मन्दम्—यदि संविदपेक्षया विषयस्य अतीतानागतत्वे भवत तर्हि संविदः किमपेक्षया ते भवतः ? नच स्वापेक्षयैवेति वाच्यं, विषयस्यापि तथैव वक्तव्यत्वात् । नच विषयापेक्षयेति वाच्यं, अन्योन्याश्रयात् । नापि संविदन्तरापेक्षयेति वाच्यं, तस्यापि संविदन्तरान्तरापेक्षयेत्यनवस्थादोषात् । तस्मात्कालपेक्षयैव विषयस्यातीतत्वादिकं-वर्तमानकालावच्छिन्नो घटः वर्तमान इति, अतीतकालावच्छिन्नोऽतीत इति, आगामिकालावच्छिन्नो भविष्यन्निति च व्यपदिश्यते । नच नित्यस्य कालस्य कथमतीतत्वादिकमिति वाच्यं, दिनमासादिलक्षणस्य कालस्यातीतत्वादिदर्शनात् । नचैवं संविदपेक्षयैव कालस्यातीतत्वादिकमिति वाच्यं, कालापेक्षयैव संविदस्तथात्वमिति । अस्मिन्क्षणे वर्तमानं हि घटज्ञानं वर्तत इति पूर्वक्षणे घटं पटज्ञानमतीतमिति उत्तरक्षणे भविष्यत्सुक्त-ज्ञानं भविष्यदिति च व्यवहारात् । नच संविदैव कालस्यातीतत्वादिकं वेद्यत इति वाच्यं, केनोक्तं संविदा न वेद्यत इति ? अपि तु घटसंविदा न वेद्यत इति ब्रूमः । संविदतिरिक्तं सर्वं हि संविदधीन-

स्थितिकम्- सविदेकैव स्वतः सिद्धा-- कालस्यातीतत्वादिकं तत्पूर्वकं विषयम्यातीन्त्वादिकं च संविदा ज्ञायत इत्युक्तिमात्रेण कथं सविदोऽतीतत्वादिसिद्धिः । नच अतीतसंविदा अतीतवियप्रकाश, वर्तमानसंविदा वर्तमानविषयप्रकाशश्चेति वाच्यं, संविदवच्छेदककालमात्रमेव तदतीतत्वादिकं न सविद्गतं - यथा पूर्वदिनस्थितसूर्यप्रकाशेनैवेतद्दिनस्थितसूर्यप्रकाशमास्योपि घटो भास्यते नहि कालभेदमात्रेण सूर्यप्रकाशभेदं तद्वत् । तस्माद्धटज्ञानमपि नित्य स्वप्रकाशं च, तद्विषयो घट एवानित्यो जडश्च । तत्प्रयुक्तमेव तस्यानित्यत्वमिति । यदुक्तं रामानुजेन निर्विषया काचित्सविन्न चान्ति, अनुपलब्धेरिति तदसत्— क्रिय निर्विषयसविदनुपलम्भस्य, यद्वा परस्य ? आद्ये स्वस्यैवाजत्वम् । न द्वितीय-परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात् । नच निर्विषयं ज्ञानमेव न सम्भवतीति वाच्यं, तत्र हेत्वभावात् । नचानुपलम्भ्यमानत्वं हेतुरक्त एवेति वाच्यं, तस्य सनिषयजानेप्यतिव्याप्तत्वात्- नहि सविषयं ज्ञानमप्युपलभ्यते-ज्ञानमन्य ज्ञेयत्वाभावस्योक्तत्वात् । किञ्च निर्विषयं ज्ञान नास्तीति किं त्वं निर्विषयज्ञानाभावमुपलभ्य ब्रवीषि ? विमुक्तानुपलभ्य ? आद्ये अभावस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वनियमात्कथं तव निर्विषयज्ञानाभावोपलम्भ ? नहि घटमविदुषः पुरुषस्य घटाभावज्ञानं भवति । द्वितीये निर्विषयज्ञानाभावस्यानुपलब्ध्या निर्विषय-ज्ञानं सिद्धमेव ।

ननु ज्ञायतेनेन घटादिविषयजातमिति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञानस्य विषयप्रकाशनैकत्वाभावाद्द्विषयप्रकाशकस्यैव ज्ञानत्वं न त्वन्यस्य, तदेव विषयप्रकाशकत्वं स्वयंप्रकाशत्वं ज्ञानस्य । यदि तु ज्ञानं निर्विषयं स्थावर्हि तस्य स्वप्रकाशज्ञानत्वमेव हीयेतेति चेन्मैवम् यदि विषयप्रकाशकमेव ज्ञानमित्युच्यते तर्हि सूर्यादिप्रकाशोपि ज्ञानं स्यात् । तेन हि घटादि प्रकाशयते-नबन्धकारस्थो घटो भाति । यदि तु तदतिव्याप्तिवारणाय प्रकाशकत्वं नाम ज्ञानजनकत्वमित्युच्यते तर्हि विषयज्ञानजनकं ज्ञानमिति वाक्ये ज्ञानशब्दद्वयस्य किमर्थभेद उतैकार्थ्यम् ? आद्ये कस्सोर्थभेद ? जन्यज्ञानं फलं जनकज्ञानं तु तत्करणमिति चेत्तत्र यत्फलभूतं ज्ञानं तर्हि स्वप्रकाशमुत्परप्रकाश्यम् ? नाथ - तस्य विषयज्ञानजनकत्वाभावेन स्वप्रकाशत्वाभावात् । न द्वितीय- प्रकाशकस्य पर-स्याभावात् । तत्सत्त्वे च तत्परनिष्ठं प्रकृतफलज्ञानप्रकाशकत्वं फलज्ञानज्ञानजनकत्वमेवेति ज्ञानान्वस्था प्रसक्ता । यच्चैकार्थ्यं तर्हि व्याधात । तस्माद्यदि विषयाद्यगोधजनकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति विवक्षितं तर्हि विषयावबोधजनकं कारणभूतमेव ज्ञानं स्वप्रकाशकं स्यात्- नतु फलभूतम् । न चेष्टापत्ति, कारणस्यैव स्वप्रकाशत्वे कर्तुरात्मनस्त्वप्रकाशत्वाभावात्प्रसङ्गात्, ब्रह्मणश्च स्वप्रकाशत्वाभावप्रसङ्गात् । यदि तु अनन्यावभास्यत्वे सति स्वेतरसर्वावभासकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति विवक्षितं, तर्हि सर्वेष्टसिद्धिस्त-र्वानिष्टपरिहारश्च । कारणज्ञानं तु न स्वप्रकाशं, तस्य जडत्वेन चैतन्यावभास्यत्वादिति । यद्वाऽस्तित्वे सत्यनन्यावभास्यत्वं स्वप्रकाशत्वम् । शशशृङ्गादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । व्य-हारसत्ये जगति साजानेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । इदं च वृत्तिज्ञाने कारणभूते नास्त्येव । नच फलेपि नास्त्येवेति वाच्यं, तत्र सत्त्वात् । नच कारणजन्ये फले कथमनन्या-

धमास्यत्वमिति वाच्य, नित्यचैतन्यस्यैव फलत्वेनाजन्यत्वात् । नच करणानर्थक्यं, विषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । नचाजन्यस्य फलव्यवहारानुपपत्ति, अजन्ये नित्ये मोक्षे तत्सत्त्वात् । तस्मादज्ञातं विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं ज्ञातं सत्फलं भवतीति न तस्य जन्यत्वम् । हन्तैव ब्रह्मचैतन्यस्य ज्ञातत्वेनान्यायमास्यत्वमेव सम्प्राप्तमिति चेन्मैत्रम्- विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यैव ज्ञातत्वं न तु केवलस्येति । विषयगतो हि सोऽवभास्यत्वधर्मोऽवच्छिन्ने ब्रह्मप्यारोपित, तस्मात्करणभूतं ज्ञानं स्वप्रकाशम् । ननु चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वं त्वदुक्तविधमस्तु- करणज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं तु विषयावबोधजनकत्वमेव । तथाच- निर्विषयं वृत्तिज्ञानं नास्तीति चेत् केनोक्तमस्तीति । नच निर्विकल्पकं ज्ञानमस्तीति त्वयोक्तमिति वाच्यं, निर्विकल्पकत्वविषयज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वेन तस्यापि सविषयत्वात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यालण्डाकारवृत्त्यात्मकं हि ज्ञानं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारलक्षणमवबोधे जनयतीत्यस्मन्मतसिद्धान्तात् । तस्मान्निर्विषयं वृत्तिज्ञानमेव नास्ति- निर्विषयं चैतन्यं त्वस्येवेति—सिद्धान्तः ॥ यदुक्तं रमानुजेन- सुतोस्थितस्य इत्यन्तं कालं न किञ्चिदहम- वेदिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव सुतपावनुभवाभावसिद्ध इति तत्तुच्छम् - किं सुतो न किञ्चिद्विदितवत् एव सुप्त्युपगमे दर्शितप्रत्यवमर्शस्तम्भवति ' यद्वा किञ्चिद्विदितवत् ' आद्ये न किञ्चिद्वेदनरूपोऽनुभवसिद्ध एव । द्वितीये परामर्शस्यैव सिद्धिर्दर्शितस्य । नच न किञ्चिद्वेदनं नाम किञ्चिदप्यवेदनं यस्य कस्यापि वेदनाभाव इत्यर्थ- तथाच सुतो ज्ञानाभाव एवेति वाच्यं, किं सौप्तिकस्य ज्ञानाभाव- स्त्वया विदित उताविदित ? आद्ये ज्ञानाभावज्ञानरूपोऽनुभवसिद्ध एव । द्वितीये त्वयाऽविदितस्य ज्ञानाभावस्य कथमभ्युपगम । अन्यथा शशशृङ्गादेरप्यभ्युपगम प्रसज्येत- तस्मात्सुतो विशेषानुभवा- भाव एव । सामान्यानुभवाभावस्तु न शक्यते वक्तुम् । नच, सुतो संविदस्ति- निराश्रया संवित्तु नास्ति सर्वस्या अपि सविदस्साश्रयत्वादात्माश्रया हि संवित्- संविद क्रियात्वेन क्रियाया कर्त्राश्रितत्वेनात्मनश्च कर्तृत्वेन संविद आत्माश्रितत्वादिति वाच्यं, आत्मनो निष्क्रियत्वेनार्कतृत्वात्संविदश्च फल- त्वेनाक्रियात्वादात्मन एव संविद्रूपत्वात्संविद एव सर्वाश्रयत्वेन निराश्रयत्वात्साश्रया संविन्नाम्न्येव । नचानुभवितुरात्मन एव कथमनुभवरूपत्वमिति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपत्वमात्मनोऽभ्युपगमना भवता नैवं बोधनीयमिति । नच ज्ञानस्वरूपमप्यात्मानमाश्रित्य यद्वर्तते द्रव्यं ज्ञानं तदेवानुभवो न त्वात्मेति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानं स्वरूपं ज्ञानं त्वात्मा नेति वाक्यस्य व्याहृतत्वात्, आत्मनस्वरूपमूलेनैव ज्ञानेन सर्व- सिद्धौ तदाश्रितज्ञानद्रव्यकल्पनस्य निष्प्रयोजनत्वाद्गौरवावहत्वात्प्रमाणशून्यत्वाच्च । यदि ज्ञानेपि ज्ञान- अन्तरं स्यात्तर्हि तस्मिन्नपि ज्ञानान्तरान्तरं स्यादित्यनवस्थादोषाच्च । निश्च तव मते किमात्मा द्रव्यमुत न ? आद्ये कथं ज्ञानरूपद्रव्यस्यात्मनो ज्ञानरूपद्रव्यवत्त्वम् । यदि ज्ञानद्रव्यमपि ज्ञानद्रव्यवत्त्वं- इति तदपि ज्ञानद्रव्यं ज्ञानद्रव्यवत्त्वमिति न स्यात्, तदपि तृतीयं ज्ञानद्रव्यवत्त्वमिति न स्यादित्यन्वय- दोषः । द्वितीये तव मते सगुणत्वेनात्मन कथमद्रव्यत्वं ? गुणवत्त्वं हि द्रव्यवत्त्वं । नच द्रव्यवत्त्वमिति न द्रव्यवत्त्वमिति वाच्यं, संस्थानातिरिक्तजात्यनभ्युपगमाच्च । नच सामान्यवत्त्वं द्रव्यवत्त्वमिति वाच्यं, अ- न-

कस्यचित्संस्थानविशेषस्यादर्शनात् । नच द्रव्यवान् द्रव्यभिन्न एवात्मास्त्विति वाच्यं, यदेवात्माश्रितत्वेन भवदभिमतद्रव्यस्य स्वरूपं, तदेवारमनोपीति स्वरूपभेदाभावेन आत्मनो ज्ञानद्रव्यभिन्नत्वायोगात् । ननु भवत्वनुभव एवात्मा- तथापि सुप्तावात्मनोन्यत्रास्ति यत्किमपि ज्ञानमिति चेन्मैवम्—दर्शित- परामर्शबलादेवात्मनोस्ति अज्ञानज्ञानमिति । एवं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शबलात्सुखज्ञानमपीति । तस्मात्सुप्तौ चैतन्यस्य, वृत्तिज्ञानस्य वा नाभावस्साध्ययितुं शक्यत—इति । ननु सुप्तावन्तःकरणभावा- द्विपयाभावाच्च विषयाकारपरिणतान्तःकरणवृत्तिज्ञानस्य कथं सम्भव इति चेन्मैवम्, सुखादिविषयसत्त्वा- त्पदाकारपरिणताविद्यावृत्तिसत्त्वाच्चेति । न चैवं सुप्तावपि ज्ञानं सविशेषमेवेति कथं निर्विशेषज्ञान- सिद्धिरिति वाच्यम्, सुप्तौ सविषयस्यैव ज्ञानस्य सिद्धिर्नतु सविशेषस्येति । नन्वेवं सुप्तादौ जाग- रादौ समाधौ वा निर्विषयज्ञानायोगात्सविषयमेव ज्ञानं सर्वदा विद्यते आत्मन इति कृत्वा ज्ञानवानेवात्मा ननु ज्ञानमिति चेन्मैवम्— व्यवहारत आत्मनो वृत्तिज्ञानवत्त्वेपि परमार्थतन्त्रदभावान्न ज्ञानवत्त्वमिति ज्ञानमे- वात्मा । ननु परमार्थत आत्मा स्फुरति वा न्वा? आद्ये स्फुरणं हि स्फुरतो धर्म इति धर्मिण आत्मनो धर्म- भूतज्ञानसिद्धिः । यथा प्रकाशमानस्य सवितुः प्रकाशो धर्मः । द्वितीये बन्धसुखस्योरविशेषः— यथा संसारे न स्फुरत्यात्मा तथा मुक्तावपीति । न चेष्टापत्तिः— यथा घटः स्वयं न स्फुरति तथा आत्मापीति नाड्यापत्तिश्च । न हि मुक्तौ द्वितीयमस्ति येन परतः स्फुरत्यात्मेति वक्तुं शक्येत । तथा परतः स्फुर्यङ्गीकारे च स्वयं ज्योतिष्पृथुतिन्याकोप इति चेन्मैवम्— किमालनो धर्मभूतं त्वत्कल्पितं ज्ञानद्रव्यं स्फुरति उत न? आद्ये स्फुरतस्तस्य धर्मज्ञानस्य स्फुरणं हि धर्म इति धर्मान्तरं ज्ञानं स्यात्, तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । द्वितीये- पटवत्स्य धर्मस्य जाड्यमेव स्यादिति कथं ज्ञानत्वं इति । एतेन—यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्- धर्मिस्वरूपभूतज्ञानस्य स्फुरणं नित्यं, तच्च भासमानताव्यवहारानुगुण्यं, धर्मभूतज्ञानस्य स्फुरणं विषयसम्बन्धजन्यं, तदानीमेव न त्वन्यदा, स्वापादौ तु तस्य सर्वविषयसम्बन्धाहता प्रतिबद्धा बहिर्दाहकत्वशक्तिवत् । अतो न तदा स्फुरणमिति—तत्परास्तम् । तस्मात्स्फुरतो वस्तुनस्फुरणमेव स्वरूपं— यथा भास- मानस्य सूर्यस्य भास एव स्वरूपम् । नहि प्रकाशातिरिक्तसूर्ये उपलभ्यते । सूर्यस्य प्रकाश इति तु राहोदशिर इतिवदौपचारिकः प्रयोगः । यद्वा सूर्यस्य स्वरूपभूतः प्रकाश इत्यर्थः । एतेन—यदादित्यमार्तं तेज इति गीताश्लोकस्यापि आदित्यस्वरूपभूतं तेज इत्येवार्थ इति—सिद्धम् । तस्मात् प्रकाशो भाति वा न वेति विकल्पनवदात्मा स्फुरति वा न वेति विकल्पनमनुक्तमेव— आत्मन एव स्फुरणरूपत्वात् । नहि स्फुरणं स्फुरति वा न वेति कोप्यनुमत्तो विकल्पयति— इति । ननु स्फुरतः स्फुरणं धर्म एव न तु स्वरूपं— स्फुरणं हि क्रिया, क्रिया च कर्तृर्न स्वरूपं— नहि छेलु पुरुषस्य छेदनं स्वरूपं मन्तीति चेन्मैवम्— यदि ज्ञातुरात्मनस्वरूपत्वेन भवदभिमतं ज्ञानं क्रिया स्यात्तर्हि स्फुरत आत्मनस्व- रूपत्वेन मद्भिमतं स्फुरणमपि क्रिया स्यात् । नच स्फुरतेर्थातोर्थानुगमात्स्फुरणं क्रियेति वाच्यं, जानातेर्थातोर्थानुगमात् ज्ञानमपि क्रियेति । ननु नाम्नि. स्फुरणं ज्ञानत्वेन निवर्ति,

किं तु भासमानताव्यवहारानुगुण्यं स्फुरणमिति विवक्षितमिति चेन्मैवम्- भासमानताव्यवहारानुगुण्य-
नाम भासत इति प्रतीतिविषयत्वयोग्यत्वम् । तदनाद्युते- घटादौ जडेष्वस्त्येवेति तस्य कथमात्मध-
र्मत्वम् । नच स्वत एवात्मनस्तदस्ति- दीपादेरिव- घटस्य तु परत इति वाच्यं, तथासति यदा व्यवहार-
स्तदैव तद्विषयत्वयोग्यत्वमात्मनः, नतु व्यवहाराभावदर्शयामिति कृत्वा परमार्थत आत्मनि स्फुरण-
धर्माभाव एव सिद्धः । नचेष्टापत्तिः, आत्मनो धर्मभूतं नित्यं ज्ञानद्रव्यमिति हि तव राद्धान्त —
परमार्थतस्तस्य कथं नित्यत्वम् । नच मुक्तावपि व्यवहारोस्त्येवेति वाच्यं, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत्त्केन कं पश्ये'दिति श्रुत्यैव मुक्तौ सर्वव्यवहारस्य निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्फुरणमात्मनस्स्वरूपमेव-
इति । अथ यदुक्तं सुदर्शनेन—इत्यन्तं कालं न किञ्चिदहमवेदिषमिति सुप्तोत्थितपरामर्शेन ज्ञान-
सामान्याभावगोचरेण तदन्तर्गतस्वाभावोपि स्वेनैव गृहीत इति प्रागभावसिद्धिरनुभवस्येति तत्पूर्वमेव
स्फण्डितमपि बुद्धिसौलभ्याय पुनरिह प्रदर्शयते । इह हि ग्रन्थे परिहृता अपि पूर्वपक्षाः पुनःपुनः
प्रसङ्गमापद्य परिह्रियन्ते बुद्धिसौकर्याय, तथाहि- अनेन प्रागुक्तं मृद्द्रव्यमिव ज्ञानद्रव्यं नित्यं घटत्वा-
द्यवस्थामृद्द्रव्यमिव स्मृतित्वाद्यवस्थज्ञानद्रव्यमनित्यमिति । तथा च ज्ञानसामान्यस्य नित्यत्वं ज्ञानविशे-
षाणां त्वनित्यत्वमिति सिद्धम् । स्मृतित्वाद्यवस्थाविशेषरहितं हि ज्ञानं ज्ञानसामान्यम् - यथा घटत्वा-
द्यवस्थाविशेषरहितं मृद्द्रव्यं मृत्सामान्यम् । एवं सति कथं तस्य नित्यस्य ज्ञानसामान्यस्याभावः ।
न ह्यभावप्रतियोगि नित्यं कचिद्दृष्टम् । अपि च यदि सुप्तौ ज्ञानसामान्यमपि नास्ति तर्हि दर्शित-
परामर्श एव न जायेत । यत्किञ्चिद्विषयकज्ञानाभावज्ञानस्य सत्त्वं एव तत्परामर्शोदयात् । जागरेपि
त्वयोच्यमानं किमप्यहं न जानामीति वदतो विशेषज्ञानाभावेपि सामान्यज्ञानमस्तीत्येवाभ्युपगन्तव्यम् ।
कथमन्यथा तदुच्यमानार्थज्ञानाभावज्ञानाभावे तद्वाक्यं स श्रोता प्रयुज्जीत । तस्माद्विशेषज्ञानाभावमेव
सामान्यज्ञानं गृह्णाति, नतु सामान्यज्ञानाभावं व्याघातादसिद्धेयेति— सुस्थम् । अथ यदुक्तं रामानुजेन-
संविदो जन्माभावेपि विनाशोस्त्येव, अजस्य प्रागभावस्य अजाया अविद्यायाश्च नाशसद्भावादिति,
तदसत्—जन्माददृग्भ्रमभावविकारा एव नाभावविकारा इति कथं प्रागभावस्ये जन्मशून्यस्य नाशवत्त्वम् ।
यदि जन्मनाऽलब्धसत्ताकोपि प्रागभावो विनाशस्तीत्यहं, शशशृङ्गादिकमपि विनाशस्तीत्यात् ।
अविद्यायास्तु जन्मास्त्येव 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुतेः । तस्या अनादित्वप्रसिद्धिस्तु
परतो जन्माभावप्रयुक्ता । न हि जगदविद्येयाविद्या केन चिदुत्पाद्यते । न चाविद्यापि जगदिव
ब्रह्मण्येवासीदिति कथं परतस्तस्या जन्माभाव इति वाच्यं, ब्रह्मणि जगदविद्यात आसीदविद्या तु न तथा
परत आसीत्किन्तु स्वत एवासीदिति तस्माद्यस्य जन्माभावस्तस्य नाशाभावः, यस्य जन्मास्ति तस्य
नाशोऽवर्जनीयः । अत एव 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति भगवता गीतम् । अत एव परमात्मनोऽ-
व्ययत्वं प्रत्यनादित्वं हेतुत्वोपन्यस्तं भगवतैव गीतासु—'अनादित्वात्त्रिगुणत्वात्परमात्मायमव्ययः' इति ।
किं च यद्यविद्या अजा तर्हि तस्या जगन्नैवाभविष्यत् । अविद्या हि जगदात्मना जायते यथा बीज-
मृदात्मना । एवं जगदात्मना जायमानाया अविद्यायाः कथमजत्वम्- न चैव'मजा'मिति श्रुतिविरोधः,

प्रतीतिरस्ति विषयाभावे प्रतीत्यभाव इति न्याय क्रिमिति न स्यादिति वाच्यं, स्वप्ने विषयाभावेऽपि प्रतीतिसत्त्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । नहि मृता पित्रादय स्वप्ने सन्ति, येन विषयसत्त्वाद्दर्शनसत्त्वमिति वक्तुं शक्येत । नच जागर इव स्वप्नेपीथरसृष्टा विषयास्सन्तीति वाच्यं, जागरेपीथरसृष्टविषयसत्त्वस्यास्माभिरनभ्युपेतत्वात् । येतु जागरे अनुभवव्यतिरेकेण पदार्थास्सन्तीथरसृष्टा इति वदन्ति तान्प्रति ब्रूहि— जागर इव स्वप्नेपीथरसृष्टविषयास्सन्तीति । तस्मादनुभवाधीनैव विषयसत्ता । यद्वा यज्जन्यज्ञानं तस्य सत्ता विषयाधीना भवतु नाम- कथं पुनर्यज्जन्यस्य नित्यज्ञानस्य सत्ता ज्ञानानित्यविषयाधीना भवितुमर्हति ? नचाज्जन्य नित्य ज्ञान नास्तीति वाच्यं, त्वयैवोक्तत्वात् नित्य ज्ञानस्य नास्तीति । तस्य नित्यज्ञानस्यात्मत्वात्माश्रितत्वयोरेव ह्यवयवैर्मल्यम् ।

ननु घटादेर्विषयस्य कथमेतन्नित्यज्ञानाधीनसत्ताकत्वमिति चेदुच्यते—नित्यज्ञानमेवाविद्या-वशाज्जन्यज्ञानं भवति । जन्मज्ञानस्य च विषयसत्ताहेतुत्वं दर्शितमेवेति । यद्वा नित्यज्ञानमात्मेत्युक्तं, आत्मसत्त्वैव सर्वस्य सत्तावत्त्वमिति कृत्वा तथोक्तमिति वेषम् । नचात्माधीना जगतसत्तेति कुत उच्यते जगतोऽस्ति पृथक्स्वतन्त्रसत्तेति वाच्यं, अहमस्मीत्यात्मा प्रत्येतीत्यात्मनस्वतन्त्रसत्ता, इदमस्तीत्यात्मप्रत्ययादेव घटादेःसत्तालाभ, नतु स्वत नहि अहं घटोऽस्मीत्यादिरूपेण घटादि प्रत्येति जडावा-दिति घटादेःसत्ता आत्मायतेति । नच घटोऽस्तीत्यात्मप्रत्ययात्पागपि घटोऽस्तीति वाच्यं, अस्तीति प्रत्ययाविषये घटे सत्ताऽऽयोगात् । अन्यथा शशशृङ्गादावपि सत्तासम्भवात् । नचाहमस्मीति प्रत्यया-त्पागपि यथाऽऽत्मनि सत्ता वर्तते तथा घटेपीति वाच्यं, अहमस्मीति य प्रत्येपि स प्रत्येता तस्यत्प-यात्पागेव सिद्ध इति भवत्यात्मनि तथा । अय घट इति प्रत्ययात्पाक्त्वात् घटो नैव सिद्ध इति न घटे तथेति । तस्मान्न विषयाधीना अनुभवसत्ता नापि ज्ञात्राधीना- ज्ञातुरेवानुभवत्वात् । यदि तु ज्ञाताऽऽन्-नुभवाद्भिन्न प्रमातेति विवक्षित, तर्हि सोपि प्रमाता अनुभवाधीनसत्ताक एव स्यात् । वस्तुतस्तु प्रमातु स्वरूपभूत एवानुभव इति न प्रमाताऽऽनुभवोद्भिन्न । नच साक्ष्यैवानुभव इति वाच्यं, साक्षिण एव केनचिदुपाधिना प्रमातृत्वस्य सम्प्राप्तत्वादिति—संक्षेपः ॥

अनुभूतेर्दृश्यन्वानुपपत्तिः ।

अथ अनुभूतिर्न दृश्यधर्मवती दृशित्वात्- यद्दृश्यधर्मवत् तन्न दृशि, यथा घट इतीदमनुमानं किं समीचीनमुतासमीचीनमित्ययमंश इह विचार्यते—तत्र द्वितीयपक्षं समर्थयते रामानुज । तथाहि—स्वाभ्युपेतै प्रमाणसिद्धैर्नित्यत्वस्वयम्पकाशत्वादिभिर्धर्मैरनुभूतिर्दृश्यधर्मवत्येव । नच नित्यत्वात्तदधर्मैवेदं मात्रं स्वरूपभेदात्, नहि नित्यत्वस्वयम्पकाशत्वैकत्वादीनामेकमेव संवेदनं स्वरूपमिति वक्तुं शक्यते- इति नैतद्युक्तम्—यो धर्मो येन दृश्यते स तस्य धर्मो न भवत्येव- तथा चक्षुषा दृश्यमानं रूपं न चतु-धर्मं, किं तु बहुधादेरेव । नहि चक्षु परगतमिव स्वगतमपि धर्मजतं पश्यति । नच देयदत्त स्वगत मपि शुद्धदिश्यं स्वौल्यादिधर्मजतं च पश्यतीति वाच्यं, तस्य देहधर्मत्वाद्देवदत्तस्य देहाद्भिन्नत्वात् । नच देयदत्त आत्मगत सुखादिकं पश्यतीति वाच्यं, तस्य मनोधर्मत्वाद्देवदत्तस्य च मनोभित्तत्वात् । एवै

स्वधर्मं स्वैन न वेद्यत इति स्थिते अनुभवधर्मत्वेन भवदभिमता नित्यत्वादय केन वेद्यन्ते ? न ताव
 त्वेनैवानुभवेन- व्याघातात्, नाप्यनेनानुभवेन- अनुभवस्यैकत्वात् । नाप्यनुभवादन्वयेन- तस्य जडत्वात् ।
 नच जडेनापि चक्षुषा रूपं गृह्यत इति वाच्यं, चक्षुष करणत्वेन कर्तृत्वाभावात् । नापि जडेन मनसा सुखादि
 गृह्यत इति वाच्यं, तस्याप्यन्त करणत्वेन कर्तृत्वाभावात् । नचानुभवादन्वयेनात्मना अजडेनैव वेद्यन्ते नित्य
 त्वादय इति वाच्यं, आत्मनोऽनुभवादनन्यत्वात् । तस्माद्यदि नित्यत्वादयोऽनुभूतिधर्मास्स्युस्तर्हि वेद्या
 न भवन्त्येव -वेदितुरभावात् । यदित्ववेद्या अपि धर्मा इप्यन्ते तर्हि शश-दृग्गादयोपीप्यन्ताम् । अतो नामस्य
 नुभूते कोपि धर्म । येतु नित्यत्वादयो धर्मा अनुभवेन वेद्यन्ते ते तु नानुभूतिधर्मा, नापि मायातत्कार्यवस्तु-
 धर्मा, किंतु अनुभूतिधर्मत्वेन मायया कल्पिता एव नतु परमार्थतोनुभूतिधर्मा । नचैवं यदि परमार्थतोनुभू
 तिर्नित्या स्वप्रकाशा एका च न भवति तर्हि अनित्या जडा विभक्ता च भवेदिति वाच्यं, परमार्थतो नित्यत्वा
 दिवदनित्यत्वादेरप्यनुभूतौ स्थित्ययोगात् । निर्धर्मका हि सा- तथाहि- यदि परमार्थतो भास्यं वस्तु
 स्यात्तर्ह्यनुभूतेर्भासकत्वं स्यात्, यदि च परमार्थत एतन्नयं स्यात्तर्ह्यनुभूते कालत्रयानाध्यवर्तण नित्यत्व
 स्यात्, यदि परमार्थत एकत्वादिसंख्या स्यात्तर्ह्यनुभूतेरेकत्वं स्यात्- व्यनहारतस्तु भासादिसत्त्वात्स्वका-
 शत्वादिकमनुभूतेर्भवति । अतो दर्शितानुमानं समीचीनमेव- दृश्यस्य यस्य कस्यापि धर्मस्य दृशौ
 स्थित्ययोगादिति । ननु दृशौ दृशित्वमस्ति वा नवा ? आद्ये दृशोर्निर्धर्मकता । द्वितीये दृशित्वरहिता
 सा दृशिरेव न भवेत्-- नहि घटत्वरहितो घटो भवति । अन्यथा घटत्वरहित पटोपि घटो भवेदिति-
 चेन्मैवम्— व्यवहारभूमौ धर्म इति धर्माति च किं पदार्थद्वयमस्ति, उत न ? आद्ये- सिद्धमेव निर्धर्मकं
 वस्तु, धर्मं धर्मायोगात् । यदि धर्मोपि धर्मान्तरमस्ति तर्हि स धर्मैव स्यात्तु धर्म इति । यथैव धर्मो
 धर्मत्व रूपधर्मरहितमिदं तथा दृशिरपि दृशित्वरूपधर्मरहितैव सिद्धेति । द्वितीये अय धर्मोयं धर्माति
 व्यवहारस्यैव लोपप्रसङ्ग । तस्मान्निर्धर्मिकाया दृशौ य कोपि धर्म स्थातु नर्हित्येव । ननु जाने
 प्रकाश इति कश्चन धर्मोऽस्ति- प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यं, व्यवहारकर्मत्वरूपं
 व्यवहारानुगुण्यं साधारण । तद्धि व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वम् । तदेव भासमानत्वं, घट प्रकाशन इति व्यन-
 हारश्च तन्निबन्धनया मुख्यः । व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वं प्रति हेतुत्वरूपव्यवहारानुगुण्यं ज्ञानम्यैव । तत्र
 प्रत्यक्त्वानुकूलत्वं कत्वलक्षणस्य स्वस्य व्यनहारप्रतिसम्बन्धिता प्रतिहेतुत्वरूपं व्यनहारानुगुण्यं ज्ञातृव्यप-
 भूतज्ञानम्यैव । स्वस्वरूपस्वगतैकत्वपरावत्वानुकूलत्वाद्याकारग्याश्रयनत्मन्बन्धनविषयनत्सम्बन्धाना व्यन-
 हारप्रतिसम्बन्धित्वे हेतुत्वरूपं । व्यवहारानुगुण्यं तु धर्मभूतज्ञानम्यैव । अत स्पन्दव्यवहारानुगुण्यं ज्ञाना-
 साधारणप्रकाशलक्षणमिति युक्तमिति- मैवम्— व्यवहारानुगुण्यं द्विनिधम्- व्यवहारप्रतियोगित्वरूपमेकम्,
 व्यवहारप्रतियोगित्वं प्रति हेतुत्वरूपमपरम् । तत्र प्रथमं घटादिविषयगतं, द्वितीयं तु ज्ञानगनमिति
 स्थिते, कथं स्वपरव्यवहारानुगुण्यं ज्ञानासाधारणप्रकाशलक्षणं भवितुमर्हति ।

ननु यदि व्यवहारानुगुण्यं प्रकाशलक्षणं स्यात्तर्हि तस्यातिव्यसिप्त्याद्घटादां, न्तु तथोक्तम्-
 किंतु स्वपरव्यवहारानुगुण्यमित्युक्तम् । तत्र स्वस्य परस्य च व्यनहारप्रतियोगित्वरूपं यद्व्यवहारानुगुण्यं

तत्रप्रतिहेतुत्वरूपमेवेति नातिव्याप्तिरिति चेन्मैत्रम्—स्वतो जडत्वाद्घटस्य घटो भातीति व्यवहार-
 प्रतिस्मन्धित्वं न भवतीति कृत्वा ज्ञानस्य तद्धेतुत्वमस्तु- यथा स्वतोऽभासमानस्य घटस्य सूर्यप्रकाश-
 वशाद्घटो भासत इति व्यवहारप्रतियोगित्वं भवति तद्वत् । कथं पुनस्त्वत् एव भासमानस्य ज्ञानस्य
 व्यवहारप्रतिस्मन्धित्वं प्रति स्वस्यैव हेतुत्वम् । नच प्रदीप आत्मानमपि घटादिमिव भासयत्येव,
 यथा- तथा ज्ञानमपि परमिव स्वमपि भासयतीति वाच्यं, सूर्यो घटमवभासयतीत्युक्तौ घटमनवभासयत-
 म्सूर्यादवभासयतस्सूर्यस्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति । अन्यथा तद्वचनस्यैवानुपपत्तिः । देवदत्तोऽर्थं बोधयतीत्युक्तौ
 हि अर्थमबोधयितुं देवदत्तादर्थं बोधयितुं देवदत्तस्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति तद्वत् । एवं सति सूर्य आत्मान-
 मवभासयतीत्युक्तौ आत्मानमनवभासयन्मसूर्यादवभासयतस्सूर्यस्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति । न चेष्टापत्तिः- य
 आत्मानमनवभासयन् सूर्यस्स कीदृशः- किं प्रकाशरूप, उताप्रकाशरूपः ? आद्ये- कथं प्रकाशरूपस्य
 सूर्यस्यानवभासनम् । द्वितीये- कथं सूर्यस्याप्रकाशरूपत्वम् । तस्मात्स्वस्य स्वावभासनं नोपपद्यते ।
 एतेन अचित्प्रदार्थव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वमेव ज्ञानस्यास्ति, नतु चित्प्रदार्थस्य- चित एव ज्ञानत्वादिति
 सिद्धम् । ननु तथापि अचित्प्रदार्थव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वरूपप्रकाशवत्त्वाद्ज्ञानं सधर्मकमिति चेन्मैत्रम्—
 किं ज्ञानस्य सधर्मकतां व्यवहारदशायां सिपाधयिपत्तिः ? यद्वा परमार्थदशायाम् ? आद्ये- सिद्धसाधनम् ।
 द्वितीये अचित्प्रदार्थस्यैवाभावात्परमार्थदशायां कथं तद्व्यवहारानुगुण्यहेतुत्वं ज्ञानस्य । अथ यदुक्तं
 धर्मभूतज्ञानस्यैवं स्वरूपभूतज्ञानस्य पुनरिदमिति तत्त्वकपोलकल्पितमप्रमाणमब्रामिति पूर्वमेवोक्तम् ।
 तस्मात्त्रिभूमिकैवानुभूतिः । यदुक्तमत्र रामानुजेन—संविदि जडत्वाभावाद्यदभावस्वरूपस्य ज्ञानत्वादि-
 भावरूपस्य वा धर्मस्यानभ्युपगमे तत्तन्निषेधोक्त्या क्रिमपि नोक्तं भवेदिति तदसत्—तत्तन्निषेधावधित्वेन
 ब्रह्मण उक्तत्वाच्च शून्यवादप्रसङ्ग इति । न ह्यवधिं विना निषेधो युज्यते- यत्र मया सर्वं धर्मा निषिध्यन्ते
 तद्ब्रह्मधिष्ठानं वस्तु निषेधाधिकरणत्वादेव सिद्धम् । नचैवं संविदि निषेधावधित्वनिषेधाधिकरणत्वधर्मा
 स्त इति वाच्यं, परमार्थतत्संविदि यस्य कस्यापि निषेधस्याभावात् । नच तर्हि निषेधाभावात्सर्वमस्तीति
 वाच्यं, परमार्थतत्सर्वस्यैवाभावात्कथं तन्निषेध इति मयोक्तत्वात् । तस्मात्संविद्रूपे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि
 स्वयम्प्रकाशो एके नित्ये अद्वितीये यदिदं सर्वं मयादशात्मतिमाति मरुमरीचिकायामिवोदकं तत्सर्वं
 वस्तुतो नास्त्येवेति । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—संवित् सती नित्या स्वप्रकाशः एका
 इत्यादयदशब्दाः किं भिन्नार्थप्रतिपादका उताभिन्नार्थप्रतिपादकाः ? आद्ये- सिद्धं संविदस्यविशेषत्वम् ।
 द्वितीये- एकेनैव पदेनात्मनि पदान्तरैवैवर्थ्यमिति तदयुक्तम्—अभिन्नार्थप्रतिपादका एव, तथापि न
 पौनस्यत्वम्- 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यादिशब्दानामिव प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । ननु सविशेषे
 वस्तुनि प्रवृत्तिनिमित्तभेदोस्तु कथं पुनर्विशेषे- इति चेन्मैत्रम्—निर्विशेषेपि वस्तुनि यावद्यवहार-
 कल्पिनाः केचन नित्यत्वाद्यो विशेषास्सन्ति, तादृशानित्यत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्ब्रह्मणि नित्यादि-
 शब्दप्रवृत्तिरिति । किञ्चुना—परमार्थतो नित्यादिशब्दानामेवाभावात् कथं तद्व्यतिपाद्यत्वं ब्रह्मणः येन
 तथा तथा शब्देतेति । अथ यदुक्तं रामानुजेन—संविदसिद्धयति वा नव? सिद्धयति चेत्सधर्मकता,

न चेद्गगनरुमुमादिवत्तुच्छतेति तदसत्—सिद्धे किं सिद्धिरस्ति उत न? आद्ये- तस्या अपि सिद्धे सिद्धचन्तरमित्यनवस्था । द्वितीये सिद्धेरतुच्छता इति । नन्वनवस्थाभियां सिद्धेस्सिद्धचन्तरानभ्युपगमेपि सविदस्सिद्धिरभ्युपगतैव त्वया म्वतस्सिद्धा संविदिति ततश्च सविदस्सधर्मकतेति भैरम्—सविद स्वतस्सिद्धत्वनाम सविद एव सिद्धित्वेन सिद्धचन्तराभाव एव । सिद्धिर्हि प्रतीति प्रतीतिश्च ज्ञानमेवेति संविदेव सिद्धिरिति न तस्यास्सिद्धचन्तराभ्युपगम इति । ननु सिद्धिरेव संविदिति चेत् कस्य कं प्रतीति वक्तव्यं, यदि न कस्यचिक्श्चित्प्रति सा तर्हि नसिद्धिः सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्कश्चित्प्रति भवति । आत्मन इति चेत्कोदमात्मा, ननु संविदेवेत्युक्तं, सत्यमुक्तं दुरुक्तं तु तत्, तथाहि—कस्यचित्पुरषस्य किञ्चिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्सम्बन्धिनी सा संवित्स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत्— इति रामानुजः, अत्रोच्यते—नास्माभिः पशुपुत्रादिलक्षणफलप्राप्तिरूपा सिद्धिस्संविदात्मेत्युच्यते, नापि घटपटादिविषयज्ञानरूपा सिद्धिः, किं तर्हि नित्योपलब्धिरूपा सिद्धिरेव सा हि न कस्यचिक्श्चित्प्रति भवति नित्यत्वादेवाजत्वात् । अत एव नेयमात्मसम्बन्धिनी । अजं नित्यं हि वस्तु न हि कस्यचित्सम्बन्धि भवति- स्वतन्त्रत्वात् । सर्वं हि कस्यचिच्छेषभूतं वस्तु परतन्त्रत्वेनानित्यमनजमेव । न च परमात्मशेषभूतोदमात्मा नित्य एवाज इति वाच्यं, परमात्मत्वादात्मन - 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन् पुरुष पर' इति गीतावचनात् । नापि परमात्मपरतन्त्रा प्रकृतिर्नित्येति वाच्यं, प्रकृते- रनित्यत्वात् । ब्रह्मिन्न सर्वं ह्यनित्यम् । 'तत्सत्यमतोन्द्यार्त'मिति श्रुते । तस्मात्सविषयैव सिद्धिरात्मसम्बन्धिनी, निर्विषया सिद्धिस्तु आत्मैव । न च निर्विषया सिद्धिर्नास्तीति वाच्यं, तत्सद्भावस्य पूर्वं बहुवारं समर्थितत्वादिति । ननु संविदात्मा न भवति, आत्मन प्रत्यस्त्वात् - प्रत्यवत्त्वं च ज्ञानाश्रयत्वं, तद्धि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं । संविदश्च ज्ञानत्वेन ज्ञानकर्मत्वमिव ज्ञानकर्तृत्वमपि दुर्घटम् । तस्मात्सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेष स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणथा- पादानस्वभावोऽनुभवस्संविद त्वात्मेति चेन्मैम्—आत्मनो ज्ञानधर्मकत्वमेव विप्रतिपन्नं, ज्ञानस्वरूपत्वं तु सम्प्रतिपन्नम् । तत्र आत्मनस्वरूपभूतं ज्ञानं क्रियैवेति कथमात्मनोपि प्रत्यपत्त्वम् । न च क्रियाभूता- द्ज्ञानादन्यदेव ज्ञानमात्मनस्वरूपभूतमिति वाच्यं, तदेवात्मस्वरूपज्ञानमस्माभिस्संविदि-त्युच्यत इति । यस्तु घटमहं जानामीति सकर्मकोऽनुभवस नात्मनो धर्म, नाप्यात्मा किंतु वृत्तिज्ञानाख्योन्त करण- धर्म एव । नचानुभवश्चेतनधर्मं कथं जडधमो भवितुं मर्हति, जड ह्यन्त करणमिति वाच्यं, न ह्यन्त करणं घटवज्जड, किंतु चैतन्यप्रतिफलनग्राह्येव, यथा दर्पणस्सूर्यप्रतिफलनग्राही तद्वत् । अतिस्वच्छद्रव्यं ह्यन्त करणं पञ्चभूतसत्त्वाशपञ्चकसमारब्धत्वात् । एवमात्मानुग्रहवशात्प्राप्तचैतन्यम्यान्त करणस्य धर्म- स्त्वदुक्तोऽनुभव । न च तत्र प्रमाणमस्तीति वाच्यं, 'कामस्सद्बल्यो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षारित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेरेवात्र मानत्वात् । एतेन— ज्ञानातिरिक्ताजडवृत्ति- कल्पनमप्रमाणमिति श्रुतप्रकाशिका—परस्ता । कामादिरूपेण मनस परिणामं हि श्रुतिरेवाब्रवीत् । तमेव धीरूपपरिणामं मनसो वृत्तिमिति ययं ब्रूम—इति । यदि तु तदेवान्त करणद्रव्यमस्माभि-

रात्माश्रितं ज्ञानद्रव्यमित्युच्यते इत्युच्यते, तर्हि सन्तोष एव । परं तु न तन्नित्यद्रव्यं तस्य जन्यत्वे-
नानित्यत्वात्- यज्जन्यं तद्व्यनित्यम् । एतदन्तःकरणतादात्म्याध्यासादेवात्मनो ज्ञानृत्वं यत्तया
दर्शितम्, यथा- सुरतादाकारपरिणतान्तं करणतादात्म्याध्यासादात्मनोऽहं सुखीत्यादिव्यवहार, यथा वा
दम्भृत्वाश्रयवहितादात्म्याध्यासादयस अयो दहतीति व्यवहारस्तद्वत् । तस्मात्सकर्मकादन्तं करणधर्मा-
द्भृतिज्ञानादन्य एवानुभव आत्मस्वरूपभूतश्श्रुतिसिद्ध इति संविदेवात्मा—इति । ननु संविदस्थि-
आत्मा तु स्थिर - सुखादीनामिव संविदोऽप्युत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षमीदृशेभ्य इति चेन्मैत्रम्—सुखादीना-
जडत्वादस्तु सुखादिविषयकानुभव । कथं पुनस्संविद्विषयकानुभव - । यदि संविदोऽप्यनुभवोस्ति तर्हि
संविदनुभवस्याप्यनुभवोस्त्येवेत्यन्वयात् । यदि संविदनुभवस्य नास्त्यनुभवस्तर्हि संविदोऽप्यनुभवो नास्त्येव ।
मम ज्ञानं जातं नष्टमिति प्रतीतिस्तु जनविषयवस्तुजन्मनाशप्रयुक्तैव । किंच ज्ञानं जातं नष्टमिति
न कोपि प्रत्येति, किंतु अर्थज्ञानं जातमर्थज्ञानं नष्टमित्येव । एवं सति यदा अर्थो ज्ञाने विषयो
भवति तदा अर्थज्ञानं जातमिति, यदा न भवति तदा नष्टमिति, भ्रान्त्या मन्यते पुरुष । ज्ञानस्य
विषयसम्बन्धविरहाभ्यां हि जन्मनाशव्यवहार । ज्ञानं नित्यद्रव्यमिति वदता सुदर्शनाचार्येणा-
प्यभ्युपगत एवायमर्थः । तस्माच्च संविदो जन्मनाशौ स्त इति संविस्थिरैव, उत्तिस्त्वस्थिरैव । तस्या
वृत्तेर्नास्माभिरात्मत्वमुच्यते इति स्थिर आत्मैव संविदिति ।

ननु अनुभूतेरात्माभ्युपगमे तस्यानित्यत्वेऽपि प्रतिसन्धानाभावस्तदवस्थः । प्रतिसन्धानं हि
पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितास्त्वमुपस्थापयति, नानुभूतिमात्रम्— अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति भवतो-
प्यनुभूतेर्न ह्यनुभवितृत्वमिष्टमिति मैत्रम्—पूर्वकाले दृष्टस्यार्थस्य कालान्तरे पुनर्दर्शने सति अहमेवेदं
पूर्वमन्वभूवमिति य प्रतिसन्धत्ते तस्य प्रमातुरात्मनः किं स्वरूपम् ? यदि ज्ञानं तर्हि कथं संविद-
प्रतिसन्धानाभावस्तदवस्थः । यदि तु ज्ञानवृत्तौ हि श्रुतिविरोधः, स्वाभ्युपगमविरोधश्च । यदुक्तं अनु-
भूतेरनुभवितृत्वं भवतोपि नेष्टमिति तदसत्—अनुभविता स्वस्वमेवानुभव इति सिद्धान्तात् - अनुभवे
साक्षिणि प्रतीचि अनुभवितृत्वस्य प्रमातृत्वरूपस्य मायया कल्पितत्वाच्चेति । यावद्यवहारमनुभूते
अनुभवितात्मस्मात्प्रतिष्ठमेवेति । तस्मात् 'स त्रिस्योऽप्यन्विकारोऽहमात्मोऽत्यन्तायोऽन्विकारः त्रिस्यो-
प्यन्विकारोऽहमात्मा इति । ननु न संविदात्मा किं त्वहमर्थ एव अहमर्थश्च संविदो मित्र अहं जानामीति
प्रतीतेरिति चेन्मैत्रम्—अहंशब्दस्य मुख्यार्थो लक्ष्यार्थश्चेति द्वार्थो स्त - तत्र प्रमाता मुख्यार्थः, साक्षी
तु लक्ष्यार्थः । न च साक्ष्यसिद्धिः प्रमाणाभावादिति वाच्यं, साक्षाद्दृष्टेरि 'संज्ञायामिति पाणिन्यनु-
शासनात्साक्षिशब्द आत्मनि रूढ - 'साक्षी चे'तेति श्रुतिश्चात्र मानम् । तस्य च साक्षिणो ब्रह्मभेद-
श्श्रुत्या प्रतिपाद्यते - 'अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्प्रादृशब्दो लक्षणया साक्षिणं बोधयति । साक्षी च
संविदेवेति कृत्वा अहंशब्दलक्ष्यार्थसंविदेव । अहं जानामि पर्यायि शृणोमि सुखी दुःखी स्थूल
सूक्ष्मो मनुष्यो ब्राह्मणो गृहस्थ इत्यादौ तु मनोबुद्धीन्द्रियदेहतादात्म्याध्यासविशिष्टं प्रमातारं बोधयति
सुरचक्षुष्याहं शब्द इति, प्रादृशब्दो न साक्षी किंतु प्रमातैव । नास्य संविदभेद प्रतिपाद्यते, विरो

धात् । संविद्धि ब्रह्म ब्रह्म चासंसारि- प्रमाता च संसारीति कथं संसार्यसंसारिणोरभेद । अतएव तत्त्वमस्यादिपु भागत्यागलक्षणाऽऽश्रिता । यद्यपि प्रमातुरपि स्वरूपं सविदेव, तथापि विशेषणप्राधान्या- देवमुक्तमिति बोध्यम् । तस्मात् अहमर्थस्ताक्षी सविदेव । अहमर्थं प्रमाता तु सविदि कल्पित इति तद्विन्न एव । कल्पितमधिष्ठानादनतिरिक्तमिति न्यायाश्रयणे तु सोपि संविदभिन्न एव । तथा- चाहमर्थस्यात्मन प्रमातृत्वमाध्यासिकं, संविद्रूपत्वं तु स्वाभाविकमिति—सिद्धम् । एतेन युग्मदस्म- त्प्रत्ययगोचरयोरिति श्रीशङ्कराचार्यैरेवाहमर्थस्यात्मत्वमुक्तमिति कृत्वा कथमहमर्थस्यानात्मत्वमिति श्रुत प्रकाशिकाशङ्का—परास्ता । अहंशब्दलक्ष्यत्वमेवात्मनो नाहंशब्दवाच्यत्वमित्युक्तत्वात्—इति । ननु अहं जानामीत्यादौ अहमर्थत्वेन भवदभिमत प्रमाता किमात्मा उत न ? आद्ये - कथं तस्य संवि- दभेद, द्वितीये- अनात्मन प्रमातुस्तस्य कथं प्रत्यक्त्वम् - प्रत्यनत्वं हि स्वस्मै भासमानत्वम्—इति, मैवम्—अहं मनुष्योहं गच्छामीत्यादौ योहमर्थस्स किमात्मा उत न ? आद्ये कथं शिरपाण्या- धवयवतो मनुष्यदेहस्यात्मत्वम्-- आत्मा हि निरवयवो ज्ञानस्वरूप इति सम्प्रतिपन्नम् । द्वितीये- अनात्मनस्तस्य कथमहमर्थत्वमात्मा ह्यहमर्थ । यदि तु मनुष्योहमित्यादिप्रतीतिरज्ञजनाश्रया, अवि- वेकमूला चेति मतं तर्हि अहं जानामीतिप्रतीतिरपि तथैवास्तु । यदि तु मनुष्याद्विन्न एवात्मा तत्राह- मर्थस्तर्हिहापि प्रमातुर्मिन्न एवात्माहमर्थ इत्यभ्युपगच्छ । अथ यदुक्तं—प्रत्यक्त्वं स्वस्मै प्रकाशमानत्वं, पराक्त्वं परस्मै प्रकाशमानत्वं । तत्रात्मधर्मं प्रत्यक्त्वमनात्मदीपादिधर्मं पराक्त्वमिति तद्विचार्यते— स्वस्मै इति परस्मै इति च तादर्थ्यं चतुर्थी । स्वार्थं भासते प्रत्यागात्मा, परार्थं भासते प्रदीप - दीपो हि घटादिकं पुरुषाय बोधयति न तु स्वस्मै इति दीपस्य पराग्यामत्वम् । आत्मा तु घटादिकं स्वस्मै बोधयतीति प्रत्याग्यामा । अतएव 'प्रत्याग्यामा स्वदज्योति रिति भागवतम् इति—विशिष्टद्वैतिनां प्रयोपः, नैष युक्त —किमयं शिष्येभ्य किमपि मतमुपदिशन् गुरु रामानुज प्रत्याग्यामा किं वा पराग्यामा ? आद्ये कथं परेभ्यःशिष्येभ्यो मतबोधकत्वं तस्य । द्वितीये कथं तस्यात्मत्वमात्मा हि प्रत्याग्यामा । नच गुरुशिष्यद्वैतक एवात्मेति वाच्य, आत्मभेदात्तव मते । नचात्मभ्यो घटादेवो- धकत्व प्रत्यक्त्वमिति वाच्य, दीपादेरपि तर्हि प्रत्यक्त्वात् तेषु हि आत्मभ्य एव घटादिकं बोधयन्ति । ननु यो घटादिकमर्थं स्वयं बुद्ध्वा परस्मै बोधयति स प्रत्याग्यामेति चेन्नैतदभ्युपपद्यते—यो घटादिकं घटादिकं बोधयतीत्युक्तौ एकस्थैवात्मनो गुरुशिष्यभाव प्राप्तस्स न युक्त - तस्य द्विनिष्ठत्वात्, बोधक- काले बोध्याभावादुद्योध्यकाले बोधकाभावाच्च । अपि च स्वस्मै घटादिकं बोधयन्नयमात्मा किं बोधना- त्यागघटादिकं वेद उत न वेद ? अद्ये- व्यर्थं पुनर्बोधनम् । द्वितीये बोधनस्यैवासम्भव । तस्मादात्मा घटादिकमवभासयतीत्येतावदेव वक्तव्यं, नतु स्वस्मा अवभासयतीति । नच दीपादावतिव्याप्ति, दीपादेर्घटादावत्कर्मोनिवारकत्वरूपमेवावभासकत्वं, नतु घटादेस्सूर्तिप्रदत्वरूपमवभासकत्वमिति । सूर्तिप्रदत्वं च घटादे स्फुरतीतिप्रतीति विषयत्वजनकत्वम् । अयं भावः—जडस्य मिय्यामूत्स्य च

नच गमनमप्यात्मधर्म एव- देहं परित्यज्य लोकान्तरं गच्छति ह्यात्मेति वाच्यं, तदपि गमनं लिङ्गशरीर-
धर्म एव नात्मधर्म - यथा भ्रामान्तरगमन देहधर्म - नहि परिपूर्णोऽचल आत्मा कापि गच्छेत्-
गमनात्प्रागेव तत्रात्मनस्सत्त्वात् । नचात्मा अणुवेति वाच्यं, 'येन सर्वमिदं तत'मिति गीताविरोधात् ।
तस्मात् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतेर्निष्क्रिय आत्मैव प्रत्यगर्थस्सविद्रूप । तदन्ये सर्वेपि
परागर्था एवेति परागर्थात्प्रत्यगर्थोऽस्यन्तं भिन्न एव । तयोरभेदप्रतीतिस्तु भ्रान्तिसिद्धैव—इति ।
ननु यद्यात्मा निष्क्रियस्तद्विन्नश्च जडस्तर्हि कश्श्रवणादौ प्रवर्ततेति चेदुच्यते—चिदाभास इति ।
ननु अहमर्थस्य चिदाभासस्य व्यावहारिकत्वेन मुक्तावभावादहमर्थविनाश एव मोक्ष इति सिद्धम् ।
ततश्च- श्लो॥ 'अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति । अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धत ॥' नहि
कोपि स्वविनाशं वाछति- इति रामानुज, तदयुक्तम्—पतिव्रता हि नारी भर्त्रा सह स्वर्गसुखार्थं
स्वविनाशमपीच्छन्ती बहौ पतति, जन्मान्तरे राजाह भविष्यामीति कृपण प्रयागे गङ्गाया निपतति
स्वविनाशेच्छया, कुष्ठाद्यभिभूतश्च स्वनाशे दुःखनाशस्यादिति स्वनाशाय कृपादौ पतति- एव चिदा-
भासोपि साक्षित्वेनावशेषाय स्वविनाश स वाछति । यदि तु देहातिरिक्त्वात्मज्ञानं स्यादीनामस्ति
ततो देहादिभिन्नस्य स्वस्य स्वर्गादिसौख्यलाभाय स्वदेहनाशं ते वाछन्तीत्युच्यते तर्हि- चिदाभासस्यापि
नाहं ससारी चिदाभासो जीव, किं त्वसंसारी साक्ष्येवेति ज्ञानमस्ति, ततश्च स्वगतचिदाभासत्वापगमाय
चिदाभासोपि श्रवणादिकं कुर्यादेवेति विद्धि । नच चिदाभास कथं साक्षी स्यात् साक्षी हि चिदिति
वाच्यं, चित एवोपाधिवशाच्चिदाभासत्वं यथा मुखस्यैवोपाधिवशात्प्रतिमुखत्वमिति । नच चित
आभासोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'जीवेशावभासे न करो'तीति श्रुतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् । यद्वा
अहमर्थं प्रमाता अन्त करणावच्छिन्नचैतन्यलक्षण । सहि स्वावच्छेदकान्त करणनाशाय श्रवणादौ
प्रवर्तते । यथा कुष्ठाभिभूतस्स्वकुष्ठदेहापगमाय मरणाय यतते तद्वत् । अस्मिंश्च पक्षे श्रवणादौ न
केवल आत्मा प्रवर्तते, नाप्यनात्मा, किंतु तदुभयतादात्म्यवान्गुरूप इति सिद्धम् । यद्वा केवलात्मनो
निष्क्रियत्वेप्यन्त करणावच्छिन्नात्मनरसक्रियत्वात्तस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । सर्वथापि अहमर्थं
उपहित आत्मा स्वोपाधिविनाशाय श्रवणादौ प्रवर्तते- स्वोपाधिविनाश एव मोक्ष, ननु स्वनाश इति
न किञ्चिदवधम्—इति । ननु श्लो॥ 'मयि नष्टेपि मत्तोऽन्या काचिद्दृष्टिरवस्थिता । इति तत्प्राप्तये
यत्न कस्यापि न भविष्यति ॥' इति साक्षित्वेनावशेषाय कोपि यत्नं न करोतीति चेन्मैवम्—
यदि सा ज्ञप्ति स्वस्मादन्या तर्हि तथैव- न त्वन्या, किंतु स्वमेव । तत स्वस्वरूपमृतज्ञप्त्यवशेषाय
यत्नं कुर्यादेव कुशल—इति । यदुक्तमत्र रामानुजेन—श्लो॥ 'स्वसम्बन्धितया ह्यस्यास्सत्ताविज्ञप्ति-
तादि च, स्वसम्बन्धिवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिद्धयति । छेतुःश्लेषस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत्,
अतोहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यात्मेति निश्चितम् ॥' इति, तदयुक्तम्—आत्मस्वरूपमृतायास्सविद कथं
नामात्मसम्बन्धितया सत्तादिसिद्धि । न ह्यात्मनोन्यसम्बन्धितया सत्तादिसिद्धिर्येन संविदस्सा स्यात् ।
ज्ञानस्वरूप आत्मेति हि तवापीष्टम् । यद्यात्मस्वरूपं क्रिया स्यात्तर्हि सविदो जातुरभावे असिद्धिस्स्यात् ।

सिद्धत्वेनानन्यापेक्षत्वादात्मदर्शनस्य । तथा ज्ञेयं द्रष्टुं करणापेक्षास्ति न तु ज्ञानमिति ज्ञानं स्वप्रकाशमेव तदेवात्मा चेति । न च ज्ञातैवात्मा न ज्ञानमिति वाच्यं, ज्ञातुः स्वरूपमेव ज्ञानमित्यसकृदुक्तत्वात् । तस्मादात्मस्वरूपभूता संविदेकैव स्वयम्प्रकाशा इति । ननु अनन्याधीनप्रकाशत्वं कथं संविदः ? संविदेव हि प्रकाश इति चेदुच्यते—संविदः स्वरूपभूतः प्रकाशोऽनन्याधीन इति कृत्वा संविदोऽनन्याधीनप्रकाशत्वमिति । नचात्मनस्वरूपभूतायासंविदः कथं स्वरूपभूतः प्रकाशस्यादिति वाच्यं, काऽत्रानुपपत्तिः- आत्मसंविदप्रकाशशब्दानामनतिरिक्तार्थत्वात् । स्वरूपं हि स्वम् । तस्मादनन्याधीनप्रकाश आत्मैव संवित् । दीपादीनां तु अनन्याधीनप्रकाशत्वमापेक्षिकं, यथा कालादीनां नित्यत्वम् । घटाद्यपेक्षया हि दीपः स्वयम्प्रकाशः, यथा भौतिकापेक्षया भूतानि नित्यानि तद्वदिति । यदुक्तं रामानुजेन—दीपादिः स्वप्रभायलनिर्भासित इति तदपि मन्दम्—प्रभातिरिक्तदीपस्यैवाभावात् । ननु गृहान्तस्सर्वभागव्यापिप्रभावांश्चतुरंगुलपरिमितो दीप इति वाच्यं, तस्यापि दीपस्य प्रभैव रूपमिति । दीपज्वालापि हि प्रभा । न च दीपज्वालैव प्रभा- दीपस्तु ज्वालावानन्य इति वाच्यं, ज्वालातिरिक्तदीपाभावात् । न च वर्त्यप्रवर्ति दीपः तदुपरि चतुरंगुलपरिमिता तु ज्वालैति वाच्यं, वर्त्यप्रवर्तिनोपि दीपस्य रक्तवर्णस्य प्रभात्यतिरेकेणासत्त्वात् । प्रभा हि कान्तिः- न हि तेजोव्यतिरिक्तं किमपि दीपस्य स्वरूपं दृश्यते- अग्निर्हि दीपः अग्निश्च तेज एव- तेज एव हि मूलशब्दवाच्यं, ननु तेजोवद्द्रव्यं मूलशब्दार्थः- पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वात् । यदि तेजोवान्निस्स्यात्तर्हि अग्ने तेजोवदुत्सुकदावपि अग्निरेव स्यात् । यदि तथा दार्वप्यग्निस्स्यात्तर्हि अग्ने तेजोवती वर्तिरपि दीपस्यात् । तस्मात्प्रभया निर्भासितो घटादिरिव, दीप इति कश्चिन्नास्ति पदार्थः । अस्ति चैत्यमातः पृथगेव स उपलभ्येत घटवत् । किंच यदि दीपः स्वप्रभया भास्यते तर्हि भासनात्पाक्स दीप कीदृशो वद- पूर्वमभासितं हि वस्तु पश्चाद्भासितमित्युच्यते- सचाभासितो दीपः क- यस्य भासितत्वं भवेत् । तस्माद्दीपः केवलं भासत एव न तु स्वेन भास्यते- कर्तृकर्मभावविरोधात् । अन्यास्तु घटादीन्भासयति । एवं संविद्रूप आत्मापीति । एतेन एकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावदूरुपेणावतिष्ठत इति रामानुजवत-—परास्तम् । प्रभातिरिक्तस्य प्रभावतो द्रव्यस्याभावात् ।

ननु प्रभावानस्ति मप्यादिपदार्थ इति मैवम्—मप्यादिर्हि न तेजोद्रव्य- उष्णस्पर्शवत्त्वं हि तेजोद्रव्यस्य लक्षणम् । दीपस्तु तेजोद्रव्यमेव उष्णस्पर्शवत्त्वात् । मप्यादेरुष्णस्पर्शाभावात् तेजोद्रव्यत्वम् । या तु मप्यादेः कान्तिः सा मणिगततेजोश एव, मणिर्हि घटवन्न गृष्मयः, दीपवन्न तेजोमयः, किन्तु तदुभयमयः । एवं चन्द्रोपि जलतेजोद्रव्यमयः । धुमणिस्तु तेजोमय एव । तथैवाग्निरपि । तस्मान्मणौ तेजसद्भावान्मणिस्तेजोवद्द्रव्यमेव । दीपस्तु तेज एवेति न तेजोवद्द्रव्यं, किन्तु तेजोद्रव्यमेव । ननु प्रभाप्रभावतोर्भेदः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते- दीपसूर्याद्यदर्शनेपि तत्प्रभाया दर्शनादिति चेन्मैवम्—दीपात्पृथक्प्रभादर्शनेपि प्रभायाः पृथग्दीपो नोपलभ्यत इति । अयमाशयः—संहतावयवश्चतुरंगुलपरिमाणो ज्वालामयः प्रभामयश्च दीप इति, तस्यैव सर्वगृहव्यापी विरलावयवः प्रकाशः प्रभेति

चोच्यते—इति । तस्मादेकमेव तेजोद्रव्यं स्वावयववैरल्यसंहननाभ्यां प्रभाप्रभावच्छब्दद्वयप्रतिपाद्यं भवतीति । भवतु वा तेजोद्रव्यस्य सावयवत्वेन प्रभाप्रभावदूषणे द्वेधाऽवस्थितिः, न तद्दृष्टान्तेन एकमैवात्मद्रव्यस्य ज्ञानज्ञानवद्रूपेण द्वेधाऽवस्थितिरिति वक्तुं शक्यते- निरवयवत्वादात्मन । नचैकमेव ज्ञानद्रव्यं ज्ञानज्ञानवद्रूपेण वर्तते इति वाच्यं, आत्मनस्सावयवत्वे सत्यनित्यत्वं स्यादिति निरवयव एवात्मा सम्प्रतिपन्न । तथा च ज्ञानमपि निरवयवमेव स्यादन्यथा तस्यात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेरिति । तस्माद्यथा दीप प्रभारूप प्रभागुणकश्च तथा आत्मा चिद्रूपश्चैतन्यस्वभावश्चेति वस्तु न शक्यते- दीपस्य सावयवत्वेनात्मनो निरवयवत्वेन च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धेरिति । ननु यथात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमेव न तु ज्ञानधर्मकत्वं तर्हि स्वयम्प्रकाशत्वमात्मनो न स्यादेव- ज्ञानधर्मकत्वाद्धि स्वयम्प्रकाशत्वमात्मन इति चेन्मैवम्—ज्ञानस्वरूपत्वादेव स्वयम्प्रकाशत्वमात्मनो न तु ज्ञानधर्मकत्वात् । ज्ञानं हि स्वयम्प्रकाशमिति । ननु यथा दीप स्वधर्मभूतप्रभानिरपेक्षप्रकाशवत्त्वात्स्वयम्प्रकाश एवमात्मापि स्वधर्मभूतज्ञाननिरपेक्षप्रकाशवत्त्वात्स्वयम्प्रकाश इति—मुदर्शनः, मैवम्—दीपस्यापि स्वरूपभूतप्रभातिरिक्तधर्मभूतप्रभाऽनङ्गीकारात् । या तु सर्वगृहवर्तिनी प्रभा सापि दीपस्य स्वरूपभूतैव, दीपस्य धर्मस्तु तमोनिरासकत्वादि । नच कथं दीपस्य प्रभेति भेदनिर्देश इति वाच्यं, राहोदिशर इतिवत्तदुपपत्ते । नच दीपस्य स्वरूपभूता प्रभा चतुरंगुलपरिमिता ज्वालैवेति वाच्यं, दीपस्य स्वरूपभूताया एव प्रभायां यत्संहतावयवाशस ज्वालेति यो विद्युमरावयवाशस प्रभेत्युच्यते इति । यदि तु दीपस्य औष्ण्यमिव प्रभापि धर्मस्यात्तर्हि यत्र दीपस्तत्रैव प्रभाप्युपलभ्येन औष्ण्यवत् । दीपस्तु कर्तव्य एव वर्तते प्रभा तु ततोऽन्यत्रापीति । नहि धर्मो धर्मिणं विहायान्यत्र भवितुमर्हति । नचैव प्रभायां अपि दीपत्वेन कथं दीप इव प्रभायामप्यौष्ण्यानुपलम्भ इति वाच्यं, यथायथा प्रभाया अवयववैविध्यं तथातथा औष्ण्यातिशयोपलम्भ । अतीव विरलावयवाया प्रभाया तु सूक्ष्मत्वादौष्ण्यानुपलम्भ, न स्वभावादिति । तस्मादेकैव प्रभा यथा दीपस्य स्वरूपं स्वभावश्च तद्देकमेव चैतन्यमात्मनस्वरूपं स्वभावश्चेति वक्तुं न शक्यते- सर्वत्रापि स्वरूपादन्यस्यैव धर्मत्वेन समुपलम्भादिति कृत्वा नास्ति दीपस्येवात्मनोपि धर्मभूत प्रकाश—इति । ननु यद्येव दीपस्य स्वरूपभूतैव प्रभा कथं तर्हि प्रभाया दीपबुद्ध्यभावो लोकस्येति चेत्समान एवायमनुयोगस्तवापि— यदि दीपस्य स्वरूपभूताप्यस्ति काचित्प्रभा कुतस्तर्हि तस्यां दीपस्वरूपभूताया प्रभाया लोकस्य न प्रभाबुद्धिः । नहि दीपस्य स्वरूपभूताया प्रभाया प्रभाबुद्धिर्न कर्तव्या- स्वभावभूतायामेव कर्तव्येति राजाज्ञा । तस्माद्धोको निविडावयव प्रभाभागं दीप ज्वालेति विरलावयवं तु प्रभेति भेदं कल्पयित्वा व्यवहरति । सा ज्वाला सा च प्रभा द्वयमपि दीपस्य स्वरूपभूतमेव तदुभयातिरिक्तदीपपदार्थाभावादिति । अथापि यदि दीपस्य ज्वालैव स्वरूपं, प्रभा तु धर्म एवेत्यभिनिवेशस्तर्हि कथमुक्तं दीपस्य प्रभा स्वरूपं धर्मश्चेति । तस्मादेकमेव वस्तु कस्यचिद्रस्तुनस्वरूपभूतं धर्मभूतं च भवितुं नार्हतीति घण्टाघोषः । अथ यदुक्तं रामानुजेन—चिद्रूपता हि स्वयम्प्रकाशतेति, तत्चैतन्यस्वभावता हि स्वयम्प्रकाशतेति स्वपूर्वग्रन्थेन—न्याहृतम् । नच चिद्रूप-

परमात्मान स्वयम्प्रकाशत्वमित्येतत्तवापीष्टमेवेति वाच्यं, तस्येष्टत्वेऽपि चिद्रूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति तु नैष्ट- अनन्यावभास्यत्वमन्यावभासकत्वं च हि स्वप्रकाशत्वमिति । ननु ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चात्मेत्यत्र श्रुतयः प्रमाणं तथाहि 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते', 'एष हि द्रष्टा श्रोता विज्ञानात्मा पुण्य' इत्याद्य इति मैत्रम्—विज्ञातु स्वरूपभूता विज्ञातिरिति तदर्थतः । अन्तःकरणादितादात्म्याध्यासेन द्रष्टृत्वादिमानप्यात्मा वस्तुतो ज्ञानस्वरूप एवेति तदर्थश्च । नच ज्ञातुर्ज्ञानं धर्म एव, न स्वरूपमिति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपत्वमात्मनस्तथापि सम्मतमिति । तस्मात्प्रकाशशोभमात्मा चिद्रूप एव नतु ज्ञाता- ज्ञानत्वं स्वप्रकाशत्वमिति त्वयैवोक्तत्वादिति—संक्षेप ॥

सविद आत्मत्वोपपत्तिः ।

अथ अजडत्वात्संविदेवात्मेतीदमनुमानं किं समीचीनमुतासमीचीनमिति विचार्यते—अममीचीनमेवेति रामानुजः—तथाहि- अजडत्वं किमभिप्रेतम्— स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेद्दीपादिप्यनैकान्त्य, संविदतिरिक्तप्रकाशवर्मानभ्युपगमेनासिद्धिर्विरोधश्च । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभिचाराविरस्तम् । स्वस्मै प्रकाशमानत्वमपि संविद्यसिद्धम् । अन्यस्मै अहमर्थार्थैव संविदो भासमानत्वात्—इति, नैतदुक्तम्—अजडत्वं स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमेव, नतु दीपादिप्यनैकान्त्य- दीपादयोपि हि घटादिवच्चक्षुरवभासा एवेति । नहि चक्षुषि निमीलिते घट इव दीपोपि स्फुरेत्, प्रकाशस्तु संविदो न धर्मभूत, किंतु स्वरूपभूत इति नासिद्ध्यादिकमपि । यद्वा घटस्येव सविदोपि प्रकाशो नाम व्यवहारविपर्याभवत्वं तद्धि यावद्यवहारमस्तीति न दोष । अजडत्वमव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमित्युक्तावपि न दोष । यस्य प्रकाशसत्ता चेत्युभयं न व्यभिचरति तदव्यभिचरितसत्ताकम् । सुखादेस्तु तदुभयं व्यभिचरति- जन्मन प्राक्प्रध्वंसात्पश्चाच्च सुखादेस्तदुभयाभावात् । नहि सुखसद्भावद्रशया सुखप्रकाशोस्तीत्येतावन्मात्रेण सुखमव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकं भवति । यदितु यस्य सत्ता प्रकाशं न व्यभिचरति तदव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकं, सुखादिकं च तादृगेवेति सुखादौ व्यभिचार इत्युच्यते, तदपि न युक्तम्—प्रकाशजडत्वेन स्वरूपभूतप्रकाशस्य विवक्षितत्वात् । अजडत्वं स्वस्मै भसमानत्वमित्यपि युक्तमेव । अहमर्थम्यात्मनसंविद्रूपत्वेन संविदन्यत्वाभावात्—इति । वस्तुतस्तु—अजडत्वं नाम स्वप्रकाशत्वं - परप्रकाशत्वस्यैव जडत्वरूपत्वात् । स्वप्रकाशत्वं चानन्यावभास्यत्वमन्यावभासकत्वं चेत्युक्तं प्राक् । यदुक्तमत्र श्रुतप्रकाशिकायाम्— संविद स्वयम्प्रकाशत्वेनाम किं ज्ञानकर्मतामन्तरेण व्यवहारानुगुणत्वं, किं वा ज्ञानान्तरनिरपेक्षप्रकाशत्वम् ' आद्ये ज्ञातर्थतिय्यासि । द्वितीयमसिद्धं- संविद स्वरूपभूतज्ञानाधीनत्वात् । अतोहमर्थस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वं न तु संविद इति-तदुक्तम्—आद्यस्य न ज्ञातर्थतिय्यासि ज्ञानुरात्मनस्स्वरूपभूतैव संविदिति । यदि तु संविदन्य एव ज्ञातेति मतं तर्हि सोनात्मा पुण्य-दर्थ एवेति ज्ञानकर्मतयैव तस्य व्यवहारानुगुणत्वम् । द्वितीयस्य च नासिद्धत्वम्- धर्मभूतज्ञानत्वादिनस्तव मते आत्मस्वरूपभूतज्ञानाधीनमात्मधर्मभूतज्ञानमित्यस्तु । मम मते तु आत्मस्वरूपभूतज्ञानमेव संविदिति कृत्वा कथं तस्य ज्ञानान्तराधीनत्वम् । तस्मात्स्वप्रकाशा संविदेवाहमर्थं प्रत्यगात्मा । यदि तु ज्ञान-

वानेवात्मा न ज्ञातेत्याग्रहस्तर्हि ज्ञानज्ञातृसम्बन्धस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाद्ज्ञानज्ञातारावपि ज्ञानान्तरवेद्यावेवेति जडावेव स्याताम् । वेद्यत्वं हि जडत्वम् । न च स्वसंबन्धः स्वेनैव वेद्यत इति वाच्यं, किं ज्ञानज्ञातृ-संबन्धो ज्ञानेन वेद्यते, यद्वा ज्ञात्रा ? अथवा सम्बन्धेन ?- न प्रथमद्वितीयौ-- सम्बन्धस्य सम्बन्धि-धर्मत्वात्स्वस्य स्वधर्मग्रहणायोगाच्च । न तृतीयः- व्याघातात् । न च स्वधर्मोपि स्वग्राह्यो भवत्येव-- आत्मधर्माणां नित्यत्वादीनामात्मना गृह्यमाणत्वादिति वाच्यं, आत्मनो निर्धर्मकत्वात् । आत्मनि कल्पितानां नित्यत्वादिधर्माणां प्रमात्वा गृह्यमाणत्वादात्मनः कूटस्थत्वेन ज्ञातृत्वादिकारायोगाच्च । न च ज्ञानगतं स्वप्रकाशत्वं ज्ञानेन गृह्यत इति वाच्यं, तत्रापि प्रमातैव ग्राहक इति । अपि च आत्मनो ज्ञातृत्वे मिद्धे सत्येव ज्ञानेन सह स्वस्य सम्बन्धज्ञानम् । आत्मनो ज्ञानेन सह सम्बन्धे विदिते सत्ये-वात्मनो ज्ञातृत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । किंच मम ज्ञानेन सम्बन्धोस्तीति यदात्मनो ज्ञानं तेन सहा-वात्मनो ज्ञातृत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । अपिचालनः केनापि सङ्गं न सहते श्रुतिः-- 'असङ्गो-त्मनस्सम्बन्धोपि ज्ञानान्तराधीन इत्यनवस्था । अपिचालनः केनापि सङ्गं न सहते श्रुतिः-- 'असङ्गो-ह्ययं पुरुष' इति श्रवणात् । एवमसङ्गत्वादेवात्मन आत्मानात्मतादात्म्यप्रतीतिभ्रान्तिसिद्धेत्युच्यते । अपि च घटवत् आत्मनो यथा घटो न स्वरूपमेव ज्ञानवत् आत्मनो ज्ञानं नैव स्वरूपं भवेत्, नहि धर्मिणो धर्म एव स्वरूपमिति क्वचिद्दृष्टम् । नचात्मस्वरूपभूताद्ज्ञानाद्धर्मभूतं ज्ञानमन्यदेवेति वाच्यं, अन्यत्वस्यैव दुस्प्रपादत्वात् । ज्ञानद्वित्वे सिद्धे ज्ञानभेदसिद्धिः, ज्ञानभेदे सिद्धे ज्ञानद्वित्वसिद्धिरि-त्यन्योन्याश्रयात् । इदं मम स्वरूपभूतं ज्ञानमिदं तु मम धर्मभूतं ज्ञानमित्यनुभवाभावात्—इति ।

ननु अहमर्थो विशेष्यतैकत्वभावं स्वात्मानं प्रकाशयति, धर्मभूतज्ञानं तु विशेषणतैकत्वभावं स्वात्मानमिति भेदात्स्वरूपधर्मज्ञानद्वयसिद्धिरिति, चेन्मैवम्—किं धर्मभूतज्ञानं स्वात्मानं स्वयं ज्ञात्वा अन्यस्मै प्रकाशयति, उताज्ञात्वा ? आद्ये- धर्मभूतज्ञानस्य यदस्यात्मज्ञानं तदप्यात्मानं जालैवान्यस्मै प्रकाशयतीत्यनवस्था । द्वितीये- स्वेनैवाविदितमर्थम्य कथमन्यस्मै बोधनम् । न च दीपो यथा स्वैवाविदितमात्मानं घटादिकं चान्यस्मै प्रकाशयति तद्वद्धर्मभूतज्ञानमपीति वाच्यं, तथासति दीपव-दस्यापि जडत्वप्रसङ्गात् । किंच दीपस्य प्रकाशकत्वंनाम न ज्ञानजनकत्वं, किंतु आवरकतमोनिरासकत्व-मेवेति न तद्दृष्टान्त इह युज्यते । अपि च स्वरूपज्ञानेनैव धर्मभूतज्ञानं प्रकाशयत इति स्वोक्तव्याघा-तश्च । एवमहमर्थोप्यात्मानं कस्मै प्रकाशयति- नात्मने प्रकाशनात्प्रागेव सिद्धत्वात्तस्य । प्रकाशितस्यैव-पश्चात्सिद्धिरं तु प्रकाशकस्येति । आत्मा च प्रकाशक एवेति । अपि च कर्मकर्तृभावव्याघातः । तस्मा-दहमर्थ आत्मा केवलं प्रकाशत एव । नचैवं प्रकाशकं ज्ञानमहमर्थः- प्रकाश्यं तु तद्धर्म इति वाच्यं, प्रकाशकत्वस्यैव ज्ञानत्वरूपत्वात्प्रकाश्यस्य धर्मो जड एव स्यान्न तु ज्ञानमिति । न च ज्ञानस्य-यदि प्रकाशकत्वं लक्षणं तर्हि दीपादौ तद्व्यभिचरितमिति वाच्यं, दीपादेरप्रकाशकत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा भ्रमप्रकाश्यत्वे सति प्रकाशकत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् । दीपादिवारणाय विशेषणम् । शम्यद्गङ्गादिवारणाय विशेष्यम् । नचेद्दं स्वप्रकाशकत्वलक्षणमिति वाच्यं, ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वात् । तस्मान्नास्त्यात्मनो धर्मभूतं ज्ञानमिति । न ज्ञाताऽऽत्मा किंतु ज्ञानमेवात्मा । ज्ञातृत्वस्य ज्ञेयाधीनत्वेन आत्मनो ज्ञातृत्वे सति

अनन्याधीनत्वसिद्धेः । नच ज्ञानमपि ज्ञेयज्ञातृद्वयाधीनमिति वाच्यं, क्रियाभूतज्ञानस्यैव तथात्वं, न त्वात्मस्वरूपभूतज्ञानस्येत्युक्तत्वादिति । ननु अनुभवोहमिति प्रतीत्यभावादनुभववाग्यहमिति प्रतीतिश्च अनुभववानेवात्मा नत्वनुभव इति, मैवम्—किमनुभवस्यानुभवत्वमनुभवेन साधितं भवता येनात्मनोऽनुभवत्वमनुभवेन सिपाधयिपसि- किंच अस्तुनाम प्रतीतिः कथं पुनस्तस्याः प्रामाण्यम् । नच प्रतीतिः स्वतः प्रामाण्यमिति वाच्यं, किमवाधितप्रतीतिः स्वतः प्रामाण्यं, यद्वा बाधितप्रतीतेरपि । आधे- त्वदर्शितप्रतीतेरबाधितत्वं केन त्वया ज्ञातम् । द्वितीये सर्पयमिति प्रतीति रज्जुरपि सर्पस्यादेव । नच ममानुभव इति प्रतीति, केनापि बोधो नास्त्येव- तद्वाधत्याननुभवादेवेति वाच्यं, अहं मनुष्य इति प्रतीतेरपि केनापि बाधो नास्त्येवाननुभवादिति प्रत्याह बौद्धः । अपि च मम मनुष्य इति प्रतीत्यभावादेव मनुष्यत्वमात्मधर्म एव नतु देहधर्म इति । नच वेदान्तशास्त्रादस्ति मनुष्योहमिति प्रतीतेर्बाध इति वाच्यं, तर्हि तत एव ममानुभव इति प्रतीतेरपि बाध इति विद्धि । नच नास्ति आत्मनोऽनुभवरूपत्वप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमिति वाच्यं, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिसत्त्वात् । त्वया- प्यात्मनोऽनुभवरूपत्वस्याभ्युपेतत्वात् । किमहमनुभवाभीतिवन्मम स्वरूपं ज्ञानमिति लोकः प्रस्येति, येनानुभवबलादात्मनो ज्ञानस्वरूपमित्युच्येत । किं वा तथाविधानुभवाभावादात्मा ज्ञानस्वरूपो नेति त्वया वक्तुं शक्यते । तस्मादहं मनुष्य इति प्रतीतिर्यथा देहतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वेनाप्रमाणं, तथा अहं सुखमनुभवाभीत्यादिप्रतीतिरप्यन्त कारणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वेनाप्रमाणमिति न तद्बलादात्मनो- नुभवरूपत्वं प्रत्याख्यातुं शक्यते- तस्याबाधितोपनिपत्त्वमाणजन्यत्वात् । न चात्मनो ज्ञातृत्वमप्युपनिप- त्तमाणासिद्धमेवेति वाच्यं, व्यावहारिकज्ञातृत्वानुवादपरत्वाद्भिजातारमित्याद्युपनिपदाम् । नच कथं व्यवहारतोपि ज्ञानस्य ज्ञातृत्वमिति वाच्यं, प्रतिभासतो रज्जोसर्पत्वमिव तदुपपत्तेः । नच रज्जौ सर्पः कल्पित इति वाच्यं, अनुभवरूपेप्यात्मनि ज्ञातुः कल्पितत्वात् ।

ननु आत्मानाम चैतन्यं- ज्ञातानाम अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं- ततश्च विशेषणे विशिष्टस्याऽशसो न युक्त इति- कथमात्मनि ज्ञातुरध्यस्तत्वमिति चैन्मैवम्—चैतन्यस्य विशेष्यत्वेन विशेषणत्वाभावात्स्य विशेषणत्वं तु भ्रान्तिसिद्धमेव । नच विशेष्येपि चैतन्ये कथं विशिष्टस्याध्यास इति वाच्यं, नीलं नम इति विशेष्ये नमसि विशिष्टस्य नीलनमसोऽध्यासदर्शनात् । नच तत्र नीलरूपमेवाध्यस्तमिति वाच्यं, अत्रापि अन्तःकरणमेवाध्यस्तमिति तुल्यत्वात् । विशेष्ये विशिष्टाध्यासेपि विशेषणांश एव ह्यप्यतो भवति । नच नीलं नम इतिवदनुभवोहमिति प्रतीत्यभावात्ताहमर्थस्य ज्ञातुरनुभवेऽध्यस्तत्वमिति वाच्यं, नीलं नम इतिवदज्ञाताहमिति प्रतीतिसत्त्वेन नमसि नैत्यस्येवाहमर्थे प्रतीच्यनुभवे ज्ञातृत्वस्याध्यस्तत्वात् । नच नमो नीलमिति वदनुभवो ज्ञातेति प्रतीतिस्तस्यादिति वाच्यं, नीलरूपविरोध्याकारोभावेन नमसि नमो नीलमिति प्रतीतिर्भवति- अनुभवे तु ज्ञातृविरोध्याकारसत्त्वात्तदनुभवो ज्ञातेति न प्रतीतिः- यथा अयं सर्प इत्येव प्रतीतिर्न तु रज्जुसर्प इति । नच निराकारं अनुभवे कथं ज्ञातृविरोध्याकारसत्त्वमिति वाच्यं, ज्ञानत्वादनुभवस्य लोके ज्ञानज्ञात्रोर्ज्ञेयज्ञात्रोरिव भेदसत्त्वाच्च । एतन्न्यनुभवस्य निर्विपर्ययज्ञानस्य ज्ञात्रा-

कारविरोधाभावादेव तत्र ज्ञातुरध्यासः, तथापि लोकः सविषयज्ञानमेवानुभवं मन्यत इति कृत्वा तस्य च ज्ञात्राकारविरोधसत्त्वादनुभवो ज्ञातेति लोको न प्रत्येति । एवमनुभवगतज्ञानाकारस्य ज्ञात्राकारविरोधे-
नानुभवो ज्ञातेति प्रतीत्यभावेऽपि अनुभवगताहमाकारस्य तदविरोधाद्ज्ञाताहमिति प्रतीतिर्भवति ।
नचानुभवस्याहंशब्दार्थत्वाभावात्तास्त्यहमाकार इति वाच्यं, अनुभवस्याहंशब्दलक्ष्यार्थत्वसत्त्वात् । नच
लक्ष्यार्थस्त्वं न मुख्य इति वाच्यं, लोकदृष्ट्या तस्यामुख्यत्वेऽपि शास्त्रदृष्ट्या मुख्यत्वमेवेति । आत्मवाची
स्वत्वहंशब्दः—आत्मा चानुभव एवेति । एवमात्मनोहंशब्दवाच्यत्वादेव आत्मनि ज्ञातुरध्यासेऽपि अहं-
ज्ञातेति व्यवहारो लौकिकः आत्मा ज्ञातेति तु शास्त्रीयव्यवहारः । तस्मादनुभवरूपस्यात्मनो ज्ञातृत्वं
मिथ्यैव— यथा नीरूपस्य गगनस्य नीलरूपत्वं मिथ्या तद्वदिति । यदुक्तमत्र सुदर्शनेन—विषयप्रका-
शकसंविद एवात्मत्वाभ्युपगमेन, त्वया स्वयम्प्रकाशत्वसमर्थनाच्च सैवाधिष्ठानमिति तदवभासे तस्याश्च
शुक्तित्वादिक्लृप्तविरोधित्वेऽध्यासानुदय इति— तदयुक्तम्—ज्ञात्रध्यासात्प्राक्संविदो विषयप्रकाशकत्वमेव
नास्तीति । नचैवं विषयप्रकाशकत्वाभावे संविदः स्वयम्प्रकाशत्वासिद्धिरिति वाच्यं, घटादिविषयप्रका-
शकतया स्वयम्प्रकाशत्वेन त्वदभिमतस्य दीपस्यापि घटादिविषयाभावे विषयप्रकाशकत्वाभावेन स्वयं-
प्रकाशत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रकाशान्तरनिरपेक्षतया स्वयम्प्रकाशमानत्वं हि स्वयम्प्रकाशत्वं, तच्च संविदि
ज्ञात्रध्यासात्प्राग्विषयाभावेन विषयप्रकाशकत्वाभावेऽपि सम्भवत्येवेति । तस्मान्निर्विषयस्वयम्प्रकाशसंविधेय
ज्ञातुरध्याससम्भव इति । नच निर्विषया संविज्ञास्त्यनुपलब्धेरिति वाच्यं, तच्चोद्यं प्रागेव परिहृतमिति ।

ननु यथात्मनो ज्ञातृत्वं मिथ्या तर्हि आत्मनि ज्ञाताऽध्यस्त इत्युच्येत, न तु तन्मिथ्या— तथा
सति आत्मतयाऽभिमतया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यादिति चेन्मैवम्—नह्यस्माभिर्ज्ञातृत्वमनुभव इत्यु-
च्यते, येन ज्ञातृत्वमिथ्यात्वेनानुभूतेर्मिथ्यात्वं शङ्क्येत । किं तर्हि ज्ञातु स्वरूपमेवानुभवो न तु धर्म
इत्युच्यते, अतो न दोष इति । नचानुभवाध्यस्तस्य ज्ञातुः कथमनुभव एव स्वरूपमिति वाच्यं, कल्पि-
तस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति । यदुक्तं रामानुजेन—देहात्माभिमानवत् एव ज्ञातृत्वप्रतीतिवदनुभूति-
प्रतीतिरिति कृत्वा ज्ञातृत्वस्य मिथ्यात्वे अनुभूतेरपि मिथ्यात्वमिति तदपि मन्दम्—देहादिप्वनात्म-
स्वात्माभिमानवानेव मनुष्योहं द्रष्टाहं ज्ञाताहमिति प्रत्येति, तद्वदिति अहमनुभव इत्येव प्रत्येतीति । देहा-
द्यात्माभिमानवतो दर्शितप्रतीत्यभावात् । नच मम देहाद्यात्माभिमानो नास्ति, ज्ञाताहमिति प्रतीति-
रातीति वाच्यं, अन्तःकरणतादात्म्याभिमानप्रयुक्तत्वादेव तत्प्रतीतेः—इति । यदुक्तं अनुभववद्ज्ञा-
तृत्वमप्यबाधितत्वाच्च मिथ्येति तदप्ययुक्तम्—किं जानामीति प्रतीत्या त्वमात्मनो ज्ञातृत्वं सिपाधयिपसि,
यद्वा शास्त्रेण ! नाद्यः— सुपुण्यादौ तत्प्रतीत्यभावेनात्मनो ज्ञातृत्वमोगात् । न द्वितीयः— निर्धर्मकपर-
मानन्दबोधरूपत्वमेवात्मनश्शास्त्रं प्रतिपादयतीति । नच मुक्तावप्यात्मा शास्त्रेवेति वाच्यं, मुक्तौ द्वितीय-
स्यैवभावेन कथं ज्ञातृत्वमात्मन इति । नच मुक्तौ द्वितीयमस्तीति वाच्यं, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म',
'एकोऽद्वैतः'— 'नान्यत्पश्यति'— 'तत्केन कं पश्ये,दित्यादिश्रुतिशतात् । नचानुभवोऽपि बाधित एवेति
वाच्यं, अनुभवः केन बाध्यते । नच सुपुण्यादावनुभावभावात्कालेन बाध्यत इति वाच्यं, सुपुणौ

सत्त्वादजानाद्यनुभवस्य । किञ्च यत्किमपि वस्तुनभवानधीनस्थितिकं नेष्टमिति कृत्वा सर्वस्याप्यनुभवा-
धीनस्थितिकत्वेन परतन्त्रत्वान्नानुभवसाधके किमपि वस्तुस्ति- अनुभवस्यैवात्मत्वाच्च न प्राधितत्वमात्मा हि
नित्यस्तत्रापि मते— इति ।

ननु यदि ज्ञातृत्वं नात्मधर्मस्तर्हि तच्छश-शुद्धप्रायमेव भवेत्- जटम्य ज्ञातृत्वायोगादात्मभिलस्य
सर्वम्य जटत्वाच्च । तस्मादहं जानामीति प्रतीतिसिद्ध ज्ञातृत्वमात्मधर्म एव नाहङ्कारधर्मस्तस्य जडत्वादिति
सैवम्— अन्तःकरणवृत्तिविशेषस्याहङ्कारस्य स्वनो जटत्वेपि चित्पतिभिन्नाहितया भवत्यजडत्वमिति ।
एतेनाहङ्कारस्यापि देहवद्दृश्यत्वाद्दृश्यत्ववद्द्रष्टृत्वमपि नोपपद्यत इति— परिहृतम् । केवलहङ्कारस्य
दृश्यत्वेपि सामासाहङ्कारस्य द्रष्टृत्वं सम्भवतीति । अयमाशयः— लोके चेतनाचेतनप्रभागो दृश्यते-
तत्र मनुष्यादयश्चेतना, पाषाणादयोऽचेतना इति सम्प्रतिपत्तम् । इदं च चेतनत्व जीवधर्म एव, न
देहादिधर्म इति कृत्वा कथं मनुष्यादीनां चेतनत्वं मनुष्यादयो हि देहा देहधर्मत्वान्मानुष्यादे ।
एवं जीवधर्मस्यापि चेतनत्वम्य देहे अध्यासान्मनुष्यादयश्चेतना इति, तदध्यासाभावाद्घटादयोऽचेतना
इति च व्यवहार । तथा देहधर्मस्य मनुष्यत्वम्य जीवेऽध्यासादहं मनुष्य इति व्यवहार । एवमित-
रेतराध्यासात्प्रवृत्तोऽयं सर्वोपि व्यवहार । तत्र घटाद्यचेतनदृष्ट्या देहश्चेतन । देहेन्द्रियविवचने तु
इन्द्रियमेव चेतनं, न तु देह - इन्द्रियाभावादेव घटदेहे अचेतनत्वदर्शनाद्घटवत् । तस्य चेन्द्रिय-
स्यान्तःकरणद्विवेचने अचेतनत्वमेव मनसस्तस्याक्रान्ते सतीन्द्रियस्य घटवन्निर्यापारत्वादर्पकादाना-
समर्थत्वाच्च । तस्य चान्तःकरणस्याहंवृत्तिरिदं वृत्तिरित्यस्ति वृत्तिद्वयम् । तत्रेदं वृत्तिमदन्तःकरणं
मन इति, अहं वृत्तिमदन्तःकरणमहङ्कार इति चोच्यते । तच्च मनोऽहङ्कारद्विवेचितं सदचेतनमेव
भवति घटवत् । मम घट इतिवन्मम मन इति मनसश्चेतनपारतन्त्र्यदर्शनात् । अचेतनं हि वस्तु
चेतनपरतन्त्रं- यथा वाऽस्यादित्तक्षादिपरतन्त्र । स चाहङ्कारश्चेतनम्य जीवस्य सन्निहितत्वेन मुख्यो गधि ।
चेतनात्तस्य च विवेचने कृते सोप्यचेतन एव भवति । अविवेकालु अहङ्कार एव चेतन, यथा देह ।
तच्चात्माहङ्कारयोर्विवेचनं दुष्करं विदुषोपि- यथा देहात्मनोर्विवेचनं दुष्करमविदुष । अहङ्कारस्यात
एव ग्रन्थित्वम् । एवमात्मचेतन्याध्यासावशादाहङ्कारस्य चेतनत्वमहङ्कारतादात्म्याध्यसादात्मनोर्हंप्रत्यय-
विषयत्वं च प्राप्तमिति कृत्वा तदुभयाध्यासप्रयुक्त एव अहं जानामीति व्यवहार । एवमहङ्कारविशिष्ट-
स्यैवात्मनो मनसा सहान्योन्याध्यासादहं सुखीति व्यवहार । तथा अहङ्कारविशिष्टस्यैवात्मनो देहेन
सहान्योन्याध्यासादहं मनुष्य इति व्यवहार । तस्मादात्मन्यहङ्कार एव तावदध्यस्त । मन आदपस्तु
अहङ्कारविशिष्टे एवात्मनीति कृत्वा आत्मनो मन आदीनां च साक्षादितरेतराध्यासाभावात्तद्विवेकस्तु करो
विदुष । आत्माहङ्कारविवेकस्तु दुष्कर, अत एवाल रामानुजादयो भ्रान्ता अहमर्थमहङ्कारमेवात्मत्वेन
प्रतिपन्ना । न चाहमर्थ आत्मैव नाहङ्कार इति वाच्य, अहमर्थो नाहङ्कार इति वाक्यम्य व्याहृतत्वात् ।
घटार्थो न घट इतिवत् । नच स्वयाप्यहमर्थ आत्मेति प्रागुक्तमिति वाच्यं, अहंशब्दश्राभासाहङ्कारवाची
रक्षणया त्वात्मनं बोधयतीत्युक्तत्वात् । यदि त्वहमर्थ एवात्मेत्याग्रहस्तर्हि सुषुप्त्यादावात्मनाशस्यादेव-

तत्राहमर्थस्फुरणात् । नहि जागरस्वप्नयोरिव सुषुप्तावहंजानामीति व्यवहार । तस्मादहमर्थस्याहङ्कारस्य चेतनसान्निध्येन, चेतनतादात्म्याध्यासाच्चेतनत्वलाभ इति कृत्वा स्वतो जडोप्यहङ्कारश्चेतन एवेति ।

ननु किं चेतनस्य जीवस्य ज्ञातृत्वमस्ति वा न वा ? आद्ये तव मतपात । द्वितीये जीवस्यैवाविद्यमानं ज्ञातृत्वं कथं तदध्यस्तस्याहङ्कारस्य भवितुमर्हतीति, मैत्रम्—सूर्यस्यैव चेतनस्य प्रकाशकत्वमस्ति—तच्च सूर्यप्रतिबिम्बग्रहणाद्दर्पणस्य यथा भवति, तथा चेतनप्रतिबिम्बग्रहणादहङ्कारस्य भवति । सत्त्वात्मानु-प्रवेशलब्धचैतन्योऽहङ्कारस्सर्वं विषयमवभासयन्नहङ्कारपूर्वकमवभासयति । आत्मा तु केवलमवभासयति । अत एव सामान्याकारेण सर्वावभासक आत्मा, विशेषाकारेण सर्वावभासकस्तु अहंपदाथोऽहङ्कार । तस्माज्जीवस्य विद्यमानं प्रकाशकत्वमेव तदध्यस्तस्याहङ्कारस्यागम् । तदेव प्रकाशकत्वं अहंपदपूर्वकं सदहङ्कारस्य ज्ञातृत्वमित्युच्यते—इति । एतेन यथा आत्मा सर्वं प्रकाशयति तथा साभासाहङ्कारोपि सर्वं प्रकाशयत्येव । परं तु साभासाहङ्कारस्सर्वं प्रकाशयन्नहमिदं जानामीति प्रत्येति । अतएवाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वमागमं आत्मनस्तु ज्ञानत्वमेवेति—सिद्धम् । नचात्मैवाहं जानामीति प्रत्येति नाहङ्कार इति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकन्यायादहङ्कार एव तथा प्रत्येति नात्मेति जागरस्वप्नयोरहङ्कारसत्त्वात् अहं जानामीति प्रत्ययसत्त्वं, सुषुप्त्यादौ तु तदभावात्तदभाव इति । तस्मात्साभासाहङ्कारोऽहमर्थ एव ज्ञाता, नत्वात्मा- स तु द्रूप एवेति ।

ननु विषयावभासकत्वमात्मनस्सम्प्रतिपन्नम् - तदेव ज्ञातृत्वमित्यमदभिप्रेतमिति चेन्मैत्रम्—ज्ञानन्यापि विषयावभासकत्व सम्मतमेवेति । किंच विषयावभासकत्वं ज्ञातृत्वमिति स्वीकारेऽपि किं वस्तुत आत्मनो ज्ञातृत्वमभिप्रेषि ? किं वा व्यवहारत ? नाद्य - वस्तुतो विषयाणामेवामावेन पुनस्तत्प्रकाशकत्वमात्मन इति । द्वितीय इष्ट एव अहंकारतादात्म्याध्यासेन हि भवति ज्ञाता प्रत्यगात्मा । नच विषयप्रकाशकत्वं ज्ञानत्वमित्यभ्युपगमे कथमात्मनो वस्तुतो ज्ञानस्वरूपत्वमिति वाच्यं, वस्तुत इत्यस्यात्राध्यासाभाव इत्यर्थात् । व्यवहारदशायामेव आत्मनो वास्तव रूपं ज्ञानम् । अहङ्कारतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वेनावस्तवमौपाधिकं तु ज्ञातृत्वं यथा तव मतेऽपि आत्मनो वास्तवं रूपं ज्ञातृत्वं देहतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वेनावस्तवमौपाधिकं तु मनुष्यत्वमिति तद्वत् । एतेन—परमार्थदशायामात्मा ज्ञानस्वरूपोऽपि न भवति विषयप्रकाशकत्वलक्षणज्ञानत्वाभावादिति—सिद्धम् । अन एव 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतिरुपपद्यते वाङ्मनसाविषयत्वमात्मनो भ्रुवाणा । नहि ज्ञानस्वरूपे सत्यात्मन ज्ञानमात्मेति प्रतिपद्यितुं श्रुतेरग्नि कोऽपि बध । अत एव च ज्ञानादिपदाना लक्षणया ब्रह्मप्रतिपादकत्वमित्युक्तम् । एवं तदिदमिति निर्देष्टुमशक्यत्वादेव नेतिनेतीति निषेधविधया अपि भूतं ब्रह्म तात्पर्यवृत्त्या श्रुतय प्रतिपादयामासु । तदुक्तम्—'श्रुतयस्त्वयि हि फल्ग्व्यतन्निरसनेन भवन्निधना' इति भागवते व्यासेन ।

ननु विधिमुखेन निषेधमुखेन च द्विधा वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिरिति शङ्कराचार्यैरेवोमिति कथं त्वया विधिमुखेन प्रवृत्तिर्निरस्यत इमि चेन्मैत्रम्—यावद्यवगारं ब्रह्मणि विषयप्रकाशकत्वलक्षण-

ज्ञानत्वसत्त्वाद्ज्ञानं ब्रमेति श्रुतिर्विधिमुखेन ब्रह्म प्रतिपादयति । वस्तुतो ब्रह्मणि तस्याप्यभावाच्चेतिनेतीति श्रुतिर्निषेधमुखेन ब्रह्म प्रतिपादयतीति । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्म— इति । नच ब्रह्मणि यदि कोपि विशेषो नास्ति तर्हि शून्यमेव तदिति वाच्यं, विशेषाभावाधिष्ठानस्य तस्य शून्यत्वायोगात् । शून्यं नहि ब्रह्म कस्याप्यधिष्ठानं भवितुमर्हति । एव निर्विशेषब्रह्मभेदप्रतिपादनादेवात्मापि निर्विशेषः । तस्य च यावद्यवहार ज्ञानस्वरूपत्वम्- व्यवहारत एव यावदहङ्काराध्यासं जातृत्वमिति—सिद्धम् ।

नन्वेवमात्मनो जातृत्वमिव ज्ञानत्वमपि मिथ्यैति वृत्त्वा कथमुच्यते जातृत्वमेव मिथ्येति चेदुच्यते—अध्यासप्रयुक्तत्वाद्जातृत्वं मिथ्या तदप्रयुक्तत्वाद्ज्ञानत्व न मिथ्येति तथोक्तम् । अपार-
मार्थिकस्वरूपमिथ्यात्वं तूभयत्राप्यविशिष्टम्- इति । नचैवं ज्ञानस्यापि मिथ्यात्वे ज्ञानस्वरूपस्यात्मनोपि मिथ्यात्वमागतमिति वाच्यं, न वयं ज्ञानं मिथ्येति ब्रूम - येनात्मनो मिथ्यात्वं स्यात् । किंतु विषयप्रका-
शकत्वलक्षणं ज्ञानत्व मिथ्येति ब्रूम । अतो नानुपपत्तिरिति । नचैवं जातापि न मिथ्या तस्यापि चैतन्यरूपत्वादिति वाच्यं, अहङ्कारविशिष्टचैतन्यरूपत्वेन जातृत्वमिथ्यात्वात् । यदि तु जातृत्वमिथ्येति विशेष्यं एव पक्षपातं, तर्हि ज्ञातृत्वमेव मिथ्या, नतु ज्ञातेति विद्धि । एवं घटादीनामपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्य रूपत्वाद्विशेष्यं पक्षपातेन मिथ्यात्वं किंतु घटात्वादेरेव मिथ्यात्वम् । तस्मादात्मनि कल्पितस्य घटादिविष-
यस्य तद्ज्ञातुरहङ्कारस्य च यत्स्वरूपभूतं ज्ञानं सत्ताऽभिन्नं सुखामिन्नं च तदेवात्मा । तच्च निर्विशेषम् । तत्र विषयप्रकाशकत्वं तु ज्ञातृत्वादिब्रह्मकल्पितमेव । एवं विषयप्रकाशकत्वस्य वस्तुन आत्मन्यभावादेव पृथग्-
निमित्ताभावेन ज्ञानशब्दोपि नामनि प्रवर्तत इति शब्दाविषयत्वमात्मन उच्यते । तात्पर्यवृत्त्या त्वात्मा जानादिशब्दै प्रतिपाद्यत इति निषेधमुखेन च प्रतिपाद्यत इत्यौपनिषदत्वं चोच्यत इति भावः ।

ननु ज्ञातृत्वमात्मनो नाहङ्काराध्यासप्रयुक्तं, किंतु ज्ञानत्वमिव स्वाभाविकमेव अहङ्कारज्ञातृत्वा-
दात्मन । नच अहङ्कारज्ञातृत्वमहङ्काराध्यासप्रयुक्तमिति चेन्मैत्रम्—साभास एवाहङ्कार आत्मानं जानाति
घटादिमिव । नच कर्मकर्तृभावव्याघातं, छेत्तु करस्य स्वस्मिन्नपि छेदनक्रियादर्शनात् । अहङ्कार-
कर्तृकं हीदं ज्ञानं क्रिया । नचैवमात्माप्यात्मानं जानीयादेवेति वाच्यं, निष्क्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रिया-
शयत्वायोगान्निर्विकारस्य आत्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वायोगात्कर्तृत्वं हि विकारः । अत एवेदं ज्ञानक्रिया
कर्तृत्वमात्मनो न स्वाभाविकं, किं त्वौपाधिकमित्युक्तमिति । ननु यथा आत्मनो ज्ञातृत्वमौपाधिकं तथा
ज्ञानत्वमप्यौपाधिकमेव - अन्तःकरणोपहितस्य आत्मनो विषयप्रकाशकत्वं न तु शुद्धस्य मुक्तप्राप्य-
स्येति चेन्मैत्रम्—यद्यप्यन्तःकरणविशिष्टस्य ज्ञातृत्वं तदुपहितस्य तु ज्ञानत्वं तथापि आत्मनो विषय-
प्रकाशनरूपे कार्ये नास्स्यन्तःकरणस्यान्वयित्वम् । अत एव हि अन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यां
प्रमातृसाक्षिणोर्भेदः । कार्यान्वयित्वे सति व्यावर्तकं विशेषणं, कार्यान्वयित्वेसति व्यावर्तकमुपाधिरिति
तद्व्यवहारात् । तस्मादात्मनो ज्ञातृत्वमेवौपाधिकं ज्ञानत्वं तु स्वाभाविकमेव ।

ननु यदि साभासाहङ्कार एव द्रष्टा आत्मा तु ज्ञानमेव तर्हि 'नान्योतोऽन्तः द्रष्टेति श्रुत्या
द्रष्टृन्तरस्य निषिद्धत्वादात्मन एव द्रष्टृत्वं सिद्धमिति कथं तत्र श्रुतिविरोधपरिहारः, मैत्रम्—अहङ्कार-

रादित्येतरसर्ववस्त्ववभासकत्वरूपं द्रष्टृत्वमात्मन एव । ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं त्वहङ्कारस्यैवेति । ननु मम मन इतिवन्ममाहङ्कार इति दृश्यादहङ्काराद्द्रष्टाऽऽत्मा भिन्न एव- द्रष्टा हि दृश्यं दृष्ट्वा ममायमिति प्रत्येति, मैवम्—यो ममाहङ्कार इति प्रत्येति स साभासाहङ्कार एव । न त्वात्मा- सुषु-प्यादावात्मनस्तादृशप्रत्ययाभावात् । अहङ्कारस्य स्वस्मिन्ममत्वबुद्धिस्तु देहात्मवादिनो मम देह इति प्रतीतिवदुपपद्यते । ब्रह्मविदस्तु अस्मच्छब्दलक्ष्यार्थस्य प्रतीच उपाधिमूतोऽहङ्कार इत्यभिप्रायेणोपपद्यते । तस्मादवभास्यस्याहङ्कारस्यावभासक आत्मा द्रष्टैवेति । नच दृशिरैवात्मेति पूर्वमुक्तमिति वाच्यं, विषयावभासकत्वलक्षणद्रष्टृत्वाद्दृशित्वस्याभेदात् । विषयावभासकत्वं हि दृशित्वम् । अत एव द्रष्टु-रात्मनो दर्शनमेव स्वरूपमित्युक्तं द्रष्टृत्वस्यैव दृशित्वात् । नचैवं विषयावभासकत्वलक्षणद्रष्टृत्वमेव साभासाहङ्कारस्याप्यतीति स कथमात्मा न स्यात्कथं नामात्मा ज्ञाता न स्यादिति वाच्यं, अहङ्कारपूर्वकं विषयप्रकाशकत्वमेव ज्ञातृत्वं, न तु तदपूर्वकमिति पूर्वमेवोक्तत्वात् । तस्माद्ज्ञाताऽहमर्थस्साभासा-हङ्कार एव । ज्ञानस्वरूपं प्रत्यगात्मा तु अहंशब्दस्य लक्ष्यार्थं एव । अहंजानामीत्यादौ पूर्वस्य ग्रहणं, अहंब्रह्मेत्यादौ परस्येति—संक्षेपः ।

ननु दृशिकर्मणोऽहङ्कारस्य दृशित्वमिव द्रष्टृत्वमपि नोपपद्यत इति—रामानुजः, तदयुक्तम्— तव मते मामहं जानामीति दृशिकर्मण आत्मन एव दृशिकर्तृत्वम्योक्तत्वात्कथं दृशिकर्तुरात्मनो दृशि-कर्मत्वमिति । नच मम मतमस्तु दुष्टं, तव मतस्य कथमनवद्यत्वमिति वाच्यं, मम मते मामहं छिनन्तीति वन्मामहं जानामीतिप्रतीतिवशादेव कर्तृत्वकर्मत्वयोस्सामानाधिकरण्यमिद्विरिति । ननु किमात्मन्यहं बुद्धिरुतानात्मनि ? आद्ये- कथमहङ्कारस्याहमर्थता, द्वितीये- कुतो घटादावनात्मनि नाहं बुद्धिरिति, मैवम्—न केवलात्मन्यहंबुद्धिर्नाप्यनात्मनि केवले, किंतु अध्यासविशिष्टेऽहङ्कार एव । तथाहि- अहं-जानामीत्यत्र आत्माध्यासविशिष्टोऽहङ्कारोहमर्थः । अहं पश्यामीत्यत्र अनात्मभूतचक्षुरिन्द्रियाध्यासविशिष्टो-हङ्कार, अहं स्थूल इत्यत्र देहाध्यासविशिष्ट इति । नचाहं जानामीत्यत्र नास्यात्माध्यासवैशिष्ट्य-महङ्कारस्येति वाच्यं, तदभावे जडम्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वायोगात् । न चात्माऽऽभासविशिष्ट एव तदाऽहङ्कार इति वाच्यं, आभासाध्यासयोरेकत्वाद्भेदेपि आत्माभासेन सहाध्यामोक्त्येवाहङ्कारस्य । स चात्माभास आत्मनो पृथग्भूत एव प्रतिमुखमिव मुक्तात् । उपाधिवशादेकस्यैव हि मुख्यस्य द्वेषा प्रतीतिः । एव-मन्त.करणोपाधिवशादेवात्मनोपि बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति । तस्मादविदुषोऽहंबुद्धिविषयो विशिष्टाहङ्कार एव । विदुषोऽहंबुद्धिविषयस्तु विविक्त प्रत्यगात्मैव । न चाहङ्कारविषुरे केवलात्मनि कथं विदुषो-प्यहंबुद्धिरिति वाच्यं, अहङ्कारोपहिते प्रत्यगात्मन्येव विदुषोऽहंबुद्धिरिति । नचैवं मायोपहिते परमात्मनि विदुषोऽहंबुद्धिर्ब्रह्मभावात्कथं ब्रह्मात्माभेदबुद्धिरिति वाच्यं, यदेव मायोपहितं चैतन्यं तदेवान्त करणोपहितं सत्प्रत्यगात्मेत्युच्यत इति ब्रह्मात्मभेदाभावात् ।

ननु अन्त करणोपहितस्यात्मनः परिच्छिन्नत्वात्कथमपरिच्छिन्नब्रह्मभेद इति वाच्यं, अन्त-करणपरिच्छिन्नत्वादात्मनो नान्त करणोपहितत्वमित्यम्माभिरुच्यते, किं त्वन्त करणे उपलभ्यमानत्वादिनि ।

नचैवमात्मनो दृश्यत्वमागतमिति वाच्यं, अन्त करणे ल्यविशेषशून्ये सत्यात्मा स्फुरतीत्येतावताऽऽत्म-
नोन्त करणे उपलभ्यमानत्वकथनात् । न चोपलब्धाप्यात्मैवेति वाच्यं, प्रमातुरेवोपलब्धत्वात्प्रत्यगात्मा
हि साक्षी । ननु साक्षाद्द्रष्टरि सज्ज्ञायामिति पाणिन्यनुशासनात्साक्षी साक्षाद्द्रष्टैव, ननु दृशि, अत्र
एव साक्षिणा प्रमाताप्युपलभ्यते इति मैत्रम्— साक्षिगत द्रष्टृत्व विषयावभामकत्वमेव, ननु
जातृत्वमित्यसद्द्रुकत्वात्— इति ।

ननु निर्विकारस्यात्मनो जातृत्वरूपविकारायोगादिति हि त्वया ज्ञाता न भवत्यात्मेत्युच्यते ।
न तु तथा विक्रियात्मकं जातृत्वं, किंतु ज्ञानगुणाश्रयत्वम् । ज्ञानं चास्य नित्यम्य म्वाभाविकधर्मत्वेन
नित्यमिति— रामानुज, मैत्रम् - 'जा'धात्वर्थस्य ज्ञानस्य क्रियात्वेन गुणत्वाभावात् । ज्ञानक्रियाश्रयत्व-
लक्षणं जातृत्वं विक्रियात्मकमेवेति । आत्मनश्च स्वरूपभूतादज्ञानादन्यद्रर्मभूतं ज्ञानं नास्त्येवेति प्रागेव
प्रत्यपादि । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाशिकाकारेण— कर्तृत्वं विक्रियात्मकतया नानात्मत्वप्रयत्नकं 'कर्तारमीशं
पुरं ब्रह्मयोनि'मिति परमात्मनोपि कर्तृत्वश्रवणात् हि परमात्मा अनात्मा साधुकारीऽसाधुर्भवति ।
'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यादिना आत्मनोपि कर्तृत्वम्य सिद्धान्तितत्वेन कर्तृरात्मनोप्यनात्मत्वमसद्भावात् ।
कर्तृत्वरहितस्य घटादेश्चानात्मन आत्मत्वप्रसङ्गाच्चेति, तन्मन्दम्— यो योऽनात्मा स स कर्तेति नाम्नाभि-
रुच्यते, किंतु यो य कर्ता स सोऽनात्मेत्युच्यते- अकर्तृघटादेश्चानात्मत्वे प्रयोजकं न कर्तृत्वं, दृश्यत्वादि-
कमन्यदेव । नच यो य कर्ता स सोऽनात्मेत्युक्तावपि दोषो दर्शित एवेति वाच्यं, 'निष्कलं निष्क्रिय
शान्त'मित्यादिश्रुतिमिरात्मनो निष्क्रियत्वम्योक्तत्वादारम्परमात्मनोरभेदाच्च । जगत्कर्तृत्वादिकं तु ऋ-
स्यस्यापि भावयोपपद्यते मरुभूमेरिव पंकिलत्वम् । तन्मान्निष्क्रिय एवात्मा कर्ता त्वनात्मैव । कर्ता हि
क्रियया विक्रियते- अविकृतस्य क्रियाऽदर्शनात् । किञ्च चलनं क्रिया चलत्येव वस्तुनि क्रियादर्शनात्,
आत्मा त्वचल इति कथं तत्र क्रिया ? नचात्मनो लोकान्तरगमनश्रवणादस्ति चलनमिति वाच्यं, लोका-
न्तरगतुलिङ्गशरीरतादात्म्याभ्यासप्रयुक्तत्वादात्मनो लोकान्तरगमनम्य श्रुत्या च लोकव्यवहारस्यैवानुदि-
तत्वादिति । तस्माद्यथात्मा नित्य इति मतं, तर्हि विक्रियारहित एव विक्रियावतोऽनित्यत्वदर्शनात् ।
यद्यविक्रियस्तर्हि निष्क्रिय एव- क्रियावतो विक्रियादर्शनात् । यदि निष्क्रियस्तर्हि जाता न भवत्येव-
ज्ञानस्य क्रियात्वादिति ।

ननु यथात्मा न जाता तर्हि ज्ञात एवेति सूत्रविरोध इति चेन्मैत्रम्— ज्ञ इत्यस्य नित्यचैतन्य-
स्वरूप इत्यर्थात् । नच जानातीति ज्ञ इति नित्यचैतन्यवानेधाम्मेति वाच्यं, जानातीत्यस्य प्रकाशयती-
त्यर्थात् । आत्मा हि स्वरूपचैतन्येन सर्वं सामान्यतः प्रकाशयति, वृत्तिप्रतिफलितचैतन्येन तु विशेषण
प्रकाशयति । अत एव 'स सर्वज्ञसर्ववि'दिति श्रूयते । अन्यथा सर्वज्ञसर्ववित्पद्रवैरैकार्थ्येन पुनश्चकि-
रस्यात् । एव सर्वप्रकाशकत्वादात्मा ज्ञ— इत्युच्यते ।

ननु किमयमात्मा सर्वं स्वमै प्रकाशयति, यद्वा परमै ? आद्ये सिद्धमात्मनो ज्ञातृत्वम् ।
द्वितीये- सिद्धं दीपादेश्चानात्मत्वं, यद्वा आत्मनोप्यनात्मत्वं सिद्धमिति चेन्मैत्रम्— ज्ञानम्य निषय-

प्रकाशकत्वं सम्प्रतिपन्नं- किं तद्ज्ञानं स्वविषयं स्वस्मै प्रकाशयति, उतान्यस्मै ? आद्ये- ज्ञानस्यापि ज्ञातृत्वं प्राप्तम्- द्वितीये दीपादिवद्ज्ञानस्य जाड्य प्राप्तम् । नचेष्टापत्ति - ज्ञानगुणको ज्ञानस्वरूपश्चात्मा जड एव भवेत् । जडस्य चात्मन कथं ज्ञातृत्वम्- तद्धि चेतनधर्म । यदि तु ज्ञानस्यापि ज्ञातृत्वमिष्टं, तर्हि किमात्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तदुच्यते, यद्वा धर्मभूतज्ञानस्य ? अद्ये आत्मनस्वरूपभूतं ज्ञानमेव सर्वं जानातीति व्यर्थं धर्मभूतज्ञानाभ्युपगम - अभ्युपगतेपि तस्मिन् दीपवद्धर्मभूतज्ञानं तदज्ञातृत्वेन जडमेवेति कृत्वा प्राप्तमात्मनो जडगुणकत्वमेव न ज्ञानगुणकत्वम् । एवं स्वरूपत आत्माज्ञानमपि स्वभावत आत्मा जड इत्येव सिद्धम् । तद्धचनिर्घं यद्ज्ञातुरात्मनो जडत्वम् । द्वितीये- आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्याज्ञा- तृत्वमागतं, तद्धि तवानिर्घं, ज्ञानस्वरूपो ज्ञाता चात्मेति तवाभ्युपगमात् । नच द्वयमपि ज्ञात्रेवेति वाच्यं, उभयोर्ज्ञात्रोर्धर्मित्वेन स्वतन्त्रयोरन्यतरस्य धर्मत्वायोगात् । आत्मनो धर्मज्ञानेन विदितस्यार्थस्य स्वरूपज्ञानेनानुसन्धानाभावप्रसङ्गादेवं स्वरूपज्ञानविदितार्थस्य धर्मज्ञानेनानुसन्धानाभावप्रसङ्गात्, प्रति देहं ज्ञातृद्वयसद्भावप्रसङ्गादेकस्मिन् देहे एक एवात्मेति वक्तुमशक्यत्वात्- ज्ञातुरात्मत्वेन ज्ञातृद्वयस्यात्म- द्वयत्वाच्च । तस्मात् विषयप्रकाशकमात्मनस्वरूपभूतं ज्ञानमेव ज्ञानं, विषयप्रकाशकमपि वृत्तिज्ञानं तु जटमेव । वृत्तिर्हि दीपवदन्यस्मै विषयं प्रकाशयति, धर्मज्ञानं तु निष्प्रमाणकमेवेति ।

ननु यद्यन्यस्मै विषयं प्रकाशयतीति हेतोर्यदि वृत्तिज्ञानं जडमित्युच्यते, तर्हि स्वस्मै विषयं प्रकाशयतीति हेतोराम्स्वरूपज्ञानस्य ज्ञानत्वमित्यागतम् । नचेष्टापत्ति - त्वदनिर्घं ज्ञातृत्वमेव सम्प्राप्त- मात्मन इति, मैवम्—न क्यमात्मस्वरूपज्ञानं स्वस्मै विषयं प्रकाशयतीति हेतोरिज्ञानं ब्रूम - प्रकाशना- त्प्रागेवात्मनो विषयप्रकाशसत्त्वात् । अन्यथा विकारित्वापत्ते, किंतु भातीति व्यवहारविषयत्वयोग्यत्वं विषयस्य जनयतीति हेतो । नचेदं वृत्तिज्ञानेऽप्यस्तीति वाच्यं, वृत्तिगतचेतन्यप्रतिविम्बस्यैव तदस्ति, ननु वृत्तेरिति । यद्वा आत्मस्वरूपं ज्ञानं प्रमात्र एव विषय प्रकाशयति, नच दीपादिवज्जडत्वं तस्य- प्रमातुरात्मनि कल्पितत्वेन आत्मन एव केनचिद्विशेषणेन योगात्ममातृत्वसम्भवेन च, आत्मान्यत्वाभावा- त्प्रमातु - दीपात् प्रमाता अन्य एवेति कृत्वा, अन्यस्मै विषयप्रकाशको भवतु दीपो जड स्वस्मा एव त्प्रमातु- प्रमातृभूताय विषयप्रकाशक त्वात्मस्वरूपज्ञानं, न तु जडमिति । तस्मादजडोपि प्रमाता ज्ञातृत्वा- द्विकारित्वेनाकूटस्थोऽनात्मा- अजडोपि ज्ञानत्वादविकारित्वेन कूटस्थ साक्षी प्रत्यगात्मेति नात्मनो ज्ञानाश्रयत्वं, किंतु ज्ञानस्वरूपत्वमेव । नित्यत्वं तु प्रत्यगात्मन एव, ननु कर्त्तात्मन प्रमातृनामकस्य- तस्य विकारित्वेनानित्यत्वात् । नहि प्रमातुरुपाधिरन्त करणं मुक्तावस्ति, येन प्रमाता मुक्तौ स्यात् । नचान्त करणविशिष्टं प्रमातेवान्त करणोपहित प्रत्यगात्मापि मुक्तौ न भविष्यत्येव- अन्त करणाभावस्य वृत्त्यत्वादिति वाच्यं, विशेषणाभावादेव विशिष्टस्याभाव, उपाध्यभावात् नोपहिताभाव - यथा रूप- विशिष्टो घट इत्यत्र रूपाभावे घटाभाव, घटोपहितं नभ इत्यत्र घटाभावेनाकाशाभाव - तद्वत्—इति । वस्तुतस्तु विशिष्टे प्रमातरि यो विशेष्याशब्धैतन्यरूपस्तस्य मुक्तावपि न बाध - यथा उपरिते आत्मनि य उपधेयाशब्धैतन्यरूपस्तद्वत् । अत एव प्रमातुर्मुक्तये प्रयत्नस्तम्भवति । यद्यन्यथा स्वना-

शायं स्वयंयतेत । तस्मादात्मनः प्रमातृत्वमेव वाचिनं, चैतन्यरूपत्वं तु नेति चैतन्यमेव सत्यं, तदति-
रिक्तं सर्वं मिथ्यैव- 'तत्सत्यं, अतोऽन्यद्वार्त', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेरिति—संक्षेपः । यदुक्तमत
रामानुजेन—अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमिति, तद-
सत्—नहि मणिः- प्रभारूपः- येन तद्दृष्टान्तेनात्मनो ज्ञानरूपस्यापि ज्ञानाश्रयत्वमित्युच्येत । किंतु
प्रभावद्द्रव्यमेव मणिः मणौ तैजसांशस्येव पार्थिवांशस्याप्युपलम्भात्- काठिन्यादिर्हि पार्थिवांशो मणावस्ति ।
तस्मादेकस्यैव वस्तुनो धर्मत्वं धर्मित्वं च कापि न दृष्टमिति कृत्वा नात्मनोपि स्वरूपं धर्मश्चेत्युभयं ज्ञानं
भवितुं नार्हति—इति । यच्चोक्तं स्वयमपरिच्छिन्नमेव संकोचविकासार्हं ज्ञानमिति तदप्युक्तम्—
अपरिच्छिन्नस्य पूर्णस्य संकोचविकासयोगात्- परिच्छिन्नस्य हि संकुचितत्वं विकसितत्वं च- यथा
पद्मस्य । सर्वश्रास्तित्वं ह्यपरिच्छिन्नत्वम् । नचापरिच्छिन्नत्वं नित्यत्वमिति वाच्यं, तथापि तवेष्टा-
सिद्धेः । नहि संकोचविकासरूपविकारवतो वस्तुनो नित्यत्वं सम्भवति । तस्मादनित्यस्यैव वृत्तिज्ञानस्य
संकोचादिकम् । तच्च ज्ञानं नात्मधर्मः, नाप्यात्मस्वरूपं, किं त्वन्तःकरणधर्म एवेति नास्ति ज्ञानक्रियाश्रयत्व-
मात्मनः । यदुक्तं सुदर्शनेन—धात्वर्थश्रयत्वमात्मनो न सम्भवतीति तदुक्तम्—किं परमार्थभूत-
धात्वर्थश्रयत्वं नात्मनः, यद्वा अपरमार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वम् ? आद्ये- घटादेरपि तदभावाद्देवादात्मत्वम् ।
द्वितीये- भेदभ्रमाश्रयत्वेन स्यादनात्मत्वमात्मन इति, तत्तुच्छम्—स्वसमानसत्ताकधात्वर्थश्रयत्व-
मनात्मत्वमिति विवक्षितत्वात् । अथ वा अपरमार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वमेवानात्मत्वम् । न च तदात्मनोस्ति-
धात्वर्थस्यैवापारमार्थिकत्वे तदाश्रयत्वस्याप्यपारमार्थिकत्वादापरमार्थिकेन तेन पारमार्थिकस्यात्मनस्त्वन्था-
भावात्स्यात्मानोऽपरमार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वम् । मिथ्याभूतप्रपञ्चाश्रयत्वमपि ह्यात्मनो मिथ्याभूतम्- मरु-
भूमेरुदकाश्रयत्वमिव । घटस्यामिथ्यात्वेन हि भूतले घटाश्रयत्वस्यामिथ्यात्वम् । अनात्मनस्तु अपर-
मार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वमस्ति- देहाद्यनात्मगतगमनादिधात्वर्थस्य व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिकत्वादिति ।
यद्वा परमार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वमेवानात्मत्वम् । घटादेस्तु तदस्ति- लौकिकपरमार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वाद्घ-
टादेः । आत्मनि-प्रतीयमानं धात्वर्थश्रयत्वं तु रज्जुसर्पवदलौकिकपरमार्थभूतं न भवत्येव, किंतु मिथ्ये-
वेति न दोष इति । नचैवं लौकिकपरमार्थभूतधात्वर्थश्रयत्वभावाद्रज्जुसर्पादेरनात्मत्वं न स्यादिति
वाच्यं, लौकिकपरमार्थभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेसति व्यवहारकालावाध्यत्वमात्मत्वमित्यभ्युपगमात् । विशेष्य-
मात्रोपादाने घटादेरात्मत्वं स्याद्विशेषणमात्रोपादाने रज्जुसर्पादेरात्मत्वं स्यादिति तदुभयव्यवहारार्थमुपा-
दानमिति ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—ज्ञानं नित्यं तस्य चेन्द्रियद्वारा प्रसरोस्ति, तमिमे प्रसरमपेक्ष्य
ज्ञानस्योदयास्तमयौ व्यपदिश्येते- ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव, तच्च न स्वाभाविकमपि तु कर्मकृतम्-एवं-
रूपं विक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति, तदसत्—किमात्मनस्स्वरूपभूतं ज्ञानं नित्यं, यद्वा
धर्मभूतं, अधवोभयम् ? आद्ये दृष्ट एव । न द्वितीय- 'तत्सत्यमतोऽन्यद्वार्त'मिति, आत्मस्वरूपादन्य-
स्यार्तत्वश्रवणात् । अत एव न तृतीय- नच ज्ञानगुणकं ब्रह्मैव सत्यमिति तच्छ्रुत्यर्थं इति वाच्यं,

निर्गुण इति श्रुतिविरोधात् । नच सत्त्वादिगुणरहित इति निर्गुणश्रुत्यर्थ इति वाच्यम्, 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान'मिति गीतावचनात्सत्त्वादिगुणरहितस्य ज्ञानसत्ताऽयोगात् । अतएव गीतावचनाच्च ज्ञानस्यानित्यत्वम् । नच चक्षुरादीन्द्रियद्वारा प्रकृतत्वावस्थमेव ज्ञानमनित्यं, ज्ञानस्य हि प्रसरो जायते, नतु ज्ञान इति वाच्यं, निरवयवस्य ज्ञानस्य प्रसरायोगात् । नच ज्ञानं सावयवमेवेति वाच्यं, सावयवत्वे सति तस्यानित्यत्वापातात् । नच निरवयवं नित्यमिति नास्ति व्याप्तिर्गगनस्य निरवयवस्याप्यनित्यत्वदर्शनादिति वाच्यं, गगननिरवयवत्वस्यासम्प्रतिपन्नत्वादात्मभिन्नं निरवयवं किमपि नास्तीत्यस्मत्सिद्धान्तात् । सावयवत्वादेव हि गगनस्य श्रूयमाणं जन्माप्युपपद्यते । तस्मादनित्यमेवेदमात्मस्वरूपादन्यद्ज्ञानम् । अत एव तत्कर्तृत्वमन्यस्योपपद्यते । यत्क्रियते तद्वन्नित्यं यथा घटः । नच ज्ञानप्रसर एव क्रियते न तु ज्ञानमिति वाच्यं, निरवयवनित्यज्ञानस्य प्रसरानुपपत्तेर्दर्शितत्वात् ।

ननु श्लो॥ नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं, ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिस्स्पन्दते ॥' इति शङ्कराचार्यैरेवोक्तत्वात्कथं नित्यज्ञानस्य प्रसरानुपपत्तिरिति चेन्मैवम्—आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य चक्षुरादिद्वारा बहिर्निस्सृतविषयाकारपरिणतान्त-करणवृत्तिप्रतिफलितत्वमेव बहिस्स्पन्दनत्वेन विवक्षितमिति तादृशवृत्तेर्जन्यत्वेन तदवच्छिन्नं ज्ञानमपि जन्यमिति व्यपदिश्यत इति नास्माकं काचिविदुषोपपत्तिः । नच घर्मभूतज्ञानस्याप्येवमेवोपपत्तिः कल्प्येति वाच्यं, स्वरूपज्ञानस्यैव वृत्तिप्रतिफलनेन सर्वकार्यनिर्वहणे सति तदतिरिक्तधर्मज्ञानकल्पनं व्यर्थमप्रामाणिकं चेति । एतद्ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं चात्मनः कर्मकृतमित्येतदयुक्तं— किं कर्मणैव ज्ञानं क्रियते, यद्वा कर्म निमित्तीकृत्यात्मना ज्ञानं क्रियते ? नायः- घटवज्जडस्य तस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगात् । अन्ये- आत्मनो ज्ञानकर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति प्रार्थनायथा कर्मकृतं देहाधिष्ठातृत्वरूपं कर्तृत्वमात्मनस्स्वाभाविकमेवेति तव मतं तद्वत् । किञ्च यथात्मनो ज्ञानकर्तृत्वं न स्वाभाविकं तर्हि ज्ञातृत्वाभाव एव स्वाभाविक इति सिद्धम् । न चेष्टापत्तिः- ज्ञातृत्व-रहित आत्मा ज्ञानगुणको न भवत्येव- ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणः, तस्माद्ज्ञानमेवात्मा नतु ज्ञातेति— संक्षेपः ॥

ननु यदि ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो न ज्ञातृत्वं तर्हि जडस्याहङ्कारस्यापि न ज्ञातृत्वमिति कृत्वा ज्ञातृत्वस्य निर्विषयत्वं प्राप्तमिति चेन्मैवम्—जडस्याप्यहङ्कारस्य चिच्छायापत्त्या भवति ज्ञातृत्वमित्युक्तत्वात् । ननु तत्रैव परं तु न तत्सम्भवति, तथाहि- केयं चिच्छायापत्तिः- किमहङ्कारच्छायापत्ति-संविदः, उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य ? न तावत्संविदः- संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । नाप्यहङ्कारस्य-जडस्य तस्य ज्ञातृत्वायोगात् । द्वयोरप्यचाक्षुषत्वाच्च । न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टेति मैवम्—अहङ्कार-च्छायापत्तिस्संविद इति नोच्यते, किंतु संविच्छायापत्तिरेवाहङ्कारस्य । संविच्छायापत्तिर्नाम संविद्यहङ्कार-गतज्ञातृत्वच्छायापत्तिरिति नार्थस्युदर्शनव्याख्यानुसारेण, किंतु अहङ्कारे संविदश्छायापत्तिरित्येव । छाया च न ज्ञातृत्वं, येन संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमो दोषस्त्यात् । किंतु प्रतिफलनं- अहङ्कारे हि संवित्यति-फलति- दर्पण इव भास्करः । न चाचाक्षुषाणां छाया न दृष्टेति वाच्यं, अचाक्षुषायां गगनस्य जले

प्रतिबिम्बदर्शनात् । नचालोकं तमो वा विना गगनं न प्रतिभातीति गगनं चाक्षुपमेवेति वाच्यं, गगनभागव्यापिन प्रकाशस्य तमसो वा चाक्षुपत्वेपि गगनस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वेनाचाक्षुपत्वात् । यत्र प्रकाशस्तमो बोधलभ्यते तस्य प्रकाशतमोधिष्ठानद्रव्यस्य गगनत्वात् । तद्धि न चक्षुर्गाह्यं, किंतु सुखादि-वदनुभवैकवेद्यमेवेति गगनमचाक्षुपमेव । नचेवं चक्षुर्व्यापाराभावेपि गगनोपलम्भस्यादिति वाच्यं, गगनाधेयप्रकाशतमसोर्ग्रहणार्थं चक्षुर्व्यापारस्यावश्यकत्वात् । चक्षुषा आधेयप्रकाशादिग्रहणे सत्येव तदा-धारगगनप्रतीतिसम्भवादिति । नच गगनस्य नाम्नि प्रतिबिम्ब इति वाच्यं, जानुदग्नेपि जले गगन-प्रतिबिम्बसत्त्वादेवागाधावप्रतीतिरिति । तथा अचाक्षुपस्यापि शब्दस्य प्रतिशब्दरूपच्छाया दृश्यत एव-श्रुतिसूत्रकृतसम्मतध्यायं चित्प्रतिबिम्बवाद । अतीन्द्रिये हि शास्त्रसिद्धेर्धे नातिशङ्कनीयम्—इति । यद्वा अहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं चित्ससर्गकृतं- यथा वह्निसम्पर्कादयसो दाहकत्वं तद्वदिति ।

ननु वहेर्दाहकत्वसत्त्वात्तत्सम्पर्केणायसो दाहकत्वं भवति, सविदस्तु ज्ञातृत्वाभावात्कथं तत्सम्पर्के-णाप्यहङ्कारस्य ज्ञातृत्वमिति चेन्मैत्रम्—सूर्यतेजसो दग्धत्वाभावेपि तत्सम्पर्काद्दर्पणविशेषस्य दग्धत्व-सद्भावदर्शनात् । न चासङ्गपुरुषस्य कथमहङ्कारसंसर्ग इति वाच्यं, आत्मनोहङ्कारेण सह वास्तवसंसर्ग-स्याभावेप्याध्यासिकसंसर्गस्य सत्त्वादिति । अथवा अहङ्कारस्य चिदभिव्यञ्जकत्वकृतं जडत्वम् । अहङ्कारो हि अनुभूतेरभिव्यञ्जकस्सन् स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिन्यनक्ति दर्पणवदिति । नच स्वयंज्योतिष आत्मन-स्सविद्रूपस्याभिव्यञ्जकत्वं न सम्भवति, जडस्य चाहङ्कारस्याभिन्यञ्जकत्वशक्तिर्नास्ति स्वयंज्योतिषायात्मना सर्वे पदार्था अनात्मानोऽभिव्यंज्यन्त इति वाच्यं, नेदमहङ्कारस्य चिदभिव्यंजकत्वं चिदवभासकत्वं, किंतु चित्प्रतिफलनप्राहत्वम् । अहङ्कारो हि स्वच्छद्रव्यत्वात्स चित्प्रतिफलन सचिता सामान्येन प्रकाशितमेव, तं तं विषयं विशेषाकारेण प्रकाशयति तत्तदाकारवृत्त्या । यद्यप्येवमात्माकारवृत्त्या आत्मान-मप्यवभासयति साभासाहङ्कार इति तस्य चिदवभासकत्वमपि सम्भवति, तथापि चिदावरकाज्ञाननाश-कत्वमेवाहङ्कारस्य, नतु चिद्भासकत्वं- स्वत एव चित्तो भासमानत्वात् । तस्मात्साभास एवाहङ्कारश्चिदाव-रकाज्ञाननाशनद्वारा चिदभिव्यक्तिकरो भवति । एवं चिद्भासोप्यहङ्कारश्चित्प्रतिफलनग्रहणद्वारा चिदभि-व्यञ्जकस्सर्वविषयावभासकश्च भवतीति स एव ज्ञाता । नचाहङ्कारप्रकाशकस्यात्मनोहङ्कारव्यञ्जकत्वं न सम्भवतीति वाच्यं, चक्षु प्रकाशकस्यापि सूर्यस्य चक्षुर्भास्यत्वदर्शनात्, सूर्यप्रकाशितस्यैव दर्पणस्य सूर्य-प्रतिफलनग्रहणदर्शनात् । आत्मभास्येन मनसा आत्मा वेद्यत इति त्वयाप्यभ्युपेतत्वाच्च । किंच- सर्वत्र सन्नप्यात्मा अन्त करण एवोपलभ्यत इत्यन्त करणस्य चिदभिव्यञ्जकत्वम् । अपिच- आत्मा अन्त करण-प्रतिफलितस्सन्नेव स्वपरविषयकविशेषज्ञानवान्भवतीति चिदभिव्यञ्जकत्वमन्त करणस्येति सर्वथापि साभासाहङ्कार एव ज्ञाता इति । यदुक्तं अहङ्कारानुभवयोस्त्वभावविरोध इति तदपुक्तम्—अहङ्कारस्य जाड्यत्वभावसत्त्वेप्यनुभवस्य निर्धर्मकत्वेन स्वभावाभावात् । यदि तु अहङ्कारस्य प्रकाशकत्वं स्वभाव, अनुभवस्य तु प्रकाशकत्वं स्वभाव इत्युच्यते, तर्हि तयोस्त्वभावयोर्नास्त्येव विरोध । प्रकाशकेन हि प्रकाश्यं प्रकाशयते दीपेन घटवत्- नहि दीपघटयोस्तेजस्तमसोरिवारिति विरोध- नहि तेजसा तमो

ज्ञानाश्रयत्वमपि- ज्ञानाज्ञानयोस्मानानाश्रयविषयत्वनिश्चयात् । नहि ज्ञानाश्रयत्वरहितस्य घटादेरज्ञाना-
श्रयत्वमस्ति, संविच्च ज्ञानमेव, न ज्ञानाश्रयमिति तत्राभ्युपगम इति, मेवम्—मास्तु संविदो ज्ञानाश्र-
यत्वमिवाज्ञानाश्रयत्वमपि । तथापि ज्ञानविषयत्वमिवाज्ञानविषयत्वमप्यस्ति- न ममात्मसाक्षात्कार इत्य-
विदुषः, अस्ति ममात्मसाक्षात्कार इति विदुषश्चानुभवात् । इमे च ज्ञानाज्ञाने कर्तारमहङ्कारमेवाश्रित्य
वर्तेते । तस्य हि ज्ञानाश्रयत्वादज्ञानाश्रयत्वमप्युपपद्यते । एवमहङ्काराश्रयज्ञानविषयत्वादात्मनो यथा
विदितत्वं सम्भवति, तथा तदाश्रयाज्ञानविषयत्वात्तस्याविदितत्वमपि सम्भवति । इदमेवाज्ञानविषयत्व-
मात्मनोऽज्ञानावृतत्वमित्युच्यते । तथाचाहङ्काराश्रयमप्यात्मनिषयकमज्ञानमात्मावरकं भवत्येवेति न संवि-
दोस्त्यज्ञानाश्रयत्वमिति ।

यद्वा चैतन्याश्रितमेवाज्ञाने- अनाद्यज्ञानस्य सकार्याहङ्काराश्रितत्वायोगात् । अहङ्काराश्रितत्वपक्षेपि
अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्याश्रितत्वमेव वाच्यं, चैतन्यस्यानादित्वात् । तदेवाज्ञानं चैतन्यविषयं च । नच
घटादिरज्ञानविषय इति वाच्यं, घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाज्ञानविषयत्वात् । न हि पूर्वसिद्धस्य तमस
पश्चिम आश्रयो विषयो वा भवितुमर्हति- एवमज्ञानस्य समानाश्रयविषयत्वं सिद्धं, ज्ञानं तु वृत्तिरूपं
कार्यहङ्काराश्रयमिति न संविदोऽस्ति ज्ञानाश्रयत्वम् ।

ननु कथमहङ्काराश्रितज्ञानेन संविदाश्रिताज्ञाननिवृत्तिः ? नहि चैत्रज्ञानेन मैत्राज्ञाननिवृत्तिरिति,
चेदुच्यते—अनाद्यज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वेपि साद्यज्ञानानामहङ्काराश्रितत्वाददोष इति । मूलाज्ञानमनादि,
अवस्थाऽज्ञानानि तु सादीनि । तथाच चैतन्याश्रितं चैतन्यविषयं च मूलाज्ञानमेकमेव । घटाद्यव-
च्छिन्नचैतन्याश्रितानि तद्विषयाणि चाज्ञानानि नाना । इमान्यहङ्काराश्रितानि च भवन्ति । एतद्विरोधीनि
घटज्ञानादिवृत्तिज्ञानानि चाहङ्काराश्रितान्येव । अग्न्यात्माकारं च वृत्तिज्ञानमहङ्काराश्रितमेव । एवंसति
घटाद्यवच्छिन्नचैतन्याश्रित घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयमज्ञानमहङ्काराश्रितं च घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्य-
विषयमज्ञानं द्विविधमपीदमहङ्काराश्रितघटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकज्ञानान्निवर्तत इति न कान्चिदनुपपत्ति-
रिति । अथवा साद्यज्ञानानामहङ्काराश्रितत्वमेवास्तु यथा अन्यज्ञानानाम् । अनाद्यज्ञानं तु चैतन्याश्रितं,
तदेव चैतन्यविषयं च । इदं चाज्ञानमहङ्काराश्रितमपि भवति- अहङ्कारावच्छिन्ने चैतन्ये तत्सत्त्वात् ।
एवं च अहङ्काराश्रितैस्तत्तद्विषयैर्वृत्तिज्ञानैरहङ्काराश्रितानि तत्तद्विषयाभ्यवस्थाऽज्ञानानि नाश्नन्ते । चैत-
न्याश्रितं स्वाश्रितं च चैतन्यविषयमज्ञानं चैतन्याकारवृत्तिज्ञानेनाहङ्काराश्रितेन नाश्रित इति—वेद्यम् ।

ननु सूर्ये तमस इव कथं चिन्मत्रे भवेदज्ञानस्य स्थितिरिति चेन्मैत्रम्—सूर्यमसोरिव विद-
ज्ञानयोर्विरोधाभावात् । चित्ताद्यज्ञानं भास्वते- सुपुंसौ ह्यज्ञानमनुभवति पुरुष । नच कथं ज्ञाना-
ज्ञानयोर्विरोध इति वाच्यं, वृत्तिज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधो नतु चैतन्याज्ञानयोरिति । नचाज्ञानकार्या-
न्त करणपरिणामरूपवृत्तिज्ञानस्यापि कथमज्ञानविरोधित्वमिति वाच्यं, सङ्घटितदान्द्रयजन्यस्यापि वै-
स्तद्विरोधित्वदर्शनात् । यद्वा न चैतन्यमज्ञानविरोधि, नापि वृत्तिरज्ञानविरोधिनी- वृत्तेर्जडत्वेनाज्ञाना-
विरोधित्वात् । किंतु वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यमज्ञानविरोधि । नच वृत्तेर्विरोधित्वं प्रागुक्तमिति वाच्यं,
साभासवृत्तेरजडत्वमभिधेत्येकमिति ।

ननु विम्बचैतन्यमेव यदज्ञानं नाशयितुं नेष्टे- तदज्ञानं कथं प्रतिविम्बचैतन्यं नाशयेदिति चेन्मैत्रम्—तृणादिराशिं स्वयं दग्धुमशक्तोपि मूर्खं दर्पणविशेषे प्रतिफलितस्सन् दहत्येवेति । तस्माद्दृष्टिज्ञानमेवाज्ञानविरोधीति कृत्वा आत्मस्वरूपज्ञानस्याज्ञानाश्रितत्वं युज्यत एव ।

ननु घटद्रष्टरि पुरुषे घटस्येवाज्ञानसाक्षिण्यात्मन्वज्ञानस्य स्थितिर्न सम्भवतीति चेन्मैत्रम्—तत्र मते आनन्दादिद्रष्टर्यात्मन्यानन्दादिसत्त्वात् । नच तत्र मते कथमुपपत्तिरिति वाच्यं, किं त्वं वस्तुत आत्मनोऽज्ञानाश्रयत्वं न सम्भवतीति वदसि ? यद्वा व्यवहारतः ? आद्य इष्ट एव- नहि वस्तुतोऽज्ञानमस्ति येन तदाश्रयत्वमात्मनो भवेत् । न द्वितीयं यावद्यवहारमात्मनोऽज्ञानाश्रयत्वसम्भवात् । आत्मनि हि ज्ञानानन्दादिवदज्ञानमपि कल्पितं व्यवहारानुपपत्त्या । तस्मादात्मा न ज्ञानाश्रय, नाप्यज्ञानाश्रय, व्यवहारस्तु स्वतोऽज्ञानाश्रय स्वार्थस्तान्त करणद्वारा तु ज्ञानाश्रयोपि भवतीति । एतेन—ज्ञातृभावविषयभावरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानसम्भव इति—परास्तम् । ज्ञानमात्रे तदसम्भवेपि साक्षिणि तत्सम्भवात् । साक्षी हि अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यरूपं शुद्धचैतन्यम्याद्वितीयत्वेन साक्षित्वायोगात् । अज्ञानोपहितचैतन्यस्य चाज्ञानाश्रयत्वं युक्तम् । अज्ञानवशादेव च विषयभावोप्यस्ति साक्षिण । अज्ञानोपहितस्यैवाहङ्कारोपाध्यन्तरवशाद्ज्ञातृभावोपि भवति—तस्मादज्ञानाश्रयत्वं साक्षिण उचितमेव ।

ननु स्वावच्छिन्नं चैतन्यं स्वमज्ञानं कथमाश्रयेत् आत्माश्रयदोषसद्भात् अज्ञानाश्रयणात्प्रागज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्यैवाभावाच्च, मैत्रम्—अज्ञानमप्य तद्राश्रयणमप्य तद्वच्छेद्रमप्य च अनादित्त्वेन अज्ञानाश्रयणात्प्रागिति वक्तुमशक्यत्वात् । अज्ञानं स्वावच्छिन्नचैतन्यमेवाश्रितवत्, न तु स्वमि-त्यात्माश्रयाभावाच्च । वस्तुनस्तु चैतन्यस्याज्ञानवच्छिन्नत्वमेव न ज्ञानाश्रयम् । तच्चाज्ञानावच्छिन्नत्वमनादि । तत्राज्ञानावच्छेदात्प्रागचैतन्यं शुद्धमिति वस्तु न शक्यते येन शुद्धचैतन्ये कथमज्ञानसम्भव इति चोच्येत । एवमनादिकैतन्यावच्छेदकमनाद्यप्यज्ञानं प्रवृत्तमज्ञानाश्रितवत् एव—तरन्वच्छिन्नमिति मित्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । परमतेप्यनादिप्रागभासस्य नाशाभ्युपगमाच्च । तस्माद्यावद्यवहारमज्ञानावच्छिन्नमेव चैतन्यमिति कृत्वा चनन्याश्रितमेवाज्ञानमिति—मंत्रेषः ।

ननु सविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेपि आत्मतयाऽभ्युपगतायाम्त्वस्याज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तदज्ञाननिवृत्तिं ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति यथा रज्ज्वादा, अतो न केनापि कदाचि त्तद्विदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत इति रामानुजः, मैत्रम्—ज्ञानाश्रयत्वेवास्माभिर्मसविदो निराहृतं, न तु ज्ञानविषयत्वम् । सविद्विषया अरुपत्वात्प्रागिति अन्नं करणदृष्टिरग्माभिरभ्युपेता । तत्रच घटानाश्रिते नापि घटविषयेण ज्ञानेन यथा घटाज्ञाननिवृत्ति, तथा संविदनाश्रितेनापि संविद्विषयेण ज्ञानेन संविदज्ञाननिवृत्तिरिति । एवमात्मभूताया अपि सविदोऽज्ञानविषयत्वेनात्मात्मानं जानामीत्यनुभव प्रमाणम् । ज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ च अहं ब्रह्मामीत्यनुभव प्रमाणम् । प्रथममसर्वलोकाधारण, द्वितीयमुत्सृज्य ब्रह्मविदगसाधारण इति—वेद्यम् । इति ॥

ननु एवं सति एकस्यैव ब्रह्मनिदो जानेन संविदजानस्य निवृत्तत्वात्संविदश्च घटादिवदनेकत्वा-
भावात्सर्वस्यापि प्रमादृदगस्य लोकशब्दाभिधेयस्य निर्यत्वमेवात्मसाक्षात्कारान्मुक्तिमस्यात्, नचेष्टापत्ति --
शुकादिमुक्तिश्रवणात्तेदानीं जगदुपरम्भो भवितुमर्हति- यदि शुकादिमुक्तिरर्थनादस्तर्हि संवितासाक्षात्कारा-
भावन्न कस्यपि मुक्तिरिति मुक्त्यर्थं वेदान्तविचारो व्यर्थ इति, मैवम्— तुल्यमिदं चोर्थं घटादावपि -
एक एव घटो यदा चैत्रेण दृष्टस्तदैव घटावरकाज्ञाननाशान्मैत्रादेस्सर्वस्यापि लोकस्य घटासाक्षात्कारप्रसङ्गात् ।
त माह्विपयाभेदेपि प्रमातृभेदाद्विपयावरकाज्ञानभेद । तथासति चैत्रं प्रति संनिदावरकमज्ञानं चैत्रज्ञाने-
नैव निवर्तते, नतु मैत्रज्ञानेनेति न कश्चिद्दोष । नचैवमज्ञानस्यैकत्वात्कथमनेकाज्ञानसिद्धिरिति
वाच्यं, एकस्याप्यज्ञानस्यैवाधिकभेदानुपपगमत् इति । यदत्रोक्तं सुदर्शनेन—ज्ञाननिवर्त्याज्ञाना-
श्रुत्वे सति संविद जानविपयत्वप्रसङ्ग इति—तदिष्टमेव । नच ज्ञानत्वेन संविद कथं जानविप-
यत्वमिति वाच्यं, स्वरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानविपयत्वेनादोषात् । न चाविपयस्यात्मन कथं विपयत्वमिति
वाच्यं, वस्तुतोऽविषयस्याप्यात्मन मायया कल्पितस्य विपयत्वस्य सत्त्वात् । आश्रयत्वविषयत्वादिधर्म-
रन्तिपि ब्रह्मणि माया हि सर्वान् धर्मान् कल्पयति- यथा भूतभौतिकादीनीति—संक्षेपः ।

अहङ्कारस्य स्वात्मस्यानुभूत्यभिव्यञ्जकत्वप्रतिपादनम् ।

ननु अहङ्कारोनुभूतिमभिनयन्वतुनाम, तथापि न स्वात्मस्यानुभूतिमभिव्यनक्ति- नहि स्वाश्रयन-
याऽभिव्यङ्ग्यामिच्छन्नमभिव्यञ्जकानां स्वभाव । प्रदीपादिष्वदर्शनादिति, मैवम्— प्रदीप किमात्म-
स्यमाहृष्यादिकमभिव्यनक्ति, उत न? आद्ये- नास्ति व्यभिचार, द्वितीये- कथमरणो दीप इत्यादि-
प्रतीति । किञ्च यथा दर्पणादि स्वात्मस्थं प्रतिमुखमभिव्यङ्ग्यमभिव्यञ्जयति तद्वदपीत्यस्तु । नतु न
दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जक, अपितु चाक्षुषतेज प्रतिफलनरूपदोषदृष्टतन्त्रान्यथावभास । अभिव्यञ्जक-
स्वालोकादिरेव, नचेह तथाऽहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशाया तादृशदोषोपशान्दं सम्भवतीति, मैवम्—
दर्पणे मुखं न प्रतिफलितं, किंतु चाक्षुषतेज एव प्रतिफलितमित्यस्यानुभवविद्ब्रह्मत्वात् । सर्वो हि लोको
दर्पणे मुखदि प्रतिफलितमिति प्रत्येति । किञ्च अचाक्षुषस्य उया न दृष्टेति त्वया प्रागुक्तं, तद्विद्वद्वं
चेदं वचनम्- नहि चक्षुस्तेजश्चक्षुषा गृह्यते स्वात्मार्थं स्वयं नाभिव्यञ्जयताति त्वयैवोक्तत्वात् । ननु-
भिन्नेन गृह्यतेचेत्तर्हि तस्याचाक्षुषरूपमेवागतमिति कथं तच्छायासिद्धिः । ननुचाक्षुषस्यापि गगनस्य
प्रतिफलनमभ्युपगतवत्तत्त्व मते चक्षुस्तेज प्रतिफलनमपि सम्भवत्येवेति चेन्मैवम्— अनुभवेन शालेण-
याऽर्थसाधनीय - न तु केवलानुमानेन । जानुदग्नेपि जले गभीरत्वदर्शनात्तत्र गगनप्रतिबिम्बोऽध्यव-
सौयते प्रतिबिम्बाख्यमपरं दृश्यते । 'त्रिदिधं नम' इति स्मृतेश्च । प्रकृते तु चाक्षुषतेजसो दर्पणादौ
प्रतिफलने नास्त्यनुभव, नापि शास्त्रमिति कथं तदभ्युपगम । नापि तत्कल्पनेऽन्यथानुपपत्तिरिति ।
किञ्च ग्राह्यस्य चक्षुस्तेज प्रतिफलनस्य ग्राह्यभावादभाव । नच चक्षुस्तेज एव ग्यप्रतिफलन गृह्णातीति
वाच्यं, कर्मकर्तृभावविरोधात् । नच त्रिम्बप्रतिबिम्बयो कर्मकर्तृभाव इति वाच्यं, ग्यप्रतिबिम्बे स्वस्या-
पारादर्शनात् । नच मुखं प्रतिहर्षं गृह्णातीति वाच्यं, चक्षुष एव तद्ग्राहकत्वात् । नच चक्षुश्चक्षु-

प्रतिबिम्बं गृह्णातीति वाच्यं, चक्षुर्गोलकस्यैव प्रतिफलनं, नतु चक्षुरिन्द्रियस्येति चक्षुर्गोलकप्रतिबिम्ब-
ग्रहणं चक्षुरिन्द्रियस्य युज्यत एवेति । नच चिदाभासं चिदगृह्णातीति वाच्यं, चित्तो ज्ञानाश्रयत्वाभास-
स्योक्तत्वात् । नच स्वस्मिन्नेव स्वव्यापारो युज्यत इति कथं स्वप्रतिबिम्बे स्वव्यापारायोग - छेलु करस्य
च्छेदे स्वस्मिन्नेव व्यापारदर्शनादिति वाच्यं, छेदककरमागदन्य एव छेदकभाग इति ।

ननु यथा साक्षिणा गगनं तत्प्रतिबिम्बश्च वेद्यते, तथा तेनैव चाक्षुपतेजस्तत्प्रतिबिम्बश्च वेद्य
इति नास्ति ग्राहकभाव इति, मैवम्—अनुभवाविषयस्य वस्तुनस्साक्षिवेद्यत्वकल्पनयोगादन्यथा शश-
शृङ्गादेरपि तत्कल्पनप्रसङ्गात् । अपिच यदि दर्पणे मुखस्य प्रतिफलनं न स्यात्तर्हि सूर्यस्यापि न स्यादेव ।
नचेष्टापत्ति - 'अत एव चोपमा सूर्याकाशादिब'दिति सूत्रविरोधात् । ननु दर्पणे मुखादेर्नास्ति प्रतिफलन
मित्यस्माभिर्नोच्यते- चाक्षुपस्य द्यायाभ्युपगमात् । किंतु दर्पणे प्रतिफलितस्य वस्तुनो न दर्पणमभि-
व्यञ्जकं, किंतु तत्प्रतिफलितं चाक्षुपतेज एवेति वदाम इति, चेन्मैवमपि—चाक्षुपतेजस्य प्रतिफलना-
भावस्योक्तत्वात् । चाक्षुपतेजस एव दर्पणप्रतिफलितमुखग्राहकत्वे सम्भवति सति तत्प्रतिफलनकल्पाना-
योगाच्च । ननु दर्पणे मुखादेरेव प्रतिफलनमित्यस्तु, चाक्षुपतेज प्रतिफलनं मान्तु, तथापि न दर्पणस्य
स्वात्मस्थप्रतिमुखाभिव्यञ्जकत्वं, किं त्वालोकादेरेवेति- मैवम्—आलोकादिसहकृतस्यैव दर्पणस्य मुखादि-
प्रतिबिम्बप्राहित्वेन तदभिध्यञ्जकत्वात् । नद्यालोकाद्यभावे दर्पणमात्रं मुखादिप्रतिबिम्बप्राहि भवेत् ।
ननु आलोकादिसहकृत एव दर्पणे मुखादिप्रतिफलनमस्तु, तथापि दर्पणस्य प्रतिमुखादिव्यञ्जकत्वं तु
नेति चेत् मैवम्—रज्जुसर्पवदज्ञातसत्ताकप्रतिबिम्बस्य दर्पणे स्थित्ययोगात् । दर्पणस्य यत्प्रतिबिम्बं
मुखादिप्रतिबिम्बप्राहित्वं तदेव मुखादिप्रतिबिम्बाभिव्यञ्जकत्वमपि । अतएव चैतन्याभिव्यञ्जकत्वं नामा-
हङ्कारस्य चैतन्यप्रतिफलनप्राहित्वमेवेत्युक्तमभियुक्तं । ननु वा दर्पणस्य स्वप्रतिफलनमुखानभिव्यञ्ज-
कत्वं, जडत्वात् कथं पुनरहङ्कारस्य तत् । अहङ्कारो हि चैतन्यप्रतिफलनप्राही सन्नजड एव जात - दर्प-
णादिवस्तु न मुखादिप्रतिफलनप्राही सन्नजडो जात स्वप्रतिफलनदर्पणादेरजडत्वात् । अहङ्कारप्रति-
फलितं चैतन्यं तु न जडमिति कथं साभासाहङ्कारस्याजडस्य स्वात्मस्थानुभूत्यनभिव्यञ्जकत्वमिति ।
तस्मादाहङ्कार स्वात्मस्थानुभूतिमभिव्यनक्ति । यदुक्तं सत्रिदि तादृशदोषापादानं न सम्भवतीति
तदयुक्तं—किं वस्तुतो न सम्भवति, यद्वा व्यवहारतः 'आद्य इष्ट एव । न द्वितीय - मायया सर्व-
सम्भवात् । माया अहङ्कारे संविदं प्रतिफलयति ।

ननु ज्ञानतत्साधनयोर्नुग्राहकस्य च यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणम्वाभाव्यान्नाहङ्कारस्यत्वप्रति-
फलितानुभूतिव्यञ्जकत्वमिति, मैवम्—प्रमारूपज्ञानादेरेव तन्वाभासं, नाप्रमारूपज्ञानादेरिति । प्रमा-
रूपं च ज्ञानमनधिगताधिनाथविषयं, सच विषय प्रत्यमभिन्नं त्रैकमेव । घाटादिज्ञाना प्रमत्वं तु
सापेक्षं, यावदाहङ्कारमनाधितार्थविषयकत्वात् । अहङ्कारस्तु प्रमाशानाश्रयोऽपमाज्ञानाश्रयश्च इहे
शक्तानात्माकारद्वयमत्वात् । तत् आत्माकारश्चिदप्रमा, अनात्माकारश्चिदप्रमा । एवं हति अह-
रस्य स्वात्मन्यानुभूत्यभिव्यञ्जकत्वे न काचिदनुपरति । ननु अहङ्कारानिव्यञ्जकत्वं चैतन्यं चै

विन्वभूता ? यद्वा प्रतिविन्वभूता ? आद्ये- स्वप्रकाशायास्तस्या व्यङ्ग्यत्वमयुक्तम्—द्वितीये प्रतिविन्वरहितोऽहङ्कारः, किं प्रतिविन्वमभिव्यनक्ति, यद्वा स प्रतिविन्वः ? आद्ये जडस्याहङ्कारस्य तदयोगः, द्वितीये- कर्मकर्तृभावविरोधः, इति मैवम्—साभासाहङ्कारस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यङ्गयानुभूतिर्विन्वभूतैव । यावद्यवहारं संविदि विन्वभावस्यैव वेद्यत्वस्यापि कल्पितस्य सत्त्वात् । नच तस्या अहंकारस्वत्वमयुक्तमिति वाच्यं, सर्वव्यापिन्यास्तस्या अहंकारस्वत्वस्यायुक्तत्वात् । यद्वा प्रतिविन्वरूपेणात्मस्या नानुभूतिरिति वक्तव्यम् । एकमेव हि चैतन्यमुपाधिवशाद्विन्वप्रतिविन्वभावं भजत इति कृत्वा अहंकाराद्द्विर्विन्वरूपेणैव तदन्त-प्रतिविन्वरूपेणापि सैवास्तीति । नचैवं प्रतिविन्वस्यापि विन्ववदमिथ्यात्वमापतितमिति वाच्यं, विन्व-प्रतिविन्वस्यापि मिथ्यात्वमेवागतमिति विन्वप्रतिविन्वानुभूतं हि वस्तु सत्यं, नह्युपाधिदर्पणादिविगमे मुखादेः प्रतिविन्वत्वमिव विन्वत्वमप्यनिवृत्तं भवति । एवमौपाधिकविन्वप्रतिविन्वभावापन्नसंविदभिव्यञ्जकोऽहङ्कारस्तात्पर्यवृत्त्या चिन्मात्रं बोधयत्येव । तथाच नानुग्रहकस्याहङ्कारस्य यथावस्थितवस्तु-प्रतिपत्तिजनकत्वस्वाभ्यप्रच्युतिरपि— यावद्यवहारमहङ्कारे प्रतिविन्वरूपेणात्मनस्सत्त्वात्तात्पर्यस्य यथा-वस्थितवस्तुत्वाच्च- इति । यदुक्तं अन्त करणभूताहङ्कारमथतथा संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न किञ्चिदिह कारणमिति तदयुक्तम्—वस्तुतोऽहङ्कारस्यैवाभावात्कथं तत्र संविदः स्थितिः- व्यवहारतस्तु अहङ्कारस्य सत्त्वान्मायया तत्र संवित्प्रतिफलनसम्भव इत्युक्तत्वात् । नच मूर्तस्वच्छमूलद्रव्य एव चासु-पस्यैव प्रतिफलनमिति वाच्यं, तस्य प्रत्युक्तत्वात् ।

ननु गगनादेरचाक्षुषस्य कथं चित्प्रतिफलनमस्तु नाम- अमूर्तास्वच्छास्थूलद्रव्ये तु कस्यापि न प्रतिफलनमिति चेन्मैवम्—स्वच्छत्वमात्रमेव प्रतिफलनप्रयोजकं, न तु मूर्तत्वादिकम् । अहङ्कार-श्चातिस्वच्छ इति तत्र संवित्प्रतिफलनमुचितमेव- गगने शब्दप्रतिफलनमप्युपलभ्यते हि- शास्त्रैकगम्येयं किं तर्कावष्टम्भेन । शास्त्रं च चित् प्रतिफलनं वक्ति- 'आभासस्वपरं विन्मनूतमेवं त्रिधा चित्तिरि-त्यव्यात्मरामायणात्- इति । यद्वा सर्वव्यापित्वेन संविदोऽहङ्कारे स्थितिस्तावदविवादा । अहङ्कार-स्यायासंसंविदोऽहङ्कारेण सह तादात्म्याध्यासो भवति- यथा तत्र मतेपि जीवस्य देहस्य देहेनसह तादा-त्म्याध्यासः, एवमात्मतद्दर्शनामनात्मस्यहङ्कारे, अहङ्कारतद्दर्शनामात्मनि चाध्यासे सति सर्वयगहार-सिद्धिः । स एवात्मतद्दर्शनामहङ्कारेऽथासंसंविद्विप्रतिफलनमित्युच्यते । स च हङ्कारम्वमिन्न-भूतना-त्मानमभिव्यञ्जयतीति, युक्तमहङ्कारस्य संविदभिव्यञ्जनम् । अथवा सर्वेषामपि गगने घटादिभिरिव सर्वव्यापिनी संविदन्त करणादिभिरवच्छिद्यते । तत्र स्वच्छत्वाद्गन्त करणे संवित्प्रतिभाति । नदेदन्त-करणोपलब्धमानस्यमेव संविदोन्त करणन्यङ्ग्यत्वमित्यास्ताम् । तस्माच्चिदनुग्रहादहंकार प्राप्त्येनैव इति ज्ञाता भवत्येव ।

अहमर्थविचारः ।

ननु संविद आत्मत्वं न भवति, अहंभावविगमे प्रत्यन्वायोगादिति मुद्गरीनः, तन्मन्दम्—
प्रत्यक्त्वाहन्तदयोस्सामानाधिकरण्याभावात् । नचाहमर्थ एव प्रत्यगात्मेति वाच्यं, तस्यानात्मत्वदिद-

मर्थवत्- अहमिदमर्थकल्पनाधिष्ठानचैतन्यस्यैव प्रत्यात्मत्वात् । आत्मा च स्वयंशब्दार्थः । सच सर्वांगुगत - अत एव घट स्वयं न जानातीत्यादिप्रतीतिः । अहमर्थवदिदमथोप्यात्मनि कल्पितत्वेनात्मा हि भवति । न चाकल्पित एवाहमर्थ इति वाच्यं, अकल्पितत्वे सति तस्य नित्यत्वापातात् । नच नित्य एवेति वाच्यं, सुषुप्तौ तस्याभावात् । अहमिति प्रतीत्या हि सत्त्वमहमर्थस्याहङ्कारस्य साध्यते - यथा सर्प इति प्रतीत्या रज्जौ सर्पसत्त्वम् । नहि सुषुप्तावहमिति प्रतीतिः । ननु तमोगुणाभिभवः-त्परागर्थानुभवाभावाच्चाहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽपि अप्रबोधादहमित्येकाकारेणात्मनस्स्फुरणात्सुषुप्तावपि नाह्मभावविगम इति, मैवम्—मदभिमतस्याहमर्थस्याहङ्कारस्य त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वेन त्रिगुणत्वाद्भवति तमोगुणाभिभवः । त्वदभिमतस्य प्रत्यात्मनस्तु त्रिगुणातीतत्वात्तस्ति तमोगुणाभिभवः । नच स्वतो निर्गुणस्यापि प्रतीच प्रकृतिसंसर्गात्सगुणतेति वाच्यं, असङ्गपुरुषस्यात्मनः प्रकृतिसंसर्गा-योगत् । तथा सुषुप्तौ अज्ञानानुभवसत्त्वाद्ज्ञानस्य च परागर्थत्वात्परागर्थानुभवाभाव इत्यपि न युक्तम्—अहमित्येकाकारेण स्फुरणादित्यप्युक्तं तदा अहमाकारवृत्तेरेवाभावात् । नच प्रत्यक्त्वरूपेण स्फुरण-मस्तीति वाच्यं, तस्येष्टापत्तेः । नच प्रत्यक्त्वमह त्वमेवेति वाच्यं, तस्य प्रत्युक्तत्वात् । तस्मान्नाग्नि-सुषुप्तावहमभावः ।

ननु तव मतेऽपि सुषुप्तावहंकारस्सर्वात्मना नैव नष्ट - तथासति मुक्तिप्रसङ्गादितिचेत्सत्यं, मम मते अहंकार कारणात्मना तिष्ठति सुषुप्तौ कार्यस्य कारणात्मना स्थितिर्हि स्य - इयमेव स्थितिः, संसारात्मिकेत्युच्यते । एवमहंकारनाशेऽपि सुषुप्तवहंकारसंस्कारानाशान्न मुक्तिः । एवमहंकारसंस्कार-सचिवाज्ञानात्मककारणशरीरवत्त्वादेव सुषुप्तौ जीवस्य प्राज्ञशब्दवाच्यत्वम् । सचाहंकारसंस्कारो नाहं-प्रतीतिजनक - यथा प्रलये प्रकृतौ निलीय स्थिता जागतपदार्था न स्वप्रतीतिजनका तद्भवन्ति । तस्मात् प्रतीतिजनक - यथा प्रलये प्रकृतौ निलीय स्थिता जागतपदार्था न स्वप्रतीतिजनका तद्भवन्ति । तस्मात् सुषुप्तौ प्रतीचस्सत्त्वेऽप्यहम्बुद्ध्यभावात् तस्याहमर्थत्वम् । अहं बुद्ध्यभावादेव नाहंकारस्य च सत्त्वम् । सुषुप्तौ प्रतीचस्सत्त्वेऽप्यहम्बुद्ध्यभावात् तस्याहमर्थत्वम् । अहं बुद्ध्यभावादेव नाहंकारस्य च सत्त्वम् । यदतोक्तं सुदर्शनेन—प्रत्यक्त्वादयस्सर्वात्मसाधारणास्तुस्त्विददेवत्वादयस्सर्वात्मासाधारणा इति तदनु-च्छम्—देवत्वमनुप्यत्वादीनां देहधर्मत्वात्सुखित्वादीनामन्तःकरणधर्मत्वाच्च तेषां प्रत्यासाधारणधर्मत्वा-योगात् । सर्वव्यापिनोऽनन्तस्य प्रतीचो भेदकाभावेन ननात्वाभावाच्चेति ।

ननु सुप्तोत्थितपरामर्शात्सुषुप्तौ न ज्ञप्तिमात्रावशेषना, किन्तु अहमभावयुक्तस्यैवाहमर्थस्य । तथाहि सुप्तोत्थितो न हि कश्चिदहमभावविद्युत्कारान्तरप्रत्यनीनाकारा ज्ञप्तिरहमज्ञानमाश्लिष्यावतिष्ठ इत्येवेतिषा स्वापसमकालामनुभूतिं परानुभवति, किन्तु सुखमहमभ्याप्तमिति, मैवम्—यदि घटानुभवनेलापामिव सौप्त-सिकसुप्तानुभवनेलापामप्यहमर्थस्याहंकारि घटमहं पदस्यामीतिवस्तुपमहमनुभवानीति प्रतीतिर्भवेदेव । परा-मर्शकाले त्वहङ्कारसत्त्वाद्दर्शितपरामर्शोदयः । न चन्येनाहङ्कारादनुभूतस्य सुखस्य कथमहङ्कारेण परामर्श इति वाच्यं, यदाहङ्कारसंस्कारसचिवाज्ञानोभाषिकेन स शिखा यदनुभवं तदाहङ्कारेण तस्य परामर्श इति । तस्मादनुभवकालेऽहमर्थभावात् भवदर्शितपरामर्शोदयः ।

ननु स्वापकालेऽहमर्थभावात् प्रपूर्वकोऽनुभवो माम्नुनाम- अनुभवमात्रमग्निः, तस्य च परा-

मशो दर्शितविधया सम्भवत्येव । यथा सुपुसावहम्भावाभावेऽपि सुतोत्थितस्य तत्सत्त्वानुसुखमहमत्वात्प्राप्तमिति परामर्शः, तथा अज्ञानसाक्षितया ज्ञसिमात्रमहमवातिष्ठ इति परामर्शो भवेदेव, मैवम्—सुपुसौ न चिन्मात्रस्यावशेषस्तथा सत्ययन्तः सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । किंतु अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्य प्राज्ञस्यैव । सच तदानीमविद्यावृत्तिमिसुखमज्ञानं चानुभवति, न त्वज्ञानसाक्षिचैतन्यमात्रं, ज्ञान विना तदनुभवा-योगात् । ज्ञानं चान्त करणवृत्तिरूपं, साच तदा नास्त्येवेति । अत एव सुपुसौ स्वेनानुभूतं सुखमज्ञानं च प्राज्ञो जागरे अहङ्कारतादात्म्याध्यासं प्रपद्य सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिद्वेदेषमिति परामर्शन इति । यदुक्तमत्र सुदर्शनेन—‘अत्रायं पुरुषस्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतेः पुंशब्दवाच्यं प्रत्यात्मा न सविन्मात्रं किंतु जातैव, ‘एष हि द्रष्टेति श्रुतौ विज्ञानात्मा पुरुष इति ज्ञातुरेव पुरुषत्वश्रवणात् । लोके जातरि पुरुषशब्दप्रसिद्धेश्च- इति, तदुक्तम्—पूर्णत्वं पुरिशयनं वा पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति श्रुतिसिद्ध- तत्र पूर्णत्वलक्षणं पुरुषत्वं तव मते प्रतीचो न सम्भवत्येव । प्रत्यात्माहि तव मते भवत्युणः । मम मते तु न ज्ञातुरहंकारस्य तदुपपद्यते, तस्य परिच्छिन्नत्वात्किन्त्वपरिच्छिन्नायासंविद एवेति संविदेव स्वयंप्रकाश पुरुष । पुरिशयनलक्षणं पुरुषत्वं तु सविदोन्त करणाध्यासाद्भवति । अहंकारस्य तु स्वत एवेति । यदि तु पुरिशयननाम देहे सामिमानता, तर्हि सा अहंकारस्यापि सविद्ब्रह्माध्यासादेव भवति स्वतस्तस्य जटत्वात् । यद्यपि सर्वव्यापिन्यासंविद पुरि शयनमपि स्वतसम्भवति तथापि पुंशब्द शयनं तस्या अध्यासप्रयुक्तमेव । एवं तत्रत्र तात्पर्यानुरोधेन पुरिशयनलक्षणं पुरुषत्वं, संविदोऽहंकारस्य च भवत्येव । यद्यपि न केवलसंविदः केवलहंकारस्य वा भवति, तथापि अहंकारावच्छिन्नसंविद-संविदाभाससहिताहंकारस्य वा भवतीति बोध्यम् । एवंसति ‘अत्रायं पुरुषस्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुति-स्वप्नावस्थया पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्कं, प्रतिपादयतीति कृत्वा तव स पुरुषस्तैजसदशरीरद्वयावच्छिन्नो जातैव-व्या जायति शरीरत्रयावच्छिन्नो ज्ञाता पुरुषशब्दवाच्यस्तद्भवति । अयमेव जातैव विदमानी विश्व एष हीति श्रुतौ पुरुषशब्देन निर्दिष्टः । एव जाप्रत्स्वप्नावस्थयाद्वयाभिमानिनोर्विश्वतैजसयोऽश्रुतिद्वये पुरुषत्व-स्योक्तावपि न सविदः पुरुषशब्दवाच्यत्वस्य कापि क्षतिः । पूर्णत्वलक्षणपुरुषत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् । किंच विश्वतैजसयोरुक्तयोरनुक्तस्य च कारणशरीरावच्छिन्नस्य प्राज्ञस्य यद्वास्तवै स्वरूपं विज्ञानं तदेव संवित् । तच्छ्रुत्यैवोक्तं विज्ञानात्मेति । ज्ञानस्वरूप इति हि तदर्थः । आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वात् । ज्ञानधर्मक इत्यर्थवर्णनं व्युत्पन्नमेवात्मशब्दस्य धर्मपरत्वाभावात् । तथाच पुरुषशब्दवाच्या अपरिच्छिन्ना संविदेव मन्मथसुरादितादात्म्याध्यासाज्जायति द्रष्टा श्रोता च भवन्निश्च इत्युच्यते । अयं च विश्व अदि-त्यादिचक्षुराद्यनुग्रहाज्जागत्प्रकाशयतीति नास्य स्वयंज्योतिष्कं विविच्य सुमहम् । सैव संवित्त्वप्ने सर्वेन्द्रियोपरमादादित्यादिदेवताभावाच्च स्वाविद्यया स्वयमेव सर्वमवमासयन्ती सती स्वयंज्योतिः पुरुष-स्तैजस इत्युच्यते । सैव सुपुसौ सर्वद्वैतोपरमादज्ञानानन्दभुवप्राज्ञ इत्युच्यते । जस्यवावश्यात्रयस्याविद्य-कत्वात्तत्रयसाक्षी तत्रयास्पृष्टस्तुरीयाधिन्मात्रः प्रत्यात्मात्मेति स्थितम् । एवं सति कथं तव श्रुत्यनुग्रहो मतस्य । प्रत्युत श्रुतिविरोध एव- प्रत्यात्मा विज्ञानंस्वरूप एवेति श्रुतिभिर्बहुश उद्बुष्टत्वात् । नच

एवेति । यदुक्तं रामानुजेन—अहमवेदिपमिति वेदितुरहमर्थस्यानुवृत्तिरिति तदयुक्तम्—वेदनसम
अहङ्कारे सति अहं विदामीति प्रतीयादेव—इति । यद्योक्तं सुषुप्तौ विधिर्निषिध्यते ज्ञाता त्वनुवर्त
इति, तदनुमत्तप्रलपितम् । न किञ्चिदवेदिपमित्यज्ञानानुभवरूपवितेस्सत्त्वात् । तस्या अपि निषे
दर्शितपरामर्शस्यैवानुदयप्रसङ्गात् । ज्ञातुरहङ्कारस्यानुवर्तनं तु प्रत्युक्तम् ।

सुषुप्तानपि अहमर्थस्याहङ्कारस्य अनुवृत्तिरस्तीत्येतद्रामानुजमतनिराकरणम् ।

ननु मामप्यहं नाज्ञासिपमिति परामर्शादस्ति सुषुप्तौ ज्ञाताऽहमर्थ इति चेन्मैवम्—तत एव
परामर्शादहमर्थस्य तदानीमभावनिश्चयात्- नाहं गृहे घटमपश्यमिति परामर्शात्किं गृहे तस्य घटानुभवा
दघटोस्तीति निश्चीयते । नच तत्र द्रष्टुं पुरुषाद्भिन्न एव घट इति वाच्यं, अत्रापि अहङ्कारो मामिति
पदवाच्यो भिन्न एव प्राज्ञात् । नच मामिति पदवाच्योहङ्कार एवाहमिति पदवाच्योपीति वाच्यं, स्मरण-
समय एवाहङ्कारसत्त्वं, न त्वनुभनसमय इत्युक्तत्वात् । तस्मात्सुषुप्तौ घटस्यैवाहङ्कारस्याभावादेव प्राज्ञस्य
तदनुभवाभाव । एवं प्राज्ञं स्वेनानुभूतमर्थमहङ्काराभावरूपं, जायति विश्वीभूय स्मरति मामप्यहं
नाज्ञासिपमिति । कथमन्यथा स्वस्य स्वानुभवभावस्तम्भवेत् - तथाहि घटो न सीदिति यो वक्ति तेन
किं घटाभावोऽनुभूत उत न ? आद्य इष्ट एव । न द्वितीय - अननुभूतस्य घटाभावस्यानुसन्धानायो-
गात् । एवं- मामहं नाज्ञासिपमिति यो वक्ति तेन किमहमर्थभावोऽनुभूत उत न ? अथे कथमह-
मर्थेनैवाहमर्थभावोऽनुभूत, नहि स्वाभावस्त्वेन गृहीतुं शक्यते, ग्राहककाले ग्राह्यभावादुद्भावाकाले
ग्राह्यभावाच्च । द्वितीये- कथमननुभूतस्य स्मरणम् । तस्मादाहमर्थान्येनैवाहमर्थभावस्तुपुतावनुभूतस्त
चानुभविता प्राज्ञ इति । नन्वेव सुषुप्तावपि प्राज्ञस्यानुभूतिरेवावशेषस्तिद्ध - न त्वनुभवमात्रस्येति
चेत्सत्यम्—मुक्तावेवानुभवमात्रस्यावशेष, सुषुप्तौ तु प्राज्ञस्यानुभूतिरेव । तथापि अहङ्कारस्य ज्ञातृत्व,
प्राज्ञस्य त्वहङ्काराभावाच्च ज्ञातृत्वमित्येतावन्मात्राभिप्रायेण सुषुप्तौ संविदवशेष इत्युक्तम् । यथा—
सुषुप्ते परमार्थदशात्वमुच्यते तद्वदिति । तस्माच्चास्ति सुषुप्तावहमर्थोहङ्कारानुवृत्तिरिति ।

ननु सुषुप्तावहमर्थोस्त्येव- अहमर्थानुभवस्तु नास्तीति चेन्मैवम्—अहमर्थानुभव कस्य नास्ति -
किमहमर्थस्य तस्यैव, यद्वा ततोऽन्यस्य ? आद्ये किमहमर्थेन स्वानुभवभावो विदित उताविदित ? आद्ये
स्वप्रज्ञानशून्यस्य तस्य कथं स्वानुभवभावज्ञानं, कथं वा तादृशज्ञानवत् स्वज्ञानाभाव, कथं वा स्वज्ञानं
विना तादृशज्ञानोदय । द्वितीये कथमविदितम्यार्थस्याभ्युपगम । ततोऽन्यस्येति पक्षस्वसमदीय एव -
इति । ननु मामहं न ज्ञातवानित्यत्र कर्मपदस्य जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टास्मदथो विषय,
कर्तृपदस्य तु स्वाप्ययावस्था प्रसिद्धा । विशदत्वानुभवैकतानास्मदर्थो विषय, मैवम्—स्मरणकर्तु
रहमर्थस्य जागरणकालिकस्य जात्यादिविशिष्टास्मदर्थत्वेन त्वदुक्तविधत्वाभावात् । नच सुषुप्तौ अनुभवैक
तानस्य मम जात्यादिविशिष्टास्मदर्थानुभवो नाम्दिति सुप्तोत्थित परामृशतीति वाच्यं, कोऽसावनुभवैक
तानोऽहमर्थ - किमहङ्कारविशिष्ट ? उत तद्वदिति ? नाय - अनुभवैकतानत्वाहङ्कारविशिष्टत्वयोस्तामा-
नाधिकरण्यायोगात् । न द्वितीय - सुषुप्तावहभावविगमो नास्तीति त्वयोक्तत्वात् । तस्मादनुभवैकतान-
स्यात्मनोऽहभावविगमो नास्तीति वचनं तव व्याहृतमेव ।

ननु सुपुसावहम्भावविगमो नास्त्येव, परं तु ब्राह्मणोहं मनुष्योहं दधिरोहं वृशोहं बृद्धोहमित्याद्यहम्भावविगमोस्ति, तावतैवात्मनोऽनुभवैकतानत्वमुच्यत इति चेन्मैवम्—सुपुसौ ब्राह्मणोहमित्याद्यहम्भावो मास्तु नाम- कीदृशोहम्भावोस्ति त्व ब्रूहि ! किमनुभवरूपोहमित्यहम्भावोस्ति ? किं वा ज्ञाताहमिति ? किं वा सुख्यहमिति ? यद्वा मामहं न वेदतीति ? यदि तु न कीदृशोप्यहम्भावस्तर्हि कथमहम्भानुवृत्तिसुपुसौ । तस्मादहम्पदवाच्यार्थस्याहङ्कारस्य साभासस्य नास्त्येव सुपुसौ स्थिति । ननु मास्तु नाम सुपुसावहम्भाव ज्ञाता त्वम्येव - अज्ञानसाक्ष्यन्तित्वस्य तवापि सम्मतत्वात्साक्षित्वस्य च ज्ञातृत्वादिति चेत्सत्यम्—यावद्यवहारमात्मनो ज्ञातृत्वमस्तीत्यस्माभिरसद्वृत्तुक्तत्वात् । ज्ञानस्वरूपेप्यात्मनि माया हि ज्ञेय वस्त्वव ज्ञातृत्वमपि कल्पयति । नच ज्ञाता साभासाहङ्कार एवेत्युक्तमिति वाच्यं, यथा साभासाहङ्कारो ज्ञाता तथाऽहङ्कारवच्छिन्न आत्मापि ज्ञातैवेति, तथा अज्ञानवच्छिन्न आत्मापि ज्ञातैव । अनवच्छिन्नस्वात्मा ज्ञानमेव, न ज्ञाता ज्ञेयभावात् । मायावच्छिन्ने खल्वात्मनि ज्ञेयफलितम् । तदयं निर्गलितार्थ — वस्तुतो ज्ञानमेवात्मा, मादया तु ज्ञाता भवति । तत्र जागर-स्वप्नयोरहङ्कारवैशिष्ट्यादात्मनो ज्ञातृत्व सुपुसौ त्वविद्यावैशिष्ट्यात्, अहङ्कारस्य सुपुसावभावात् । एवं यद्यवहारं ज्ञेयसत्त्वादात्मनो ज्ञातृत्वस्य सद्भावादेव - 'साक्षी चेता- स विल एको द्रष्टा- नान्येतोस्ति द्रष्टा- ज्ञात एव' इत्यादिश्रुतिसूत्रादि सङ्गच्छते । एवमनात्मतादात्म्याध्यासवशादात्मन आगतं ज्ञातृत्वं मिथ्यैवेति ज्ञानमेवात्मा—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुते । तथा आत्मतादात्म्याध्यासवशाज्जडोप्यहङ्कारो भवति ज्ञाता । नच तस्याहङ्कारस्य ज्ञ तृत्वं मिथ्यैवेति वाच्यं, यावदाहङ्कारभावित्वात्तस्य अहङ्कारस्य मिथ्यात्वादेव तद्गतज्ञातृत्वस्य मिथ्यात्वं न त्वात्मवदहङ्कारस्य सत्यत्वात् । तस्मान्मिथ्याभूतज्ञातृत्वधर्मवदहङ्कार एव ज्ञाता, आत्मा तु ज्ञानमेवेति- आत्मनो ज्ञानं स्वरूपमिति सम्प्रतिपत्तं-- ज्ञानं गुण इति तु विप्रतिपत्तम् । आत्मनो ज्ञातृत्वमौपाधिः इति वयं, स्वाभाविकमिति तु परे । सुपुसावहङ्कारो नास्तीति वयं, विशेषाहङ्काराभावेपि सामान्याहङ्कारोस्तीति परे । चिदाभासवशादाहङ्कारो ज्ञातेति वयं, चित आभास एव नास्तीत्यहङ्कारो जड एवेति परे । एवमात्रयो विप्रतिपत्त्या अंशा पूर्वमेव विचार्य निर्णीता इति—संक्षेपः ॥

अहम्: अहङ्कारार्थत्वोपपत्तिः, मुक्तौ अहङ्कारस्य अननुवृत्तित्वोपपत्तिः ।

अथ मोक्षदशायां किमहमर्थोऽनुवर्तते उत नेति विचार्यते—तत्राय पक्षो रामानुजाय । तथाहि- नानुवर्तन इति त्वपेशलं तथासति आत्मनाश एवापर्या इति प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातम्यात् । अहमर्थोऽहम्भाव इति, नैव युक्त - अहमर्थम्याहङ्कारम्यानात्मत्वात् अहङ्कारप्रतिरूपमन्यनाशम्यैव मोक्षत्वात्- आत्मनो मुख्यत्ववित्त्वेन स्वनाशाभावाच्चेति । ननु अहमर्थे एवात्मनस्वरूपं ज्ञानं तु तस्य धर्म इति मुक्तावहमर्थनाशे आत्मनस्वरूपनाश एवेति, मैवम्— ज्ञानमेवात्मनस्वरूपमिति ननु अहङ्कार-ज्ञानमर्थ आत्मनस्वरूपं धर्मभूतं ज्ञानं तु जन्य वृत्तिज्ञानमेव । तद्यन्त करणधर्म एव तस्य च न मुक्तौ स्थिति । अहं जानामीति ज्ञानं मे जानमिति च प्रतीतिरिदं ज्ञानमेनाश्रयन्तं न च सत्यमिति

पृच्छा । तस्माद्दहर्मधर्मतया प्रतीतज्ञानं वृत्तिज्ञानमेव । तद्ज्ञानाश्रयतया प्रतीतोद्दमार्थोद्देकार एवेति
नात्मधर्मो ज्ञानं, नित्यज्ञानं चैतन्यं तु नात्मधर्मो नाप्यनात्मधर्मः कित्वात्मनेस्वरूपमेवेति । यदुक्तं
रामानुजेन—अहं दुःखीति य आत्मानमनुसन्धत्ते स एव दुःखनिवृत्तये तत्सार्धनानुष्ठाने प्रवर्तते ।
यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्तर्हि मोक्षकथाप्रस्तावादिपसर्पेदेवासाविति मोक्षशास्त्रप्रमाणं स्यादिति,
नैतद्युक्तम्—अधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यं तत्र कल्पितोद्देकारस्तत्र चित्प्रतिबिम्बश्चेत्येतत्त्रयमहमर्थो जीव-
स्संसारी । तथा च दुःखविशिष्टो दुःखनाशयेव साभासाद्देकारविशिष्टस्साभासाद्देकारनाशाय यतत
इत्येकः पक्षः । अधिष्ठानचैतन्यं तत्र कल्पितोद्देकारश्चेत्येतद्द्वयमेवाहमर्थो जीवः । तथा च अहंकार-
विशिष्टोद्देकारनाशाय यतत इत्यन्यः पक्षः । अहंकारस्तत्र चित्प्रतिबिम्बश्चेत्येतद्द्वयमेव जीवः । सर्वा-
हंकारविशिष्ट आभासस्त्वस्य बिम्बसायुज्यार्थमहंकारनाशाय यतत इत्यपरः पक्षः । अत्रैव साभासाद्देकारी
जीवस्त्वस्याधिष्ठानचैतन्यात्मनावस्थानार्थं यतत इति मतान्तरम् । नचायमेव पक्षस्त्वनाशरूपदोषाकान्त-
इति वाच्यं, उत्पत्तेः प्रागधिष्ठानचैतन्यात्मना स्थितस्याहंकारस्य पुनरधिष्ठानचैतन्यात्मनावशेषावच्छा-
युक्तैवेति । ब्रह्मैव स्वाविद्यया जीवभावमापन्नं सजीवभावविंगमाय यतत इति परः पक्षः । एवमादयः
पक्षाः प्राचीनग्रन्थेषु सन्ति ताश्च विस्तरमिया नेह प्रपञ्चिताः । सर्वथापि जीवस्याहंकारतादात्म्याध्यास-
प्रयुक्तोद्देकारो बन्धः । विद्यया समूलस्य तस्य निवृत्त्या स्वाभाविकब्रह्मभाव एव मोक्षः । नच जीवस्य
जीवभाव एव स्वाभाविको न ब्रह्मभाव इति वाच्यं, व्यधुक्त्ववर्धितराजकुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मण एव देहे
प्रविश्य जीवीभूतत्वेन जीवस्य ब्रह्मभाव एव स्वाभाविक इति । तथाच श्रूयते—‘अनेन जीवेनात्मना-
नुप्रविश्येति ।

ननु व्याधुक्त्ववर्धितस्य राजकुमारस्य स्वजन्मापरिज्ञानाद्याधुक्त्वस्त्वस्मिन् भवतु, कथं पुनर्ब्रह्मणो
जीवभाव इति चेत्कात्रानुपपत्तिस्त्वादज्ञानस्य । यावद्यवहारमज्ञानावच्छिन्नं हि ब्रह्म । भवतु वा
ब्रह्मणो जीवभावपत्तिरनुपपत्ता, तथापि- नास्माकं क्षतिः- नहि वयं वस्तुतो ब्रह्मणो जीवभावं ब्रूमः, किंतु
मायया । साहि स्थाणोः पुरुषत्वमिष रज्जोस्सर्पत्वमिव गगनस्य नीलत्वमिव सुतस्य मनुष्यस्य विपिन-
सञ्चारिव्याघ्रत्वमिष च ब्रह्मणो जीवत्वं कल्पयति । अत एव मायामयस्य जीवत्वस्य विद्यया विनिर्मुक्तिः
सम्भवति । नहि सत्यं निवर्तते- निवर्तमानं वा न ज्ञानेन । नचैवं बन्धस्य स्तिथ्यात्वे मोक्षोपि मिथ्यैव
भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । तस्माज्जीव आगन्तुकजीवभावविनाशपूर्वकस्वाभाविकब्रह्मभावापत्तये यत
एवेति नास्ति शास्त्रस्याप्रामाण्यमिति ।

यदुक्तं रामानुजेन—स च प्रत्यगात्मा मुक्तावहमिरयेव प्रकाशत इति तदयुक्तम्—सुप्त-
पत्यादावेवाहमिति प्रकाशाभावे तस्य कथं मुक्तौ तत्पसङ्गः । अहंकारो हि स्वकारात्मना स्वापादावस्ति
मुक्तौ तु सकारणस्य तस्य नाश एवेति । किञ्च केवलाहंकारः कदापि नास्त्येव- सर्वत्रापि ‘अहं जानामि’
‘अहं पश्यामि’ ‘अहं शृणोमीतिविशिष्टाहंकारस्यैव दर्शनात् । सच मुक्तो नास्त्येव देहेन्द्रियादिवैशि-
ष्ट्याभावोत् । अपि च यदि मुक्तावहमर्थस्यात्तर्हि स स्वैनानुभूते संसारं दुःखं स्मरेदेवेति मुक्तेरुपस्था-

भैत्वमेव भवेत् । किंच मायास्वयबीजवत्या सुपुसावेवाविद्यमानस्याहङ्कारस्य कथं निर्बीजमुक्तौ सत्त्वपसङ्ग । नच सुपुसावस्त्वहङ्कार इति वाच्यं, यावत्पर्यन्तमहङ्कारो वर्तते तावत्पर्यन्तं सुपुसेरेवानुदयात् । अतएव अहमिदमकरवमिदं पुन करिष्यामीति चिन्तयितुर्निद्रानुदय । तस्मात्प्रत्यगात्मा मुक्तौ प्रकाशते केवलं न त्वहमिति प्रकाशते- अहमिति इदमिति वा प्रतीच प्रकाशाभावात् । अहङ्कारस्यैवाहमिति प्रकाश, मनसस्तु इदमिति प्रकाश, उभयमप्यन्त करणमेवेति प्रागेवोक्तम्—इति ।

ननु प्रत्यगात्मा मुक्तावहमित्येव प्रकाशते- स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् यो य स्वस्मै प्रकाशते स सर्वोहमित्येव प्रकाशते - यथा संसार्यात्मा, य पुनरहमिति न भाति नासौ स्वस्मै प्रकाशते, यथा घट इति, भैरवम्—अहङ्कारविशिष्टो हि संसार्यात्मा अहमिदं जानामीति विशेषाकारेण सर्वं वेत्ति । अत एव तस्य स्वसबद्धसर्वावभासकत्वं, ननु सर्वं स्वस्मै बोधयति, स्वं वा स्वस्मै बोधयति । चतुर्थ्यन्त-प्रथमान्तपदार्थयोरैक्यायोगात् नहि गुरुशिष्यायार्थं बोधयतीत्यादौ चतुर्थ्यन्तप्रथमान्तपदार्थयोरैक्यमस्ति किंचार्थं बोधनात्प्रागेवात्मानमन्यं च विदितवानिति व्यर्थं बोधनम् । नच विदितवानिति वाच्यं, तथा-सति बोधनस्यैवासम्भवात् ।

ननु स्वस्मै प्रकाशमानत्वं नाम स्वार्थं प्रकाशमानत्वं दीपादिस्तु न स्वार्थं प्रकाशते किंतु परार्थ-मेवेति चेन्नैतदपि । किमिदं प्रकाशमानत्वं तेजो धर्ममूलं, यद्वा ज्ञातृधर्मभूतम् ? नाद्य- नीरूपत्वा-दात्मन । द्वितीये तु दीपादेर्जडस्य नास्ति परार्थमपि ज्ञातृत्वम् । यदि तु दीपादे प्रकाशमानत्वं तेजोधर्म एव, आत्मनस्तु प्रकाशमानत्वं ज्ञातृत्वमित्युच्यते, तर्हि विमयं स्वार्थं स्वं जानाति ? यद्वा परम् ? नाद्य ज्ञानकर्तृज्ञानकर्मत्वायोगात्, स्वज्ञानात्प्रागेव स्वस्य सिद्धत्वाच्च । द्वितीये किं परमात्मानं जानाति, यद्वा प्रकृतितत्कार्यजातम् ? नाद्य - स्वस्यैव परमात्मत्वेनोक्तदोषानतिरुते । न द्वितीय--प्रकृतितत्कार्यजातज्ञानजन्यस्य कस्यचिदर्थस्यात्मनोऽभावात् । प्रत्युन तद्ज्ञानस्यानर्थोपपत्त्वात् ।

ननु स्वस्य सुखाद्यर्थं संसार्यात्मा स्रक्चन्दनादिकं जानातीति चेन्मैवम्—स्रक्चन्दनादिज्ञान-मात्रेण तस्य तदभावात् । भवतुनाम संसार्यात्मनस्त्वस्वरूपमुखात्प्राग्भाजन्यमुखात् तद्वेतुमुत्सर्गादिवन्त्वस-भवं । मुक्तात्मनस्तु स्वस्वरूपमुखाविर्भावप्राप्त्येव विषयमुखापेक्ष । नास्ति च तत्र विषयमुखं, नाप्यस्ति विषयजातमिति । तस्माद्वात्मसुखार्थं विषयानुभवितृत्वरूपस्य स्वस्मै प्रकाशमानत्वस्य संसा-र्यात्मनि सत्त्वेपि न मुक्तामनि तत्सत्त्वमिति पक्षे हेत्वसिद्धिः । य एवं स्वस्मै प्रकाशते स संसार्या-त्मातु अहमित्येव प्रकाशते- अहमिदं जानामीति प्रतीतेस्तस्याहङ्कारविशिष्टत्वात् । घटादिस्तु नैवं भासते । तस्याहङ्कारवैशिष्ट्याभावात् । प्रत्यगात्मा च नैवं भासते - तस्याहङ्काराभावात् । किंच प्रत्य-गात्मा परार्थमपि भासते- प्रत्यगात्मभानेनैव परस्य भानसम्भवात् । 'उन्त भासा सर्वमिदं विभा'तीति-धुते । मुक्तात्मा तु न परार्थं भासते- परस्याभावात् । नापि स्वार्थं स्वस्य पूर्णकामत्वेन भानसम्भा-वार्थाभावात् । तत्सत्त्वे वा अतृप्तत्वेनामुक्तत्वादिति ।

यदुक्तं अज्ञत्वायहेतुरहंप्रत्यय इति तदुक्तम्—अहंप्रत्ययाभावे इदं न वेधि सुखं

दुःखहमित्यादिप्रतीत्यभावात्तत्सत्त्वे तत्सत्त्वाच्चाहम्प्रत्यय एवाज्ञत्वदिहेतुरिति । यद्योक्तमहमित्येवात्मन-
स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोहंप्रत्ययः नाज्ञत्वमापादयति- कुतस्संसारित्वमपि तु तद्विरोधित्वात्त्राशयत्येवेति,
तदपि मन्दम्—अहङ्कारस्यैवाहमिति स्वरूपं, नात्मनः- आत्मनस्तु ज्ञानमेव स्वरूपमित्युक्तत्वात् ।
अनात्मस्वरूपे तस्मिन्नात्मस्वरूपभ्रमस्तु कुतो नाज्ञत्वमापादयति- कुतो वा संसारित्वं नापादयति ? कथं वा
संसारबीजभूतस्य तस्य संसारनाशकत्वम् ? नह्यहं मनुष्यस्थूल- कृशो रोगी सुखी दुःखी चेति मन्वानोऽ-
संसारी भवति ।

ननु ब्रह्माहमस्मीति मन्वानोऽसंसारी भवत्येवेत्यहंप्रत्ययस्संसारनाशक एवेति चेन्मैवम्—
अहं ब्रह्मास्मीत्यस्याखण्डब्रह्मप्रत्ययत्वेनाहंप्रत्ययत्वाभावात् । अहं शब्दो हि लक्षणया तत्र प्रत्ययचैतन्यं
बोधयति । एतेन—वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनमिति—प्रत्युक्तम् । 'अहं मनुभवमिति
वामदेवप्रतीतावहमित्यस्य प्रत्ययचैतन्यमर्थे इति । नच प्रतीचः कथं मनुत्वाद्यापत्तिरिति वाच्यं, मायया
तस्य सर्वात्मत्वात् । नन्वीश्वरस्याप्यहमित्येवात्मानुभवः- 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता' इत्यादिश्रुतेरिति
चेन्मैवम्—यथा जीवान्तःकरणस्याहंबृचिरिदंबृचिरित्यस्ति बृचिद्वयं, तथा ईश्वरोपाधिमायाया अप्यस्तीति
मायिन एवेश्वरस्याहंप्रत्ययो ननु शुद्धस्य ब्रह्मण इति । नहि मुक्तात्मवच्छुद्धब्रह्म अहमित्यभिमान्यते ।
नच शुद्धं ब्रह्म नास्त्येवेति वाच्यं, यस्य मायास्तीत्युच्यते, स मायावान्मायातः पृथग्भूतश्शुद्ध एवेति-
'निरवयं निरञ्जन'मित्यादिशालाच्च । न चेश्वरस्याप्यहङ्कारसत्त्वेऽज्ञित्वप्रसङ्ग इति वाच्यं, अन्तःकरणवृत्ति-
रूपाहङ्कारस्यैवाज्ञत्वप्रयोजकत्वमिति । न ह्यन्तःकरणसम्बन्धाज्जीवस्येव मायासम्बन्धादीश्वरस्याज्ञत्वं भवति ।
अपि तु सर्वज्ञत्वमेवात एवेश्वरस्यासंसारित्वम् । किञ्चिदज्ञत्वं हि संसारित्वावहं माया च सर्वव्यापिनीति
तद्योगादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वमन्तःकरणं च परिच्छिन्नमिति तद्योगाज्जीवस्य किञ्चिदज्ञत्वमिति । तस्माद्भूतं
ईश्वरस्य जीवस्यैवाहंप्रहाभावेपि यावद्यवहारं तत्सद्भाव एवेति कृत्वा अहं घटं करवाणीति कुलालवदहं
नामरूपे व्याकरवाणीतीश्वरोपि प्रतीयादेव । अहं पुरुषोत्तम- अहमात्मेत्यादीश्वरप्रयोगेषु तु अहंशब्दो
लक्षणया परमात्मानं बोधयति, न त्वग्निधया । अहंशब्दस्य हि वक्त्रि शक्तिः । सच वक्ता यदि
जीवस्तर्हि स प्रमाता अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यलक्षणः । यदीश्वरस्तर्हि स मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणः ।
नहि शुद्धं चैतन्यं वक्तृत्वादिधर्मयोगि भवति- शुद्धत्वधर्मवत्त्वयोर्विरोधात् । किंच देहेन्द्रिययुक्तमेव
चैतन्यं वक्तुं भवति, नतु तद्रहितमिति कृत्वा देहिन्येव वक्तृर्यहंशब्दस्य शक्तिः । सच देही जीव
ईश्वरो वा न भवेदेव । 'अकायमन्न'मित्यादिशालादुज्ञानस्वरूपत्वाच्च तयोः । रामकृष्णादिशरी-
रोपलम्बस्वीश्वरस्य मायया भवति । जीवस्तु कर्मसहिताविधया देहतादात्म्याध्यासमापद्य जायते म्रियते
च । तस्माज्जीवेश्वरप्रयोगगतोहंशब्दश्शुद्धं चैतन्यं लक्षणयैव बोधयतीति स्थितम् । नचानेकवाक्य-
स्थाहंशब्दस्य लक्षणादोष इति वाच्यं, मुख्यार्थवाधे सति बीजे अनेकवाक्यस्थाहंशब्दस्यापि लक्षणा न
दोष इति । नच नास्ति मुख्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यं, अहं ब्रह्मेत्यादावहंपुरुषोत्तम इत्यादौ च अहं-
शब्दमुख्यार्थस्य वक्तुर्देहिनी जीवस्येश्वरस्य च शुद्धचैतन्यसामानाधिकरण्याभावस्यैवानुपपत्तेर्दर्शितत्वादिति ।

नन्यात्मन्यहंशब्दप्रयोगो न लाक्षणिकः किंतु मुख्य एव- अवाधिताहंप्रत्ययगोचरत्वादात्मनः— सर्वोहि लोक आत्मानमहमित्येव प्रत्येति, नहि कोप्यात्मानं नाहमिति प्रत्येति, मैवम्—सर्वस्य लोकस्य चात्मन्यहंशब्दिस्रथासति सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । किंतु आत्मत्वेनाभिमते देहादावेवाहंबुद्धिः । अत एवाहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतिः, विदुष एवात्मन्यहंबुद्धिः । एवं सार्वजनीनानुभवविषयत्वादहंशब्दस्यात्मा न मुख्यार्थः । अनात्मा त्वहंकारो मुख्यार्थ इति ।

ननु स्वस्यैवाहंशब्दवाच्यत्वादात्मनश्च स्वत्वादात्मशब्दाहंशब्दौ पर्यायभूतावेव । तथाचात्मशब्द इवाहंशब्दोपि मुख्ययैव वृत्त्या जीवमीधरं वा बोधयति, मैवम्—त्वन्ताऽहन्तयोरिवात्मताऽहंतयोरविरोधेनात्माहंशब्दयोरपर्यायत्वात् । त्वमात्मना जानासीति हि प्रयुज्यते, स्वयंशब्दार्थे आत्मशब्दो वर्तते । सच त्वन्ताहन्तेदन्तानामविरोधी- आत्मनासौ तृतीय इत्यादिप्रयोगात् । यदुक्तमहंशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या जीवधरवाचित्वमिति तदिष्टमेव—चैतन्यवाचित्वं हि लाक्षणिकम् ।

ननु अत्मन्यहंशब्दप्रयोगस्वाभाविक एव । अनात्मन्यहंशब्दप्रयोगस्तु दोषकृतः । सच दोषोऽविद्या- अविद्या हि जीवो नात्मानं देहादिमहमिति मन्यते, विद्या तु आत्मानमेवाहमिति मन्यते । तस्मादहंशब्दार्थ आत्मैवेति, मैवम्—आत्मानमहमिति किमात्मा मन्यते? उतानात्मा? नाद्यः- चिन्मात्रस्यात्मनो मन्तृत्वायोगात् । अन्यथा सुपुतिमृतिमूर्च्छास्यपि अहमित्यात्मा मनुयादेवात्मानम् । नचेष्टापिसार्वजनीनानुभवविरोधात् । अन्त्ये- अनात्मैवाहंशब्दार्थ इति सिद्धम् । एवमात्मन्यहंशब्दं यः प्रयुक्ते स किमात्मा, उतानात्मा? नाद्यः- देहेन्द्रियादिरहितस्य तस्य शब्दप्रयोगायोगात् । द्वितीये- अनात्मैवाहंशब्दार्थः । नच देहेन्द्रियादिसहित एवात्मा शब्दं प्रयुक्त इति वाच्यं, अविद्यां विना आत्मनो देहेन्द्रियादिसाहित्यायोगात् । असङ्गस्य पुरुषस्यात्मनो नहि देहेन्द्रियादिसङ्गः । य एवं देहेन्द्रियादिसहितस्य न प्रत्यगात्मा, किंतु जीव एव कर्ता भोक्ता । तस्य चाहंकारविशिष्टस्याहमर्थत्वमस्मदभिप्रेतमेव । तस्मादात्मन्यात्मशब्दप्रयोगस्त्वशब्दप्रयोगो वा स्वाभाविकः । अहंशब्दप्रयोगस्तु दोषकृत एव । सच दोषोऽविद्याकृतोऽहंकारात्मनोस्तादात्म्यायास एव । विद्या समूलस्य तस्य नाशे सति आत्मन्यहंशब्दप्रयोगो न सम्भवत्येव । नच विद्वानप्यात्मन्यहंशब्दं प्रयुक्ते- अहं ब्रूयति प्रतीतेरिति वाच्यं, तत्र लक्षणयाऽहंशब्द आत्मवाची न त्वभिधयेत्युक्तत्वात् ।

ननु यथेवमनात्मन्येवाहंशब्दो मुख्यस्तर्हि पद्यादिरप्यहंशब्दार्थस्यादिति चेन्मैवम्—अनात्मन्यहंकार एवाहंशब्दो मुख्य इत्युक्तत्वात् । किंच तव मते यदाहंशब्दार्थ एवात्मा तर्हि कः पुनस्त्वशब्दार्थः । नच सोप्यात्मैवेति वाच्यं, त्वया आत्मनोहमित्येव स्वरूपमित्युक्तत्वात् । नहि आत्मनस्त्वमित्यपि स्वरूपमिति त्वयोक्तम् । नच तदिदानीमुच्यते इति वाच्यं, त्वन्ताहन्तयोर्विद्वयोरैकत्रात्मनि वृत्त्ययोगात् । नच द्वयोरारम्भयोर्द्वयं वर्तते इति वाच्यं, आत्मद्वित्वाभावात् । सत्यप्यात्ममेदे- अत्रात्मनि त्वन्ता वर्तते, अत्र पुनराहन्तेति नियमासिद्धेः । नच स्वात्मन्यहन्ता परात्मनि त्वन्ता चेति नियमसिद्धिरिति वाच्यं, स्वात्मशब्दयोरैकार्थत्वात्, परात्मशब्दयोः परस्परविरुद्धार्थत्वाच्च । नच

स्वस्मिन्नहन्ता, परस्मिन्स्वन्ता चेति वाच्यं, कोसौ स्वशब्दार्थः परशब्दार्थश्च, आत्मेति चेन्मैवम्—
परशब्दार्थत्वायोगादात्मनः- नहि कोप्यात्मानं परं मन्यते । तस्मात्स्वशब्दार्थ एवात्मा, नाहंशब्दार्थो
नापि त्वंशब्दार्थः ।

ननु अहंशब्दार्थेसाभासाहङ्कार इत्युक्तं, तत्तथाऽस्तु- कः पुनस्त्वंशब्दार्थः ? नच साभासाहङ्कार
एवेति वाच्यं, त्वङ्काराहङ्कारयोर्विरोधादिति चेन्मैवम्—‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव’चेति गीता-
वचना‘दव्यक्तान्महन्महतोऽहङ्कार’ इति शास्त्राच्च । अहङ्कार एव तत्त्वं, नतु त्वङ्कारः- त्वङ्कारस्य तत्त्व-
त्वेन क्वाप्यनुक्तत्वात् । परन्तु एकस्य साभासाहङ्कारस्य जीवस्य स्वपुरोवर्तिन्यन्यस्मिन् साभासाहङ्कारे
जीवे त्वमिति बुद्धिर्भवतीति सैव त्वङ्कार इत्युच्यत इति । तथाच त्वङ्कारविषयोपि साभासाहङ्कारो
एवेति नाहङ्कारतत्त्वस्य त्वङ्कारबुद्धिविरोधित्वं, किंतु अहंबुद्धिरेव त्वंबुद्धिविरोधित्वमिति ।

ननु साभासाहंकारस्य स्वस्मिन्नहंबुद्धिर्भवतीत्युक्तं, स्वशब्दश्चात्मवाचीत्युक्तं, तथाचाहंशब्दार्थ
आत्मैवेति फलितमिति चेन्मैवम्—साभासाहंकारस्य यत्राहंबुद्धिर्भवति स स्वशब्दार्थेसाभासाहंकार एव
न त्वात्मेति । यद्यपि सर्वमात्मैव ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति’श्रुतेः, सर्वस्यात्मनि कल्पितत्वेनात्मत्वाच्च ।
तथापि लोको नैतज्जानाति, किंतु जीवमेवात्मानं मन्यते, तथा च- बोद्धृतात्पर्यानुरोधेन साभासाहङ्कार-
स्याहंबुद्धिविषयसाभासाहङ्कार एव- इति । यदुक्तं रामानुजेन — अनात्मन्यहंबुद्धिजनकोहङ्कारः
प्रकृतिपरिणामः, आत्मन्यहंबुद्धिस्तु स्वाभाविक्येवेति नाहङ्कारजन्येति, तदयुक्तम्— सर्वस्या अपि बुद्धे-
र्वृत्तिज्ञानरूपाया अन्तःकरणजन्यत्वेन तदजन्यस्याभाविकबुद्धिरेवाभावात् । आत्मन्यहंबुद्धेस्स्याभाविकत्वे
सति वेदान्तशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आत्मसाक्षात्कारार्थं हि तत् । तस्मादहंबुद्धिजनक एवाहङ्कारः ।
यदुक्तमभूतद्वाच्ये च्विप्रत्यये कृते निष्पन्नोऽहङ्कारशब्दः- अनहमि अहमः करणं कारोऽहङ्कार इति,
तदयुक्तम्— च्विप्रत्ययस्यादर्शनात्, तत्कल्पनस्य चाप्रमाणत्वात्, अहमः कारोऽहङ्कार इत्यस्यैवार्थस्य
यथाश्रुतत्वाच्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—अयमेवाहङ्कारो गर्वापरनामा शाले हेयतया कथित इति, तदयुक्तम्—
अहङ्काराख्यतत्त्वस्य विषय एव गर्वो न त्वहङ्कारः ‘मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं । संशयो निश्चयो
गर्वः स्मरणं विषया अमी’ इति वचनात् । ‘गर्वोमिमानोऽहङ्कार’ इति निष्पद्बचनं तु अहङ्कारविषये
गर्वे अहंकारशब्दप्रयोग औपचारिक इत्यभिप्रायगर्भम् । सुदर्शनस्तु—एतद्बोपरिहाराय भावसाधनो
गर्ववाची अहंकारशब्दः, तत्त्ववाची तु करणसाधन इत्युक्तवान्—अनहमहंक्रियतेऽनेनेत्वंकार
इति करणे व्युत्पत्तिः- अनहमोहमः कारोऽहंकार इति भावे व्युत्पत्तिः । उभयत्राप्यभूतद्वाच्ये च्वि-
र्येव तदाशयः । स एवायुक्तः- अभूतत्त्वावस्थात्रामावात् । किंच अनहमि अहंबुद्धिरेवाहंकारः,
अहमि अहंबुद्धिस्तु नाहङ्कार इत्येतदपहासात्सदम्- अत्वमि त्वंबुद्धिरेव त्वङ्कारः, त्वमि त्वम्बुद्धिस्तु न
त्वङ्कार इति, अनिदमि इदम्बुद्धिरेवेदङ्कारः, इदमि इदम्बुद्धिस्तु नेदङ्कार इत्यपि वक्तव्यत्वापत्तेः । नवे-
ष्टापत्तिस्सर्वशास्त्रविरोधात् । अपिच बुद्धावहम्बुद्धिः किमहङ्कार उत न ? आद्ये अनहम्बुद्धिरहंकार

इत्यस्य भङ्ग । नच बुद्धिरहमर्थो नेति वाच्यं, 'अथातोऽहंकारादेश' इत्यत्राहंशब्दस्साक्षादहमर्थबुद्धि-
वाचीति सुदर्शनेनैवोक्तत्वात् । द्वितीये अनहम्यहम्बुद्धेस्तस्या कथं नाहङ्कारता । नच बुद्धिरहमर्थ
एवेति वाच्यं, अहमर्थ आत्मेति स्वमतभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादहमर्थ आत्मेति प्रतिज्ञाय साक्षादहं-
बुद्धिवाचीति वचनं सुदर्शनस्य सुदर्शन साधु प्रकटयति ।

यदुक्तं रामानुजेन—शरीरादावनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्या, आत्मन्यहंबुद्धिस्तु वाधकापेतेति
तदयुक्तम्—अनात्मन्यात्मबुद्धेरविद्यात्वमुचितमेव- अतस्मिंस्तद्वुद्धेर्भ्रमत्वात् । आत्मन्यहम्बुद्धिस्तु न
वाधकापेता । किमात्मन्यहम्बुद्धिरात्मनो भवति ? उतानात्मन ? नाद्य सुपुण्यादावप्यहम्बुद्धिप्रसङ्गत् ।
द्वितीये- आत्मन्यात्मनोहम्बुद्धिरविधैव । अहमात्मेति मन्वानोऽनात्माहमर्थ इति । नचाहंपदस्य
आत्मेति बुद्धिर्वाधकापेतेति वाच्यं, तस्यास्त्वयाऽनभ्युपेतत्वात् । यदप्युक्तं यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा तर्हि
अनात्मन्यात्माभिमानशरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासस्यात्, न ज्ञातृप्रतिभास इति, तदपि मन्दम्—दस्तौ
ज्ञप्तिमात्रस्याप्यात्मनो व्यवहारतो ज्ञातृत्वमित्युक्तत्वात् । यो ज्ञप्तिमात्रमात्मेति जानाति तस्यान-
न्यात्मबुद्धिर्न भवेदेव ।

यदुक्तं सुदर्शनेनानात्मन्यहप्रत्यय कथमात्माभिमान इति, तदयुक्तम्—चिदाभासाहङ्कारो-
रन्योन्याविवेकाच्चिदाभासाविविक्तमहंकारमेव लोक आत्मेति जानातीति वृत्त्वा अनात्मनि शरीरे अह-
प्रत्यय आत्माभिमान एवेति । नचानात्मन्यहंकारेप्यहप्रत्यय आत्माभिमान एवेति वाच्यं, अनात्मन्यह-
कारे यथात्मनोहप्रत्ययो भवेत्तर्हि स आत्माभिमान एव भवेत्, न तु तस्य भवति- जन्यज्ञानान्ध-
यत्वात्तस्य । यद्यनात्मनो भवति कथं तस्यात्माभिमानता । तस्मात्साभासाहंकारस्य जीवस्य साभसहं-
कारे जीवे स्वस्मिन्नहप्रत्ययो नात्माभिमान, किंतु स्वस्मादन्यस्मिन् शरीरादावेवाहप्रत्यय आत्माभिमान -
जीवस्य स्वस्मिन्नहम्बुद्धेरिवात्मबुद्धेर्भविंतु युक्तत्वात् । नचैवमहमर्थो जीवो ज्ञातैव सिद्ध इति वाच्यं,
तस्यैव सेद्धव्यत्वात् । अहमर्थो हि साभासाहंकारो जीवो जाता संसारी, प्रत्यगात्मा तु नाहमर्थ - तस्य
ज्ञप्तिमात्रत्वादित्युक्तत्वात् इति ।

नन्वहमर्थस्यानात्मत्वे स्थूलोहमिति भ्रान्तेरयोग इति, भ्रमम्—भ्रान्तदृष्ट्या अहमर्थ आत्मेवेति -
यथा भ्रान्तदृष्ट्या इदमर्थस्सर्प एव तद्वत् । किंच यद्यहमर्थ एवात्मा तर्हि नियमेन स्थूलोहमित्येव
किमिति प्रतीयात्- स्थूल अत्मेति किमिति न प्रतीयात् । तस्मादहङ्कारावच्छिन्न एवात्माऽह-
शब्दार्थो न केवल इति । यदुक्तम्—'देहेन्द्रियमनमाणधीभ्योऽन्योऽन्यसाधन । नित्यो व्यापी
प्रतिक्षेत्रमात्माऽभिन्नस्वन्यसुखी ॥' इति तत्र पूर्वार्थमनयम् । उत्तरार्थस्य स्वयमर्थ आत्मा नित्य
कुल - प्रतिक्षेत्र व्यापी प्रतिशब्द कात्स्न्यपर - सर्वमपि क्षेत्रजातं व्याप्य म्थिन इत्यर्थ । आत्मभित्तं
सर्वमपि क्षेत्रमेवेति सर्वव्यापीति यावत् । सर्वव्यापित्वं च देशकालवस्तुगतपरिच्छेदराहित्यम् । तथा-
चापरिच्छिन्नत्वाद्वाला नित्य इति सिद्धं- परिच्छिन्नस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनात् । एतेन—आत्मा न
विषु किंतु सूक्ष्म इति परोक्तं—प्रत्युक्तम् । अभित इति छेद । स्वतो वस्तुतोऽभित न्यनहातम्

उपाधिवशाद्भिन्न इव प्रतिभातीत्यर्थः । सुखी सुखस्वरूपवान् सुखस्वरूप इत्येतत् । सुखधर्मवन्ति तु नार्थ - अन्तःकरणधर्मत्वाल्लुप्तस्य निर्धर्मकत्वाच्चात्मनः । अस्वार्थस्य परिग्रहे उत्तरार्थमपि निरवधमेव । अन्यथा तु सावधमेव - इति । नच जीवस्य व्यापित्वं न स्वरूपन - किंतु धर्मज्ञानहारेति वाच्यं, धर्मज्ञानम्यैवाभावात् । तत्सत्त्वेपि तस्य सर्वव्याप्त्यभावात् - व्याप्तिसंकोचस्य चासुक्तत्वं इति ।

प्रत्यक्षस्य आगमनाध्यत्वोपपत्तिः ।

अथ भेदप्रत्यक्षस्य शास्त्राध्यत्वमस्ति वा न वा इत्यत्र इह विचार्यते—अथाह रामानुजः—
 यदुक्तं दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसम्भावनाया सकलभेदावलंबिप्रत्यक्षस्य शास्त्राध्यत्वमिति कोये दोष इति वक्तव्यम् यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धि - अनादिभेदवासनैव दोष इति चेत्, भेदवासनायाम्निगिरा-
 दिवद्यथावस्थितस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं निमन्यव जातपूर्वम्- अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञान्यत इति, चेन्न—अन्योन्याश्रयणात्- शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविरोधमनुषोषित्वनिश्चयेसति, भेदवासनाया दोषत्व-
 निश्चय, दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य तादृशवस्तुषोषित्वनिश्चय इति, नैतत्सारम्—अगौरोयचेना-
 सम्भावितभ्रमप्रमादादिषुदोषतया वेद प्रमाणमिति भवयास्तिव्यम्य निश्चय । तत्र च 'एवमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तत्सत्यं'- 'अतोऽन्यदासिद्धिम्'- 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' 'य इह नानेव पश्यति'- 'नेह नानामि-
 त्तिघ्नन' इत्यादिवाक्यैरद्वैतसत्यत्वस्य द्वैतासत्यत्वस्य च प्रतिपादितत्वाद्भ्रजुसर्षवन्मिथ्याभूतमिदं द्वैतं कस्मादिदोषादेव जातमिति निश्चीयते । सच दोषोऽनादिभेदवासनासहकृताविद्यैवेति । तत्र एव व-
 गम्यत इति नात्रान्योऽन्याश्रय । नच शास्त्रादप्यद्वैतसत्यत्वनिश्चये सत्येव द्वैतमिथ्यात्वनिश्चय, द्वैत-
 मिथ्यात्वनिश्चये सत्येवाद्वैतसत्यत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं, अद्वैतसत्यत्वनिश्चयाद्वैतमिथ्यात्व-
 निश्चयो भवति । द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयादद्वैतसत्यत्वनिश्चयो भवतीति यदुच्यते तद्वैतमिथ्यात्वस्य-
 व्यनुत्पत्तिरित्यस्तु- नैवमुच्यते, किंतु शास्त्रादेव तदुभयं भवतीत्युच्यते अतो न तदुत्पत्त्यनुपपत्तिरिति ।
 तथा अनादिभेदवासनासहकृताविद्यादोषस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वं स्वप्ने दृष्टमेव । एक एव हि सुप्त-
 पुरप स्वप्निज्ञेव रथगनादिद्वैतमविद्यादोषात्सत्यनि जाग्रति चाविद्यादोषादेकस्यामेव रज्जां सर्पण्ड-
 भ्रच्छिद्रादिभेदान्पश्यति । किं बहुना निमित्तादिदोषस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वं सम्प्रतिपन्नम्- तत्र त्रिभि-
 रादिदोष एव न तद्वेत्, किंतु तत्सहकृताऽविद्यैव सर्वत्र लापवादिनाया एव दोषवेन स्वीकर्तव्यत्वात्,
 अविद्या विना मय्य कस्यापि भ्रमस्यानुदयत्, अनन्तन्यात्मभ्रमहेतुरविद्येति त्वय्युक्तत्वात् । एवं भ्रम-
 मार्थ प्रत्यविद्याया दोषत्वस्य रज्जुसर्पादीं ज्ञानपूर्वत्वाद्भेदे ब्रह्मणि भेदभ्रमोऽप्यविद्यादोषस्य पूर्व-
 निश्चीयते । नच ब्रह्म न निर्भेदमिति वाच्यं, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति सुक्तकण्ठे सुद्वैतोक्तत्वात् ।
 नच द्वैतभ्रमहेतुरविद्येति शास्त्रे वापि नोक्तमिति वाच्यं, 'इन्द्रो मायाभिः पुरन्दर ईयम्' इत्यदिशब्द-
 सहावात् । एवं रज्जुसर्पमत्स्यभ्रमविद्यादोषस्यैवद्वैतसत्यत्वस्य भ्रमत्वद्व्याश्रयम् । नच रज्जुसर्प-
 प्रत्यक्षस्यापि बाधकं रज्जुज्ञानमेवेति न शास्त्रमिति वाच्यं, अत्रवास्तव्यत्वात्तत्रैव तत्रापि बाधकत्व-
 भ्युत्पन्नात् । नार्थ सर्वं किंतु रज्जुरित्यनवार्थं हि सर्वभ्रमं कथं तत्र नैव द्वैतं किं सर्वभ्रमेव

त्यागमाद्द्वैतभ्रमो बाध्यते । नच रज्जुसर्पप्रत्यक्षस्येव द्वैतप्रत्यक्षस्य कथं भ्रमत्वसिद्धिरिति वाच्यं, रज्जु-
सर्पप्रत्यक्षस्य कथं भ्रमत्वसिद्धिः ? आसवाक्यप्रदीपालोकादिना रज्जुज्ञानवाच्यत्वादिति चेत्तथैवेहाप्यस्तु,
श्रवणमननादिना ब्रह्मज्ञानवाच्यत्वादिति । अतस्मिंस्तद्वुद्धित्वादिति चेत्त एवेहाप्यस्तु रज्जौ सर्पस्या-
विद्यमानत्वादिति चेत्तथैव ब्रह्मणि द्वैतस्याविद्यमानत्वादित्यस्तु । किं बहुना—यथा यथा त्वं रज्जुसर्प-
प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वं साधयसि, तथा तथा वयं द्वैतप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वं साधयाम । साधिते च तस्मिन् शास्त्र-
मत्यन्तासेधरवाक्यत्वेन प्रमाणत्वात्सर्पप्रत्यक्षमासवाक्यमिव द्वैतप्रत्यक्षं बाधत एव । नचैवं प्रत्यक्षमात्रस्य
शास्त्रवाच्यत्वेसति सम्मात्रावगाहिप्रत्यक्षमपि शास्त्रनाथ्यं भवेदिति वाच्यं, न वयं प्रत्यक्षमात्रं शास्त्रनाथ्य-
मिति वदाम, शास्त्रस्यापि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वात् । किंतु भ्रमप्रत्यक्षं शास्त्रनाथ्यमिति वदाम । नहि
सर्पप्रत्यक्ष रज्जुसर्पप्रत्यक्षवदासवाक्यबाधितं भवति- सम्मात्रावगाहिप्रत्यक्षं च सर्पप्रत्यक्षवत्प्रमेवेति न तस्य
कुतोपि बाधः । अबाधितार्थविषयं ज्ञानं हि प्रमा । सम्मात्रं चाबाधितार्थविषय - यथा यावद्यवहारं
सर्पोऽनाधितार्थविषयः । तस्मात्सम्मात्रावगाहि प्रत्यक्षं शास्त्रजन्यमेवेति न शास्त्रनाथ्यत्वं तस्य । एतेन
प्रत्यक्षान्तराणां दोषमूलत्वमनुमीयते चेत्, शब्दत्वाच्छास्त्रस्यापि दोषमूलत्वमनुमीयतामिति—श्रुतप्रका-
शिका परास्ता । भ्रमप्रत्यक्षस्यैव दोषमूलत्वानुमानं, न तु प्रमाप्रत्यक्षस्येति कृत्वा प्रमाप्रत्यक्षजनकत्वा-
च्छास्त्रमदोषमूलं प्रमाणमेवेति । न च शास्त्रस्य प्रमाप्रत्यक्षजनकत्वेपि घटप्रत्यक्षमिव शास्त्रप्रत्यक्षमपि
दोषमूलकत्वेन भ्रमभूतमेवेति वाच्यं, इष्टापत्ते - ब्रह्मभिन्नं हि सर्वं मिथ्या । नचैवं भ्रमभूतस्य शास्त्रस्य
कथं प्रमाजनकत्वमिति वाच्यं, रजसोपि कातकस्य रजस्वल्जलनिर्मलत्वहेतुत्वं दर्शनात् ।

यस्तुतस्तु शास्त्रं, तत्कर्ता ईश्वरः, तद्व्येता जीवः, तज्जन्यं ज्ञानं, तत्साध्यं द्वैतं चेत्येतत्सर्वं मिथ्यैव,
ब्रह्मभिन्नत्वात् । ततश्च मिथ्याभूतं शास्त्रं मिथ्याभूतमेव प्रमाज्ञानं जनयतीति न कश्चिद्दोषः । नचैवं
भ्रमज्ञानवत्प्रमाज्ञानमप्यपि मिथ्यात्वेन बाधितत्वे सति भ्रमप्रमयोरविरोध इति वाच्यं, नहि ज्ञानम्या-
बाधितत्वं प्रमात्वप्रयोजकं वृत्तिरूपज्ञानस्य त्रैकालिकत्वाभावेन बाधितत्वात्किं तर्हि अनाधितार्थविषयत्वमेव,
तच्च भ्रमस्य नास्तीति । एव प्रमाजनकत्वादेव शास्त्रं मिथ्याभूतमपि प्रमाणमित्युच्यते । चतुरादीनि
तु एतत्प्रमाजनकानि न भवन्तीत्यप्रमाणान्येव । यद्यप्येवं तथापि यावद्यवहारमनाधितार्थविषयज्ञान-
जनकत्वाच्चान्यपि प्रमाणानीत्युच्यन्ते ।

यस्तुतस्तु प्रमाणाभासा एव तानि । एवं शास्त्रस्य प्रमाणत्वादेवादोषमूलत्वमित्युच्यते- न
त्वमिथ्यात्वात् शास्त्रं अविद्याजन्यत्वान्मिथ्यैव । यद्वा भ्रमप्रमादादिर्दुर्दोषरहितत्वाच्छास्त्रमदोषमूल-
मित्युच्यते । तस्माच्छास्त्रमेव प्रमाणं तज्जन्यं निर्विकल्पकं ज्ञानमेव प्रमा, सविकल्पकं सर्वं ज्ञानकर्त-
भ्रम एव । तत्सर्वस्य द्वैतभ्रमस्य शास्त्रनाथ्यत्व निर्विवादमिति ।

यदुक्तं मुद्दर्शनेन—आयुर्वेदे दोषाणां स्वरूपं तन्निवृत्तुपायादिकं च निरूपितं सर्वप्रत्यक्षाणां
दोषमूलत्वानुमानं तद्विद्वन्मिति तदयुक्तम्—परमार्थनस्त्वावेदनपरे चोदान्तरात्वे कामकर्मादिसृष्ट्याया
अविद्यायां दोषप्रत्ययोक्तत्वात्पुर्वेदे रोगादिस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेनानपरे तदनुत्प्रेरकविधिङ्गत्वाच्च ।

तरम, जीवानां सहजसखत्वेन परमाप्तभूतेश्वरप्रणीतं प्रमाणराजवेदान्तशास्त्रमपौरुषेयत्वात्सम्भावितसकल-
 पुद्गलोपगन्धं सर्वतो बलाधिकं सत् कामकर्मादिसहस्रकृताविद्यादोषजन्यं द्वैतभ्रमं दुर्बलं बाधत एव-
 आसवावयमिव रज्जुसर्पभ्रमम् । एतेन—शास्त्रप्रत्यक्षयोस्तुल्यदोषत्वं तुल्यबलत्वं चेत्येतदुभयं प्रत्युक्तम् ।
 नच यथा प्रत्यक्षमविद्याजन्यं तथा शास्त्रमपीति तुल्यदोषत्वमिति वाच्यं, प्रत्यक्षं शास्त्रादपि भवतीति न
 शास्त्रप्रत्यक्षयोस्तुल्यकक्ष्यता, किंतु प्रत्यक्षज्ञानजनकस्य शास्त्रस्य चक्षुरादेश्च तुल्यकक्ष्यता वाच्या । नच
 तथैव वदामः- यथा चक्षुरादिप्रमाणमविद्याजन्यं तथा शास्त्रं प्रमाणमप्यविद्याजन्यमेवेति तुल्यदोषत्वमिति
 वाच्यं, अविद्याजन्यत्वाद्दो समेपि अपौरुषेयत्वपौरुषेयत्वप्रयुक्तनिर्दोषत्वसदोषत्वाभ्यां भेदादिति । नच
 शास्त्रवच्चक्षुरादिकमपीश्वरसृष्टत्वात्पौरुषेयमेवेति वाच्यं, ईश्वरसृष्टत्वेपि चक्षुरादेः पुरुषतन्त्रत्वेनापौरुषेयत्वा-
 भावात् । नच शास्त्रमपि पुरुषेणाधीयत इति पुरुषतन्त्रमेवेति वाच्यं, पुरुषेण वेदस्य भारतादिवन्निजेच्छया
 उच्चारयितुमयुक्तत्वात् । गुरुच्चारणानूच्चारणविषयो हि वेदः । अत एवानुश्रव इत्युच्यते । एवमीश्व-
 राद्विरप्यगर्भो यथा श्रुतवान्वेदं तथैव मरीच्यादिभ्यस्स प्रोवाच । तेच स्वशिष्येभ्यः । स चेश्वरः कल्पा-
 न्तरस्थवेदसजातीयमेवेति वेदस्यापौरुषेयत्वम् । अत एव नित्यत्वं च 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा
 स्वयम्भु'वेति । तस्माच्छास्त्रस्य चक्षुरादेश्च अविद्यादिसाधारणदोषतौल्येपि भ्रमप्रमादादिपुद्गलोपगतौल्याभावात्
 तुल्यदोषत्वम् । एवमसाधारणदोषवत्त्वाच्चक्षुरादिप्रमाणानां प्रमाणाभासत्वेन दुर्बलत्वं, तद्वदित्वाच्च
 शास्त्रस्य प्राबल्यम् । शास्त्रं च वेद एव प्रमाणम्, न पाञ्चरात्रागमादिकं तस्य नारदादिपुरुषविशेष-
 कृतत्वेनाप्रमाणत्वात् । स्वतः प्रमाणं हि वेदः- अपौरुषेयत्वात् । स्पृत्यादयस्तु तदनुरोधिन एव
 प्रमाणानि, इति विरोधाधिकरणे स्वापितं जैमिनिनैव । पाञ्चरात्रागमादयस्तु श्रौतद्वैतमतविरुद्धार्थप्रतिपाद-
 कत्वात्प्रमाणान्येवे—त्यलम् ॥

प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे हेतुः ।

किंच अपच्छेदन्यायेन परत्वादपि शास्त्रं द्वैतप्रत्यक्षस्य बाधकम् । नच दोषमूलस्य शास्त्रस्य
 परत्वमकिञ्चित्करमिति वाच्यं, शास्त्रस्यासाधारणदोषमूलत्वाभावात्सोक्तत्वात् । साधारणदोषमूलत्वस्य
 च व.ध्यत्राधकयोस्तुल्यत्वेन असाधारणदोषरहितं शास्त्रं तद्युक्तं द्वैतं प्रत्यक्षं परत्वादपि बाधत एव ।
 एतेनोपक्रमाधिकरणन्यायेन परस्यापि शास्त्रस्य पूर्वमेव प्रत्यक्षं बाधकमस्त्विति—परास्तम् । निर्दोषमेव
 पूर्वं परबाधकं नतु सदोषमिति । नचैवं निर्दोषत्वादेव शास्त्रं प्रत्यक्षबाधकमित्यस्तु किमिति परत्वा-
 च्चेत्युक्तमिति वाच्यं, शास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वदार्ढ्यार्थमिति ।

परत्वादागमस्य बाधकत्वोपपत्तिः ।

यद्वा शास्त्रस्य चक्षुरादिवद्दोषमूलस्याभ्युपगमेपि परत्वादस्ति बाधकत्वं । नच परत्वमकिञ्चित्कर-
 मिति वाच्यं, पूर्वमपि रज्जौ सर्पभ्रमं परो दण्डभ्रमं बाधते हि- नहि सर्पभ्रमो रज्जुज्ञानादेव निवर्तत
 इति दक्षुं शक्यते- दण्डभ्रमादपि तन्निरृत्तिदर्शनात् । तस्मात्सास्त्यत्रोपक्रमाधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति
 भावः ।

ननु यदि पूर्वभ्रमं परभ्रमो बाधते तर्हि सचापि परभ्रम यथार्थज्ञानेन बाध्यत एव, यद्वा ततोपि परभ्रमेण बाध्यते- एवं शास्त्रमपि प्रत्यक्षबाधकं परं ततोपि पर कश्चिद्बाधत एवेति चेन्मैवम्—तस्यैव सर्वपरत्वेन तत् परस्याभावात् । अधीतवेदान्त प्रतिपक्षब्रह्मात्मसाक्षात्कार कृतकृत्यस्सर्वविद्वद्भीमूत पुत्र्यो हि न शास्त्रान्तरमप्येति, नापि ज्ञानान्तरं प्रतिपद्यते नाहं ब्रह्मेति, येन ब्रह्माहमस्मीति शास्त्र-जन्यं ज्ञानं पूर्वमुदितं पर ज्ञानान्तरं बाधेत । सर्वाप्यपि ज्ञानान्तराणि सविकल्पकान्युपमृद्य हि शास्त्रा-न्निर्विकल्पकमहं ब्रह्मेति ज्ञानं जातम् । तस्मान्न वेदान्तशास्त्रजन्यज्ञानस्यास्ति बाधकं पर ज्ञानान्तरम् ।

ननु परमपि शास्त्रं निदोषत्वात्प्रमाणमिति निश्चये सत्येव तज्जन्यज्ञानस्य संसारनिवर्तकत्वम्— ननु तदभावे तत् रज्जुसर्पभ्रान्तिमान्निह नार्यं सर्पं, किंतु रज्जुरेवेति वदति परस्मिन् प्रामाणिकत्वनिश्चये सत्येव तद्वाक्यात्त्वभ्रान्तिं जहाति ननु तदभावे शास्त्रं च सदोषमिति न तत्र प्रामाण्यनिश्चयं पुरुष-स्येति । न तज्जन्यज्ञानात्पुरुषस्य संसारनिवृत्तिरिति, मैवम्—शास्त्रकर्तार्योस्तिकस्य प्रामाणिकत्वनिश्चय-सत्त्वात् । परमेश्वरकर्तृके च शास्त्रे निदोषत्वात्प्रामाण्यनिश्चयसत्त्वाच्च । नचाविद्यकं शास्त्रं कथं निदोषमिति वाच्यं, तदतिरिक्तभ्रमप्रमादादिपुंदोपरहितत्वस्यैव निदोषत्वरूपत्वात् । तस्मादनादिकाला-दारभ्य द्वैतभ्रमं प्रतिपन्नं पुरुष परमेश्वरानुग्रहादुत्पन्नब्रह्मजिज्ञासस्तन् पश्चाद्गुरुरूपदेशादिना वेदान्त-शास्त्रार्थमधिगत्य मननादिना ब्रह्मात्मसाक्षात्काराद्यं भ्रमं परित्यजतीति विद्वन्मार्गात्-पूर्वं प्रत्यक्षं परं शास्त्रं बाधत एव । शास्त्रस्याविद्यादोषजन्यत्वं तु न भ्रमबाधकत्वप्रतिशेपकं भ्रमस्यापि तथात्वात् । अपौरुषे-यत्वादसम्भाव्यमानदोषत्वं तु भ्रमबाधकत्वस्थापकमेवेति ।

आगमस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः ।

ननु इदं शास्त्रमसम्भाव्यमानैतद्वोषमिति, प्रत्यक्षादिकं तु सम्भाव्यमानदोषमिति च केनावर्तः स्वया न तावन्निर्विशेषाऽनुभूतिरिममर्थमवगमयति तस्या निर्विशेषत्वाच्छास्त्रपक्षपातविरहाच्च । नाप्येन्द्रियिकं प्रत्यक्षं-दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात् । नाप्यनुमानादीनि तेषां प्रत्यक्षमूलत्वात् । अत स्वपक्ष-साधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिरिति—रामानुजः, नैतद्युक्तम्—शास्त्रमसम्भाव्यमान-पुदोषमिति मया शास्त्रादेवावगतम्— शास्त्रकर्ता हीश्वरस्सर्वज्ञस्सर्वरूपदोषविधुर । तथा प्रत्यक्षादे-रसम्भाव्यमानदोषत्वं च शास्त्रादनुभवाच्चावगतमिति । नच प्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वेसति प्रत्यक्षमूलत्वा-च्छब्दोपि दोषमूल एवेति विपरीतार्थ एवेति वाच्यं, अपौरुषेयत्वेन शास्त्रस्यादोषमूलत्वस्योक्तत्वात् । शास्त्रस्य पृथग्प्रमाणत्वेन स्वतः प्रमाणत्वेन च प्रत्यक्षमूलत्वाभावाच्च ।

ननु शास्त्रनाम वैदिकशब्दराशि, सच घटवद्वेर्यादिशब्दवच्च चक्षुःश्रोत्रप्रत्यक्षविषय एवेति कृत्वा प्रत्यक्षमूलमेव शास्त्रं, तथाच प्रत्यक्षस्यैव विपरीतार्थत्वे तन्मूलस्य शास्त्रस्य कथमविपरीतार्थत्वमिति, मैवम्—यद्यपि ब्रह्मैव चक्षुषा स्वाभाविकदोषवशाच्छास्त्रत्वेन गृहीतं रज्जुरिव सर्पत्वेनागन्तुकदोषवशात्- 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति गीतावचनात् । तथापि शास्त्रमविपरीतार्थकमेव शास्त्रेणैवास्वार्थम्योक्तत्वात् । नच चक्षुर्ब्रह्मस्य शास्त्रस्य कथं चक्षुः प्रामाण्यप्रतिशेपकतेति वाच्यं, दीपावामयस्य घटस्य दीपनकाश-

प्रतिरोधित्वदर्शनात् । नच चक्षुषोऽप्रमाणत्वे तद्ग्राह्यस्य शास्त्रस्य कथं प्रमाणत्वमिति वाच्यं, अप्रमा-
जनकत्वेन चक्षुषोऽप्रमाणत्वेऽपि प्रमाजनकत्वेन शास्त्रस्य प्रमाणत्वात् । अनिजनकस्य काष्ठस्याप्रकाश-
कत्वेऽपि काष्ठजन्यस्याग्नेः प्रकाशत्वदर्शनात् । नच चक्षुर्ग्राह्यत्वेन मिथ्याभूतं शास्त्रं कथं प्रमाजनकं भवे-
दिति वाच्यं, प्रमाया अपि जन्यत्वेन मिथ्यात्वात् । यज्जन्यं तद्धि नश्यत्वेन मिथ्या । नच यथार्थ-
ज्ञानस्य कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, सापेक्षमेव ज्ञानस्य जन्यस्य याथार्थ्यं नतु निरपेक्षमिति अप्रमापेक्षया
हि प्रमा सत्या, ब्रह्मदृष्ट्या तु सर्वमसत्यमेवेति । नच शास्त्रं कथं स्वस्यैव मिथ्यात्वं ब्रूयादिति वाच्यं,
शास्त्रस्य जडस्य वचनायोगात् । नच शास्त्रकर्तापीथ्वरः कथं स्वशास्त्रं मिथ्येति ब्रूयादिति वाच्यं, स्वशा-
स्त्रस्य ब्रह्मभिन्नत्वेन मिथ्यात्वादेव । नच मिथ्याशास्त्रकर्तृत्वमीश्वरस्य सर्वशक्तेर्न युक्तमिति वाच्यं,
कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वेन सत्यस्याकार्यत्वेन च मिथ्याशास्त्रस्यैवैश्वरेण कर्तव्यत्वात् । नचैवं शास्त्रकर्ता-
पीथ्वरो मिथ्यैवेति वाच्यं, इष्टापेक्षेः । नचैश्वरः स्वमिथ्यात्वं कथं प्रतिपादयेदिति वाच्यं, ब्रह्मैवाहं
वस्तुतो मायया तु मगेश्वरत्वमागतं तच्च मिथ्येतीश्वरः प्रतिपादयेदेवेति । नच मगेश्वरत्वं मिथ्येतीश्वर
एव कथं प्रतिपादयेदिति वाच्यं, स्वप्नोत्थितः पुरुषो ब्राह्मण एव स्वप्ने मम क्षत्रियत्वमागतं तच्च
मिथ्येति प्रतिपादयतीति दर्शनात् । नच ब्राह्मण एव मम ब्राह्मणत्वं मिथ्येति कथं ब्रूयादिति वाच्यं,
ब्राह्मण एव स्वस्य देहतादात्म्याध्यासविगमेसति नाहं ब्राह्मण इति निश्चीय मम ब्राह्मणत्वं मिथ्यैवावुदिति
वक्तव्येवेति । नच तत्र ब्राह्मणाद्देहादन्यो जीव एव वक्तेति वाच्यं, जीवस्य वाग्निन्द्रियाभावेन मुखा-
भावेन च वक्तृत्वायोगात् । तस्माद्ब्राह्मण एव सतो मम मायया ईश्वरत्वं जीवत्वं चागतमितीश्वरो
गुरुर्वा शास्त्रेणोपदेशेन वा शिष्यं प्रतिबोधयेदेव । यावद्यवहारं गुरुशिष्येभ्यश्चरदिसर्षद्वैतसत्त्वात् । परमार्थ-
तस्तु 'न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा नच त्वं नचाहं नचार्थं प्रपद्यः'- 'नेह नानास्ति किञ्चने'-
स्यादिशास्त्रात् । तथाच ऐन्द्रियकत्वेन मिथ्याभूतमपि शास्त्रं प्रमाजनकत्वाद्यावद्यवहारं परं प्रमाणमेव ।
तद्ग्राहकमिन्द्रियं तु विपरीतार्थप्राहित्वादप्रमाणमेव- यथा ग्राहकस्यान्तःकरणस्यानित्यत्वेऽपि ग्राह्यस्य
ब्रह्मणो नित्यत्वं तद्भूत् । नचैवं चक्षुरादेः प्रमाणत्वप्रसिद्धिर्भङ्गप्रसङ्गः- यावद्यवहारमवाधितार्थविषय-
ज्ञानरूपप्रमाजनकत्वेन तेषां प्रमाणत्वप्रसिद्धेः । शास्त्रं त्वत्यन्तावाधितार्थविषयज्ञानजनकत्वेनात्यन्तं प्रमा-
णम् । तस्माद्देदान्तशास्त्रमेकमेव प्रमाणम्- अन्यानि चक्षुरादीनि प्रमाणानि तु प्रमाणाभावात्
एव-इति ।

यदुक्तमत्र सुदर्शनेन—स्वाभिमतार्थव्यतिरिक्तपरं शास्त्रान्तरमपरमार्थार्थिकमित्यन्यस्मिन्नर्थे किं
तव प्रमितिः ? तत्साधनं वा अस्ति ? उत नास्ति ? अस्तित्वेन प्रमाणादिभङ्गः, नास्तित्वेन तत एव न
प्रमाणादिभङ्गः । अस्त्येव तद्यावद्यवहारिकमिति चेत्, किमिदं व्यावहारिकत्वं किं परमार्थत्वं उतापरमा-
र्थत्वम् ? अपरमार्थभूतं प्रमाणं किं साधकमुतासाधकम् ? साधकं चेदपरमार्थसंज्ञितमन्येषां च प्रमाणं
तत्पक्षसाधकमेव स्यात् । अथासाधकं ततो नितरां वाद्यन्तराभ्युपगतप्रमाणादिकं साधकं भवेत्, त्वदुक्तं
प्रमाणादिकं परमार्थभूतं चेद्वैती विजयी स्यात्, तथा स्वपक्षपरपक्षभेदः किं परमार्थं उतापरमार्थः ?

परमार्थश्चेन्न मेदमिथ्यात्वम् । अपरमार्थश्चेत्परपक्ष एव त्वेयाऽङ्गीकृतस्स्यादिति भेदपरमार्थ्यं त्वयैवोक्तं स्यादिति, तदयुक्तम्—प्रमितितत्साधनादिकं सर्वमपि व्यवहारदशायामेवास्ति, नतु परमार्थदशायाम् । नहि तवापि सुषुप्त्यादिषु शास्त्रादिकमस्ति । तथा च ब्रह्मैकमेव परमार्थिकं तद्विज्ञं सर्वमपि व्याहारिकमेवेति स्थिते व्यावहारिकत्वं किं परमार्थत्वमुतापरमार्थत्वमित्यनुन्मतः कोपि न विकल्पयेत् । नचैवं व्यावहारिकत्वादपरमार्थभूतं प्रमाणमसाधकमेवेति वाच्यं, साध्यस्याप्यपरमार्थभूतत्वेन तत्साधकत्वसम्भवात्प्रमाणस्य । नच तथासति त्वच्छास्त्रं त्वदभिमतार्थमिव शास्त्रान्तरं पराभिमतार्थमपि साधयेदेवेति वाच्यं, अभिमतमपि दुस्साधमर्थं शास्त्रं न साध्यत्येवेति । नच यदशास्त्रोक्तार्थस्स सुसाध एवेति वाच्यं, असच्छास्त्रोक्तार्थस्य दुस्साधत्वात् । नहि बौद्धादिशास्त्रोक्तदेहात्मादिवादसुसाधः । नचाभेदवादोपि दुस्साध एवेति वाच्यं, तस्य सुसाधत्वात् । नच सति पाण्डित्यातिशये बौद्धेनापि स्ववादस्ताध्यत इति वाच्यं, यद्येवं वादिदौर्बल्यमेव न वाददौर्बल्यं तर्हि व्यर्थोऽयं तवाद्वैतविजयार्थककोलाहलः । किञ्च- मार्गो गच्छन्तस्त्रयः पुरुषा एकमेव स्थाणुं दृष्ट्वा स्थाणुरिति, न स्थाणुः किंतु पुरुष इति, न स्थाणुर्न पुरुषः किंतु पिशाच इति च विप्रतिपद्यन्ते- किं तत्र वादनयस्य तुल्यनल्वत् वस्तुं शक्यते । अपि तु स्थाणुरिति वादः मन्त्र इति—कुतः- यथावस्थितार्थविषयत्वात्तद्वादस्य । तथा च यथाभूतार्थप्रतिपादकमेव शास्त्रं प्रमाणं, तदन्यानि तु प्रमाणाभासा एव । एवं सति प्रमाणभूतशास्त्रमेव मदभिमतं त्वदभिमतं पराभिमतं वा अर्थं साधयति, नाप्रमाणभूतमिति—सिद्धम् । नच शास्त्रसाध्यो मिथ्याभूतार्थः कथं यथाभूतार्थस्स्यादिति वाच्यं, यथाभूतार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रमयमेव यथाभूतार्थं इति यथाभूतमर्थं साधयतीत्यभिप्रायेण शास्त्रसाध्यत्वं यथाभूतार्थस्योक्तं नतु शास्त्रकार्यत्वेनेति न तस्य मिथ्यात्वमिति । तस्मात्सर्वमपि शास्त्रजातं स्वस्वकर्त्रभिमतं यथाभूतमयथाभूतं वाऽर्थं प्रतिपादयन् साधयति- तत्र यथाभूतार्थसाधकमेव शास्त्रं प्रमाणं, योर्थस्सर्वज्ञेश्वराभिमतस्स एव यथाभूतार्थः । किञ्चिदज्ञजीवाभिमतास्तु अयथाभूता एवार्थाः । अत एव गीतासु श्रीकृष्णेन स्वोक्तार्थं प्रामाण्याय 'मम मत'मित्युक्तम् । सच परमेश्वराभिमतोर्थः परमेश्वरप्रणीति शास्त्र एव वर्तत इति कृत्वा अपौरुषेयं शास्त्रमेव प्रमाणं, नतु पौरुषेया आगमादयः- तथा- पौरुषेयं शास्त्रं वेद एव- 'तस्य महती भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेद' इत्यादिशास्त्रात् । स एवार्थसाधकः-

किंच शून्यं ब्रह्मेति या सविषया प्रतीतिस्तस्यासकाशाद्विषयापाकरणे यदवशिष्यते तदेव शुद्धं न न ब्रह्मेति । अपिच शून्यं ब्रह्मेति यो मन्यते तस्य मन्तुर्यत्स्वरूपं तदेव ब्रह्मेति न शून्यं ब्रह्म । एवं व्यवहारदशाया यथामृतमर्थमस्मभ्यं बोधयति वेदान्तशास्त्रमिति कृत्वा तदेव परं प्रमाणं न शास्त्रान्तर-मिति न शास्त्रान्तरस्य तत्तदभिमतार्थसाधकत्वेपि न यथामृतार्थसाधकत्वमिति प्रमाणत्वमिति । एवं परमार्थभूतब्रह्मप्रतिपादकत्वेन परं प्रमाणमपि शास्त्र व्यवहारिकत्वेनापरमार्थभूतमेवेति । न तेन ब्रह्मणो द्वैतमिति न द्वैतिनो विजय, नापि तद्द्वारा तव किन्त्वद्वैतिन एव इति ।

यदुक्तं—स्वपक्षपरपक्षभेदस्यापरमार्थत्वे परपक्ष एव त्वयाङ्गीकृतस्यादिति तत्तुच्छम्—स्वपक्ष-परपक्षभेदवत्स्वपक्ष परपक्षश्च मिथ्यैवेति मयोच्यमानत्वेन कथं परपक्षोङ्गीकृत । नच त्वया स्वीकृतो य पक्ष तस्य च परपक्षस्य च भेदाभावे परपक्ष एव त्वया स्वीकृतो भवतीति वाच्यं, यावदावहार-स्वपक्षपरपक्षादिभेदसत्त्वान्मया व्यवहारदशाया स्वीकृतो य पक्षस्त परपक्षाद्भिन्न एवेति । नच त्वया व्यवहारदशाया स्वीकृत पक्ष किं वस्तुत परपक्षाद्भिन्न उताभिन्न इति वाच्यं, वस्तुत स्वपक्षस्य परपक्षस्य वाऽभावेन तद्विकल्पाप्रसरात् । एतेन भेदपरमार्थ्यं त्वयैवोक्तं स्यादिति निरस्तं, व्यावहारिक एव सर्वोपि भेदो भेदी चेति मयोच्यमानत्वात् इति । ननु आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथावस्थितोर्थो व्यावहारिक इत्युच्यते, तेन च न किमपि प्रयोजन प्रमाणतया प्रतिपन्नैपि यौक्तिक-वाधादेव प्रमाणकार्याभावादिति—रामानुजः, नैवम्—तदुक्तार्थस्य प्रातिभासिकत्वात्- यावदावहार-वर्तमानस्यैवार्थस्य व्यावहारिकत्वात् । तेन च व्यावहारिकप्रमाणेन यद्यत्साध्यं तत्तत्साध्यते- साध्यसा-धनप्रयोजनत्वस्यापि व्यावहारिकत्वात् । यम्य यौक्तिकवाधस्त प्रमाणतया नैव प्रतिपन्न इति कृत्वा सर्वमपि व्यावहारिकं प्रमाणं यौक्तिकवाधरहितमेव । नह्यनुधूमो वहिसाधकप्रमाणतयाभ्युपेतो येन तस्य यौक्तिकवाध इति सुदर्शनीक्त समीचीनं भवेत् । तस्माद्व्यावहारिकप्रमाणेन व्यावहारिकप्रमा-व्यावहारिकं कार्यं भवेदेव । परमार्थतस्तु न प्रमाणादिकमित्यलम् ।

प्रमाणादेर्न्यावहारिकत्वे प्रयोजक तु बाधितत्वमेव अबाधितं हि परमार्थम्—इति । ननु अबाधितमपि दोषमूलकमपरमार्थमेव अबाधितस्यापि दोषमूलकस्य तैमिरिकद्विचन्द्रज्ञानस्य मिथ्यात्व-दर्शनात्, नैवम्—यस्य तैमिरिकदोषो नाप्यच्छति तदीयद्विचन्द्रज्ञानस्याबाधितत्वेपि अन्यत्र तस्य बाधितत्वदर्शनात् । अबाधितमपि बाधयोग्यमपरमार्थमित्याश्रयणात् । यद्वा तैमिरिकदोषानपगमादनि-वृत्तमपि द्विचन्द्रज्ञानमातवाक्यादिना बाध्यत एव । आसवाक्यादिना हि तैमिरिकपुरुषश्चन्द्रद्वयं पश्यन्नपि मच्छुष्य एवायं दोषश्चन्द्रस्त्वेक एवेति प्रत्येति । तस्माद्यद्यदोषमूलकं तत्तद्बाधिनमेव व्यवहारश्चाविद्या-दोषमूलत्वाद्बाधित एवेत्यपरमार्थ एव । किंच ब्रह्मभिन्नस्य नास्त्यबाधितत्वं, सर्वस्यापि द्वैतस्यानित्यत्वेन बाधितत्वात् । नच रज्जुज्ञानबाधितसर्पवद्ज्ञाननाधितस्यैव मिथ्यात्वमिति वाच्यं, ब्रह्मज्ञानेन द्वैतज्ञानस्य बाधितत्वात् । नच ब्रह्मविदपि द्वैतं पश्यतीति न ब्रह्मज्ञानेन द्वैतबाध इति वाच्यं, द्वैतदर्शनवेला-ब्रह्मदर्शनं, ब्रह्मदर्शनवेलाया द्वैतदर्शनं च न सम्भवत्येवेति न ब्रह्मविद्द्वैतं पश्यति, न वा द्वैतदर्शी ब्रह्म

पश्यतीति । यद्वा ब्रह्मविद्द्वैतं पश्यन्नपि ब्रह्मेत्येव पश्यति- 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रिति न्यायात् । यथा घटतत्त्वविद्धटं पश्यन्नपि मृत्तिकेत्येव पश्यति तद्वत्—इति । नच ब्रह्मज्ञानेन द्वैतज्ञानस्यैव बाधो न द्वैतस्येति वाच्यं, समूलस्य द्वैतज्ञानस्य बाधेसति तत एव द्वैतस्यापि बाधात् । तस्माद्बाधितत्वादेव द्वैत-
नपरमार्थमवाधितत्वादेवाद्वैतं ब्रह्म परमार्थभूतम्—इति । यदुक्तं दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुरिति तद्युक्तमेव ।
नचैवमविद्यादोषमूलत्वेन ब्रह्मज्ञानमप्ययथार्थज्ञानमेवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । सर्वे हि जन्यं ज्ञानमयथार्थ-
मेव, नित्यमजन्यं चैतन्यमेकमेव हि यथार्थज्ञान- 'तत्सत्य'मिति श्रुते, यज्जन्यं तदसत्यमिति व्याप्तेश्च ।
याथार्थ्यं हि सत्यत्वम् । नचैवं दोषमूलत्वाद्ययथार्थभूतेन ब्रह्मज्ञानेन कथं द्वैतज्ञानस्य बाध इति वाच्यं,
दण्डभ्रमेण सर्पभ्रमस्य बाधदर्शनात् ।

नन्वेवं चेद्दण्डज्ञानस्य मिथ्यात्वाद्यथा तद्विषयदण्डस्य मिथ्यात्वं तद्वद्ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वे
तद्विषयस्य ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यादिति, भैवम्—यदि सत्यज्ञानविषयस्य वस्तुनस्सत्यत्वं तर्हि मिथ्याज्ञान-
विषयस्य वस्तुनो मिथ्यात्वमित्यस्तु । ननु तदस्ति- सविषयस्य सत्यज्ञानस्यैवामावात् । आत्मस्वरूपज्ञानस्य
च सत्यस्य निर्विषयत्वात् । किंतु योऽवाधितोर्थस्स एव सत्य, यश्च बाधितस्स मिथ्यैव— यथा अवाधि-
तत्वाद्द्रज्जुस्सत्यार्थः, सर्पस्तु बाधितत्वान्मिथ्यार्थं तद्वत् । ब्रह्म च घटवन्मिथ्याज्ञानविषयोपि अवाधि-
तत्वात्सत्यम् । यद्वा अविषये ब्रह्मणि मिथ्याज्ञानविषयत्वमपि न सम्भवतीति न मिथ्याज्ञानविषयत्वाद्ब्रह्म
मिथ्येति वक्तुं शक्यते । नचैवं निर्विषयस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञेयत्वमिति वाच्यं, ज्ञेयत्वस्यापि तत्र कल्पि-
तत्वात् । नच घटेपि ज्ञेयत्वं कल्पितमेव- अकल्पितज्ञेयत्वस्याभावादिति वाच्यं, ब्रह्मणि घट एव कल्पिन-
इति कृत्वा न घटे पुनर्ज्ञेयत्वस्य कल्पनावसर - ज्ञेयस्यैव घटस्य कल्पिनत्वात् । ब्रह्मणि तु ज्ञेयत्वं घटव-
त्कल्पनीयमेवेति भेदात् । एवं जन्यं ज्ञानमात्रमविद्यामूलत्वाद्यद्यत्प्रमत्यत्वेनायथार्थभूतं तथापि यद्विष-
योर्थोऽवाधितस्तद्ज्ञानं यथार्थभूतं, यद्विषयस्तु बाधितस्तद्ज्ञानमयथार्थभूतमिति व्यपदिश्यते- यथा बल्मीक-
सर्पेरज्जुसर्पयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वेनासत्यत्वे समेपि व्यवहारदशायामवाधितत्वाद्बल्मीकसर्पस्सत्य इति, तत्र
बाधितत्वाद्द्रज्जुसर्पोऽसत्य इति च लोके व्यपदेश तद्वत् । एतेन मूलज्ञानपदवाच्याविधारूपदोषस्य
भ्रमप्रमारूपज्ञानद्वयसाधारणहेतुत्वे सत्यपि भ्रमासाधारणहेतुत्वं नाम्तीति वृत्त्वा तदतिरिक्तदोष एवाय-
थार्थज्ञानहेतुरिति सिद्धम् ।

न भवति- यथा व्यतिरेकदृष्टान्तेन जगदिति । यद्वा ब्रह्म न मिथ्या- मिथ्यात्वसाधकज्ञानविषयत्व-
प्रकृति कल्पितत्वाद्यत्र स्वकल्पितं ज्ञानविषयत्व वर्तते तदेव मिथ्या यथा जगदिति ।

ननु भवतु नाम ब्रह्म सत्यं, तथापि असत्यस्य शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वं न
युक्तमिति, मैत्रम्—असत्यस्यापि स्वप्नस्य हस्त्यादिविज्ञानस्य परमार्थभूतशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतु-
भावदर्शनादिति । नच स्वप्नज्ञानस्य सत्यत्वमेव, तत्र विषयाणामेव मिथ्यात्वं तेषामेव हि बाधो
दृश्यते, न ज्ञानस्य- नहि मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमपि न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायत
इति वाच्यं, मिथ्याविषयमिथ्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य स्वप्नज्ञानस्यामिथ्यात्वायोगात् । नच यथार्थविषये-
न्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानमपि त्वया मिथ्येत्येवोक्तमिति वाच्यं, व्यावहारिकसत्यमिति तदर्थान् ।
स्वप्नावस्थायां जातस्य क्षत्रियोहमिति ज्ञानस्य जाग्रत्कालिकेन ब्राह्मणोऽहमिति ज्ञानेन बाधदर्शनात् ।
ब्राह्मणोऽहं स्वप्नेषु क्षत्रियो नैवास, किंतु तथा मम मिथ्यैव प्रतीतिरासीदित्यनुभवाच्च । यदि ज्ञानमात्रं
सत्यं, तर्हि भ्रमज्ञानमपि सत्यमेव भवेदिति भ्रमप्रमयोरविशेष एव भवेत् । नच सत्यत्वे तुर्येषु
स्वविषयबाधाबाधाम्ना भ्रमप्रमयोर्विशेष इति वाच्यं, भ्रमस्तस्य भ्रमविषयत्वसत्य इति वाक्यं ध्रुत्वा
माला अपि परिहृसेयुरिति । अपिच किमिदं भ्रमप्रमयोस्तस्यत्वम् ? किं प्रातिभासिकम् ? किं वा
व्यावहारिकम् ? किं वा पारमार्थिकम् ? नात्र - भ्रमस्य प्रातिभासिकसत्यत्वेपि प्रमाया व्यावहारिक-
सत्यत्वात् । न द्वितीय - प्रमाया व्यावहारिकसत्यत्वेपि भ्रमस्य प्रातिभासिकसत्यत्वात् । न तृतीय -
द्वयोरपि पारमार्थिकसत्यत्वाभावात् । नच प्रमावद्भ्रमोपि व्यावहारिकसत्य एवेति वाच्यं, स्वप्नकाल एव
भ्रमो ननु जाग्रति व्यवहारकाल इति । किंच तस्मिन्सद्बुद्धिरिवातस्मिन्सद्बुद्धिरपि सत्या कथं स्यात्-
होकोपि अथवाभूतार्थवचनमसत्यमित्येव प्रत्येति, एवमथवाभूतार्थज्ञानमप्यसत्यमेव । अपिच यदा
स्वप्नो रवादिविषयोऽस्ति तदैव तद्विषयप्रतीतिरप्यस्तीति कथं विषयस्यैव मिथ्यात्वं ननु तद्ज्ञानस्य ।
नच ज्ञान जातत्वादमिथ्या विषयत्वजातत्वान्मिथ्येति वाच्यं, विषयस्याजातत्वे तसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य
कथं सम्भव इति । तस्मात्स्वप्नकालजन्यं ज्ञानं स्वविषयेणसह स्वमाहकेणसह मिथ्यैव । यद्वा ज्ञाना-
तिरिक्तं ज्ञेयं नास्त्येव- ज्ञानसत्त्वे ज्ञेयसत्त्वं ज्ञानाभावे ज्ञेयाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिन्यायसद्भावात् ।
यथा मृत्सत्त्वे घटसत्त्वं मृदभावे घटाभाव इति न्यायान्मृदतिरिक्तघटासत्त्वं तद्वत् । तथाच स्वप्नज्ञान-
स्यैव स्वप्नविषयत्वात्स्वप्नविषयस्य मिथ्यात्वमभ्युपगतत्वात् त्वया स्वप्नज्ञानस्यापि तदभ्युपगतमेव ।
नच स्वप्नज्ञानातिरेकेण स्वप्नविषयासत्त्वादेव स्वप्नविषयस्य मिथ्यात्वं- यथा मृदतिरेकेण घटस्यासत्त्वा-
देव मिथ्यात्वं तद्वत्- स्वप्नज्ञानं तु स्वप्नविषयातिरेकेणास्त्येवेति न मिथ्या- यथा घटातिरेकेण सतो
मृददृश्यस्य न मिथ्यात्वं तद्वदिति वाच्यं, घटव्यतिरेकेण मृद इव स्वप्नविषयव्यतिरेकेण स्वप्नज्ञाना-
नुपलम्भात् । नच दर्शनं विद्यते, अर्था न सन्तीति हि बाधकप्रत्यय इति वाच्यं, स्वप्नविषय-
बाधकप्रत्ययकाले स्वप्नदर्शनन्यायवर्तमानत्वात् । नच दर्शनं जातमर्था नास्तिति बाधकप्रत्यय इति वाच्यं,
व्यवहारश्चमार्थोभावाभिप्रायकत्वादर्थो नास्तिति प्रत्ययस्य । अर्थाभावे तदधीनज्ञानोत्पत्त्यमभवत्योक्त-

त्वात् । नच रज्जौ सर्पाभावेपि सर्पज्ञानं जातमिति वाच्यं, रज्जौ सर्पस्य ज्ञानसमकालमेव आकृत्वात् । नच विषयाभावेपि विषयस्य प्रतिभासमानत्वमात्रेण तद्वुद्धिर्जायत इति वाच्यं, अभूतस्य विषयस्य प्रतिभासमानत्वायोगात् । तथासति शशशृङ्गस्थाप्यविद्यमानस्य प्रतिभासस्यसादेव । एतेन दोषवशादसतोपि विषयस्य प्रतिभास इति—प्रत्युक्तम् । असन्नपि विषयो दोषवशाद्गुणपदेव जायते प्रतीयते चेत्ति नहि दोषस्य ज्ञानजनकत्वमेव, नतु विषयजनकत्वमिति नियन्तुं शक्यते ब्रह्मणि दोषस्य जगद्धेतुत्वदर्शनात् । यदि तु ब्रह्मणि दोषवशाज्जगत्प्रतीतिरेव नतु जगदुदय इति मतं तर्हि तन्ममेष्टमेव जगन्मिथ्यात्ववादिन, तव त्वनिष्टमेव जगत्सत्यत्ववादिन । नच निद्रादोषवशाद्ब्रह्मण्यसत् एव जगत प्रतीतिः, स्वप्ने जाग्रति तु तदभावात्सत् एवेति वाच्यं, जाग्रति निद्रादोषाभावेऽप्यविद्यादोषसत्त्वादसत् एव जगत् प्रतीतिरिति । नच ब्रह्मणि जगदस्त्येवेति वाच्यं, 'नेह नानास्ति किंच'नेति श्रुते । यदि ब्रह्मणि जगत्सत्तर्हि न वाध्येतैव नच यद्यसत्तर्हि न प्रतीयेतैवेति वाच्यं, अत एव मिथ्येत्युच्यते । सदसदनिर्वाच्यत्वं हि मिथ्यात्वम् । तस्माद्यथा व्यवहारकाले जाग्रति जगदस्ति, तथा स्वप्ने प्रतीतिकाले जगदस्त्येवेति प्रातीतिकस्य स्वाप्नस्य स्थगजादेर्व्यवहारिकस्य जाग्रतस्य स्थगजादेरिव नात्यन्तासत्त्वं शशशृङ्गादिवत् । एवं प्रातीतिकत्वेन स्वाप्नस्थगजादेरिव मिथ्यात्वे कथं स्वाप्नप्रतीतेरिमिथ्यात्वं भवेत् । नच स्वप्नसमये प्रतीतिसत्त्वात् मिथ्यात्वमिति वाच्यं, तथासति प्रतीतिसमये स्वाप्नपदार्थानां सत्त्वात् मिथ्यात्वमिति वक्तव्यत्वात् । नच प्रतीत्यतिरेकेण स्वप्ने विषयाणामसत्त्वान्मिथ्यात्वमिति वाच्यं, आगरेपि व्यवहारात्मकप्रतीत्यतिरेकेणासत्त्वाद्विषयाणां मिथ्यात्वमेवेति । नच स्वप्ने विषयाणां निद्रादोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वं, जागरे तु तदजन्यत्वादमिथ्यात्वमिति वाच्यं, तथासति तदजन्यस्य शुक्तिरजसादेरिमिथ्यात्वं स्यादिति । नचाविद्यातिरेकदोषजन्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वाच्यं, अविद्याजन्यस्य सत्यस्य काप्यदर्शनात् मायामयं जगत्सत्यमिति वचनस्य व्याहृतत्वाच्च । नच मायामयं जाग्रतं जगत्सत्यमेव दृष्टमिति वाच्यं, तत्सत्यत्वस्यासम्भतिपक्षत्वात् । अजं ब्रह्मैकं विना जन्यं सर्वमपि मिथ्यैवेत्यस्मत्सिद्धान्तात् । तस्मात्स्वाप्नज्ञानमपि स्वाप्नविषयवज्जन्यत्वान्मिथ्यैव । नचैवं जाग्रदज्ञानमपि मिथ्यैव भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्ते नहि वयं जाग्रदज्ञानं तद्विषयगद्वा सत्यं ब्रूम । नचैवं जाग्रत्स्वप्नयोस्ताद्विषययोश्चाविशेष एव भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्ते नहि मिथ्यात्वे तयो कोपि विदोष । नच तर्हि अवसादव्यवहारेण तद्वर्णनमयुक्तमिति वाच्यं, अवान्तरविशेषसत्त्वात् । कोसावगन्तरविशेष इति चेदुच्यते—अस्थिरप्रतीति स्वप्न, स्थिरप्रतीतिर्जागर अस्थिरविषया स्वाप्ना, स्थिरविषयास्तु जाग्रता - जीवान्तरैर्द्रष्टुमशक्या स्वाप्ना, शक्यास्तु जाग्रता निद्राया दृश्या स्वाप्ना, निद्रापगमे दृश्या जाग्रता - व्यवहाराक्षमास्वाप्ना, व्यवहारक्षमा जाग्रता - इत्यादिवैद्य ।

एवमवान्तरविशेषसत्त्वादेव रज्जुसर्पवल्मीकसपयोरिव स्वप्नविषयजाग्रद्विषययोर्मिथ्यात्वसत्यत्वप्रयुक्तो भेदस्मावर्तैर्विद्वत्सङ्गच्छते । नच स्वामिषयस्यैव मिथ्यात्वं लोकप्रसिद्धं, नतु स्वाप्नज्ञानस्येति वाच्यं, मिथ्यैव मम स्वप्ने मृतपितृदर्शनमासीदिति प्रतीतिविरोधात् । तस्मात्स्वाप्नज्ञानं

मिथ्यैव- रज्जुसर्पज्ञानवन्मिथ्याविषयविषयकत्वात् । किंच प्रमाणवृत्तिरप्रमाणवृत्तिरित्यस्ति वृत्तिद्वयम्—
 तत्र अन्त करणवृत्ति प्रमाणवृत्ति, अविद्यावृत्तिस्त्वप्रमाणवृत्ति - तत्र व्यावहारिकविषयाकारा, पारमा-
 र्थिकविषयाकाराचान्त करणवृत्ति प्रमाणवृत्ति, प्रातिभासिकविषयाकारा सौप्तिकविषयाकारा चाविद्या-
 वृत्तिरप्रमाणवृत्ति - तत्र प्रमाणवृत्ति प्रमा- अप्रमाणवृत्तिस्त्वप्रमा- प्रमा सत्या, अप्रमात्वसत्येति सर्वलोक-
 प्रसिद्धोद्यमर्थ । ततश्चाप्रमाभूतं स्वान्प्रज्ञानमसत्य मिथ्यैवेति । एवमसत्यमपि स्वान्प्रज्ञानं सत्यशुभा-
 शुभहेतु भवत्येव । तथा असत्यमपि रज्जुसर्पज्ञान सत्यमयकम्पादिहेतुभवत्येवेति कृत्वा शास्त्रस्याप्यस्त-
 त्यस्य सत्यब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वं भवत्येव । वस्तुवस्तु परमार्थभूतब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वमित्यस्य कोर्थ - किं
 परमार्थभूतस्य ब्रह्मण प्रतिपत्तिर्ज्ञानमिति ? यद्वा प्रतिपत्ति प्राप्तिरिति ? अथवा परमार्थभूता ब्रह्मण
 प्रतिपत्तिर्ज्ञानमिति ? अहोस्वित् प्रतिपत्ति प्राप्तिरिति ? आद्ये जन्यं तदसत्यमेवेति तद्वेतुत्वमसत्यस्य
 शास्त्रस्य युक्तमेव । द्वितीयेपि नित्यास्तस्य ब्रह्मण पुन प्राप्तिर्मिथ्यैवेति तद्वेतुत्वमपि तस्य युक्तमेव—
 वृत्तीयतुरीयौ तु न युक्तौ कल्पौ- उक्तहेतुवशादेव तयोर्मिथ्यात्वेन परमार्थभूतत्वाभावादिति । नवैव
 सर्वस्यासत्यत्वे त्वं त्वन्मतं च मिथ्यैवेति वाच्यं, मम ब्रह्मभिन्नस्यामिथ्यात्वान्मन्मतस्य च ब्रह्मभिन्नस्य
 मिथ्यात्वस्य मदिष्टत्वाच्च । नच मिथ्याभूत त्वन्मतमप्राप्तमेवेति वाच्यं, मिथ्याभूतमपि मन्मतं यावद्यव-
 हार सत्यत्वात्सत्यार्थप्रतिपादकत्वाच्च ब्राह्ममेव । यद्यपि मतान्तराण्यपि यावद्यवहारं सत्यान्देव, तथापि
 सत्यार्थप्रतिपादकानि न भवन्तीति नैव ब्राह्मणि । लोकेपि सत्यार्थप्रतिपादके हि वाच्यं ब्राह्मम् ।
 तस्मात्सत्यमसत्यमपि शास्त्रं सत्यमर्थं प्रतिपादयेदेव स्वान्प्रज्ञानमिव शुभाशुमादिकमिति—संक्षेपः ।

दर्पणादौ मुखादिप्रतिभासस्य व्यावहारिकमत्यस्त्वनिरूपणम् ।

यदुक्तं वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभास इति तत्र वक्तव्यम्—किं जलादौ मुखादि-
 प्रतिफलनं वस्तुभूतं ? यद्वा जलादौ मुखादिप्रतिबिम्बदर्शनम् ? आद्ये तत्र प्रतिज्ञाभङ्ग । द्वितीये
 जलादौ मुखादिप्रतिबिम्बस्यैवानुदये कथं ददर्शनम् ? नहि उड्यादौ मुखादिप्रतिफलनमनुदितं दृश्यते—
 येन जलादावप्यनुदितमेव दृश्यते । बिम्बेन्द्रियसन्निकर्षादिव प्रतिबिम्बेन्द्रियसन्निकर्षादि बिम्बज्ञानवत्यति-
 बिम्बज्ञान जायते । नच रज्जुसर्पवत्प्रतिबिम्बस्यापि प्रातिभासिकत्वेन ज्ञातसत्ताऽयोगान्नेन्द्रियसन्निकर्ष इति
 वाच्यं, प्रतिबिम्बस्य व्यावहारिकत्वेनाज्ञातसत्तासद्भावात् । दर्पणादौ प्रतिफलितं हि स्तम्भादिकं पुष्पे-
 षाद्दृश्यमानमपि विद्यत एव । नहि रज्जुसर्पवत्प्रतिबिम्ब पुरपतन्त - नहि रज्जौ सत्या नियमेन तत्र
 सर्पां जायते, यथा दर्पणे पुरस्तिथतेसति नियमेन तत्र मुखादिप्रतिबिम्बो जायते दद्वत् । नापि नार्थ सर्प
 इति ज्ञानेन रज्जुसर्पस्येव प्रतिबिम्बस्य केनापि ज्ञानेन निवृत्ति, किन्तु प्राप्तिभूतदर्पणादिनिगमादेव ।
 तस्माज्जलादौ मुखादिप्रतिबिम्ब औषाधिकोपि यावद्यवहारं वस्तुभूत एव । अनप्येव तद्दर्शनमपि तथा
 वस्तुभूतमेव । नहि मुक्तोत्थितमवपने मम जातं हस्त्यादिज्ञानं मिथ्येति यथा मन्यते तथा दर्पणे मम
 मुखप्रतिबिम्बज्ञानं जातं मिथ्येति नहि कोपि भत्येति ।

प्रकारान्तरेण ज्ञानस्य सत्यत्वाशङ्का तन्निरासश्च ।

यच्चोक्तम्—उत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च ज्ञानं सर्वं सत्यमिति तत्तुच्छम्—मिथ्यात्वेन सम्प्रतिपन्ने रञ्जुसर्पेऽपि भयकम्पाद्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनात्, उत्पत्तिदर्शनाच्च । नच ज्ञानमेव तत्रोत्पन्न-मर्थक्रियाकारि चेति वाच्यं, अन्यस्य निर्विषयज्ञानस्यैवाभावात् । नच मिथ्याविषयविषयकमेव तत्र ज्ञानं न निर्विषयमिति वाच्यं, किं तत्र मिथ्याविषयोस्ति, यद्वा नास्ति ? आद्ये- अज्ञातस्य नस्य कथं सत्त्वा, ब्रह्मभिन्नं सर्वं जातं सदेव सत्तालाभं भजते । अतएव जन्मानन्तरभावविकारत्वमस्तित्वमपि सन्नच्छने । द्वितीये कथमसत्त्वस्य ज्ञानविषयत्वम् । तस्मादुत्पद्यतएव रञ्जुसर्पस्तद्ज्ञानम् । अर्थक्रियाकारित्वं च न सर्पज्ञानस्य, किंतु ज्ञायमानसर्पस्यैव- घटादिविषयस्यैव जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वं, नतु घटादिज्ञानस्येति, तस्मात्त्वादिहापि । किंच यदुक्तमुत्पत्तिमत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं चेति द्वयं सत्यत्वप्रयोजकमिति, तदसत्—असत्यत्वप्रयोजकत्वादुद्धयस्य । अन्यथा उत्पत्तिरहितस्य निष्क्रियस्य च ब्रह्मणो भवेदसत्यत्वम् । नच ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यापि सत्यत्वे तदुभयं प्रयोजकमिति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यसत्यत्वात्- 'तत्सत्यम्'- 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः । नचार्तमित्यस्यासत्यमिति नार्थः, किंत्वनित्यमित्यर्थ इति वाच्यं, 'तत्सत्य'मिति सत्यपदप्रतियोगितया निर्दिष्टस्यार्तशब्दस्यासत्यवाचित्वात् । अन्यथा तन्नित्य-मतोऽन्यदार्तमित्येव श्रुत्याद्वेदः । सत्यस्यानित्यत्वं नित्यस्यासत्यत्वं च व्याहृतमिति प्रागेवोक्तम् । नच उत्पत्तिमतोर्थक्रियाकारिणश्च पारमार्थिकसत्यत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसत्यत्वमस्तीति वाच्यं, तथैव प्राति-भासिकसत्यत्वमप्यस्तीति सुदृच्येत् । नच यद्यदुत्पत्तिमदर्थक्रियाकारि च तत्तत्सर्वं व्यावहारिकसत्य-मित्युच्यते इति वाच्यं, रञ्जुसर्पादेरपि व्यावहारिकसत्यावापत्तेः । नच तत्र तदुभयं नास्तीति वाच्यं, तत्सत्त्वस्य स्थापितत्वादिति ।

ननु व्यावहारिकवस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वे सत्यमिति प्रातिभासिकवस्तुनो नार्थक्रियाकारित्वं, किंतु तद्ज्ञानस्यैव- नहि रञ्जुसर्पः कं चिद्दृशति, किंतु रञ्जुः सर्पभ्रमात्पुरुषो विभेति कम्पते विलसति चेति रञ्जुसर्पज्ञानमेव भयकम्पाद्यर्थक्रियाकारिती, मैवम्— यदि प्रातिभासिकज्ञानमर्थक्रियाकारि, तर्हि व्याव-हारिकज्ञानमप्यर्थक्रियाकार्येव—सर्पे सर्पज्ञानस्यापि भयकम्पादिहेतुत्वदर्शनात् । नच व्यावहारिकयो-र्विषयतद्ज्ञानयोर्द्वयोरप्यर्थक्रियाकारित्वं, प्रातिभासिकस्य तु ज्ञानस्यैवार्थक्रियाकारित्वं, न तु विषय-स्येति वाच्यं, प्रातिभासिकस्य स्वाप्नस्य सर्पगजनार्थज्ञादेर्दृशनवहनैर्मुहुनशुन्निवारणाद्यर्थक्रियाकारित्व-दर्शनात् । ह्युषो हि रक्षन्ते सर्पेण दष्टो रक्तं पश्यति, मूर्धा च प्रतिपद्यते, गर्जं चारुम्र प्रयाति, नारी च दभति, अन्नं च भुवत्वा तृप्यति- तस्मादर्थक्रियाकारित्वमस्यैव स्वाप्नस्य विषयज्ञातस्य ।

यदुक्तं सुदर्शनेन अविद्यमानो विषयो ज्ञानस्य न हेतुनयाऽपेक्षितः, किंतु विषयार्थैव- विद्य-मानस्तु हेतुतया विषयत्वाच्च । तस्मादविद्यमानस्य विषयस्य ज्ञानहेतुत्वायोगाद्दोष एव ज्ञानहेतुरिति तदुक्तम्— अविद्यमानविषयस्य ज्ञानहेतुत्वमिव ज्ञानविषयत्वमपि नास्त्येव- तद्यत्सति शशाङ्कप्रादेरपि ज्ञानविषयत्वं सन्नत्वात् । किंतु विद्यमानविषयस्यैव ज्ञानविषयत्वं ज्ञानहेतुत्ववत् । दोषस्तु विषयस्योत्पत्ति

प्रति हेतु - यथा प्रतिभासमानत्वं प्रति । नच दोषवशाद्विषयस्य जन्मनोप्यभ्युपगमे गौरवमिति वाच्यं, तदनभ्युपगमे विषयप्रतिभासस्यैवायोगात् । ननु भ्रान्तो हि भ्रान्त्यपगमे नात्र सर्प आसीत् किंतु केवलमहं सर्प इति भ्रान्त आसमिति प्रत्येति, ततश्च भ्रमकालेपि विषयस्यासत्त्वमेव निश्चीयत इति, मैवम्—नात्र सर्प आसीदिति निषेधस्य व्यावहारिकसर्प एव विषयो ननु प्रातिभासिक इति ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—सत्यभूतहस्त्याद्यालम्बनावच्छिन्नानि स्वप्ने हस्त्यारोहणादिज्ञानानि सत्यानीति, तदयुक्तम्—स्वाप्नज्ञानालम्बनहस्त्यादीना मिथ्यात्वस्य रामानुजेनैवोक्तत्वात् । नच स्वाप्नहस्त्यादीना मिथ्यात्वेपि तद्वत् ज्ञानालम्बनत्वं सत्यमिति वाच्यं, वक्ष्यापुरूपस्य मिथ्यात्वे सति किं तद्वत् सौन्दर्यं सत्यं भवेत् । नच रामानुजेन परमतमाश्रित्य मिथ्यात्वमभ्युपेत्य तयोक्तं स्वमतेन तु स्वाप्नापदार्था सत्या एवेति तदाशय इति वाच्यं, स्वाप्नार्थाना मिथ्यात्वस्य सार्वलौकिकत्वात् । नच लोकस्तत्र भ्रान्त इति वाच्यं, भ्रुत्यैव तस्योक्तत्वात् । 'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतिर्हि स्वप्नदशाया वस्तुतो रथाद्यभावं प्रतीतितस्तत्त्वं च प्रतिपादयति- तथाविधोद्धृतो मिथ्याभूतो रज्जुसर्पवत् । नच 'अथ रथान् रथपथसृजत' इति श्रुतेरीश्वर एव तत्सृष्टेति वाच्यं, निद्रादोषमहृताविद्याया एव तत्सृष्टत्वात् । ईश्वरसृष्ट्येपि व्यवहाराक्षमत्वेन शुक्तिरजतवत्स्वप्नरथादेर्मिथ्यात्वाच्च । नचार्थक्रियाकारित्वेन तदभिमतस्य प्रातिभासिकस्य वस्तुन कथं व्यवहाराक्षमत्वमिति वाच्यं, व्यवहाराक्षममर्प्यक्रियाकारि भवत्येवेति । यद्वस्तु प्रतीतिकाल एवास्ति ननु तत्पूर्वोत्तरकालयोस्तद्धि व्यवहाराक्षमम् । यत्तु कालत्रये तद्व्यवहाराक्षमम्- रजतं हि कटक्यादिवस्तुनिर्माणादिपर्यन्तमवतिष्ठत इति व्यवहाराक्षमम्- शुक्तिरजतं तु न तथेति व्यवहाराक्षमम् । एवं जाग्रता गृहपञ्चादयः पदार्था यावद्यवहारमवतिष्ठन्त इति व्यवहाराक्षमा, स्वाप्नास्तु न तथावतिष्ठन्त इति व्यवहाराक्षमा । तस्माच्छुक्तिरजतादिवत्स्वाप्नपदार्था मिथ्याभूता एव । नच शुक्तिरेव दोषवशाद्द्रव्याकारेण भातीति शुक्तिरजतस्यास्तु मिथ्यात्वं- स्वप्ने तु रथादय उद्भूता एव रथादिरूपेण भ्रान्तीति न तेषा मिथ्यात्वमिति वाच्यं, स्वप्नेपि घन्तकरणमेव जाग्रत्संस्कारवशात् निद्रादोषवशाच्च रथादिरूपेण भातीति तुल्यत्वात्, अन्तःकरणसंस्कारसहकृतापिदैव निद्रावशाद्द्रवादिरूपेण भातीति वा, अविद्यादिवशादात्मैव तथा भातीति वा सर्वथापि शुक्तिरजनसाम्यमेव स्वप्नरथादे । नचा-निर्वचनीयस्यातिवादिनस्तव नैतदुपपद्यत इति वाच्यं, अनिर्वचनीयस्य रजनस्य शुक्तातुल्यत्वेपि वस्तुन-शुक्तेरेव रजताकारेण मानम्- यथा मृदि घटस्योत्पन्नत्वेपि वस्तुनो मृद एव घटाकारेण मानं तद्वत् । नचैवं शुक्तावपूर्वं रजतमनुदितमित्यत्रैव तत्र मर्त पर्यवगन्तमिति वाच्यं, वस्तुनस्तौव भ्रान्त्या नूदितमिति नहि भ्रान्तिसिद्धोर्थो वस्तुनस्सिद्धो भवति । नच वस्तुनश्शुक्तिरपि भ्रान्तीति वाच्यं, इष्टावपि । नचैवं शुक्तिरजनसत्यरजनयोर्नास्ति विशेष इति वाच्यं, व्यावहारिकवस्तुसिद्धत्वभ्रान्तिसिद्धत्वमशुक्त-विशेषसत्त्वाद्द्रवजतशुक्तिरजनयोरिति । अयमभावः—वस्तुनस्सिद्धं, व्यवहारनस्सिद्धं, भ्रान्तिनस्सिद्धमिति त्रिविधं वस्तु- तत्र आद्यं ब्रह्म, द्वितीयं जगत्, तृतीयं शुक्तिरजतादिकं, स्वप्नरथादिकं चेति । तत्र वस्तुनस्सिद्धमजमेव । व्यवहारनस्सिद्धं तु ब्रह्मणि मादया जानम् । भ्रान्तिनस्सिद्धं तु मायामये वस्तुनि

पुनरपि दोषशङ्कातमिति । द्विविधमपीदं जातं वस्तु वस्तुनोऽजमेव—इति । तस्मादीधरसृष्टमपि भ्रान्तिसिद्धत्वात् स्वप्नं वस्तु शुक्तिरजतवन्मिथ्यैव । नचेश्वरासृष्टत्वाच्छुक्तिरजतं मिथ्यैव- स्वप्नं तु नेति वाच्यं, शुक्तिरजतस्यापीश्वरसृष्टत्वाभ्युपगमे बाधकाभावात् । नचेश्वरसत्यमेव सृजेन्न त्वसत्यं, सर्वशक्ति-त्वेनैन्द्रजालिकवत्त्राशक्तिकल्पनायोगादिति वाच्यं, सत्यं सृजतीत्यस्य वाक्यस्य व्याहनत्वात्—कालत्रय-वर्ति हि सत्यम्- सृष्टे प्रागस्तत्सत्यत्वायोगास्ततश्च सृष्टद्योगात् । नचेश्वरसृष्टे व्यावहारिकसत्यमिति वाच्यं, तथासति स्वप्नस्य जगत प्रातिभसिकसत्यस्येश्वरसृष्टत्वासिद्धे । नच स्वप्नजगद्व्यावहारिक-सत्यमिति वाच्यं, तस्य व्यवहाराक्षमत्वेन व्यावहारिकसत्यत्वायोगात् । नहि स्वप्नलब्धया नार्या कोपि गृहमेधी भवति । तथासति जाग्रति तस्य पुनर्विवाहार्थमुद्यमयोगादिति ।

यदुक्तमत्राधिता हि बुद्धिरसत्यैवेति रामानुजेन तदुक्तमेव—चैतन्यरूपाया अनधितदुद्धे-रसत्यत्वात् । नचाबाधितं स्वप्नज्ञानं सत्यमेवेति वाच्यं, विशेषणासिद्धे । जाग्रद्ज्ञानेन हि स्वप्नज्ञानं बाध्यते । नच जाग्रद्ज्ञानेन स्वप्नविषयस्यैव बाधो न स्वप्नज्ञानस्येति वाच्यं, मम शिरश्छिन्नमिति स्वप्नज्ञानमयं जाग्रत्कालिकशिरोदर्शनेन बाधितत्वात् । नच तत्रापि छिन्नं शिर एव बाधितमिति वाच्यं, भिन्नशिरसो ज्ञानात्प्रागेव निवृत्तत्वात् । निद्रापगमसमकाले हि छिन्नशिरसो निवृत्तिः, तत पश्चात्तु अच्छिन्नशिरसो दर्शनमिति । जाग्रत्यपि ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानेनाहं मनुष्य इत्यादि भ्रान्तज्ञानस्य बाधितत्वं दृश्यत एवेति प्रमाज्ञानेन भ्रमज्ञानं बाध्यत एव । स्वप्नज्ञानं च भ्रम एवेति कथं तस्यानाधितत्वम् । तस्माद्यावद्यवहारमबाधितत्वात्प्रमैव सत्या । एतेन विप्रतिपत्तास्त्वेपि प्रत्यया यथार्था - प्रत्ययत्वा-त्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानं परोक्तं प्रयुक्तम् । यथामृतार्थविषयत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । रजते रजतप्रत्ययो यथार्थं, यथामृतार्थविषयत्वाद्वातिरेकेण शुक्तौ रजतप्रत्ययवदिति । शुक्तौ रजतप्रत्ययोऽयथार्थं अयथा-मृतार्थविषयत्वाद्वातिरेकेण रजते रजतप्रत्ययवदिति च ।

अथ यथार्थरूप्यातिवादी प्रत्ययतिष्ठते—

ननु शुक्तौ रजतसत्त्वात्प्रत्ययोपि यथामृतार्थविषयत्वाद्यथार्थं एवेति, मैत्रम्—शुक्तौ रजना-भावात् तत्सत्त्वे शुक्तिज्ञानेन रजतबाधयोगात्- शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानस्यैवाभ्रमत्वेन नेदं रजन-मिति ज्ञानस्य भ्रममृतस्य तद्बाधकत्वायोगात्- कटकाद्यर्थं रजतार्थिनं पुरुषस्य शुक्तिग्रहणप्रसङ्गाच्च । ज्ञानमात्रस्य यथामृतार्थविषयत्वे शुक्ताविदं रजतमिति नेदं रजतमिति च विरुद्धयोर्द्वयोर्ज्ञानयोस्तस्यैव यथामृतार्थविषयत्वलक्षणं कथं भवेत् ।

ननु शुक्तौ शुक्त्यवयवा रजतावयवाश्च सन्ति । तत्र शुक्त्यवयवाभिप्रायेण शुक्तिरियं न रजन-मिति, रजतावयवाभिप्रायेण रजनमिति च प्रतीतिद्वयं सत्यमेव जायते, मैत्रम्—अन्यमिन्द्रन्यावयवमिथ्य-त्ययोगात् । नच प्रदेशभेदेन तद्योग इति वाच्यं, एकस्यामेव शुक्तावत्र शुक्त्यवयवास्सन्ति- अत्र तु रजना-वयवा इति कल्पनम्यायुक्तत्वात्प्रमाणत्वाद्दनुमत्विरुद्धत्वाच्च । अग्नौ शुक्तौ निक्षिप्ताया सत्या शुक्त्य-वयवमयं भस्मीभूतत्वे सति रजतावयवानामभस्मीभूतत्वेन त्रयीभावापत्तेश्च । नच शुक्तौ निवर्तनं रजनं न

प्रसिद्धरजततुल्यं, किंतु तद्विरक्षणमेवेति वाच्यं, तथासत्यनिर्वचनीयस्यातिप्रसङ्गात् । नच तव मते शुक्तावपूर्वं रजतमुत्पन्नं सद्गतं न त्वनुत्पन्नं, मम मते त्वनुत्पन्नमपि वर्तत इति भेद इति वाच्यं, अनुत्पन्नस्य रजतस्य शशशुद्धस्येव तत्र स्थित्ययोगात् । नचोत्पत्तेः प्रागपि तदस्तीत्यभिप्रायेणानुत्पन्न-मस्तीत्युक्तमिति वाच्यं, उत्पत्तेः प्रागपि तत्सत्त्वे तदुत्पत्तिवैयर्थ्यात् । नचामिच्यकिमात्रमेवोत्पत्तिरिति वाच्यं, सत एव वस्तुनोऽनभिम्यक्तस्य याऽभिव्यक्तिरभ्युपेता सापि किमुत्पत्तेः प्रागस्ति ? उत नास्ति ! अथे- उत्पत्त्ययोगः, द्वितीये त्वसत्कार्यवादापत्तिरिति । तस्मात्सत्त्व्यातिवादोऽयुक्त एव । नच तव मतेपि शुक्तौ रजतावयवाभावात्कथं रजतोत्वविरिति वाच्यं, लोकसिद्धसामग्रीविलक्षणैव सामग्री प्राति-भासिककार्यस्येति । तस्माद्भ्रमज्ञानं तद्विषयश्चेत्युभयं मिथ्यैव वाचितत्वादिति—संक्षेपः । ननु असत्याच्छास्त्रात्सत्यस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्तिरित्यत्र स्वप्रज्ञानाच्छुभाशुभप्रतिपत्तिर्द्विष्टान्ततयोपन्याता त्वया- न तद्युक्तं शुभाशुभयोस्तव मते मिथ्यात्वान्ममते स्वप्रज्ञानस्य सत्यत्वाच्चेति, मैवम्—मम मते व्यवहार-दशायां शुभाशुभयोस्सत्यत्वादिति ।

वस्तुतस्तु सत्यं ब्रह्म शास्त्रात् ज्ञायते सत्यत्वादेव, यद्धि ज्ञायते तदसत्यमेव, यथा शुक्तिरजत-मिति । किंच नित्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्म न ज्ञायते- नक्षपरोक्षः पटः पुनर्ज्ञायते । नच न ब्रह्म नित्यापरोक्षमिति वाच्यं, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः । अपि च यद्साक्षाद्ब्रह्म जिज्ञासति स आत्मैव ब्रह्मेति न ब्रह्म ज्ञायते- कर्मकर्मभावविरोधात् । नचैवं ज्ञातृत्वमात्मन आगतमिति वाच्यं, यावद्यवहारं तस्य तदागमन-स्येष्टत्वात् । वस्तुतस्तु ज्ञानमेवात्मा ज्ञातुरात्मनस्स्वरूपं ज्ञानमेवेति । नचैवं शालं व्यर्थमिति वाच्यं, अनात्मस्वात्माभिमाननिरसनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । नच सत्याभिमाननिरसनप्रसत्यशास्त्रस्य कथमिति वाच्यं, अभिमानस्यासत्यत्वात् । अनाद्यविय्याकामकर्मादिदोषजन्योद्धन, तन्मन्यात्माभिमान, पुरुषस्य । नच कथं स्पष्टिमन्नप्यन्य इति भ्रम इति वाच्यं, स्वप्ने तथा दर्शनात् । नच दृष्टोप्यनुपपन्न एवेति वाच्यं, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायात् । अनुपपन्नत्वं च भ्रमस्य युक्तमेव, उपपन्नस्य भ्रमत्वायोगात् । मयायां सर्वानुपपन्नार्थोपत्तिसम्भवाच्चेति । तस्मादसत्यात्सत्याद्ब्रह्म नास्ति सत्यस्य प्रतिपत्तिः । अतएव सत्योऽनन्यसिद्ध आत्मेति—सिद्धान्तः ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन सत्यैव रेखाया सत्यमैव वर्णस्य प्रतिपत्तिरिति तदसत्—अ इत्येकस्यैव वर्णस्य बहुषु लिपिषु बहुधो व्यञ्जकरेखास्सन्ति- ताश्च परस्परं ध्याद्वा इत्यसत्त्वा एव । अ इति वर्णस्तु सर्वत्रैक एवेत्य-याद्वात्सत्यस्य इति । यद्यपि रेखात्वं सर्वत्रानुवर्तमानत्वादसत्यं तथापि रेखाकारविशेषो व्यावर्तमानत्वादसत्य एव । नचैवमकारादिवर्णा अपि परस्परं ध्यावर्तमानत्वादसत्या वर्णत्वन्वव्यावर्त-मानत्वात्सत्यमिति वाच्यं, इष्टापत्ते- वर्णदृष्ट्या ह्यसत्या रेखेत्युत्पत्तेः, किंच वर्णदृष्ट्यात्मक एव न तु रेखात्मक इति कृत्वा रेखायां वर्णबुद्धिरतिरिक्तस्तद्बुद्धित्वाद्भ्रम एवेति वर्णबुद्धिविषयत्वेनासत्यैव रेखा, रेखात्वरूपेण तु सत्या- रेखायां रेखाबुद्धेः प्रमात्वात् । नचैवं शुक्तौ रजनबुद्धेर्भ्रमत्वात्तद्विषयत्वेन शुक्तिरप्यसत्यैवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः- शुक्तिबुद्ध्या गृहीतैव शुक्तिस्सत्या रजतबुद्ध्या गृहीता तु शुक्ति-

रसस्यैव । अत एव शुक्ताविदं रजनमिति प्रत्ययस्य भ्रमत्वम् । नच रजनभ्रमकाले शुक्तिरतिनसो नास्तीति वाच्यं, तद्वदिदापि अकारादिर्गणभ्रमकाले रेखापतिभासो न भवेवेति । हन्तर्नाहिं शुक्तिर-
 द्वैलैव सत्या तत्रोत्पन्नरजनवद्गण एवासत्य इति प्राप्तं, मेरम्—शब्दात्मको वर्णस्तत्र एव रेखात्मक-
 स्त्वसत्य इति । यथा शुक्तिरनतस्यासत्यत्वेपि कान्नाचरणगणनरनस्य सत्यत्वं तद्वद्वेद्यागतर्णस्यासत्य-
 त्वेपि ध्वनिगणनर्णस्य सत्यत्वमिति । एतेन रेखा सत्या वर्णश्च सत्य रेखाया वर्णपुद्धिस्त्वसत्या सत्या-
 विषयश्च न रेखा नापि वर्ण, किंतु रेखाजामुत्पन्नोऽपूर्वशुक्तिरननादितुन्य प्रगतिभासिको वर्ण एवमस्य
 इति—सिद्धम् । नचैव रेखाऽनत्येति वर्णस्तस्य इति च कथमुक्तमिति वाच्यं, रेखात्वानर्णत्व निश्च-
 र्वद्वेद्याऽसत्येति ध्वन्यात्मकवर्णस्य सत्यत्वाद्गर्णस्तस्य इति चोक्तमिति । यद्वा रेखायाम् सत्यत्वेपि तत्रो-
 त्पन्नाया असत्याया एव वर्णबुद्धेर्वर्णप्रतिपत्तिहेतुत्वमित्यसत्या सत्यप्रतिपत्तिरित्यनाथं समीचीन एव
 दृष्टान्तः । नच रेखाया वर्णबुद्धिस्त्वसत्यैवेति वाच्यं, अतर्हिमसद्बुद्धेर्भ्रमत्वेनासत्यत्वात् । अथ वा रेखा
 सत्यैव, तत्र वर्णबुद्धिस्त्वसत्या, तथाच असत्यात्मकप्रतिपत्ति कथमित्यत्र यथा सत्यादमत्यप्रतिपत्ति-
 स्तथेत्युत्तरम् । कथं पुनस्तस्य दसत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र रेखातो वर्णप्रतिपत्तिर्विष्ण्वान्तत्वेनोदाहर्तव्येति । एवं
 थमि व्यञ्जकरेणया व्यञ्जकवर्णस्य च विषयसत्तास्त्वमेव गम्यमगोरिति न ऋद्धिदोषः । ननु
 रेखा वर्णयोर्द्वयोपि व्यावहारिकत्वेन समसत्ताकत्वमेवेति चेन्मैरम् — रेखाबुद्धिर्गणबुद्धयोर्मन्यताया
 अन्यतरया बाधत्तमसत्ताकत्वाभावात् । यदा रेखाया वर्णपुद्धिस्तदा न रेखाबुद्धिर्गणपु रेखाबुद्धिस्तदा
 न वर्णबुद्धिरिति युगपद्बुद्धिद्वयसामान धिकरणभावात् । नच रेखायामिति जानतोपि तत्र वर्णपुद्धि-
 र्भवतीति नान्यनबुद्धिबाध इति वाच्यं, अन्यतरबुद्धिबाधेऽप्यनतरनियतनापेक्षितेति । युक्तिरेति
 ज नतोपि मृदि घटबुद्धौ भ्रमत्वमपि घटस्यास्ति हि बाधः । कथमयथा 'शुक्तिरेवेव सायमिति शुक्ति-
 र्हावघेन । वस्तुतस्तु — मृद एव घटात्मना परिणतत्वात् न्युत्पुद्धिघटपुद्धयोर्गुणस्यमानाधिररूपे
 सम्भवत्यपि रेखाया वर्णात्मना परिणतत्वाभावात् रेखापुद्धिर्गणबुद्धयोर्मन्यता । नच रेखायामिति वर्णात्मना
 परिणतेति वाच्यं, वर्णस्य ध्वन्यात्मकत्वद्वेद्यायाश्च नीलादिस्थात्वस्त्वत् । अतएव हि वर्णदशाया
 प्रत्यक्षविषयो रेखा तु बाधुपमत्त्वधियय । मृदघटयोस्तु द्वयोरपि चानुपलभ्येति न नदृष्टान्त इदं
 मचारणीय । तन्म द्वितोऽन्यत्राद्यशोर्भित्तम्बन्धयो रेखावर्णयोर्मन्यत्त्वोरिव परिणामपरिणामिभावा-
 योगात् समसत्ताकत्वम्—इति ।

ननु रेखा किं विषयनर्तनाया वर्णातिपक्षेणायमूर्त, ज्ञानविषयनर्तनाया । अथ रेखा-
 त्मनेन वर्णात्मनापि रेखा सत्यैव । द्वितीये त्कम्पा एव रेखायामर्णमिति सत्पुण्यं रजनि
 रामानुजः, तन्मन्दम् — रेखाविशेषोऽविषयानर्तनविशेषात्मना वर्णविशेषमतिरनुपादयन्नेति द्वितीय
 कल्पस्यैवाश्रयत्वात् । नचैतद्वैचित्र्येण एवद्वैविधियेपदतिरनुपादय इति कथं विन्न इति वाच्यं, कथं
 शब्द एतदर्थप्रतिपादक इति नियमस्य कथा निश्चिन्त्येति । नच लोकादरागणनं चिरिति वाच्यं,
 तथैव स्यात्प्रति । नचैव रेखायामर्णमनेन्य न मन्वयत्कल्पनात् न नतिरिति वाच्यं, तदुक्तम्

व्यावहारिकसत्यत्वेपि रेखाया वर्णात्मकत्वं नास्त्येवेति वर्णात्मना रेखा क्षसत्या—इति । नहि संकेत-
वशादप्यतद्वस्तु तद्वस्तु भवति—येन रेखाया वर्णात्मता भवेत्सत्या । नहि सांकेतिकाप्यनर्हिमस्तद्वुद्धिः
प्रमा भवति- येन तद्विषयो वस्तु सत्यं स्यात् । अर्चं ब्रह्मेत्युपासनायामप्येव ब्रह्मबुद्धिराहिता हि अम
एव- आहार्यत्वात् । अनाहार्या हि बुद्धिस्तस्या । तस्माद्रेखायां वर्णबुद्धिराहार्यत्वादसत्यैवेति वर्णात्मना
गृह्यमाणा रेखाप्यसत्यैव ।

यदुक्तं रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिस्तादृश्यनिबन्धना- सादृश्यं च सत्यमेवेति, तदपि मन्दम्—
अचेतनरेखागवये चेतनगवयबुद्धेरसत्यत्वात् । अतस्मिंस्तद्वुद्धिर्हि सा । यदि तु रेखागवये गवय-
सादृशोयमिति बुद्धिस्त्यातर्हि सत्यसादृश्यनिबन्धना सा बुद्धिस्तस्या भवेत्, न तु भवति- किंतु गवय इत्येव
बुद्धिर्भवतीति । किञ्च भेदवत्सादृश्यमपि दुर्निरूपत्वान्मिथ्यैव- सति सादृश्ये तेनायं सदृश इति
प्रतीतिः, सत्यां च प्रतीतौ सादृश्यमित्यन्योन्याश्रयात् । सादृश्यं च भेदनिबन्धनं, भेदश्च दुर्निरूप इति
भेदमूलकत्वाच्च सादृश्यं मिथ्या । नच भेदस्तुनिरूप इति वाच्यं, सति घटपटयोर्भेदे घटः पटाद्विन्न
इति प्रतीतिः, सत्यां च प्रतीतौ घटपटभेद इत्यन्योन्याश्रयात् । नच भेदिनौ घटपटौ तद्वेदं च चक्षु-
गृह्णातीति चाक्षुषप्रत्यक्षविषयस्य भेदस्य कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, रूपस्य रूपवद्द्रव्यस्य च चक्षुर्ग्राह-
त्वेन भेदस्य तद्ग्राह्यत्वाभावात् । नहि भेदो रूपं रूपवद्द्रव्यं वा, नापि श्रोत्रादिविषयो भेदः- भेदस्य
शब्दत्वाद्यभावात् । नापि सुखवन्मानसप्रत्यक्षविषयः- मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । नच घटः पटाद्विन्नो
द्वयोराकारभेदसत्त्वादित्यनुमानेन भेदो गृह्यत इति वाच्यं, आकारयोरपि भेदासिद्धेः । ईदृशानुमाना-
नप्रतारपि भेदज्ञानसम्भवाच्च । नच शास्त्राद्वेदसिद्धिरिति वाच्यं, शास्त्रविदो भेदज्ञानायोगाच्च । सर्व-
जनीनभेदप्रतिपादकत्वे शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेश्च—अनधिगतार्थप्रतिपादकत्वेन हि शास्त्रं प्रमाणं भवति ।
एतेन परमते शास्त्रस्याप्रामाण्यं सिद्धम् । नच विशिष्टाद्वैतस्यानधिगतत्वेन तद्बोधकं शास्त्रं प्रमाण-
मेवेति वाच्यं, शास्त्रे कापि विशिष्टाद्वैतपरस्यैवादर्शनात् । विशिष्टयोरद्वैतायोगेन अद्वैतस्य विशिष्टत्वा-
योगेन च विशिष्टाद्वैतपदार्थासिद्धेः । प्रपञ्चितमेतन्मया सिद्धान्तसिन्धौ । ननु सर्वजनीनस्य भेदस्य
कथमपलाप इति चेन्नैवम्—न वयं भेदं शशशृङ्गबुद्ध्या वदामः, येनानुभवविरोधस्यैव- किन्तु शुक्ति-
रजतबन्निध्येति ब्रूमः, ततो नानुभवविरोधः । यद्धि अनुभूयते विचारं च न क्षमते तद्वस्तु हि मिथ्या ।
नचैवं भेदस्य मिथ्यात्वेपि भेदिनोर्घटपटयोः कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, भेदस्य मिथ्यात्वे तद्वानपि
मिथ्यैवेति । वन्ध्यापुत्रवत्शुक्तोपि मिथ्यैव खलु । तस्माद्वेदमूलं सादृश्यं च मिथ्यैव । तस्मादसत्या-
देव रेखागवयनिष्ठात्सादृश्यास्तस्यगवयप्रतिपत्तिरिति तद्दृष्टान्तेन चासत्याच्छास्त्रास्तस्यब्रह्मप्रतिपत्तिस्तस्य-
पादैवेति—संक्षेपः ।

ब्रह्मणः मिथ्यात्वाशङ्कानिरासः ।

यदप्युक्तं रामानुजेन—मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्य ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं,
यथा घूमबुद्ध्या गृहीतवाप्यज्ज्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वं तद्वदिति, तदेत-

त्प्रत्युक्तमेव पूर्वं ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वाभावप्रतिपादनेन- मिथ्याभूतस्यापि भ्रमज्ञानस्यैव विषयो मिथ्या न तु प्रमाज्ञानस्येति वचनेन च । नच घटादिज्ञानमपि भ्रमेवेति वाच्यं, वस्तुतस्तस्यापि भ्रमत्वमेवेति । अवाधितार्थविषयकं हि ज्ञानं प्रमा ब्रह्मभिन्नं च बाधितार्थ एवेति । नचैवं घटादिज्ञानस्य कथं प्रमात्वमिति वाच्यं, यावद्वाक्यहारं घटादेरवाधितत्वेन तदज्ञानस्य प्रमात्वमिति । एतेन धूमजन्त्याग्निज्ञानस्य प्रमात्वेन तद्विषयान्तेरमिथ्यात्वेपि बाष्पजन्त्याग्निज्ञानस्याप्रमात्वेन तद्विषयान्तेर्मिथ्यात्वमेवेति—सिद्धम् । ननु शालजन्त्यं ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं किं मिथ्या ? उत सत्यम् ? आद्ये नाहं ब्रवेति ज्ञानस्य सत्यत्वमागतम् । द्वितीये- तेनैव ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वं ब्रह्मभिन्नं मिथ्येति स्वप्रतिज्ञाभङ्गश्चेत्यादिकं प्राप्तं, मैवम्—ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानस्य मिथ्यात्वेपि प्रमात्वाच्चाहं ब्रवेति ज्ञानमसत्यमेव भ्रमत्वादिति । नच मिथ्याज्ञानस्य कथं सत्यत्वं सत्यं हिमिथ्येति वाच्यं, वस्तुतो सत्यत्वेन मिथ्याभूतमपि प्रमाज्ञानं व्यवहारतत्सत्यमेवेति । तस्माद्ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्यैवेति निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्यम्- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्य'मिति श्रुतेः ।

ननु वस्तुतो मिथ्याभूतमपि ब्रह्माहमिति ज्ञानं व्यवहारकाले ज्ञानेन केनाप्यवाधितत्वात्सत्यमिति यदुक्तं तदयुक्तम्—शून्यमिति ज्ञानेन तस्य बाधितत्वादिति रामानुज, तत्तुच्छम्—भेदवादमिष शून्यवादमपि बाधित्वैव ब्रह्माहमिति ज्ञानस्य जातत्वात् । नच कथं- 'असद्वा इदमप आसी'दिति श्रुतिसिद्धस्य शून्यवादस्य बाधितत्वमिति वाच्यं, 'असत्त्वे स भवति असद्भवेति वेद'चेदिति श्रुत्यैव शून्यवादस्य दूषितत्वात् । 'अस्ति ब्रमेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु'रिति- श्रुत्यैव भ्रमवादस्य स्तुतत्वाच्च । किंच किं शून्यमस्ति उत नास्ति ? नाद्य- शून्यस्य सत्ताऽयोगाच्छून्यत्वं । द्वितीये- कथं शून्यवादसिद्धिः, शून्यस्यैवासत्त्वादिति । अपिच यश्शून्यवादी स किमिति, उत न ? आद्ये- कथं शून्यवादसिद्धिः । द्वितीयेपि वादिन एवाभावे कथं वादसिद्धिः ? नचायं दोषस्तव मतेपि परसति- किं ब्रह्मवाद्यस्ति उत नास्ति ? आद्ये कथं निर्विशेषब्रह्मसिद्धिर्वक्तुस्सत्त्वात् । द्वितीये- वादिन एवाभावे कथं वादसिद्धिरिति- इति वाच्यं, व्यवहारतो ब्रह्मवाद्यन्तीति वादसिद्धिः, वस्तुतो ब्रह्मवादी नान्तीति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । नच कथं (वाभावम्बन्धे इति वाच्यं, ब्रह्मरूपेण स्वस्य सद्भावेन स्वामावाभावात् । तस्मात्स्वस्यैव ब्रह्मत्वात्सत्त्वाच्च न शून्यवादसिद्धिर्नापि ब्रह्मवादासिद्धिरिति न शून्यदोषेन ब्रह्मदोषस्य बाध ।

ननु शो॥ वेदोऽनृतो बुद्धरत्नागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चातृत्तम् । बोद्धोऽनृतो बुद्धि-फले तथाऽनृतो यूयं च बौद्धाश्च समानसम्पदः ॥' इति, मैवम्—व्यवहारदशायामम्बन्धते- वेदस्य च, तस्यामाप्यं च सत्यं, बोद्धा च सत्यं, बुद्धिश्च सत्या, फलं च सत्यमिति बौद्धानामस्माकं च महद्वैषम्यमिति । प्रत्यु- शो॥ आत्माहमर्थस्स च देह एव प्रमाणनवागम एव भाति । वेदोऽप्रमार्णं नच मुद्ग-चिचिर्दुर्मं च बौद्धाश्च समानसम्पदः ॥' अद्वैतस्य सूत्रदेहस्यैवात्मत्वात्सुखानादेह एवात्मा । पाशारात्रागमस्यैव प्रवृत्तप्रमाणत्वात्सुखमभैन्मन्ते वेदाप्रानाप्यस्य तिष्ठन् । 'चतुर्षु वेदेत्यिदं श्रेयोऽनृतम्'.

शाण्डिल्य इदमधीतवानिति तद्वचनात् । चिच्छैतन्यं ब्रह्म । यदुक्तं अहं ब्रह्मेति ज्ञानमपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तमिति तदसत्—वेदान्तमूलत्वेन तस्याभ्रान्तिमूलत्वात् । नचाध्यामूलत्वेन तस्य भ्रान्तिमूलत्वेन मिनित्राचर्यं, अध्यामूलत्वेन भ्रान्तिमूलमपि ब्रह्मज्ञानं तस्मिन्तदुच्चित्त्वेनाभ्रान्तित्वात्प्रमैवेत्युक्तत्वात् । तस्मात्प्रम, जनकत्वेन वेदान्तशास्त्रमेव प्रमाणम् । अन्यानि तु प्रमाणाभासा एवेति । यदुक्तं विपश्चत्यत्वं दुर्वचं सञ्चतद्राम्युपेनस्य ब्रह्मण्य प्रमाणविपश्चत्यत्वं अभ्युपगमादिति सुदर्शनेन, तन्मन्दम्—वस्तुतः प्रमाणाविपश्चेति ब्रह्मणि व्यवहारतः कल्पितस्य प्रमाणविपश्चत्यस्य सत्यत्वत् । विपश्चत्य प्रमाणस्य प्रमेयस्य प्रमातुश्च न वस्तुतस्तत्त्वं हि दुर्वचं, व्यवहारतस्तु सर्वं सुवचमेवेति । यदुक्तं शास्त्रं न प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादनक्षनमिति, तदसत्—प्रत्यक्षेण सूर्यमण्डलं वृश्माण्डलाय दृश्यते, शास्त्रेण तु भूमण्डलदधिकं प्रतिपाद्यते, तत्र किं शास्त्रेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? तथा प्रत्यक्षेण जीवस्य लोकान्तरगमनं न दृश्यते शास्त्रेण तु प्रतिपाद्यते तत्र किं शास्त्रेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? प्रत्यक्षेण परलोको नोपलभ्यते, शास्त्रेण तु प्रतिपाद्यते तत्र किं शास्त्रेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? प्रत्यक्षेण जले गन्धो दृश्यते, शास्त्रेण तु पृथिव्येव गन्धवतीत्युच्यते—तत्र किं शास्त्रेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? प्रत्यक्षेण गगनं नीलं दृश्यते, शास्त्रेण तु नीरूपमित्युच्यते—तत्र किं प्रत्यक्षस्य शास्त्रेण न बाधः ? अज्ञस्य स्थूलोहमिति प्रत्यक्षं वर्तते शास्त्रेण तु न त्वं स्थूलं चित्तु देह एवेत्युच्यते तत्र तु शास्त्रेण किं प्रत्यक्षस्य न बाधः ? भ्रान्तस्य रज्जौ सर्पप्रत्यक्षं वर्तते—आत्मेन तु नायं सर्पं चित्तु रज्जुरित्युच्यते तत्र किं शब्देन प्रत्यक्षस्य न बाधः ? नच भ्रम प्रत्यक्षस्यैव शास्त्रेण बाधो ननु प्रमाप्रत्यक्षस्येति वाच्यं, तथासति द्वैतप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वेन शास्त्रेण तस्य बाधस्यादेवेति । नच द्वैतप्रत्यक्षं न भ्रम इति वाच्यं, रज्जुसर्पप्रत्यक्षस्य रज्जुप्रत्यक्षेणैव द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतप्रत्यक्षेण बाधितत्वेन भ्रमत्वादिति । नचाद्वैतप्रत्यक्षं शून्यप्रत्यक्षेण बाधितमिति भ्रम एवेति वाच्यं, किं शून्यप्रत्यक्षं कस्यापि जातमुत न ? आद्ये यम्य तज्जात तस्य सत्त्वात्कथं शून्यसिद्धिः । द्वितीये—अज्ञातस्य तस्य कथमभ्युपगमः । नचाद्वैतप्रत्यक्षं कस्यापि जातमुत न ? आद्ये यम्य जातं तस्य सत्त्वात्कथं महैतसिद्धिः । द्वितीये—कथमज्ञातस्य तस्याभ्युपगम इति वाच्यं, यस्याद्वैतप्रत्यक्षं जातं तस्यैवाद्वैतत्वादिनि । नच जातेन तेन प्रत्यक्षेण तस्य महैतत्वमेवेति वाच्यं, जातस्य तस्य मिथ्यात्वात्कथं इति वाच्यमित्युक्तम् । नचाद्वैतप्रत्यक्षं कस्यपि न भवतीति वाच्यं, सत्यप्रतिबन्धे श्रवणादौ साधने च साध्यस्य तस्यानुदयायोगात् । नच मम न भवतीति वाच्यं, तत्र प्रतिबन्धसत्त्वात्तदनुदयः । नच तवापि न भवतीति वाच्यं, परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात् । तस्माद्विद्वत्प्रत्यक्षविरुद्ध एवार्थं शास्त्रोक्तद्वैतवाद इति न शास्त्रप्रत्यक्षयोर्बाधबाधकभावशास्त्राणि ॥

वेदान्तशास्त्रं न निर्विशेषप्रतिपादकमिति रामानुजमतं—तन्निराकरणम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—वेदान्तशास्त्रमपि न निर्विशेषप्रतिपादनपरं—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिपादनमुखेन सत्त्वव्यवाच्यस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञाना सर्वशक्तियोगात्सर्व-सत्त्वत्वत् २६-२२२६ सर्वार्थात् २२६ सर्वनिमित्तमन्वित्याद्येवपस्याणमुपविदिष्टा इत्यस्य जगतस्तदाम-

कता च प्रतिपाद्यु एवंभूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात्मकरणस्य— इति, तदसत्— व्यवहारदशायामेव ब्रह्मण्युक्तगुणसद्भावो न परमार्थदशायामिति । वस्तुतो निर्गुणत्वादेव ब्रह्मणः- श्लो॥ 'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय । कथं चरन्ति श्रुतयस्साक्षात्सदसत परे' इति प्रश्नस्य- श्लो॥ 'श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतस्त्रिरसनेन भवन्निधना' इति दत्तमुचरं भागवते । कथमन्यथा सकलकल्याणगुणपरिपूर्णे ब्रह्मणि श्रुतय कथं चरन्तीति प्रश्नस्तथात् । कथं वा असन्निरसनेन भवन्निधना इत्युचरमपि भवेत् । 'नेति नेतीत्येष आदेश' इति निषेधविधया ब्रह्मापत्तिश्च कथं श्रुत्योपदिश्येत— 'न नामरूपे गुणकर्म एव वा । निषेधशेषो जयनादशेष' इति च व्यासेन कथमुच्येत ' तादृशगुणवद्ब्रह्मात्मकत्वं च निर्गुणस्य जीवस्य कथं सम्भवेत् । 'यो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा स' हेति वाङ्मनसागोचरस्य ब्रह्मण कथं सच्छब्दवाच्यत्वं भवेत् । सति च सच्छब्दवाच्यत्वे- 'नाय गुण कर्म न सवचास' इति भागवते ब्रह्मणसच्छब्दवाच्यत्वं कथं प्रतिपिध्येत ? 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि न सत्-त्वासदुच्यते' इति भगवता च कथं गीतम् । सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि श्रुत्यप्रवृत्तिश्च कथं सम्भाविता । ब्रह्मणो वाङ्मनसविषयत्वे 'श्लो॥ यच्चिरिक्त वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसोत यस्य । माभूत्स्वरूपं गुणरूपवृद्धितं स वै गुणापायत्रिसर्गलक्षण' इति कथमुच्येत व्यासेन ? अथ एकत्रिज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञानमपि तव मते नोपपद्यते— प्रकृतिपुरुषयोर्ज्ञानभिन्नत्वेन ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानासिद्धिः ।

नच प्रकृतिपुरुषशरीरकब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, प्रकृतिपुरुषप्रत्ययविषयक-तद्ज्ञानस्यैकविज्ञानत्वाभावात् । नच विशिष्टं ब्रह्मैकमेवेति वाच्यं, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणविशेष्य-ज्ञानद्वयाधीनत्वेन विशिष्टब्रह्मज्ञानस्यैकविज्ञानत्वाभावात् । नच जगतो ब्रह्मपरिणामत्वाद्ब्रह्मज्ञानाज्जग-दज्ञानमिति वाच्यं, किं प्रकृतिर्ब्रह्मण परिणाम, यद्वा आकाशादिकं, अथवा पुरुष ? नाय - ब्रह्म-वदनाद्यनन्तस्य नित्यस्य प्रकृतिद्रव्यस्य ब्रह्मपरिणामत्वायोगात् । न द्वितीय - तस्य प्रकृतिकार्यत्वेन प्रकृतिपरिणामत्वत् । न तृतीय - अनादेरनन्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मपरिणामत्वायोगात् । एवं परिणामित्वे च ब्रह्मणोऽनित्यत्वमेव भवेत् । यत्परिणमते तद्धि विकारित्वादनित्यं मृद्वत् । नच सर्वस्य ब्रह्मशरी-रत्वाद्ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, मृद्वृष्टदृष्टान्तानुरोधादस्मार्थस्य न हि मृद्वन्तद्विकारो घटादि-शरीरम्— किंच शरीरभूतस्य सर्वस्य शरीरभूतज्ञानप्रकृतिकत्वेन ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानं च न सम्भवति । प्रत्युत सर्वज्ञानादेव तच्छरीरकब्रह्मज्ञानसिद्धिः । अपिच अचेतनवर्गस्य ब्रह्मशरीरत्वेऽपि चेतनस्य ब्रह्मशरी-रत्वमुक्तं ब्रह्माशक्तवक्ष्यते, 'ममैवाशो जीवदोक' इति गीतावचनात्- 'अंशो नानान्यपदेशा'दिति सूत्राच्च । नचाशिनोऽशरीरमिति वाच्यं, अंशिन पटस्य तन्तुरंशो हि शरीरं न भवति । नचाशी रंशे एव तिष्ठति, पटस्य तन्ताद्येव स्थितिदर्शनादतोऽंशो ब्रह्म जीवंशे तिष्ठतीति जीवदशरीरं ब्रह्म इति वाच्यं, तथासति अंशान्तिरिक्ताश्याभावाज्जीवान्तिरिक्तं ब्रह्म नाम्नेयमिति पटवद्ब्रह्मणो सत्यत्वमेव भवेत् । तन्तुवत्पटोऽपि सत्य एवेति दुरामष्टे च पटस्य तन्तुकार्यत्वनिव जीवकार्यत्वं ब्रह्म म्यात् । ब्रह्मज्ञाना-ज्जीवानां संसारित्वेन च तदंशुक्तं ब्रह्म जीवापेक्षयात्यधिकमिति भवेत् । साशत्ये च ब्रह्माम्मक्य-

त्वेनानित्यत्वं भवेन्निरवयवत्वे च निरंशत्वमेव भवेत् । अस्मन्मते त्वंशांशिभावो जीवब्रह्मणोर्मायया युज्यते ।

किंच यदि जीवो ब्रह्मांशस्तर्हि अंशभूतजीवज्ञानादेवांशभूतब्रह्मज्ञानसिद्धिरिति न ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानप्रतिज्ञानसम्भवः । अंशभूतजीवानां चानन्तत्वात्तदज्ञानं च न सम्भवति कस्यापि जीवस्य । एवं प्रकृतेर्ब्रह्मशरीरत्वेपि शरीरभूतप्रकृतिज्ञानं विना शरीरभूतब्रह्मज्ञानस्यासम्भव एव । तस्मात्तव मते श्रुतिदर्शितदृष्टान्तानुरोधेन एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं न सम्भवत्येव । नच तव मतेपि न सम्भवतीति वाच्यं; मम मते सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वेन ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसिद्धिरिति । नच जीवज्ञानं कथमिति वाच्यं, जीवस्यैव ब्रह्मत्वात् । नच प्रकृतिज्ञानं कथमिति वाच्यं, तस्या अपि ब्रह्मविवर्तत्वात् । नच जगतो ब्रह्मविवर्तन्वमश्रौतमिति वाच्यं, 'सच त्वच्चाभव'दिति श्रुत्यैव तस्योक्तत्वात् । नच सा श्रुतिर्जगतो ब्रह्मपरिणामं ब्रूत इति वाच्यं, नित्यस्य कृटस्थस्य ब्रह्मणः परिणामित्वायोगात् । नच कथं श्रुत्युपचिरिति वाच्यं; मायया ब्रह्म - सर्वमभवदित्येवंपरत्वाच्छ्रुतेः । नच परिणामपरैदेवे श्रुतिरिति वाच्यं, परिणामानुपपत्तेर्दर्शितत्वात् । नच मायया परिणाम उपपद्यत इति वाच्यं, मायया ब्रह्मणः परिणामो नाम विवर्त एवेति । मायया हि रज्जुस्सर्पात्मना परिणमते- स्वस्वरूपापरित्यागपूर्वकरूपान्तरप्रतिभासो हि विवर्तः । स एव मायामयाः परिणामश्च । नच मृदपि माययैव घटाल्पना परिणमत इति वाच्यं, विचर्यमाणे एवमेव । मृदि मृदुरूपापरित्यागपूर्वकमेव-धटरूपप्रतिभासदर्शनात् । परन्तु दण्डचक्रःसलिलदिसामग्रीजन्यो घट-इति, मृदो घटरूपेण-परिणामो न मायामयः, किंतु लौकिकसामग्रीजन्यः । रज्जौ सर्पस्तु माययैव जायते, नतु लौकिकसामग्र्येति रज्जोस्सर्पपरिणामो मायामय एवेति । एवं ब्रह्मणि, जगच्च माययैव भवति, नतु लौकिकसामग्र्येति ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामो मायामय एव । तस्मान्मायया ब्रह्म सर्वमनुभवदित्यस्य ब्रह्मविवर्तमूलं जगदित्येवार्थः । एवं सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वेन ब्रह्मणः पृथग्भावादेव ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसम्भवः ।

। ननु, अधिष्ठाने ब्रह्मणि ज्ञाते सति जगद्भ्रमो न भवत्येवेति कथं ब्रह्मज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिस्तव मते, उच्यते—अधिष्ठाने ब्रह्मणि ज्ञाते सति यन्मयेतः प्राग्जगदिति प्रतीतं तद्ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्मत्वज्ञानं भवतीति तदर्थोत् । नच दृष्टान्ताननुरोधः- दृष्टान्तोपि मृदतिरिक्तघटाभावादेव मृदज्ञानाद्घटादिविकारज्ञानसिद्धिरिति । नचैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं माययैव नतु वस्तुत इति सिद्धम्, तथायुक्तं 'प्रकृति'श्चेति सूत्रविरोधादिति वाच्यं, तत्सूत्रस्याप्यत्रैव तास्योत् ।

ननु तर्हि मम मते इव तव मतेपि मायाविशिष्टं ब्रह्मैव जगत्प्रकृतिरिति कृत्वा विशिष्टब्रह्मज्ञानादेव सर्वज्ञानसम्भवः इति विशिष्टस्य । चैकत्वाभावात्कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसिद्धिरिति चेदुच्यते—मायाविशिष्टस्यैधरात्मस्य ब्रह्मणो जगत्परिणाम्युपादानत्वरूपप्रकृतित्वं, परब्रह्मणस्तु जगद्विवर्तोपादानत्वरूपप्रकृतित्वमिति कृत्वा परब्रह्मण एकस्यैव ज्ञानाच्छिववर्तमानसर्वविज्ञानसम्भवे इति । नच परब्रह्मणो जगद्विवर्तोपादानत्वमपि माययैवेति कृत्वा तत्रापि मायोपहितमेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति वाच्यं;

रज्जोः काचकामलादिदोषसहकृताविद्यावशात्सर्वविवर्तोपादानत्वेपि रज्जुः केवलैव ज्ञातव्या न त्वविद्या-
सहिता रज्जुरिति । यद्वा मायाया ब्रह्मशक्तित्वात्तद्वैशिष्ट्येन ब्रह्मणोनेकत्वं न सम्भवति- नहि दृष्टान्तेपि
घटोत्पत्त्यनुकूलमृच्छकत्या मृदस्सद्वितीयत्वम् । अन्यथा मृदज्ञानस्याप्येकज्ञानत्वाभावप्रसङ्गात् । तत्र
मते तु मायानाम ब्रह्मवलित्यमनन्तं चानादि किञ्चित्त्वमेवेति तद्वैशिष्ट्येन भवेदेवानेकत्वं ब्रह्मणः ।
अपि च तत्र मते सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टमभवदिति कृत्वा यदि सूक्ष्मचिदचि-
द्विशिष्टं ब्रह्म एकं तर्हि स्थूलचिदचिद्विशिष्टमपि ब्रह्मैकमेवेत्येकविज्ञानादेकविज्ञानमित्येव सिद्धम् ।
अथ यदि तदनेकं तर्हीदमप्यनेकमेवेत्यनेकविज्ञानादेवानेकविज्ञानमिति सिद्धमिति नैकविज्ञानादनेक-
विज्ञानप्रतिज्ञानसिद्धिरिति ।

किञ्च तत्र मते ब्रह्मणः प्रकृतित्वमेव न सेत्स्यति, तथाहि- सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्थूल-
चिदचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतिरित्युक्तौ किं ब्रह्म चिदचितोः प्रकृतिर्यद्वा ब्रह्मणः ! नाचः-
सूक्ष्मत्वेन चिदचितोः स्वरूपेः प्रागपि सत्त्वात् । न द्वितीयः- अजत्वाद्ब्रह्मणः, स्वस्य स्वहेतुत्वायोगाच्च ।
नच विशिष्टं विशिष्टस्य प्रकृतिरिति वाच्यं, विशिष्टस्यावस्तुत्वात्तत्र हि विशेषणविशेष्याभ्यामन्यद्विशिष्ट-
मिति किञ्चिद्भवत्यस्ति । तस्मात्सूक्ष्मयोश्चिदचितोरेव स्थूलचिदचित्त्वेन रूपेण परिणाम इति वक्तव्यं,
तत्र न युज्यते- चिति निर्विकारायां सूक्ष्मत्वस्थूलत्वयोरेवोपात्तात् । अचितः परिणामस्त्वस्मत्पक्षपतित-
एव । माया हि जगद्रूपेण परिणतेत्यस्माभिरुच्यते । नच मायापरिणामत्वे जगतस्तादृक्त्वादापत्तिः-
स्वतन्त्रमायापरिणामत्वे एव स दोषः । साभासमायापरिणामत्वे तु नेति साभासस्य हि मायात्वस्य
ईक्षतिस्सम्भवति । प्रधानस्य ईक्षययोगाद्धि प्रधानपरिणामवादनिरासस्तत्रकारेण कृतः । तस्मात्सर्वस्य
ब्रह्मविवर्तमृतत्वादेव ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसिद्धिः । नच न ब्रह्मविवर्तमृता मायेति वाच्यं, तस्या अपि
तथात्वात्, 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेः । नच मायापरिणाममृतत्वान्मायाज्ञानात्सर्व-
ज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, मायाया अतत्त्वत्वात् । ब्रह्मणः पार्यक्येन तस्या दुर्ज्ञेयत्वाच्च । नच मायां
विना ब्रह्मापि दुर्ज्ञेयमिति वाच्यं, यस्य ब्रह्म दुर्ज्ञेयं तस्यैव स्वरूपं ब्रह्मेति । यां विना ब्रह्म दुर्ज्ञेयं
तस्याश्च स्वरूपं ब्रह्मैवेति । नच निस्तत्त्वाया मायायाः कथं ब्रह्मस्वरूपत्वमिति वाच्यं, ब्रह्मणि
कल्पितायास्तस्या अधिष्ठानमृतब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्वरूपाभावादेव निस्तत्त्वमिति । एतेन—सर्वस्यापि
जगतस्वरूपं ब्रह्मैवेति—सिद्धम् । अत एव स्वरूपमृते ब्रह्मण्येकस्मिन्विदिते सति सर्वस्यापि विज्ञानं
सम्भवति । नच यदि सर्वस्यापि ब्रह्मैव स्वरूपं तर्हि सर्वमपि सधिदानन्दालकमेव भवेदिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः-- 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेति श्रूयते । नचैवमनृतजडदुःखालकस्य जगतः कथं सधिदानन्दाल-
कत्वमिति वाच्यं, जगतस्त्वेन रूपेणानृतजडदुःखालकत्वं साधिष्ठानरूपेण तु सधिदानन्दालकत्वमि-
त्यविरोधात् । यथा घटः स्वेन रूपेणानृतः स्वोपादानमृदरूपेण तु सत्यसद्भवति । नच घटोऽपि सत्य
एव स्वेन कम्बुग्रीवादिरूपेणेति वाच्यं, 'वाचारम्भणं विकारो न्नमधेयं मृविकेत्येव सत्य'मिति श्रुतिविरोधात् ।
व्यवहारार्थं मृदि घटादिनाममात्रमेव कल्पितमिति घटादिविकारव्यतं मिथैव मृदिनैव सत्त्वेन श्रुत्यर्थः ।

ननु वस्तुतो जीवस्याज्ञानस्य चाभावात्सारनिवृत्तये मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थमिति चेत्- किं ब्रह्मविदस्तद्व्यर्थमिति मन्यसे उताब्रह्मविद ? आद्य इष्ट एव, तस्य मुक्तत्वात् । न द्वितीयं मुमुक्षोस्तस्य ब्रह्मज्ञानं विना स्वस्मिन्ब्रह्मान्त्यनपगमात् । तदपगमाय हि मोक्षसाधनानुष्ठानम् । ननु मुक्तावज्ञानं मास्तुनाम, किं जीवोस्ति उत न ? आद्ये तेनैव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं, द्वितीये- मुक्तेरपुरुषार्थता, मैत्रम्—मुक्तौ जीवस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानात् । अज्ञानं हि जीवब्रह्मभेदक, तत्राशे सति जीरो ब्रह्मैव भवति- 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते । ब्रह्मेव स्वाधिगया जीवभावमापन्न सद्विद्यया विमुच्यत इति सिद्धान्तात् । नचेवमेवजीवाश्रयत्रिद्ययैव ब्रह्माश्रिताऽत्रिद्यानिवृत्तौ जीवान्तरस्य मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थमिति वाच्य, एषजीववादिनं प्रति नेत्रचोद्यमवतरति । नानाजीववादे तु एकमेव ब्रह्म ब्रह्मीभिरविद्याभिर्बहुजीवभावं प्राप्तं, तत्र यद्विद्यया यज्जीवभाव ब्रह्म प्राप्नोति तद्विद्याया तज्जीवविद्यया नाश इति न जीवान्तरस्य मुक्त्यर्थं मोक्षसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यप्रसङ्गः । एकमेवाज्ञानमर्पाति मते तु तच्छक्तियानात्वादुपपत्तिर्वोद्धव्या । तस्माद्ब्रह्मवस्तुतो नास्ति ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयस्वगतभेदः । सति च तद्वेदे ब्रह्म देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नं सदानित्यमेव भवेदिति न नित्यानन्तब्रह्मसिद्धिः । नच नानन्तं ब्रह्मेति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रुते । नापि न नित्यं ब्रह्मेति वाच्यं, 'निर्यं विभुं सर्वगतमिति श्रुते । नच परिच्छिन्नमपि ब्रह्म नित्यमनन्तं च भवत्विति वाच्यं, परिच्छिन्नस्य लोके कस्यचिदपि वस्तुनो निग्यानन्तत्वाददर्शनात् ।

ननु सविशेषत्वेपि ब्रह्मणो भवत्येवानन्त्यं, तथाहि यथा देशतः कालतश्च परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च सत्त्वं, तथा वस्तुतः परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव । तच्च सर्ववस्तुसद्भाव एव सम्भवति, ननु तदसद्भाव इति सविशेषमेव ब्रह्मानन्तं निर्विशेषं तु ब्रह्म नास्त्येवेति, मैत्रम्—यदि सर्ववस्तुसत्त्वमेव वस्तुतः परिच्छेदाभावस्तर्हि स देशतः परिच्छेदाभावरूप एवेति तत एव तत्सिद्धौ ततः पृथग्वस्तुतः परिच्छेदाभावकथनं व्यर्थमेव भवेत् । नच घटपटादिसु सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यं, किमाकाशे सत्त्वं वस्तुपरिच्छेदाभाव उत देशपरिच्छेदाभाव ? आद्ये वस्तुपरिच्छेदाभावात्प्रथमदेशपरिच्छेदाभावासिद्धिः - आकाशस्यैव देशत्वात् । द्वितीयेपि आकाशस्य वस्तुत्वात्स एव दोषः । नच नाकाशो देशः किन्तु सूत्रेवेति वाच्यं, तथापि भुवो वस्तुत्वात्स दोषस्तदवस्थ एव । किञ्च यदि सर्ववस्तुषु तिष्ठत्येव ब्रह्म, ननु सर्ववस्तूनि ब्रह्म, तर्हि 'सर्वं तत्त्विदं ब्रह्म, पैतृदात्म्यमिदं सर्व'मिति श्रुतिविरोधः । 'जगतः प्रकृतिर्ब्रह्मेति सूत्रविरोधः । ब्रह्मैव जगद्रूपेण परिणतमिति स्वप्रतिज्ञाविरोधश्च । ब्रह्म हि जगतः परिणाम्युपादानं तव मते । नच चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्म जगदुपादानमिति वाच्यं, तथासति चिदचिद्विशिष्टेन ब्रह्मणा व्याप्तस्यस्य वस्तुन एवामावाद्ब्रह्मणस्सर्वव्यापित्वमेव न भवेत् । न चेष्टापत्तिः 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुते । नचात एव श्रुतेर्ब्रह्मव्याप्यं चेतनाचेतनात्मकं जगदस्तीति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्याणुमानस्यापि वस्तुनस्सत्त्वे ब्रह्मणस्सर्वकारणत्वायोगात् । ब्रह्म हि सर्वस्योपादानं घटादेस्सर्वस्य मार्तिकस्य मृदिव, तत्रश्च यदि

मृत्कार्यभूतो घटादिर्मृद्भिन्नस्यात्तर्हि ब्रह्मकार्यभूतं जगद्ब्रह्मभिन्नं स्यात्, यदि च मृद्भिन्नं पट इव जगद्ब्रह्मभिन्नं स्यात्तर्हि पटस्य मृदिव जगतो ब्रह्म नोपादानं स्यात्- तस्माद्ब्रह्मभिन्नं जगत्तास्त्येव । नचैव श्रुत्युपपत्ति कथमिति वाच्यं, कारणभूतमृदा कार्यभूतो घटादिर्यथा व्यासस्तथा ब्रह्मणा जगदिति श्रुत्यर्थोत् । नचैतावन्मात्रेण ब्रह्मभिन्नं जगत्सिद्धमिति वाच्यं, यदि मृद्भिन्नो घटस्सिद्धयेत्तर्हि ब्रह्मभिन्नं जगत्सिद्धयेदेव । एवं कार्यस्य कारणातिरेकेणासत्त्वमेव कारणन्यासत्वम् । नच कार्यस्य कारणातिरेकेणभावे कथं कार्यकारणव्यवहार इति वाच्यं, घट कार्यं मृत्कारणमिति व्यवहारमात्रमेवेति । तस्माद्यदि ब्रह्म जगत परिणाम्युपादानं, यदि वा विवर्तोपादानमुभयथापि ब्रह्मभिन्नं किमपि नास्त्येवेति न ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदसिद्धिः । अयं च वस्तुपरिच्छेदाभावो देशपरिच्छेदाभावात्पृथग्भूत एवेति नान्यतरवैयर्थ्यम् । ननु यदि ब्रह्मभिन्नं किमपि नास्ति तर्हि ब्रह्मभिन्नं मिथ्येति दुःस्त्वयोच्यत इति चेदत एवेति विद्धि—यदि ब्रह्मभिन्नमस्ति तर्हि कथं तस्य सतो मिथ्यात्वं भवेत्- यद्भस्तु भ्रान्त्या ब्रह्मभिन्नमिति गृहीतं तद्भस्तुतो ब्रह्मैव यथा सर्प इति भ्रान्त्या गृहीतं वस्तु वस्तुतो रज्जुरेव तद्भवत् । एवं वस्तुतस्सर्पस्येव जगतोऽभावादेव मिथ्यात्वमिति । तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्त्वम् । तत्र जीवधरजगन्ति भ्रान्तिप्रयुक्तानीत्यसत्यान्येव । एवमसत्यैर्जीवधरजगद्भिस्सत्यस्य वस्तुनस्सविशेषत्वायोगादेव निर्विशेषं ब्रह्म ।

यदुक्तम्—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति वाग्यम्य कारणवाक्यत्वेन न विजातीयादिभेदनिरासपरत्वं, तथासति कारणपरत्वाभावेन ब्रह्मकारणत्वमप्रमाणं स्यादिति सुदर्शनेन, तन्मन्दम्—जगत्कारणब्रह्मयाथात्म्यप्रतिपादनपरत्वात्तद्वाक्यस्य ब्रह्मणो याथात्म्यं च एकत्वादिकमेवेति । अधवा भवतु तद्वाक्यस्य कारणवाक्यत्वेन कारणब्रह्मपरत्वं, तथापि न तत्रेष्टसिद्धिः - किं ब्रह्म सर्वस्य कारणं, यद्वा कतिपयवस्तूनामेव ? आद्ये- ब्रह्मकार्यस्य सर्वस्य स्वकारणप्रसन्नं कथं भेदजनकत्वं- नहि घट स्वप्रतियोगिकमृद्भेदजनको दृष्ट नहि कोपि घटमृत्तिकयोस्सनातीयं विजातीयं वा भेदं पश्यति मनीषी तस्मात्सर्वस्य कारणं ब्रह्मकारणत्वादेव निर्विशेषम् । द्वितीये कथं ब्रह्मणस्सर्वकारणवसिद्धिः । नन्वेवं कार्यकारणयोस्सजातीयस्य विजातीयस्य वा भेदस्यायोगेन ब्रह्मणस्तोरपि तदभावेपि स्वगतभेद-स्स्याद्ब्रह्मण ब्रह्म हीदानीं नामरूपविभागाईचिद्रूपं प्राप्नु तदनर्हचिदचिद्रूपमिति स्वगणभेदसत्त्वाद्ब्रह्मण इति, भैरवम्—चिद्रूपस्य ब्रह्मणश्चिदचिद्रूपत्वाभावात् । नच चिद्रूपं त्रम मृष्टे प्रागविभक्तनाम-रूपजगद्रूपमासीदिदानीं तु विभक्तनामरूपजगद्रूपं भवतीति स्वगतभेदो ब्रह्मण इति वाच्यं, चिद्रूपस्य ब्रह्मण किं चिद्रूपपरित्यागेन जगद्रूपमासीत्किं तदपरित्यागेन ? नाद्य- ब्रह्मणो जाट्यादि-प्रसङ्गात् । न द्वितीय- युगपदेकत्र विरुद्धयोश्चिदचिद्रूपयोस्समानाधिपत्त्ययोगात् । नच चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणो मायया जगद्रूपमासीदिति वाच्यं, अम्मन्मन्त्रप्रदेशप्रसङ्गात् ।

ननु तत्तत्कारणभेदेन ब्रह्मणस्तत्त्वभेदभेदसहर्षुत्तरमुणभेदात्स्वगतभेद इति, भैरवम्—माया-युगभूतरूपस्त्वत्तमोवशादेव ब्रह्मणस्तादृशमुणवत्स्वपतीतिर्न तु स्यन् इति । नच सदापि ब्रह्मणम्मना-

ननु वस्तुतो जीवस्याजानम्य चाभावात्संसारनिवृत्तये मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थमिति चेत्- किं ब्रह्मविदसाद्यर्थमिति मन्यसे उताब्रह्मविद ? आद्य इष्ट एव, तस्य मुक्तत्वात् । न द्वितीया मुमुक्षो-स्तस्य ब्रह्मजानं विना स्वस्मिन्ब्रह्मानन्त्यनपगमात् । तदपगमाय हि मोक्षसाधनानुष्ठानम् । ननु मुक्ता-वजान मास्तुनाम, किं जीवोस्ति उत न ? आद्ये- तेनैव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं, द्वितीये- मुक्तेरुत्पत्त्यर्थता, मैत्रम्—मुक्तौ जीवस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानात् । अजानं हि जीवमभेदकं, तत्राशे सति जीवो ब्रह्मैव भवति- 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते । ब्रह्मैव स्वाभिधया जीवभावमापन्न सद्भिधया त्रिमुच्यत इति सिद्धान्तात् । नचैवमेवजीवाश्रयत्रियैव ब्रह्माश्रिनाऽविद्यानिवृत्तौ जीवान्तरस्य मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थ-मिति वाच्यं, एकजीववादिनं प्रति नै-चोद्यमवतरति । नानाजीववादे तु एकमेव ब्रह्म ब्रह्मीभिरविद्या-भिर्नहुजीवभावं प्राप्तं, तत्र यदभिधया यज्जीवभाव ब्रह्म प्राप्नोति तदविद्याया तज्जीवत्रियया नाश इति न जीवान्तरस्य मुक्त्यर्थं मोक्षसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यपसङ्गः । एकमेवाजानमपीति मते तु तच्छक्तियानात्वा-दुपपत्तिर्नोद्वय्या । तस्माद्ब्रह्मस्तुतो नास्ति ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयस्वगतभेदः । सति च तद्भेदे ब्रह्म देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नं सदनित्यमेव भवेदिति न नित्यानन्तब्रह्मसिद्धिः । नच नामन्तं ब्रह्मेति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रुते । नापि न नित्यं ब्रह्मेति वाच्यं, 'नित्यं विभुं सर्वगत-मिति श्रुते । नच परिच्छिन्नमपि ब्रह्म नित्यमनन्तं च भवत्विति वाच्यं, परिच्छिन्नस्य लोके कस्यचि-दपि वस्तुनो नित्यानन्तत्वादर्शनात् ।

ननु सविशेषत्वेपि ब्रह्मणो भवत्येवानन्त्यं, तथाहि- यथा देशतः कालतश्च परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च सत्त्वं, तथा वस्तुतः परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव । तच्च सर्ववस्तुसद्भाव एव सम्भवति, ननु तदसद्भाव इति सविशेषमेव ब्रह्मानन्तं निर्विशेषं तु ब्रह्म नास्त्येवेति, मैत्रम्—यदि सर्ववस्तुसत्त्वमेव वस्तुतः परिच्छेदाभावस्तीर्हि स देशतः परिच्छेदाभावरूप एवेति तत एव तस्मिद्धौ ततः पृथग्वस्तुतः परिच्छेदाभावकथनं व्यर्थमेव भवेत् । नच घटपटादिषु सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यं, किमाकाशे सत्त्वं वस्तुपरिच्छेदाभाव उत देशपरिच्छेदाभावः । आद्ये वस्तुपरिच्छेदाभावात्पृथग्देशपरिच्छेदाभावासिद्धिः- आकाशस्यैव देशत्वात् । द्वितीयेपि आका-शस्य वस्तुत्वात्स एव दोषः । नच आकाशो देशः किंतु भूरेवेति वाच्यं, तथापि भुवो वस्तुत्वात्स दोषस्तदवस्य एव । किंच यदि सर्ववस्तुषु तिष्ठत्येव ब्रह्म, ननु सर्ववस्तुनि ब्रह्म, तर्हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, एतद्ब्रह्ममिदं सर्वं'मिति श्रुतिविरोधः । 'जगतः प्रकृतिर्वैश्वेति सूत्रविरोधः । ब्रह्मैव जगद्रूपेण परिणतमिति स्वप्रतिज्ञाविरोधश्च । ब्रह्म हि जगतः परिणाम्युपादानं तव मते । नच चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्म जगद्रुपादानमिति वाच्यं, तथासति चिदचिद्विशिष्टेन ब्रह्मणा व्याप्तव्यस्य वस्तुन एवाभावाद्ब्रह्मण-स्सर्वव्यापित्वमेव न भवेत् । न चेष्टापत्ति- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुते । नचात एव श्रुतेर्ब्रह्मव्याप्यं चेतनाचेतनात्मकं जगदस्तीति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्याणुमात्रस्यापि वस्तुनस्त्वै ब्रह्मणस्सर्वकारणत्वायोगात् । ब्रह्म हि सर्वस्योपादानं घटादेस्सर्वस्य मार्तिकस्य मृदिव, ततश्च यदि

मृत्कार्यभूतो घटादिर्घृद्धिन्नस्यात्तर्हि ब्रह्मकार्यभूतं जगद्ब्रह्मभिन्नं स्यात्, यदि च मृद्धिन्न पट इव जगद्ब्रह्मभिन्नं स्यात्तर्हि पटस्य मृदिव जगतो ब्रह्म नोपादानं स्यात्- तस्माद्ब्रह्मभिन्नं जगन्नास्त्येव । नचैव श्रुत्युपपत्ति कथमिति वाच्यं, कारणभूतमृदा कार्यभूतो घटादिर्यथा व्यासस्तथा ब्रह्मणा जगदिति श्रुत्यर्थात् । नचैतावन्मात्रेण ब्रह्मभिन्नं जगत्सिद्धमिति वाच्यं, यदि मृद्धिन्नो घटस्सिद्धयेत्तर्हि ब्रह्मभिन्नं जगत्सिद्धयेदेव । एवं कार्यस्य कारणातिरेकेणासत्त्वमेव कारणव्याप्तत्वम् । नच कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे कथं कार्यकारणव्यवहार इति वाच्यं, घट कार्यं मृत्कारणमिति व्यवहारमात्रमेवेति । तस्मात् घटि ब्रह्म जगत परिणाम्युपादानं, यदि वा विवतोपादानमुभयथापि ब्रह्मभिन्न किमपि नास्त्येवेति न ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदसिद्धि । अयं च वस्तुपरिच्छेदाभावो देशपरिच्छेदाभावात्प्रथमभूत एवेति नान्यतर-वैयर्थ्यम् । ननु यदि ब्रह्मभिन्न किमपि नास्ति तर्हि ब्रह्मभिन्नं मिथ्येति कुनस्त्ययोच्यन इति चेदत एवेति विद्धि—यदि ब्रह्मभिन्नमस्ति तर्हि कथं तस्य सतो मिथ्यात्वं भवेत्- यद्ब्रह्म भान्त्या ब्रह्मभित्तमिति गृहीत तद्ब्रह्मस्तुतो ब्रह्मैव- यथा सर्प इति भ्रान्त्या गृहीतं वस्तु वस्तुतो रज्जुरेव तद्ब्रह्म । एवं वस्तुन-स्सर्पस्येव जगतोऽभावादेव मिथ्यात्वमिति । तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्यम् । तत्र जीवधर-जगन्ति भ्रान्तिप्रयुक्तान्तीत्यसत्यान्येव । एवमसत्यैजीवधरजगद्भिस्तस्यस्य वस्तुनस्सविशेषत्वायोगादेव निर्विशेषं ब्रह्म ।

यदुक्तम्—

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीये ब्रह्मेति चारण्य कारणवाक्यत्वेन न विजातीयोदिभेदनिरासपरत्वं, तथासति कारणपरत्वाभावेन ब्रह्मकारणत्वप्रमाणं स्यादिति सुदर्शनेन, तन्मन्दम्—जगत्कारणब्रह्मयाथात्म्यप्रतिपादनपरत्वात्तद्वाक्यस्य ब्रह्मणो याथात्म्यं च एकत्वादिकमेवेति । अथवा भवतु तद्वाक्यस्य कारणवाक्यत्वेन कारणब्रह्मपरत्वं, तथापि न तत्रेष्टसिद्धि - किं ब्रह्म सर्वस्य कारणं, यद्वा कतिपयवस्तुनामेव । आद्ये ब्रह्मकार्यस्य सर्वस्य स्वकारणब्रह्मण कथं भेदजनकत्वं- नहि घट स्वप्रतियोगिकमृद्भेदजनको दृष्ट नहि कोपि घटमृत्तत्त्वयोस्सजातीय विजातीयं वा भेदं पश्यति मनीषी तस्मात्सर्वस्य कारणं ब्रह्मकारणत्वादेव निर्विशेषम् । द्वितीये कथं ब्रह्मभ्रसर्वकारणत्वसिद्धि । नन्वेवं कार्यकारणयोस्सजातीयस्य विजातीयस्य वा भेदम्यायोगेन ब्रह्मगतोरपि तदभावेपि स्वगतभेद-स्याद्ब्रह्मण ब्रह्म हीदानीं नामरूपविभागार्थं चिद्रूपं प्रास्तु तदनर्हचिद्रचिद्रूपमिति स्वगतभेदसत्त्वाद्ब्रह्मण इति, भैरवम्—चिद्रूपस्य ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वत्वाभावात् । नच चिद्रूपं प्रम मृष्टे प्रागविभक्तनाम रूपजगद्रूपमासीदितानीं तु विभक्तनामरूपनगद्रूपं भवतीति स्वगतभेदो ब्रह्मण इति वाच्यं, चिद्रूप-पस्य ब्रह्मण किं चिद्रूपपरित्यागेन जगद्रूपमासीत्किं तदपरित्यागेन । नाद्य - ब्रह्मणो जात्यादि-प्रसङ्गात् । न द्वितीय - युगपदेकत्र निरुद्धयोश्चिद्रचिद्रूपयोस्मान्मानाधिरपरव्यायोगात् । नच चिद्रूप-स्यैव ब्रह्मणो मायया जगद्रूपमासीदिति वाच्यं, अस्मन्मनप्रवेशप्रसङ्गाच्च ।

ननु तत्तत्कारणभेदेन ब्रह्मणस्तत्त्वभृत्त्वसहृत्त्वरूपगुणभेदात्स्वगतभेद इति, भैरवम्—माया-गुणभूतरजसत्त्वतमोवशादेव ब्रह्मणस्तादृशगुणवत्त्वपतीतिर्न तु स्वत इति । नच मदापि ब्रह्मण्यमा-

यत्वात्सगुणत्वमेवेति वाच्यं, परमार्थदशाया निर्मायत्वेन वस्तुतो निर्गुणत्वात् । अतएव सत्त्वं रजस्तम इति 'निर्गुणस्य गुणस्त्वय' इति भागवतम् । नच दोषगुणराहित्यं निर्गुणत्वं न तु कल्याणगुणराहित्यमिति वाच्यं, किं सत्त्वाददस्त्वयो गुणा ब्रह्मणसन्ति, उत प्रकृते ? आद्ये दोषगुणराहित्यमपि ब्रह्मणो भरत्येव- रजस्तमसोर्दृष्टगुणत्वात्कार्ययोश्च दुर्गुणत्वात् । द्वितीये प्रकृतेरेव सुगुणदुर्गुणवत्त्वं नतु ब्रह्मण, नहि सत्त्वादिगुणराहित्यस्य ब्रह्मणो दयादिसद्गुणानां क्रोधादिदुर्गुणानां वा प्रसक्तिर्भवति 'सत्त्वात्सञ्जायाते ज्ञानं रजसो लोम एव च । प्रमादमोहौ तमस' इति गीतावचनात् । नच ब्रह्मणश्शुद्धसत्त्वात्मिका प्रकृति जीवस्य तु मलिनसत्त्वात्मिका, तथासति ब्रह्मण कल्याणगुणयोग एवेति, मैत्रम्—दर्शित-विभागो जीवधयोरेव नतु जीवब्रह्मणो- ब्रह्मैकमेव शुद्धप्रकृतियोगादीधरोऽशुद्धप्रकृतियोगाच्च जीवो भरतीति । नचेधरातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति वाच्यं, यस्य शुद्धप्रकृतियोगादीधरत्वं अतं तस्य चैतन्यमैव ब्रह्मत्वात् । ननु यदि ब्रह्मद्वयं स्यात्तर्हि तत्रैकस्य ब्रह्मणश्शुद्धप्रकृतियोगादीधरत्वमन्यस्याशुद्धप्रकृति योगाज्जीवत्वमित्ययं विशेष्यसिद्धयतु- नतु ब्रह्मद्वयमस्ति- 'एकमे'वेति श्रुते । यद्वा यदि ब्रह्म साशं स्यात्तर्हि तत्र कचिदंशे शुद्धप्रकृतियोगादीधरत्वं कचित्पुनरशुद्धप्रकृतियोगाज्जीवत्वमित्ययं विशेष्यसिद्धयतु- नतु ब्रह्म साशं, किंतु निरंशमेवेति कथं तव मतस्याप्युपपत्तिरिति चेदुच्यते—एकमेव ब्रह्म तत्र यद्यपि निरंश तथापि मायया साशमिव भवति 'पादोस्य विधा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति श्रुते । तथाच ब्रह्मण एकस्मिन्वंशे जीवोऽस्मिन्वंशे ईश्वर परस्मिन्वंशे जगच्च वर्तते मायया । जीवैश्वरजगद्रहितं तु मुक्तप्रार्थ्यं शुद्धं ब्रह्म च वर्तते इति मायाया सर्वसम्भवात्कान्तानुपपत्तिः । यद्यनुपपत्तिरेवेत्याग्रहस्तर्हि सास्माकमिष्टैव- अनुपपन्नार्थस्यैव मायामयत्वात् । उपपन्नोद्भवो न मायामय, प्रसिद्धं चैतदिन्द्रजालादौ । उक्तं च भागवते न्यासेन—'सैयं भगवतो माया यत्र येन विरुद्धयते'—इति । यद्वा ब्रह्मणि तावदीश्वर कल्पित, तत्रैश्वरे पुनर्जीव कल्पित, तत्रैव जीवे पुनर्जगत्कल्पितं मययेति हि द्वि- चैतन्य ब्रह्म तदेव मायावच्छिन्नं सदीश्वरो भवति, तदेवेश्वरीभूतमन्त करणावच्छिन्नं सज्जीवो भवति, तदेव जीवभूतं भूतमौत्तिकावच्छिन्नं सज्जगद्भवतीति भावः । नच यदि जीवे जगत्कल्पितं स्वप्रवर्त्तर्हि जाग्रत्यप्यन्तरेव दृश्यते जगदिति वाच्यं, मायया वहिरेवोद्भूतं दृश्यते स्वप्नेपि हि वहिरेव दृश्यते- नहि स्वप्नदृश्यादीन् स्वस्मिन्पश्यति किंतु वहिरेव भूमाविति अस्याप्यर्थस्य मायामयत्वाद्विचारा सदत्वं युक्तमेवेत्यलम् ।

सदेवेति वाक्यं असद्वादनिरासपरमेव नतु विजातीयभेदनिरासपरमिति सुदर्शनमतं तन्निराकरणम् ।

'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति वाक्ये सदेवेत्यनेन असद्वादनिरास एव, नतु विजातीयभेद-निरास इति यदुक्तं सुदर्शनेन, तदयुक्तम्—असत्सद्विजातीयत्वादिति । नच सद्द्विरोधित्वरूपेणासद्वादनिरासोयं नतु सद्द्विजातीयत्वरूपेणैति वाच्यं, सद्द्विरोधित्वमपि सद्द्विजातीयत्वादनतिरिक्तमेवेति । यदि तु सजातीयमपि वस्तु कस्यचिद्विरोधि भवति यथा शुनकस्य शुनक, विजातीयमपि वस्तु कस्य

चिदविरोधि भवति- यथा शुनकस्य महिष, ततो विरोधित्वं विजातीयत्वादतिरिक्तमेवेत्युच्यते तर्हि सद्विरोधिभूत तद्वस्तु सत्सजातीयमपि भवेदेवेति कथमसद्वादव्युदास - नहि सद्विरोधि वस्तु सद्विजातीयमेवेति नियम सद्विजातीयभेदनिरासे कृते तु असद्वादनिरास कृतो भवति- असद्वास्तुनस्सद्दिनातीयत्वाव्यभिचारात्, असद्वास्तुनस्सद्दिरोधित्व हि व्यभिचरितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु नेद वाक्यमसत्कार्यवादव्युदासपरं, नापि सत्कार्यवादप्रतिष्ठापकम्- तथा हि कार्यमुत्पत्ते प्राङ्नामित प्रागपि तत्सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यादित्यसत्कार्यवादस्तार्किकाद्यभिमत । कार्यमुत्पत्ते प्रागप्यस्त्येव- विन्वन्वन्मिन्त्यक्तं सद्गतते स्वकारणे- कारकव्यापारात् तदभिव्यक्तिर्भवतीति सत्कार्यवादमाह्वयामिमत, इदं तु वाक्यं कार्यं जगदुत्पत्ते प्राग्ब्रह्मैवेति प्रतिपादयतीति नासत्कार्यवादनिरासपरं, नापि सत्कार्यवादस्वापनपर, किंतु जगतो ब्रह्मभावप्रतिपादकमेव । अतएव भगवानाह भागवते ब्रह्माणम्प्रति—‘अहमेवासमेकोमे नान्यद्यत्सदसत्यम् । पश्चाद्दह यदेतच्च योवशिष्येत सोस्यहम्’—इति । यथा घटस्याद्यन्तरयोर्घृतिरैव, मध्येपि सैव घट इति तु भ्रान्तिमात्रम्- तथा जगत आद्यन्तयोर्ब्रह्मैव मध्येपि ब्रह्मैव, जगदिति तु भ्रान्तिमात्रमेव- इत्येवं परमेवेदं वाक्यम् । तस्माद्ब्रह्मणस्सजातीयं विजातीयं वा वस्तु सृष्टे प्राङ्नास्त्येव । ययपीदानीमपि नास्ति तथापि भ्रान्तदृष्ट्या अस्तीव भाति- इति विवेक ॥

सदेवेति वाक्यस्थस्य सच्छब्दस्य सुदर्शनाभ्युपगतप्रकृतिपुरुषकालशरीरक-
परमात्मार्थकत्वनिराकरणम् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन सच्छब्दो विशेष्यभूतपरमात्मवाचकोपि प्रकृतिपुरुषकालशरीरकं परमात्मानमुपस्थापयति, सच्छब्दो हि मानसबन्धयोर्म्यतालक्षणं सत्त्वं प्रकृतिनिमित्तीकृत्य परमात्मनि वर्तन इति, तदसत्—यदि प्रमाणसम्बन्धाहं ब्रह्म तर्हि न सत्तासदुच्यत इति भगवता कथं गीयेत । किं किं ब्रह्मेदानीं मानसबन्धाहं, यद्वा सृष्टे प्राक् आद्ये सृष्टे प्राक्तं तस्य सच्छब्दवाच्यता । द्वितीये सृष्टे प्राक्प्रमाणस्यैवामावे कथं तत्संबन्धाहंता ब्रह्मण । नच प्रत्येपि मानं शाश्वं नित्यपेद्रूपमस्तीति वाच्यं, ध्वन्यात्मकस्य तस्य प्रलये सत्त्वायोगात्, नहि तदा ध्वन्यभिव्यज्यशरीरादिरस्ति, तदा प्रकृतिपुरुषकालशरीरकत्वं परमात्मनो युक्तम्- प्रकृत्यतिरिक्तकालभावात् । परमात्मन एवोपाध्यन्तरवैशिष्ट्यात्पुरुषत्वमिति पुरुषशरीरकत्वाभावश्च । प्रकृतिशरीरकत्वं तु सम्मतमेव । नच प्रकृतिवस्तुमयोपि परमात्मव्याप्तत्वाच्चक्षियाम्यत्वाच्च परमात्मनःशरीरमेवेति वाच्यं, पूर्णस्य स्वतन्त्रस्य च पुरुषस्य तदुभयायोगात् । परिच्छिन्नत्वपारतन्त्र्ययोर्मत्वनुभगसिद्धयोरनात्मगतयोरेव तदादास्याध्यामिनामगतयोरेव प्रतीयमानत्वाच्च । किंच कारणेन कार्यं व्याप्तं दृष्टं लोके- यथा मृदा घट, नैवं परमात्मना जीवात्मा व्याप्त - परमात्माऽकार्यत्वञ्जीवात्मन- ‘अजो निय’ इति श्रुते । परमात्मनस्कारणार्ज्ज्वा जपन् इति पाञ्चरागमोक्तार्थस्याप्रमाणत्वाच्च । नचाकारणकार्यमपि व्याप्तमस्तीति वाच्यं, तददर्शनम् । नच गगनेन घटो व्याप्त इति वाच्यं, परम्परया गगनकार्येन्यादृष्टस्य । नच मनस्य निश्चये व्यप्त इति वाच्यं, मनोमयत्वाद्भिषयस्य । ननाचेतनेन घटो व्याप्त इति वाच्यं, परम्परया तेज कार्यत्वादृष्टस्य ।

एतेन जलेन घटो व्याप्त इत्यपि प्रत्युक्तम् । (नच तैलेन घटो व्याप्त इति वाच्यं, तैरस्यापि द्रवद्रव्यत्वेन जलत्वात्) नच तिरुमणिद्रव्येण मुखं व्याप्तमिति वाच्यं, मुखस्य पार्थिवत्वात्तिरुमणिद्रव्यस्य च पृथिवीत्वादिति । यदि तु- येन पार्थिवाशेन मुखं जातं ततो भिद्येनैव पार्थिवाशेन मुखं व्याप्तमित्यकारणेनैव कार्यं व्याप्तमित्युच्यते- तर्हि किं सर्वात्मना पुरुष परमात्मना व्याप्त उतैकदेशेन ? आद्ये— अकारणेन कार्यं सर्वात्मना व्याप्तं न भवत्येव । द्वितीये तु परमात्मनस्सर्वव्याप्तिमङ्गप्रसङ्ग इति । तस्माद्यदि जीव परमात्मव्याप्तत्वार्थमात्मनश्शरीरं तर्हि परमात्मकार्यत्वादजो न भवत्येव । नचैवं प्रकृतिरप्यजत्वात्परमात्मा कार्यत्वेन परमात्मशरीरं न भवत्येवेति वाच्यं, प्रकृते परमात्मन्यव्यस्तत्वेन परमात्मकार्यत्वात् । 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुते । तस्या अजत्व तु निमित्तान्तराजन्यत्वप्रयुक्तमेव । माया हि स्वयमेव भवति, नतु निमित्तान्तरात् । जगत्तु ब्रह्मणि स्वयं न भवति, किं तु मायावशादिति भवति नाजम् ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतौ एकपदस्य सुदर्शनाभ्युपगतकारणावस्थात्मक-
ब्रह्मबोधकतानिराकरणम् ।

अथ यदुक्तं सुदर्शनेन—'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतौ एकमेवेत्यनेन अविभक्तनामरूपकारणावस्थं ब्रह्मोच्यत इति, तदप्युक्तम्— अविभक्तयोरपि नामरूपयोर्ब्रह्मणि सत्त्वे तिरुपचरितैकत्वस्थित्ययोगात् । निरुपचरितैकत्वे सम्भवति सति लाक्षणिकैकत्वस्वीकारायोगाच्च । किंच नामरूपे अविभक्ते भूत्वा वुत्र तिष्ठत - न ब्रह्मणि तस्य नामरूपपरहितत्वात् । यदि त्वविभक्ते नामरूपे ब्रह्मणि सत, तर्हि विभक्ते च ते तत्र भवत एव । तथाच सर्वदापि ब्रह्म नामरूपानिर्मुक्तमेव भवेत् । यदि त्वन्यके तर्हि ब्रह्मण्येकत्वं निरुपचरितमेव । अविभक्तनामरूपस्य अव्यक्तत्वेन ब्रह्मत्वाभावादिति । नच अविभक्तनामरूपाव्यक्तोपहितत्वाद्ब्रह्म न भवत्येकमिति वाच्य, किं प्रलयदशाया ब्रह्म तथाविधमिति वदसि ? किं वा परमार्थत ? आद्य इष्ट एव । न द्वितीय परमार्थतोऽज्ञानस्यैवाभावादिति । किंच कारणावस्थं ब्रह्मेत्युक्तिरयुक्ता मृद इव ब्रह्मणो यदि कार्यकारणावस्थे तर्हि तद्वद्विकारित्वेनानित्यत्वमेव भवेत्- नह्यवस्थावानविकारी नित्य, कचिद्दृष्ट उपपन्नो वा । नच सकलकारणस्य ब्रह्मण कथं कारणावस्थाऽभाव इति वाच्यं, सकलकारणस्य ब्रह्मण कथं कार्यावस्थासद्भाव इति । नच मास्तु ब्रह्मण कार्यावस्था, कारणावस्थात्वस्येवेति वाच्य, किं ब्रह्मण कारणावस्था सर्वदा वर्तते ? उत सृष्टे प्रागेव ? आद्ये- कथं जगत्प्रलयसम्भव । द्वितीये- इदानीं प्रपञ्चसमये ब्रह्म कारणं न भवत्येव । नच ब्रह्मणोस्ति कारणावस्थात्रयं- तत्रैका सृष्टिकारणावस्था, अन्या स्थितिकारणावस्था, अपरा लयकारणावस्था । अत एव 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जालानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मण श्रूयत इति वाच्य, पूर्वपूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरोत्तरावस्थास्वीकारेण च ब्रह्मणो विकारित्वमित्युक्तत्वात् । नच बाल्याद्यवस्थापरित्यागपूर्वकयौवनाद्यवस्थास्वीकारशालिनो नान्ये नान्ति ब्रह्मणोपि विकारित्वमिति वाच्यं, तत्र देहस्यैव तत्स्वीकारशालित्वं तत्प्रयुक्तं

विकारित्वमनित्यत्व चेति । नच जाग्रदाद्यवस्थापरित्यागपूर्वकस्वप्नाद्यवस्थास्वीकारशालिनो जीवस्यैव ब्रह्मणो भवत्यविकारित्वमिति वाच्यं, तत्राप्यवस्थावत्तस्मात्साहाङ्कारस्य प्रमातुरेव तत्स्वीकारशालित्वा-
दिकं, नत्ववस्थात्रयसाक्षिणस्तुरीयस्य कूटस्थस्य जीवस्येति । तस्माद्यद्यवस्थावत्तत्सर्वमनित्यमेव ।
नच घटत्वाद्यवस्थावन्मृद्द्रव्यं नित्यमेवेति श्रुत्यैवोक्तमिति वाच्यं, घटाद्यपेक्षया व्यावहारिकमेव
तन्नित्यत्वमित्युक्तत्वात् । नच वृक्षस्य बीजवज्जगतो मूलभूतं ब्रह्म कारणावस्थमेवेति वाच्यं,
अव्यक्तमेव जगतो मूलं नतु ब्रह्मेति । नच ऊर्ध्वमूलमिति गीतया ऊर्ध्वस्य ब्रह्मण एव
जगन्मूलत्वमुक्तमिति वाच्यं, अव्यक्तोपहितं ब्रह्मैव तत्रोर्ध्वशब्देनोक्तं, नतु शुद्धं ब्रह्मेति कृत्वा
अव्यक्त एव जगन्मूलत्वविश्रान्तिरिति । 'अव्यक्तमूलप्रभव' इति पुराणवचनानुसाराच्च । तस्मात्परब्रह्मण
उपाधिभूतस्याव्यक्तस्यैव कारणावस्था कार्यावस्था चेत्यवस्थाद्वयं नतु ब्रह्मण - यथा बाल्याद्यवस्था
देहस्यैव न जीवस्य तद्वत् । तथापि अज्ञास्तु 'ब्रह्मैव कार्यावस्थं कारणावस्थं चेति मन्वते, यथा
ततोऽप्यज्ञा जीव एव बालो युवा स्थविरश्चेति मन्वते तद्वदिति ।

अव्यक्तस्य जगत्कारणत्वे साङ्ख्यवादापत्तिरित्याक्षेपः, स्वतन्त्रस्य तस्य जगत्कार
णत्वाभावात् । तद्वैलक्षण्यमिति समाधानं च ।

ननु यद्येवमव्यक्तमेव जगन्मूलं तर्हि साङ्ख्यवादी जयं प्राप्त इति, मैत्रम्—स्वतन्त्रमव्यक्तं
जगन्मूलमित्यस्माभिरनुक्तत्वात् । ब्रह्मण्यध्यस्तं साभासमन्यक्तं हि जगतो मूलं । यद्वा अव्यक्तोपहितं
ब्रह्म जगतो मूलमिति । नच सदेव सोम्येदमिति वाक्ये जगन्मूलं ब्रह्मैव सच्छब्देनोक्तमिति वाच्यं,
उक्तं भवतु- तथापि न शुद्धं ब्रह्म जगतो मूलं, किंतु अव्यक्तोपहितमेवेति । नचाव्यक्तोपहितस्य
ब्रह्मण कथमेकत्वादिकमिति वाच्यं, 'अव्यक्तस्य ब्रह्मशक्तित्वेन ब्रह्मान्यत्वेन परिगणनायोगात् । नहि
लोके अग्निरेकस्तच्छक्तिर्द्वितीयेति भवति परिगणना । भवतु वा अव्यक्तं ब्रह्मणोन्यत्वेन परिगणनीयं
तत्त्वान्तरं, तथापि नान्यत्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्वं- यथा मिथ्याभूतेन नैत्येन गगनम्यं न रूपित्वं
तद्वत् । अव्यक्तं नामरूपविभागानर्हं । सूक्ष्मावस्थं व्यक्तमनापन्नं । प्रलयकालगोचरमचिद्द्रव्यं, तदेव-
नामरूपविभक्तं स्थूलावस्थं व्यक्तं प्रपञ्चकालगोचरं जगदित्युच्यते- यथा बीजस्यैव तरुत्वं तथा अव्यक्त-
स्यैव जगत्त्वम् । जगतोऽचिद्द्रव्यत्वात्तत्परिणाम्युपादानं ह्यचिद्द्रव्यमेव भवितुमर्हति, नतु चिद्द्रव्य-
मुपादानोपादेययोस्सालक्ष्यनियमात् । मृद्घटादिषु तथा दर्शनाच्च । ब्रह्म तु जगतो विवर्तोपादानमेव
सर्पस्य रज्जुवत् । तत्र चान कार्यकारणयोस्सालक्ष्यनियम इति, चिद्रूपादापि ब्रह्मणोऽचिद्गणदुत्सघन
एव । एवंस्थिते त्वं तु ब्रह्मैव जगत परिणाम्युपादानमिति ब्रूये । सच्छिदानन्दं ब्रह्म जगत्त्वचिदिति
च वदसि ! अत कथं तव व्याहृतवादाभावः । नच प्रकृतिविशिष्टं ब्रह्मैव जगत परिणाम्युपादानमि-
त्यस्माभिरुक्तमिति वाच्यं, तर्हि किं शुद्धं ब्रह्म जगत परिणाम्युपादानं न भवतीत्यभ्युपेयम् । ओमि-
त्युक्तौ जितमेवास्माभिः । यदि बान्धुपेनं तर्हि कथं दर्शितदोषानि वृत्तिरिति । तस्मान्नामरूपविभागानर्ह-
कारणावस्थं तद्विभागाहंकार्यावस्थं चाव्यक्तमचिद्द्रव्यमेव, नतु चिद्द्रव्यं, ब्रह्म तदेव बोधस्त्वावधे एक-

मेवेत्यनेनोच्यते । निरुपचरितैकत्वस्य तत्रैव विश्रान्तत्वात् । एतेन—सदेवेति वाक्यमेव कारण-
वाक्यं, एकमेवेति तु न कारणवाक्यं, किंतु बोधकवाक्यमेवेति कृत्वा कारणवाक्ये कथं शुद्धब्रह्मप्रति-
पादनमिति शङ्कापि प्रत्युक्ता । यदुक्तम्—‘तद्धदे तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत्’ इति
श्रुत्यन्तराच्चायमेवार्थ इति तदयुक्तम्—तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य मदुक्तार्थ एव पर्यवसानात्, तथाहि—
नामरूपे व्याकरवाणि इति सङ्कल्प्य नामरूपे यो व्याकरोत्स किं व्याकृतनामरूपाद्भवतुः पृथग्भूतः ?
यद्वाऽऽपुथग्भूतः ? आद्ये- यद्व्याकृतनामरूपं तद्धस्तु नामरूपव्याकरणात्प्राग्व्याकृतनामरूपमेवेति तदेवा-
व्याकृतशब्दवाच्यम्—तदैव ब्रह्मणा व्याकृतं सृष्टेः प्राग्भवेदं जगदव्याकृतात्मनैव स्थितं—तदेतदेवोक्तं
श्रुत्या- ‘तद्धदे तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । सृष्टेः प्रागिदं जगदव्याकृतनात्मना स्थितमिति हि तदर्थः ।
तच्च व्याकृतमव्यक्तमेव । नामरूपव्याकरणाभावेन हि तस्याव्यक्तत्वम्- तस्माद्ब्रह्मणोऽव्यदव्याकृतमेव वस्तु
जगतो मूलं न ब्रह्मेति न ब्रह्मपरिणामभूतजगत्सिद्धिस्तवानया श्रुत्या । द्वितीये कर्तृकर्मविरोधः- नहि
व्याकरणक्रियाकर्तृव तत्कर्म भवेत् । नच ‘आत्मानमेवावुरुतेति श्रुतेः, ‘आत्मन्येवात्मानानां सृज-
त्यवसि हंसि’चेति स्मृतेश्च ब्रह्मैवाव्याकृतमात्मानमेव नामरूपाभ्यां व्याकरोदिति वाच्यं, अत्रस्याव्य-
यस्थानन्तस्य नित्यस्य परस्य ब्रह्मणः स्वतो वा परतो वा जन्मस्थितिलयायोगात् । स्वस्मादेव स्वं जायत
इति विरुद्धं स्वजन्मनः प्राक् स्वस्यैवाभावेन स्वजन्महेतुत्वस्य निराश्रयत्वात् । एतेन चौद्वाधभिमत-
स्वभावकारणवादः प्रत्युक्तः । एवं स्वनाशहेतुत्वमपि स्वस्य न सम्भवति- स्वनाशकाले स्वस्थित्ययो-
गात् । तस्मादुक्तश्रुतिस्मृत्योर्माययेत्येव परिहारः- मायया हि नित्यमजमनन्तमव्ययं चिन्मात्रं शुद्धं बुद्ध-
मानन्दं सदैकरूपमपि ब्रह्म नानारूपेण प्रतिभाति- गगनमिव नीलाचारतना । तस्माद्ब्रह्मणाऽव्याकृता-
द्विज्ञेनैवाव्याकृतं नामरूपाभ्यां व्याक्रियते, नतु ब्रह्म । यदि तु ब्रह्मैवेत्याग्रहः तर्हि अव्याकृतोपाधिकं
ब्रह्म नामरूपव्याकृतोपाधिकमभूदिति वक्तव्यम् । नच तथैव वदामः- सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्म स्थूल-
चिद्विद्विशिष्टमभूदित्यस्माभिरुच्यमानत्वादिति वाच्यं, तथासति ब्रह्मण उपाधिरेव पूर्वमव्याकृतमिदानीं
नामरूपाभ्यां व्याकृतं च भवतीति ब्रह्मणस्सिद्धमेव जगत्प्रत्यपरिणाम्युपादानत्वमिति संक्षेपः ॥

अद्वितीयमिति पदं निमित्तकारणान्तरमात्रं बोधयति, नतु द्वैतसामान्याभास-
मिति सुदर्शनमतनिराकरणम् ।

अद्वितीयमित्यनेन निमित्तान्तरभाव उक्त इति सुदर्शन, तदयुक्तम्—‘निमित्तान्तराणां
कालादृष्टादीनां सत्त्वात् । नचैकमेवाद्वितीयमित्यनेन ब्रह्मैवोपादानं निमित्तं चेत्तुच्यत इति षाच्यं, ब्रह्मो-
पादानवादस्य पराकृतत्वादक्रियस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वरूपनिमित्तत्वायोगाच्च । नचाभिन्ननिमित्तोपादान-
वादी शङ्कराचार्योपीति वाच्यं, मायाविशिष्टमीधराख्यं ब्रह्मैव जगत उपादानं निमित्तं च, नतु शुद्धं
ब्रह्मेति तदाशयात् । यद्वा मायैव ब्रह्म जगत उपादानं, निमित्तं च नतु वस्तुन इति । किंच ब्रह्म
जगतो विद्यतोपादानमेव, नतु परिणाम्युपादानमिति स्थापितम् । तथाच ब्रह्मणो जगद्विद्यतोपादानत्वं
प्रति निमित्तं माथास्त्येवेति कथमद्वितीयमित्यनेन निमित्तान्तरनिषेध । अपिच अचिदव्यक्तमेवाचि-

जगत उपादानम् । ब्रह्मत्वीश्वराख्यं तत्र निमित्तमेव । अव्यक्तस्य स्वतो जगद्रूपेण परिणन्तुमशक्त-
त्वाज्जडं हि तत् । तस्मादव्यक्तं जगद्रूपेण व्यक्तं विदधत ईश्वरस्यैव निमित्तत्वमिति कथमभिन्न-
निमित्तोपादानसिद्धिः । तव मते हि प्रकृतिरन्या ईश्वरोन्यः, अस्मन्मते तु प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मण
एवेश्वरत्वात्सिद्धिः । तस्मादेकमेवाद्वितीयमिति पदत्रयं भेदत्रयनिरासपरमेव ॥

कारणवाक्यस्य, तत्स्वरूपशोधकवाक्यस्य रामानुजाभ्युपगतार्थनिराकरणम् ।

रामानुजमते तु एकमिति पदेन ब्रह्मोपादानमिति, अद्वितीयमितिपदेन ब्रह्म निमित्तमिति च
सिद्धे, एवेति पदं व्यर्थमेव । नच नामरूपविभागरहितकारणावस्थब्रह्मप्रतिपादनपर एवकार इति वाच्यं,
एकपदेनैव तल्लाभात् । नच वैशेषिकादिभिर्नित्यत्वेनाभिमतानामाकाशादीनामपि संहाराभिप्राय एवकार
इति वाच्यं, तथासति त्वया नित्यत्वेनाभिमतानां प्रकृतिकालादीनामपि संहाराभिप्राय एवकारः किं न
स्यात्- ब्रह्मन्यतिरिक्तनित्यवस्तुनिरासपर एव भवेदेवकार इति । नचास्य कारणवाक्यत्वात्कारणावस्थायां
चाव्यक्तादीनां सत्त्वाच्च तत्संहार एवकाराभिप्रेत इति वाच्यं, एकमेवेति वाक्यस्य कारणस्वरूपशोधक-
वाक्यत्वेन कारणवाक्यत्वाभावादिति । नचैवं जगत्कारणस्याव्यक्तस्यैव कारणवाक्येन ग्रहणे तत्स्वरूप-
शोधकवाक्यमिदं ब्रह्मपरं नैव भवेदिति वाच्यं, ब्रह्मेति कष्टत एवोक्तत्वात् । नच ब्रह्मशब्दः प्रकृतिपर
एव- 'मम योनिर्महद्ब्रह्मे'ति गीताप्रयोगादिति वाच्यं, माता मे वन्द्येतिवद्ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मपरत्वाभाव-
कथनस्यापहास्यत्वात् । गीतायां तु प्रकरणादिदशादर्थान्तरपरिग्रह इति । भवतु वा अव्यक्तस्वरूप-
शोधकमेवेदं वाक्यं, तथापि नारमर्क क्षतिः- व्यक्ताव्यक्तयोस्वरूपं ब्रह्मैवेति ब्रह्मपरत्वस्यैव सिद्धत्वात् ।
कल्पितस्य ह्यधिष्ठानं स्वरूपं, ब्रह्मणि च व्यक्ताव्यक्ते कल्पिते- अतएव- जगतः परिणाम्युपादानत्वेन जग-
त्कारणभूतायाः प्रकृतेरपि विवर्तोपादानं ब्रह्मैवेति ब्रह्मैव जगतः परमकारण- जगत्कारणकारणत्वात् ।
यथा जगत्कर्तृर्हिर्निष्पद्यगर्भस्यापि कर्तृत्वाज्जगतः परमः कर्ता नारायण एवेत्युच्यते तद्वदिति । एवं परम-
कारणत्वादेव सदेवेति वाक्येन ब्रह्मैवोच्यते नत्वव्यक्तम् । तस्य च परमकारणस्य ब्रह्मण एकत्वादिकं
युक्तमेव । व्यक्तोपादानभूताव्यक्ताध्यासात्प्राग्ब्रह्मिन्नस्य कस्याप्यभावात् । एवं चैकमेवेति वाक्यस्य

कारणवाक्यत्वेपि न भेदत्रयनिरासपरत्वानुपपत्तिरिति सिद्धम् ।
नचाव्यक्ताध्यासस्यानादित्वात्तत्तत् प्रागिति वचनमयुक्तमिति वाच्यं, कालनिर्णयाभावदिवानादित्यं,
ननु जन्यत्वाभावादिति । अत्र च पक्षे सदेवेति वाक्ये इदंशब्देन 'व्यक्तमव्यक्तं चेति द्विविध-
मचिद्ब्रह्मं गृह्यते प्रपञ्चकालगोचरं प्रलयकालगोचरं चेति बोध्यम् । ननु यदि ब्रह्म जगतो
नोपादानं तर्हि ब्रह्मस्यामित्यस्य कथमुपपत्तिः ? उच्यते- बहुस्यामिति सङ्कल्पः किं परस्य ब्रह्मणः ?
उत मायाविशिष्टस्य ईश्वराख्यस्यापरस्य ? नाथ- तस्य सङ्कल्पाद्ययोगात् । द्वितीय इष्ट-एव- मायिन
ईश्वरस्य जगदुपादानत्वं, जगन्निमित्तत्वं चास्माभिरभ्युपेतमेवेति । मायाया जगद्रूपेण परिणामान्नायी
ईश्वरोपि जगद्रूपेण परिणत इव भवतीतीश्वरस्य जगदुपादानत्वं, स्वोपाधिभूतमायाया जगद्रूपेण
परिणमयितृत्वादीश्वरस्य जगन्निमित्तत्वं च सम्भवतीति । किं ब्रह्मना- यद्यन्वन्त्याणगुणयोगं भवन्तो

ब्रुवन्ति ब्रह्मणस्तत्तत्कल्याणगुणयोगं वयं वदाम ईश्वरस्य- ततो नास्माकं कस्यचिदप्यनुपपत्तिः काचि-
दपि । निर्गुणं ब्रह्म तु युष्माभिरनभ्युपगममिति न्यूनता युष्माकमियमिति । अथ जीवेनात्मनेत्यस्य
जीवशरीरेण मयेत्यर्थवर्णनं तु अयुक्तामेव- जीवेश्वरयोश्शरीरशरीरिभावायोगस्योक्तत्वात् । जीवेनेति-
पदस्य जीवशरीरेणेत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेनायुक्तत्वाच्च । नच 'सिंहेन भूत्वा वहवो मयात्ता' इतिवधुम्भं
तदिति वाच्यं, तत्रापि सिंहात्मभूतेन मयेत्येवार्थात् । मनुष्येण मयेति प्रयोगवत्सिंहेन मयेति प्रयोग-
स्यापि देहात्मनोरन्योन्याध्यासप्रयुक्तत्वेन सिंहाशरीरेणेत्यर्थालाभात् । स्वशरीरे जीवे स्वबुद्धेर्भ्रान्तिभूताया
ईश्वरस्य भावनायोगाच्च । सर्वज्ञो हीश्वरः । नचात एव जीवे ईश्वरस्य नास्त्यहस्तुद्धिः, किंतु मच्छ-
रीरमित्येव बुद्धिस्तस्माज्जीवेनेत्यस्य जीवशरीरेणेत्यर्थ उपवर्णित इति वाच्यं, तर्हि सिंहेन भूत्वेति दृष्टा-
न्तोपन्यासोऽयुक्तएव । किंच यदि जीव ईश्वरस्य शरीरमेव न स्वीश्वरः, तर्हि अणुभिरपि जीवैर्ये
भागा व्याप्तास्ते ते ईश्वरेण नैव व्याप्ता इति श्रुत्युक्ता सर्वव्याप्तिरीश्वरस्य नैव सिद्धयेत् । अपिच
जीवस्यान्तस्थित्या जीव ईश्वरस्य शरीरं यथा भवति, तथा ईश्वरस्यान्तस्थित्या जीवस्यापीश्वरशरीरं
स्यादेव । नचेश्वरस्यान्तर्जीवो न तिष्ठतीति वाच्यं, 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति
श्रुत्या चेतनाचेतनयोर्बहिरपीश्वरो वर्तत एवेति । निरवयवाणुरिमाणजीवस्यान्तरीश्वरस्यावस्थितिरपि
न सम्भवति- निरवयवस्य वस्तुनो निरवकाशत्वात् । नच निरवयवं गगनं सावकाशमिति वाच्यं, गग-
नस्य सादित्वेन सावयवत्वात् । नच निरवयवमपि व्याप्तुमस्तीश्वरस्य शक्तिरिति वाच्यं, दृष्टविपरीत-
शक्तिकल्पनायोगात् । लोके व्याप्तस्य सर्वस्य सावयवत्वदर्शनात् । नच 'यस्यात्मा शरीर'मिति जीव-
स्येश्वरशरीरत्वं श्रुत्युक्तमिति तत्र नातिशङ्कनीयमिति वाच्यं, 'अन्यो मणिमविन्दत्' इतिक्लृप्तस्या-
प्यसम्भावितार्थस्य स्वीकारयोगात् । श्रुतिगतात्मशब्दस्य च बुद्धिरत्वात्पाठान्तरे 'य आत्मनि तिष्ठन्निति
पर्याये 'यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्येव दर्शनात् । यथात्मविज्ञानशब्दोर्जीव इत्येवार्थ इत्याग्रदृष्टतर्हि स
जीवः साभासाहङ्कारः प्रमातैवेति तदन्त कूटसात्मावस्थितिसम्भावयेव । अन्तःकरणावच्छिन्नचेतन्ये
शुद्धचेतन्यस्य सामासान्तःकरणे विम्बचेतन्यस्य च स्थितियोगादिति । एतेन जीवस्येवेश्वरस्याप्यन्त-
श्चेतन्यमस्त्येव मायावच्छिन्नचेतन्ये शुद्धचेतन्यस्य स्थितत्वादिति कृत्वा जीववदीश्वरोपि चैतन्यमूत्रब्रह्मव्याप्त
एवेति—स्थितम् ।

यदि तु- यदेव ब्रह्मचेतन्यं तदेव मायावच्छिन्नं सदीधरो भवतीति ब्रह्मैवेश्वरो नतु ब्रह्मव्याप्त
इत्युच्यते, तर्हि तथैव—यदेव ब्रह्मचेतन्यं तदेवान्तःकरणवच्छिन्नं सजीवो भवतीति ब्रह्मैव जीव
इति नतु ब्रह्मव्याप्त इति वक्तव्यम् । तस्मात् यदीधरो ब्रह्मशरीरं तर्हि जीवोपि ब्रह्मशरीरमेव । यदि
स्वीधरो ब्रह्म तर्हि जीवोपि ब्रह्मैव । यदिस्वीधरे ब्रह्मबुद्ध्या ब्रह्मशरीरं जीवमीधरशरीरमिति यदमीति
यदसि, तर्हि जीवे ब्रह्मबुद्ध्या ब्रह्मशरीरमीधरं जीवशरीरमित्यहमपि वदानि- कल्पनायामविरोधात् ।
नच 'ईश्वरसर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति गीतावचनाज्जीवानामन्तरीधर एव तिष्ठतीति वाच्यं, तत्र
मूत्रशब्दस्य कार्यकरणसद्भावात्परात्वादीधरस्य च जीवरूपेण तदन्तस्थितिरुच्येति । प्रत्यगात्मा हि सर्व-

भूतान्तर । नच प्रत्यगात्मनो भूतभ्रामणं न सम्भवतीति वाच्यं, अयस्कान्तलोहन्त्यायेनाविकृतस्यापि प्रत्यगात्मनस्तत्सम्भवात् । मायाया हि सर्वं सम्भवति । नच परमात्मन एव मायास्ति नतु प्रत्यगात्मन इति वाच्यं, प्रत्यगात्मन एव परमात्मत्वात् । परमात्मा हि बुद्धावुपलभ्यमान प्रत्यगात्मेत्युच्यते । तस्माज्जीव ईश्वर एव न त्वीश्वरशरीरं, परमात्मन एव बुद्धौ प्रविष्टत्वेन जीवत्वस्य जातत्वात् । नच प्रवेशात्प्रागेव बुद्धौ स्थितस्य परमात्मन क पुन प्रवेश इति वाच्यं, प्रतिबिम्बरूपेण पुन प्रवेश इति, यद्वा अवच्छिन्नत्वरूपेणेति, अथवा- परमात्मनो बुद्धितादात्म्याध्यास एव बुद्धौ प्रवेश इति । नच परमात्मन कथमध्यास इति वाच्यं, पृच्छ । माया- इति । तस्माज्जीवस्य यन्निष्कृष्टं स्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षण तदेव ब्रह्म, तदेव चेश्वर इति कृत्वा जीवस्याभ्यन्तर ईश्वर इति कचिदुच्यता नाम, न तावता जीव ईश्वरशरीरमिति भ्रमितव्यं, किंतु जीव ईश्वर एवेति ज्ञातव्यं, तत्त्वमसीति श्रुतिप्रामाण्या-दिति संक्षेपः ।

यदुक्तं शरीरवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यन्तत्वं मुख्यतयोपपन्नमिति तदयुक्तम्—अहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वेन शरीरवाचिमनुष्यादिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं न मुख्यमिति । किंच शरीर-वाचिनश्शब्दाश्शरीरकायदेहाङ्गादयो देह एव रूढा नतु देहिनीति, न शरीरिपर्यन्तत्व तेषाम् । अपिच मनुष्यत्वसिंहत्वपशुत्वादिजात्याश्रयतया मनुष्यसिंहपश्यादयश्शब्दाश्शरीरवाचिनो भवन्तु नाम, कथं पुनर्जीवशब्दश्शरीरवाची भवेत् जीवो हि शरीरधारी नतु शरीर- मनुष्यत्वादिजात्याश्रयत्वात् । नच जीवत्वजात्याश्रयत्वाज्जीवश्शरीरमिति वाच्यं, जीवत्वस्याजातित्वात् । अन्यथा ईश्वरत्वस्यापि जातित्वादीश्वरशब्दोपि शरीरवाच्येव भवेत् । जातिर्हि जायमानस्य धर्म न त्वजस्य अजस्य जाति-रिति हि विप्रतिषिद्धम् । नचाचेतनत्वमिव चेतनत्वमपि जातिरेवेति वाच्यं, तथा सति चेतनत्वजातिमा-नीश्वरोपि शरीरमेव भवेत् । नचेश्वरश्चेतनो न भवत्यचेतनोपि न भवति, किं तूभयविरक्षण इति वाच्यं, 'चेतनश्चेतनाना'मिति श्रुते । विरक्षणत्वेपि चेतनत्वाचेतनत्वयोरिव तद्विरक्षणत्वस्यापि जातिरूपत्वं दुर्बारेमेव भवेत् । तस्मादीश्वरशब्द इव जीवशब्दोपि न शरीरवाचीति । यदुक्तम्—'स आत्मा तत्त्वमसी'त्यनेन कृत्वस्य जगतस आत्मा एवंभूतप्रज्ञात्मकत्वमसीत्युच्यत इति, तत्तु स्वाभिप्रायेण विरुद्धं, तथाहि ईश्वरस्य जगदिव जीवोपि शरीरमिति कृत्वा जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं नाम ब्रह्मशरीरत्व-मिति हि तत्राभिप्राय । स नोपपद्यते त्वं तदसीति मुख्यसामानाधिकरण्ये श्रूयमाणे तद्ब्रह्मजायोगात् । त्वं तच्छरीरमसीति, त्वं तच्छरीरिकोसीति वा विपरीतार्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । स आत्मेत्यत्रात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वेन शरीरवाचित्वायोगात् । घटस्य मृदात्मेत्युक्तौ किं घटश्शरीरं मृद इत्यर्थ आयाति । किंतु घटस्य मृत्स्वरूपमेवेत्यर्थ आयाति । नचाहमर्थस्यात्मनश्शरीरित्वादात्मशब्दश्शरीरिवाचीति वाच्यं, तथासत्यात्मशब्दोहमर्थजीववाच्येव नतु शरीरिवाचीति । नच जीवश्शरीरिथेति वाच्यं, भवतु वा न शरीरित्वधर्मपुरस्कारेण जीवे आत्मशब्द प्रयुज्यते, किंतु स्वत्वादेव । आत्मा हि स्व- अनात्मन-स्वान्यत्वात् । मनमते तु जीवजगतोरस्वरूपं ब्रह्मैवेति कृत्वा स्वरूपस्य चशब्दार्थत्वेनात्मत्वाज्जग-

जीवयोरात्मा ब्रह्मैवेति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपपद्यते ब्रह्मस्वरूपत्वलक्ष्यम् । एवं च तत्त्वं पदयोर्मुख्य-
सामानाधिकरण्यमपि सम्भवति- त्वं ब्रह्मासीति । सम्भवति च मुख्ये अनुख्याद्ययणस्यान्यात्पक्षे लोका-
शास्त्रसिद्धम् । तस्मात्त्वदुक्तार्थम्वदभिप्रायेणानुपपन्नोपि मदभिप्रायेणोपपत्त एवेत्यलम् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—जगच्छरीरकत्वमित्यनेन ब्रह्मपरिच्छेदसिद्धिं सर्वगतत्वमित्यनेन
देशापरिच्छेदसिद्धिरिति, तद्भ्रान्तप्रलपितमेव—जगच्छरीरकत्वमैव सर्वगतत्वरूपत्वात् । सर्वमिन्द्र-
जगति व्याप्य वर्तमानत्वं हि जगच्छरीरकत्वं सर्वगतत्व च । किंच यद्य जगच्छरीरमेव, न तु
स्वरूपं स स्वशरीरेण तेन परिच्छिन्नं कथं न स्यात्, शरीरेणो जीवस्य हि शरीरेणाग्नि-
परिच्छेदः, किंच परमात्मनो जगच्छरीरमेव न तु परमात्मा जगदित्यत्र वदन् सुदर्शनायव-
धुतिषु तदात्मानं स्वयमकुर्वतेति- न तु व्यवर्ततेति- परिणामादिति सूत्रात् न तु मित्यादिति—
'कटकमनुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीप्पते यथैरम् । सुरपशुमनुनादिकल्पनाभिहेरिरखिगभि-
रुदीर्यते तथैक' इति विष्णुपुराणाद्य ब्रह्मपरिणाम एव जगदिति वादो निरवद्य इति कथं पूर्वमुदा-
जहरेति न वयं विप्र - नहि कनकस्य कनकमनुटद्वयशरीरं, नापि शरीरिगदशरीरकारपरिणाम, नहि
जीवस्य मनुष्यादिदेहाकारपरिणाम, तस्माज्जगच्छरीरकस्य परमात्मन परिणामो जगदिति वास्य
मनुष्यशरीरकस्य जीवस्य परिणामो मनुष्यशरीरमितिददपहासस्पदमेव । धुनिमूलादयसु गृह्यं ब्रह्मक-
मेव मायया जगद्रूपेण परिणतमिव भवतीत्यभिप्रायस्तन । प्रपञ्चिन्नाध्यायमर्थं प्रागेवेतीशोत्तरम्यते ।

यद्योक्तं जीवगतहेयगुणा ब्रह्मणो न सन्तीत्येतरं निर्गुणवाक्यमिति तदप्ययुक्तम्—हेया
उपादेया वा गुणा प्रकृतिगता एव, न तु जीवगता नार्पादरगता इति । नच प्रकृतिगता एव गुणा
प्रकृतिसंसर्गाज्जीवगता भवन्तीति वाच्यं, तथासतीदरस्यापि प्रकृतिमंगोत्स्येति जीवपदीदरस्यापि
प्राकृतगुणयोगोऽवर्जनीय एव । नच जीवस्य प्रकृतिसंसर्गादागता गुणा हेयान्तत्पट्टेऽशुद्धत्वात् ।
ईश्वरस्य तु प्रकृतिसंसर्गादागता गुणा उपादेयान्तत्पट्टेऽशुद्धत्वादिनि वाच्यं, किं प्रकृतिसंसर्गा-
निर्गुणस्य गुणा आगता ? यद्वा सगुणस्य ? आद्ये- जिनोनि त्वम् । द्वितीये जीव ईश्वरश्च प्रकृतिमंगो-
त्प्रागेव सगुण इति कृत्वा कथं जीवा गुणा प्राहृता इति, षेटरा गुणा अप्राहृता इति चोच्यते ।
किंच केते अप्राहृता ऐश्वरा गुणा । नच सर्वज्ञत्वसर्वज्ञत्वमवोपदानन्वमरोधारत्वमरान्तागत्व-
सर्वनियन्तृत्वादय उक्ता एवेति वाच्यं, ते सर्वेपि प्राहृता एवेति । प्रहृत्यभावे सर्वस्याध्यावाक्यं
सर्वज्ञत्वादिगुणा ईश्वरे प्रकृतिसंसर्गात्वाभावेऽपि । नच नित्यत्वशुद्धत्वादयो प्राहृता इति वाच्यं, नित्यत्वं
कालत्रयावाध्यत्वं, तद्य कालत्रयस्य प्राहृतत्वेन प्राहृतमेव । शुद्धत्वं मन्वाग्नित्वं, मन्व मन् प्राहृत
एव । ज्ञानत्वं च प्रकाशकत्वं, तद्य प्रकाश्याभावेन भरत्येवेति प्राहृतमेव । आनन्दत्वानन्तद्विद्युत्वं
तद्यानन्दयित्त्याभावेन न भवत्येवेति प्राहृतमेव । यत्नानन्दस्वरूपवादानन्दं ब्रह्मोच्यते तर्हि आनन्दो
गुणो न भवत्येव । किं चतुना यं यं गुणं कल्पयन्कल्पयान् वा त्वं ब्रह्मणि मन्वावन्मि, म सर्वोनि
प्राहृत एवेति ब्रह्म निर्गुणमेव ।

सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतेः निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

अथ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्यं विमृश्यते—अत्राह रामानुजः—सामानाधिकरण्यास्थानेक-
विशेषणविशिष्टैकार्थोभिधानव्युत्पत्त्या नात्रापि निर्विशेषवस्तुसिद्धिरिति, तदसत्—एतएव सत्यमिति
वाक्यलक्षणया ब्रह्म प्रतिपादयतीत्युक्तमिति । नच मुख्यार्थवाधरूपलक्षणाबीजाभावात्तत्र लक्षणोदय
इति वाच्यं, बीजस्य सत्त्वात्- तथाहि लोके ज्ञानस्य जन्मनाशप्रसिद्धैर्ज्ञानैश्याभ्यां परिच्छिन्नत्वप्रसिद्धे-
सत्यमनन्तं च ज्ञानं नास्ति । यद्यपि परमते सत्यमनन्तं च वस्तु गगनमस्ति, तथापि तस्य ज्ञानत्वं
नास्तीति- ज्ञानमनन्तं च सत्यं वस्तु नास्ति- अर्थक्रियाकारित्वेन सत्यं ज्ञानं यद्यप्यस्ति तथापि तद्वनन्तं
न भवति अन्तवत्त्वदर्शनात्स्येति सत्यज्ञानसम्भवेपि सत्यानन्तज्ञानासम्भवः । एवं सत्यत्वज्ञानत्वा-
नन्दत्वाना सामानाधिकरण्यासम्भव एव लक्षणाबीजमिति । नीलं महत्सुगन्धव्युत्पलमिति स्थले तु नीलत्व-
महत्त्वसुन्धिरवानां सामानाधिकरण्यासम्भवात्त्राभिधाया एव प्रवृत्तिर्न तु लक्षणाया इति तद्व्यर्थं विशेषण-
विशिष्टवस्तुपरत्वेन सविशेषविषयमेव । प्रकृतवाक्यं तु विशेषणविशिष्टवस्तुपरं न भवतीति निर्विशेष-
विषयमेवेति प्रकृतवाक्यालक्षणाया निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । ननु सत्यत्वानन्तत्वविशेषितज्ञानस्य, ज्ञानत्व-
विशेषितसत्यानन्तस्य वा वस्तुनो लौकिकस्याभावादेव सत्यं ज्ञानमनन्तमिति ब्रह्मलक्षणवाक्यस्य कापि
नातिव्याप्तिः । तथाच सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वविशेषणविशिष्टं ब्रह्मैव प्रकृतवाक्यात्सिद्धं न निर्विशेष-
मिति, मैवम्—किमत्र वाक्ये सत्यादिपदत्रयं विशेषणभूतं ? यद्वा तत्रान्यतम विशेष्यभूतम् ? आद्ये
ब्रह्मणो विशेष्यस्य स्वरूपं प्रकृतवाक्येन नैवोक्तं भवेत् । नचेष्टापत्ति - प्रकृतवाक्यस्य ब्रह्मस्वरूपलक्ष-
णत्वाद्यतो वेत्यादि वाक्यं हि तदस्थलक्षणम् । द्वितीये- कतमं पदं तत्र विशेष्यम् ? न तावत्सत्य-
मितिपदं- ज्ञानत्वानन्तत्वविशेषितसत्यपदार्थाभावात् । नापि ज्ञानं सत्यत्वादिविशेषितज्ञानपदार्थाभावात्-
नाप्यनन्तमितिपदं, सत्यत्वादिविशेषितानन्तपदार्थाभावात् ? एतादृशानुपपत्तिवशादेवेदं वाक्यं लक्षणया
ब्रह्मस्वरूपपरमिति । नच ब्रह्मणस्वरूपं ज्ञानमेवेति ज्ञानपदमत्र विशेष्यमिति वाच्यं, लोके सत्यत्वा-
नन्तत्वविशेषितज्ञानपदार्थाभावेन सत्यमनन्तं च ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुत्वा कोपि ब्रह्मास्तीति न प्रतीयात् ।
किंतु वन्ध्यापुत्रोतिस्फुन्दर इति वाक्यं श्रुत्वा वन्ध्यापुत्राभावमिव प्रकृतवाक्यं श्रुत्वापि ब्रह्माभावमेव प्रती-
यादिति । नचैवं ज्ञानपदस्यैव लक्षणास्तु कुत पुनसत्यानन्तयोरिति वाच्यं, सत्यानन्तपदसम्बन्धादेव
ज्ञानपदस्य लक्षकत्व ननु स्वत इति । ननु सत्यानन्तत्वाभ्यां विशेषितमिदं ज्ञानपदं यदि लक्षणया ब्रह्म
बोधयति, तर्हि ब्रह्मण स्वरूपं ज्ञानं नैव भवेदिति चेत्तदप्येव । नहि वयं षट्ज्ञानवत्सत्यानन्तं,
किंचिद्ज्ञानमस्ति तद्ब्रह्मेति ब्रूम । नच तर्हि ब्रह्मणः स्वरूपं किमित्युच्यते त्वयेति वाच्यं, अत्रा-
प्यनसगम्यं निर्विशेष ब्रह्मस्वरूपं कथमहमिदमिति प्रतिपादयेयम् । नच ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपमिति बहुश
उद्घोषितं त्वयेति वाच्यं, ब्रह्म सर्वव्याप्तमिति श्रुत्वा भासकत्वधर्मपुरस्कारेण ब्रह्म ज्ञानस्वरूपमित्युक्तं,
ज्ञानं हि लौकिकं भासकं, नचैवं भासकत्वधर्मेण सविशेषं ब्रह्मेति वाच्यं, परमार्थतो भास्यभावेन ब्रह्मणो

भासकत्वाभावादिति ।

विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

ननु विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येतद्ब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति कृत्वा ज्ञानत्वानन्दत्वविशिष्टमेव ब्रह्म ननु निर्विशेषमिति चेन्नैवम्—तत्रापि ज्ञानत्वविशेषितानन्दस्य आनन्दत्वविशेषितज्ञानस्य चाभावेन मुख्यार्था-
नुपपत्त्या लक्षणयैव निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । नच ब्रह्मण आनन्दः स्वरूपमिति वाच्यं, सगादिविषय-
भोगजन्यस्य लौकिकस्यानन्दस्यानित्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वायोगात् । नच नित्य एवानन्दो ब्रह्म भवेदिति
वाच्यं, लोके नित्यस्यानन्दस्यैवाभावात् । नहि ज्ञानं नित्यमिति आनन्दं नित्यमिति च कोपि प्रत्येति ।
नच त्वयैव ब्रह्मण आनन्दः स्वरूपमेव ननु गुण इत्युक्तमिति वाच्यं, ब्रह्मणो यद्यानन्दः स्वरूपं तर्हि तस्य
किमित्यवाप्नसगम्यत्वं भवेत् । नच कथं स्वोक्तिव्यापातपरिहार इति वाच्यं, यथा सर्वावभासकत्वाद्ब्रह्म
ज्ञानस्वरूपमित्युक्तं तथैव सर्वानन्दयितृत्वादानन्दस्वरूपमित्यप्युक्तमिति । तर्हि ब्रह्म किं सर्वं नानन्द-
यति— आनन्दयत्येव परन्तु सर्वमेव न भवति वस्तुत इति कथं सर्वानन्दयितृत्वम् ।

ननु यदि ब्रह्म सर्वं व्यवहारदशायामानन्दयति तर्हि सगादिवद्ब्रह्म न भवेदानन्दः, अपितु जड
एव भवेत् । नचेष्टापत्तिः— 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दित्यादिश्रुतिविरोधादिति, मैवम्—सगादयो
नानन्दयितारः, किंतु सगादिविषयभोगेन सगादिविषयेच्छया निद्रौ मनस्यन्तस्सुखे सति ब्रह्मानन्दस्तत्र
प्रतिविम्बतीति ब्रह्मैवानन्दयितृ । किञ्च वैषयिकमानन्दमनुभवतो जीवस्य तत्क्षणे यादृशी स्थितिस्तादृश्येव
ब्रह्मानुभवसमयेपि ब्रह्मविद इति कृत्वा ब्रह्मानन्द इति व्यपदिश्यते । वस्तुतस्तु न ज्ञानमानन्दो वा
ब्रह्म तयोरनित्यत्वाद्ब्रह्मणश्च नित्यत्वादिति । यदि तु लौकिकौ क्षणिकौ ज्ञानानन्दौ ज्ञानानन्दौ नैव भवतः—
अलौकिकं नित्यं ब्रह्मैव ज्ञानमानन्दं चेति मतं तर्हि लौकिकज्ञानानन्दवाचिनोर्ज्ञानानन्दशब्दयोः कथ-
मलौकिके ब्रह्मणि लक्षणां विना प्रवृत्तिस्स्यात् । नच लौकिकज्ञानानन्दशब्दयोर्वृहस्प्यप्रवृत्तावपि वैदिकयो-
स्तयोस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेदिति वाच्यं, वेदस्यापि लौकिकत्वात् । लोके हि भवति वेदः । तस्माद्ज्ञाना-
नन्दयोर्वृहस्प्यस्वरूपलक्षणत्वादेव ब्रह्मस्वरूपत्वव्यवहार इति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः ।

ननु भास्याभावादानन्दयितव्याभावाच्च ब्रह्मणो ज्ञानत्वमानन्दं वा वस्तुतो मास्तुनाम- किं ब्रह्म
वस्तुतस्सत्यमुतासत्यम् ? आद्ये- सत्यत्वरूपविशेषवत्त्वान्न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः । द्वितीये- असत्यमेव ब्रह्म
भवेदिति कथं पारमार्थिकसत्यत्वं ब्रह्मणस्त्ययोच्यत- इति, मैवम्—लोके यद्दस्तु सद्बुद्धिविषयस्तसत्य-
मिति दृष्टम् । सद्बुद्धिविषयत्वं च घटादेर्भ्रान्तिप्रयुक्तमिति कृत्वा ब्रह्मैव सद्बुद्धिविषय इति स्थापितम् ।
एवं वस्तुतस्सद्बुद्धिविषयत्वाद्ब्रह्म पारमार्थिकसत्यमित्युक्तम् । ततश्च सत्यशब्दोपि ब्रह्मणि लक्षणयैव
प्रवर्तते न त्वभिधया । वस्तुतस्सद्बुद्धेरैवाभावेन कथं पुनस्तद्विषयत्वं ब्रह्मणो वस्तुतो भवेत् । तस्मा-
द्दस्तुतस्सत्यत्वरूपविशेषाभावात्निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । व्यवहारदशायामेव ब्रह्म सत्यमिति ज्ञानमिति
आनन्दमिति अनन्तमिति नित्यमिति शुद्धमिति चोच्यते- ननु परमार्थदशायामिति कृत्वा परमार्थतो ब्रह्म
निर्विशेषमेव व्यवहारतस्तु सविशेषमेवेति पूर्वमेवोक्तो मयायं विवेकः—इत्यलम् । यदुक्तम्—सर्वविशेष-
निषेधे स्वाभ्युपगताहिंसाभयिषिता नित्यत्वादयश्च नियिद्धास्त्युरिति रामानुजेन, तत्परस्तम् । व्यव-
हारदशयां विशेषसाधनं परमार्थदशायां तन्निषेध इति ।

ननु ज्ञानानन्दादिकल्याणगुणविशिष्टत्वात् निर्गुणं ब्रह्मेति न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः । नच 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुत्या ब्रह्म निर्गुणमिति वाच्यं, तच्छ्रुतेः गुणानन्त्यपरत्वात् । तथाचोक्तम्— 'सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्ते गुणा दोषाश्च शार्ङ्गिणः । आनन्त्यात्मप्रथमो राशिरमावादेव पथिमः ॥ यथेषवो निवर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् । तथा वाचो निवर्तन्ते नाच्युतस्य गुणक्षया'दिति च । अत एव 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'निति, स एको ब्रह्मण आनन्द' इति च- ब्रह्मण आनन्दगुणश्चैतत् इति, नैतत्सारां- व्यवहारदशायां मायाविशिष्टस्य विष्ण्वात्म्यस्य परस्य ब्रह्मण ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादयो गुणा असङ्ख्येया एवेत्यस्माभिरप्युक्तमेव । परमार्थतस्तु निर्गुणं ब्रह्म निर्मायत्वादिर्बुध्यते । एवं च निर्गुणसगुणश्रुत्योर्विरोध एव नास्ति, विभिन्नदशाविषयत्वादिति कृत्वा नात्रापच्छेदादिन्यायावतारः । सर्वास्वपि शाखास्वेवमेवेति सर्वशाखाप्रत्ययन्यायोऽन्मदनुकूल एव । 'आनन्दं ब्रह्मण' इत्यत्र तु ब्रह्मणस्स्वरूपभूतमानन्दमित्यर्थः । राहोश्शिर इति वदिति न ब्रह्मगुणत्वमानन्दस्य- यतो वाच इति श्रुतौ यच्छब्दो ब्रह्मपर एव, न ब्रह्मणः कल्याणगुणपर इति न त्वदुक्तार्थसिद्धिः । वाचश्च मनसा सह कल्याणगुणान्नाप्त एवेति नाप्राप्येत्येतत्त्वन्मते सङ्गच्छते । नच यत् इत्यस्य यदीयकल्याणगुणादित्यर्थमुपवर्ष्य अप्राप्येत्यस्य यदीयकल्याणगुणगणास्तमप्राप्येत्यर्थ उपवर्ष्यत इति वाच्यं, तस्यार्थस्यायथाश्रुतार्थत्वेनाप्राप्तत्वात् । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यत्र ब्रह्मशब्दः प्रजापतीनां पितास्ति यो हिरण्यगर्भस्तत्पर एव तदानन्दस्यैव परिच्छिन्नत्वेन एकत्वसङ्ख्यायोगित्वात्- अपरिच्छिन्नानन्दश्च ब्रह्मस्वरूपभूत एवेति ब्रह्मैव । नच परस्य ब्रह्मणो गुणभूतो प्यानन्दोऽपरिच्छिन्नोस्तु, इति वाच्यं, यस्यानन्दो गुण इत्युच्यते तेन स परिच्छिन्न एवेति गुणाद्गुणी हि भिन्नः । शुक्लाद्दृषट इव, यो यस्माद्भिन्नस्त तेन परिच्छिन्न एव- यथा घटाद्भिन्नः पटो घटेन परिच्छिन्नस्तद्वत् । एवं च यदि ब्रह्मण आन्दो गुणस्यातर्हि आनन्दो परिच्छिन्नो मास्तु- नाम- ब्रह्माप्यपरिच्छिन्नं नैव सिद्धयति । नच परिच्छिन्नमेव ब्रह्मापि भवत्विति वाच्यं, अनन्तमिति पूर्ण इति च श्रुतिविरोधात् । किंच त्वदभिप्रेता ब्रह्मगुणा ज्ञानानन्दादयः किं ब्रह्मभिन्नाः ? उताभिन्नाः ? आद्ये- ब्रह्मभिन्नास्ते किं ब्रह्मणा व्याप्ता उतव्याप्ताः ? आद्ये- गुणव्यापि ब्रह्म निर्गुणमेव- यथा घटस्यापि गगनं निर्घटं- यथा वा शरीरव्यापि ब्रह्म अशरीरम् । द्वितीये- ब्रह्मणस्सर्वव्यापिसिद्धप्रसङ्गः । यदि ते ब्रह्मभिन्नास्तर्हि गुणस्य निर्गुणत्वाद्गुणाभिन्नं ब्रह्मापि निर्गुणमेवेति । अपिच यदि गन्धवतीव पृथिवी गुणवद्ब्रह्म तर्हि गन्धः पृथिवीमिव गुणो ब्रह्म सर्वात्मना व्याप्यावतिष्ठेतेति- ब्रह्म व्याप्तमेव भवेत् । नचेष्टापत्तिः- सर्वान्तरत्वं सर्वव्यापित्वं च ब्रह्मणः प्रतिपादयन्ती श्रुतिर्वाधिता भवेत् । किंच ये ज्ञानादयो गुणास्तेषां किं ब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् ? आद्ये- निर्गुणमेव ब्रह्म द्वितीये ब्रह्मणस्सर्वात्मत्वप्रतिपादकश्रुति-व्याकोपः । सर्वस्यात्मा ब्रह्मेति श्रुत्योद्बुध्यते- 'स आत्मेति, ऐतन्नान्यमिदं सर्वमिति च ।

किंच यदि ब्रह्मानन्दवदेव त्वानन्दः तर्हि ब्रह्माप्राप्त्या जीवस्यानन्दावासिनं स्यात् । नचेष्टा-पत्तिः- 'रसो वै सः रसम् खेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति श्रुतेः, मिद्वदनुभवस्य सुतसर्वजनानुभवस्य च भङ्गप्रसङ्गात् । नच अनन्दिब्रह्मप्राप्त्या जीवस्याप्यानन्दित्वमिति वाच्यं, आनन्दिचैतप्राप्त्या मैत्रस्या-

प्यानन्दित्वप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः, आनन्दित्वैत्रपाप्त्यैव मैत्रस्यानन्दित्वे आनन्दार्थं मैत्रस्य पुनः प्रय-
तनायोगात्— ब्रह्मचारिणोपि गृहमेधिप्राप्त्यैव सुखित्वेन सुखार्थमुद्गाहविषयेच्छाड्योगाच्च । प्रत्युत
सुखिनं गृहमेधिने प्राप्य ब्रह्मचारो लिखत एव मम भार्या नासीदिति । नच ब्रह्म आनन्दि आनन्दं च
भवति- यथा ज्ञानि ज्ञानं च तद्वदिति वाच्यं, दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । ब्रह्मज्ञानमित्येव खलु सम्प्रति-
पत्तोऽशः । किंच यदि ब्रह्मणो ज्ञानमानन्दश्चेत्युभयं स्वरूपं, तर्हि ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मैकं, आनन्दस्वरूपं
ब्रह्मान्यदिति ब्रह्मद्वयं स्यात्- एकस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वायोगात् । ज्ञानमानन्दं च
मित्रे हि । मित्रयोः स्वरूपयोरेकत्वमयुक्तम् । नच तव मतेऽप्यस्त्यर्थं दोष इति वाच्यं, मन्मते ज्ञाना-
मिन्नमेवानन्दमित्यदोषात् । नच कथं ज्ञानस्यानन्दाभिन्नत्वमिति वाच्यं, जन्यज्ञानस्य जन्यानन्दा-
भिन्नत्वानुपपत्तावपि नित्यज्ञानं नित्यानन्दादभिन्नमेवेति । नित्यज्ञानं हि ब्रह्म तदेव नित्यानन्दं चेति ।
एकमेव ब्रह्म प्रकाशकत्वाद्ज्ञानमिति, आनन्दव्यिवृत्त्वादानन्दमिति च व्यपदिश्यत इत्युक्तं हि प्रागेव ।
तस्माद्ब्रह्मानन्दमेव नत्वनन्दगुणकमिति निर्विशेषमेव ब्रह्म वस्तुत इति ॥

ब्रह्मविदाप्नोति, सोऽश्नुते सर्वान् कामान्, ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर'मिति ब्रह्म तद्वेदनं तत्प्राप्तिः प्राप्यं चेति, चतुष्टयमुक्तं श्रुत्या—तत्र

'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति ब्रह्मवेदनफलं दर्शितम् । काम्यन्त इति कामाः
कल्याणगुणाः ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वाण्माप्नोतीति श्रुत्यर्थास्तकलकल्याणगुणपरिपूर्णं ब्रह्मेति न निर्गुण-
ब्रह्मसिद्धिरिति, मैत्रम्—ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यत्र प्राप्यतया निर्दिष्टं वस्तु परं ब्रह्मैव न त्वन्यत्, पर-
मित्युक्तत्वात् । परं हि सर्वापेक्षया ब्रह्म, ब्रह्मापेक्षया सर्वस्यापरत्वात् । यद्यप्यपूर्वमनपरमिति श्रुत्या
ब्रह्म न परं, नाप्यपरं, तथापि व्यवहारतत्परमेव । वस्तुतस्तु न परं, नाप्यपरं—तदपेक्षयान्यस्य
सत्त्वेहि तद्दृष्ट्या तत्परमपरं वा भवेत् । अतएव 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुत्यन्तरप्रसङ्गतिः । ब्रह्म-
प्राप्तिर्हि ब्रह्मभावः न त्वप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः, परिपूर्णस्य ब्रह्मणो नित्याप्तत्वेन प्राप्तव्यत्वाभावात् ।
नित्याप्तमपि ब्रह्म ज्ञानादप्राप्तमिव भूत्वा तदपायात्प्राप्तमिव भवति । तस्माद्ब्रह्मज्ञानात्प्राप्यं ब्रह्मैव-- तदे-
वैह परमित्युक्तम् । अस्थ च ब्रह्मविदः प्राप्तब्रह्मभावस्य स्वरूपभूतेन ब्रह्मैतन्मयेन युगपदेव सर्वकामा-
वाप्तिरिति सोऽश्नुत इति श्रुत्यर्थः । अथ च स्तुतिभूत एव । ब्रह्मभार्यं प्राप्तस्य निर्मायस्य मायामय-
कामप्राप्त्ययोगात् । 'यवागू पिब शिखा ते वर्धयेत्यत' इति ब्रह्मसमाप्तस्य तत्र सर्वकामप्राप्तिर्भवेदिति
वचनं प्रोचनारूपमेव । यद्वा थावत्सर्वमुक्तिमुक्तस्य ईश्वरभावावतिरेवेति मते ब्रह्मविदीश्वरसायुज्यं प्राप्य
स्वरूपभूतब्रह्मैतन्मयेन युगपदेव सर्वान् कामान्माप्नोतीति श्रुत्यर्थः । अथवा ब्रह्मविद्ब्रह्मसायुज्यमेव
माप्नोतीति मतेपि थावत्सर्वव्यवहारं पुरषान्तरदृष्ट्या ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविन्मायाविशिष्ट ईश्वर एव । यथा ब्रह्म-
भूतोपीश्वरो भवतीश्वरः । तथा च तस्येश्वरस्य ब्रह्मविदः सर्वकामावाप्तिरुचिर्नैवेति । सर्वथापि ब्रह्म-
वित्प्राप्यं परं ब्रह्मैवेति न ब्रह्मविदः कामप्राप्तिः कापि । ते च ब्रह्मविद्याप्यत्वेन तवाभिमतः कामा
पेश्वरा एव, न ब्राह्मा इति नानया श्रुत्या निर्गुणब्रह्मसिद्धिरिति ।

ननु विविधं पश्यच्चिच्चं विपश्चित्वं, तद्धि सार्वज्ञ्यं, तद्गुणयुक्तेन ब्रह्मणा सह स सर्वो-
 न्कामानश्नुत इति श्रुत्यर्थात्कथं न निर्गुणब्रह्मासिद्धिरिति, मैवम्—पुत्रेण सहागतः पितेतित्वसहयुक्ते-
 उपधान इति यद्यत् सहशब्दयोगादप्रधाने तृतीया तर्हि सर्वकामावाप्तावीश्वरस्याप्राधान्यं, जीवस्यैव
 प्राधान्यं च भवेत् । नचेष्टापत्तिः, जीव एव सर्वोन्कामानश्नुते, ईश्वरस्तु तान् प्राधान्येन नाश्नुत इति
 जीवापेक्षया ईश्वरस्य न्यूनतावगमात् । किंच ईश्वरेण समं जीवः कामानश्नुत इत्यस्य कोर्थः— ईश्व-
 रेण सह स्थित्वा कामानश्नुत इति ? यत्र कापि स्थित्वा ईश्वरेण सहाश्नुत इति ? आद्ये ईश्वरव-
 जीवस्यापि विभुत्वमागतं, तत्त्वानिष्टम् । द्वितीये ईश्वरेण सह तिष्ठतः कथमीश्वरेण सहादर्शन- नहि
 पुत्रेण सहातिष्ठन् पिता पुत्रेण सहाश्नाति- किंच अप्राप्तान् कल्याणगुणान्जीवः प्राप्नुयन्नाम् । कथं
 पुनः प्राप्तानेव तानीश्वरः पुनः प्राप्नुयात् । नच कामाशनमित्यस्य कामप्राप्तिरिति नार्थः, किंतु काम-
 भोग इत्यर्थः । तथाच ईश्वरः स्वीयानेवानन्दादीन् कल्याणगुणान्यथा भुंक्ते तद्ब्रह्मजीवोपीत्यर्थे इति
 वाच्यं, तथासत्यानन्दस्य भोग्यत्वेपि ज्ञानादीनामभोग्यत्वमेवेति कथं सर्वकामाशनस्य सर्वकामभोग
 इत्यर्थः । अपिच ईश्वरेण सहेत्यस्य ईश्वरवदित्यर्थोपि लक्षणिकत्वादुपेक्ष्यः । भवतुनामैतद्वैच्यं विप-
 श्चित्त्वादिगुणकब्रह्मपरं, तथापि नास्माकं क्षतिः— यावद्यवहारं सर्वज्ञत्वादिगुणकस्येश्वराख्यस्य ब्रह्मणो-
 स्माभिरभ्युपेतत्वात् । नच ब्रह्मवित्वाप्यं परं ब्रह्म सकाममीश्वराख्यमेवेति न मुक्तस्य निर्विशेषब्रह्मभावा-
 पत्तिरिति नास्ति निर्विशेषं ब्रह्मेति वाच्यं, यदि ब्रह्मविद ईश्वरभावकामः तर्हि तेन कामेन स ईश्वर-
 भावमेव प्राप्नोति, न ब्रह्मभावमिति- यथा ब्रह्मविदोपि ब्रह्मलोकप्राप्तिकामश्चेत्तत्र कामेन ब्रह्मलोकस्य
 हिरण्यगर्भस्वामिकस्यैव प्राप्तिर्न तु परब्रह्मणः । निष्कामस्य तु ब्रह्मविदः परब्रह्मभावापत्तिः कामस्य ब्रह्म-
 प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात्—इति । अथवा सोश्नुत इति श्रुतिगतब्रह्मशब्दो हिरण्यगर्भवाच्येव भवति—
 पुल्लिङ्गब्रह्मशब्दस्य तत्र रूढत्वात् । तथा च ब्रह्मविदपि पुरुषः ब्रह्मलोककामी चेद्ब्रह्मलोके प्राप्य तत्र
 हिरण्यगर्भेण सह सर्वान् कामानश्नुत इति श्रुत्यर्थः । तेच कामाः ब्रह्मलोकोपभोग्या विषयविशेषा इति
 बोध्यम्—इति ।

ननु 'सोश्नुत इति' वाच्यं 'ब्रह्मविदानोति पर'मिति श्रुतिगतपरशब्दविवरणपरम् । तथाच
 परशब्दवाच्यं ब्रह्मवित्वाप्यं फलं ब्रह्मणा सह सर्वे कामा इत्येतत् । ब्रह्मणा सहितासर्वकामाः, फलमूना
 इत्यर्थः । सर्वकल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्म फलमिति यावत् । गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति, मैवम्—
 यदि गुणविशिष्टं ब्रह्मेकं, निर्गुणं ब्रह्मान्यदिति ब्रह्मद्वयं स्यात्तर्हि गुणविशिष्टं ब्रह्म सोश्नुत इति वक्तुं
 युक्तं, नतु तदस्तीति व्यर्थमेवेदं वचनं, गुणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीति— स ब्रह्माश्नुत इत्यनेनैव समुप-
 ब्रह्म स प्राप्नोतीति सिद्धत्वात् । नच निर्गुणं ब्रह्मेति शाब्दव्युदासायैवमुक्तमिति वाच्यं, एवमुक्तेपि
 निर्गुणं ब्रह्मेत्येव सिद्धत्वात् । तथाहि- यद्वस्तु गुणविशिष्टमित्युच्यते, तर्हि निर्गुणं ! यद्वा समुप-
 आद्ये- निर्गुणब्रह्मसिद्धिः । द्वितीये समुपस्य कुतः पुनर्गुणविशिष्टत्वं—यैर्गुणैर्विशिष्टमिदं समुपं वस्तु
 तेभ्यः प्रथमभूताः के ते गुणान्समुपवस्तुगताः, तेच समुपवस्तुगता गुणाः किं निर्गुणे स्थिताः ? उन

सगुणे ? आद्ये- व्याघातश्च । द्वितीयेऽनवस्था । यदुक्तं गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति तद-
प्ययुक्तम्—ब्रह्मस्वरूपापेक्षया ब्रह्मगुणानां प्राधान्याभावात् । गुणाः खलु परतन्त्राः- परतन्त्रं चाप्र-
धानम् । एवमप्रधानत्वादेव गुणेषु गुणशब्दप्रयोगः । नच गुणानां स्थितौ पारतन्त्र्येपि भोग्यत्वे
प्राधान्यमेवेति वाच्यं, आनन्दरूपत्वेन ब्रह्मण एव भोग्यत्वेपि प्राधान्यात् ।

ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः ।

तथाहि सचचन्दनवनितादयो लोके भोग्यत्वेन प्रसिद्धाः, ते किं सुखप्रदत्वेन भोग्या इत्युच्यन्ते?
यद्वा स्वरूपत एव ? आद्ये- सगादिर्जन्यं सुखमेव भोग्यं, नतु सगादय इति कृत्वा प्रधानं भोग्य-
मानन्दमित्येव सिद्धम् । द्वितीये तु प्रतिकूला अपि वनितादयो भोग्या एव भवेयुः, तस्मादानन्दमेव
प्रधानं भोग्यं तदर्थमेव सर्वविषयसम्पादनात्तदर्थमेव सुपुप्यनुधावनात्तदर्थमेव समाप्यनुष्ठानान्मोक्षकाम-
नाच्च । अत एव- सुखमेकमेव पुरुषार्थः- पुरुषेण हि सुखं प्रार्थ्यते, धर्मादीनां चतुर्णां पुरुषार्थत्वव्यव-
हारश्च पुरुषार्थसुखहेतुत्वप्रयुक्तत्वादौपचारिक एव- यथा नेत्रानन्दहेतौ चन्द्रे नेत्रानन्दश्चन्द्र इति
प्रयोगः तद्वत् । नच दुःखाभावोपि पुरुषार्थ एव- पुरुषेण तस्याप्यर्थ्यमानत्वादिति वाच्यं, अभावस्या-
वस्तुत्वेन पुरुषार्थत्वायोगात् । भावत्वे सति पुरुषेण अर्थ्यमानत्वं पुरुषार्थत्वमिति वा लक्षणात् । यद्वा
यथा वनितादीन् भावपदार्थानानन्दार्थमेव पुरुष-कामयते तथा दुःखाभावमप्यानन्दार्थमेवेति कृत्वा
दुःखाभावजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । अत एव सर्वो लोकः सुखं मे भूयादिति प्रार्थयते, नतु दुःखाभावो
मे भूयादिति । प्रत्युत दुःखं मे माभूदिति दुःखस्य भावस्यैव निवृत्तिं कामयते नाभावस्योत्पत्ति- अभा-
वत्त्वादेवाभावस्योत्पत्त्ययोगात् । एवमनुकूलविषयभोगात्प्रतिकूलविषयभोगाभावाच्च, यत्सुखं भवति तदेव
पुरुषार्थ इति स्थिते तादृशसुखस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथं भोग्यत्वे अप्राधान्यम् । नच ब्रह्म न सुखमिति
वाच्यं, तथा सति कथं वनितादिविषयान्हित्वा वनमाश्रित्य कायलेदं प्रसङ्गं दुर्लभमपीन्द्रियजयं सम्प्राप्य
ब्रह्मचर्ये स्थित्वा मुनयो निर्विकल्पकसमाधिमभ्यसेयुः । कथं नाम प्राकृता अपि जनाः सर्वे पनपान्यगृह-
पशुपुत्रकलत्रादिकं विहाय सुपुतिं भजेयुः । नच ब्रह्मस्वरूपानन्दपेक्षया ब्रह्मगुणभूतानन्द उच्छेद्य इति
वाच्यं, तस्यैवासम्प्रतिपत्तत्वात् । तदभ्युपगमेपि ब्रह्मगुणभूतानन्दभोवतृत्वं जीवस्य नैव सम्भवति- जीव-
ब्रह्मणोर्भेदात्तव मते । नहि चैत्रेण भुज्यमानश्चैत्रगुणभूत आनन्दो मैत्रेण भुज्यते, एवं ब्रह्मगुणभूतं
ज्ञानमपि जीवेन न भुज्यते, चैत्रज्ञानस्य मैत्रभोग्यत्वादर्शनात् । येतु पृथिव्यादिषु वर्तमाना गन्धादिगुणा
इव ब्रह्मणि वर्तमाना जीवोपभोग्या गुणास्ते चानन्दजनकत्वादेव भोग्या नतु स्वत इति कृत्वा जीव-
भोग्यानां ब्रह्मगुणानां न ब्रह्मापेक्षया प्राधान्यं, नापि तादृशगुणास्सन्ति । तथासति ब्रह्मणो रूपादिगुण-
यत्त्वे अतीन्द्रियत्वं नैव भवेत् । नच ब्रह्म नातीन्द्रियमिति वाच्यं, अव्यक्तत्वात्- 'न संदरो तिष्ठति
रूपमस्ये'त्यादिश्रुतेश्च । एतेन—जगतो ब्रह्मपरिणामवादः—परास्तः । यदि कर्त्तृ कर्त्तृकापाल-
नेव ब्रह्म जगद्रूपेण परिणतं तर्हि दृश्यमानं जगद्ब्रह्मैवेति कथं ब्रह्मणो रूपं चाक्षुषं न भवेत्- इति ।
नच ब्रह्मणो रूपादयस्सन्ति, ते तु मांसमयचक्षुरायगोचरा इति वाच्यं, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् इति श्रुते । नच प्राकृतशब्दादिगुणाभावेऽप्यप्राकृतशब्दादिगुणास्सन्ति
ब्रह्मण इति वाच्यं, शब्दादिगुणानां प्राकृतत्वेनाप्राकृतत्वयैवासिद्धे । प्रकृतिकार्याकाशादिपञ्चभूतगुणा
सखु शब्दादयः । नच तेजोमयं ब्रमेति वाच्यं, ज्ञानस्वरूप इति तदर्थत्वं । वायुकार्यतेजोभूतमयत्वा-
योगाच्चाकार्यस्य सर्वकारणस्य ब्रह्मण । किं बहुना जीवस्यैव शब्दादिगुणाभावे कथं ब्रह्मण परस्य
तत्सत्त्वशङ्का । तस्माज्जीवोपभोग्या गुणा ब्रह्मणि न सन्त्येव । ब्रह्मस्वरूपानन्दमेव सुक्तजीवोपभोग्यं,
तेदेव परशब्दप्रतिपाद्य—मित्यलम् ।

नन्वेवं गुणानां प्राधान्याभावाद्ब्रह्मणश्च प्रधानत्वाद्ब्रह्मणेत्यप्रधाने तृतीया माभूत्काम- ब्रह्मण
प्रधानत्वेपि कामैस्सह ब्रह्म फलमिति कृत्वा न निर्गुणब्रह्मसिद्धिरिति, मैवम्—कामशब्दस्यात्र ब्रह्मगुण-
वाचिन्वाभावात् काम्यन्त इति कामा इति व्युत्पत्त्यैव विषयाणामेव कामत्वात् । नच ब्रह्मविदो
ब्रह्मप्राप्तिरस्तु, कथं पुनर्विषयप्राप्तिरिति वाच्यं, ब्रह्म परिपूर्णत्वाद्गगनमिव सर्वान्यापीति सर्वान्कामानास-
वदेव । तत ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्मविद ब्रह्मैवेति कृत्वा सर्वान् कामानासवानेवेति । यद्वा सर्वान् कामा-
नश्नुत इत्यनेन पूर्णकामो निष्काम इत्युच्यते । ततश्च ब्रह्मप्राप्तस्य ब्रह्मविदो नास्ति प्राप्त्यकामावशेष
इत्यर्थः । अत एव कृतकृत्यत्वं ब्रह्मविदस्मर्यते । ब्रह्मण पूर्णकामत्व च सर्वात्मत्वप्रयुक्तं, ब्रह्म हि
सर्वस्यात्मभूतं, ततो ब्रह्मवित् सर्वात्मा भवतीति श्रुत्यभिप्रायः । इदं च पूर्णकामत्वं, सर्वात्मत्वं च माय
यैव ब्रह्मणो ननु वस्तुत इति कृत्वा बद्धपुरुषदृष्टयैव ब्रह्मविदो ब्रह्मभूतस्य सर्वकामाप्राप्तिवचनमिति
बोद्धव्यम् । अत्र च पक्षे ब्रह्मणा सह कामानश्नुत इत्यस्य यदा ब्रह्माश्नुते तदैव सर्वकामानश्नुत इति
सदृशशब्दस्य सार्थक्यं बोध्यम् । यथा शत्रो राज्येन सह कोशमाप्तवानित्युक्ते राज्यकोशयोरेकद्वैव प्राप्ति
रभिहिता भवति तद्वदिति ।

ननु मायातरणाद्ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिर्मायया तु सर्वकामाप्राप्तिरिति कथं युगपद्ब्रह्म कामजातयो
प्राप्तिरिति मैवम्— ब्रह्मण एव माययाऽत्राप्तसमस्तकामत्वे सम्भवति सति का पुनरनुपपत्तिर्ब्रह्मविदो
ब्रह्मभव प्राप्तयेति । नच ब्रह्मविद कथं मायेति वाच्यं, यथा ब्रह्मणस्तथैवेति । नच माया तीर्णवा-
नेव ब्रह्मविदिति वाच्यं, किं ब्रह्म मायामतीर्णं न चेष्यपत्ति - ब्रह्मण एवातीर्णमायित्वे कथं तद्ज्ञानाद्ब्रह्म
वितीर्णमायो भवेत् । यदि ब्रह्माऽतीर्णमायं तर्हि तदभेदमापन्नो ब्रह्मविदप्यतीर्णमाय एव भवेदिति नास्त्ये-
वानुपपत्तिर्ब्रह्मप्राप्तस्य सर्वकामप्राप्तौ । तस्मादज्ञानमेव ब्रह्मणीव ब्रह्मभावं प्राप्ते ब्रह्मविद्यपि प्राप्तसमस्त-
कामत्वादिगुणजातं कल्पयतीति सिद्धं निर्गुणं ब्रह्म ।

ननु ब्रह्मवित्प्राप्य तत्परं ब्रह्म विपश्चित्त्वगुणकमेवेति न निर्गुणब्रह्मसिद्धिरिति, मैवम्—सर्वाव-
भासकत्वलक्षणसर्वज्ञत्वमेव तद्विपश्चित्त्वं न तु शतृत्वलक्षणमिति । नच सर्वावभासकत्वमपि गुण एवेति
वाच्यं, सत्य गुण एव, परं तु व्यावहारिक एव स गुण, वस्तुतस्सर्वमैवाभावात् । यद्ब्रह्म व्यवहार-
त्सर्वावभासकं तदाप्नोतीति श्रुत्यर्थाद्ब्रह्मस्तुतो निर्गुणमेव पर ब्रह्म, ब्रह्मविदाप्नोतीति निर्गुणब्रह्मसिद्धिः ।
श्लो ॥ अमेण गगनं नीलं नीरूपं वस्तुतो यथा । मायया ब्रह्म सगुणं निर्गुणं वस्तुतन्मया ॥ इति—

सिद्धान्तः । एतेन—उपास्यत्वाद्ज्ञेयत्वाच्च ब्रह्म सगुणमिति—ग्रन्थोक्तम् । उपास्योपासकोपासन-
रूपाया ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपायाश्च त्रिपुर्या व्यावहारिकत्वेन वस्तुतस्तदभावादिति । नच मोक्षोपि व्यावहारिक-
एवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः- 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त
इत्येषा परमार्थेति श्रवणात् । नच मोक्षो ब्रह्मस्वरूपत्वात्परमार्थिक एवेति वाच्यं, मोक्षस्य फलत्वमेव
व्यावहारिकं तत्स्वरूपं ब्रह्म तु पारमार्थिकमेवेति ॥

निर्गुणस्य ब्रह्मणः उपास्यत्वोपपत्तिः ।

ननु मोक्षो ब्रह्मज्ञानाद्भवति, ज्ञानं चोपासनात्मकमेव, उपास्यं च ब्रह्म सगुणमेवेति सगुण-
ब्रह्मज्ञानादेवाभीष्टमोक्षसिद्धौ मुमुक्षोर्निर्गुणब्रह्मज्ञानं व्यर्थमिति तद्विधायकशास्त्रस्याप्रमाणत्वात्निर्गुणब्रह्म-
श्रुत्युपगमो व्यर्थः, मैवम्—तत्कतुन्यायात्सगुणब्रह्मोपासकात्सगुणब्रह्मसायुज्यं, निर्गुणब्रह्मोपासका निर्गुण-
ब्रह्मसायुज्यं च गच्छन्तीति न निर्गुणब्रह्माभ्युपगमस्य वैयर्थ्यम् । यदुक्तमुपास्यं ब्रह्म सगुणमेवेति
तदुक्तम्—निर्गुणब्रह्मणोप्युपास्यत्वात् । नचोपास्यत्वगुणयोगे सति तद्ब्रह्म सगुणमेव स्यादिति वाच्यं,
एवं ज्ञेयत्वगुणयोगे सति तद्ब्रह्म सगुणमेव स्यादिति सुवचत्वात् । तस्माद्ज्ञेयं ब्रह्म यथा निर्गुणमुपास्यं
च ब्रह्म तथा निर्गुणमेव । नच निर्गुणस्योपासनं दुष्करमिति वाच्यं, यस्य दुष्करं स सगुणमेव ब्रह्मो
पासीत, यस्य तु सुकरं स पुरुषधैरेयो निर्गुणमेवोपासीतेति । नच कस्यापि सुकरं निर्गुणोपासनं नेति
वाच्यं, तथासति निर्गुणोपासनविधिवैयर्थ्यात् । नच तद्विधिरैव नास्तीति वाच्यं, 'आत्मेत्येषोपासीते'-
स्थादिषचनसत्त्वात् । नच निर्गुणब्रह्मणो ज्ञानादेव मुक्तिसिद्धौ उपासनविधिवैयर्थ्यं इति वाच्यं, यस्य
श्रवणादिना निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारानुदयस्तस्य निर्गुणब्रह्मोपासनं विहितमिति वैयर्थ्यानवकाशात् । नच
ब्रह्मज्ञानमात्रात् मोक्षः, किंतु तदभ्यासरूपादुपासनादिति वाच्यं, ब्रह्मोपासनरूपज्ञानाभ्यासजन्यब्रह्म-
साक्षात्काररूपज्ञानादेव मुक्तिर्न तूपासनादिति । तस्माच्छ्रवणादिना निर्गुणब्रह्मोपासनेन वा यथाव-
स्थितब्रह्मसाक्षात्कारे सत्येव मुक्तिरिति निर्गुणब्रह्म सिद्धम् ॥

ब्रह्मणो विदिताऽविदिताभ्यामन्यत्वोपपत्तिः ।

ननु 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी'ति श्रुतेर्यद्विदितं तद्ब्रह्म नैव भवतीति कथं ब्रह्म-
साक्षात्कारसिद्धिः- ब्रह्मसाक्षात्कारो हि ब्रह्मवेदनम् । नच ब्रह्मसाक्षात्कारसिद्धिरस्तु को दोष इति वाच्यं,
ब्रह्मसाक्षात्कारं विना मोक्षाभावान्मुमुक्षोर्मोक्षासिद्धिरैव दोष इति, अत्रोच्यते—यथा विदितं ब्रह्म न
भवति तथा उपासितमपि ब्रह्म न भवति- 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासन' इति श्रुतेः ।
तथा च मोक्षसाधनत्वेन भवद्भिमत्तस्य ब्रह्मोपासनस्याप्यसिद्धेः कथं मोक्षसिद्धिस्तव मतेपीति । अथ दुष्टं
भवतु मम भर्तुं, तव मत्तस्य कथमदुष्टत्वमिति चेदित्यम्—तथाहि- विदितं ब्रह्म न भवति, अविदितं
ब्रह्म न भवति, उपासितं च ब्रह्म न भवति- किंतु विदितादिभिर्न वेदनमेव ब्रह्म । तच्च वेदितुरात्मन-
स्वरूपभूतमेव । अतएव 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रूयते । स्वस्य स्वयं हि नित्यापरोक्ष- ब्रह्म च
स्वयमेव आत्मत्वात्- आत्मा हि स्वयम्- 'अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्मादेव ब्रह्मज्ञानामोक्षः—

वर्तित्वाच्च ब्रह्मणो देशकालकृतपरिच्छेदाभावपि ब्रह्मभिन्नयो प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वात्कथं वस्तुकृतपरिच्छेदा-
भाव - प्रकृतेर्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन पुरुषस्य ब्रह्मानन्त्यत्वेन च, यदि वस्तुकृतपरिच्छेदाभावस्तर्हि तदपरि-
च्छिन्न ब्रह्म पुरुष एवेति कृत्वा कथं ब्रह्म ब्रह्मणैव ज्ञायते- कर्मकर्तृभावव्याघातात् । तस्मादपरिच्छिन्न
ब्रह्मेति यस्य मतं स ब्रह्मैवेति न तेन ब्रह्म ज्ञायते—घटवद्ब्रह्मणस्त्वान्यत्वामावादादिति मयोक्त एवार्थ-
श्रेयान् ।

ननु विदिताविदिताभ्यामन्यतद्ब्रह्म न वेदनमात्रं किंतु वेदितुं 'सलिल एको द्रष्टा'- 'नान्योतोस्ति
द्रष्टा' इत्यादिश्रुते, 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न
कश्च'नेति गीताया, 'आत्मानमन्यं च स वेद विद्वा नपिप्पलादो नतु पिप्पलाद' इति भागवताच्च ।
नच 'न दृष्टेर्दृष्टारं पश्ये'दिति श्रुतिर्ज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञातारं प्रतिषेधतीति वाच्यं, सा हि श्रुतिरागन्तुक-
चैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपता कुतर्कसिद्धा मत्वा न तथा आत्मानं पश्ये, किं तु द्रष्टारम-
प्यात्मानं दृष्टिरूपमेव पश्येदित्यभिप्रायवतीति । यद्वा दृष्टेर्दृष्टारं जीवात्मानं परिहृत्य परमात्मानमेवो-
पास्वेति श्रुत्यर्थ इति, नैतत्सारम्—किं ज्ञानमात्रं ज्ञातृ भवतीति त्वयोच्यते ? यद्वा, जीवब्रह्मणो
स्वरूपभूतं ज्ञानमेव ज्ञातृ भवतीति ? नाच - ज्ञाता धर्मा ज्ञानं तु तद्धर्म इति लोके व्यवसायास्तिस्रया
भङ्गप्रसङ्गात्, ज्ञातृज्ञानयोरेकत्वे ज्ञातृज्ञानज्ञेयाख्यत्रिपुट्यभावप्रसङ्गाच्च, ममेदानीं घटज्ञानं जातमिति
प्रतीतिलोपप्रसङ्गाच्च । द्वितीये ज्ञातृज्ञानस्य जीवब्रह्मस्वरूपस्य कथं ज्ञानत्वव्यपदेश - ज्ञातृर्हि भिन्नं
ज्ञानम् । यदि जीवब्रह्मणो स्वरूपं ज्ञात्रित्येवामहस्तर्हि तस्य ज्ञानत्वाम्युपगम कथं, नहि लोके ज्ञातृ
स्वरूपं ज्ञानमिति व्यवहार, येन शास्त्रेपि तस्य प्रचार स्यात् । किंच यदि लौकिकज्ञानाद्विज्ञानमेव
जीवब्रह्मणो स्वरूपं, तर्हि तदज्ञानमिति कस्मादुच्येत, कथं वा ज्ञानशब्दस्तत्र प्रवर्तेत, तस्माद्ज्ञातृ-
भूतयोर्जीवब्रह्मणो स्वरूपं ज्ञान नैव भवति । नच सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिविरोध, अत एव न ज्ञानपद-
प्राच्यं ब्रह्म किंतु तल्लक्ष्यमित्युक्तम् । नचैवं ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वाभावे अज्ञानस्वरूपत्वं स्यादिति वाच्यं,
ज्ञातृब्रह्मणोऽज्ञानस्वरूपत्वायोगात् । अज्ञानस्वरूपो हि घटो ज्ञाता न भवति । ननु यदि ज्ञातृ ब्रह्म तर्हि
ज्ञानं तस्य धर्मो भवेत्, तच्च धर्मभूतं ज्ञानमनित्यमेवेत्यागन्तुकचैतन्यगुणयोगि भवेद्ब्रह्मेति चेद्भवतु ।
यथा जीवस्तथा ब्रह्मापीति । नच नित्यं ब्रह्मणो ज्ञानमिति वाच्यं, तस्यापि तत्तदवसरे तत्तत्प्रदृष्टादि-
कार्योपयोगिज्ञानानां जन्मश्रवणात् । अन्यथा यदि सृष्टिज्ञानं नित्यं स्याद्ब्रह्मणस्तर्हि सदापि सृष्टिरेव
भवेदिति प्रलयानुपपत्ति । एवं यदि प्रलयज्ञानं नित्यं स्यात्तर्हि सदापि प्रलय एव भवेदिति सृष्ट्यनुप-
पत्तिरिति । नच तत्तद्विषयज्ञानस्य जन्यत्वेपि निर्विषयं ज्ञानमजन्यं नित्यमेवास्ति जीवब्रह्मणोर्धर्मभूतमिति
वाच्यं, निर्विषयज्ञानामभ्युपगमाच्च मते- लोके च निर्विषयस्य ज्ञानस्यादर्शनात् नहि घट इतिव-
द्ज्ञानमिति कश्चित्पदार्थ उपलभ्यते, किंतु घटाभाववद्घटज्ञानमिति कश्चिदुपलभ्यते- तस्माद्यदि
जीवब्रह्मणी ज्ञातृभूते तर्हि तयोरेवश्मगागन्तुकमेव ज्ञानं धर्मभूतमाश्रयणीयम् । नच जीवब्रह्मणोस्वरूपत्वेव
प्रकाशो नित्यमेवास्ति धर्मज्ञानं तच्च यद्वा यद्वा येन येन विषयेण सम्बन्धते, तद्वातदा तं तं विषयमव-

भासयतीति वाच्यं, तथासति विषयावभासकं तद्वस्तु जीवब्रह्मणोः स्वरूपभूतमित्येवास्तु, सूर्यस्य प्रकाश-
वदेव किमिति धर्मभूतमित्युच्यते । यद्येवं जीवेश्वरयोस्त्वरूपमेव सर्वावभासकमित्युच्यते तर्हि सर्वाव-
भासकत्वाद्ज्ञानमेव तद्वदति, नतु ज्ञातृ-ज्ञानस्य हि घटादिविषयावभासकत्वं सम्प्रतिपन्नम् । एवं जीवो
ब्रह्म च ज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञानमात्रमिति सिद्धे कथं न ज्ञानमात्रमिति त्वयोक्तं निर्व्यूढं भवेत् ।

ननु यद्येवं सर्वावभासकत्वाज्जीवो ब्रह्म च ज्ञानशब्देन व्यपदिश्येते, तर्हि द्रष्टृत्वं कथं तयो-
श्श्रुत्युक्तमुपपद्येत, उच्यते—सर्वस्यावभासनकर्तृत्वादेव द्रष्टेति श्रुतिभिरुच्यते इति । लोके च ज्ञानरूप-
भासनकर्ता हि द्रष्टेत्युच्यते- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुतेश्च ब्रह्म सर्वावभासकं स्वरूपचैतन्येन
ब्रह्म सर्वमवभासयतीति श्रुत्यर्थः । इदं च सर्वावभासकत्वं ब्रह्मणि मायया कल्पितमेव वस्तुतस्सर्वस्यै-
वाभावादित्युक्तम् । ननु वस्तुतो ब्रह्म दर्शनं माभूत् द्रष्टृ च माभूत्, किमप्यनिर्वाच्यमेव भवतु-व्यव-
हारतस्तु किं द्रष्टृभूतम् ? यद्वा दर्शनभूतम् ? आद्ये-ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतिविरोधः । द्वितीये द्रष्टेति श्रुति-
विरोधः । नच द्रष्टृभूतं दर्शनभूतं चेति वाच्यं, असम्भवात्- नहि द्रष्टा दर्शनं भवति, दर्शनं वा द्रष्टृ
भवति, अत्रोच्यते—श्रुतिगतो ज्ञानशब्दो द्रष्टृशब्दश्च सर्वावभासकं वस्तु वदत इति । ननु किमिदं
सर्वास्य भानव्यवहारविषयत्वापादानमेवेति । ननु जीवस्यानुभवेसिद्धं ज्ञातृत्वमिति कथं तस्यापलाप इति
चेन्मैवम्—सामासाहङ्कारस्यैव तदनुभवसिद्धं नतु कूटस्थजीवस्येति । एवं सामासमायामेश्वरस्यैव
ज्ञातृत्वानुभवो न कूटस्थस्य ब्रह्मण-आत्मानमन्यं चेति शोकेन अपिप्पलाद ईश्वरः, पिप्पलादस्तु चिदा-
भास इति न तत्र ब्रह्मकूटस्थयोर्ब्रह्मणम्-कूटस्थस्य कर्मफलरूपपिप्पलादनयोगात्, ब्रह्मणश्च वेदना-
योगादिति । नच सर्वज्ञं ब्रह्मेति वाच्यं, ईश्वरस्यैव ब्रह्मैव सर्वज्ञं न तु शुद्धमिति । यदुक्तं न द्रष्टे-
द्रष्टारं पश्येदिति श्रुतिर्द्रष्टारमप्यात्मानं दृष्टिरूपमेव पश्येदित्यभिप्रायवतीति तत्सत्यमेव—व्यवहारतो
द्रष्टाप्यात्मा वस्तुतो दृष्टिरेवेति । नचात्मा वस्तुतो ज्ञानमपि न भवतीति त्वयोक्तमिति वाच्यं, सत्य-
मुक्तं तथापि-ज्ञानशब्दलक्ष्यत्वादात्मा वस्तुतो दृष्टिरेवेत्युच्यते । यद्वा यदात्मनः स्वरूपं चैतन्यं तदेव
ज्ञानं । यस्तु लौकिकं जन्यं वृत्तिज्ञानं तदुपचारादेव ज्ञानमित्युच्यते- दृष्टौ ज्ञानत्वोपचारादित्याचार्य-
वचनात् । ततश्च वस्तुतो दृष्टिरेवात्मेति । नचैवं ज्ञानशब्दवाच्यत्वाद्ब्रह्मणस्तविशेषत्वं स्यादिति
वाच्यं, यावद्यवहारं ब्रह्मणस्तविशेषत्वकल्पनाभ्युपगमादिति । एवं च ज्ञानमेवात्मा, नतु ज्ञानादन्यः
कश्चिद्ज्ञातास्यात्मेति श्रुत्यभिप्रायवर्णनमुचितमेव । वस्तुतस्तु श्रुतेर्यमर्थः- दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं दृश्यं
पश्यति, दृष्टेर्द्रष्टारन्तु न पश्यति, एवं मतिर्बुद्धिर्मन्तव्यं मनोति- मतेर्मन्तारं तु न मनोति—इति ।
तथाच अतीन्द्रियत्वं सर्वान्तर्बहिरिन्द्रियावभासकत्वं चात्मनस्सिध्यति । ननु दृष्टेर्द्रष्टा मतेर्मन्ता चात्मेति
ज्ञातृत्वमेवात्मनः प्राप्तमिति चेत्सत्यं, तदेव प्राप्तव्यमिह 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दिति ज्ञेयत्व-
परिहारायात्मनो ज्ञातृत्वस्यैव स्थापनीयत्वात् । नचैवं ज्ञातेवात्मा भवेन्न तु ज्ञानमिति वाच्यं, स्थूल-
रुधतीन्यायेन शास्त्रनात्मबोधने मृत्तम्—तथाहि- अरुन्धती जिज्ञासुना अस्मिन्ज्योतिर्मण्डले काऽर-

न्वतीति पृष्टस्तप्रति बोधयति विद्वान्सप्तर्षिमण्डले वशिष्ठास्या स्थूलामेव तारा तावदस्त्वधीति, पृथ्व्या-
नासावरन्वती किंतु तत्प्रतिर्वशिष्ठ एव, या त्वस्य सविधे लसति सूक्ष्मा तारा सैवास्त्वधीति सत्यामे-
वारुन्धीति बोधयति एवं शास्त्रे च दृश्ये अनात्मनि देहादावेवात्मप्रत्ययवन्तं लोकं तावत्त्वामप्रत्यया-
न्निवर्तयितुं न दृश्य पदार्थ आत्मा किंतु द्रष्टृवेति प्रतिपादयति । ततो देहादेर्दृश्यव्यतिरिक्तो द्रष्टृ-
वास्मेति निश्चयवन्तं प्रति द्रष्टृप्यात्मा न भवति- अहं पश्यामीति मन्तुरहङ्कारत्वेनानात्मत्वात्किं तु
सर्वान्भासकं ज्ञातुं स्वरूपभूतं यद्ज्ञानं तदेवाहमेति प्रतिपादयति, अनन्तरं तु ज्ञानमप्यात्मा न भवति,
किं त्वनिर्वाच्यमेवात्मस्वरूपं निर्विशेषमिति प्रतिपादयति । तत्रापक्षे द्रष्टृत्वमात्मन प्रतिपादनस्य
द्रष्टृत्यादयं श्रुतयश्चरितार्था, द्वितीयपक्षे ज्ञानमित्याद्या । तृतीयपक्षे यतो वाचो निवर्तन्त इत्याद्या इति
विवेकः । तत्र द्वैतमतं तु प्रथमपक्षप्रतिष्ठापकमिति नात्यन्तं तत्रानादरं कार्यं - एकदेश्यद्वैतमतं तु
द्वितीयपक्षप्रतिष्ठापकम् - प्रधानाद्वैतमतं तु तृतीयपक्षप्रतिष्ठापकमिति बोध्यम् ।

शङ्करमतस्य अचलमतसाङ्ग्यशङ्कानिरासः ।

ननु तृतीयपक्षशिवरामदीक्षिणाद्यभिमतमचलमतमेव, तत्र हि सच्चिदानन्दनिरसत कृत्वम् - अह
मर्थस्य ज्ञातुरात्मनो नाश एव मोक्ष इत्यभिहितम् - ब्रह्मणस्सकाशाज्जगत्त्रैव जातमिति प्रतिपादितमिति
तदशाङ्करमतमेवेति, मैत्रम्—शङ्कराचार्यरूपेतत्त्वयमभ्युपेतमेव- पर तु अहंशब्दाचार्यार्थस्य ज्ञातुरात्मत्वं
नाभ्युपेतं, किंतु तद्वक्ष्यार्थस्य चैतन्यस्यैवात्मत्वमभ्युपेतं, तदेव ब्रह्म तदेवाचल परिपूर्णत्वादक्रियत्वाच्चेति
नात्मनाशरूपोऽदोषो प्रास्ति । नचाहमिति यो मन्यते स मुक्तौ न भविष्यत्येवेति विद्यत एवात्मा-
प्यात्मनाश इति वाच्यं, नात्रात्मनाशोस्ति, किं त्वहङ्कारनाशएव- नब्रह्मिण्यभिमतमन्यमान सामासाहङ्कारं
वयमात्मेति प्रतिपादयाम । ननु यस्सर्वं जानाति, यच्च ज्ञाना ज्ञायते, तदुभयं मायामयत्वाच्चास्त्येव-
ब्रह्मैकमेव त्वस्तीत्यचलमनाभिप्राय - त्वदभिप्रायोपि स एव- तत कथं तव मते आत्मनाशाभाव इति,
चेन्मैत्रम्—ब्रह्मण एवात्मत्वाच्च अचलमतेपि ब्रह्मनाशोभ्युपगतः । ननु अहंपदलक्ष्यार्थस्य चैतन्यस्य
ब्रह्माभिन्नात्मत्वं त्वयोच्यते अचलमतानुयायिना तुं न तदुच्यते इतीयानेदं भेद - सच नास्त्येव- वस्तु-
तोहंपदलक्ष्यार्थत्वस्याप्यभावाच्चैतन्ये- ततस्तवपि मनमचलमतमेवेति चेत्सत्यम्—अशेषविशेषविभुर-
परिपूर्णब्रह्ममात्रावशेष एव श्रीशङ्कराचार्यशिवरामदीक्षितमतविश्रान्तेर्दर्शनात्— सत्यप्रवान्तरभेदे प्रधान-
प्रतिपाद्याभेदादिति । नच ब्रह्मणस्सकाशान्मायया जगज्जातमित्यद्वैतिनो वदन्ति- जगत्त्रैव जातमित्य-
चलमतानुयायिन इत्यस्ति महान् भेद इति वाच्यं, गौडपादाचार्यजैगन्न जातमित्येवोक्तत्वात्, मायया
जातमिति वदतामपि वस्तुतो न जातमित्यत्रैव तात्पर्यात् । नचैवमवान्तरभेदोपि दुर्बल इति वाच्यं,
ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारभेदसत्त्वात् । सम्माद्यया कयापि विषया यत्र निर्विशेषब्रह्मावशेषसिद्धिस्तन्मतमुपा-
देयमेव- साच शङ्करमत इव दीक्षिणमतेऽप्यस्तीति तदप्युपादेयमेव- रामानुजादिमतेषु तु सा नास्तीति
तान्यनुपादेयान्येव ।

मलिनसत्त्वमयी वहिर्मुखमनोवृत्तिर्ज्ञानमित्युच्यते—इति । यद्वा ब्रह्मणि सर्वावभासकत्वं परमभेमास्पदत्वं चेत्यस्त्यशङ्क्यं मायामयम्- तत्र काचिद्दृष्टिस्सर्वावभासकत्वमभिव्यञ्जयति ज्ञानमिति चोच्यते—काचित्खु परमभेमास्पदत्वमभिव्यञ्जयति सुखमिति चोच्यते—इति । अथवा ब्रह्मानन्दादन्यदेव वैषयिकमिदं सुरम्- इदं हि विषयेन्द्रियसंयोगादिनाऽन्त करणे जायते दुःखवत्- यदा सुखं जायते तदैव सुखाकारान्नं करणवृत्तिर्भवति, तत्र च ब्रह्म प्रणिफलति, ततस्सुरसाक्षात्कारो जायते, यथा घटाकारान्त करणवृत्तौ ब्रह्मप्रतिफलनादुपटमाक्षात्कारो जायते तद्वत्- सुख हि घटवद्ज्ञाने विषय । नन्वस्मिन्पक्षे 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुते का बोधप्रतिरिति चेत् उच्यते—सुषुप्तौ सर्वभूतोपभोग्यं यदानन्दं तद्ब्रह्मानन्दस्य मात्रैवेति । तद्वि विषयेन्द्रियसंयोगाद्यजन्यत्वाद्द्वैवैषयिकम् - एव मानन्दस्यान्त करणजन्मसुखाचित्वादेव नानन्दपदेन ब्रह्मोच्यते, किंतु रक्ष्यत इत्युक्तम् - यथा घटादिविषयेन्द्रियसंयोगजन्यवृत्तिज्ञानवाचिना ज्ञानशब्देन ब्रह्म रक्ष्यते तद्वदिति । ननु वृत्तेर्ज्ञानत्वमौपचारिकमिति मतस्य कथमुपपादनम्, उच्यते—ज्ञायते भास्यते सर्वमनेनेति सर्वावभासकं ब्रह्म ज्ञानशब्दस्य मुख्यार्थं, स्वस्मिन् ब्रह्मवैतन्यप्रतिफलनवशादेव स्वसदृष्टं विषयं वृत्तिरवभासयतीति वृत्तिर्ज्ञानशब्दस्यामुख्यार्थं इति । एवमानन्द्यते सर्वमनेनेति व्युत्पत्त्या आनन्दशब्दो मुख्यो ब्रह्मणि 'एष ह्येवानन्दया'तीति श्रुते वैषयिकसुखे त्वमुख्य एव तस्य स्वकाले स्वसदृष्टस्य कस्यचिदेवानन्दनत्वादिति । नन्वत्र पक्षे ब्रह्मैव ज्ञान ब्रह्मैवानन्दं चेति कृत्वा विज्ञानमानन्दं च ब्रह्मेति ज्ञानानन्दशब्दवाच्यस्य ब्रह्मण कथं वाचामगोचरत्वमिति, उच्यते—इदं तदिति निर्देष्टुमशक्यत्वादेव ब्रह्म वाचामगोचरमित्युच्यते, ननु सुतरा शब्दाविषयत्वादिति । अन्यथा जिह्वा मे नास्तीतिवद्ब्रह्म शब्दाविषयमिति वचनं रज्जाकरमेव भवेत् । नचाप्रमेयस्य ब्रह्मण कथं प्रमेयत्वमिति वाच्यं, वस्तुतोऽप्रमेयस्यापि ब्रह्मणो व्यवहारत प्रमेयत्वमिति अल शास्त्राच्चक्रमणेन, अनुकूलज्ञानमानन्दमित्युक्तिरयुक्तैव ।

ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः, ब्रह्मणः आनन्दगुणकत्वनिराकरणं च ।

यद्युक्तं ब्रह्म नानन्दमात्रे किं त्वानन्दीति तच्चायुक्तम्—यथा न ज्ञानमात्रं ब्रह्म किंतु ज्ञानी एतदित्युक्ता तद्वदेव । तथाहि यद्यानन्दमानन्दवत्तर्हि तदपि मतुपन्तशब्दगतमानन्दमानन्दवद्भवेदेवानन्दत्वाविशेषादित्यनवस्थापात । यदि तु मतुबन्तशब्दगतमानन्दमानन्दं तर्हि प्रथममेवानन्दमानानन्दमस्तु किं तोनापराद्धम् । नच स्वरूपभूतमानन्दमानन्दवत् धर्मभूतमानन्द तु नानन्दवदिति वाच्यं, धर्मभूतस्याप्यानन्दस्य स्वरूपमानन्दमेवेति तदपि स्वरूपभूतानन्दमेवेति । नच ब्रह्मस्वरूपानन्दमेवानन्दवत् तु ब्रह्मधर्मानन्दमिति वाच्यं, तथा नियन्तुमशक्यत्वात्, स्वरूपानन्दादेव सर्वेष्टसिद्धौ धर्मानन्दाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यादप्रमाणत्वाच्च । नच ब्रह्मण एवानन्दाभावे कथं जीवस्यानन्दं भवेदिति वाच्यं, ब्रह्मणो जीवस्य वा स्वरूपमेवानन्दमिति किमानन्दान्तराभावेन न्यूनत्वम् । ननु यदि ब्रह्मैवानन्दं तर्हि जीवस्य नन्दनो धर्म एव भवेद्ब्रह्म, भैवम्—जीवस्याप्यानन्दत्वात् । हन्त तर्हि आनन्दरूप आनन्दगुणकश्च जीव इति सिद्धं, न जीवोप्यानन्द एव नत्वानन्दी । नच मुख्यदमिति प्रत्यक्षात्कथं जीव-

स्यानन्दित्वाभाव इति वाच्यं, सुखधर्मकान्त करणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तैव सा प्रतीतिरिति । नच जीव-
स्सुप्तावानन्दमुगिति भवत्येवानन्दीति वाच्यं, तदा जीव स्वरूपानन्दभुगेवेति । नच स्वैन स्वं कथं
भुज्यत इति वाच्यं, उपाधिवशादेवैकस्यैव भोक्तृत्वं भोग्यत्वं चागतमिति । यद्वा कारणशरीरी प्राज्ञो
ब्रह्मानन्दं भुंक्त इति न विरोध । नचैवं प्राज्ञस्थानन्दित्वं सिद्धमिति वाच्यं, तत्सिद्धिरस्माकमिष्टैवेति--
विश्वैतैजसप्राज्ञानामानन्दित्वं ज्ञानित्वं च सद्गच्छत एव । तुरीयस्य हि तदुभयमसङ्गतम् । नन्वेवं
प्राज्ञस्य ब्रह्मानन्दिनो धर्म एवानन्दो ब्रह्मेति सिद्धं, मैवम्—अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बभूतब्रह्मानन्द एव
प्राज्ञोपभोग्यो न तु बिम्बभूत इति । नच समाधौ जीवेन ब्रह्मानन्दो भुज्यत इति समाहितस्य जीवस्य
धर्म एव ब्रह्मेति वाच्यं, समाधावपि ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिप्रतिफलितमेव ब्रह्मानन्दं विद्वाननुभवति
न तु बिम्बानन्दमिति । नच मुक्तस्य बिम्बब्रह्मानन्दानुभवोस्तीति मुक्तधर्मो ब्रह्मेति वाच्यं, मुक्तस्य
ब्रह्मानन्दरूपत्वेन ब्रह्मानन्दभोक्तृत्वस्यैवाभावात् । नचामुज्यमान आनन्दोऽपुरुषार्थ एवेति वाच्य,
आनन्दप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वात् । नच मुक्त आनन्द न प्राप्तवानिति वाच्य, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति
श्रुतत्वात्परं ब्रह्म ह्यानन्दम् । नच मुक्तौ प्राप्यप्राप्तृप्राप्तिरूपत्रिपुटीसत्त्वं कथमिति वाच्यं, नास्माभिर्मुक्तौ
जीव आनन्द प्राप्नोतीत्युच्यते, येनोक्तदोषस्यात् । किंतु ब्रह्मानन्दं प्राप्तो जीवो मुक्त इत्युच्यत
इति । तथा च मुक्तजीव आनन्दं ब्रह्मैवाभूदिति न कश्चिदोष 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते । नच
ब्रह्मविद्ब्रह्म भूत्वा आनन्दवान्भवतीति श्रुतितार्थमिति वाच्य, तर्हि ब्रह्मापेक्षया तद्गुण आनन्द एवो-
क्तस्तस्यात् । नचेष्टापत्ति - 'नतत्समध्याम्यषिकश्च दृश्यत' इति श्रुतिविरोधात् । किंच 'आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजाना'दित्येव श्रूयते, नत्वानन्दि ब्रह्मेति । तस्मादानन्दमेव ब्रह्म नत्वानन्दि । नतु ब्रह्मानन्दं
नाप्यानन्दि किं तु आनन्दनमेव- 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुते, मैवम्—यदि ब्रह्म सगादिवदानन्दकर
तर्हि जडमेव भवेत् । नन्वत एव ज्ञान ब्रह्मेत्युक्तं लोकेपि ज्ञान हि ज्ञातुरानन्दकरं तस्माद्ज्ञानस्वरूपं
ब्रह्म नानन्दरूपं किं त्वानन्दकरमिति, अत्रोच्यते—यथा सूर्य एव प्रतिसूर्य करोति नासूर्यं तद्वदानन्द
एवानन्दप्रतिबिम्बं करोति नत्वानन्दादन्य - अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्द प्रतिबिम्बतीति वैषयिकं सुल-
मानन्दप्रतिबिम्ब एव- अन्त करणे सुखं जायत इति पक्षेपि आनन्दादीश्वरादेव तज्जायते- 'आनन्दाद्वयेव
खस्विमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुते । सर्वभूतकर्तृत्वे एव सत्यानन्दस्य सुखकर्तृत्वं न स्यात्किम् ।
तस्मादानन्दकरत्वादि ब्रह्म आनन्दमेव भवति । नचैवमानन्दस्य ब्रह्मण कथं ज्ञानस्वरूपत्वमिति वाच्यं,
यथा आनन्दकृत्त्वादानन्दमित्युच्यते ब्रह्म तथा आनन्दकृत्त्वाद्ज्ञानमित्युच्यत इति । षष्ठाद्याकार-
वृत्तिप्रतिफलितत्वैतन्म्यं हि ज्ञानं, ततश्च वृत्तावानन्दप्रतिबिम्बवृत्त्वाद्ब्रह्मानन्दमिति, ज्ञानप्रतिफलनवृत्त्वात्
ज्ञानमिति चोच्यत इति कृत्वा विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्युक्तं श्रुत्या । नचैकमेव ब्रह्म कथमेकस्यां वृत्ता-
वानन्दप्रतिबिम्बमन्यस्या पुनश्चैतन्यप्रतिबिम्बं च कुर्यादिति वाच्यं, वृत्तिद्वये प्रतिफलितमेकरूपमेव ब्रह्म
वृत्त्याकारवैजात्यात्कचिद्विषयावभासकं सद्ज्ञानमित्युच्यते, कचित्तु प्रमात्रानन्दकरं सत्सुखमित्युच्यत
इति । इदं च ब्रह्मणो विषयावभासकत्वमानन्दयितृत्वं च मायाकृतमेव, नतु वास्तवमिति निर्विशेष-

व्यासिद्धिरिति संक्षेपः । ननु यदुक्तमानन्दत्वं श्रुत्या न कण्ठोक्तमिति, तदसत्—‘स एको ब्रह्मण आनन्द’-‘आनन्द ब्रह्मणो विद्वा’निति व्यतिरेकनिर्देशेन कण्ठोक्तत्वात् । किंच ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वं तातृत्वं च कण्ठोक्तमेवेति रामानुजः, तदसत्—स एक इति श्रुतिगतब्रह्मशब्दो हिरण्यगर्भोत्पत्त्यर्थ-ब्रह्मपर एव- एक इत्यानन्दपरिच्छेददर्शनात् । अपरिच्छिन्नो हि परब्रह्मानन्द - आनन्दं ब्रह्मण इत्यत्र तु ब्रह्मणस्त्वरूपमानन्दमित्यर्थान्त्वं विद्विष्टसिद्धिः । अन्यथा आनन्दो ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं श्रुत्युक्तं हन्येत । ज्ञातृत्वादानन्दित्वं भिन्नमेवेति सर्वलोकविदितम्- नहि षट्ठोयमिति ज्ञानवत्त्वमेवानन्दवत्त्वं ज्ञानानन्दयोर्भेदात् । अन्यथा ज्ञानपर्यायेष्वेव कोशेष्वानन्दशब्दं पठ्येत । किंच ज्ञानेन ज्ञेयव-भास्यते- नत्वानन्देन । प्रत्युत पुरुषमानन्दो मोहयत्येवेति न ज्ञानम्यानन्दत्वं, येन ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वं भवेत् । किंच अनुकूलं ज्ञानमानन्दमित्युक्तमितं प्राक्त्वया, इदानीं तु ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमित्युच्यते- ज्ञातृत्वं चानुकूलप्रतिकूलज्ञानक्रियाध्रयत्वमिति कथं ज्ञातृत्वमात्रमानन्दित्वम् । नचानुकूलज्ञातृत्वमेवा-नन्दित्वमिति वाच्यं, श्रुत्या ज्ञातृत्वमेव कण्ठोक्तं नानुकूलज्ञातृत्वमिति । नच सापि श्रुतिरनुकूलज्ञातृत्व-परैवेति वाच्यं, तर्हि अनुकूलज्ञातैवात्मा भजेत् न तु प्रतिकूलजातेति । ननु ज्ञातृत्वमात्रं जीवेश्वरसाधारणधर्म - अनुकूलज्ञातृत्वरूपमानन्दित्वमीश्वरधर्म - अनुकूलज्ञातृत्वरूपमानन्दित्वं प्रतिकूलज्ञातृत्वरूपं दुःखित्वं च जीवधर्म इति, मैवम्—यदीश्वरस्यानुकूलज्ञातृत्वमेव न तु प्रतिकूलज्ञातृत्व, तर्हि कथं सर्वज्ञत्वमिति । नवेश्वरस्य सर्वमप्यनुकूलज्ञानमेव, नतु प्रतिकूलज्ञानं किञ्चिदस्तीति वाच्यं, तथास-तीश्वरस्य भक्तरक्षणं रक्षोहरणं च न स्यादिति । नच तस्य भक्ता अनुकूला रक्षासि प्रतिकूलानीत्येव नतु तद्ज्ञानमिति वाच्यं, सर्वत्रापि तथैवेत्युक्तत्वात्- ज्ञानमात्रं हि सर्वस्यानुकूलं विषयावभासकत्वादिति । नच यदि ज्ञानमात्रमनुकूलं तर्हि अनुकूलत्वादेव ज्ञानमात्रमानन्दं भवति अनुकूलो ह्यानन्द तथाच ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमिति वाच्यं, आनन्दो विषयावभासकत्वादनुकूल इति न- आनन्दस्य विषयावभास-कत्वामावात् । किं तर्हि भोग्यत्वादेवानुकूलं । भोग्यत्वं च भोक्तुमिष्टत्वं, नतु भोगविषयत्वमात्र, तथा-सति- भोग्यं दुःखमप्यनुकूलमेव भवेत् एवमनुकूलं भोग्यमानन्दं तद्भोगस्तु ज्ञानमिति न भोग्यभोगयो-रानन्दज्ञानयोरेक्यं, येनानन्दित्वज्ञातृत्वयोरेक्यं भवेत् । नच भोक्तृत्वमेवानन्दित्वं तदेव ज्ञातृत्वं चेति वाच्यं, किं भोक्तृत्वमात्रमानन्दित्वं ? किं वा आनन्दभोक्तृत्वमानन्दित्वम् ? आद्ये दुःखभोक्तृत्व-मप्यानन्दित्वं भवेत् । द्वितीये तदानन्दभोक्तृत्वमानन्दज्ञातृत्वमेवेति कथं ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमित्युच्यते । अपितु- आनन्दज्ञातृत्वमानन्दित्वमिति वक्तव्यं । नच तथैव वदाम इति वाच्यं, तथासति आनन्दं ज्ञेयमेव भवति नतु ज्ञानमिति कथं ज्ञानमेवानन्दमित्युक्तम् । ननु भवतु ज्ञानानन्दयोर्भेदं तथापि ज्ञातृत्वानन्दित्वयोर्भेद एव- आनन्दज्ञातृत्वानन्दित्वादिति, मैवम्—यद्यानन्दज्ञातृत्वानन्दी तर्हि षट्-ज्ञातापि षटी भवेत् । नच दुःखज्ञाता दुःखी भवत्येवेति वाच्यं, दुःखज्ञातुरपि दुःख्यमिति प्रतीति-भ्रान्तिरेवेति- यद्येन ज्ञायते तत्स्य धर्मो नैव भवतीति सिद्धान्तात् । नहि ज्ञेयं ज्ञातृत्वमिति धर्मः । नच बाह्यस्य ज्ञेयस्य ज्ञातृधर्मत्वाभावेपि आन्तर ज्ञेयं ज्ञातृधर्मो भवत्येवेति वाच्यं, किमपेक्षया आन्तरस्य

ज्ञेयस्य शातृधर्मत्वम् । यदि देहापेक्षया तर्हि ज्ञेयं चक्षुरादीन्द्रियं ज्ञातृधर्म एव भवेत्, तथा प्राणश्च पञ्च-
-वृषिको ज्ञातृधर्म एव भवेत्, यदि तु देहप्राणोन्द्रियापेक्षया तर्हि अन्तःकरणमात्मधर्मो भवेत्, तद-
-प्यात्मना ज्ञायते हि- यदि त्वन्तःकरणापेक्षया तर्हि तदान्तरं दम्तुं ज्ञातृभूतमेवेति न ज्ञेयम् । नचा-
-न्तःकरणापेक्षया आन्तरे सुखदुःखे ज्ञेये ज्ञातृधर्मभूते इति वाच्यं, तयोरेतन्तःकरणधर्मत्वात् । नच दुःख-
-मेवान्तःकरणधर्मो न तु सुखमिति वाच्यं, द्वयोरेतन्तःकरण एव जन्मनाशदर्शनेन अन्तःकरणधर्मत्वा-
-विशेषात् । तस्मादानन्दज्ञातृत्वदेव जीवात्मा परमात्मा वा नानन्दी भवति । नचानन्दभोक्तृत्वा-
-दानन्दी भवतीति वाच्यं, भोग्यस्य भोक्तृधर्मत्वाभावात्- नहि भोग्यं सक्चन्दनवनितादिविषयजातं
भोक्तृधर्मो भवति । नच सुखदुःखे एव भोग्ये, सगाद्यस्तु भोग्यावच्छेदका एवेति न सगादीना
भोक्तृधर्मत्वं, किंतु सुखदुःखयोरेवेति वाच्यं, तर्हि भोग्यत्वादेव सुखदुःखे भोक्तृधर्मो न भक्त- किं
त्वन्तःकरणधर्मविवेकः । नच सुखदुःखं तु स्वहृत्प्रतिप्रतीतेर्भोक्तृधर्मविवेकेति वाच्यं, सुखदुःखकारपरिण-
तान्तःकरणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तैव तत्प्रतीतिरिति । नचैवमन्तःकरणधर्मस्य सुखस्य कथं ब्रह्मस्वरूपत्व-
मिति वाच्यं, केनोक्तमन्तःकरणधर्मं सुखं ब्रह्मेति । नचानन्दो ब्रह्मेति श्रुत्यैवोक्तमिति वाच्यं, अन्तः-
करणधर्मसुखादन्य एव स आनन्द इति । कोसौ सुखादन्य आनन्द इति- उक्तमेव ब्रह्मेति । ननु
किं तद्ब्रह्मेति- उक्तमेव आनन्दो ब्रह्मेति ।

ननु आनन्दपदार्थज्ञानं विना ब्रह्मपदार्थज्ञानस्य, ब्रह्मपदार्थविज्ञानं विना आनन्दपदार्थज्ञानस्य
चानुभयादन्योन्याश्रय इति, मैत्रम्—ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मपदार्थस्य सुज्ञेयत्वात् । ननु तत्राप्ययं
दोषोस्त्येव, तथाहि- किं तदज्ञान- ब्रह्म, किं तद्ब्रह्म ज्ञानमिति, यद्वा किं तद्ब्रह्म- ज्ञानं, किं तदज्ञानं-
आनन्द, किं तदानन्द- ब्रह्म, किं तद्ब्रह्मज्ञानं, किं तदज्ञानं- आनन्द इति चरुकापविदोषः ।
नचेष्टापत्ति- ब्रह्मज्ञानस्यासिद्धेरिति, उच्यते—सर्वोपि लोकोऽनुभूतविषयसेवया सुखं, प्रतिशून्यविषय-
सेवया दुःखं च प्रपद्यते हि, तत्र किं तत्सुखं दुःखं चेति प्रथमस्य किमुत्तरम्- न किमपि, पथं तर्हि
तयोस्तिद्धि- अनुभवैकवेद्यत्वात्तयोस्तिद्धि, कथं तर्हि तदनुभवस्य सिद्धि- आत्मवेद्यत्वात्, किं
तदात्मवेद्यत्व- आत्मकर्तृत्वज्ञानविषयत्वं, पथं तदात्मकर्तृत्वज्ञानस्य सिद्धि- ज्ञानान्तराद्येदनवम्या, स्व-
स्तुखदुःखानुभवेन किमपराद्धम् । तस्यैव स्वतस्सिद्धत्वमुच्यते, यथात्मत एवानुभवस्य सिद्धिस्तर्हि कथं
तस्यात्मनस्सिद्धि- स्वन एव, कुत- ज्ञानस्वरूपत्वात्, किं तदज्ञानं- आत्मैव, कस्मिन् आत्मा- ज्ञातृ-
भूतं ज्ञानमेव, किं तदज्ञातृभूतं ज्ञान- आत्मैव, हन्त तर्ह्यन्योन्याश्रयदोषस्तथापि प्राप्तः । अपिच
ज्ञानपदार्थज्ञानाधीनं ज्ञान्यात्मपदार्थज्ञानं, ज्ञान्यात्मपदार्थज्ञानाधीनं च ज्ञानपदार्थज्ञाननिन्ध्योन्याश्रयः ।
यद्वा ज्ञान्यात्मपदार्थज्ञानं स्वाश्रयपदार्थज्ञानाधीनमित्यात्माश्रयः । नच ज्ञाने ज्ञाते सति तद्द्वानात्मा
ज्ञातृ इति न दोष इति वाच्यं, आत्मनोपि ज्ञानत्वात् । ननु आत्मस्वरूपमज्ञाने ज्ञाते ज्ञाते
सत्यात्मापि ज्ञान एव भवेदिति, तर्हि ब्रूहि- किं तदात्मस्वरूपमज्ञानं न ईदं वक्तुं ज्ञानोन्नीतेतिरिक्तं
तत्र तदज्ञातृत्वात्परिज्ञानात् । यद्वा तस्य दशगोचरत्वत्- नच- तस्यैव आत्मत्वात् । द्वितीय

इष्ट एव । नन्वेवमात्मनिद्रावपि कथं ब्रह्मसिद्धिरिति चेदुच्यते—आत्मन एव ब्रह्मत्वादात्मनि सिद्धे ब्रह्मापि सिद्धमेव । नच ब्रह्मणस्सिद्धावपि तद्ज्ञानमसिद्धमिति वाच्यं, अज्ञातस्य ब्रह्मणस्सिद्धययोगा-
द्ब्रह्मसिद्ध्या तद्ज्ञानमपि सिद्धमेवेति ।

ननु आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धं ब्रह्म भवत्यपि तु- 'तत्स्वरूपं तु किं ज्ञानं किमानन्दं नु किं परम्' तस्माद्ब्रह्मस्वरूपमसिद्धमेतावन्तीति, मैत्रम्—ब्रह्मणस्सिद्धौ कथं पुनस्तत्स्वरूपस्यासिद्धि-
नहि षटे सिद्धे षट्स्वरूपासिद्धि, नापि निस्स्वरूपं निश्चिद्रस्तु सिद्धयति । तथासति शक्यं इत्यापि
निस्स्वरूपस्य सिद्धिप्रसङ्गात्- सर्वे हि सिद्धयस्तु सम्भारूपमेव सिद्धयति न तु स्वरूपं विना । तस्मा-
त्तद्वि तव ब्रह्म सिद्धं तर्हि तत्स्वरूपमपि सिद्धमेव । तर्हि मम ब्रह्मस्वरूपज्ञानाभावादसिद्धमेव ब्रह्म,
मैत्रम्—आत्मत्वाद्ब्रह्मण - आत्मा हि सिद्ध । नचात्मस्वरूपपरिज्ञानाभावात्तस्मात्प्रसिद्ध एवेति वाच्यं,
तवैवात्मत्वात्कथं तवैव त्वमसिद्धो भवे । नच नाहमास्मेति वाच्यं, किं त्वमनात्मा- न, अनात्मापि
नाहं, तर्हि कस्त्वं- ज्ञाताऽहं, ज्ञातैवात्मा- न- ज्ञाता न भवत्यात्मेति त्वयोक्तत्वात् । ननु त्वं ज्ञातैव
भवसि, तथापि ज्ञातुस्त्व स्वरूपं किं त्वं वेत्सि- ओम्, किं तत्- ज्ञातुस्त्वमेव- न- तद्धि ज्ञातुस्त्व
धर्म- तर्हि ज्ञानं मम स्वरूपं, तदेवात्मनोपीति त्वमात्मैव । तस्माद्ज्ञानमेवात्मा । नन्वेवचेत्—
क अहमा ज्ञानं, किं ज्ञानं आत्मा- इति पूर्वोक्तान्योन्याश्रयदोषस्य क परिहार इति, उच्यते—
आत्मज्ञानानन्दसत्यानन्तपरब्रह्मपुरुषोत्तमादिशब्दा एकार्थवाचका एव- पर्यायत्वाद्दृष्टकलशकुम्भादिशब्द-
वदिति । एवमेकार्थवाचित्वे सत्यपि तेषां प्रवृत्तिनिमित्तभेदोस्त्येव- अस्यतत्याप्नोतीति वा आत्मा,
ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमित्यादिव्युत्पत्ते । तस्य च स्वरूपमिदमिति निर्देष्टुमशक्यमेव- 'यत्तद्रेश्यमब्रह्म'-
मित्यादिश्रुते । ज्ञानानन्दशब्दौ च आत्मब्रह्मादिशब्दवद्ब्रह्मप्रतिपादकावेव, ननु ब्रह्मस्वरूपवाचकौ-
नहि षटादिविषयेन्द्रियसंयोगजन्यं ज्ञानमानन्दं वा ब्रह्मस्वरूपं भवति । नच नित्यं ज्ञानं नित्यमानन्दं च
ब्रह्मेति वाच्यं, नित्ययोर्ज्ञानानन्दयोरभावात् । एवं स्वरूपेण ब्रह्मणो दुर्बलत्वेपि स्वभावेन ब्रह्म सुवच-
मेवेति न शास्त्रयोनित्वाधिकरणविरोध, नाप्यौपनिषदत्वश्रुतिविरोध, नापि 'वैदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति
गीताविरोध । क पुनर्ब्रह्मणस्स्वभाव इति चेदुच्यते—सर्वावभासकत्वसर्वानन्दयितृत्वसर्वाधारत्व-
निराधारत्वसर्वव्यापित्वसत्त्वत्वनित्यत्वादिरूप इति । नच ब्रह्मण एव स्वभाववत्त्वे सविशेषत्वमेव भवे-
दिति निर्विशेषब्रह्मासिद्धिरिति वाच्यं, यावद्भवहारं ब्रह्म सविशेषमेवेत्युक्तत्वात् । परमार्थतो हि सर्वाव-
भासकत्वादयो ब्रह्मणि न सन्तीति ब्रह्म निर्विशेषमित्युक्तम् । तस्माद्ज्ञानमानन्दं वा न ब्रह्मण
स्वरूपम् ।

ननु माभूदानन्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्म तु भवत्येवानन्दि, मैत्रम्—किं सर्वमानन्दयतीति ब्रह्म
आनन्दीत्युच्यते' यद्वा स्वयमानन्दशालीति- आद्य इष्ट एव । ननु द्वितीय- ब्रह्मणो जीवत्येव
सुखित्वादिविकारायोगात् । नच दुःखित्वं मास्तुनाम सुखित्वमस्तीति वाच्यं, यदि ब्रह्मापि सुखव-
त्त्यात्तर्हि सुखम्यानित्यत्वात्कदाचिद्ब्रह्म सुखयुक्तं कदाचिस्तु सुखरहितमिति विकार्येव भवेदिति । नच

जीवस्य सुखमेवानित्य ब्रह्मणस्तु सुखं नित्यमिति वाच्यं, गगनारविन्दवन्नित्यसुखम्यैवाभावात् । सर्वं हि सुखं विषयेन्द्रियसंयोगादिजन्यत्वादनित्यमेवेति ब्रह्मणश्च विषयेन्द्रियाद्यभावात्तास्त्वैव सुखमिति । नचैवं विषयोपभोगविधुरस्य समाहितचित्तस्य सुखाभावप्रसङ्ग इति वाच्यं, तस्य ब्रह्मानुभवादस्ति सुखित्वमिति 'रसगंगां ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति श्रुते । ननु ब्रह्मण आनन्दित्वादेव तदनुभवाज्जीवस्यानन्दित्वमिति, मैवम्—स्रगादिविषयस्यानानन्दित्वेपि तदनुभवाज्जीवस्यानन्दित्वदर्शनात् । नचैवं ब्रह्मण आनन्दत्वादेव तद्गामाज्जीव अनन्दी भवतीति वाच्यं, आनन्दं लब्ध्वा आनन्दी भवतीति षष्ठीयस्य पुनरुक्तिदोषप्रस्तावात् । आनन्दलाभ एव खल्वानन्दित्वात् । नच 'रसो वै स' इति श्रुति-ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं वक्षतीति वाच्यं, तत्र रसशब्दस्यानन्दत्वाचित्वाभावात् । नच तर्हि रस एव ब्रह्मेति वाच्यं, रसस्य जिह्वाग्राह्यस्य अग्राह्यब्रह्मत्वायोगात् । तर्हि क श्रुतेरर्थ इति चेदुच्यते—यथा रस पुरुषेण सुकारसन्पुरुषमानन्दयति तथा ब्रह्मापि जीवेनानुभूतं सज्जीवमानन्दयतीति रसो ब्रह्मेत्युक्तमिति । नचानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिब्रह्मण आनन्दरूपत्वं वक्षतीति वाच्यं, तत्रापि आनन्दयितृत्वादेवोच्यते आनन्द इति ब्रह्म । ननु विदुषा समाधावानन्दमेवानुभूयते नतु तदतिरेकेण किमपीति वृत्त्या आनन्दं ब्रह्मस्वरूपमेव- अत एव 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुनश्चने'ति श्रूयते । ब्रह्मणस्वरूपभूतमानन्दमिति हि तच्छ्रुत्यर्थ इति त्वयाप्युक्तमिति, मैवम्—स्थूलरूपतीन्यायेन 'ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशं जनयितुमानन्दं ब्रह्मणो रूपमित्युक्तं, नतु वस्तुत आनन्दं ब्रह्मण स्वरूपं, यथा ज्ञानं तद्वत् । किंतु ब्रह्मणस्वरूपं दुर्बचमेव । तच्च दुर्बचमपि ब्रह्मण स्वरूपं भासकत्वानन्दयितृत्वव्यापित्वादिनिमित्तवशाद्गुणानानन्दात्मादिशब्दै प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । निर्विकल्पकसमाधौ तु जीवो नानन्दमनुभवति, नापि ब्रह्मानुभवति- अनुभवित्रनुभाव्यानुभवसत्त्वे त्रिपुटीप्रसङ्गेन समाधेर्निर्विकल्पकत्वम्यैवासिद्धे । किंतु जीवो ब्रह्मरूपेणैवावतिष्ठते । साच स्थितिस्सर्वससारदुःखप्रहाणात्परमानन्दमयीति व्यपदिश्यत इति । नचैवं नैयायिकोक्तविधया तु स्वधर्मएव मोक्ष इति सिद्धमिति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मात्मनावस्थितिरिव मोक्ष इत्युक्तत्वात् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति हि श्रुत । ननु यदि मुक्तावानन्दो नास्ति तु रत्नस्य एवान्ति, तर्हि पाषाणकल्पया तथा मुक्त्या किं जीम्येति, मैवम्—यदि निर्विशेषं ब्रह्म पाषाणतु-यं तर्हि मुक्तिपाषाणकल्पा स्यात्- निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिर्हि मोक्ष । नच निर्विशेषब्रह्म पाषाणतुल्यमेवेति वाच्यं, पाषाणस्य भास्यत्वानुत्त्वादिबहुविशेषवत्त्वात् । यदि तु तु रत्नरत्न्यत्वेन ब्रह्म पाषाणवन्त्यमित्युच्यते, तर्हि तत एव हेतोस्त्वदभिमतं ब्रह्मापि पाषाणकल्पमेव भवेत् । नच मद्भिमन्मया 'ब्रह्म रत्नस्यविशेषत्वादस्ति तस्य पाषाणाद्विशेष इति वाच्यं, पाषाणस्य सविशेषत्वात्निर्विशेषस्य ब्रह्मणोस्त्येव पाषाणाद्विशेष इति । नच निर्विशेषस्य विशेष इति वचनं व्याहृतमिति वाच्यं, सविशेषस्य विशेष इति यच्चनम्यात्माद्यपान्योन्याश्रयादिदोषप्रसङ्गमेवेति । किंच मन्मते निर्विशेषस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव पाषाणकल्पत्वायोगः, तव मते तु सविशेषं ब्रह्म सविशेषत्वादेव पाषाणभूतमेव ब्रह्म हि वचनं कृत्वादिन्येतेन चेतनाचेतन्यग्राह्येण परिणाममिति तत्र मत्तं, तथाच ब्रह्म पाषाणमेवेति गिरम् । तन्मात्रनिर्विशेषं ब्रह्म

एव मोक्ष, स एव सर्वैराशास्य इति । ननु आनन्दमेव सर्वैराशास्यते—तादृशानन्दकरत्वेन चानुकूल-
विषय आशास्यते, ब्रह्म च नानन्द, नाप्यानन्दकरं निर्विशेषत्वादेवेति कथं पुरुषस्य समुक्षासिद्धि इति,
मैत्रम्—यदाशाम्यते पुनरैरानन्दं तर्हि निर्विशेषमुत सविशेषम् ? आद्ये- निर्विशेषानन्द इव निर्वि-
शेषपद्मप्यपि पुरुषस्य कामो भवेदेव । द्वितीये केशिषेपैविशिष्ट एतानन्द त्व ब्रह्मि । नचानुकूल-
प्रेमास्पदत्वभोग्यत्वाद्यो विशेषासन्त्यानन्द इति वच्यं, नित्यद्वयवृत्तयो व्यावर्तका विशेषा इति विशेष
लक्षणात् । आनन्दस्य च गुणत्वद्वनित्यत्वञ्च नानन्दवर्तिन ते अनुकूलत्वादयो विशेषा भवन्तीति ।

ननु न व्यावर्तकधर्ममालमेव विशेष इत्यस्माकं मतम् अनुकूलत्वादयश्च व्यावर्तकधर्मा एवेति
सविशेषमेवानन्दमिति, मैत्रम्—तथासति निर्विशेषेपि ब्रह्मणि निर्विशेषत्वरूपधर्मोऽस्तीति तदपि
सविशेषमेव भवेदिति, तत्रापि पुरुषस्य समुक्षा सिद्धयैवेति । दस्तुस्तु आनन्दमनुभूयन्तं पुरुष
प्रति त्वयानुभूते अनन्दे कोऽस्ति विशेष इत्युक्तं न कौपीति स प्रतिवक्ति न त्वन्मिन्नानन्दे अय
विशेषोऽस्तीति । आनन्दजनयेष्वेव विषयेषु विशेषसद्भाव, ननु तज्जन्वे आनन्दे सर्वेषामप्यान्न्दानामान-
न्दत्वाविशेषात् । तथाच निर्विशेष एव जयानन्दे दथा पुरुषस्य काम, तथा निर्विशेषेपि ब्रह्मणीति
बोधम् । नन्वेव दुःखहेतुविशेषसत्त्वेपि दुःख सर्वत्र सममेवेति निर्विशेषमेव तस्मान्मात्रिर्विशेष
ब्रह्मणि द्वेष किमिति माभूत्, भवेत्—यदि निर्विशेषं ब्रह्म तदात्मनित्र स्यात्तर्हि तत्र द्वेष पक्षान्तरेण
भवेदेव नत्वात्मनिर्त्र किं त्वामैव आमनि हि कस्यापि द्वेषो न भवति प्रत्युत परमा प्रीतिरेव
भवतीति । नचैवं परमप्रेमास्पदत्वादानन्दमेव ब्रह्मेति वाच्यं, केनोक्तमानन्दं ब्रह्म नेति किंतु यज्ञोके
आनन्दशब्देन प्रसिद्धं तद्वस्तु ब्रह्म नेत्युच्यते परमप्रेमास्पदत्वादानन्दशब्दाव्यमेव ब्रह्म, नत्वान्दरूप-
मिति हि प्रतिपादितम् । नचायमात्मा परानन्द परमप्रेमास्पदं यत् इति विद्यारण्यस्वामिभिरेव परमा-
नन्दरूपत्वं ब्रह्मणस्साधितमिति वाच्यं, परमप्रेमास्पदत्वात्परमानन्दशब्दप्रतिपाद्यं सविद्वेषं ब्रह्मेति तदर्थम् ।
नचानन्दरूपत्वाभावे ब्रह्मणस्संविद्रूपत्वमपि कथमिति वाच्यं, संविद्रूपत्वमपि ब्रह्मणस्संविच्छब्दप्रति-
पाद्यत्वप्रयुक्तमेवेति । नच संनिदात्मेति तै कण्ठत एवोक्तमिति वाच्यं, आत्मा ज्ञाना न भवति किंतु
ज्ञानमेवेति स्थूलरन्ध्रतीन्यायमाश्रित्य तैस्तत्र तथोक्तत्वादिति । तस्मात्कस्याचिद्धर्ममूर्तं ज्ञान आनन्द
वा न ब्रह्म स्वतन्त्रत्वाद्ब्रह्मण, धर्मस्य च परतन्त्रत्वादिति संक्षेपः ।

ननु 'कोह्येवान्यात्क प्राण्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्या'दिति श्रुते कथं ब्रह्मण आनन्द-
स्वरूपत्वाभाव, मैत्रम्—यदानन्दस्वरूपं ब्रह्म तर्हि आनन्द ब्रह्मेति सुवच, सुज्ञेयमेवेति कृत्वा कथं
वाङ्मनसाविषय भवेद्ब्रह्म, किं मनोवेद्यमानन्दं मनोऽविषयं स्यात् 'यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाऽ-
क्षनिर्वा मनसोत यस्य । माम्स्वरूपं गुणरूपवृद्धितं स वै गुणापायविसर्गलक्षणं' इति कथमुच्येत ।
नच तत्रैव 'ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वरायै'त्युक्तमिति वाच्यं, यस्य स्वरूपं स्वयम्प्रकाश स ज्ञानात्मे-
त्यर्थात् । एवमेव निर्वाणसुरानुभूतिरित्यत्रापि बोध्यम् । यस्य स्वरूपं निरतिशयमीतिपात्रं मुक्तोप-
भोग्यं च तदुच्यते निर्वाणसुखमिति । ननु श्रुतिशनसंवादात्स्मृत्यादिसंवादाच्च सर्वथापि ज्ञानानन्दा-

वात्मन स्वरूपभूतावेव, विद्वदनुभवोप्यत्र प्रबल प्रमाणं विद्वांसो हि समाधौ स्थिरमानन्दमनुभवन्ति-
यद्यानन्दो ब्रह्म न स्यात्तर्हि विद्वद्भिस्तत्र कथमानन्दोऽनुभूयेत नहि तत्र विषयसेवाऽस्ति येन वैषयिका-
नन्दस्स इत्युच्येत इति, मैवम्—यदि श्रुत्यादीना ज्ञानानन्दयोरालम्बस्वरूपत्वे तात्पर्यं तर्हि नेतिनेतीति
सर्वनिषेधावधित्वेन ब्रह्मप्रतिपादन तासा नैव सम्भवेत् । भागवते चोक्तम्—‘निषेधशेषो जयनादशेष’-
इति । नच कतिपयविशेषनिषेध एव तद्वाक्याना तात्पर्यमिति वाच्यं, तथा संकोचनम्यायुक्तत्वात् ।
यद्यनिषेधदुर्धु शक्य तत्सर्वं निषिद्धं हि निषेधवाक्यै । नचान्त करणधर्मभूतावेव ज्ञानानन्दौ निषिद्धो,
न त्वात्मस्वरूपभूताविति वाच्यं, अन्त करणधर्मभूतज्ञानानन्दतिरिक्तात्मस्वरूपभूतज्ञानानन्दयोरैवाधुना-
प्यसिद्धे । यदुक्तं विद्वदनुभवोत्र प्रमाणमिति तदपि न—समाधौ येन विदुषा आनन्दमनुभूयते स
विद्वानालम्बे ब्रह्मेति कथमानन्दस्य ब्रह्मत्वं, अन्त करणं हि स्रगादिनिषयसेवयेव ब्रह्मभ्यानेनापि सुखा-
कारेण परिणमते, तच्च सुखं समाहितेन ज्ञायत इति न समाधावनुभूयमानस्य स्थिरस्याप्यानन्दस्य
ब्रह्मत्वं परिच्छिन्नत्वादिति । नचपरिच्छिन्नमानन्दं ब्रह्मेति वाच्यं, तन्मैत्राभावात्- नक्षपरिच्छिन्ना-
नन्दसत्त्वे विद्वदनुभव प्रमाणं विद्वदनुभवविषयत्वापरिच्छिन्नत्वयोरैकत्रायोमात् यद्यदनुभवविषयं तत्त-
त्परिच्छिन्नमेव घटवदिति । नापि शालं प्रमाण- अपरिच्छिन्नब्रह्मसत्त्वे, शालं प्रमाणं नतु तादृशानन्दसत्त्वे
इति । नचानन्दवद्गी तत्र प्रमाणमिति वाच्यं, सुखलोभाद्विषयसक्ताना संसारिजीवाना विषयवैतृष्ण्य-
जननार्थं तस्यास्तथा प्रवृत्तत्वात् । विषयसेवया तव यद्भवति सुखं तत्परिच्छिन्नमत्यल्पं तस्मात्तस्याऽयमेव
दुःखहेतुत्वात्- सुखे हि क्षणिकत्वाद्भोगदशायामेव नाशमीत्या दुःखकरं, भोगात्प्रागल्भ्यं सद्बहुप्रयत्न-
प्रयासकरं च सददुःखकरं, भोगादनन्तरं नष्टं दुःखकरं, ‘सुखम्यानन्तरं दुःखमिति स्मर्यते । एवं
सुखस्य दुःखकरत्वादेव सुखहेतवोर्था अपि दुःखकरा इति त्यज्या एव- ‘अर्थानामार्जने दुःखं तत्रैव
परिपालने । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिण’ इति हि स्मृतम् । एवं गुरुणा निषय-
वैराग्ये उपदिष्टे सति शिष्यन्त प्रतिवक्ति ‘स्याज्यं सुखं निषयसङ्गनञ्जन् पुसा दुःखोऽतद्वृत्तिमिति मूलं
विचारणैषा । व्रीहीन् जिहासति स्मितोत्तमतण्डुलाद्यान् कोनाम भोऽस्तुपङ्गोपरितन् हितार्थो’ इति,
नास्ति वैषयिकसुखादन्त्यसुखमिति च । ततो गुरुणा वक्ष्यमेवं शिष्यं प्रति सोम्य मैत्रं वादी - अस्मि
निषयसुखादन्त्यसुखं ब्रह्मेति, सच शिष्यन्तित्यसुखलीभेन विषयासक्तिं परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठो मूला
सर्वसंसारदुःखं परित्यज्य ब्रह्मैव भवति । एतदभिप्रायेणापरिच्छिन्नानन्द एव उच्येति श्रुत्योक्तं यथा
उष्णरोगात्पुरस्य बालस्य तदुपशमनार्थं यवाग्नानोपदेशे कर्तव्ये ‘यवाग्नं पित्र शिष्या ते वधिष्यन्’ इति
भिषजोच्यते तद्वदिति ॥

ब्रह्मणः निर्विशेषत्वप्रतिपादनम् ।

वस्तुतस्तु नात्मा सुखरूपो नापि दुःखरूपः, किं त्वनिर्वाच्य एवेति । ननु यदि तत्र सच्चि-
दानन्दं न भवति तर्हि तत्कार्यं अगति सत्ताचित्तानन्दज्ञानानुगतित्वं भवेत् अनुगतिसु हृदये-
जगदस्ति भाति मिय चेति तस्मात्कार्यकारणं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दरूपमेवेति इत्या तनिसम्नायुक्तमिति,

मैत्रम्—यो ब्रह्मणस्सकाशाज्जगज्जातमिति व्रूते तं प्रतीदं चोय कर्तव्यं, न तु मा प्रति- मया हि न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते- 'न तस्य कार्य'मिति श्रुते । नचैवं सति त्वं त्वन्मत्तं च नास्त्येवेति वाच्यं, इष्टापत्ते - भ्रान्त्या हि ब्रह्मभिन्नस्य सत्त्वं ननु वस्तुत इति । नचैवमसता त्वया त्वन्मतेन च किं ममेति वाच्यं, तव त्वन्मतस्य चासत्त्वात् । नच सर्वाभावे शून्यवादापविस्त्येति वाच्यं, ब्रह्मवाधेवाहं न शून्यवादीति । ननु तद्ब्रह्म विमस्ति ? उत नास्ति ? आद्ये- कथं सत्त्वानिरसनं, द्वितीये- कथं शून्यभादानापचिरिति, मैत्रम्—किं शून्यमस्ति ? उत नास्ति ? नाद्य- मम मते कस्यापि सत्त्वानङ्गी- कारात् । द्वितीये- शून्यस्यैवाभावात्कथं शून्यवादापचिरिति । ननु तर्हि कथं त्वं ब्रह्मवादी भवसि, उच्यते—सर्वनिषेधावधित्वेन सर्वाभावसाक्षित्वेन च ब्रह्मणोभ्युपगमात् । हन्तैवं तस्य सद् रूपत्वं चिद्रूपत्व च प्राप्तं- भवतु प्राप्तम् । नच सत्त्वान्निवृत्त्यानन्दास्त्वया निरस्ता हि, सत्यं निरस्ता एव । परमार्थत - यदि निषेधस्तस्यस्यात्तर्हि निषेधावधित्वं ब्रह्मणस्तस्यं स्यात्, ननु निषेधस्तस्य - निषेद्धा निषेधं निषेधश्चेति त्रिपुट्या अद्वैते ब्रह्मण्ययोगात् । एवं यदि साक्ष्य सत्यं स्यात्तर्हि साक्षित्वं ब्रह्मण- स्सत्यं स्यात्, ननु साक्ष्यं सत्यं, सक्षी साक्ष्यं साक्षात्कारश्चेति त्रिपुट्या अद्वैते ब्रह्मण्ययोगात् । तस्माद्ब्रह्मणो निषेधावधित्वेन सर्वाभावसाक्षित्वेन च न ब्रह्म सद् रूप, नापि चिद्रूप इति । ननु ब्रह्मणो यदि न सत्ता तर्हि ब्रह्मास्तीति कथं प्रत्येतयं, मैत्रम्—यदि ब्रह्मज्ञानं तर्हि कथं तत्प्रत्येतयं, नहि ज्ञानं ज्ञेयं भवति । सिद्धान्ते तु न ब्रह्म सत्तावत्, नाप्यसत्तावदिति वृत्त्या अस्तीति नास्तीति वा न तत्प्रत्येतुं शक्यते । एवमस्तिनास्तिप्रत्ययाविषयत्वादेवाप्रमेयं ब्रह्म । नचाप्रमेयत्वेसति ब्रह्म निर्विशेषं न भवेदिति वाच्यं, न वयं ब्रह्मण्यप्रमेयत्वमस्तीति ब्रूम - किंतु प्रमेयत्वं नास्तीत्येवेति न निर्विशेषत्वव्याहति । नच प्रमेयत्वाभावोपि विशेष एवेति वाच्यं, तथासति विशेषाभावोपि विशेष एव भवेत्, नचेष्टापत्ति - नहि घटाभावो घटो भवेत्, किंच-ब्रह्माप्रमेयमिति निर्विशेषमिति अनिर्देश्यमिति चायमपि व्यवहार एव- यथा घटोयमिति पटोयमिति च प्रतीतिर्व्यवहार तद्वत् । तथाच व्यवहारस्सर्वोपि मायामय एव ।

वस्तुस्तु न कोपि व्यवहार - मायाया एवाभावादिति कृत्वा कथं ब्रह्म वस्तुतो प्रमेयं निर्विशेषमनिर्देश्यं वा भवेत् । अतएव हि श्रूयते—'अवचनेनैव प्रोवाच सहि तूष्णीं वमू'वेति । एव वस्तुतो यस्यकस्यापि व्यवहारस्याभावादेव वस्तुतो ब्रह्म न सत्त्वान्मत्तं, न चिन्नाप्यचित्, नानन्दं नापि दुःखं, न निविषेपं, नापि सविशेषं, न प्रमेयं नाप्यप्रमेयं, न निर्देश्यं नाप्यनिर्देश्यं, न शून्यं नाप्य-शून्यं, नान्वन्नाप्यनन्तं, न सत्यं नाप्यसत्यमिति । नचैवं ब्रह्म सत्यं गजन्मिध्येति सिद्धान्तोपि परास्त इति वाच्यं, सच सिद्धान्तो व्यावहारिक एव, न पारमार्थिक इति नहि परमार्थदशायामस्ति स सिद्धान्तः । नचैवं निर्विशेषब्रह्मपरिशेषोपि तव न सिद्ध इति वाच्यं, वस्तुतो ब्रह्मणि यस्यकस्यापि विशेषस्याभावान्निर्विशेषं ब्रह्म परिशिष्टमेव सच निर्विशेषब्रह्म परिशिष्टमिति निश्चयो व्यावहारिक एव, ननु पारमार्थिक - परमार्थदशया तस्यापि निश्चयस्याभागादिति वृत्त्या ब्रह्म न निर्विशेषमित्यस्मभिरधु-नोक्तमिति । किं बहुना वस्तुतो यस्य कस्यापि प्रत्ययस्याभावात्सर्वप्रत्ययाविषयमेव ब्रह्मेति । अत

एव तस्य दुर्वचत्वादुक्तं श्रुत्या 'अवचनेनैव प्रोवाच सहि तूर्णां बभूवेति । तस्मादानन्दमपि ब्रह्मणः स्वरूपं न भवत्येवेति कृत्वा कथं पुनरानन्दि ब्रह्म भवेत् कथमपीति संक्षेपः ॥

'नेह नाना' इत्यत्र रामानुजामिमतार्थनिराकरणम् ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—नेह नानेत्यादिश्रुतिभिः—कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्त-
र्यामिकया च, तदात्मकत्वेनैक्यात्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते- न पुनर्बहुस्या प्रजाये'येति बहुभवन-
सङ्कल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत इति, तदयुक्तम्—यदीदं जगद्ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मा-
त्मकत्वेन ब्रह्माभिलं तर्हि जगतो विलक्षणं ब्रह्म नैव भवेत्- यथा मृत्कार्यतया मृदात्मकत्वेन मृदभित्ता-
दृषटाद्विलक्षणा मृदभित्ता भवति तद्वत् । नचेष्टापत्ति - चिदचिद्विलक्षणं ब्रह्मेति हि तव मतम्- नहि
चिदचिद्विलक्षणस्येश्वरस्य चिदचिद्रूपजगदात्मना परिणामसम्भवति- नहि स्वाभिमतं परिणामवादे कार्य-
कारणयोर्वैलक्षण्यं सम्भवति- सति च वैलक्षण्ये कार्यस्य कारणात्मकत्वं कथं सम्भवति- अचेतनस्य दारु-
पाषाणादेर्जन्यत्वेन तत्कारणत्वं ब्रह्मणोस्तु नाम, कथं पुनरजस्य चेतनवर्गस्य कारणं ब्रह्म भवेत्- येन
कार्यकारणयोश्चेतनब्रह्मणो. कार्यकारणभावप्रयुक्तमैक्यं स्यात् । नच सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म जगद्रूपेण
परिणतमिति कृत्वा कार्यकारणयोरस्ति सालक्ष्यमिति वाच्यं, तथासति स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव
कार्यमपीति कृत्वा जगच्छब्दवाच्यं ब्रह्मण. कार्यभूतं वस्तु नास्त्येवेति कस्य ब्रह्मणा सहैक्यमुच्येत । नच
स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव कार्यभूतजगत्पदार्थं., सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म तु कारणभूतब्रह्मपदार्थं इति
वाच्यं, तथासत्यविशेषात्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव कारणभूतजगत्पदार्थं इति वक्तव्यत्वात् । नच कार्य
भूतमेव वस्तु जगच्छब्दवाच्यमिति वाच्यं, जगति कार्यभूताना कारणभूताना च बहूना वस्तूनामुपलम्भात् ।
किंच सृष्टेः प्राम्यदासीत् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म तदेवेदानीं स्थूलचिदचिद्विशिष्टमभूदिति तव मते - न
ब्रह्मण. कोपि परिणामः, किंतु चिदचितोरेव- तयोरेव सर्गात्मासूक्ष्मरूपेण स्थितयोरीदानीं स्थूलरूपेण
परिणतत्वात् । यथा सूक्ष्मस्यैव बीजस्य स्थूलरूपेण परिणतिस्तद्वत् । ततश्च ब्रह्मपरिणामत्वाभावात्
अगतो ब्रह्मात्मकत्वसिद्धिः, किंतु स्थूलचिदचिदात्मकस्य जगत सूक्ष्मचिदचिदात्मकजगत्परिणामत्वा-
त्सूक्ष्मचिदचिदात्मकत्वस्यैव सिद्धिः.—यथा अंजुरस्य बीजात्मकत्वसिद्धिः । इदानीं स्थूलयोर्हि चिद-
चितोसृष्टेः प्राक् सूक्ष्मत्वमासीत्- यथेदानीं स्थूलस्य तरोरुदात्मात्मात्मीजात्मना सूक्ष्मत्वं तद्वत् । तस्मा-
त्सूक्ष्मचिदचिदात्मकाव्यक्तपरिणाम एवायं स्थूलचिदचिदात्मको व्यक्तः प्रपञ्च इति कथं जगतो कारण-
ब्रह्मैक्यम् । एवं ब्रह्मणो जगदकारणत्वादेव न ब्रह्मण किमपि कार्यमस्तीति श्रूयते— 'न तस्य कार्ये
करणं च विद्यत' इति । ईश्वरस्य बहुभवनं च स्वोपाध्यव्यक्तस्य व्यक्तरूपेण बहुधा भूतत्वादेव न तु
स्यत- अविहृतस्येश्वरस्य बहुभवनयोगात् । यद्ब्रह्म बहुधा भवति तद्धि विक्रियमाणं दृष्टम्- यथा
धतपटादिरूपेण बहुधा भूता विक्रियमाणैव मृत्तिका तद्वत् । अन्यर्कं तु मृद्द्रव्यवदेवाविकारि न भव-
तीति तस्य बहुभवनं सङ्गच्छते । नचैवं बहु स्यामिति सङ्कल्पपूर्वकमीश्वरस्यैव चेतनस्य बहुभवनं द्युत्युक्तं
कश्चुपपद्येतेति वाच्यं, यथा जीवस्य देहतादात्म्याध्यासाद्गमनसङ्कल्पस्तयेश्वरस्याप्यव्यक्ततादात्म्याध्यासा-

दिति । नचातत्त्वविदो जीवस्यास्तु अनात्मतादात्म्याध्यासः कथं पुनस्सर्वज्ञेश्वरस्येति वाच्यं, 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजं, राज्यानाशो वने वासो नष्टा भार्या द्विजो हतः । ईदृशीर्यं ममालक्ष्मी-निर्देहेदपि पावकम्' इत्यादिवाच्यवहारः कथमीश्वरस्य श्रीरामस्येति । नच लीलया रामस्य तदुपपद्यत इति वाच्यं, मायेश्वरस्यापीदमुपपद्यत एव । नच कथं सर्वज्ञेश्वरेऽज्ञानं मायाज्ञानमिति वाच्यं, कथं परमानन्दमयेपीश्वरे सीतावियोगदुःखविलासः ? लीला हि विलासः । नच श्रीरामस्य स्वदृष्ट्या नास्ति सीतावियोगादिदुःखं, किंतु दुःखीव भाव्यत्माकमिति वाच्यं, परमेश्वरस्यापि स्वदृष्ट्या नास्ति बहुभवन-सङ्ख्यादिकं, किंतु जीवानां तथा प्रतिमाति- बहुस्यामिति सङ्कल्पितवानिव बहुधामूत इव चेति । वस्तुतस्तु परमेश्वरस्येव बहुभवनं श्रीरामस्य सीतावियोगादिकं च मायैव सुस्पद्यते, नतु लीलया- 'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः । लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः' इति भागवतात् । तत्रैव परिहारश्चाभ्यधायि- 'सैर्यं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम्' इति । अध्यात्मरामायणे च- 'रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच त्वाकांक्षति त्यजति नो न करोति किञ्चित्, आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति' इति । तस्मादीश्वरस्यापि मायया अव्यक्ततादात्म्याध्यासाद्बहुस्यामिति सङ्कल्प उपपद्यत एवेति ।

ननु 'अव्यक्तमेव मायेति कथं मायैव- मायातादात्म्याध्यास इति वाच्यं, कात्रानुपपत्तिः- परमेश्वरस्योपाधिभूता मायैव परमेश्वरस्य स्वस्मिन् स्वतादात्म्याध्यासं जनयतीति । एवं ईश्वराधिष्ठित-मायाकार्यत्वादेव जगत्- ईश्वरकार्यत्वं ब्रुवन्ति श्रुतय इति कृत्वा मायाया एव परिणामभूतमिदं जगत्-त्सालक्षण्यात्, ईश्वरस्य तु विवर्तभूतमेव तद्वैलक्षण्यात्- सच्चिदानन्दं हि ब्रह्म, अनृतजडदुःखात्मकं तु जगत्, माया चानृतजडदुःखाल्मिकैवेति । तस्माद्ब्रह्मपरिणामतया ब्रह्माभिन्नं जगदिति वचनं नैवं युक्तम् । नापि ब्रह्मान्तर्यामिकतया ब्रह्माभिन्नमिति वक्तुं शक्यं- जीवान्तर्यामिकतया देहोपि जीवाभिन्न इति वक्तव्यत्वात्- जीवो हि देहे स्थित्वा देहं यमयति । नचाचेतनस्य देहस्य कथं नियाम्यत्वमिति वाच्यं, समानोर्यं दोपस्तवापि जगत्सु लु भवत्यचेतनम् । नच चेतनवर्गभूतजगत् एवाऽनियाम्यत्वमुच्यत इति वाच्यं, तथासति अचेतनजगतो ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाभावेन कथं ब्रह्मैक्यमुक्तमुपपद्येतेति । नच ब्रह्म-कार्यतया । अचेतनवर्गस्य ब्रह्मान्तर्यामिकतया चेतनवर्गस्य च ब्रह्मैक्यमुच्यत इति वाच्यं, अचेतनवर्ग-स्योचेतनत्वदेवाचेतनप्रकृतिकार्यतया ब्रह्मकार्यत्वाभावेस्योक्तत्वात्- चेतनस्य च सर्वान्तरत्वेन ब्रह्मान्तर्यामि-कत्वायोगात् । नच 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति- 'केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा' निपु-क्तोऽस्मि' तथा करोमि' इत्यादिबचनबलात्जीवस्यान्तरीश्वरस्तिष्ठतीति वाच्यं, निप्रदेशस्य जीवस्य हृद्देशा-भावात्- 'शरीरैकदेशो हि हृद्देशः । नच ह्यपुण्डरीकं नात्र' हृच्छब्दवाच्यं, किंतु मन एव, तथा च जीवस्य मनसीश्वरस्तिष्ठतीति वाच्यं, तथासति मनस एवान्तर्यामी भवतीश्वरो नतु जीवस्येति कथं जीव-स्येश्वरान्तर्यामिकत्वादीधराभेदः । नच जीवस्य हृद्देशो नाम जीवस्यान्तर्देश इति वाच्यं, सूक्ष्मस्याणो-र्जीवस्य निश्चयवस्यान्तर्देशाभावात् । नच 'अणोरणीया' निति । श्रुतेर्जीवादिपि सूक्ष्मस्येश्वरस्य जीवान्त-

स्थितिस्सम्भवतीति वाच्यं, तथासति जीवस्य प्रदेशत्वात्सावयव एव भवेदिति । किंच चेतनभूत-
 स्याचेतनभूतस्य वा जगतः किं चिदचिद्विशिष्टब्रह्मान्तर्यामिकत्वमुच्यते ? किं वा शुद्धब्रह्मान्तर्यामिकत्वम् ?
 नाद्यः- चिदचितोश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मान्तर्यामित्वायोगात् । द्वितीये- विशिष्टाद्वैतमतभङ्गः- सदापि विशिष्टं
 हि ब्रह्म । यदि तु मतभङ्गमभ्युपेत्य शोद्धमेव ब्रह्म चिदचिदन्तर्यामीत्युच्यते, तर्हि तस्य कथं जगत्कार-
 णत्वं- चिदचिद्विशिष्टं हि ब्रह्म जगद्रूपेण परिणतम् । नच विशिष्टं ब्रह्म जगत्कारणं, शुद्धं ब्रह्म तु
 जगदन्तर्यामीति वाच्यं, तथासति ब्रह्मद्वयाभ्युपगमादेकमेवेति श्रुतिविरोधः । नच यदेव विशिष्टं ब्रह्म
 तदेव शुद्धं ब्रह्मापीति वाच्यं, विशिष्टत्वशुद्धत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । अविशिष्टत्वं हि शुद्धत्वम् ।
 ननु चेतनाचेतनयोरन्तस्थितत्वादेव ब्रह्मोच्यते चिदचिद्विशिष्टमिति, तथाच चिदचिदन्तस्थितत्येष्वरस्य
 चिदचिदन्तर्यामित्वमुपपद्यत इति, मैवम्—तथासति चिदचितोरन्तस्थितस्य कथं चिदचित्कारणत्व-
 मिति । नच चिदचिद्द्वयं सृष्ट्वा तस्यैवान्तप्रविश्य ब्रह्म स्थितमिति वाच्यं, तर्हि चिदचिद्द्वयसृष्टेः
 प्राग्ब्रह्माविशिष्टमेवेति ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि जन्यत्वेनानित्यत्वादेकमेव ब्रह्म नित्यमिति च स्वमत-
 विरुद्धार्थसिद्धेः । ईश्वरवत्प्रकृतिपुरुषावपि नित्यौ हि तव मते, यद्यनित्यो जीवः तर्हि कृतहानाकृता-
 भ्यागमप्रसङ्गः मोक्षानुपपत्तिश्च । नच प्रकृतिपुरुषावन्तः प्रविश्य स्थितं ब्रह्म, भूतभौतिकजातं तु सृष्ट्वा
 अन्तः प्रविश्य स्थितमिति वाच्यं, प्रकृत्यतिरिक्तभूतभौतिकपदार्थाभावाच्च हि मृदतिरिक्तपदादिपदार्थ-
 सत्त्वम्- अस्तु वा प्रकृत्यतिरिक्तत्वं भूतभौतिकमयस्य जगतः, कथं तथासति कार्यकारणयोर्भेदाद्वा-
 दतर्कसिद्ध इति त्वयोच्येत ? कथं नाम ब्रह्मजगतोः कार्यकारणभावप्रयुक्तभेदाभावो भवितुमर्हति ? कथं
 वा प्रकृतिपुरुषयोर्विह्वकार्ययोर्विह्वामेदः ? ननु प्रकृतिपुरुषयोरजत्वेन ब्रह्मकार्यत्वादाकाशादिजगतश्च
 प्राकृतत्वेन ब्रह्मकार्यत्वात्कार्यकारणभावप्रयुक्तोऽभेदो ब्रह्मणा सह प्रकृतिपुरुषजगतां माभूवाम ब्रह्मान्त-
 र्यामिकत्वप्रयुक्तत्वभेदो भविष्यति, मैवम्—तदन्तर्यामिकस्य वस्तुनस्तदन्तर्यामिकत्वादेव तदभिन्नत्वं न
 सम्भवतीत्युक्तत्वात् । ननु नेह नानास्तीति श्रुत्या न जगद्ब्रह्मणोरैक्यमुच्यते, किंतु अब्रह्मान्तर्यामिक-
 मब्रह्मकारणकं च वस्तु नास्तीत्युच्यते इति, मैवम्—ब्रह्मान्यस्य सर्वस्याप्यब्रह्मकारणकत्वेन तादृशवस्तु-
 प्रतिषेधस्यायुक्तत्वात् । अथाब्रह्मान्तर्यामिकं वस्तु नास्तीत्येतदप्युक्तमेव, तथाहि- अब्रह्मान्तर्यामिकस्य
 चिद्धस्तुनस्सत्त्वात् । अचित्तश्च जडत्वेन प्रेष्यत्वायोगाद्ब्रह्मान्तर्यामिकत्वादिति । तथा अब्रह्मान्तर्यामिकं
 वस्तु कुत्र नास्तीत्युच्यते । ननूकमेवेहेति- उक्तमेव तर्हि मामूदिह तादृशं वस्तु भवति त्वन्यत्र ?
 नचेहशब्दस्य लोका इत्यर्थ इति वाच्यं, लोके तादृशवस्त्वभावेपि अलोके तादृशवस्तु भवेदेव- लोकेश्च
 तादृशवस्त्वेव भवेदिति । यदि त्विहशब्दस्य ब्रह्मणीत्यर्थः, तर्हि निरवकाशे परिपूर्णं ब्रह्मणि कथं
 ब्रह्मान्तर्यामिकस्यापि वस्तुनस्सत्त्वम् ? कथं नाम अनन्तरमनाभिमिति श्रुत्युक्ते अनन्तरे अवाप्ते च ब्रह्मणि
 आन्तरत्ववाह्यत्वयोस्सम्भवः ? सतिहान्तरत्ये ब्रह्मणोन्तर्यामित्वं सिध्यति, सति च यादृत्वे ब्रह्मणि
 ब्रह्मान्तर्यामिकवस्तुस्थितिसिद्धयतीति । ननु नेह नानेति श्रुत्या अब्रह्मात्मकवत्तन्त्रवस्तु निषिद्ध्यत
 इति, नैतदपि युक्तम्—ब्रह्मकार्यत्वेनाजयोः प्रकृतिपुरुषयोस्सत्त्वेन तन्निषेधायोगात् । नच अंश-

आत्मकत्वस्वतन्त्रत्वरूपविशेषणद्वयविशिष्टं वस्तु निषिध्यत इति वाच्यं, अत्रज्ञात्मकस्य स्वतन्त्रस्य चात्म-
वस्तुनस्सत्त्वात् । नच पारतन्त्र्यमेतन्नोऽनुभवसिद्धमिति वाच्यं, तस्यानात्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वा-
दनात्मा हि परतन्त्रः- अचेतनत्वात् । सर्वं ह्यचेतनं वस्तु चेतनपरतन्त्रं दृश्यते- आत्मा तु चेतन इति
न परतन्त्रः । नच चेतना अपि भृत्या राजपरतन्त्रा इति वाच्यं, तत्र भृत्यशब्दवाच्यो नात्मा देह एव
राजपरतन्त्रः न त्वात्मेति ।

ननु यथा देहस्य देही जीव आत्मा, तथा आत्मनोपि भवति ब्रह्म आत्मा—तथाच ब्रह्मात्म-
कत्वेनास्वतन्त्र एवात्मा- आत्मतन्त्रं हि सर्वं वस्तु, मैवम्—यथात्मनोपि भवत्यात्मान्तरं तर्हि तस्या-
प्यात्मान्तरस्य भवेदेवात्मान्तरान्तरमिति ब्रह्मणोपि भवेदेव कश्चिदात्मा- तस्याप्यन्य आत्मा भवेदेवेत्यन-
वस्था । यदित्वनवस्थामिया ब्रह्मणो नास्त्यन्य आत्मेत्युच्यते तर्हि किमपराद्धमात्मना- येन आत्मनो
भवति ब्रह्म आत्मेत्युच्यते । नच ब्रह्मकार्यत्वादात्मनः ब्रह्म भवत्यात्मेति वाच्यं, ब्रह्मकार्यत्वाद्ज-
स्यात्मनः । नच आत्मान्तरब्रह्मसत्त्वादात्मा ब्रह्मात्मक इति वाच्यं, ब्रह्मणोप्यन्तः कश्चिदात्मास्त्येवेति
ब्रह्माप्यन्यात्मक एव भवेदिति । नच ब्रह्मणोन्तः कोपि नास्तीति वाच्यं, आत्मनध्यान्तः कोपि नास्तीति
तुल्यत्वात् । नचातिसूक्ष्मत्वान्नास्ति ब्रह्मण आन्तरं वस्तित्विति वाच्यं, ब्रह्मणि ब्रह्मात्मकास्वतन्त्रवस्तु-
स्तीति त्वयेवोच्यमानत्वात् । नच ब्रह्मणि जगदस्ति, तत्र जगति पुनर्ब्रह्मास्ति, तस्मिन्स्तु ब्रह्मणि किमपि
नास्तीति कृत्वा जगदन्तस्थब्रह्मण आन्तरं वस्तु नास्तीत्युच्यत इति वाच्यं, ब्रह्मण्यचेतनं वस्तु जातमस्ति,
तत्र चेतन आत्मास्ति, तस्मिन्नात्मनि किमपि नास्तीति सर्वान्तर आत्मेत्येवोच्यतामिति । नच तस्मिन्न-
प्यात्मनि ब्रह्मास्तीति वाच्यं, तस्मिन्नपि ब्रह्मण्यात्मास्तीति वक्तव्यत्वात् । किञ्च यद्यनात्मेवात्मापि ब्रह्मा-
त्मकस्यात्तर्हि आत्मशब्दवाच्यत्वमेवात्मनो भज्येत । तस्मादात्मब्रह्मशब्दावेकार्थवाचिनावेव- सर्व-
व्यापित्वनिरतिशयवृद्धत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति नात्मब्रह्मभेदसिद्धिः । अतएव 'तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसी'ति श्रूयते । नच तत्तद्व्यष्टिदेहावच्छिन्नस्य सूक्ष्मस्यात्मनो जीवस्य कथं सर्वव्यापित्वादिकमिति
वाच्यं, तत्तद्व्यष्टावच्छिन्नस्याप्याकाशस्य विभुत्वदर्शनात् । नात्मात्मनो जीवस्य चैतन्यमेव स्वरूपं, ब्रह्म
च चैतन्यमेवेति ब्रह्मात्मक एवात्मा चैतन्यरूपत्वादात्मन इति वाच्यं, तथा सति ब्रह्मणोपि स्वरूपं चैतन्य-
मेव, आत्मा च चैतन्यमेवेति ब्रह्मापि भवत्येवात्मात्मकमिति- चैतन्यरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवात्मनो
जीवस्य चैतन्यरूपत्वादेव चैतन्ये आत्मनि चैतन्यस्यैव ब्रह्मणस्सिद्धिर्नोपपद्यत इति बोध्यम् । नच
जीवचैतन्ये जीवचैतन्यं मास्तुनाम ब्रह्मचैतन्यत्वत्येवेति वाच्यं, तथासति ब्रह्मचैतन्ये ब्रह्मचैतन्यं मास्तु-
नाम, जीवचैतन्यं भवेदेवेति । तथा यदि चैतन्येपि चैतन्यान्तरसत्त्वं तर्हि तस्मिन्नपि चैतन्यान्तरे चैत-
न्यान्तरान्तरमित्यनवस्था । तस्माच्चैतन्यमेकमेवेत्यभ्युपेयम् । नच जीवचैतन्ये ब्रह्मचैतन्यमस्ति, तत्र
चैतन्यान्तरं नास्तीत्यनवस्थापरिहार इति वाच्यं, चैतन्यत्वाविशेषात्त्रापि चैतन्यान्तरं भवेदेवेति । किञ्च
व्यष्टिदेहव्यापि व्यष्टिदेहावभासकं च जीवचैतन्यम्—ब्रह्माण्डभूतसमष्टिदेहव्यापि, समष्टिदेहावभासकं च
ब्रह्मचैतन्यम्- यथा घटमात्रव्यापी घटाकाशः, ब्रह्माण्डव्यापी महाकाशः तद्वत् । एवं सति महाकाश-

घटाकाशयोरिव ब्रह्मजीवचैतन्ययो कथमन्तर्बहिर्भाव, कथं वा व्याप्यव्यापकभाव, कथं नाम कार्य कारणभाव, कथं नु तदात्मत्वतदात्मकत्वभाव इति । ननु जीवचैतन्यमीश्वरचैतन्यस्याश इति कृत्वा-जीव ईश्वरात्मक इति, मैवम्—तथासति अंशाशिनोरिव जीवेश्वरयोर्भेदायोगात् । नहि घटाकाश-महाकाशयोरस्ति भेद । एवं यदेव सर्वव्यापकमीश्वरचैतन्यं तदेव व्यष्टिदेहव्यापकमपीति कृत्वा ईश्वर एव जीव इति स्थिते कथमुच्यते जीवस्यान्तर्यामी भवतीश्वर इति । नह्यंशस्य अंशी भवत्यान्तर, प्रत्युत अंशिन एवाशो भवेदान्तर - यथा पटस्याशिनस्तन्तुरंश आन्तर तथा । तस्मादीश्वराशत्वादिपि न जीवस्येश्वरान्तर्यामिकत्वसिद्धिः । नहि विष्णुवंशस्य रामस्य कृष्णस्य वा विष्णुर्भवत्यन्तर्यामी । एवं अन्नह्यकारणकस्य अन्नह्यानन्तर्यामिकस्य अन्नह्यात्मकस्य च स्वतन्त्रस्य च सत्त्वादात्मन कथं तन्निषेध कर्तुं शक्यते । ननु भास्तु तादृशात्मनिषेध, अन्नह्यानन्तर्यामिकस्यान्नह्यात्मकस्य च स्वतन्त्रस्य प्रकृतिवस्तुनो निषेध क्रियत इति, मैवम्—किं तादृशं प्रकृतिवस्त्वस्ति ? उत नास्ति ? आद्ये कथं न निषेध । द्वितीये अप्रसक्तस्य कुतो निषेध । नच भ्रान्त्या प्रसक्तस्य निषेध इति वाच्यं, मन्मतप्रवेशापत्तेस्त्व । ननु प्रकृतिरिति वस्तु किञ्चिदस्येव तत्तु ब्रह्मान्तर्यामिक, ब्रह्मात्मकमस्वतन्त्रं च- तस्य स्वतन्त्रत्वादिकं भ्रान्तिसिद्धमिति तन्निषेधश्च्युत्या क्रियत इति चेत्, मैवम्—तथासति इह प्रकृतिरस्ति, परन्तु सा ब्रह्मान्तर्यामिका, ब्रह्मात्मिका, अस्वतन्त्रा च भवतीत्येव वक्तव्यत्वाच्च्युत्या कस्मादुक्त 'नेह नानास्ति किञ्च'-नेति । नच द्वैतसद्भावप्रतिपादकश्रुतिविरोधाद्द्वैतनिषेधप्रतिपादकप्रकृतश्रुतेरर्थान्तर मदुक्तविधया कल्प्यमिति वाच्यं, पारमार्थिकाद्द्वैतप्रतिपादकश्रुतिविरोध कथं व्यावहारिकद्वैतप्रतिपादकश्रुतेर्भेदवितु-मर्हतीति । ननु यदि भेद कश्चिस्परमार्थिक कश्चिदुपरपरमार्थिकश्च भवेत्तर्हि द्वैतप्रतिपादक-श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वं भवेत्स एव नास्तीति, मैवम्—किं घटो नित्य ? उतानित्य ? नाद्य - तस्य जन्मनाशदर्शनेनानित्यत्वात् । न द्वितीय - यदि नित्यो घट कापि कश्चिदस्ति तर्ह्ये घटोऽनित्य इत्युच्येत, ननु सोस्तीति कथमनित्यो घट इत्युच्येत । नच घटस्य जन्मनाशदर्शनादनित्यो घट इति वक्तुं शक्यत एवेति न तद्वदस्य नित्यघटसद्भावाधीनत्वमिति वाच्यं, तथासति भेदस्य व्यवहारदशाया मेघोपलम्भाद्भेदो व्यावहारिक एव, ननु पारमार्थिक इति वक्तुं शक्यत एवेति न तद्वदस्यापि पारमार्थिकभेदसद्भावाधीनत्वमिति । नच परमार्थदशायामपि द्वैतमस्ति 'जक्षन्कीडज्रममाणस्त्रीमिवां यानैवै-त्यादिश्रुतेरिति वाच्यं, तस्याश्रुतेर्हिर्ण्यगर्भलोकप्राप्तजीवपरत्वादिति । निर्विशेषप्रज्ञभावापत्तिरूप हि मुक्ति परमार्थदशा । किंच ब्रह्मान्तर्यामिका ब्रह्मात्मिका चास्वतन्त्रा प्रकृतिरस्तीति वदता स्वयेदं वक्तव्यम् - सा कुत्रास्तीति । नच ब्रह्मण्येवेति वाच्यं, तथासति ब्रह्मण प्रकृतिव्याप्यप्रसङ्गाद्ब्रह्मत्वप्रसङ्गाच्च । नच यदि घटादिविकारसत्त्वेपि यथा घटादिव्याप्यत्वं घटादिव्याप्यत्वं च श्रुदो न भवति तद्वद्ब्रह्मणि प्रकृति सत्त्वेपि तदुभयं न भवतीति वाच्यं, दृष्टान्दार्ष्टान्तिकयोर्वैलक्ष्यात् । नहि घटस्य मृत्तिकारत्त्वमिष प्रकृतेर्ब्रह्मविकारत्वमस्ति, येन तथोच्येत प्रकृतिर्ब्रह्मा, ब्रह्म च मृत्त्वमविकारि । यदि तु प्रकृतिर्ब्रह्मण्यस्ति किं त्वन्दैवत्युच्येत, तर्हि ब्रह्म सर्वव्यापकं न भवेत्, सर्वोधारत्व च ब्रह्मणो न भवेत्, सर्वा

त्वत्वं तु ब्रह्मणो दूरापास्तमेव- तच्च प्रकृत्यधिष्ठानं ब्रह्मणोन्यद्वस्तु स्वनन्तमेव भवेदिति त्वदभिमतार्था-
सिद्धिश्चेति । तथा ब्रह्मकार्यभूतायाः प्रकृतेर्वैभवात्मकत्वमप्ययुक्तमेव कार्यं हि कारणात्मकं दृष्टं लोके-
यथा दृष्टं हि करुष्यम् । नचैतत्सर्वदोषपरिहाराय प्रकृतेर्वैभवाकार्यत्वमुच्यत इति वाच्यं, तथासति प्रकृति-
रजा नित्या चेति स्वमतप्रच्युतिप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मणस्सकाशात्मकृतिस्त्वत एव जातेति हेतोरजेत्युप-
चारादुच्यत इति वाच्यं, तथासति प्रकृतिरनित्यैव भवेत्- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति गीतावचना-
ज्जन्मवतो नाशाव्यभिचारदर्शनाच्च । नच प्रकृतेरनित्यत्वमप्यस्त्विति वाच्यं, तथासति मुक्तौ प्रकृत्यभा-
वात्तत्कार्याभावाज्जीवस्यैव ब्रह्मत्वाच्च सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति कृत्वा नेह नानेति श्रुतेर्वैभवावर्णनमिदं
स्वमतिदोषसूचकमेवेत्यलम् ॥

अद्वैतसिद्धान्ते सुदर्शनाचार्यमतनिराकरणम् ।

योऽत्राकारि सुदर्शनेन कोलाहलस्तत्र प्रतिवक्तव्यं, तथाहि-सुदर्शनः—सद्गुणस्य दुर्गुणेन
जगता सहैक्यं श्रुतिर्न प्रतिपादयति, व्याहृतत्वादित्यवोचत्, तत्सत्यम्— अत एव ब्रह्मपरिणामभूतं
जगदिति तव वादोऽयुक्तः- परिणामपरिणामिनोर्हि सालक्षणेन भवितव्यं, मृद्घटयोस्तथा दर्शनात् ।
मम मते तु सद्गुणस्य ब्रह्मणो दुर्गुणजगदाकारविवर्तस्सम्भवत्येव- रज्जुसर्पयोरिव । विवर्तवादे कार्य-
कारणयोस्सालक्षणेनपेक्षणात् । नन्वपारमार्थिकेनापि हेयेन जगता सह ब्रह्मणस्सम्बन्धो हेयपत्न्यनीकस्य
नोपपद्यत इति चेत्सत्यम्—तत्रैव मते हेयेन जगता सह ब्रह्मणस्सम्बन्ध- सक्षमचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्मैव
स्थूलचिद्विद्विशिष्टमिति त्वन्मतात् । मन्मते तु सम्बन्धिजगतो हेयस्यापारमार्थिकत्वात्तत्सम्बन्धो-
प्यपारमार्थिक एवेति- नहि कर्पूरैन्द्रजालिकत्वेन मिथ्यात्वे तत्संयोगस्तयो भवेद्वृक्षस्य । नचैवं
सम्बन्धसम्बन्धिनोर्मिथ्यात्वे नेह नानेति तन्निषेधो न युक्त इति वाच्यं, मिथ्यात्वादेव तन्निषेधो युज्यते-
नहि सत्यं वस्तु निषेधार्थं शक्यते, भ्रान्त्या प्रतीयमानस्य जगतस्तत्सम्बन्धस्य च ब्रह्मणि निषेध- कियते
खलु श्रुत्या- सत्यस्येवाप्रसक्तस्यापि निषेधायोगात् । तस्माच्छ्रुक्तिरजतयोरिव ब्रह्मजगतोरैक्यं श्रुतिः
प्रतिपादयेदेव । यच्चोक्तं सर्वज्ञस्येश्वरस्य स्वेच्छया स्वस्मिन् हेयापादनमयुक्तमिति, तदपि सत्यमेव—
सच दोषस्तत्रैव मते पतितः- ईश्वरो हि सङ्कल्पपूर्वकं हेयं जगत्स्वस्मिन्नेव निर्मितवान् । किञ्च बहुस्या-
मिति सङ्कल्प्य स्वयमेव हेयजगद्रूपोऽभूत्- यथा शारीरान्त्राणिर्हि सादीन्द्रोवास्मिन्विधाय जीवो भवति
स्थावरप्रायः तद्वत् । अहो! महत्कष्टमीश्वरस्य यत्तवयं सचिदानन्दरूपो भवन्नपि हेयजगद्रूपोऽभूद्विश्वरः ।
मम मते तु नेश्वरः स्वेच्छया परेच्छया वा स्वस्मिन्जगन्निर्मितवान्, नापि जगद्रूपोऽभूत्, किञ्च
माययास्माकं तथा प्रतिभाति रज्जुसर्पवत्, नतु वस्तुत इति न काप्यनुपपत्तिः- ईश्वरस्य स्वस्वरूप-
परित्यागामावाद्दूरूपान्तरप्राप्यभावाच्च, असङ्गस्य तस्थान्येन सम्बन्धामावाच्च, त्रिविधभेदज्ञान्ये तस्मिन्-
न्वस्त्वन्तराभावाच्चिति । यदप्युक्तम्—ईश्वरस्य सार्वभौम्यं स्वाभाविकमेव नत्वाविधकमिति तदसत्—
सर्वस्थाविधकत्वेन सर्वज्ञत्वस्याप्याविधकत्वात्- अविद्याया एवाभावे सर्वस्थैवाभावात्कथं सर्वज्ञत्वसद्भावः,
'स्वाभाविकी ज्ञानबलकिये'ति श्रुतिस्तु मायावच्छिन्नस्येश्वरस्य गुरूपदेशादिकं विनैव भवति सर्वज्ञत्व-

मित्येवंपरा, नतु निर्मायस्य ब्रह्मणस्सार्वज्ञं स्वाभाविकमित्येवं परेति । हिरण्यगर्भस्य तु न स्वाभाविकं सर्वज्ञत्व, किंतु ईश्वरानुग्रहप्रयुक्तमेव 'तेने ब्रह्महृदाय आदिकव्य' इति भागवतात् । नच तदनुग्रहा-
द्वेदार्थमधिगम्य यथापूर्वं प्रपञ्च निर्मितवानितीममेवार्थं श्रुतिराह—'धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति ।
यच्चोक्तम्—सर्वज्ञस्येश्वरस्य भ्रमापादनमयुक्तमिति, तच्च सत्यमेव—सर्वज्ञ ईश्वरो भ्रान्त इति हि
विप्रतिषिद्ध, किंतु वयमेवात्र भ्रान्ता रज्जुं दृष्ट्वा सर्प इतीव ब्रह्म दृष्ट्वा जगदिति । ननु जीवस्यैवेश्व-
रत्वात्तव मते जीवो भ्रान्त इत्युक्तेपीश्वरो भ्रान्त इत्येव सिद्धमिति, मैवम्—अभ्रान्तस्यैव जीवस्य
वयमीश्वरत्वं वदामो नतु भ्रान्तस्येति । ननु ईश्वर एव जीवभावापन्न इति कृत्वा जीवमृतस्येश्वरस्यैव
भ्रान्तत्व सिद्धमिति चैत्सत्यम्—जीवभूतस्येश्वरस्य भ्रान्तिरुचितैव यथा तव मते जगद्भूतस्येश्वरस्य
हेयगुणवत्त्वं तद्वदिति । नच हेयाजगतस्सकाशादत्यन्त भिन्न एवेश्वर इति वाच्य, तथासति जगत
परिणाम्युपादानमीश्वरो नैव भवेदिति । नच चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव जगद्रूपमभूत्तु शुद्धमिति वाच्यं,
मायाविशिष्ट एवेश्वरो जीवभूतो नतु शुद्धं ब्रह्मेति-तुल्यत्वात् । नच मायाविशिष्टस्य सर्वज्ञस्येश्वरस्य
कथं किंचिदज्ञजीवत्वमिति वाच्यं, चिदचिद्विशिष्टस्य परमानन्दस्य परमात्मन कथं हेयजगत्त्वमिति ।
नचेश्वरो जगद्रूपो नैवासीत्किंतु जगदन्तर्यामी भवतीति वाच्यं, ईश्वरस्संसारिजीवो नासीत्किंतु,
संसारिजीवस्य साभासाहङ्कारस्य प्रमातृनाम्कस्य यत्साक्षिभूत हृदस्यैतन्मयात्मशब्दवाच्य तदेवेश्वरो
भवतीति । नचैवं जीवतत्साक्षीश्वरयोर्भेद एव प्राप्त इति वाच्य, एकमेव चैतन्यमन्त करणावच्छिन्नं
सज्जीव इति, तदुपहित सदीश्वरसाक्षीति चोच्यत इति तद्वेदाभावात् । यद्वा एकमेव चैतन्य विभ्वभूत
सदीश्वर इति, अन्त करणप्रतिबिम्बभूतं सज्जीव इति चोच्यत इति ।

ननु सर्वज्ञसंसारिेश्वरचैतन्यमेव अन्त करणावच्छिन्न तत्प्रतिबिम्बित वा भूत्वा जीवभावं प्रपद्य
कथं किञ्चिदज्ञ संसारि च भवेदिति, मैवम्—अनुपपन्नोप्यर्थो मायया भवत्युपपन्न तथा चोक्त भागवते -
'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित । अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभि कुत ॥' क्षेत्रज्ञरूपेण
स्थित इत्यर्थ । 'सैष भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥'
इति । किंवहुना सच्चिदानन्द ब्रह्म मायया असज्जडदु खजगद्भावमेव प्राप्तमिति कृत्वा तस्य संसारि-
चेतनभावापत्तौ कानुपपत्तिरिति । तस्मादीश्वरस्यापि मायया जीवभावापत्तिस्तद्व्ययुक्तं भ्रमश्चेति
द्वयमुपपद्यत एव ।

वस्तुतस्तु नेश्वरस्य जीवभावो नापि जगद्भाव, किंतु सदापि ब्रह्मभाव एव । अतएव नित्य
मुक्त ईश्वर इत्युच्यते । तच्च ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमिति भेदत्रयविधुरभेवेति कृत्वा नेह नानेति श्रुत्या
ब्रह्मभिन्न किमपि नास्तीति सर्वद्वैतनिषेध क्रियते । यदप्युक्तम्—हेयं स्वगतत्वेन जानतस्सर्वशक्तेस्सत्य
सङ्कल्पस्येश्वरस्य सहसा स्वगतहेयानिरासकत्वमपि नोपपद्यत इति, सच्च दोषस्तस्यैव शिरसि वनूपहारव
त्पतति । चिदचिद्विशिष्टस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेस्सत्यसङ्कल्पस्येश्वरस्य उतो चिद्वैशिशिष्टघापरित्याग, कुतो
न संसारिजीवभूतचिद्वैशिशिष्टघापरित्याग इति । विशिष्टेश्वरगतं हीद द्विविधं हेयम् । किंच अचि-

द्विशिष्ट ईश्वरो दुःखविशिष्ट एव भवति- दुःखस्याचिन्त्वात् । एवं च दुःखविशिष्ट ईश्वरस्त्वशक्ति-
त्वादिगुणक किमिति स्वनिष्ठं तद्दुःखं न निर्मूलयेत् । स्वदुःखनिर्मूलनाक्षमस्स ईश्वरस्त्वाश्रितपरदुःखं
वा कथं निर्मूलयेदिति । मन्मते तु नार्थं दोष - निर्गुणे ब्रह्मणि हेयोपादेयगुणदोषयोरभावात् हेयोपा-
देययोस्तयो प्रकृतितगतत्वेनेश्वरगतत्वाभावादिति । यदुक्तम्—'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति' इति श्रुत्या भेदज्ञानस्य संसारहेतुत्वमुच्यते, 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीत-
शोको' इति भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमपि श्रुत्यैवोच्यते, एवं द्वयोर्विरोधे प्राप्ते मदुक्तविधया अत्रात्मात्मक-
स्त्वनन्त्रवस्तुभेदज्ञानमेव संसारहेतुरित्यास्थेयमिति, तच्चायुक्तम्—अहमेवेश्वर इति । यस्सर्वस्मात्पर
मीश्वरं पश्यति स वीतशोको भवतीति जीवेश्वराभेदज्ञानमेव मोक्षहेतुत्वेन श्रुत्युक्तमिति । कथमन्यथा
'द्वितीयादौ भय भवती'त्युच्यते । किंच लोकेपि राज्ञस्सकाशात्प्रजाया भीतिर्दृष्टा- एवं श्रुत्यापि लोक-
स्येश्वरात्सकाशाद्भीतिरुपदिष्टा- 'भीपास्माद्वात पवत' इत्यादिना । एवं भयहेतावीश्वरादहमन्य इति यदि
जीवस्य प्रत्ययस्तर्हि भयमेवावश्यं भवेत्, नत्वभयम् । मुक्तस्य चाभयप्राप्तिश्श्रूयते 'अभय वै जनक
प्राप्तोसीति ।

एवं भयहेतोर्भिन्नेश्वरज्ञानस्य नास्त्येव मोक्षहेतुत्वम् । नच ईश्वरान्तर्यामिकोहमिति
भेदज्ञानं मोक्षहेतुरिति वाच्यं, 'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वश्रमेव' वेति तस्य भयहेतुत्वात् ।
नच दासोहमिति ज्ञानादभयप्राप्तिरिति वाच्यं, दासस्य राज्ञो भयदर्शनात्- उक्तं हि- 'राजसेवा
मनुष्याणामसिधारावलेहनम्' इति । नचेश्वरसेवा नैतादृशीति वाच्यं, अस्या अप्यतीव कष्टैवेश्वरसेवा-
मनसा स्वाभ्यन्तरेचिन्तन स्वार्थचिन्तनं च मृत्यस्य नानर्थकरं, ईश्वरसेवाया तु मनसापि ममायमर्थो
भूयादिति नैव चिन्तयेत् । 'धिर्मीश्वरममं बहुनापि कालेन मदिष्टादायिन'मित्यादिविधया मनसापीश्वरं
न निन्देदिति । नच 'नह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासो सुरात्मजा' इति प्रह्लादेनोक्तत्वादीश्वरसेवा
सुलभैवेति वाच्यं, आत्मभूतेश्वरसेवैव सुलभा, नतु भिन्नेश्वरसेवा, यतस्तत्रैवोक्तमुत्तरार्थेन 'आत्मत्वा-
त्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वत' इति । नच पत्न्युपपफलायत्यल्लव्यार्पणेनापीश्वरस्तुष्यतीतीश्वरसेवा
सुलभेति वाच्यं, पत्न्यार्पणाविषयत्वादीश्वरस्य—नहीश्वर इन्द्रियग्राह्य, येन तस्मै पत्नादिकर्मपर्यितुं
शक्यते । नच अर्चारूपेश्वरं परादिभिः पूजयेदिति वाच्यं, 'अर्चया भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति स'
इति तस्य निन्दितत्वात् । नच सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकेश्वरशरणागतिसिद्धिभेति वाच्यं, अज्ञस्य जीवतस्सर्व-
धर्मपरित्यागस्यैवासिद्धया कुत पुनस्तत्पूर्वकेश्वरशरणागतिसिद्धिरिति । नच प्राज्ञस्य जीवतन्तत्सिद्धि-
रिति वाच्यं, 'योन्या देवतासुप्राप्ते अन्योऽस्तावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति श्रुत्यैव ईश्व-
रोऽहमन्योहमिति भेददर्शिनोऽज्ञत्वस्योक्तत्वात् । नच 'आत्मेत्येवोपासीते'ति श्रुतेरीश्वरं स्वात्मत्वेन य
उपास्ते स प्राज्ञ एवेति वाच्यं, इष्टापत्ते । अतएव जीवेश्वरभेद पराक्रियते जीवस्येश्वरो भवति
ह्यात्मा चैतन्यस्वरूपत्वादीश्वरस्य, जीवस्यापि हि चैतन्यमेव स्वरूपम् । तस्माज्जीवेश्वरभेददर्शिनो न
संसारान्तर्यामिन्तरिति । नच 'यो मामेवमसम्पृदो जानाति पुरुषोत्तम'मिति भेददर्शिनो सम्पृदत्वं स्मर्यते

इति वाच्यं, पुम्बोत्तमं परमात्मानमात्माभेदेन यो जानाति स एवाभेददर्शी, असम्भूद इति तदर्थोत् ।
यदुक्तम्—भेदस्य लोकसिद्धत्वान्निषेधार्थं भेदानुवाद इत्येतदनुपपन्नं भेदस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति,
तदयुक्तम्—नाहमीश्वर इति जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन लोकसिद्धत्वात् । नहि निरीश्वरवादी
 सेश्वरवादी वा कोप्यञ्ज ईश्वरोहमिति प्रत्येति । नच प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्यापलापोप्ययुक्त इति वाच्यं,
 भ्रान्तिप्रत्यक्षसिद्धस्य तस्यापलापो युक्त एवेति । नच 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ,
 गुहा प्रविष्टौ परमौ, द्वास्तुणा सयुजा सखाया' इत्यादिवचनानि भेदं प्रतिपादयन्तीति भेदशास्त्रसिद्ध
 एवेति वाच्यं, लोकतस्सिद्धस्यैव भेदस्य साधकं चेच्छास्त्रं तर्हि व्यर्थत्वादेवाप्रमाणमेव भवेत् अनधि
 गतावाधितार्थबोधक हि प्रमाणम् । नच जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि तत्स्वरूपस्वभावादिभेदस्य
 प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तदर्थं भेदमपि शास्त्रं बोधयेदेवेति वाच्यं, तथापि भेदबोधनाशे शास्त्रमप्रमाणमेव भवे
 दिति । नच निषेधार्थं भेदो नानूद्यते शास्त्रेण, किंतु विशेषवचनार्थमिति वाच्यं, भेदस्य मुक्त एव
 निषिद्धत्वात् । ननु अभेदोपि सोयं देवदत्त इति लोकत एव सिद्ध इति तत्प्रतिपादनादपि शास्त्रस्य
 प्रामाण्यं न भवेदिति, **मैवम्**—सर्वस्यापि व्यवहारस्य भेदमूलकत्वेन लोकतोऽभेदासिद्धे । अस्मिन्
 समये दृश्यमानस्य देवदत्तस्य पूर्वकालदृष्टदेवदत्ताभेदे सत्यपि यज्ञदत्तादिभ्यो भेदोऽस्त्येवेति नैकान्ते-
 नाभेदप्रतिपादकं तद्वचनम् । किंच ब्रह्मणरसजातीयविजातीयस्वगतभेदाभावरूपोऽभेदशास्त्रेण प्रतिपाद्यते,
 स च न लोकतस्सिद्ध इति । ननु घटपटादिभेद एव लोकतस्सिद्धो न जीवेश्वरभेद इति, **मैवम्**—
 नाहमीश्वर इति तद्वेदस्यापि लोकतस्सिद्धत्वस्योक्तत्वात् । ननु जीवेश्वरभेदमात्रस्य लोकतस्सिद्धत्वेपि
 जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकत्वव्याप्यत्वव्यापकत्वशेषत्वशेषित्वादिरूपो भेदो न लोकतस्सिद्ध इति तत्प्रति-
 पादकं शास्त्रं प्रमाणमेवेति, **मैवम्**—सर्वोप्यञ्ज आस्तिक मत्तोम्य कश्चिदीश्वरस्सर्वज्ञोऽस्ति, सतु
 स्वतन्त्र, मम तत्पारतन्त्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात्, तस्मादीश्वरो नियामक, अहं तु तन्नियाम्य, सच
 सर्वज्ञत्वादेव सर्वव्यापक, अहं तु किंचिद्ज्ञत्वात्परिच्छिन्न एवेति वेत्त्येवेति तादृशभेदप्रतिपादनमपि
 व्यर्थमेव । किंचानुवादवाक्यै खलु विहितं स्तूयते, निषिध्य निन्द्यते, एवं विधिस्तावन्निषेध-
 निन्दकत्वादेव तेषां सार्थकत्वं, नतु स्वत इत्यर्थवादाधिकरणे निर्णीतम् । अर्थवादा ह्यनुवादवाक्यानि ।
 एवसति जीवेश्वरयोर्लोकप्रसिद्धो यो भेदस एवानुवादवाक्यै स्तूयते, स्तुतिर्नाम स्तोतयवस्तुगत-
 विशेषकथनम् । जीव ईश्वराद्भिन्न एव जीवस्य नियाम्यत्वादीश्वरस्य नियामकत्वान्नियाम्यं हि वस्तु
 नियामकाद्भिन्नमित्येवं जीवेश्वरभेदस्तूयते । तथाचानुवादवाक्यानां तेषां लोकप्रसिद्धजीवेश्वरभेद एव
 तात्पर्यं, नतु स्वार्थं इति कृत्वा जीवेश्वरभेदरूपप्रधानप्रतिपाद्यस्य लोकत एवावगतत्वात्तत्प्रतिपादकं
 शास्त्रमप्रमाणमेवेति नहि जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकत्वादिरूपभेदज्ञानाज्जीवेश्वरभेदादन्यस्य सिद्धिः ।
 सच लोकत एव सिद्ध इति । तस्माज्जीवेश्वरभेदनिषेधार्थमेव जीवेश्वरभेदोऽनूदितश्रुत्या सयुक्तिकम् ।
 यथा सिद्धान्तना पूर्वपक्षस्यसुक्तिकमनूद्यते निरसनार्थं तद्वदिति । **यच्चोक्तम्**—जीवेश्वरभेदज्ञानं
 मोक्षफलकमिति, तत्प्रतिपादकं मोक्षशास्त्रं प्रमाणमेवेति, तदप्ययुक्तम्—मोक्षफलकस्य जीवेश्वरभेद-

ज्ञानस्य लोकात् एव सिद्धत्वेन तद्व्यतिपादनार्थं मोक्षशास्त्रम्यानादर्शकत्वादिति । नच जीवेश्वरभेदज्ञान-
मात्रात्त मोक्ष किंतु भिन्नेश्वरोपासनरूपाद्ज्ञानादिति वृत्त्या ननुपासनविभ्यादिप्रदर्शनार्थं मोक्षशास्त्रमाव-
श्यकमिति वाच्यं, भिन्नेश्वरोपासक पशुरेवेति श्रुत्यैव निन्दितत्वात्, जीवेश्वरभेदज्ञानस्य भयहेतुत्व-
श्रवणाच्च । 'य उदरमन्तरं कुरुते, य एव तस्य भयं भवतीति हि श्रुतिः । ईश्वरो हि जीवाद्भिन्नस्तन्
भयहेतुर्भवति 'भीपास्माद्वात पवत' इत्यादिश्रुते, 'द्वितीयाद्वै भयं भव' तीति श्रुतेलोरुपसिद्धेश्च ।
नच अनुपासिन एवेश्वरो भयहेतुर्न तूपासित इति वाच्यं, वायुमूर्खादीना महानुभावाना लोकास्थिति-
हेतूना जन्मान्तरे ईश्वरोपासना विना तत्तदधिकारानिद्धे । नचाधिष्ठानानामेवेश्वरो भयहेतुर्नानधि-
ष्ठानानामिति वाच्यं, य ईश्वरेणाधिकृता यमादयस्त एव जीवाना भयहेतव इति कृत्वा कथं यमादि
भयहेतुरीश्वरो भवेन्न भयहेतु नहि राज्ञो भीष पुरपो राजराजाद्रीतो न भवतीति वस्तुं शक्यते ।
किंच नियामकादीश्वरात्कथं नियाम्यजीवाना भयभाव । ननु 'स्कृदेव प्रपन्नाय तत्रास्मीति च
याचते । अर्भयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्धर्तं म'मेति रामायणादप्रपन्नस्यैवेश्वरो भयहेतु, प्रपन्नस्य तु सर्व
भूतमकाशादमदप्रद एवेति, मैत्रम्—वायुमूर्खादीना प्रपन्नानामेवेश्वराद्भयश्रवणात्- न हीश्वरमुपा-
सितवन्त ईश्वरप्रपन्ना इति वस्तुं शक्यते । रामायणश्लोकस्तु प्रपन्नस्य सर्वभूतेभ्यस्सकाशादीश्वरोऽभयं
प्रयच्छति, नतु स्वस्मादित्येवंपर एव । तथा च ईश्वरप्रपन्नस्य न जीवान्तराद्री, किं त्वीश्वरादेव-
ईश्वरप्रपन्नस्य तु जीवान्तरादपि भीतिरिति विशेषसिद्ध । नच भर्तारं सर्वथा प्रपन्नाया भार्याया भर्ता
यथाऽभवहेतुस्तथैव जीवन्पेश्वरोपीति वाच्यं, सीताया अपि श्रीरामाद्भयस्य जातत्वात् । किंच नात्र
भर्तृभार्याभ्यामप्य प्रवृत्ति - भर्ता भार्याया इव भार्यापि भर्तृभयहेतुरेव प्रवृत्ते तु जीवस्यैवेश्वरो भयहेतुर्न
त्वीश्वरस्य जीव इति वैपम्यात् । नचानन्दयितृत्वादीश्वरोऽभयहेतुरिति वाच्यं, जीवकृत्कर्मनुसारेण
दु स्वकरत्वाद्भयहेतुरिति वक्तव्यत्वात् । किं बहुना सर्वोपि लोक ईश्वराद्रीत्यैव साधु करोति, असाधु
न करोति- नृशसोपि मात्रादिहिंसा न करोति सार्वभौम, ईश्वरं प्रपद्यमानोपि प्रमादाद्बिभ्रमेतीश्वरो
मां किमपि कुर्यादिति भीत्यैव । तस्माच्चाम्ति भिन्नेश्वरज्ञानिनोऽभयप्राप्ति । नच भयमक्तिभ्यामीश्वरं
सेवमानस्य शरीरपातानन्तरं वैकुण्ठगमनेऽभयप्राप्तिर्भविष्यतीति वाच्यं, तत्रापीश्वरसेवा भयहेतुरेवेति ।
नच वैकुण्ठ प्राप्तस्य न पुनरावृत्तिर्संसारायेत्यभयप्राप्तिरेवेति वाच्यं, जपविजययोर्वैकुण्ठ प्राप्तयोरपि
पुनरावृत्तेर्जातत्वात् । सर्वस्या अपि गतेरगतिफलकत्वाच्च । भगदभिमतमुक्तिक्षेत्रभूतवैकुण्ठस्थयोर्यज-
विजययोरसनकादिजीवसकाशादेव भयप्राप्तौ सत्या कथं पुनरीश्वरान्मुक्तस्य मयाभाव, कथं नामेश्वरं
प्रपन्नस्य सर्वभूतेभ्यो भयाभाव । तस्माद्भिन्नेश्वरज्ञानं भिन्नात्मज्ञानं च भयहेतुरेवेत्यद्वैतज्ञानमेवा-
भयहेतुरिति ॥

द्वैतज्ञानस्य मोक्षफलकत्वाभावेन तच्छास्त्रस्य अप्रमाणत्वोपपत्तिः ।

ननु यद्यद्वैतमभिप्यति तद्ज्ञानं मोक्षहेतुर्भविष्यति, तदेव नास्ति प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाण-
वशाद्द्वैतस्यैव सिद्धत्वात् जीवन्पेश्वरेऽहमिति बुद्धिः, चैवस्य मैत्रेऽहमिति बुद्धिश्च नैव भवति, यदि

कथंचिद्भवति तर्हि सा भ्रमभूतैव- अतर्हिमस्तद्वुद्धित्वात् । तथा च तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्व न सम्प्रतिपन्नमिति कृत्वा प्रामातृत्वं द्वैतज्ञानमेव मोक्षफलकत्वाच्छास्त्रमितिपाद्यं, भ्रमभूतमद्वैतज्ञान त्वमोक्ष-फलकत्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्यमेवेति शस्त्रमद्वैतपरं यद्यप्रमाणमेव भवेदिति, भ्रमम्—अनात्मान एव नाना-आत्मात्वेक एव- आत्मनानात्वे मानाभावात्- 'स आत्मे'त्यादिश्रुते । नच जीवात्मानो नाना- परमात्मात्वेक एवेति वाच्यं, 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति गीतावचनान्जीवात्मन एव परमात्मत्वात् । नच 'जीव प्राणधारण' इत्यनुशासनात्प्राणधार्येव जीवात्मा, परमात्मा तु 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इति श्रुतेरप्राण एवेति वाच्यं, अन्न करणोपाधिप्रयुक्तमेव प्राणभृज्जीवत्वमात्मनो न स्वाभाविकमिति कृत्वा स्वयस्तस्या-प्राणत्वमेवेति । नच परिच्छिन्नो जीवोऽपरिच्छिन्न ईश्वर इति वाच्यं, जीवस्याप्यपरिच्छिन्नत्वात्परि-च्छिन्नत्वे सति घटवदनीत्यत्वापत्ते । नच नियाम्यो जीवो नियामक ईश्वर इति वाच्य, 'अविना-र्योयमुच्यते' इति गीतावचनादविकार्यस्य जीवस्य नियाम्यत्वायोगात्- नियाम्यं हि वस्तु प्रिक्रियते । नच व्याप्यो जीव व्यापक ईश्वर इति वाच्य, जीवस्यापि व्यापकत्वदर्शनात्- 'येन सर्वमिदं तन'मिति हि भगवता गीतम् । नच शेषभूतो जीवश्शेषी त्वीश्वर इति वाच्यं, सर्वस्याप्यनात्मवर्गीस्यात्मार्थं प्रियत्वेनात्मशेषत्वात् । नच सर्वं प्रति शेष्यपि जीव ईश्वरं प्रति शेष एवेति वाच्य, आत्मार्थमेवात्मा प्रियो भवति न त्वीश्वरार्थमिति प्रत्यक्षात्, प्रत्युत यदीश्वर आत्मभिन्नस्य, तर्हीश्वरोऽप्यात्मार्थमेव प्रियो भवति- पश्चादिवदितीश्वरस्यैवात्मशेषत्वं भवेत् । नच जीवो धार्य ईश्वरो धारक इति वाच्यं, जीवेनैव शरीरादेर्धियमाणत्वात्, जीवस्य केनान्यधियमाणत्वाच्च । नच व्यष्टिदेहधारी जीवस्समष्टिदेहधारक ईश्वर इति वाच्यं, समष्टिदेहव्यष्टिदेहोऽप्यन्तर्भवतीति समष्टिदेहधार्येव व्यष्टिदेहधार्यपि भवतीति । अत एवोक्तं प्रहादेन- 'सर्वगतत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थिन' इति ।

एतेन—ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वादेव तस्मादमित्तो जीव इति—सिद्धम् । नच जीव किञ्चिद्भू-ईश्वरस्तु सर्वज्ञ इति वाच्यं, ज्ञानकर्तृत्वस्य द्वयोरप्यसम्भवात्सर्वावभासकत्वस्य द्वयोरप्यविशेषाच्च । नच जीव स्वसंसृष्टमेवावभासयति, ईश्वरस्तु सर्वमिति वाच्यं, असङ्गपुरुषस्य जीवस्य केनचित्सह संसर्गा-योगात् । नच जीवसंसारी ईश्वरस्तु नित्यमुक्त इति वाच्यं, अज्ञ एव जीवसंसारी, नतु विज्ञ इति--उक्तं हि भागवते—'योऽविद्यया युवस तु नित्यनन्दो विद्यामयो यस्स तु नित्यमुक्त' इति । नच भीतिं प्राप्तो जीव भीतिहेतुमधीश्वर इति वाच्यं, अनात्मतादात्म्याच्यासादेव जीवस्य भीतिप्राप्तिस्त्वनन्तु अभय एवेति । एवमनात्मतादात्म्याच्यासवन्त प्रत्येव भयहेतुरीश्वर, स्वनन्तु अभय एवेति । नच अध्यासवान् जीवस्तद्ग्रहित ईश्वर इति वाच्यं, असत्त्वविज्जीव्यानीश्वरत्वेपि तत्त्वविज्जीव्येद्वरत्वात् । नदस्माभिरतत्त्वविद ईश्वराभेद प्रतिपाद्यते, किंतु तत्त्वविदेव- तत्त्वविदेव हि अहं ब्रह्मास्मीति स्वम्ये-श्वराभेद प्रत्येति । नचैक एव जीव कथमीदन्नाद्रिन्नोऽभिन्नश्च मयितुमर्हतीति वाच्यं, अत्रियादशायां मिन्न, विद्यादशाया त्वभिन्न इत्यविरोधात् । यथा तव मतेपि एक एव जीवो जानोत्वचे प्रग्नेह-तादात्म्याच्यासात्स्थूल कृदाश्च भवति, पश्चात्तु अम्यूलोऽष्टाश्च तद्गदिति । ननु मन मते जानोत्या-

प्रागपि जीवो स्थूलो बृहदाथ भवत्येव, किंतु स्थूलोहं बृहोहमिति भ्रान्तिमात्रमेवेति चेदन्तर्हि तर्हि
 ज्ञानोदयात्प्रागपि जीव ईश्वर एव, नाहमीश्वर इत्यज्ञप्रतीतिस्तु भ्रान्तिमात्रमेव । नचेश्वरादभिन्नस्य
 जीवस्य नाहमीश्वर इति प्रत्यक्ष कथमिति वाच्यं, देहाद्विज्ञस्य जीवस्य स्थूलोहमिति प्रतीतिवदिति ।
 ननु यथा जीवस्य देहादात्म्याध्यासात्स्थूलोहमिति प्रतीतिस्तथा ईश्वरतादात्म्याध्यासादेवेश्वरोहमित्यपि
 प्रतीति, स्वस्तु जीवो नेश्वरो नापि देह, किंतु तदुभयविलक्षण एव, चिदचिदीश्वरा खलु परस्परं
 विलक्षणा इति, मैत्रम्—सच्चिदानन्दरूपस्य जीवस्य सच्चिदानन्दरूपादेवेश्वराद्वैलक्षण्यस्य दुर्बलत्वात् -
 अचिद्वैलक्षण्यं तु भवत्येव । तथाच जीवस्य सच्चिदानन्दरूपे स्वस्मिन्नीश्वरबुद्धि प्रमेव । ईश्वरस्यापि
 सच्चिदानन्दरूपत्वात् । किंच तत्त्वज्ञानात्प्रागेव जीवस्याध्यास इति कृत्वा तत्त्वज्ञानेन तन्निवृत्तौ कथं
 पुनरीश्वरतादात्म्याध्यासो जीवस्य भवितुमर्हति, किंतु ईश्वरतादात्म्यप्रमेव । नच यदि जीवेश्वरयोरैक्यं
 तर्हि 'अत्र ब्रह्मेत्युपासीते'ति तदहंब्रह्मास्मी युगासना श्रुत्या किमिति विधीयेतेति वाच्यं, चिसवादि-
 संवादिभ्रमयोरिवानात्मब्रह्मोपासनात्मब्रह्मोपासनयोर्भेदात् । अनादिकालादारभ्य स्वस्मिन्वर्तमाना नाहं
 ब्रह्मेति भ्रान्ति निर्मूलयितुमहंब्रह्मेत्युपासनस्य विहितत्वादिति । नचानन्दवत्त्वा जीवानन्दस्य परिच्छेद-
 श्रवणादीश्वरानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वाच्च जीवेश्वरभेद इति वाच्यं, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति तत्त्ववि-
 जीवानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वकथनादिति । नच विज्ञानमयो जीव, आनन्दमय ईश्वर इति वाच्यं, विज्ञान
 मयानन्दमययो कोशत्वेन जीवत्वेऽश्वरत्वाभावात् । ज्ञानमानन्द च खलु जीव ईश्वरश्च । नच वक्ष्य
 माय ईश्वर, मायापरवशात् जीव इति वाच्यं, तत्त्वविज्जीवस्य मायापरवशाभावात् । नच 'मामेव ये
 प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते' इति गीतावचनान्मायातरणार्थं प्रपद्यन् ईश्वर, प्रपत्तिक्रतु जीव इति
 वाच्यं, मायाकल्पितजीवेश्वरभेदस्यास्माभिरपि व्यवहारार्थमभ्युपेतत्वात् । स्वस्तु न माया, नापि तत्
 रणं, नापि तदर्थमीश्वरप्रपदन चेति । एतेन नित्यमुक्तः ईश्वरो बद्धमुक्तस्तु जीव इति भेद इति—
 परास्तम्, बन्धमोक्षयोर्द्वयोरपि व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिकत्वादिति । किं बहुना त्वं यं य जीवे
 श्वरभेदप्रयोजकं धर्म कल्पयसि, स सर्वोपि व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिक एवेति वस्तुतो न जीवेश्वर-
 भेद, यावद्यवहारं तु अविद्यादशाया 'स भेदोस्माभिरभ्युपेत एवेति कृत्वा नास्ति वस्तुतो जीवेश्वर-
 भेदसाधकं निमपि प्रमाणम् । एवमात्मभेदोप्यतात्त्विक एव तथाहि न तावच्चैत्रस्य नाह मैत्र इति
 प्रत्यक्षमात्मभेदे मानम् - आत्मनि चैत्रत्वमैत्रत्वयोरयोगात् अनामरूप खल्वाना देहस्य हि चैत्र इति
 मैत्र इति च नाम कृतम् देहादात्म्याध्यासाच्च जीवोऽहं चैत्र इति प्रत्येति । अहं मनुष्य इतिवत् ।
 मृते चैत्रदेहे दग्धेपि चैत्रो दग्ध इत्येव लोक प्रत्येति । तस्माद्देहस्यैव चैत्र इति मैत्र इति च नाम ।
 नीलपीनादिरूपं च देहस्यैव, करचरणायवयवसंस्थानविशेषश्च देहस्यैव । अतएव 'अशब्दमस्पर्श-
 मरूपमव्ययमिति' श्रूयते । नच चैत्रस्य काणोर्हं मैत्रस्तु षट्पट्टिरिति भेदप्रत्यक्षान्नात्मभेद इति वाच्यं,
 काणत्वदर्शनपट्टत्वयोरिन्द्रियधर्मत्वेनात्मधर्मत्वाभावादन्यधर्मस्यान्यभेदप्रयोजकत्वाभावाच्च । नच मुख्य्यं
 मैत्रो धन्य धिष्णा दु स्विनमिति चैत्रप्रत्यक्षादात्मभेद इति वाच्यं, मुख्यतु खयुक्तान्त करणतादात्म्या-

ध्यासप्रयुक्तत्वात्प्रत्यक्ष अत्र एवेति । ननु एक एवात्मा सर्वव्यापी निरवयवश्च, तस्य नानान्त करण-
तादात्म्याध्यासानानाविकारवत्त्वमिति कृत्वा एकस्यैव चैत्रस्य युगपदेव सुखदुःखादिसर्वविकारप्रत्यक्षा-
पचिरिति, मैवम्—सर्वव्यापिनस्सच्चिदानन्दलक्षणस्य कृतस्थस्यात्मनो नानात्मतादात्म्याध्यासो, नापि
तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिविकारजातम् । यस्त्वन करणनादात्म्याध्यासाद्विकारान्भजते स चिदाभास एव
सामासाहङ्कारलक्षण प्रमाता- चिदाभासश्च नेक प्रत्यन्त करणमेकैकचिदाभाससत्त्वात् । अमी च
चिदाभासाससरन्तो जीवा इत्युच्यन्ते । एते ईश्वराङ्गिणा एव । एतेषा साक्षिमूत कृतस्थ आत्मा तु
ईश्वरादिभिन्न इत्युच्यते, सचैक एवेति नात्मभेदावकाश इति । अनच्छेदेवादे च, यस्मिन्नन्त करणे
सुख जायते तदन्त करणावच्छिन्नचैतन्येनेव तद्गुह्यते नान्यान्त करणावच्छिन्नचैतन्येनेति कृत्वा
चैतन्यस्यात्मन एकत्वेपि तदवच्छेदकान्त करणानात्वात् सुखदुःखादिसाङ्ग्यमिति । वस्तुतस्तु एकस्यैव
चैत्रत्येत्यप्युक्तम् चैत्रत्वादेव नात्मधर्मत्वेन चैत्रस्यानात्मत्वादानात्मना च नानात्वात् । चैत्रोहमित्यभि-
मन्यमानस्याज्ञस्य तादृशात्मत्वभावात् आत्मन कृतस्थस्य सर्वाविभासकत्वेन, युगपदेव सर्वविकारजाताव-
भासकत्वरूपसर्वविकारजातप्रत्यक्षसत्त्वाच्च—इति । तस्मात्सर्वथाप्येक एवात्मा सत्यज्ञानानन्दान्त-
लक्षण तद्वेदस्त्वौपाधिक एवेति न वस्तुतोऽस्त्यात्मभेद - नापि जीवेश्वरभेद इति स्थितमद्वैतम् ।

ननु एक एवात्मा सचेधर इत्यन्तु, तथापि आत्मानात्मभेदसत्त्वाद्द्वैतसिद्धिरिति, मैवम्—किं
वस्तुत आत्मानात्मभेदोस्तीति श्रुतेः यद्वा व्यवहारतः नाय - वस्तुतोऽनात्मनोऽभावात् । द्वितीय
दृष्टएवेति । किंच आत्मनि कल्पितत्वादानात्मात्माभिन्न एव, यथा शुक्तिकाया कल्पितं रजतं
शुक्त्यभिन्नं तद्वत् । कल्पितं द्विषिष्ठानादनतिरिक्तम् । एवमद्वैतस्यैव सत्यत्वाद्द्वैतस्य मिथ्यात्वादद्वैत-
ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति कृत्वा तदेव मोक्षफलकमिति तत्प्रतिपादनादेव शास्त्रं प्रमाणं भवति । द्वैतज्ञानं
त्वत्त्वज्ञानमिति कृत्वा तत्रैव मोक्षफलकमिति तत्प्रतिपादनाच्छास्त्रप्रमाणमेव भवेदिति संश्लेषः ॥

ऐक्यश्रुतेरुपासनापरत्वनिराकरणम् ।

यदुक्तमुपासनार्थं श्रुतिमितीश्वरयोरैक्यमुपदिष्टं, भेदस्तु तात्त्विक एवेति, तदुक्तम्—उपास्यो-
पासकयोरभेदोपदेशस्यायुक्तत्वात्—उपास्योस्तु अन्नब्रह्मणोर्मनोब्रह्मणोरभेद उपदिश्येत- किंच लोक-
विरुद्धध्यायुपदेश - लोके हि राजानमुपासमानं पुरुषं राजाहमिति नोपास्ते, किन्तु ब्रह्मणोहमन्य,
राजा तु महामधुरन्य इत्येवोपास्ते । तस्मादुपासनार्थं जीवेश्वरयोरैक्योपदेशो व्यर्थं प्रस्तुतानर्थक्येति ।
नचहमीश्वर इत्युपासनाजीवेश्वरसाम्यं भवति- 'निरञ्जनं परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतेरिति वाच्ये, 'न
तत्समध्याम्यधिकं कुतोऽन्य' इति श्रुत्या ईश्वरसमस्य वस्तुनोऽन्यभावात् । यदि मुक्ता ईश्वरसमा-
स्तर्हीत प्राग्नेकमुक्तजीवेश्वरसत्त्वात्प्रच्यते, न तत्सम इति । परमं साम्यमिति श्रुतौ च परमशब्दस्या-
स्यात्परमं साम्यभेदरूपमेव । यद्वा प्रत्यन्यानिवञ्चितत्वात्सम्यं सर्वत्र समं परमं ब्रह्मोऽनीति
श्रुत्यर्थं - 'निर्विदोषाय साम्यं नमो ज्ञानपनाय च' इति भागवते च साम्यशब्दो हि ब्रह्मविदोषाभ्या
प्रयुक्तः । अन्यत्र च तस्मान्मननद्वयमिति न हि समं कस्यचिद्भावस्यास्य अत्र भवितुमर्हति,

अस्याश्च श्रुतेरेवंपरत्वे 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतिरेव प्रमाणम् । तत्र हि न ब्रह्मसाम्यप्राप्तिर्जीवस्योक्ता, किंतु ब्रह्मभावप्राप्तिरेव । नच ब्रह्मोपैतीति तत्रोक्तं ब्रह्मैव भवतीत्यत्रोक्तमिति कथमव्याहतिरिति वाच्यं, ब्रह्मोपैतीत्यस्य ब्रह्मैव भवतीत्येवार्थः- नित्याप्तस्य ब्रह्मणः पुन प्राप्त्ययोगादिति । तस्मादुपासनार्थमेव जीवेश्वरभेदः कल्पितः- उपास्योपासकोपासनरूपत्रिपुट्या अभेदेऽयोगात् । अभेदस्तु तात्त्विकएव । भेदस्तु मिथ्याभूत एव, परमार्थदशायां भेदानाभात् । नच सुक्तावपि भेदोस्तीति वाच्यं, त्वदमित्त- वैकुण्ठलोकप्राप्तिरूपमुक्तावेव भेदसत्त्वं, नत्वस्मदुक्तनिर्विशेषब्रह्मभावापत्तिरूपमुक्ताविति ।

ननु निर्विशेषं ब्रह्म नास्त्येव यद्भावापत्तिस्तव मोक्षस्यात् । नच नेह नानेति श्रुत्या सर्व- विशेषप्रतिषेधान्निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति वाच्यं, भेदनिषेधस्यैक्यविधिशेषत्वात्कार्यकारणभेद स्वनिष्ठभेदश्च निषिध्यत इति श्रुत्यभिप्रायादिति, सैवम्—भेदमालनिषेधपरायाश्रुतेर्भेदद्वयनिषेधपरत्वेन सकोचन- स्यान्व्याप्यत्वात् । नच समानाधिकरणवाक्येनैक्यविधानाद्ब्रह्मविशेषणाभिधायिशब्दानामेकविशेष्यत्व- त्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वात्प्रकारभेदे तिष्ठति सति कृत्स्नभेदनिषेधो नोपपद्यत इति वाच्यं, समा- नाधिकरणवाक्यं लक्षणया निर्विशेषवस्तुबोधकमित्युक्तत्वात् । नास्ति ब्रह्मणि केवले कश्चिदपि प्रकारभेद इति । यच्चोक्तं सामान्येनाजगतो भेदनिषेधस्वतन्त्रवस्तुरूपभेदविशेषनिषेधे पर्यवस्यति छागपशुन्याये- नेति तदप्युक्तम्—सति बाधके भेदसामान्यनिषेधो भेदविशेषनिषेधे पर्यवस्यतु नाम, प्रकृते तु बाधकाभावाच्च तथा पर्यवस्यतीति । नच भेदप्रत्यक्षमेव तद्बाधकमिति वाच्यं, भेदप्रत्यक्षस्य अमत्व- स्योक्तत्वात् । नच जीवेश्वरभेदप्रतिपादकश्रुतयस्तद्बाधिका इति वाच्यं, व्यावहारिकजीवेश्वरभेदपरत्वा- त्तासां पारमार्थिकत्वाच्चाभेदस्य । नच परस्परविलक्षणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्भेदस्तात्त्विक इति वाच्यं, जगत एवातात्त्विकत्वेन तत्प्रयुक्तभेदस्याप्यतात्त्विकत्वात् । नच जगतात्त्विकमेवेति वाच्यं, कृत्स्नत्वेनानित्यस्य जगतस्तात्त्विकत्वायोगात्- अकृतकं नित्यं हि वस्तु तात्त्विकम् । नच नित्यमेवेदं जगत्- प्रलयेपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादिति वाच्यं, सृष्टेः प्रागपि जगतस्सत्त्वे पुनर्जगतसृष्ट्ययोगात् । 'तत्तेजोऽसृजते'- त्यादिमृष्टिश्रुतिविरोधात् । नच वीजस्यान्तरिवांकुरो जगदिदं सृष्टेः प्रागज्यक्तं सत् स्थितं- तत्पुनरीद्व- रेण व्यक्तं कृतमिति न श्रुतिविरोध इति वाच्यं, तर्हि 'अव्यक्ताद्यक्तपसर्वाः प्रभवन्पहराममे, रात्र्याप्ये प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिते' इति गीतावचनात् । जगतोऽव्यक्ताज्जन्म तत्रैव लयश्च भवत इति कर्म जन्मनाश्रवतो जगतो भवेन्नित्यत्वम् । नच कारणे कार्यं सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तं सद्गते तदेव स्थूलरूपे- णाभिव्यक्तं सत्कार्यं जातमित्युच्यते, तदेव भूयस्सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तं सत्सृष्टमित्युच्यत इति न कार्यस्य सर्वात्मना जन्मलयाविति वाच्यं, तथासति किं सूक्ष्मरूपमनभिव्यक्तं जगन्नित्यमित्युच्यते' यद्वा स्थूल- रूपमभिव्यक्तं जगत् ? नाच- तस्येदानीमभावाज्जित्यस्य चाभावायोगात् । न द्वितीय- तस्य प्रलयेऽ- भावादिति । नच यदेव सूक्ष्मरूपमनभिव्यक्तं तदेव स्थूलरूपमभिव्यक्तमिति न दोष इति वाच्यं, सूक्ष्मत्वानभिव्यक्तत्वयोस्स्थूलत्वानभिव्यक्तत्वयोश्च परस्परविरोधेन सामानाधिकरण्यायोगात् । नचै- कस्मिन्नेव वस्तुनि कालभेदात्सूक्ष्मत्वस्थूलत्वे, अभिव्यक्तत्वानभिव्यक्तत्वे च सम्भवं इति वाच्यं,

तथासति सूक्ष्मत्वादीना विशेषणाना व्यभिचारिद्विशिष्टस्यापि व्यभिचारित्वेनानित्यत्वेपि विशेष्याशोऽ-
व्यभिचारी नित्य इत्युक्तं भवति । कोसौ विशेष्याश इति अचिदमत्येन, मैत्रम्—यद्यचिद्वस्तु
चिद्वस्त्विवजमनन्तं नित्यं च तर्हि किंप्रति कारणं भवेद्ब्रह्म । नचाचित्परिणामभूतभूतजातं प्रतीति
वाच्यं, तथासति मृत्परिणामभूतघटादिविकारजातं प्रति कुराल्मध्येन ब्रह्मणोपि निमित्तकारणत्वमेव भवेत्
तुपादानत्वमिति । नचेष्टापत्तिं प्रकृतिश्चेति सूत्रविरोधात् । नचाचिद्विशिष्टं ब्रह्म जगदुपादानमिति
वाच्यं, तथापि विशेषणमूलाच्चिदशस्यैव जगदुपादानत्वं, नतु विशेष्यभूतब्रह्म उपादानोपादेययोस्साल-
क्षम्यनियमादिति । किंच 'मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुते कारणसत्यनिश्चयाज्जगच्छब्दत्रयमभूत-
भौतिकजातं प्रति कारणभूतमचिद्वस्त्वेव सत्यत्वानित्यं भवेन्न तु कार्यभूतं जगत् तद्व्यसत्यत्वादनित्यमेव
न हि सत्यत्वानित्यत्वयोर्वैयधिकरण्यम् । नचैवं जगतोऽनित्यत्वेपि नित्यत्वादचिद्वस्तु तात्त्विकमेवेति
तत्प्रयुक्तभेदस्तात्त्विक एवेति वाच्यं, अचिद्वस्तुनो दृश्यत्वेन रज्जुसर्पवन्निश्चयात्वादनित्यत्वमिति- नहि
मिथ्याभूतमचिद्वस्तु नित्यं भवितुमर्हति, नित्यत्वासत्यत्रयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । नच दृश्यो
ब्रह्मीकसर्पसत्य एवेति न दृश्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वाच्यं, ब्रह्मीकसर्पस्यापि मिथ्यात्वात् ।
नच दृश्यं ब्रह्म सत्यमिति वाच्यं, ब्रह्मणोऽदृश्यत्वात् । 'दत्तद्वेदमप्राद्य'मिति श्रुते । नच चिद्वस्तुन-
सत्यत्वात्प्रयुक्तभेदस्तात्त्विक इति वाच्यं, ब्रह्मण एव चिद्वस्तुत्वात् । नच चिदचिद्विलक्षणं प्रथेति
वाच्यं, ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणश्चिद्वैलक्षण्यस्य दुर्बलत्वात् । नच ब्रह्म न ज्ञानस्वरूपमिति त्वयोकमिति
वाच्यं, तथासति जीवोपि न ज्ञानस्वरूप इत्युक्तमेवेति- जीवब्रह्मभेदासिद्धे । ननु जीवब्रह्मणोऽस्यचिदा-
नन्दलक्षणत्वादस्त्वभेदं कथं पुनरचिद्विद्वानोरन्योन्यनिरुद्धलक्षणयोरभेद इति, उच्यते—विलक्षणयोरप्यधि-
ष्ठानारोप्योरभेदस्सम्भवतीत्युक्तमेवेति । नच जगदधिष्ठानं न ब्रह्मेति वाच्यं, ब्रह्मण्येवेदं वर्तन इति
त्वयाप्युक्तत्वात् । 'तज्जला'निति श्रुतेश्च, कार्यस्य कारणे स्थितिदर्शनाच्च । नच जगत्कारणमन्यक्त-
मिति त्वयोकमिति वाच्यं, तस्याप्यन्यक्तस्य ब्रह्मण्येव स्थितत्वाद्यन्यक्तस्यमपि जगद्ब्रह्मण्येव स्थितमिति ।
नचान्यक्तं ब्रह्माकार्यमिति वाच्यं, ब्रह्मकार्यमन्यक्तमिति स्थापितत्वात् । नच निरत्रये ब्रह्मणि कथं
जगत्स्थितमिति वाच्यं, ब्रह्मीकब्रह्मीरत्रायामपि रज्जौ यथा सर्पस्तिष्ठति तथैवेति । नच रज्जौ वस्तुत-
स्सुपो नास्त्येव, किंतु तत्र सर्पप्रतीतिभ्रान्तिरेवेति वाच्यं, तथैव ब्रह्मण्यपि वस्तुनो जगत्तास्त्येन, किंतु
तत्र जगत्प्रतीतिभ्रान्तिरेवेति तुन्यत्वात् । नच रज्जुसर्पयोरिव ब्रह्मणोऽस्माददृशमावाक्यं ब्रह्मणि
जगद्भ्रान्तिरिति वाच्यं, गगनेपि नीलभ्रान्तिदर्शनात् । नहि गगननीलयोस्ति सादृश्यम् । ननु
अधिष्ठानमामान्यज्ञानदधिष्ठानविशेषज्ञानमावाच्यं रज्ज्वादी सर्पादिभ्रान्तिर्भवतु नाम, कथं पुनर्विभिन्नोपे
ब्रह्मणि जगद्भ्रान्तिर्भन्तिमर्हति निर्विशेषत्वदेवाधिष्ठानत्रयगन्तव्यत्वात्तन्नामान्यज्ञानमज्ञानम् तद्विशेषणाना-
सद्भावस्य चायोगादिति, मैत्रम्—अन्यथाप्येव विशेष एव ब्रह्मणि जगदध्याम इति । नच निर्विशेषे
ब्रह्मणि कथं मायाप्यास इति वाच्यं, यास्नुक्तिं सविशेषणैः ब्रह्मेति । नच मायाप्यासमात्राद्यं
ब्रह्मणरसविशेषत्वमिति वाच्यं, मायाप्यासस्यानादित्येन तस्मात्प्रागिति वक्तुमप्युक्तत्वादिति । तस्मान्

चित्ता नाप्यचितारितं ब्रह्मणो मनागपि मेदः । ननु एवं ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयभेदाभावेपि स्वगत-
भेदोस्त्येव- सप्तृत्वहर्षृत्वमर्षृत्वदिविशेषसत्त्वाद्ब्रह्मण इति, मैवम्— सप्तृत्वहर्षृत्वमर्षृत्व्यादिरूपवस्तुनो
वस्तुतोऽभावात्कथं वस्तुतो ब्रह्मणस्सविशेषत्वमिति । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्मेति भेदोऽस्ताश्चिक एव ॥

‘एकमेवेति’ श्रुतेः रामानुजाभिमतार्थनिराकरणम् ।

यदुक्तं कार्यनानात्वस्य प्रकारनानात्वस्य च विहितत्वात्कारणं प्रकारि च ब्रह्मैकमेवेति ‘एक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्मे’तिश्रुत्यर्थ इति तदयुक्तम्—कुतर्कसिद्धः कार्यकारणमेद इति वदता स्वया कार्य-
नानात्वेऽभ्युपगते सति, कारणनानात्वमप्युक्तप्रायमेवेति कथं कारणैक्यसिद्धिः । नच कार्याणां घटा-
दीनां परस्परं भेदेपि स्वकारणेन मृदा सहाऽभेद एवेति कृत्वा कार्यनानात्वेपि कारणैकत्वमुक्तमिति
वाच्यं, तथा सति- मृदातिरिक्तघटादिविकाराभावाद्यथा मृत्तिकैव, नतु घटादिप्रयुक्तं मृदो नानात्वं तद्-
जगत्कारणभूतब्रह्मातिरिक्तजगद्रूपकार्याभावादेकमेव ब्रह्म, नतु जगत्प्रयुक्तं ब्रह्मणो नानात्वमित्यभ्युपेयम् ।
अभ्युपेते च तथा- कथं तव स्वाभीष्टभेदसिद्धिरिति । नच मृदि घटादिविकारब्रह्मणि जगदस्तीति
न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिस्तवेति वाच्यं, मृदातिरिक्तघटादिपदार्थवद्द्रव्यतिरिक्तसर्पादिपदार्थवच्च ब्रह्मातिरिक्त-
जगत्पदार्थाभावात् जगता ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वमिति । एवं कारणब्रह्मातिरिक्तकार्यजगद्भावादेव तत्प-
युक्तसर्वज्ञत्वादिप्रकारभेदस्याप्यभावात्कथं प्रकारनानात्वमुच्यते- प्रकारस्य चाभावे कार्यस्य कारणातिरेकेण
चाभावे कथं प्रकारि कारणं च ब्रह्मैकमिति वक्तुं शक्यते, तस्मादकारणमकार्यं निष्प्रकारं च ब्रह्मेति
निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः ॥

‘नेह नानास्ति किंच’ नेति श्रुत्यर्थविचारः ।

यदुक्तं रामानुजेन—प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतं नानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव
वाच्यत इत्युपहास्यमिदमिति, तदसत्—अमप्रत्यक्षसिद्धमसच्छाखादिसिद्धं च ब्रह्मणो नानात्वमनूय श्रुत्या
निविध्यत इत्यदोषात् । यच्चोक्तम्—‘तज्जलानिति शान्त उपासी’तेति श्रुतेर्ब्रह्मनानात्वानुसन्धानं
शान्तिहेतुरिति, तत्तुच्छम्—तज्जत्वात्तज्जत्वात्तदन्तत्वाच्च सर्वमिदं ब्रह्मेत्यनुसन्धानस्य शान्तिश्रुत्युक्ता,
तद्वि न ब्रह्मणो नानात्वानुसन्धानं, किंतु जगतो ब्रह्मत्वानुसन्धानमेव, तदस्माकमिष्टमेव, तदेव च
शान्तिहेतुः यथा सर्पस्य रज्जुजातत्वाद्द्रव्यस्थितत्वाद्द्रव्युत्पत्तीनत्वाच्च रज्जुत्वानुसन्धानं सर्पमनिकर्त-
कत्वेन कृज्जन्यमयकम्पादिनिवर्तकत्वाच्छान्तिहेतुः, तथा ब्रह्मजातत्वाद्ब्रह्मस्थितत्वाद्ब्रह्मलीनत्वाच्च जगतो
ब्रह्मत्वानुसन्धानं जगद्ब्रह्मनिवर्तकत्वेन तज्जन्वसंसारनिवर्तकत्वाच्छान्तिहेतुरेवेति । ननु यथा मृद्द्रव्य-
मेकमेव घटादिरूपेण नानात्वं प्राप्तं तथा ब्रह्मैकमेव जगद्रूपेण नानात्वं प्राप्तमिति ब्रह्मणो नानात्वानु-
सन्धानं कर्तव्यमेवेति, मैवम्—कूटस्थब्रह्मणो जगद्रूपपरिणामानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नच ब्रह्म मायया
जगद्रूपेण परिणतमित्यनुसन्धेयमिति वाच्यं, तथासति तव स्वमतमङ्गमसत्त्वात् । यदि स्वस्मदीय इदं
पृच्छति तर्हि ब्रूमः—ब्रह्मणो मायया जातं यत्नानात्वं तन्नानुसन्धेयं- संसारहेतुत्वात्- ‘यत्नोऽस्य मृत्यु-
भाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति श्रुतेः, जीवस्यानादिकालादारभ्य तदनुसन्धानस्य सत्त्वेन विधेयत्वा-

भावाच्च । किंतु मायया नानात्वेन प्रतीयमानस्य ब्रह्मण एकत्वमेवानुसन्धेयम् । एकत्वदर्शनस्यैवा-
भयहेतुत्वात् यथावस्थितवस्तुदर्शनं धमयहेतु । अतएवोक्तम्- 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विषं यथैकता
समता मत्यता चे'ति । एकं समं सत्यं ब्रह्माहमिति ज्ञानेन समं विषं ब्राह्मणस्य नास्तीत्यर्थः । तस्मा-
द्ब्रह्मणि निर्विशेषे मायया कल्पितमिदं द्वैतं । वस्तुतस्तु ब्रह्मैकमेवाद्वितीयमित्यनुसन्धानं कर्तव्यं मुमु-
क्षुणा । नच ब्रह्मणो नानात्वं न मायिकं किंतु तात्त्विकमेवेति वाच्यं, सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मणो
सदचिद्दुःखलक्षणजगद्रूपत्व कथं तात्त्विकं भवितुमर्हति । नच जगदपि सच्चिदानन्दलक्षणमेवेति
वाच्यं, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ब्रह्मलक्षणस्य जगत्प्राप्तित्वात्प्रसङ्गात्, जग-
दचिदिति स्वाभ्युपगमविरोधश्च । नच दिचित्रशक्तिक्त्वाद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमपि स्वमित्तलक्षणजगद्रूपेण
परिणतमिति वाच्यं, तस्यास्मन्मत एव पर्यवसानादर्थस्य- माया खलु ब्रह्मणो विचित्रशक्तिः । नच वस्तुत
एव परिणतमित्युच्यते इति वाच्यं, निर्विकारस्य परिणामायोगाद्ब्रह्मणः । नहि दृष्टविपरीतरूपत्वं
मुचितं- नहि लोके परिणामिदस्तुनो निर्विकारत्वं दृष्टं, परिणामपरिणामिनोर्बैलक्षण्यं वा । नच
चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो नानात्वं तात्त्विकमिति वाच्यं, ब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टस्यैव नानात्वरूपत्वात्तस्यै-
वातात्त्विकत्वाच्च । नच ब्रह्मणस्सूक्ष्मचिदचिद्वैशिशिष्टस्यैकत्वं स्थूलचिदचिद्वैशिशिष्टं नानात्वमिति वाच्यं,
विशिष्टस्यैकत्वं व्याहृतमिति- येन यद्विशिष्टं तेन तद्भवति छानेकम् । नच ब्रह्मद्वयभावादेकं ब्रह्मेत्युच्यते,
नतु ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिशिष्टस्यैकत्वादिमिति वाच्यं, ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिशिष्टस्यैकत्वे सति जीवाद्यप्यधिकसंसारित्वापत्तेः ।
यद्भक्तजीवस्यैव प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वे स्वाभ्युपगते सति नित्यमुक्तस्य ब्रह्मणः प्रकृतिशब्दवाच्याचिद्विशि-
ष्टत्वस्य दुर्बलत्वाच्च । अनङ्गनत्वशुद्धत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च- नहि विशिष्टं शुद्धं भवति ! किंच
यथेन विशिष्टमित्युच्यते तथेन कदाचिद्विशिष्टमेव भवेत्- विशिष्टत्वस्य जन्यधर्मत्वेन नित्यत्वाभावात्-
संयोगो हि विशिष्टत्वं, संयोगस्य च विप्रयोगोऽन्त एव 'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति न्यायात्- आदिश्च
स एव वियुक्तयोरेव संयोगो न त्ववियुक्तयोरिति । अपि च 'असङ्गो ह्ययं पुं' इति ध्रुतेरसङ्गस्य
कथं वैशिशिष्ट्यम् । नच जीव एवासङ्ग इति वाच्यं, संसारिजीवस्य कथमसङ्गत्वम् । नच मुक्तजीवोऽ-
सङ्ग इति वाच्यं, नित्यमुक्तब्रह्मण एवासङ्गत्वे कथं मुक्तजीवस्यासङ्गत्वं भवेत् । नच नित्यमुक्तं
ब्रह्मेति वाच्यं, तर्हि किं यद्भक्तं न, न यद्दं नापि मुक्तमिति । ननु यदि मुक्तजीववद्ब्रह्म प्रकृति-
विनिर्मुक्तं न भवति, तर्हि यद्भक्तजीववत्प्रकृतिसंसृष्टमेवेति कृत्वा कथं ब्रह्म यद्दं न भवतीति चेन्मैत्रम्—
प्रकृतिसंसर्गमात्रं न बन्धावर्हं किंतु प्रकृतिपारवश्यमेव । तथा च ब्रह्मणः प्रकृतिसंसर्गसत्त्वेपि प्रकृति-
पारवश्याभावात्त बन्धः । हन्त तर्हि मुक्तजीवस्यापि प्रकृतिपारवश्याभावादेव मोक्ष इति बन्धस्य,
किमिति प्रकृतिसंसर्गाभावादित्युच्यते । नच मुक्तस्य प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वात्प्रति तत्संसर्ग इति वाच्यं,
किं मुक्तस्य ब्रह्मणा सह संसर्गोऽस्ति' उत न' आद्ये प्रकृतिसंसृष्टब्रह्मसंसर्गान्मुक्तस्यापि प्रकृति-
संसर्गोऽस्त्येव । द्वितीये- कथं चिद्वैशिशिष्टं ब्रह्मणः । नचशुद्धप्रकृतिविनिर्मुक्तत्वे जीवस्य मुक्तिः,
शुद्धप्रकृतिसंसर्गान्मुक्तजीवस्य मुक्तावप्यस्तीति वाच्यं, तर्हि किं ब्रह्म शुद्धप्रकृतिविशिष्टम् । यद्वाऽशुद्ध-

प्रकृतिविशिष्टम् ? उत शुद्धाशुद्धप्रकृतिद्वयविशिष्टम् ? आद्ये- नित्यमुक्तमेव ब्रह्म भवेत् । द्वितीये यद्-
मेव भवेत् । तृतीयस्तु- न सम्भवति- एकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धप्रकृतिद्वयवैशिष्ट्यायोगात् । किञ्च
यदि शुद्धा अशुद्धा वा प्रकृतिर्ब्रह्मणा युक्ता न भवेत्तर्हि ब्रह्मणस्सर्वव्याप्तिस्सर्वान्तरत्वं च न सिद्धयेत् ।
प्रकृतिद्वयवैशिष्ट्यं त्वसम्भवदोषप्रस्तम् । नच ब्रह्मण एको भागश्शुद्धप्रकृतिविशिष्टोऽन्यस्त्वशुद्धप्रकृति-
विशिष्ट इति वाच्यं, निरंशे ब्रह्मणि भागकल्पनायोगात् । कल्पिते च भागद्वये अशुद्धमेक शुद्धमन्य
चेति ब्रह्मद्वयं स्यादेव शुद्धाशुद्धब्रह्मणोरेकत्वायोगात् । किञ्च चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र चिदचित्तो-
र्भेदात्- यत्र ब्रह्मप्रदेशे चिद्वैशिष्ट्यमस्ति तत्र नाचिद्वैशिष्ट्यमिति कृत्वा चिद्विशिष्टं ब्रह्मेकं, अचि-
द्विशिष्टं ब्रह्मान्यदित्यपि ब्रह्मद्वयं भवेत्, तथा चिन्तानात्वाच्चैत्रचिद्विशिष्टं ब्रह्मेकं, मैत्रचिद्विशिष्टं ब्रह्मा-
न्यदित्यप्यनन्तानि ब्रह्माणि भवेयुः । तस्माद्यदि ब्रह्मैकमेवेति मतं तर्हि तद्विशिष्टमेवेत्यकामेनाप्यवश्य-
मभ्युपेयं, सति वैशिष्ट्ये ब्रह्मनेकात्मसङ्गात् इति । एवमेकस्य ब्रह्मणो नानात्वायोगाद्ब्रह्मण प्रतीयमानं
नानात्वमतात्त्विकमेव- मायिकत्वादिति कृत्वा मिथ्याभूतब्रह्मनानात्वानुसन्धानस्य मोक्षाहेतुत्वात्प्रत्युत
भयहेतुत्वाच्चाकर्तव्यत्वमिति स्थितम् । अत एव 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भव'तीति ब्रह्मणि
जीवेधरादिभेददर्शिनो भयप्राप्तिदृश्यते ।

ननु तस्मात्श्रुतेर्न तदुक्तोर्थः, किंतु ब्रह्मध्यानस्य मनागपि व्यवधानं यः कुरुते, तस्य भयं भव-
तीत्यर्थः । तथा च सर्वदापि मुमुक्षुणा ब्रह्म ध्यातव्यमिति फलितम् । अतएव 'यन्मुहूर्तं क्षणं वापि
वासुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिदं सा भ्रान्तिस्सा च विक्रिये'ति- स्मर्यत इति रामानुजः,
तन्मन्दम्—'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति
श्रुतेर्यन्मनसा चिन्त्यते तद्वस्तु ब्रह्म न भवत्येवेति कथं ब्रह्मध्यानसिद्धिः । स्मृतिस्तु विरोधाधिकरण-
न्यायेन श्रुतिविरोधादन्यथा नेया- तथाहि—यस्साङ्गवेऽनधिकृतोल्पबुद्धिस्तेन योगोत्प्रेयः, स च
योगोऽर्हद्ब्रह्मास्मीत्युपासनात्मक, तस्य च मध्ये विच्छेदे सति- मनुष्योहमित्याद्यनात्मतादान्याध्यास-
प्राप्तिर्भवति । स चाध्यासस्संसारहेतुत्वाच्च कर्तव्य, तस्माद्योगिना निरन्तरं ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमिति
स्मृत्यर्थः । यद्यपि य उदरमिति श्रुतेरेवंपरत्वेपि नास्माकं कापि क्षतिः तदापि प्रकरणादिवशाद्भेद-
दर्शिनो भयप्राप्तिरर्थे इत्युक्तमिति चेद्यम् । नच ब्रह्मध्यानमेवाभयहेतुर्न तु ब्रह्मज्ञानमात्रमिति वाच्यं,
यस्याहं ब्रह्मास्मीति सत्तानिश्चयरूपमपरोक्षज्ञानं नास्ति तस्य ब्रह्मध्यानमेवाभयहेतुः, यस्य तु तदस्ति
सकिमित्यहंब्रह्मास्मीति प्रत्ययावृत्तिरूपं ध्यानं विदध्यात् । नचाहं मनुष्य इत्यादिविपरीतज्ञानानुदयार्थ-
मिति वाच्यं, तादृशविपरीतज्ञानं याधित्वैव तस्याहंब्रह्मास्मीति निश्चयज्ञानस्य जातत्वादिति । नच ब्रह्म-
विदापि ब्रह्म ध्यातव्यमेव, स्वस्माद्बुद्धत्वाद्ब्रह्मण इति वाच्यं, ब्रह्मविदएव ब्रह्मत्वात्- 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'-
तीति हि श्रूयते । नच परमानन्दत्वाद्ब्रह्म ध्यातव्यं ब्रह्मविदेति वाच्यं, 'त्रिपुण्यं ध्यायतु धीर्ब्रह्म ब्रह्मा-
नन्दे विलीयतां । सांख्यहं किञ्चिदध्वत्र न कुर्वे नापि कारये' इति वचनाया ब्रह्म ध्यायति सा धीरेव,
ब्रह्मद्वित्तु साक्ष्येवेति कथं ब्रह्मध्यानं साक्षिण ब्रह्मचिन्तनं सम्भवेत् चिन्तनं हि विकार । अत एव

'ध्यायतीव लेखयतीवे'ति श्रूयते । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव तस्यां—चलन्त्यामात्मा चलतीव भाति, ननु वस्तुतो ध्यानं चलनं वा भवत्यात्मन इति श्रुत्यर्थः । एवं ब्रह्मविदः कर्तव्याभावादेव वृत्त-
कृत्यत्वं स्मर्यते- 'एतदबुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भार'तेति । किञ्च निरन्तरब्रह्मचिन्तनादभय-
प्राप्तिरिति मतेपि ब्रह्मभिन्नचिन्तनं भयहेतुरिति सिद्धत्वेन ब्रह्मणो नानात्वानुसन्धानेन कर्तव्यमेवेति
सिद्धमिति कृत्वा प्रकृतिम्बुद्ध्युदाहरणं रामानुजस्य बुद्धिदौर्बल्यप्रयुक्तमेव । नच ब्रह्मचिन्तनं नाम ब्रह्म
जगद्रूपमभवदिति चिन्तनमिति वाच्यं, तस्य ज्ञानचातुः । नच ब्रह्म जगद्रूपमभयदित्येतदेवासकृ-
दावर्तितं सद्विज्ञानं भवतीति वाच्यं, तादृशध्यानस्य कर्तव्यत्वानुपदेशात् । नच सर्वं ब्रह्मेत्युपासीतेति
तद्विज्ञानं विहितमेवेति वाच्यं, तत्रापि सर्वम्य ब्रह्मत्वमेव ध्यातव्यं, ननु ब्रह्मणस्सर्वत्वमिति । तस्मात्
अहं ब्रह्मास्मीति सर्वं ब्रह्मेति वा ब्रह्मैव प्राधान्येन ध्येयं न त्वन्यत् । अपिच सविकल्पसमाधावेव 'अहं
ब्रह्मास्मीति' 'सर्वं ब्रह्मेति' 'प्रज्ञान ब्रह्मेति' वा वृत्तिसद्भावः, निर्विकल्पकसमाधौ तु अल्पब्रह्माकारैव
वृत्तिः- चित्तं हि भावनावशाद्ब्रह्मेश्यकारं प्राप्नोति । यथा विष्णुमूर्तिं ध्यायदपि चित्तं क्रमेण परिपक्वं
सद्विष्णुमूर्त्यभिव्रमेव भवति अमरकीटन्यायात्- तद्वत् । नच ब्रह्मणो निराकारत्वाच्चित्तस्य ब्रह्मावारावृत्ति-
दुर्लभेति वाच्यं, निराकारगगनाकारचित्तवृत्तिदर्शनात् । अपिच चित्तस्य लयनिक्षेपराहित्यमेव दुर्लभं,
तद्वि लब्धे ब्रह्माकारता स्वयमेव भवति । ननु ब्रह्माकारत्वसम्पादने चित्तस्य कोप्यग्नि प्रयासः ।
तथाचोक्तम्- "यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया
हंसाय तस्मै शुचिपद्मने नम' इति- तस्मान्मुमुक्षुश्चित्तम्यानात्माकारतामेव नापादयेत् । अयं च योगमार्ग
एव । आत्मानात्मविचारस्तु साङ्ख्यमार्गः, स सूक्ष्मबुद्धिविषयः । इदं च मार्गद्वयं, ब्रह्मसंज्ञाकार-
द्वारा मुक्तिहेतुरेव- 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्न'मिति श्रुतेः- 'यत्साङ्ख्यैर्गम्यते स्थानं तद्योगैरपि
गम्यत' इति गीतायाश्चेति सक्षेपः ॥

'यत्र हि द्वैतमिव भवती'ति श्रुत्यर्थविचारः ।

अथ यदुक्तं सुदर्शनेन—'यत्र हि द्वैतमिव भवती'ति श्रुतेरयमर्थः- ज्ञातृज्ञेयज्ञानसाधनेषु निधि-
दपि स्वनिष्ठ नास्तीति- तथा च लौकिकप्रतीतौ द्रष्टृदृश्यदिकं प्रकारिभूतपरमात्माप्रतिपक्षस्तत्सामा-
नाधिकरण्यमन्तरेण स्वनिष्ठतया भाति- योगदशायां तु प्रकारिणः प्रतीयमानत्वात्परमात्मनः- अहंशब्द-
वाच्यपरमात्मा सामानाधिकरण्येन प्रकाशन इति वैषम्यं, ननु द्रष्टृदृश्यादिनिवृत्तिरित्यभ्युपगन्तव्यम् ।
अन्वयात् 'तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देव प्रतिपेदे' अहं मनुरभवं सूर्य'श्चेति वामदेवादिदर्शनस्य भ्रान्तिव-
प्रसङ्गादिति, तदयुक्तम्—परमात्मानं साक्षात्सुर्वतापि वामदेवेन जीवेन प्रयुक्तम् अहं मनुरभवमिति
वाक्यगनन्याहंशब्दस्य परमात्मवाचकत्वयोगात् । परमात्मसाक्षात्कारदशायां वाचनयोगायोगात् ।

नच वामदेवेन तत्रा अहंमनुरभवमिति वाचनयुक्ता, किन्तु अहंमनुरभवमिति ज्ञानं तस्य ज्ञान-
मिति वाच्यं, तथापि वामदेवस्य जीवस्यैव परमात्मानं साक्षात्सुर्वतो अहं मनुरभवमिति ज्ञानं ज्ञानमिति
हत्वा तत्राहंशब्दस्य जीववाचकत्वमेव युक्तं, ननु परमात्मवाचकत्वमिति । किञ्च परमात्मसाक्षा-

त्कारदशाया कथं वामदेवस्य तद्विलस्य स्वस्य मनुसूर्योदेवा साक्षात्कारोपपत्ति । नच मन्वादिशरीरक-
 स्यैव परमात्मनसाक्षात्कारो जात इति वाच्य, तथासति स साक्षात्कारो मन्वादिशरीरसाक्षात्कार एव,
 नतु परमात्मसाक्षात्कार, तस्य च योग विनैव सम्बन्धार्थ एव योग इति । नच योगे मन्वादिशरीरक-
 परमात्मसाक्षात्कार, अयोगे तु मन्वादिसाक्षात्कार इति वाच्यं, अयोगे योगे वा मन्वादिजीवसाक्षात्कार
 एव न भवतीति कृत्वा कथं मन्वादिजीवशरीरकपरमात्मसाक्षात्कार - मन्वादिजीवाधिष्ठितशरीराणि हि
 साक्षात्कर्तुं योग्यानि योगिनोऽयोगिनो चा, अतीतान्धनागतानि च मन्वादिशरीराणि योगी पश्यति,
 वर्तमानान्येव सन्नितितन्मयोगी पश्यतीत्येतावानेव विशेष । मन्वादिशरीरगतजीवास्तु न कोपि
 पश्यति । न ह्यमन्वादिभिर्हृदयमानादेवदत्तादयो भवन्ति जीवा, किंतु देहा एव । नहि जीवस्य
 जीवान्तरसाक्षात्कारो भवति । अत एव जीवो द्रष्टव्य, नतु दृश्य इत्युक्तम् । एवं स्वमित्तजीवसाक्षा-
 त्कारस्यैवामात्रे कथं स्वमित्तजीवशरीरकपरमात्मसाक्षात्कारो भवितुमर्हति । नच श्रुतिप्रामाण्यदृष्टव्य-
 स्यभ्युपेयमिति वाच्यं, तच्छ्रुतेरन्यार्थत्वात्सत्त्वान्याथोनुपदमेव वक्ष्यते । ननु विद्वान्पटं पश्यन् पट-
 शरीरकोय परमात्मेति वेत्ति, अविद्वान्मु पटोयमिति वेत्ति, तत्र सौमित्रप्रतीयपेशना योगिप्रतीति
 भिन्नवेति चेन्मैवम्—विद्वान् पटं पश्यन्पि नाथं पट किंतु ब्रह्मेत्येव पश्यति, ब्रह्मणि पश्यन्ब्रह्मयो
 कल्पितत्वात् । सर्वं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च । भवतुनाम ब्रह्मण्यम्भवात्तत्त्वत्परमात्मानशरीरगतोय पट इति
 ज्ञानं विदुपस्तथापि न तवेष्टमिद्वि । पटदर्शनसमय एव तद्ज्ञानोदय, नतु योगदशायामिति । एवं
 सूर्यचन्द्रादिदर्शनसमये सूर्योऽस्य परमात्मशरीरं चन्द्रोय परमात्मशरीरमिति ज्ञानोदय, नतु योगदशायाम् ।
 यदि योगदशायामप्येतद्ज्ञानार्थोदयमर्हति तर्ह्येव एव योग । नच योगे सर्वत्रा-शरीरसाक्षात्कार-
 त्कारो भवति न ययोग इति वाच्यं, तत्रापि किं परमात्मशरीरमात्मवैतन्यासाक्षात्कार ' उत सर्वत्र
 दन्तर्थाभिपरमात्मसाक्षात्कार ' अपि स स साक्षात्कारो परमात्मशरीरसाक्षात्कार एव, नतु परमात्मसाक्षात्कार
 परमात्मशरीरस्य विधस्य परमात्मत्वायोगात् । अन्यथा जीवा मन्वादिभ्य मनुज्यादेरेपि जीवामयं
 भवेत् । नतु द्वितीय अन्तर्यामिणसाक्षात्कारतुमयोग्यत्वात् ' नान्योतोऽस्मि द्रष्टेति श्रुतेरर्थदर्शनमनये
 रामानुजेनैव नारत्वन्यामिणो द्रष्टेत्युक्तत्वात् । अन्तर्यामिण ईश्वरस्य परमेश्वरस्यैवैकस्वरूपत्वात् ।
 यथा जीव स्वानुभवसिद्धगुणानु स्वदशान्ध्या शुक्लहेतुर्धर्म प्राश्न दुःखहेतुर्धर्म प्राश्न इत्यनुमिनोति,
 तथा परार्थीन्या स्वदशान्ध्या आम्बिकोपि मत्प्रेरक ईश्वरोऽन्धमीत्यनुमिनोति, नतु तै साक्षात्दर्शनीति ।
 अतएव 'सर्वं पुमान्वेदगुणं च तद्भो न वेद सर्वज्ञमन्मन्मीडे' इति भागवतप्रकरणे । नपि भूत्वेन
 स्वप्रेरको राजेच केनापि स्वप्रेरकोऽन्धमी दृष्ट । नच भर्तृव्येनैवो दृष्ट एवेति वाच्यं, तत्रापि
 दृष्टत्वादिशरीर विष्णुवेह एव दृष्टो नतु तदन्तर्गत परमात्मेति । एवं सर्वज्ञेयत्वं विष्णोर्भव-
 त्किंचिद्भूतजीवस्य नित्यप्रेरकत्वं चैवमोहादेव तत्त्वसंज्ञादौ भावत्वात्तद्व्याप्य शरीरत्वात् ।

ननु माणु जीवस्य जीवसाक्षात्कार ईश्वरसाक्षात्कार, नतपि योगी सर्वं परमात्मनेह
 पश्यति कयोगी तु स्वधिष्ठमिति वेत्त्यायम्—नतपि योगी तत्त्वमस्यो कर्तव्ये नतपि कश्चि-

धोगवित् ब्रह्मणि जगदस्ति, जगति च ब्रह्मास्तीति पश्यति; कश्चिधोगवित्तरस्तु जगदिदं ब्रह्मैवेति पश्यति; योगवित्तमस्तु जगत्त्रैव पश्यति, किंतु ब्रह्मैव भवति । नच योगवित्तमो ब्रह्मैव पश्यतीति वाच्यं, तस्यैव ब्रह्मत्वेन स्वस्मिन्कर्मकर्तृभावविरोधात् इति ।

ननु अहंशब्दवाच्यः परमात्मा नेति श्रुत्वा तदयुक्तम्—अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यपर्यन्तत्वनियमाच्चिदचित्तोर्वह्मणो पृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्च चिच्छरीरकपरमात्मावाच्येवाहंशब्द इति, मैवम्—अहं मनुरभवमित्यत्र अहमित्यस्य मच्छरीरकः परमात्मेति, मनुरित्यस्य मनुशरीरकः परमात्मेति चार्थवर्णनेषि अभवमित्युत्तमपुरुषक्रियान्वयायोगात् । अभवदिति हि प्रयोक्तव्यं सत्या तद्विवक्षायां । नचाहमित्यस्य परमात्मशरीरभूत इत्यर्थे इति वाच्यं, तथासति परमात्मशरीरस्य चमदेव-जीवस्य कथं परमात्मशरीरमन्वभेदः-शरीरेण एकत्वेपि शरीरानानात्वं हि तवापि सम्मतम् । ननु अहंशब्दसामानाधिकरण्यादभवमित्युत्तमपुरुषप्रयोगेपि प्रथमपुरुषार्थ एव, मैवम्—अहं गच्छामीत्यस्य मच्छरीरकः परमात्मा गच्छतीत्यर्थवर्णनस्योपहास्यत्वात् । उपाहास्यत्वेपि परमात्मनः पूर्णस्याचलस्य गत्यसम्भवेनायुक्तत्वाच्च । नच परमात्मशरीरिकोऽहं गच्छामीति तदर्थे इति वाच्यं, जीवम्यापि स्वतो रमनासम्भवात् । नच परमात्मशरीरिकजीवशरीरं गच्छतीत्यर्थे इति वाच्यं, एतादृशार्थस्य केनाप्यविद्वक्षितत्वात् । नचाविवक्षितत्वेपि स एवाथो योम्यत्वाद्वाह्य इति कच्यं, योम्यत्वेऽनुभवं विरुद्धत्वात् । नच परमात्मशरीरभूतस्य जीवस्य शरीरे गच्छतिसति तादात्म्याध्यासादहं गच्छामीति जीवम्यानुभव इति वाच्यं, गच्छता स्वशरीरेण सह तादात्म्याध्यासादेव तादृशेऽनुभवे सिद्धे परमात्मशरीरभूतस्वशरीरेणेति विशेषणवैयर्थ्यात् । नच स्वस्य परमात्मशरीरत्वात्परमात्मनो पृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्च व्ययमपि स्वरूप-प्रदर्शनार्थं स्वशब्दस्य परमात्मशरीरत्वविशेषणं देयमिति वाच्यं, यदीधरस्य जीवो पृथक्सिद्धविशेषणं तर्हि जीनस्वापीधरो पृथक्सिद्धविशेषणमेव भवेदिति । नचेधरशरीरत्वाज्जीव एवेधरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति वाच्यं, जीवशरीरित्वादीधर एव जीवस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति वक्तव्यत्वात् । नच शरीराच्छरीरी पृथक्सिद्धत्वेपि, शरीरं तु न शरीरेण. पृथक्सिद्धत्वेति वाच्यं, शरीराच्छरीरेणि पृथक्कृते सति शरीरत्वमेवापैतीति कृत्वा न शरीराच्छरीरेण. पृथक्सिद्धिः-प्रत्युत शरीरेणि जीवे शरीरादपरातेपि शरीर त्मात्पृथक्तावतिष्ठन एवेति शरीरेणःशरीरमेव पृथक्सिद्धं भवतीति । विशेषणधीना हि विशिष्टस्य स्थितिः, विशेषणज्ञानाधीनं च विशिष्टज्ञानमिति ।

ननु जीवात्पृथग्देहसिद्धयतुनाम निर्जीवदेहदमीनात्- ईधरात्पृथक्त्वं न जीवसिद्धयति, नापि देहसिद्धयति, निरीधरस्य जीवस्य देहस्य वाऽभावादिति कृत्वा ईधरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमूनामेव जीव देहो चिदचिच्छब्दवाच्याविति, मैवम्—चिदचिद्विशिष्टस्येधरस्यैवामावेन चिदचिद्व्यां पृथगात्पृथग्-पृथक्सिद्धे- विशेषणभूतचिदचिदधीनैः विशिष्टेधरसिद्धिरिति । नच विशेषणम्याम्बन्तत्वाद्द्विशेष्यत्वं च स्वतन्त्रत्वादीधरात्पृथक्सिद्धमेव चिदचिद्वृद्धमिति वाच्यं, अस्वातन्त्रस्य पृथक्सिद्धत्वात्पृथक्त्वात् । अम्बन्त्रोपि भृत्यस्वामिनः पृथक्सिद्धो हि । अचेतनत्वादनन्तरं वाऽप्यदिक्कादेः पृथक्त्वं

प्रत्यगभिलं ब्रह्म साक्षात्कृत्य ब्रह्मण एव सर्वत्वात्मस्यैव ब्रह्मत्वाच्च सर्वमहमिति प्रतिपेदे इति । नच कथं ब्रह्मणस्सर्वत्वमिति वाच्यं, माययेलुक्तत्वात् । एव माययैव ब्रह्मणि द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मकसर्वतगत कल्पितत्वाद्ब्रह्मस्तुतो ब्रह्मणि द्रष्टृदृश्यत्वादीनि न सन्त्येवेति सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नहि यथाश्रुतार्थे विहाय लाक्षणिकापार्थक्येन न्याय्यमसत्यामनुपपत्तौ । एव च नेह नानेति श्रुत्यापि भेदमात्रस्य मुखेन एव निषिद्धत्वात्त्वनिष्ठादिभेदविशेषो निषिद्ध इति वादोऽयुक्त एव ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यन्तर्गत 'अदृश्ये' इति पदार्थविचारः ।

यदुक्तम्—अदृश्य इत्यचिद्यावृत्तिरिति तदसत्—तव मते चिदीश्वरयोरपि दृश्यत्वेन अदृश्य इत्येनानाचिद्यावृत्त्यभावात् । तथा अनात्म्य इत्यनेन बद्धव्यावृत्तिस्त हि परमात्मना व्याप्य इत्यप्युक्तम्—मुक्तनित्यजीवयो परमात्मान्याप्यत्वे परमात्मनस्सर्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गात् । तथा अनात्म्य इत्यस्य कर्मकृतशरीररहित इत्यर्थवर्णनमप्युक्तम्—विद्यादशाया जीवम्यैनाशरीरत्वे कथं सर्वज्ञेश्वरस्याकर्म-कृतस्यापि शरीरस्य सद्भाव - सर्वजगच्छरीरकस्य परमात्मान कथं वा कर्मकृतशरीरराहित्यं जीवकर्म-कृतमनुप्यादिशरीराण्यपीश्वरशरीराण्येव खलु ॥

अनिरुक्तपदार्थविचारः ।

तथा अनिरुक्त इति मुक्तव्यावृत्तिरित्यप्युक्तम्—मुक्तस्यापि तत्र मते सशरीरत्वेन निर्वा-
च्यत्वात् दिव्यं हि मुक्तस्य शरीरं- यथा देवमनुप्यादिशरीरसद्भावाद्बद्धो देवमनुप्यादिशब्दनिर्वाच्य,
तथा दिव्यशरीरसद्भावान्मुक्तोपि दिव्य इति, अपारुह इति, वैष्णव इति वा निर्वाच्यं शक्यत एवेति ।
अनिलयन इति नित्यमुक्तव्यावृत्ति, तेषां हि भगवानाधार इत्यप्युक्तम्—ईश्वरादित्यस्य नित्यमुक्त-
म्यैवाभावात् । नच अनादिकालादारभ्य ये वैकुण्ठलोके वसन्ति अनन्तगण्डविष्वक्सेनादयस्ते नित्य-
मुक्ता इति वाच्यं, ते किं स शरीरा ? ज्वाशरीरा ? आद्ये न ते मुक्ता- प्रियाप्रियमर्शाभावो हि
मुक्तत्व अशरीरस्यैव तदभाव - 'अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति श्रुते । न द्वितीय -
शरीराभावे अनन्तगण्डादिनामरूपमेदायोगात् । नच भगवानिवाप्रावृत्तदिव्यमङ्गलविभ्रह्विशिष्टा अनन्ता
दय इति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यापि प्रावृत्तत्वेनाप्रावृत्तवस्तुन एवाभावात्, अनन्तगण्डादीना सर्व-
पञ्चादिजातीयत्वेनाप्रावृत्तत्वस्य तुर्वचत्वाच्च । यदि वैकुण्ठलोकस्था नित्यमुक्तान्तर्हि ब्रह्मरद्रादिलोकस्था
अपि नित्यमुक्ता एव भवेयुर्लोकस्थत्वाविशेषत्वं, लोकार्तीतं हि वस्तु नित्यमुक्तम् । किंच नित्य-
मुक्तास्ते किं भगवति स्थिता ? यद्वा भगवद्भोके ? नाथ - सर्वस्यापि जीववर्गस्य भगवयेन स्थितत्वेन
तदविशेषत्वं । द्वितीये भावद्भोके एव तेषानाधार, नतु भगवान् भगवन्थ स एव लोक आधार,
तत्रैव लोके भगवत्सङ्घस्यैवदिधारिणश्चीमहादिष्णोम्मित्वादिनि न नित्यमुक्तानां भगवानाधार ।
अपि च यदि भगवानित्यमुक्तानामाधारमन्ति नित्यमुक्ता भगवन्त आधेया इति नित्यमुक्तव्याप्य एव
भगवान्भवेत् । नच नित्यमुक्तानां भगवादाधारत्वं नाम न भगवति स्थितत्वं किन्तु राना प्रचाना
माधार इतिवद्भगवदपोष्यत्वमिति वाच्यं ह्यपिभामन्ममरन्मुनदु स्मभ्यादिरन्संमाराभावेन तेषां

पोष्यत्वाभावादिति । न च परमानन्दसागरे भगवति निर्मात्रास्तन्तो नित्यमुक्ता वर्तन्त इति कृत्वा तेषां भगवानाधार इत्युक्तमिति वाच्यं, भगवानपि परमानन्दसागरे 'आत्मनि निर्मम एवेति भगव-
तोपि नित्यमुक्त आत्मा भवत्येवाधार इति । न च भगवान्भगवानन्द एव निर्मम इति वाच्यं, मुक्तोपि तथैवेति । न च मुक्तस्य स्वापेक्षया भगवानेव परमप्रेमास्पदभूत इति भगवत्येव मुक्तो मज्जतीति वाच्यं, भगवतोपि मुक्त एव परमप्रेमास्पदभूत इति तुल्यत्वात्- 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति गीतावचनात् । न च ज्ञानिन एव तथात्वं ननु मुक्तस्येति वाच्यं, मुक्तस्याज्ञत्वायोगात् । ज्ञानिन एव तथात्वे ज्ञानफलं मुक्तिं प्राप्तस्य तथात्वं किंपुनर्वाच्यमिति कैमुत्तन्यायाच्च । तस्मान्नित्य-
मुक्तो भगवानीश्वर एव, स एव मायया बद्ध इव भवन्मुक्त इव भवतीति मुक्तोपि स एव- तस्य च भगवतो भगवानेवाधारो न त्वन्यः- 'स्वे महिम्नि व्यवस्थित' इति श्रुतेरिति । न च बद्धो मुक्तश्च जीवो ब्रह्ममिन्न एवेति वाच्यं, अनार्तस्य सत्यस्य जीवस्य ब्रह्ममिन्नत्वायोगात् । 'तत्सत्यमतोन्यदार्त'मिति श्रुतेर्ब्रह्ममिन्नस्यार्तत्वेनासत्यत्वात् । न च सर्वमपि ब्रह्मैवेति ब्रह्ममिन्नं किमपि वस्तु नास्त्येवेति वाच्यं, असच्चिदानन्दस्य सर्वस्य सच्चिदानन्दब्रह्मत्वायोगात् । न च सर्वं चिदचिद्विशिष्टब्रह्मैवेति वाच्यं, चिदचि-
द्विशिष्टब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वपदवाच्यस्याभावात् । न च स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म सर्वपदवाच्यं, तस्य च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्माभेद उच्यते इति वाच्यं, ब्रह्मणो ब्रह्माभेदवचनस्य व्यर्थत्वात् । न च ब्रह्मान्तर्यामि-
कत्वात्सर्वं ब्रह्मैवेति वाच्यं, तथासति सर्वस्यान्तर्यामि ब्रह्मैव सत्यं, तदन्तर्यामिकं सर्वं त्वसत्यमेव भवेत्-
'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः', 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः । न चेष्टापत्तिः- जीवस्यान्तर्यामिभिन्नत्वे सत्या-
र्तत्वप्रसङ्गात् । न च भवत्वातेत्वं जीवस्येति वाच्यं, 'अजो नित्य' इति श्रुतिविरोधात् । न च जीवान्-
तर्यामी कथं जीवो भवेदिति वाच्यं, जीवस्यात्मैवान्तर्यामीति । 'एष त आत्मान्तर्यामीति श्रुतेः ।
न च जीवस्यात्मा न जीव इति वाच्यं, स्वरूपवाचित्वादात्तदशब्दस्य जीवस्य स्वरूपं च सच्चिदानन्दं तदे-
वान्तर्यामि ब्रह्मणोपीति कृत्वा प्रत्यगात्मैवान्तर्यामी सत्यत्वात् । अन्तर्यामिभिन्नत्वेसति प्रतीच आर्तत्व-
प्रसङ्गात् । तथा च अन्तर्यामि ब्रह्मैव सत्यं, विशिष्टं ब्रह्म त्वसत्यमेव- महाकाशस्य नित्यत्वेपि घटा-
काशस्यानित्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणो विशिष्टत्ववादः, जीवस्य ब्रह्मान्तर्यामिकत्ववादश्च जीवब्रह्मणोरार्तत्वा-
पादक एवेति त्यज्य एव । जीव एवान्तर्यामी ब्रह्म चेत्यभेदवाद एव स्वीकार्यः- तस्याभयप्राप्तिहेतुत्वात् ।
भेदवादस्तु भयजनकत्वाद्दूरतस्याज्य एव- तथा च श्रुतिः- 'यदा ह्येवैप एतस्मिन्नदृश्येऽनात्येऽनिरुक्तेऽ-
नित्यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति, यदा ह्येवैप एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते,
अथ तस्य भयं भवति ।' (आनन्दवल्स्यां द्वितीयाध्याये सप्तमानुषाकः) ।

'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इत्यादिश्रुत्यर्थविचारः ।

ननु 'रसो वै स रसगुं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्क' प्राण्याद्यदेव आकाश
आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति'- इति, 'भीषाऽस्माद्गत पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मा-
दग्निश्चेद्ब्रह्म, मृःयुषोदति ऋक्ष' इति च पूर्वोत्तरवाक्ययोर्भेदस्यैव प्रतिपादितत्वान्माध्यवाक्ये भेदनिषेधो

न युक्त इति, मैवम्—जीव ईश्वरमात्मत्वेन लब्ध्वा आनन्दी भवति सचेद्वरो जीवेनात्मत्वेन विदितस्सन् जीवमान दयतीति पूर्ववाक्यार्थ । कुतोयमानन्दयतीत्यत्राह - यदाहीति द्वितीयवाक्यं, निर्विशेषे ब्रह्मणि यदाय जीवो निर्भयं यथातथा आत्मत्वेन स्थितिं प्राप्नोति तदाऽभयं गतो भवति । निर्विकल्पकसमाधावभयेषु केचिद्भयं पश्यन्ति, अभये भयदर्शन इत्युक्तत्वात् । यस्तथा भयमपश्यन् स्वस्वात्मभूते ब्रह्मणि तिष्ठति सोऽभय गतो भवति । एवं ब्रह्मनिष्ठाया अभयप्राप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मण आनन्दयितृत्वम् । अभयं गतो ह्यानन्द । नच ब्रह्मणि तिष्ठतीति जीवब्रह्मणोरोधारापेयभावदर्शनात्कथमभेद इति वाच्य, स्वे महिम्नि व्यवस्थित इति वक्तुमुपपत्ते । अनन्याधार इति हि तदर्थ । एव ब्रह्मण्यात्मत्वेन स्थितस्याभयप्राप्तिमुक्त्वा अथ तद्भेददर्शिनो भयप्राप्तिं वदति यदाहीति । एष एतस्मिन् प्रकृते अदृश्यत्वादिगुणके ब्रह्मणि अरमुदल्पमप्यन्तरं भेद कुरुते यदा तथा तस्य भयं भवति, अहं ब्रह्मणोन्मत्तोऽन्यद्ब्रह्मेति भेददर्शिनो भयप्राप्तिर्भवतीत्यर्थ । ब्रह्मात्मनोरभेददर्शी अभयं प्राप्नोतीत्यस्यार्थस्य स्थिरीकरणाय भेददर्शिनोऽभयप्राप्तिरुक्ता । अभेददर्शने सत्यभयप्राप्तिस्तदभावे तदभाव इति, भेददर्शने सति भयप्राप्तिस्तदभावे तदभाव इति चान्वयव्यतिरेकन्यायातिदि भाव । कस्माद्भेददर्शिनो भयमित्यत आह- 'भीपास्मा'दिति, आत्ममिन्नत्वेन विदितस्सन्नीश्वरो जीवस्य भयहेतुर्भवति, आत्मत्वेन विदितस्सन्तु अभयहेतुरानन्दकारी भवतीति फलितार्थ । नच भयहेतुत्वेन प्रसिद्धस्येश्वरस्य कथमात्मत्वेन दर्शन मात्रादभयहेतुत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुतो जीवस्थालैव भवन्नपीश्वरोऽज्ञानादात्ममिन्नत्वेन विदितस्सन्भयहेतुरासीत्- सच भयहेतुरीश्वरो जीवस्याज्ञानापाये पुनरालैव भवन्न भयहेतुर्भवति । आत्मा हि सर्वस्याभयहेतु । नष्टात्मानं दृष्ट्वा कोपि बिभेति । एवं जीवस्य भयाभयहेतुत्वं प्रतीश्वरस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वप्रयोजकानात्मत्वात्मत्वे एव साधके भवत इति कृत्वा अभयं यियासुर्जीव ईश्वरमात्मत्वेनैव पश्येदिति स्थितम् ।

ननु अत्रापि पक्षे निरन्तरमपि जीव ईश्वरेऽवतिष्ठेत, ननु कदाचिदपीश्वरादन्यत्रेति कृत्वा-प्रतिष्ठाया विच्छेदो न कर्तव्य एवेति, मैवम्—किमविदुषा जीवेन सर्वदापीश्वरे प्रतिष्ठा कार्येत्युच्यते ? किं वा विदुषा ? नाद्य - अविदुष ईश्वरे आत्मत्वेन स्थातुमशक्यत्वात् अविद्वान् सन्तु नो जानात्यहं ब्रह्मास्मीति । नान्त्य तस्य विदुष कदाचिदपीश्वर आत्ममिन्नो न भवत्येवेति तं प्रतीश्वरे सर्वदा प्रतिष्ठा कार्येत्युपदेशायोगात् विद्वानात्मा हीश्वर एवेति स सर्वदा स्वमहिमस्थित एवेति च । तस्मादभयमानन्दं च जिगमिषु पुरुष ईश्वरमात्मत्वेनैव पश्येन्नत्वेवमनागप्यात्मेश्वरयोरन्तरं पश्येदात्मेश्वर-भेददर्शनस्य भयहेतुत्वादित्येव प्रकरणसिद्ध श्रुत्यथोऽनवद्यइति ।

ननु अन्तरं कुरुत इति प्रयुक्तं न त्वन्तरं पश्यतीति, तथा च अन्तरशब्दस्यात्र विच्छेद एवार्थ-विच्छेदो हि कर्तुं शक्यते, भेदस्तु ज्ञातुमेव न कर्तुमिति तस्मादन्तरं कुरुत इत्यस्य निच्छेद उक्त इत्येवार्थ । कस्य विच्छेद इत्याकाक्षाया सन्निहितत्वात्प्रतिष्ठाया इत्येवेति, मैवम्—प्रतिष्ठाया इत्यस्या-घ्याहारादिकं दिनेवा-दृशसिद्धौ तत्करूपनयायुक्तत्वात् । द्वैधीभावलक्षणस्य भेदस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।

जीवेद्वरभेदवादिना हि एकधावस्थित एवात्मा जीवेद्वररूपेण द्विधा क्रियते । यद्वा घातूनामनेकार्थत्वात्करोतिः अत्र दर्शनार्थकः । अथवा अन्तरमित्यस्य भेदज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रतिष्ठाया इत्यस्याध्याहारादिकं विनाप्यस्मत्पक्षसिद्धयत्येव-- एतस्मिन्नित्यस्य लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनैतस्याः प्रतिष्ठाया इत्यर्थादिति, मैवम्—पूर्वोक्तादृश्यत्वादिगुणकनिर्विशेषब्रह्मपरामर्शार्थमेतस्मिन्निति पदस्यावश्यकत्वादिति ।

ननु यदायं ब्रह्मणि प्रतिष्ठां लभते तदा प्राप्नोत्यभयमित्यन्वयमुखेनोक्तार्थस्य यदायं ब्रह्मणि प्रतिष्ठां न लभते, तदा नाभयं प्राप्नोतीति व्यतिरेकमुखेन दाढ्यं कर्तव्यम्- तथा च अन्तरं कुरुत इत्यस्य प्रतिष्ठां न लभत इत्यर्थो वाच्यः- भयं भवतीत्यनेन अभयं न प्राप्नोतीत्यस्योक्तत्वात्- अभयप्राप्त्यभावो हि भयप्राप्तिः, प्रतिष्ठाया अलाभश्च विच्छेद एव- स्थितिविच्छेदो हि स्थित्यलाभः । तस्मादन्तरं कुरुत इत्यस्य स्थितिविच्छेदं कुरुत इत्यर्थवर्णनमेव न्याय्यमिति, मैवम्—जीवस्सर्वदापि ब्रह्मण्येव स्थितस्सर्वाधारत्वाद्ब्रह्मण इति कृत्वा जीवो यदा ब्रह्मणि प्रतिष्ठां विन्दत इति चर्चनं व्यर्थं प्रतिष्ठायाः स्थितिमात्रपरत्वे, यदि तु प्रकृष्टा स्थितिः प्रतिष्ठा सा च ब्रह्मण्यभेदेनावस्थानरूपेति विवक्ष्यते तर्हि तद्वचनं सार्थकमेव भवति- तथा च ब्रह्मणि प्रतिष्ठामयं यदा लभत इति वाक्येनान्वयमुखेनोक्तस्य ब्रह्मात्मैक्यदर्शी अभयं प्राप्नोतीत्यस्यार्थस्य तद्भेददर्शिनाऽभयं प्राप्नोतीति व्यतिरेकमुखेन स्थापनस्य कार्यत्वाद्ब्रह्मण्यन्तरं कुरुत इत्यस्य ब्रह्मात्मभेददर्शीत्येवार्थो वाच्य इति । नच दृढसम्बन्ध एव प्रतिष्ठा- राज्ये प्रतिष्ठित इति प्रयोगादिति वाच्यं, येन विना यन्न भवति तत्तस्मिन्प्रतिष्ठितमित्युच्यते- यथा मृदं विना घटाभावान्मृदि घटः प्रतिष्ठित इति, तथाच कारणे कार्यं प्रतिष्ठितमिति सिद्धम् । अतएव पृथिव्यप्सु प्रतिष्ठितेत्यादि-स्सङ्गच्छते । एवं च सर्वस्यापि ब्रह्मकार्यत्वात्सर्वमपि साक्षात्परम्परया वा ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितं भवति । तच्च ब्रह्म कस्यचिदकार्यमिति कृत्वा स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितमित्युच्यते- 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेः । जीवश्च ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इत्युच्यते । नच जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मणि कार्यं प्रतिष्ठितत्वमिति वाच्यं, ब्रह्मस्वरूपत्वादेवेति । राज्ये प्रतिष्ठित इत्यत्रापि किं राजा प्रतिष्ठितः ? उतान्यः ? आद्ये- अप्रतिष्ठितराज्यस्य कथं राजत्वम् । द्वितीये राजेतरस्य कथं राज्यमितिष्ठितत्वम् । तथा च चक्रवर्मा राज्ये स्थापित इत्येवार्थः । भवतु वा दृढसम्बन्धोपि प्रतिष्ठा, तथापि नास्माकं कापि क्षतिः- यथा ब्रह्मणः स्वमहिम्ना सह दृढसम्बन्धः, यथा च कार्यस्य कारणेन सह दृढसम्बन्धः तथा जीवस्य स्वात्मभूतेन ब्रह्मणा सह दृढसम्बन्ध इति । तस्माज्जीवस्याहंब्रह्मास्मीति स्वस्य ब्रह्माभेदानुसन्धानमेव ब्रह्मणि प्रतिष्ठा, नतु स्वसाद्भिदे वस्तुनि चित्तस्य स्थापनमिति बोध्यम् । यदुक्तं प्रतिष्ठाशब्दस्यैकवार्थपरत्वे मुख्यार्थहानिरिति, तत्सत्यम्—नह्यस्मागिरैकव्यमित्युक्तं किंतु एकत्वेनावस्थानमित्युक्तम्- तच्च धात्वर्थानुगमान्मुत्स्यार्थे एवेति । एतेन एतस्मिन्निति सप्तम्यस्वरसा, तृतीयापञ्चमीपठनीनामेव स्वारस्यमित्यपि प्रत्युक्तम् । स्थित्यपेक्षया अधिकरणे सप्तम्या एव विधेयत्वादिति- प्रतिष्ठापदस्याभेदस्थितिपरत्वेसति, तत्प्रतियोगिभूतान्तरपदस्य भेदस्थितिपरत्वादिति । यद्वा अन्तरं कुरुत इत्यस्य भेदं कुरुत इत्यर्थेपि भेदेन स्थितिं कुरुत इत्यर्थात्सिद्धयति ।

वस्तुतस्तु एतस्मिन्निति विषयसप्तमीति नास्वारस्यम् । अदृश्य इति वाक्ये त्वधिकरणसप्तमीति विवेक । यद्यपि शास्त्रदृष्ट्या विषयसप्तम्यधिकरणसप्तम्येव, तथापि लोकदृष्ट्येदमुक्तम् । अथवा भेदप्रतियोगित्वादिविवक्षया तृतीयादिस्वारस्येपि भेदाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी स्वरसैवेति बोध्यम् । यदुक्तं गुणविशिष्टब्रह्मवेदनस्याभयहेतुत्वकथनाद्भेदनिषेधस्याभयहेतुत्वकथनमयुक्तमिति, तदयुक्तम्— अदृश्यत्वादिविशेषणैर्निर्विशेषब्रह्मवेदनस्यैवाभयहेतुत्वस्योक्तत्वात्- नहि सविशेषं ब्रह्मादृश्यमनिरुक्तं च भवति । नच 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्च'नेति सविशेषं ब्रह्मोक्तमिति वाच्यं, ब्रह्मण स्वरूपभूतमानन्दं विद्वानिति तदर्थो नतु गुणभूतमित्युक्तत्वात् । यच्चोक्तम्—ब्रह्मविदाप्नोतीति विध्युपक्रमञ्च ब्रह्मणि प्रतिष्ठावेदनमेव न त्वैक्यमिति, तदयुक्तम्—यदुपक्रान्तं ब्रह्मवेदनं तर्हि परोक्ष-मुत्तापरोक्षम् ? नाद्य - परोक्षब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्त्यहेतुत्वात् । द्वितीये- यो परोक्षब्रह्मवित्स ब्रह्मैवेति वृत्त्वा तस्य स्वात्मभूते ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठा सम्भवति, न त्वन्यत्रेति कथं वेदनं प्रतिष्ठा स्यात् । किंतु ब्रह्मण्येकत्वेन स्थितिरेव प्रतिष्ठा । नच ब्रह्मण्येकत्वेन स्थितिर्नामैक्यमेवेति फलितमिति वाच्यं, तस्य चैक्यस्य ब्रह्मैत्येव फलितमिति । नहि ब्रह्मणि यथा ब्रह्मणि न तिष्ठति तथा ब्रह्मैक्यमपि गच्छति, किंतु ब्रह्मैव भवति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेरिति स्वपक्षे च दृढसम्बन्धवाचिनं प्रतिष्ठाशब्दस्य विद्ध्युप-क्रमाननुगुण्यं स्पष्टमेव । प्रतिष्ठाशब्दस्योपासनार्थपरत्वं च लाक्षणिकमेवेति दृष्ट एव रामानुजोक्तार्थं । किंच यदा ब्रह्मोपासनरूपब्रह्मप्रतिष्ठाया विच्छेदस्तदा भवमित्युक्तौ तदनुरोधेन सर्वदा ब्रह्मप्रतिष्ठाकृदेवाभयं प्राप्नोतीति वक्तव्ये यदेत्युक्तिरयुक्ता नहि यदा ब्रह्मण्यस्य प्रतिष्ठा तदैवास्याभयप्राप्तिस्तथासति प्रतिष्ठा-नैरन्तर्यस्यानावश्यकत्वादिति बोध्यम् ।

अथ यानि रामानुजेनोपन्यस्तानि सविशेषब्रह्मपराणि स्मृतिवाक्यानि पुराणवाक्यानि च तानि मायया सविशेषं ब्रह्मेति वदतामस्माकं नैव विरुद्धानि वस्तुतो निर्विशेषं ब्रह्मेति वादस्याविरोधित्वात्तेषाम् । तथापि तत्र तत्र यत्किञ्चिद्विचारयाम ॥

गीतास्मृतेः निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

'यो मामजमनादिं च वेति लोकमहेश्वर'मिति गीतावचनमीश्वरस्य त्रिविधचेतनवगादितित्थ वैलक्षण्यं दर्शयतीति परोक्तमयुक्तम्—ईश्वर एव नित्यमुक्तो नतु जीव इति चेतनवर्गत्रैविध्यस्यैवा-भावात्- ब्रह्मादेव विलक्षण ईश्वरो नतु मुक्तादितीश्वरस्य मुक्तवैलक्षण्यस्याप्यभावात् । नच मुक्तस्य जगद्ध्यापारो नास्ति, ईश्वरस्य तु सोस्तीति वैलक्षण्यमिति वाच्यं, ईश्वरसायुज्यं प्राप्तस्य मुक्तस्यापि तत्सद्भावात् । नच 'जगद्ध्यापारवर्ज'मिति सूत्रविरोध- तस्य हिरण्यगर्भलोकप्राप्तमुक्तपरत्वात् । यद्वा माययैश्वरस्य जगद्ध्यापारो न तु वस्तुत इति न तत्प्रयुक्तं मुक्तेश्वरयोर्वैलक्षण्यम् । मुक्तस्येश्वरस्य च ब्रह्मत्वाविशेषात् । नच मुक्तस्य न ब्रह्मसायुज्यमिति वाच्यं, 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगो-भव'तीत्यादिश्रुते । तथा ब्रह्मस्यापि ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मवैलक्षण्यमपीश्वरस्य दुर्बचम् । नच ब्रह्मसंसर्गस्यैव नतु ब्रह्मेति वाच्यं, ब्रह्मण एव मायया ब्रह्मत्वात् । न, चेदमप्रमाणमिति वाच्यं, 'ब्रह्मैव सन्नब्रह्मण्ये'तीति

भूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः' इति गीतावचनं सङ्गच्छेत । अनेनैव गीतावचनेन जीवस्याणुत्ववादः—परास्तः । सर्वभूतस्थमिति सर्वव्यापित्व-स्योक्तत्वात्- आत्मन एव सर्वाधारत्वं चोक्तं, ततश्च सर्वव्यापी सर्वाधारश्चात्मैव परमात्मा, नतु ततोऽप्य इत्यद्वैतं सिद्धम् । एतेन—'मत्स्थानि सर्वभूता'नीति सर्वभूतधारक ईश्वरो जीवाद्विलक्षणः—इत्यपास्तम् । नच 'मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थित' इति वचनेन तु परमात्मन प्रत्यगभिन्नस्य सर्वभूता-धारत्वं सर्वभूतान्तस्स्थत्वं च मायिकमेव, नतु तात्त्विकमित्युक्तं भवति; अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातात् । नच 'पश्य मे योगमैश्वरमित्युक्तत्वात् मम भ्रान्ति पश्येत्यनुक्तत्वाद्धारकत्वं पारमार्थिकमेवेति वाच्यं, ईश्वरस्यासाधारणशक्तियोगमिति त्वदुक्तार्थस्वीकारेपि मायिकमेवेति सिद्धत्वादीश्वरस्य क्षसाधारणशक्ति-र्माया । यदुक्तं—'ममात्मा भूतभावन' इत्यत्रात्मशब्दो बुद्धिवाचित्वात्सङ्कल्परूपज्ञानवाचीति, तदसत्-बुद्धिवाचिन आत्मशब्दस्य बुद्धिगुणसङ्कल्पवाचित्वायोगात्—'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय' इति वचनं जीवेश्वरद्वैतवादिनस्त्वस्य कण्ठपाशायितमेव; तथाहि-आकाशादिभूतानां मनुष्यादिभौतिकानां च जगच्छब्दवाच्यानां भूतानां परमात्मकार्यत्वात्कार्यस्य च कारणव्यतिरेकेणभावादीश्वरात्परतरमचिद्वस्तु मास्तुनाम- कथं पुनश्चिद्वस्तुनोऽजस्य नित्यस्य परमात्मा-कारस्य भवेदभावः- तस्माज्जीवस्येश्वरामिन्नत्वाज्जगतश्चेश्वरकार्यत्वेनेश्वरात्पृथग्भावात्- 'मत्तः परतरं नान्यत्किंचिद'स्तीति भगवदुक्तं सङ्गच्छते । किंचेदमेव पचनं निर्विशेषब्रह्मस्थापकमपि भवति- सर्वस्य जगत ईश्वरे कल्पितत्वेन मिथ्यात्वादीश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावात्निर्विशेषमेव ब्रह्मेति । सति हीश्वरात्पृथग्वस्तुनि तत्प्युक्तो विशेष ईश्वरस्य भवेदिति । मयि सर्वमिदं प्रोतमिति -वाक्यमपि मायया परमात्मनि जगत्कल्पितमिति परमात्मातिरेकेण जगदभावमेव प्रतिपादयति- यथा तन्तुर्वोतः प्रोतश्च पट्मन्तुव्यतिरेकेण नास्ति तद्वदिति । नच 'सूत्रे मणिगणा इ'वेति दृष्टान्तानुरोधादस्ति जग-दीश्वराद्भिन्नमिति वाच्यं, तथासति तदनुरोधादेव सूत्रवदीश्वरस्य जगदन्तर्यामिरेव भवेत् नतु जगद्बहि-र्व्याप्तिः । नचेष्टापत्ति- ईश्वरस्य सर्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गात्- 'विष्टभ्वाहमिदं कृत्स्नमेकांशेन-स्थितो जग'-दिति वाक्यमपि परमात्मनो निरव्यवस्य निरवकाशस्य निरंशस्य-माययैव जगदात्मकैकांशवत्त्वं नतु वस्तुत इति निर्विशेषपरमेव । नच एकांशेनेत्यस्य सङ्कल्पैकदेशेनेत्यर्थ इति वाच्यं, सङ्कल्पपदभावात् । अहमिदमवष्टभ्य निष्ठेयमिति सङ्कल्पस्यैव तादृशस्थितिहेतुत्वेन सङ्कल्पैकदेशस्य -तद्वेतुत्वायोगाच्च । किंतु सङ्कल्पेन विष्टभ्येत्युक्तो भगवत्सङ्कल्प एव जगद्विष्टभ्य स्थितं नतु भगवत्स्वरूपमित्यप्यर्थस्यात्- यथा जीवो धर्मभूतज्ञानेन सर्वं व्याप्य स्थित इत्यत्रेति- 'क्षरस्तर्वाणि भूतानि कृष्टस्थोऽक्षर उच्यते । उतमः पुरुष-स्वयः परमात्मेयुदाहृत' इति वाक्यमपि जीवेश्वराभेदप्रतिपादकमेव- अक्षरशब्दन्याय्यकाख्यजगत्कारण-पट्टतिवाचित्वात्, क्षराक्षरशब्दवाच्यसर्वदृश्यविलक्षणत्वाच्च प्रत्यगभिन्नपरमात्मनः । नच क्षराक्षरभृगं जगज्जीवाभ्यामन्यो विलक्षण परमात्मेति वाच्यं, जीवस्यैव परमात्मत्वात्- 'परमात्मेति च;प्युक्तो देहेस्मिन् पुरुषः पर' इति वचनानुरोधात् । देहादयो ह्यनात्मानस्तन्तोऽप्यविशेषावशादात्मत्वेन प्रनिपन्ना इत्यनात्मासाः

जीवस्त्वानैवेति नात्माभास इति परमात्मा । ईश्वरश्चात्मैव 'स आत्मे'ति श्रुते, 'अहमात्मा गुडाकेश' इति गीतावचनाच्च । यदि क्षराक्षरशब्दौ बद्धमुक्ताजीवपरौ तहि तृतीयस्य नित्यमुक्ताजीवस्य का गति -- कथं पुरषोत्तमस्य बद्धमुक्ताभ्यामिव नित्यमुक्तादपि सिद्धस्य वैलक्षण्यस्येहाकथनम् ।

यदुक्तं नारायणानुवाकोत्र संगृहीत - सच जीवधरभेदप्रतिपादनपर इति, तदसत्—'तस्या-
श्चिदात्मा मध्ये परमात्मा च्यवस्थित, स ब्रह्म स शिव स हरिस्तेन्द्र सोक्षर परम स्वरा'इति परमा-
त्मनो ब्रह्माद्यभेदस्य प्रतिपादितत्वात् । नहि तत्र जीवा ब्रह्मादय परमात्मनियम्या इत्युक्तम् । किञ्च
एकस्यैव मायिन ईश्वरस्य मायागुणभूतसत्त्वादिभेदेन विष्ण्वादिनामभेद इति श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वात्कथं
ब्रह्मशिवौ जीवौ, कथं वा तत्सहपठितो हरिरीश्वर, कथं वा त्रिमूर्तिमध्ये मूर्तिद्वयस्य जीवत्वमेकमूर्ते-
रीश्वरत्वं, कथं नु 'अह ब्रह्मा च सर्वश्च जगत् कारण पर'मिति जगत्कारणयोर्ब्रह्मशर्वयोर्जीवत्वम् ।

यदुक्तं 'विधमेवेदं पुम्प' इति, सामानाधिकरण्यं 'पतिं विश्वस्यात्मेइशं', 'व्याप्यनारायण-
स्थित' इति नियन्तृत्वनियाम्यन्वव्याप्यत्वस्यापकत्वादिनिबन्धनमिति, तदसत्—कार्यकारणभाव-
प्रयुक्तमैक्यरूपमेव जगदीश्वरयोस्सामानाधिकरण्यम्- परमात्मनस्सर्वजगत्कारणत्वात्कार्यकारणयोश्चाभेदस्य
तथापि सम्मतत्वात् । विश्वेश्वरयो कार्यकारणभावाभावे ईश्वरस्य विश्वस्यान्वर्हिर्व्याप्ययोगात् ।
कारण हि कार्यमन्वर्हिद्विध व्याप्य वर्तते मृदू घटमिव तच्च कार्यस्य कारणेन सर्वात्मना व्याप्तत्वं फार-
णातिरेकेणाभावदेव । तत्र 'विश्वमेवेदं पुरप' इति सामानाधिकरण्यं घट एवायं मृदितिवद्वैक्यरूप-
मेव । नच विलक्षणयोर्जगदीश्वरयो कथमैक्यमिति वाच्यं, यथा कार्यकारणभावस्तथेवेति- विश्व-
स्यात्मत्वादीश्वरो जीवाभिन्न एव- आत्माचासावीश्वरधारामेश्वर इति समासात् । नचेदशो विश्वस्य
नात्मेति वाच्यं, 'स आत्मे'ति श्रुते । नचात्मना जीवानामीश्वर आत्मेइशर इति समास इति वाच्यं,
नित्यम्यात्मन पारतन्त्र्यायोगादिति । तस्मान्नारायणानुवाकोऽप्यद्वैतपर एव ।

'यो लोकत्रयमाविश्य त्रिमूर्त्यन्य ईश्वर' इति वचनं चेदश्वरस्य चिदचिद्वैलक्षण्यं न प्रतिपादयति,
किं त्वचिद्वैलक्षण्यमेव भगवान्निह जीवरूपेणान्न पविश्य लोकत्रयं निर्भर्ति, लोकाब्दश्च भुवनत्रयीवत्
लक्षणया तद्गतजनमभिधत्ते- 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यनुशासनात् । सच लोकत्रयवर्ती जन कार्य-
करणसङ्घातरूप एव- सच सङ्घात स्थावर इति, जङ्गम इति च द्विविध - एवं द्विविधमपि देहस्य
जीवधारीत्वमनुभवसिद्धम् । जीवे उत्क्रान्तेसति शरीरस्य मरणोत्पानदर्शनात् । अन एव देहस्य मरणा-
द्धेतोर्जीवस्य देहभृदिनि देहीति च व्यवहार । एवं सर्वत्रयापकम्सर्वेश्वर एक एव तदुद्देश्यं कारणमेश-
्वरानाजीवकार्वा प्रपन्नसन् लोकत्रयं त्रिमूर्तिं न जीवेश्वरभेद । अनएव- 'क्षेत्रं चापि मां त्रिदि-
सर्वक्षेत्रेषु भारते'ति भगवन्ना गीनम् । 'भगवानेक एवैव सर्वत्रैश्वर्यमिधत्त' इति च भागवते व्यमे-
नोक्तम् । नच जीवस्य नास्तीश्वरसंज्ञेति वाच्यं, 'शरीरं यदवाप्नोति यद्याप्युत्तमानीश्वर' इति गीता-
वचनात् । तस्मादीश्वरस्यैवाविद्यया प्राणधारणाजीव इति संज्ञेति नेदभानिरितोऽपि पश्चिज्जीव इति ।
'न तदस्ति विना यत्पान्मया गूत्रचराचर मिति वचनमपि भगवत्तिरिक्तवन्वभावारमेव । 'मत्

परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनत्रये'ति वचनानुगुण्यात् । नच विनाशब्दस्य सम्बन्धविरहपरत्वाद्भगवदविना-
मृतं भगवदसङ्गतं 'वस्त्विति तदर्थं इति वाच्यं, 'असङ्गो न हि सज्यत' इति श्रुतेरसङ्गभगवत्सङ्गतं
वस्त्वन्तरं कथं सिद्धयेत् । नच भगवदसङ्गतनाम भगवदव्याप्तमित्यर्थं इति वाच्यं, तथापि व्याप्येन
व्यापकस्य कथमसङ्ग । नच घटेनासङ्गतमेव गगनमिति वाच्यं, घटधर्मैरेवासङ्गो गगनस्य नतु घटेनेति ।
नच मृदो घटेनेव परमात्मनो जगता सम्बन्ध इति वाच्यं, मृदतिरिक्तघटाभावेन मृदो घटेन सह सम्ब-
न्धाभावात्- वस्तुद्वयनिष्ठो हि सम्बन्ध । नच मृदो घटनामरूपाभ्या सह सम्बन्धो यथा, तथा पर-
मात्मनो नामरूपाभ्यामिति वाच्यं, मृदि घटनामरूपयोरसत्यत्वेन ब्रह्मणि जगन्नामरूपयोरप्यसत्यत्वात्-
वाचारम्भणश्रुते । तस्माद्भगवदविनाभूत जगन्मिथ्यैव, यथा मृदविनाभूतो घटो मिथ्या तद्वदिति ।

पुरुषवचनानां निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

अथ 'स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषाश्च मुने व्यतीत । अपेतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले' इति पुराणवचनमपि निर्विशेषब्रह्मपरमेव, तथाहि- स परमात्मा अपेतसर्वा-
वरण प्रकृत्यादिसर्वावरणरहित, तत्र हेतु सर्वभूतप्रकृतिं प्रधानं विकारान् महदादींस्तत्कार्यभूतान्
गुणान् दयाक्षमादीन्, यद्वा नीलपीनादीन्, यद्वा सत्त्वादीन्, आदिशब्दात्कर्मादिग्रहणम्- दोषाश्च
विशेषेणातीतोव्यतीत इति । एवं वस्तुतो निर्विशेषोपि मायया भवति सर्गात्मेत्याह अखिलात्मेति,
तत्र हेतुमाह- तेनेति, भुवनान्तराले लोके यत्किञ्चिद्ब्रह्मस्त्वस्ति तत्सर्वं तेन परमात्मना आस्तृतमासमन्ता-
द्याप्तमिति समस्तकल्याणगुणात्मक इति श्लोकस्तु मायिन परमात्मानं वर्णयतीति नास्माकं कापि क्षति ।
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूप इति तु व्यष्टिशरीराभिमानिना जीवाना समष्टिशरीराभिमानिहिरण्यगर्भजीवस्य
च, ईश्वराभेद प्रतिपादयतीत्यद्वैतपरमेव । नच रूपशब्दोत्र शरीरवाचीति वाच्यं, तथापि व्यष्टिदेहा
मनुष्यपश्यादयस्समष्टिदेहो ब्रह्माण्डात्मकश्च भगवत्शरीरमिति पूर्वोक्तार्थ एवास्यापि पर्युपसानम् । नच
व्यष्टिसमष्टिजीवशरीर इत्यर्थं इति वाच्यं, जीव ईश्वरस्य स्वरूपमेव नतु शरीरमिति प्रागेव साधितत्वा-
दिति । अव्यक्तमतीन्द्रियत्वादगोचरं स्वरूपं यस्य सोऽव्यक्तस्वरूप, नैतावता शून्य तदिति मन्तव्य
मित्याह मण्डस्वरूप इति । विदुषामस्य स्वरूपं प्रत्यक्षमिति प्रकटयेत्, आत्मत्वादित्यभिप्राय । संज्ञा
यन इति श्लोकोप्यसदनुकूल एव । अस्तदोष शुद्ध परं निर्मलमेकरूपमित्यनेन निर्विशेषस्य ब्रह्मण
उक्तत्वात् । नहि सविशेषं ब्रह्मैकरूपं भवितुमर्हति, नापि मायाविं ब्रह्म शुद्ध निर्मलमस्तदोषं च
भवितुमर्हति ब्रह्मणि माया हि प्रथमो दोष तज्जन्यत्वादतिरिक्तसर्वदोषाणाम् । नापि सगुणं वस्तु
शुद्ध भवति, येनेद निर्विशेष ब्रह्म ज्ञायते, तदेव ज्ञानमन्वत्त्वज्ञानमेवेत्युदपाचद्वयार्थ । नच निर्विशे-
पस्य कथं ज्ञेयत्वमिति वाच्यं, निर्विशेषे ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्य कल्पितत्वात्, निर्विशेषब्रह्माकारान्तं करण
वृत्तिसद्भावेन निर्विशेषब्रह्मणो ज्ञेयत्वसम्भवाच्च इति ।

यदुक्तम्—शुद्ध इत्यनेन सकलचेतनव्यावृत्ति नित्यशुद्धानामपि शुद्धत्वस्य भगवत्तित्येच्छा-
यत्त्वादिति तदसत्—यदि नित्यमुक्ताना शुद्धत्वमीश्वरायर्ष तर्हि तदनित्यमेवेति कृत्वा नित्यशुद्धत्व-

रहितास्ते नित्यमुक्ता नैव भवेयुः, येषां शुद्धत्वं नित्यं तेषामेव मुक्तत्वं नित्यं शुद्धत्वमुक्तत्वयोस्सामानाधिकरण्यात् । यश्शुद्धस् एव मुक्तः, यो मुक्तस् एव शुद्ध इति । नहि 'कम्यच्चिदायत्तं वस्तु नित्यं भवितुमर्हति- स्वतन्त्रमथैव नित्यत्वात् । यजन्यं तद्वि परतन्त्रमनित्यं, यदि' त्वीश्वरेच्छाधीनं तत्तन्नित्यमेव भवेत् । नचेद्वरनित्येच्छाधीनत्वाच्चित्यं तदिति वाच्यं, सा किमीश्वरेच्छाजन्या ? उता-जन्या ? आद्ये- नैव नित्या; न द्वितीयः- अजन्यानामिच्छादीनामभावात्- भावे वा अनेकपरस्पर-विरुद्धनित्येच्छानां युगपदेकस्मिन्चीद्वरे स्थित्ययोगात् । नच इमे अनन्तगरुडादयो नित्यं मुक्ता एव सन्तु, इतीश्वरेच्छावशात् नित्यमुक्ता इति वाच्यं, तादृशेच्छायाः प्राक्किं ते मुक्ता उत न ? आद्ये- व्यर्थेवेच्छा । द्वितीये- न ते नित्यमुक्ताः, किंतु मुक्ता एव । अपि च मुक्ता अपि 'ईश्वरानुमहादेव पुंसामद्वैतवास'नेति भगवदिच्छावशादेव मुक्ता इति न मुक्तेभ्यो नित्यमुक्ता विलक्षणा भवितुमर्हन्ति । नच मुक्ता भगवदिच्छावशात् पुनर्कथं प्राप्तुमर्हन्ति, नित्यमुक्तास्तु न तथेति वाच्यं, आसत्तमस्य भगवतो बद्धमोचकस्य, मुक्तबन्धकरत्वरूपनृशंसत्वकल्पनायोगात् । नित्यमुक्तत्वेनामिमत्गरुडादीनामपि विनतातमूजत्वादिजन्मादिविकारदर्शनाच्च । नच नित्यमुक्तानामपीश्वरस्येवेश्वरेच्छावशाज्जन्मादिविकारा लीलया भवितुमर्हन्तीति वाच्यं, तर्हि न तेषां मुक्तत्वं नित्यं, कित्वनित्यमेव, अपि च 'न पुनरावर्तत' इति श्रुतेः । 'अपुनरावृत्तिश्शब्दा'दिति सूत्राच्च । यदि मुक्ता अपि पुनरावर्तन्ते तर्हि सा मुक्ति-स्वर्गादितुल्यैवेति मुक्तिरेव न भवेत् । नच लीलया सर्वानुपपत्तिपरिहार इति वाच्यं, लीलयापीश्वर-स्यानीश्वरत्वं, मुक्तस्य बद्धत्वं च नैव सम्भवतीति । किंच 'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिण । लीलया वापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥ कीडायामुद्यमोर्भस्य कामश्चिकीडिषाऽन्यतः । स्वनस्तृप्तस्य च कथं निरुत्तस्य सदाऽन्यत' इति कथं नित्यवृत्तस्य निष्कामस्य भगवतो लीलोदयः । नच तव मते कथमीश्वरस्य जन्मादिकमिति वाच्यं, 'मायागुणाननुगतो हि तथा विमा'तीति मन्मते कथितत्वा-दुपपत्तेः । तस्मादेक एवेश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो मायया श्रीरामादिरूपेणावतीर्ण इव यथा । प्रतिभाति, तथैव नानाजीवरूपेण संसरन्निव च भातीति न जीवेश्वरभेदावकाश इति । अथ वस्तुपरि-च्छेद इत्यस्य नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैस्समाभ्यधिकरहितत्वमिति योर्थे 'उपवर्णितस्तसु'दंशेन स विदुषां हासाथैव भवति- स्वसमाधिकवस्तुभ्यामिव स्वन्यूनवस्तुतोपि स्वस्य परिच्छेदसत्त्वात्, नित्यत्व-विभुत्वव्यतिरिक्तगुणैरिति च स्वकपोलकल्पितत्वेनाप्रमाणत्वात् । किंच नित्यत्वविभुत्वगुणाभ्यां स्वस-माधिकवस्तुसत्त्वेपि नेश्वरस्य तत्कृतपरिच्छेद इति कथमभ्युपगन्तुं पार्थते- नापीश्वरादन्यो नित्यत्वविभुत्व-गुणद्वयवानस्ति कश्चिदर्थः । नचाकाशोस्तीति वाच्यं, तस्यानित्यत्वात् । नापि जीवोस्तीति वाच्यं, तस्य तव मतेऽणुत्वात् । नापि कालोस्तीति वाच्यं, तस्य नित्यस्य कालस्येश्वरानन्वत्वाज्जन्यस्य च फालम्यानित्यत्वात् । नापि प्रकृतिर्विभ्वनित्या चेति वाच्यं, विभुत्वं व्यापकत्वं, तद्वि कारणस्यैव सम्भवति, कारणं हि स्वकार्ययापकं, तच्च कारणमीश्वर एवेति तस्यैव सर्वव्यापकत्वं न प्रकृतेः । नच प्रकृतिर्जगदुपानमिति वाच्यं, 'प्रकृति'श्चेति सूत्रविरोधात्, तव मतविरोधाच्च । नचेश्वराधिष्ठित-

प्रकृतिर्जगदुपादानमिति वाच्यं, तथासति प्रकृतिरीश्वरेण व्याप्तैवेति न विन्धी । नच ईश्वरातिरिक्त-
सर्वव्यापित्वाद्भिन्नीनि वाच्यं, प्रकृतेस्वाकार्यजीवव्यापित्वाभावात् । नच जीवेश्वरातिरिक्तसर्वव्यापित्वा-
द्विन्धीति वाच्यं, तथापि घटादिसर्वविकारजातव्यापकत्वान्मृत्तिकापि विन्धी भवेदेव- कतिपयपदार्थव्या-
पित्वाविशेषात् । तस्मात्सर्वव्यापको जीवामिन्न ईश्वर एकएव विभुः विभुत्वात्स एव नित्य इति कृत्वा
कथमुक्तं नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैस्समाभ्यधिकरहितत्वं वस्त्वपरिच्छेद इति ।

अथ यदुक्तम्—इदमिदं न भवतीति वस्त्वपरिच्छेद इति, तद्युक्तमेव । परन्तु तत्त्वमते न
सम्भवति- प्रकृतिपुरुषयोरीश्वराद्विन्नत्वेन प्रकृतिरीश्वर इति पुरुष ईश्वर इति वक्तुमशक्यत्वात् । नच
ईश्वरशरीरत्वात्प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरत्वमिति वाच्यं, तथासति जीवशरीरत्वान्मनुष्यादिदेहोपि जीव एव
भवेदिति । यच्चोक्तं स्वनिष्ठवस्त्वन्तराभावो वस्त्वपरिच्छेद इति, तदप्ययुक्तम्—स्वस्मिन्वस्त्वन्तर-
सत्त्वस्यैव वस्तुपरिच्छेदत्वात्-- गृहे घटोऽस्ति चेत्तेन घटेन गृहं परिच्छिन्नमेवेति । किंच यद्यस्वनिष्ठमपि
जगत्परमात्मनि भवेत्तर्हि बहुहेयवत्त्वात्तद्ब्रह्म शुद्धं नैव भवेत्, तस्मान्निर्विशेषस्यैव ब्रह्मणो वस्त्वपरिच्छेदः,
निर्विशेषे ब्रह्मणि मायया कल्पिता खलु सर्वे विशेषा ब्रह्ममात्रमेव कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात् इति ।
रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जित इति वचनं तु निर्विशेषब्रह्मपरमिति मतिमतां विदितमेव । कर्मकृत-
रूपादिरहित इत्यर्थवर्णनं तु परस्य गत्यभावप्रयुक्तमेव । ननु यस्तदास्तीति केवलं वक्तुं शक्यत इति
वाक्यदस्तित्वविशेषसत्त्वान्न ब्रह्म निर्विशेषमिति, मैवम्—‘अस्तीत्येवोपलब्धव्य’ इति श्रुतिमाश्रित्य
तथोक्तं । ततश्च ब्रह्मणि सत्तातिरिक्तास्त्वेवं विशेषाः परिहृता भवन्ति । एवं सन्मात्रब्रह्मवशेषे सति
‘न सत्तन्नासदुच्यत’ इति सत्ताया अपि नियथेयस्युक्त इति तदाशयः । नच ‘असद्ब्रह्मेति वेदचेदसत्त्वेव स
भवे’दिति वाच्यं, नायमसद्ब्रह्मेति वेत्ति, किंतु ब्रह्मसत्त्वं भवत्यसन्नपि न भवतीति वेत्तीति । नचास्ति
ब्रह्मेति योवेत्ति तमेव सन्तं विदुरिति वाच्यं, सन्तमसन्तं वा ब्रह्मविदं-मा विदन्तु इति । यदुक्तमनि-
त्यत्वव्यापकं कर्म कृतं रूपादिमत्त्वं ब्रह्मणि नास्तीति तदयुक्तम्—कर्मकृतरूपादिमतोपि जीवस्य नित्य-
त्वसत्त्वात्, जीवस्थानित्यत्वे प्रवाहनित्यकर्माश्रयत्वायोगाच्च, ‘अजो नित्य’ इत्यादिशास्त्रविरोधाच्च, कृतः
हानाकृताभ्यागरूपरूपदोषप्रसङ्गाच्च । नच जीवकर्मकृतदेहस्यानित्यत्वादनित्यो जीव इति वाच्यं, तथासति
रामकृष्णादिदेहस्यानित्यत्वादीश्वरोप्यनित्य एव भवेदिति- ‘प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यकाव्यकस्वरूपिणी’
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि’ति वचनं तु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्ववादिनस्त्वस्य कष्टपाशायितमेव ।
किंच कार्यस्यैव कारणे लय इति कृत्वा अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः परमात्माकार्यत्वात्परमात्मनि लयश्चा-
नुपपन्नः । अस्मन्मते तु प्रकृतेरनित्यत्वाभ्युपगमात्परमात्मन्यध्यस्तत्वाभ्युपगमाच्च परमात्मनि लय उप-
पद्यते- पुरुषस्य परमात्मनि ल्यो नाम परमात्माभेदापत्तिरेव, नतु नाश इति न नित्यत्वहानिरिति
जीवपरयोर्विभेदजनकेऽज्ञाने ज्ञानाच्चाशं गते सति जीवः पर एव भवतीति भावः । यदिदं वचनं न
युक्तिपरं, किंतु महाप्रलयपरं तर्हि पुरुषोपाध्यन्त करणस्य प्रकृतौ निलीनत्वात्तस्याश्च प्रकृतेर्ब्रह्मणि स्थित-
त्वादुभयोः परमात्मनि निलीनत्वोक्तिरिति बोध्यं, अयं च परमात्मा न ब्रह्मविष्णुरुद्रादिष्वन्यतः, किंतु

‘तथा तिरोहितत्वा’दित्यादिश्लोकार्थविचारः ।

तथा ‘तथा तिरोहितत्वार्थं शक्ते क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तत’ इति श्लोकश्च एकस्यैव क्षेत्रज्ञस्याविद्यावेद्यनवशात्सर्वभूतेषु तरतमभावेन स्थितिरिति जीवैकत्वमेव बोधयति । अन्यथा हि क्षेत्रज्ञास्तारतम्येन स्वस्वनियतदेहेषु वर्तन्त इति वक्तव्यं स्यात् ॥

अथ ‘प्रधान’मित्यादिश्लोकार्थविचार ।

अथ ‘प्रधानं च पुमाश्चैव सर्वभूतात्मभूतया । विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृत्तौ सश्रयधर्मिणौ ॥ तथोत्सैव पृथग्भावकारण संश्रयस्य च । यथासक्तं जले वातो विभर्ति कणिकाशतम् ॥ शक्तिरसापि तथा विष्णो प्रधानपुरुषात्मन’ इति श्लोकार्थविचार क्रियते—सर्वेषा भूतानामात्मभूतेषु विष्णुशक्तिर्न विष्णो शक्तिर्मया- तस्यास्सर्वात्मत्वाभावात् । नहि निस्तत्त्वा माया कस्यचिदात्मा भवितुमर्हति, किंतु ब्रह्मैव सर्वस्यात्मा ‘स आत्मे’ति श्रुते । ‘आत्मत्वात्सर्वभूतानामिति भागवनाच्च । ब्रह्म च न विष्णोश्शक्तिः, किंतु विष्णुरेव तथा च विष्णुशक्तिर्नाम सर्वन्यापिनी चिच्छक्तिरेव । तथा च प्रधानंपुरुषौ व्यसौ- प्रधानस्य चित्त्यर्थस्तत्वात्, पुरुषस्य च चित्तमितिबन्धत्वादिति । विष्णुश्चासौ शक्तिश्च विष्णुशक्तिस्तया विष्णुशक्त्येति समास । विष्णोश्शक्तिरिति विग्रहेऽपि विष्णोस्वरूपभूतशक्तिरित्येवार्थः । सैव सर्वभूतात्मभूता सर्वव्यापिनी चिच्छक्तिः प्रधानपुरुषयो- पृथग्भावे कारणं पुरुषस्य ज्ञातृत्व चिदधीनमिति कृत्वा चिच्छक्तिः पुरुषं ज्ञातारं निधाय, ज्ञेयात्प्रधानान्तं पृथग्भूतमकरोदित्यर्थः । संश्रयस्यापि सैव कारणं- पुरुषो हि चिच्छक्त्या प्रधानमिदं मम भोग्यमिति ज्ञात्वा तत्संश्रयत इति । यद्वा सर्वभूतानामात्मनि परब्रह्मणि भूतया स्वन एवोदितया विष्णुशक्त्या मायया प्रधानपुरुषौ वृत्तौ । तथा मोहितत्वादेव पुरुषं प्रधानं संश्रयते । एवमन्योन्यतादात्म्याच्यासेन क्षीरनीरवदन्योन्याविवेकं गतयो प्रधानपुरुषयोः पुनः परस्परं पृथग्भावे च मायैव कारणं, विद्याया अपि मायाकार्यत्वादिति भावः- इति ; यथा - लैसंकेत कणिकाशतं वातो विभर्ति तथा सा प्रधानपुरुषात्मन प्रधानपुरुषोरालम्भतस्य विष्णोश्शक्तिः । चिच्छक्तिरर्थे वा मायापि जगदिति कर्मणश्लेष विभर्तीति । ननु मायाव्यतिरिक्तं किमिदं प्रधानशब्दवार्च्यं वस्तु नच साङ्ख्यमिममिति धाच्यं, तस्याशब्दत्वेन प्रत्युक्तत्वाद्यासेनैवेति, उच्यते—परमात्मनः प्रकृतिरेव तमोमयी विद्यदादिप्रपञ्चोपादान प्रधानमिति मलिनपरंचमयी जीवोपाधिभूता अविद्येति, शुद्धसत्त्वमयी ईश्वरोपाधिभूता मायेति चोच्यत इति । ईश्वरानधिष्ठितं प्रधानं जगत्कारणमिति साङ्ख्यवादास्तु व्यासेन पराकृतं इति न किञ्चिद्वचमिति ॥

‘तदेतदक्षय मित्यादिश्लोकार्थविचारः ।

अथ ‘तदेतदक्षय नित्यं जगन्मुनिवरास्विलं । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पन’दिति श्लोको जगत्सत्यमिति प्रतिपादयतीत्यप्युक्तम्—आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पनो जगदोऽक्षयत्वमित्ये त्वायोगात् । श्लोकस्य त्वयमर्थः—तदेतत्सत्यमभिन्न परब्रह्म अक्षयं, क्षय इत्युत्पन्नं जन्मादिविकाराणां, निर्विकारमित्यर्थः । अतएव नित्यं भवति तद्विद्यमानविले जगत्सु आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पन-

इवति तस्मादनित्यमनित्यत्वादेवासत्य चेत्पर्य । यदि तु वाक्यभेदो निर्दिष्टस्तर्हि स्वत आविर्भा-
वादिमदखिल जगत्कारणात्मना त्वक्षर्यं नित्यमित्यन्वयो वेद्य । यथा घटस्त्वतोऽनित्योपि मृदुरूपेण
नित्यस्तद्वदिति भाव । एतेन मिथ्या हि बाध्यत्वेनानित्य नित्यत्वात्तु जगदबाध्यं सत्यमेवेति सुदर्श-
नोक्तं प्रत्युक्तम् । जन्मनाशवत्त्वस्यैव बाध्यत्वलक्षणत्वात्तद्वज्जादिदं बाध्यत्वान्मिथ्येवेति । नच
जगतो जन्मनाशौ न स्त इति वाच्यं, प्राकृतवाक्यस्यैव तत्र प्रामाण्यात् । “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” ‘आत्मन आकाशस्सम्भूत’ इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याच्च ।

ननु सत्कार्यवादिनामस्माकं मते सत एव वस्तुनोऽपस्थान्तरस्वीकारपरिहारावेव जन्मनाशौ
न त्वतिरिक्ताविति कृत्वा न प्रागविद्यमान जगज्जायते, नापि विद्यमान जगत्पश्चात्तदस्यतीति, मैत्रम्—
नामरूपातिरिक्तजगत्पदार्थोभावाच्चामरूपयोश्चेदधरेण कृतत्वश्रवणादस्त्येव जगतो जन्म सति च जन्मनि
नाशोऽवश्यम्भावेव यथा नामरूपातिरिक्तघटपदार्थोभावाच्चामरूपयोश्च कुलालेन कृतत्वदर्शनादस्त्येव
घटस्य जन्म तत्पूर्वको नाशश्च तद्वत् । पिण्डावस्थास्थिताया मृदि अविद्यमानैव घटावस्था जायते
नश्यति चेति न ते सत्कार्यवादसिद्धिः । नच तदानीमपि घटावस्था विद्यत इति वाच्यं, विरोधात्—
पिण्डावस्था परित्यज्य हि मृदुघटावस्था भजत इति । ननु घटवज्जादिदं भूतभौतिकान्मकमनित्य-
मस्तुनाम, मृद्वदचिद्वस्तु तु भवत्येव नित्यमिति कथमवाध्यस्याचिद्वस्तुनो मिथ्यात्व, जगच्च वस्तुतो
चिदेव, यथा घटो वस्तुतो मृदेव । अत एव जगदक्षर्यं नित्यमिति पराशरेणोक्तमिति, मैत्रम्—
चित्परतन्त्रस्याचिद्वस्तुनो नित्यत्वायोगात् । यन्नित्य तद्वद्यपरतन्त्रं लोके परतन्त्रस्यानित्यत्वदर्शनात् ।
ज्ञानमेकमेव स्वतन्त्रत्वाच्चित्य तस्यापि परतन्त्रत्वेऽनदमथादोपात् । अत एव ‘ज्ञानं यथा सत्यमसत्य-
मन्त्रदिति पराशरेणोक्तम् । नच ज्ञानं ज्ञातृ-त्रमिति वाच्यं, ज्ञातु स्वरूपमेव ज्ञानं नान्यदिति ।
किंचेदमचिद्वस्तवस्थावत्त्वेन विकारित्वादेव मृद्वदनित्य, नहि विकारिणो भवति नित्यत्वम् । नच
कालत्रयनाध्यत्वमनित्यत्व, तद्य नास्त्वचिद्वस्तुन प्रत्येपि तस्य सत्त्वादिति वाच्यं, ज्ञानोचरकाले
तस्यासत्त्वात् । तदानीमपि तत्सत्त्वे जीवस्यानिर्गोक्षप्रसङ्गात् । अचित्संसर्गमुक्तत्वं हि मुक्तत्वं जीवस्य
तवापि सम्मतम् । नच मुक्तावचिदस्ति, तत्संसर्ग एव जीवस्य नास्तीति वाच्यं, जीवसंसर्गप्रयुक्त
एकाचित्सत्सत्त्वात् इति कृत्वा जीवासत्सत्त्वाच्चिद्वस्तुसत्त्वायोगात् । तस्माद्बाध्यत्वादिदं जगन्मिथ्यैव ।
अत एव रङ्गरामानुजेनोपनिषद्भाष्ये जगतो बाध्यत्वलक्षण मिथ्यात्वमभ्युपेतमिति संक्षेपः ॥

रामानुजाभिमतक्षेत्रज्ञस्वरूपनिर्बचननिराकरणम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—चिद्वस्तुचिद्वस्तुमिश्रितं सत् क्षेत्रज्ञरूपं भवतीति तदसत्—ज्ञानज्ञेयो-
श्चिदचित्तोर्मिश्रणायोगात् । ज्ञातैव चिदिति पक्षेपि ज्ञातृज्ञेयोस्तयोर्मिश्रणं न सम्भवत्येव नहि घट-
देवदत्तौ मिश्रितावन्योन्यं भवत । नच क्षेत्रयुक्त एव जीव क्षेत्रं जानन् सन् क्षेत्रज्ञो भवतीति वाच्यं,
क्षेत्रात्पृथगवस्थितमस्मिन्नेव क्षेत्रं जानाति जीव इति न जीवस्य क्षेत्रमिथ्रणम् । नच जीव क्षेत्रे स्थित
इति भवति तयोर्मिश्रणमिति वाच्यं, घटे तिष्ठतोपि गगनस्य घग्मिश्रणादर्शनात् । अत एवासङ्गतं

जीवस्य श्रूयते । नच मुक्त एवासङ्गो नतु बद्ध इति गच्य, बद्धस्यैव मुक्तत्वात् । सदैकरूपे जीवे कदाचित्ससङ्गत्वस्य कदाचिदसङ्गत्वस्य च भावायोगात् । बद्धस्यापि जीवस्य निरवयवत्वेन केनचित्सङ्गायोगाच्च । नच 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा'दिति गीतावचनादस्ति जीवस्याचित्सयोग इति वाच्यं, गीतोक्तस्य संयोगो भवत्याध्यासिक एव, नतु तात्त्विक इति । अन्यथा श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधात्प्रमाणमेव गीतावचनं भवेत् । तस्माद्बद्धस्तु सर्वदाप्यचिदमिश्रितत्वाच्छुद्धमेव । यदप्युक्तं क्षेत्रज्ञावस्थाया चिद्वस्तु पुण्यपापत्मिककर्मरूपाविधावेष्टितमिति, तदप्यसत्—तव मते मुक्तस्य सर्वज्ञत्वेन क्षेत्रज्ञावस्था वर्तते एव, क्षेत्रत्वात्सर्वस्य । तत कथं क्षेत्रज्ञावस्थाया कर्मवेष्टनसम्भव । नच क्षेत्रज्ञावस्थानाम बद्धावस्थेति वाच्यं, तत्पदात्तदर्थालाभात् । नच क्षेत्रमात्रज्ञ क्षेत्रज्ञ, मुक्तस्तु न क्षेत्रमालज्ञ, किंतु सर्वज्ञ इति वाच्यं, सर्वस्यापि जगत क्षेत्रमात्रत्वस्य गीतास्वेव प्रतिपादितत्वात् । नच क्षेत्रमात्मत्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञो बद्ध एवेति वाच्यं, नाहं क्षेत्र किंतु क्षेत्रादन्य कर्ता भोक्ता संसारीति जानतो मुक्तत्वप्रसङ्गात्, नच क्षेत्रमात्मीयत्वेन यो जानाति स क्षेत्रज्ञो बद्ध एवेति वाच्यं, क्षेत्रमिदं सर्वं जगदात्मीयत्वेन जानत ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्य बद्धत्वप्रसङ्गात् । नच व्यष्टिदेहलक्षणं क्षेत्रमात्मत्वेनात्मीयत्वेन वा यो जानाति स क्षेत्रज्ञो बद्ध इति वाच्यं, सुप्तजीवस्य बद्धत्वाभावप्रसङ्गात्, प्रत्ये बद्धजीवाभावप्रसङ्गाच्च, तस्माच्च क्षेत्रं दृश्यमवभासयति । स एव क्षेत्रज्ञ । 'यथा प्रकाशयत्येक कृत्स्नं लोकमिमं रवि । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भार'तेति गीतावचनात् । सच क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव- 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' इति गीतावचनात् । ईश्वरश्च अब्ययबहुरं क्षेत्रज्ञ, परमार्थतस्तु क्षेत्रस्यैवाभावाच्च क्षेत्रज्ञ, किंतु निर्विशेष ब्रह्मैवेति सिद्ध निर्विशेषं ब्रह्म इति ।

यदप्युक्तं शरीरगतभेदरहितत्वादात्मनस्स्वरूपं प्रत्यस्तमितभेदमिति, तदसत्—तथात्वे घटपटादिगतभेदरहितत्वाच्छरीरमपि प्रत्यस्तमितभेदे भवेदेवेति । नहि भेदसामान्यवाचिभेदशब्दस्य कतिपयभेदविशेषपरत्ववर्णनं न्याय्य- तथा संकोचे मानाभावात् । तस्मात्सर्वविशेषनिषेधावशिष्टमात्मस्वरूपं निर्विशेषमेवेति ॥

आत्मनः स्वसंवेद्यतानिराकरणम् ।

यद्योक्तं ज्ञानसत्त्वैकलक्षण स्वसंवेद्यमात्मबन्धस्वरूपमिति, तदप्यसत्—युगपदेकत्र आद्यत्वमाह- क्तव्ययोर्योगेन स्वसंवेद्यत्वाभावादात्मन कर्मकर्तृभावो हि विरुद्ध- ज्ञानस्य ज्ञेयत्वं चायुक्तं, तथास्ति ज्ञानज्ञेययोस्साङ्ग्यप्रसङ्गादनवस्थाप्रसङ्गाच्च । किंच परमात्मज्ञेयम्यात्मन कथं तव गते स्वसंवेद्यत्वं, स्वेनैव संवेद्यं हि स्वसंवेद्यम् । अपि च तव मते ज्ञातृत्वादात्मन कथं ज्ञानसत्त्वैकलक्षणत्वं न ह्यात्मा ज्ञानवेनैव सत्, किंतु ज्ञातृत्वेनापीति तव मतात् । किंच ज्ञानत्वेन सत्ता यद्यात्मलक्षणं तर्हि तत्क्षणं धर्मभूतज्ञानेऽस्तिव्यासमेव, तस्यापि ज्ञानत्वेन सत्तादत्त्वादिति । आत्मसंवेद्यमिति मूलपदं तु अनन्य- वेद्यमात्मस्वरूपमित्येतत्परमिति वेद्यम् ॥

'प्रत्यस्तमितभेद'मिति पुराणवचनस्य प्रपञ्चनिषेधपरत्प्रतिपादनम् ।

यदप्युक्तं प्रत्यस्तमितभेदमिति न प्रपञ्चापलाप इति, तदप्युक्तम्—'प्रपञ्चोपशमं शान्त'-
मि यादिश्रुत्यदुरोधेन पुराणवचनस्य नैयत्वादन्यथा श्रुतिविरोधात्पुराणस्याप्रमाणत्वमसङ्गात् । नच सत्यस्य
प्रपञ्चस्यापलापो न युक्त इति वाच्यं, 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त्त'मिति श्रुत्यैवार्तत्वं प्रपञ्चस्योक्तमिति । नच
ब्रह्मभित्तत्वेन प्रपञ्चस्यासत्त्वैवि ब्रह्मात्मना सत्यत्वमेवेति वाच्यं, तर्हि सर्पोपि रज्ज्वात्मना सत्य एव,
घटोपि मृदात्मना सत्य एव । नचेष्टापत्ति रज्जुसर्पो मिथ्येति लोकव्यवहारस्य वाच्यारम्भणश्रुतेश्च
दत्तजलाजलिवापत्ते, कारणात्मना कार्यं सत्यमिति वचनस्य स्यात्तमना कार्यं मिथ्येत्यत्रैव पर्यय-
सानाच- इति ।

मूर्तामूर्तपदार्थविचारः ।

यदुक्तं मूर्तममूर्तमविद्या चेति विष्णोरस्ति शक्तित्रयं, तत्र मूर्तं क्षरं बद्धजीव, अमूर्तमक्षरं मुक्त-
जीव, अविद्या तु कर्मेति, तदुक्तम्—यदि बद्धमुक्तौ विष्णुशक्ती तर्हि नित्यमुक्तं किं विष्णुस्त
तच्छक्तिः ? नाद्य जीवेश्वराभेदानङ्गीकारात्तत्र । न द्वितीय अनुक्तत्वादिह तदर्थस्य । तथा चित
कर्मणश्च विष्णुशक्तित्वे कर्मातिरिक्तमचिद्वस्तु किं विष्णुस्त तच्छक्तिः ? नाद्य विष्णोरचित्त्वायोनात् ।
न द्वितीय - तथाऽनुक्तत्वात् । नच नित्यमुक्ता अचिद्वस्तूनि च न विष्णुर्नापि तच्छक्तिः, किं त्वति-
रिक्ता एव पदार्था इति वाच्यं, तथासति अविष्वात्मकखतन्त्रपदार्थानां सिद्धत्वात्तत्सिद्धेस्तानिष्टत्वाच्च ।
किंच अमूर्तस्याक्षरस्य जीवस्य वधावस्थायामपि मूर्तत्वक्षरत्वे दुर्बले एव । ननु 'द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं
चामूर्तमेव च । क्षराक्षररूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते' इति वचनानामूर्तं क्षरं बद्धजीव, अमूर्तमक्षरं मुक्त-
जीव इति, मैत्रम्—'अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगदिति मूलकुर्यैव व्याख्यातत्वात्क्षराक्षरपदयो ।
नच परं ब्रह्म 'मुक्तजीव एवेति वाच्यं, जीवेश्वरभेदवादिना त्वया तथा वस्तुमशयत्वात् । नच परं-
ब्रह्मशब्दोपि मुक्तपर एवेति वाच्यं, किं लक्षणया परब्रह्मशब्दो मुक्तं बोधयति ? यद्वा अविधया ? आद्ये
सम्भवति मुख्यार्थे कथमिह लाक्षणिकार्थश्रयणं, न द्वितीयं परंब्रह्मशब्दं परं ब्रह्म नाभिधया प्रतिपाद-
यति, किंतु मुक्तजीवमित्यस्य व्याहृतत्वात् । किंच जीवब्रह्मभेदात्कथं बद्धमुक्तौ ब्रह्मणो रूपे भवितु-
मर्हति । नचात्र रूपशब्दशरीरवाचीति वाच्यं, रूपशब्दस्य शरीरवाचित्वाभावात्, चिद्रूपं ब्रह्मेत्यादौ
तथाऽनङ्गीकारात् । अङ्गीकारेपि बद्धमुक्तौ द्वौ जीवावेव न ब्रह्मणश्शरीरे, किंतु नित्योपि शरीरमेव ।
तथा प्रकृतिरपि शरीरमेवेति वृत्त्या कथं द्वे रूपे ब्रह्मण इति निर्देशः कृतो मुनिना । अपिच बद्धस्य
मुक्तस्य चाणोर्जीवस्य कथं सर्वभूतस्थितिरुपपद्यते । उक्तं हि सर्वभूतेषु च स्थिते इति तस्मान्नासौ
श्लोकस्यार्थः । किंतु ब्रह्मणो द्वे रूपे स्थे तत्रैकं मूर्तं क्षरं मायिकं जगत्, अन्यत्वमूर्तमक्षरं तात्त्विकं
चैतन्यमेवेति श्लोकस्यार्थः । परमेव हि ब्रह्म मायया जगद्रूपेण प्रतीयत इति जगदपि परब्रह्मणस्त्वरूप-
मेव, चैत्रन्यं तु परं ब्रह्मणस्त्वरूपमेव चैतन्यस्यैव परब्रह्मत्वात् ।

ननु ब्रह्मणस्वरूपमक्षरं, तर्चाक्षरं ब्रह्मेति वचनमसङ्गतार्थकमिति, मैवम्—ब्रह्मणस्वरूपं ब्रह्मैव न त्वन्यदिति वचनस्य सुसङ्गतार्थकत्वादिति । नच पृथीक्षारस्यद्रव्याभिव्यक्तमेवैहाक्षरमिति वाच्यं, घटस्य स्वरूपं कम्बुग्रीवादिमत्स्वमित्यत्रापि पृथीस्वारस्याद्घटभित्तमेव कम्बुग्रीवादिमत्त्वमिति वक्तव्यत्वापत्तः । नहि स्वरूपं स्वस्मादतिरिच्यते इति । क्षरस्य मूर्तत्वं च नामरूपवैश्वे, तदभावे एवाक्षरस्यामूर्तत्वम्-नामरूपात्मकं हि जगत् जन्मनाशोपेतत्वात्क्षरं, नामरूपपरहितं तु परं ब्रह्म जन्माद्यभावादक्षरं- तथा च क्षरं दृश्यमिदं सर्वमेकः पदार्थः, अक्षरं दृक्तु अन्यं पदार्थ इति द्वावेव पदार्थौ स्थः॥ अतएव द्वै रूपे ब्रह्मणस्तस्यैत्युक्तम् । तत्र दृश्यं ब्रह्मैव मायया दृश्यं भवतीति परमार्थसत्यं दृश्यं ब्रह्मैवेति सिद्धं-मद्वैतम् । नन्वेवं चेत्सर्वभूतेषु च स्थिते इत्यनुपपन्नं- ब्रह्मरूपस्यैव सर्वभूतशब्दाथैत्वादिति, मैवम्—यद्ब्रह्मणस्वभावाविकमक्षरं रूपं चैतन्यं तत्सर्वव्यापित्वात्सर्वभूतेषु स्थितमेव । यत्तु मायिकं क्षरं रूपं तद्व्यक्ताव्यक्तभेदेन द्विविधं, तत्राव्यक्तं व्यक्तेषु सर्वभूतेषु तिष्ठति, अव्यक्तोपादेयत्वाद्येकस्येति । तस्मादक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगदित्युत्तरवाक्यानुरोधात् । 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर' इति श्रुत्यनु-रोधात् । नामरूपात्मकमूर्तिसद्भावासाद्भावाभ्यां च ब्रह्मणः पारमार्थिकं स्वरूपं चैतन्यमेवामूर्तमक्षरं, मायिकं तु मूर्तं क्षरं जगदित्येव श्लोकस्यार्थः । जगच्छब्दश्च कार्यकारणरूपावस्थितप्रकृतिपर इति कृत्वा जगत्कारणमव्यक्तं प्रधानं तत्कार्यं व्यक्तं जगच्चेत्युभयमपि मूर्तं क्षरमेव-। नचाव्यक्तस्य नाशा-भावाच्च क्षरत्वमिति वाच्यं, 'अव्यक्तमक्षरे लीयते' इति श्रुतेः; 'एतदमृतमेतदभय'मिति श्रुतेर्ब्रह्मण एकस्यैवामृतत्वेनाक्षरत्वात् । नच मुक्तजीवोऽक्षर इति वाच्यं, बद्धजीवस्याप्यक्षरत्वात्, ब्रह्मैवाविद्यया बद्धमिव विद्यया मुक्तमिव च भवतीति सिद्धान्तात्—इति ॥

योगस्य सगुणब्रह्मैकविषयत्वेन तत्प्रकरणस्थश्लोकानां न निर्विशेषपरत्वमिति
रामानुजशङ्का- तन्निरासश्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—योगसंसारैकभेषजं, तदवयवधारणा च शुभाश्रये भगवद्रूपे कर्तव्या, ब्रह्मात्मनस्वरूपमशुभाश्रयभूतं, मुक्तात्मनस्वरूपं तु स्वतश्शुद्धिविरहं, योगप्रकरणस्थत्वात्प्रकृतश्लोको न निर्विशेषपर इति, तदयुक्तम्—ज्ञानमेव संसारैकभेषजं- साक्षात्संसारनिवर्तकत्वात् । योगस्तु ज्ञान-द्वारेति न संसारैकभेषजम् । यदि तु साङ्ख्ययोगतोपि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारजननद्वारा संसारैकभेषज-मित्युच्यते, तर्हि योगसंसारैकभेषजमिति वक्तुं कथं शक्यते, किंतु योगसंसारभेषजमित्येव वक्तव्यं-संसारभेषजस्य योगादन्यस्य सांख्यस्य सत्त्वात् । तथा भगवद्रूपं शुभाश्रयमित्यप्युक्तं- भगवद्रूपस्य शुभत्वेन शुभाश्रयत्वाभावात् । नच भगवत्स्वरूपस्य शुभत्वेपि तद्विग्रहस्य शुभाश्रयत्वमिति वाच्यं, अश-रौत्वाद्भगवतः । अन्तर्यामिणश्च सर्वशरीरकत्वेन सर्वमपि जगद्भगवच्छरीरमेवेति कृत्वा अशुभाश्रय-शुभकोदिरपि भगवद्विग्रह एव भवेत् । ननु यद्यपि विराट्पुरुषस्य सर्वमपि जगच्छरीरमेव, तथापि लीलया तस्य केचिच्छुभाश्रया विग्रहा भवन्ति रामकृष्णादयः, तत्र धारणा चेतसः कर्तव्या योगिनैति, मैवम्—आत्मैव ध्येयो न त्वनात्मा-- ईश्वरश्च सर्वस्यामेतीश्वरे चित्तप्रणिधानात्मको योगः कर्तव्यः, ईश्वरविग्रहस्तु त्वदुक्तो नामैव तजो नामनीश्वरविग्रहे चेतःप्रणिधानमयोगत्वात्त्रैव कर्तव्यमिति ।

ननु प्रक्रान्तयोगस्यादावेवात्मनि चेत प्रणिधानस्य दुष्करत्वाद्योगाभ्यासं चिकीर्षुरादौ विश्वरूपे चेत प्रणिधानं कुर्यात्, पश्चाद्ब्राम्हण्यदिरूपे, तदनन्तरं तु भगवत्यान्तनीति, मैत्रम्—आत्मानाल्म-विवेकविधुरस्य मन्दमतेरेवमस्तु योगाभ्यास, यस्तु देहादन्य एवात्मा न तु देह आत्मेति वेति तस्य तु रामकृष्णादयो देहा अनात्मानो नैव ध्येया किं त्वात्मैव ध्येय । अत एव 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रूयते । तदेवात्मध्यानं योग इत्युच्यते- ईश्वरप्रणिधानस्य योगत्वादीश्वरस्य चात्मत्वात् । स एव योगोऽभ्यसनीय इति कृत्वा योगाभ्यासं चिकीर्षुरपि परिशुद्ध-मात्मस्वरूपमेव शान्त शिवमद्वैतं परिचिन्तयेत् । नच दुष्करस्स इति वाच्यं, सुकरत्वात्तस्य चित्तस्य ल्यविक्षेपयोर्निरोधे हि आत्मस्वरूपं स्फुरति । अत एव 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यप्युक्तम् । चित्तवृत्ति-निरोधेश्वरप्रणिधानयोरेकार्थत्वादिति । यथैवमात्मध्यानं दुष्करं स पुनर्ब्रह्माहमभ्युत्थेव चित्तवृत्तिमार्त-येत् 'अहं ब्रह्मास्मीत्युपासी'तेति श्रुते । तदुक्तविग्रहध्यानं तु विग्रहार्चनवदिति मूढविषयमेवेति सन्तुष्टो भव । यदुक्तं ब्रह्मात्मस्वरूपमशुभाश्रयभूतमिति तदसत्—यद्यशुभदेहाश्रयत्वेन ब्रह्मात्मनस्स्वरूपमशुभा-श्रयभूत, तर्हि सर्वव्यापीश्वरस्यापि स्वरूपमशुभदेहाश्रयत्वेनाशुभाश्रयभूतं भवेदेव । यदि तु अशुभदेह-तादात्म्याध्याससत्त्वाद्ब्रह्मात्मनस्स्वरूपं तथाभूतमित्युच्यते, तर्हि यस्य तादात्म्याध्यासोस्ति तस्य भवत्वशुभा-श्रयत्वं आत्मस्वरूपस्य तु तदध्यासाभावात्कथमशुभाश्रयत्वम् । आत्मस्वरूपं तु सत्यं ज्ञानमानन्दमेवेति कथं तस्याशुभाश्रयत्वम् । मुक्तात्मनस्स्वरूपं स्वतश्शुद्धिदिरहमित्यप्युक्तं आत्मस्वरूपं स्वतश्शुद्धमेवा-विकारित्वेन नित्यत्वात् । ब्रह्मस्तु भ्रान्त्या अशुद्धोहमिति प्रत्येति- 'पापोहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भव' इति वचनात् । विद्वान्तु स्वतस्सिद्धशुद्धशुद्धमुक्तपरिपूर्णज्ञानानन्दब्रह्मभिन्नोहमिति प्रत्येतीति कृत्वा विद्वेष एवात्मस्वादात्मा स्वतश्शुद्ध एव । नच उपाधिपरित्यागान्मुक्तात्मा भवति शुद्ध इति वाच्यं, परिपूर्णेन निष्क्रियेण चात्मना नेत प्रागुपाधि कश्चन स्वीकृतो, नेदानीं त्यज्यते च । किंच तव मते मुक्तस्यापि नित्यमुक्तगरुडादिवदस्येवोपाधिरिति कथं उपाधिपरित्याग । नच मलिनोपाधि-परित्यागादात्मा भवति शुद्ध इति वाच्यं, तर्हि परमात्मनस्सर्वदापि मलिनोपाधिसम्बन्धसत्त्वाद्शुद्धत्वमेव भवेत् । परमात्मा हि चिदचिद्विदिष्ट- तस्माच्च एवेत प्राग्ब्रह्मस एवेदानीं मुक्त इति न ब्रह्ममुक्तयो स्वरूपमेव । तच्च स्वरूपमीश्वर एवेति न जीवेश्वरमेव । तस्य चेश्वरस्य ध्यानमिह विहितमिति न प्रकरणविरोध- योगप्रकरणे निर्विशेषस्यैवेश्वरस्य वक्तव्यत्वात् । नच निर्विशेषं ब्रह्मैव न त्वीश्वर इति वाच्यं, ब्रह्मण एवेश्वरत्वादीश्वरस्य स्वरूपं हि ब्रह्म । नच निर्विशेषं ब्रह्म निष्पन्नयोगिध्येयमेव, नतु प्रक्रान्तयोगिध्येयमिति वाच्यं, प्रक्रान्तयोगेनापि निर्विशेषं ब्रह्माहमस्मीति ध्यातुं शक्यत्वात् । यद्वा 'ओमित्यात्मानं युञ्जीते'त्याद्युत्तरीत्या निर्गुणब्रह्माध्यानात्मको योगससुकर एवेति । अत्र परिशुद्धात्म-स्वरूपस्य शुभाश्रयतामर्हता इवतु 'प्रत्यस्तमितभेदं यदि'त्युच्यत इति यत्तदसत् - यथा परिशुद्धमपि परमात्मस्वरूपं स्वस्वकल्याणशुभाश्रयत्वेन शुभाश्रयतथा परिशुद्धमप्यात्मस्वरूपं किमिति शुभाश्रयो न स्यात् नहि कल्याणशुगाना शुभत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यते । नच निर्गुणमेवात्मस्वरूपमिति वाच्यं,

सत्यज्ञानादिगुणसत्त्वादात्मनः । न ह्यात्मनो निर्गुणत्वे ततोप्यान्तरः परमात्मा सगुणो भवेत्, किंच आत्मस्वरूपस्य परिशुद्धत्वं नाम वैशिष्ट्याभाव - विशिष्टं ब्रह्मत्वं - येन यद्विशिष्टं तेन तद्ब्रह्मशुद्धम् । तथासति सदापि चिदचिद्विशिष्टत्वादपरिशुद्ध एव परमात्मा, तस्यैवाशुद्धत्वे कथं तदुपासनया जीवात्मनः परिशुद्धिसंस्थात् । जीवोप्यान्तरेण चिद्वस्तुना बाह्येनाचिद्वस्तुना च विशिष्ट एव । नच जीवान्तर ईश्वर एव नतु चिद्वस्त्विति वाच्यं, ईश्वरस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन चिद्वस्तुत्वात् । अथवा अन्तरेणेश्वरेण विशिष्ट-त्वाज्जीवो शुद्ध इति वक्तव्यम् । ननु विशिष्टत्वमात्रं नाशुद्धत्वं, किंतु अशुद्धविशिष्टत्वमशुद्धत्वं, तथाच ईश्वरस्य परिशुद्धत्वात्तद्विशिष्टो जीवश्शुद्ध एव, अचिद्वैशिष्ट्यं तु न मुक्तजीवस्यारित तस्य देवादिदेह-दियुक्तत्वादिति, मैवम्—संसार्यशुद्धचिदचिद्विशिष्टत्वेनाशुद्धस्येश्वरस्य परिशुद्धत्वाभावात्, मुक्तजीव-स्यापि देहेन्द्रियादिसद्भावेनाचिद्विशिष्टत्वसत्त्वाच्च । एतेन- देवमनुष्यादिदेहभेदाभावो मुक्तात्मन इति प्रत्युक्तं- दिव्यदेहभेदसत्त्वात्- यथा पशुपक्षिमनुष्यादयो बद्धजीवाः परस्परं भिन्नाः तथा मुक्ता अपि शुक्लामदेवादयो वैकुण्ठलोकास्था भिन्ना एवेति । ननु देवमनुष्यादयो देहभेदा एव, नात्मभेदा इति कृत्वा देहेषु परस्परं भिन्नेष्वपि नात्मा मिथत इति प्रत्यस्तमितभेदमित्युच्यते आत्मस्वरूपमिति, मैवम्— आत्माभेदानभ्युपगमात्तव । देहानामात्मभेदकत्वाभावे आत्मभेदकाभावेनात्मभेदसिद्धेश्च । न चात्मानः परस्परं भिन्नास्सुखदुःखादिवैचित्र्योपलम्भादिति वाच्यं, सुखदुःखादिवैचित्र्यस्यान्तक रणास्यसूक्ष्मदेहगतत्वे-नात्मभेदकत्वाभावात् । नचाकारभेद आत्मभेदक इति वाच्यं, ज्ञानैकाकारत्वादात्मनः । अत एव नात्मपरमात्मभेदोपि ।

ननु यथा प्रकाशैकाकारा अपि प्रदीपाः परस्परं भिन्नास्तथा ज्ञानैकाकारा अप्यात्मानः परस्परं भिन्ना इति, मैवम्—वर्त्यादिभेदप्रयुक्त एव प्रदीपभेदो नतु प्रकाशभेदप्रयुक्त इति । नच ज्ञानानि स्वत एव भिन्नानीति वाच्यं, जन्यज्ञानान्येव वृत्तिरक्षणानि भिन्नानि, न त्वजन्यं नित्यं ज्ञानमिति । नच नास्ति नित्यमजन्यं ज्ञानमिति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानस्वरूपस्य नित्यत्वाभ्युपगमाज्जीवस्य धर्मभूतं ज्ञानं नित्यमिति तव मताच्च । नच नित्यमपि ज्ञानं नैकमिति वाच्यं, नित्यस्य ज्ञानस्य भेदत्वायोगेन नानात्वायोगात् । नहि देशत कालतो वस्तुतश्च भिन्नं वस्तु नित्यं भवितुमर्हति- अनन्तस्यैव नित्य-त्वात्, त्रिविधपरिच्छेदरहितस्यैवानन्तत्वाच्च; तस्मान्निर्भेदमेव ज्ञानं तदेवामेति सिद्धमद्वैतम् । ननु ज्ञानमपि ज्ञेयाज्जडाद्विज्ञमेवेति कृत्वा कथं तस्य वस्त्वपरिच्छेद इति, मैवम्—मरीचिकोदकेन भूमेः पकिलत्वमिदं, ज्ञेयेन ज्ञानस्य नास्ति परिच्छिन्नत्वमिति । नच ज्ञेयं सत्यमेवेति वाच्यं, 'ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य'दिति विष्णुपुराणवचनादेव ज्ञेयस्यासत्यत्वावगमात् । नच सतो ज्ञेयस्य कथमसत्यत्वमिति वाच्यं, असत्त्वादेव ज्ञेयस्य । सत्त्वं तु आनितप्रयुक्तमेव । तत्र च विष्णुपुराणवचनमेव मानम् - 'तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किंचित्कचिस्कदाचिद्विद्वज वस्तुजात'मिति अस्य चान्यार्थवचनमप्रामाणिकमेव । तस्मात्- यथात्मा ज्ञानाकारः यदि च नित्योऽनन्त तर्हि निर्दिशेषमेवात्मस्वरूपम्- तदेव प्रत्यस्तमि- भेदं यदित्युच्यत इति—स्थितम् ॥

‘ज्ञानस्वरूपमखिलम्’ इत्यादिश्लोकस्यापि प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वप्रतिपादनम् ।

अथ ‘ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेकत्वबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते, मोहसम्प्लवे’ इति श्लोकस्य ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थोकारेणावभासो भ्रान्तिरित्येतावन्मात्रमर्थ इति सूक्तदसत्— ज्ञानस्वरूपमालानमिति श्लोके अनुक्तत्वात् । नच जगच्छब्दस्य आत्मेत्यर्थ इति वाच्यं, जगतो नामत्वात् । नच चिदचिदात्मकं जगत्तत्र चिज्जगदात्मैवेति वाच्यं, अखिलं जगदित्यनेन चिद्विदुभयात्मकस्यैव जगत् उक्तत्वात्, जगतश्चिदस्थयस्तत्वेनैव चिदात्मकत्वं, स्वस्तु अचिद्रूपत्वमेवेति सिद्धा-
न्नाच्च । नच चेतनाचेतनात्मकं जगत्, तत्र चेतन आत्मेति वाच्यं, जगदन्तर्गतचेतनपदस्य प्राप्यर्थकत्वेन आत्मार्थकत्वाभावात् । नच प्राप्येवात्मेति वाच्यं, ‘अमाणो ह्यमनाश्शुभ्र’ इति श्रुते । तस्मादिहाखिलं जगदात्मनिर्भवं सर्वमनात्मवस्त्वेवेति नास्य श्लोकस्य त्वदुक्तार्थपरत्वं सभावयितुं शक्यम् ।

ननु ज्ञानस्वरूपे परब्रह्मणि जगदध्वस्तमविधयेत्यतो मिथ्येति यदुच्यते त्वया तदयुक्तम्— निर्दोषे ब्रह्मण्यविद्याख्यदोषायोगात् विहितस्य च जगतो परमार्थत्वायोगादिति, मेरुम्—कौशिकेनातुषे तस्य इव ब्रह्मण्यज्ञेनाविद्यास्तीति कल्पितमिति कृत्वा वस्तुतो ब्रह्मण्यविद्याऽभावात् कर्षदनुपपत्तिः । एव ब्रह्मणोऽविद्याभावादेव ब्रह्म भ्रान्तमिति नोक्तं, किंतु भ्राम्यन्ते जन्तव इत्युक्तम् । नच ब्रह्मैव जीव इति कृत्वा जन्तवो भ्रान्ता इत्युक्तेऽपि ब्रह्मैव भ्रान्तमिति सिद्धमिति वाच्यं, अभ्रान्तस्य ब्रह्मविद एव जीवस्य ब्रह्मत्वमुच्यते ‘ब्रह्मविद्व्रह्मैव भवतीति ननु भ्रान्तजीवस्येति । नच भ्रान्तोऽपि जीवो वस्तुतो ब्रह्मैवेति वाच्यं, तथासति भ्रान्तस्यापि जीवस्य वस्तुतो भ्रान्तिरेव नास्तीति तस्माद्ब्रह्मविद एवाविद्यायोगो ननु ब्रह्मविदो, नापि ब्रह्मण इति निर्दोषमेव ब्रह्म । यदुक्तं विहितत्वात्परमार्थभूतमेव जगदिति तदयुक्तम्— प्रत्यक्षस्य जगतो विध्ययोगात् । नच जगतं प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य भगवद्विभूतित्वं प्रत्यक्षं नेति कृत्वा जगतो भगवद्विभूतित्वस्य विहितत्वात्परमार्थतेति वाच्यं, जगदपरमार्थं इत्यस्माभिरुच्यते, ननु जगतो भगवद्विभूतित्वमपरमार्थं इति भगवांह मायया जगद्रूपेण विप्रिधो भवतीत्यस्माभिरुच्यते । अयं चार्थो वक्तव्य एव शास्त्रेण गुरुणा वा स्वतो ज्ञातुमशक्यत्वादतोभ्य कथनमावश्यकमेव नैव कथनमात्रा-
ज्जगतं पारमार्थ्यसिद्धिः, किंतु मिथ्यात्वसिद्धिरेव कथं पुनर्मिथ्यात्वं जगतं प्रत्यक्षस्येत्यत उक्तं श्रुत्या यतो वैत्यादिना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं, लोके कारणं सत्यं कार्यं हि मिथ्येति स्थितम् मृतसत्या घटो मिथ्येति दर्शनात् ।

एवं विष्णुपुराणेऽपि जगद्ब्रह्मणो विभूतिरिति वर्णनेन जगन्मिथ्यात्वमेव प्रतिपादितम् । अत एव यन्मयं जगदिति प्रश्नस्य जगच्च स इत्युत्तरं दत्तमित्युक्तं मायया ब्रह्मैव जगद्रूपेण भातीति कृत्वा घटुनो जगद्ब्रह्मैवेति प्रतिषेधनार्थं यथा रजसं शुक्तिरेवेति ।

‘सोह मित्यदिविष्णुपुराणवचनानां जगन्मिथ्यात्वपरत्वोपपत्तिः ।

ननु जगद्ब्रह्मणोऽस्मानाधिकरण्येनैक्यमतिपादनं बाधासहमविरुद्धं च, तथाहि ‘सोहमिच्छामि धर्मज्ञं श्रोतुं त्वतो यथा जगत् । वभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥ यन्मयं च जगद्ब्रह्मन् यतश्चत-

धराचरम् । लीनमासीद्यथा यत्र लयमेव्यति यत्र चे'त्यादिना, अत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विमूर्तिभेदप्रकार-
 तद्वाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्ठा - ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु यतश्चैतधराचरमिति निमित्तोपादानयो
 पृष्ठत्वाद्यन्मयमित्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति पृष्ठं, तस्य चोत्तरं जगच्च स इति ।
 इदं च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्याप्तिरूतं, ननु व्याप्यव्यापकयोर्वस्वैव्यकृतम् यन्मयमिति प्रश्न-
 स्थोत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य । यन्मयमिति मयडव न विकारार्थ - पृथक्पक्षवैयर्थ्यात्,
 नापि प्राणमयादिवत्स्वार्थिक - जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्ते तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत्, अत
 माचुर्यार्थ एव- तत्प्रकृतवचने मयडिति मयट् कृत्स्न च तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव तस्माद्यन्मयमित्यस्य
 प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोऽशरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयत इति,
 मैवम्—यन्मयमिति स्वार्थिक एव मयट्; यद्वरूपमित्यर्थ । अतएव जगच्च स इत्युत्तरं, स एव जग
 दित्यर्थ । चकार एवार्थिक - विष्णुस्वरूपं जगदिति फलितार्थं । तथा च विष्णुरेवेत्युत्तरस्योक्तत्वा-
 द्यन्मयमित्यत्र स्वार्थिक एव मयट् । यद्वा यन्मयमिति विकारार्थं मयट् यद्विकारभूतं जगदित्यर्थ ।
 अतएव जगच्च स इत्युत्तरं विष्णुमयमेव जगदिति तदर्थं - यथा घटो मृदेवेत्युक्ते मृण्मयो घट इति
 सिद्धव्यर्थस्तद्वत् । अतएव 'सर्वं विष्णुमयं जग'दिति स्मृत्यन्तरसंवाद । अत्रापि पक्षे विष्णुविका-
 रत्वादिदं जगद्विष्णुरूपमेव यथा मृद्विकारत्वाद्घटो मृदूरूप एव तद्वदिति पूर्वोक्त एव भावस्सिद्धयति ।
 नच निमित्तोपादानयो पृष्ठत्वात्पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यमिति वाच्यं, यतो बभूव भविष्यतीत्यनेन पृष्ठस्वैवार्थस्य
 यतो लीनमासीद्यमेव्यति चेति पुन पृष्ठत्वात्- यद्यस्माज्जायते तत्तस्मिन्नेव हि लीयते, यथा मृदो
 जातो घटो मृदि लीनस्तद्वदिति । नच यदेव यस्य जन्मकारणं तदेव तस्य लयकारणमिति व्याप्तिमवि
 दुषोय प्रश्नो न व्यर्थ इति वाच्यं, तथासति यस्य यदुपादानं तस्य तदेव स्वरूपमिति व्याप्तिविदुषोयं
 प्रश्न इति तुल्यत्वात्समाधानस्य । किंच जगतो विष्णुरुपादानमेव घटस्य मृदिव ननु कुलालवन्निमित्त-
 मिति यद्युच्यते, तर्हि विष्णुस्वरूपं जगदिति सुज्ञेयमेव, ननु तथोच्यते- किंतु जगतो विष्णुरभिन्ननिमि-
 त्तोपादानमिति युच्यते अतोयं प्रश्नस्वार्थिक एव कार्यं निमित्तभिन्नोपादानस्वरूपमित्यस्यार्थस्याविदितत्वा-
 दिति । सर्वदापि जगज्जन्मस्थितिलयकारणं किमित्येकं प्रश्नं, जगतस्वरूपं किमित्यन्यं प्रश्नं, अतएव
 प्रश्नानुरूपमुत्तरं जगच्च स इति । जगत स्वरूपं विष्णुरेवेत्युत्तरार्थं । इदं चोत्तरं जगन्निर्मयात्वे पर्यव-
 सित कार्यस्य कारणमेव स्वरूपं, घटस्य मृदिवेति कृत्वा कारणान्तिरिक्तकार्याभावात् । अतएव 'वाचा-
 र्गणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति कार्यमित्यात्वं कारणसत्यत्वं च श्रुतमिति । अधरा
 बभूव भविष्यति लीनमासीद्यमेव्यतीति च प्रश्नवशादिदं जगसृष्टे प्राक्किं रूपं, लयात्पश्चाच्च किं रूप-
 मिति सिद्धम् । स्थितिकालेपि तस्य स्वरूपं ज्ञातुं पृष्ठं यन्मयं जगदिति । अत एव प्रश्नानुरूपमुत्तरं
 जगच्च स इति स्थितिकाले हि जगद्भवति - यथा घटस्वकालेपि मृदूरूप एव जगदपि स्वकालेपि
 विष्णुरूप एव तथा च जगत कालत्रयेपि विष्णुस्वरूपवान्निर्मयास्वमेवेति सिद्धम् ।

यदुक्तं यन्मयमिति प्राचुर्यार्थं मयडिति तदसत्—यज्ञे अन्नस्य प्राचुर्येण सत्त्वाद्यन्नमयो यज

इति प्राचुर्यार्थं मयद्भवति- जगति विष्णुस्तु न प्राचुर्येणास्तीति कथमव प्राचुर्यार्थं मयद्भवेत् । नच जगति विष्णुरपि प्राचुर्येणास्तीति वाच्यं, तर्हि जगति किं पुनरप्राचुर्येणास्ति- न ह्यन्यस्याप्राचुर्येण सत्त्वं विना एकस्य प्राचुर्येण सत्त्वं सम्भवति । यज्ञेपि अन्नमिन्नवस्तुनामप्राचुर्येण सत्त्वादेवात्रस्य प्राचुर्येण सत्त्वमभिप्रेत्य अन्नमयो यज्ञ इत्युच्यते । नच जगति विष्णोरन्यश्चेतनो जीवोस्तीति वाच्यं, तस्यापि जगदन्तः पातित्वात्- चेतनाचेतनात्मकं हि जगत् । नच प्रकृतिरस्तीति वाच्यं, तस्या अप्यचेतनत्वेन जगत्त्वात् । नच कालोस्तीति वाच्यं, तस्यापि जगत्त्वात्- चिदचिदीधरः स्वयो हि त्रीणि सत्त्वानि, तत्र चिदचित्त्वद्वयं जगदित्युच्यते, ईधरस्तु सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठत्येवेति न जगतीश्वरादन्यस्य कस्यचिदप्राचुर्येण सत्त्वमिति कथमीदृशो जगति प्राचुर्येणास्तीति वक्तुं शक्यते । किंच यदीदृशो जगति प्राचुर्येण स्यात्तर्हि क्वचिद्व्यापि स्यादेवेति भवेदीश्वरस्य सर्वव्यापकत्वाभाव- तद्यानिष्टम्- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुते । यद्येवं प्राचुर्ये मयद् प्रदने स्यात्, तर्हि उत्तरमपि जगत्तत्प्रचुरमिति तन्मयमिति वा अभविष्यत् नतु स इति- नहि तत्प्रचुरं वस्तु तदेव भवति- नहि अन्नप्रचुरो यज्ञो अन्नमेव भवति- तद्रूपं तद्विषयभूतं वा वस्तु पुनस्तदेव भवति । नच अन्तर्यामिणा विष्णुना व्याप्तं जगद्विष्णुरेवेत्युच्यते इति वाच्यं, तर्हि जीवेन व्याप्तं शरीरमपि जीव एवेत्युच्यते । नयेष्टापि- बौद्ध एव भवान्भवेत् । तथा शरीरशरीरिणोर्जगद्विष्णोरैक्योपदेशोपि भ्रमगूल एव भवेत्- अहं मनुष्य इतिवन्- किंच यद्यस्य शरीरं तत्तत्प्रचुरमिति व्याप्तिरपि लोके नास्ति, किंतु स्वरपोलकल्पितैवेत्यप्रामाणियेव । अपि च कार्यकारणभावनियन्धनं सामानाधिकरण्यं लोके दृश्यते, नतु शरीरात्मभावनियन्धनमिति कथमप्रसिद्धस्याभ्युपगमः । नचाहं मनुष्य इति तदपि दृश्यते इति वाच्यं, तस्य भ्रान्तिभूतत्वात्, आत्मानात्मनादात्म्याध्यासप्रयुक्तो हि स, शरीरात्मभावेऽभिप्रेते तु मम शरीरमित्येव प्रत्येति लोक, शरीरे हि- शरीरिणोऽहं नाममते भवत । तत्रातिमूढस्याहन्ता, किंचिन्मूढस्य तु ममतेति विवेकः । यद्येवं देहदेहिनोऽशरीरात्मभावनियन्धनं सामानाधिकरण्यं प्रामाण्यं सम्भवेत्तर्हि गेहगेहिनोरपि स्वस्वमिभाषादिनियन्धनं सामानाधिकरण्यमपि सम्भवेदेव- गेहमयो गेहीति गेहमित्येव गेहमिति वा । अदिच यद्येवं शरीरात्मभावनियन्धनं सामानाधिकरण्यमप्रमभूतं सम्भवेत्तर्हि जगतो विष्णुभेद इव विष्णोर्जगदभेदश्च भवेत्, तद्यानिष्टं विष्णोर्जटुत्वं रास्यरूपत्वसङ्गात् । किंच कार्यकारणयोरेभेदात्कार्यशरणाभावनियन्धनं सामानाधिकरण्यं षटो मूर्च्छित्वेव जगच्च स इत्यत्रापि भविष्यतीति- शरीरशरीरिणोस्तु भेदात्कथं शरीरशरीरिभावनियन्धनं सामानाधिकरण्यं भवेत् । प्रत्युत वैयधिकरण्यमेव भवेत् । शरीरशरीरिणोरभेदमतीतिस्तु भ्रान्तिरिति सङ्गतिक्कननममता । तज्ज्ञानि- प्रयुक्त एवायं संसार इति श्रुतुञ्जा शरीरविच्छेदं शरीरस्वरूपमेव ज्ञानस्य, तज्ज्ञान्युपगमायेति हृत्वा अन्तर्कर एव भवेदर्थं शरीरशरीरिणोरभेदोपदेशः । नच जीवदेहयोरभेदोपदेशोऽन्यथोक्तो व्यर्थो भवतु नाम, जगदीश्वरयोरभेदोपदेशो न तथेति वाच्यं, शरीरशरीरिणोरभेदोपदेशोऽपि जगद्विष्णोरभेदोपदेशोऽपि परमदमपन्नमिति । नच जगद्विष्णोरशरीरमित्युक्तं जगद्विष्णुश्च एव विष्णुरिति सिद्धमतीति वच्यं,

तर्हि वैलक्षण्यार्थं जगच्च स इति सामानाधिकरण्य मैवोपदिश्यता, विष्णुशरीरत्वाज्जगद्विष्णुरिति सामानाधिकरण्योपदेशस्य निष्फलत्वात्, भ्रान्तिप्रयुक्तत्वाच्चेति । नच जगद्विष्णुरिति ज्ञानादसदृदावर्तितान्मुक्तिर्भवेदिति वाच्यं, विष्णुशरीरे अनात्मनि विष्णुरात्मेति बुद्धेरप्रमात्वेन मुक्त्यप्रयोजकत्वात्, नखतत्त्वज्ञानान्मुक्तिर्भवेत् । यद्यपि सर्वं जगद्विष्णोश्शरीरमिति ज्ञान प्रमा, तथापि सर्वं जगद्विष्णुरिति ज्ञानं तु भ्रम एव अतीर्णमस्तद्वुद्धित्वात् । नच अत्र ब्रह्मेत्युपासनादन्नप्राप्तिरिव, जगद्विष्णुरित्युपासनाद्विष्णुप्राप्तिर्भवतीति सफल एवायमुपदेश इति वाच्यं, तत्त्वज्ञानप्रकरणत्वादस्य- तत्त्वं ज्ञातुं हि पप्रच्छार्थं 'यन्मयं जग'दिति, तदेव तत्त्वं बोधयितुं प्रत्युवाच 'जगच्च स' इति, नखेतदुपासनाप्रकर्षणं- तत्त्वं च जगनो विष्णुशरीरत्वमेव, नतु विष्णुत्वमिति कृत्वा कथमुक्तं जगच्च स इति । नच जगच्च स इत्यस्य जगत्तस्य शरीरमित्यर्थ इति वाच्य, बालानामपि परिहासपात्रत्वाच्च चनस्य । तस्मात्- जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावप्रयुक्तं, व्याप्यव्यापकयोर्वैलक्षण्यकृतमेव, नतु शरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते ।

अथ यदुक्तं निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न सङ्गच्छन्ते- तद्विवरणरूपं कृतनं च शास्त्रं न सङ्गच्छते तथाहि- सति प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवं- रूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात् जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वपरे च सामानाधिकरण्ये सत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणैकतानता निखिलहेयप्रत्यनीकता च बाध्येत- सर्वाशुभास्पदं च श्रम भवेदिति, तदप्ययुक्तम्—'अध्यारोपायवादाभ्या निष्पद्यं प्रपंचयत' इति न्यायान्निर्विशेषवस्तु- प्रतिपादनपरमपि शास्त्रं तावत्तद्विशेषवस्तुप्रतिपादकमेव भवति- प्रपञ्चभ्रममात्रमिदं जगदिति ज्ञानाभावात्प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमिति प्रश्नस्यानुदय यथाप्रश्नुत्तरस्य वक्तव्यत्वानैकमेवोत्तर- जगतो ब्रह्म विचर्तोपादानमिति 'वदतामस्माकं मते न जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वप्रसङ्ग, किंतु जगतो ब्रह्म परिणान्युपादान- मिति 'वदतो भवतो मत एव जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वप्रसङ्ग इति त्वद्दर्शितदोषास्त्वामेव बाधन्ते- यथा स्वकरगतदण्ड स्वनेतम् । प्रपञ्चितश्चायमर्थः प्रागेवेतीहोपरम्यते । तस्मात्कनकं कटकमनुयात्मानेव हरिरखिलजगदात्मना परिणत इति स्वपूर्ववादस्य जगद्ब्रह्मणोर्नैकद्रव्यत्वमित्याधुनिकवादस्य च व्याघाता- द्दुष्टं रामानुजश्रीभाष्यम् ।

पञ्चमः-तदुष्टत्वादेवास्य श्रीभाष्यमिति व्यवहार - श्रीर्हि विषं, श्रीकण्ठ इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । विषस्य दुष्टत्वं मोहतापमरणादिप्रदत्वेन प्रसिद्धमेव । प्रपञ्चभ्रमस्य च तथैव मोहतापादिप्रदत्वेन दुष्टत्व- मिति कृत्वा श्रीरिव भाष्य श्रीभाष्यमिति समास । यद्वा श्रीपद विषप्रदं भाष्यं श्रीभाष्यं- नेदममृत- प्रदं, भिन्नात्मज्ञानस्यामृताप्रदत्वात्किं तु निपप्रदमेव ससारहेतुत्वात्ससारस्य च तापत्रयहेतुत्वेन विषत्वा- दिति । तस्मात्प्रकृतप्रश्नप्रतिवचनवशादेव निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । कथम् ? उच्यते—इदं जगद्विष्णो- रूपादानान्निमित्ताच्च जगत् विष्णावेव हीन स्वयं च विष्णुरेवेति हि सिद्धं प्रश्नप्रतिवचनार्थं । यदि विष्णुर्ज्ञानानन्दादिभिः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टरतर्हि जगद्व्यादितद्विपरीतविशेषविशिष्ट- गत्सामानाधिकरण्ये

तस्य न स्यादिति निर्विशेषब्रह्मैव दिष्णु । मायया तु तस्य सविशेषजगद्रूपत्वमिति तदाराय । नच दिष्णुरेव जगदिति नोक्तं, किंतु दिष्णुप्रचुरं जगदित्युक्तमिति वाच्यं, जगच्च स इत्युक्तत्वात् । नच दग्धमिति प्रश्नानुरोधोदुत्तरस्य तस्य मटुक्तार्थ इति वाच्यं, प्रश्नस्याप्यर्थकत्वात् । कोसावन्यार्थः । उक्त एव यद्रूपमित्यर्थ इति- स्वार्थिको हि मयट् । नच तर्हि मयटो वैयर्थ्यमिति वाच्यं, वायसराक्षसादिव्यर्थस्याप्यत्यन्तस्वार्थिकस्य प्रत्ययस्याभ्युपगमात् । एव यन्मयमित्यस्य य एवेत्यर्थस्याभ्युपगमे सति 'यस्मिन्निद यत्तश्चेद येनेदं य इदं स्वयमिति भागवतमप्यनुवृत्तं भवति । नच जगद्रूपस्य ज्ञातत्वाद्यद्रूपं जगदिति प्रश्नो व्यर्थ इति वाच्यं, नामरूपयोरेव जगच्छब्दार्थत्वात्तयोश्च ब्रह्मणि कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाज्जगदधिष्ठानब्रह्मस्वरूपस्याज्ञातत्वाज्जगन्स्वरूपमज्ञातमेवेति न प्रश्नस्य वैयर्थ्यम् - नहि नीलपीतादिकं जगतस्वरूप, येन ज्ञातत्वात्तस्य प्रश्नो व्यर्थस्यादिति । किंतु नीलपीतादिरूपादन्यदेव जगतस्वरूपम् । नात्र रूपशब्दो नीलपीतादिरूपवाची, किंतु स्वरूपवाची । अतएव स्वार्थिकमयिट्प्रयोगः । स्वमेव हि स्वरूपं नीलपीतादिरूपं तु न स्वं, किंतु स्वकीयम् । जगत कार्यत्वेन तत्स्वरूपं तु कारणमेव - यथा घटस्य मृत्तिका- तस्मादज्ञातजगत्स्वरूपज्ञानार्थं यन्मयमिति प्रश्नस्तफल एव- यत्स्वरूपमिति तदर्थत्वं । अतएव तदनुरूपमुत्तरं जगच्च स इति । दिष्णुस्वरूपमेव जगदिति तदर्थः । यदि मयटोऽर्थवत्त्वसम्पादनाय प्राचुर्ये मयडाश्रीयते, तर्हि प्राचुर्यस्येहासङ्गतत्वान्मूलस्यैवाप्रामाण्यं भवेत् । तस्मात् यन्मयमिति स्वार्थिक एव मयट् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—शुक्लगुणस्याश्रय क इति प्रश्नस्य शुक्ल पट इत्युत्तरवधन्मयमिति प्रश्नस्य जगच्च स इत्युत्तरमिति, तदसत्—गुणगुणिनोरिव शरीरशरीरिणोर्जगद्ब्रह्मणोस्तादात्म्यायोगात् । अन्यथा यदि शरीरशरीरिणोस्तादात्म्यं, तर्हि गुणगुणिनोरिव शरीरशरीरिणोर्वियोग एव मामूत् । नहि गुणवद्द्रव्यं विहायान्यत्र गुणो वर्तते शरीरिणं विहाय तु शरीरं वर्तत एव- निर्जीवशरीरोपलम्भात् । एवं शरीरशरीरिणोस्तादात्म्यायोगादेवाहंमनुष्य इति तादात्म्यमध्यास इत्युच्यते । तस्माज्जगच्च स इत्यस्य जगदन्तर्यामी स इत्सर्ववर्णनमयुक्तमेव- नहि जगदन्तर्यामी जगदभिलो भवितुमर्हति, येन जगच्च स इत्युच्येत- नहि सम्भ्रमति समानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यश्रयणं न्यग्रश्म् । नच जगद्ब्रह्मणोस्तादात्म्यानाधिकरण्यं दुर्लभमिति वाच्यं, यद्वज्रत सा शुक्तिरिति रजतशुक्तिक्षोरिव यज्जगत्द्रव्येति जगद्ब्रह्मणोस्तामानाधिकरण्यसम्भवात् । नचैवमपि जगदधिष्ठानमेव ब्रह्म नतु जगद्ब्रह्म यथा रजनाधिष्ठानमेव ब्रह्म, नतु रजतं तद्वत्, तथाच न जगद्ब्रह्मणोस्तामानाधिकरण्यमिति वाच्यं, कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकित्वेन जगदो ब्रह्मानतिरिक्तत्वादिति । नचैवं ब्रह्माभिन्न जगत्कथं मिथ्येति वाच्यं, जगज्जगत्त्वेन मिथ्या ब्रह्मणेन तु सत्यमेवेति । शुक्तिकाया प्रतीतं रजतमपि रजतत्वेनैव मिथ्या, शुक्तित्वेन तु सत्यमेवेति । नच सर्पस्य कर्मोपरमस्य सर्पत्वेनैव जगतो जगत्त्वेन सत्यत्वमेव नतु मिथ्यात्वमिति वाच्यं, तस्यापि सर्पस्य ब्रह्मत्वेनैव सत्यत्वमस्मदिति मिति । नच वल्मीकसर्पस्य सर्पत्वेनैव विशेष इति वाच्यं, व्यवहारार्थं कल्पितविशेषस्य सत्त्वादिति । नच यदि जगज्जगत्त्वेन मिथ्या तर्हि ब्रह्मापि ब्रह्मत्वेन मिथ्येवेति वाच्यं,

ब्रह्मण कुत्रचिदकल्पितत्वेन सत्यत्वादिति । नच तदपि कल्पितमेवेति वाच्यं, अनवस्थ दोषात् । निरधिष्ठानविभ्रान्त्ययोगेन कस्यचित्सत्यस्याधिष्ठानस्य वक्तव्यत्वाच्च । नचैव सत्यासत्ययोर्ब्रह्मज्ञगतोस्सामानाधिकरूप्यमयुक्तमिति वाच्यं, मृदूधट इति दर्शनात् । नच घटोपि सत्य एवेति वाच्यं, श्रुत्यैव तदसत्यत्वस्योक्तत्वात् । सर्वत्रापि सत्यासत्ययोरेव सामानाधिकरूप्यं, नतु सत्ययोरिति नहि मृत्तन्तुकनकादीनां सत्यानां सामानाधिकरूप्यमस्ति मृत्तन्तुर्मुत्कनकं तन्तु कनकमिति । तस्माज्जागच्च स इति सामानाधिकरूप्यं मुख्यमेव, नतु शरीरशरीरिभावनिवन्धनं गौणमप्रामाणिक वैधिकरूपपर्यन्तसायीति— संक्षेपः ।

स्वेनैव रूपेणावस्थितं नतु प्रकृत्यादिविशिष्टमित्यर्थ इति यत्तदसत्—तव मते प्रकृत्याद्यविशिष्ट-स्वैवाभावात् । प्रपञ्चदशाया प्रत्यदशाया मुक्तिदशाया च चिदचिदीधरत्रयस्य सत्त्वात्तदापीध्वरश्चिदचिद्विशिष्ट एवेति । अत एव हि विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतं, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य चेश्वरस्यैक्यमिति तदर्थः । यद्वा शरीरशरीरिभावविशिष्टमद्वैतं विशिष्टाद्वैतमिति । तथा च शरीरिण ईश्वरस्य सर्वदापि शरीरवैशिष्ट्यमस्यैवेति कथमविशिष्टेश्वरसिद्धिस्तव मते ? यदि तु प्रकृत्याद्यविशिष्ट परिशुद्ध ईश्वरोऽस्ति, तर्हि सोऽद्वैत एव । किञ्च किमेक एवेश्वर प्रकृत्याद्यविशिष्टस्तद्विशिष्टश्च भवति ? यद्वा द्वावीश्वरौ ? आद्ये किं कालभेदादुत युगपत् ? न द्वितीय व्याघातात् । नाद्य - अस्मिन् काले ईश्वर प्रकृत्यादिविशिष्ट, पुनरस्मिन् काले नेति वक्तुं तवाशक्यत्वात् । यदि त्वविद्यादशाया विशिष्ट विद्यादशाया पुनरविशिष्ट इत्युच्यते, तर्ह्यस्मन्मतप्रवेशस्ते स्वमतप्रच्युतिश्च । न द्वावीधराविति विकल्पस्समीचीन ईश्वरत्वस्यानेकनिष्ठत्वायोगात्, अनेकेश्वरसत्त्वे सृष्ट्यादिनियमायोगाच्च । एक एवेश्वरो नारायण इति तवाप्यभ्युपगमाच्च । तस्माद्यदि प्रकृत्याद्यविशिष्ट स्वरूपेण स्थित ईश्वरस्तर्हि सिद्धमेवाद्वैत-वैशिष्ट्यस्य मिथ्यात्वादिति । ननु प्रकृत्यादयस्सर्वदापि सन्त्येवेति नाद्वैतसिद्धिः, किंतु सद्भिरपि प्रकृत्यादिमिरीश्वर कदाचिदविशिष्टसन् स्वरूपेण स्थितो भवतीति, मैत्रम्—यदीश्वर कदाचित्स्वरूपेण स्थित, कदाचित्पुन पररूपेण स्थितस्तर्हि विकार्यैव भवेत् विकारिणश्चानित्यत्वं प्रसिद्धम् । नित्यस्त्वीश्वर । किञ्च रज्जोस्सर्परूपेण स्थितेर्भ्रान्तिमूलत्वाद्भ्रस्तुन पररूपेण स्थितिर्मिथ्यैव । तथाच ईश्वरस्य पररूपेण स्थितिर्मिथ्यैवेति सर्वदापि स्वरूपेणैव स्थित ईश्वर । त्वेश्वरस्य स्वरूपं प्रकृत्याद्यविशिष्टमिति त्वयैवोक्तमिति कथं विशिष्टेश्वरस्य सत्यस्य सिद्धिः । अपि च 'असद्गो नहि सज्यत' इति श्रुते कथमसद्गस्यैश्वर्यं प्रकृत्यादिवैशिष्ट्य सम्भवेत्, कथं वा ईश्वरविपुक्तानां प्रकृत्यादीनां सिद्धिः, ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणभूता हि प्रकृतिपुरुषकालादयः । यदीश्वर प्रकृत्याद्यविशिष्टस्तर्हि प्रकृत्यादय ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषण नैव भवेयुः । तस्माद्याहतमेवेदं परस्य वचनमिति ॥

'अविकाराय शुद्धाय' इत्यादिश्लोकस्यापि निर्विशेषप्रज्ञपरत्वोपपत्तिः ।

अथ 'अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विग्रावे सर्वजिग्रावे' इति श्लोकस्यार्थो विचार्यते— तथाहि स्वयं कस्य चित्कार्यं न भवतीत्यविकार इति यत्तदसत्—स्वयं

कस्यचित्कारणमपि न भवत्येव परमात्मेति कथं कार्यमेव न भवतीत्युच्यते- 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति हि श्रुतम् । नच यतो वेति श्रुतेर्जगत्तस्य कार्यमेवेति वाच्यं, किमव्यक्तं जगत्परमात्मनः कार्यमित्युच्यते ? यद्वा व्यक्तम् ? नाद्य तस्याकार्यत्वाद् व्यक्तं प्रधानप्रकृत्यादिपदवाच्यं ह्यर्जं 'मूल प्रवृत्तिरविकृति'रिति वचनात् । न द्वितीय व्यक्तस्य महद्वहङ्कारादिलक्षणस्याव्यक्तकार्यत्वेन परमात्मा-कार्यत्वात् । त्वयाप्युक्तमविकारायेति कार्यकारणरूपोभयावस्थाचिद्व्यावृत्तिरिति । नच न विद्यते विकार कार्ययस्य सोऽविकार इति बहुव्रीहिसमासस्याप्याश्रयणात्परमात्मा कस्यचित्कारणमपि न भवतीत्युच्यत इति वाच्यं, यद्येवं परमात्मा कस्यचित्कारणं च न भवति, अत एव कार्यकारणोभयावस्था-चिद्व्यावृत्तं च भवति, तर्हि 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति वाक्यव्याख्यानसमये त्वयैव एकमेवेत्यविकृतनामरूपं कारणावस्थ ब्रह्मोच्यत इति पूर्वमुक्तं कथम् ? कथं वा रामानुजेनापि सच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं चेत्युक्तम् ? तथा बहुस्यामिति सङ्ग्रह्य परमात्मैव जगदभूदिति कृत्वा कार्यावस्थमपि ब्रह्मैवेति कथं प्रागुक्तं त्वयैव ? नच चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव कार्यकारणोभयावस्थं, नतु शुद्धं ब्रह्मेति वाच्यं, तव मते शुद्धब्रह्मण एवाभावात्प्रकृतिपुरषाभ्या नित्याभ्या नित्यं हि ब्रह्म सदापि विशिष्टमेवेति । नच नित्येनापि नित्यं कदाचिद्विशिष्टं भवेदिति वाच्यं, सर्पन्यापि नित्येश्वरस्य कदाचित्केनचिद्विशिष्टाभावावस्थ दुर्बलत्वात् । नच सर्वव्यापि नित्यगगनस्य घटेनेव नेऽरस्य प्रकृत्यादिवैशिष्ट्यमिति वाच्यं, तर्हि गगनवदीश्वरोपि सर्वदापि प्रकृत्याद्यविशिष्ट एव भवेत् नहि गगनं कदाचिदघटेन विशिष्टं कदाचित्पुनरविशिष्टं भवति- यदि गगनवदीश्वरसर्वदा सर्वेणाविशिष्ट इत्यभ्युपैपि, तदा तव कथं विशिष्टाद्वैतसिद्धिरिति । यतो वेति श्रुतिस्तु मायया ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमित्येवंपरा । अविकारायेति पदं तु ब्रह्मणस्सर्वविधविकारविरुत्त्वप्रतिपादनपरं, नतु ज्ञातृत्वादिकविषयविकारसद्भावप्रतिपादनपरं- तथा सकोचने मानाभावादिति । तथा शुद्धायेति बद्धव्यावृत्तिरित्यप्यसत्—बद्धस्यापि शुद्धत्वात्- नहि संसारदशायामशुद्धो जीवो मुक्तिदशया शुद्धो भवति, तथासति विकारित्वापे - 'अविकारयोयमुच्यते' इति हि गीतं भगवता । नचैवं बद्धस्यापि शुद्धत्वे कथं संसारित्वमिति वाच्यं, शुद्धेप्यात्मनि संसारित्वं अमप्रयुक्तमेवेति । अनात्मतादात्म्याध्यासेन हि भवत्यात्माऽशुद्ध इव । नच मलेनादर्श इव प्रकृत्या जीवो विशिष्टस्सन्नशुद्धो भवतीति वाच्यं, निरवयवासङ्गजीवस्य प्रकृतिसङ्गायोगात् । आदर्शो हि सावयवस्ससङ्गश्च । यदि तु शुद्धायेत्यनेनाध्यासिनाशुद्धिरहितायेत्युच्यते तथाच बद्धव्यावृत्तिस्सिद्धे-त्युच्यते, तर्हीष्टापत्तिरेव । नित्यायेति मुक्तव्यावृत्तिरिति यत्तदप्यसत्—मुक्तस्य च नित्यत्वात् । नच शुद्धत्वेन नित्यायेत्यर्थान्मुक्तव्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यं, मुक्तस्यापि नित्यं शुद्धत्वात् । नच मुक्तो मुक्ते प्रागशुद्ध इति वाच्यं, मुक्ते प्रागुक्तस्यैवाभावात् । नच य इदानीं मुक्तस इत प्रागशुद्ध इति वाच्यं, त्वददृष्ट्या तस्य तदा तथात्वेपि तददृष्ट्या स तथाविधो नैवेति । आत्मस्वरूपं साक्षात्कृतवान्हि मन्यते सदाऽहं नित्यशुद्धशुद्धमुक्तसभाव एव, बद्धत्वं तु भ्रान्तिप्रयुक्तमेव ममेति ।

अथ परमात्मन इति न नित्यमुक्तव्यावृत्ति- परमात्मनो नित्यमुक्तत्वात् । नच यस्मात्परो

नास्ति स परम आत्मा परमात्मा, नित्यमुक्तास्तु न परमा तदपेक्षया परत्येश्वरस्य सत्त्वादिति वाच्यं, ईश्वरस्यैव नित्यमुक्तत्वात्तदन्यस्य नित्यमुक्तस्यैवाभावात्त्वदभिप्रेतानन्तरगुडादीना नित्यमुक्तत्वामावाच । अशरीरो हि नित्यमुक्त, यससशरीरस नैव मुक्त, 'सह वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रियबोरपहतिरस्ती'ति श्रुते प्रियाप्रियापहतेरेव मुक्तत्वाच्च । एतेन सशरीरस्य विष्णोरीश्वरत्वमित्यपि परास्तम्—ब्रह्मादिव-द्विष्णोरपि देवताविशेषत्वस्य स्वाभ्युपेतत्वात् । देवत्वं हि मनुष्यत्वादिवज्जाति, जातिश्च देहधर्म एव, नात्मधर्म, अजस्यात्मनो जात्ययोगात् । प्रकृतश्लोकस्थविष्णुपदं सर्वव्यापिपरं विश्वं वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुरिति व्युत्पत्ते । सर्वव्यापिन एव परमात्मत्वाच्च न वैदुष्टकेदेशस्थो विष्णुदेव परमात्मा भवितु-मर्हति । विलक्षणविग्रहवत्तथापि समस्तवैलक्षण्यमाह- सदैकरूपरूपायेति, यत्तदमत्—अशरीरस्य परमात्मनो विलक्षणविग्रहायोगात्, विलक्षणविग्रहवत् परिच्छिन्नत्वेन परमात्मत्वायोगाच्च । मायया सर्वव्यापि परमात्मभिन्नस्य परमात्मशरीरचेन परमात्मनो विलक्षणविग्रहवैशिष्ट्यायोगाच्च । नच मनु-ष्यादिजीवशरीरापेक्षया दिव्वास्व्यं परमात्मशरीरं विलक्षणमिति वाच्यं, विष्णुशरीरवन्मनुष्यादिशरीराणामपि परमात्मशरीरत्वात् । नच मनुष्यादय ईश्वरशरीराण्यपि जीवशरीराणि च भवन्ति विष्णुस्तु ईश्वरशरीर मेव नतु जीवशरीरमिति विष्णोरीश्वरविलक्षणविग्रहत्वमिति वाच्यं, किं विष्णुशरीर संप्राणमुताप्राणम् ? आद्ये यो विष्णुशरीरे प्राणभृदस्ति स जीव एव 'जीवत्वं प्राणधारणा दिति स्मरणात् । न द्वितीय - मृतत्वापत्ते । तस्माद्ब्रह्मरुद्रादिविलक्षणविग्रहेष्वहमित्यभिगमन्यमाना यथा जीवा स्तथा विष्ण्वाख्यविल-क्षणविग्रहेष्वहमित्यभिगमन्यमानो जीव एव 'कर्मोपाधिरथं जीव कारणोपाधिरेश्वर' इति श्रुते । शरी रेन्द्रियादिकं हि कार्यं, कारण तु मायैः । नच कर्मजन्यशरीरवानेव जीव, मायामयशरीरवास्त्वीश्वर एवेति वाच्यं, मायामयमीश्वरशरीरमित्यस्य कोर्थ किं मायाजन्यमित्यर्थ ? यद्वा मायैवेति ? नाद्य -- जीवशरीरस्यापि मायाजन्यत्वात् । द्वितीय इष्ट एव । तस्मान्माययैवेश्वरशरीरीव भाति, नतु बन्तुत इति कृत्वा नास्ति विलक्षण कोपि विग्रह ईश्वरस्य । किंच ईश्वरस्य विलक्षणविग्रहाभ्युपगमेपि न स विग्रहससदैकरूप - मत्स्यकूर्मवराहनरसिंहादिभेदेन नानारूपत्वात् । नच विष्णुविग्रहससदैकरूप इति वाच्यं, तस्याप्यनित्यत्वेन सदैकरूपत्वाभावात् । नच स नित्य एवेति वाच्यं, 'कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु । तमस्तदासीद्ब्रह्मं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभु'रिति भागवतात् । नच स विभुर्विष्णुविग्रह एवेति वाच्यं, तस्य भौतिकस्य तम पारविराजमानत्वायोगात् । नाचाभौतिकस इति वाच्यं, रूपादिमत्तस्याभौतिकत्वायोगात् । नचादित्यवर्णस इति वाच्यं, नीलस्य विष्णोरादित्यवर्णत्वायोगात् । रत्नत्वेपि तस्य तैजसत्वेन भौतिकत्वात् । नचाभ्यादेरपि तेज प्रदत्त्वेन न स भौतिक इति वाच्यं, स्वयंतेजोवान् सन्नेवाभ्यादेरपि तेज प्रदो भवतीति कृत्वा कथं तेजोवत्तस्य रूपिणो भवेदभौतिकत्वम् । भवतु नाम तस्याभौतिकत्वं तथापि तेजोमयत्वं दुर्बारम्- तेजश्च मृतमेवेति कथं तमद्रोपद्रशाया तेजोभूतसत्त्व । किंच यदि विष्णुस्तेजोमयस्तर्हि तस्य कथं तमस पारे विराज-मानत्व नहि तेजसि सति तमस्त्वितं स्यात् । तस्माद्ज्ञानस्वरूप परमात्मैव विभु । आकाशादिभूता-

नामेवाभावे कथं रूपवतो विष्णुविग्रहस्य सत्त्वमिति । किंच विष्णुविग्रहस्य सदैकरूपत्वमपि दुर्बलं,
 पद्मोपतिपद्मजोत्पत्तिजगदुत्पत्त्यादिभिर्बहुरूपत्वात्तस्य । तस्मात्परमात्मनस्त्वरूपं सदाप्येकरूपमेवेति
 ददर्श ।

यदुक्तं 'विष्णवे सर्वजिष्णव' इति नृपनभोव्यावृत्तिरिति तदयुक्तम् -विष्णोस्सर्वजीवसंरक्षकत्वेन
 नृपत्वात्पद्मावृत्तिरयुक्तैवेति । नभोव्यावृत्तिस्तु नित्यायेत्यनेनैव सिद्धेति । अत्र श्लोके एकैकमेव
 विशेषणं सकलेतरव्यावृत्तं परब्रह्म बोधयति—तथाहि अविकाराय आत्मैक एवाविक्रिय, अन्यस्त्वनात्मा
 सर्वोपि विक्रियावानेव प्रवृत्तिमहदादीना महदहङ्कारादिरूपेण विक्रियमाणत्वदर्शनात् । नच जीवोप्यवि-
 कार एवेति वाच्यं, जीवस्यैव ब्रह्मत्वेन ब्रह्मविशेषणस्य जीवे प्रसङ्ग इष्ट एवेति । तथा शुद्धाय
 आत्मैक एव शुद्ध गुणदोषरहितत्वात्, अन्यस्त्वनात्मा अशुद्ध एव तद्वत्त्वादिति । तथा नित्याय—
 आत्मैक एव सत्यत्वेन नित्य, अन्यस्त्वनात्मा आर्तत्वेनानित्य एवेति । तथा परमात्मने अत्मैक
 एव परम आत्मा अन्यस्त्वनात्मा अपरमात्मैव- अनात्मत्वात्मत्वस्य कल्पितत्वेनापरमत्वादात्मन्यात्मत्व-
 स्याकल्पितत्वेन परमत्वाच्चेति । सदैकरूपरूपायेति सच्चिदानन्दलक्षणमात्मस्वरूपमेकमेव सदाप्येकरूपं
 तद्विद्वान्मानात्मनस्त्वरूपं तु नानारूपमिति । विष्णव इति आत्मैक एव परिपूर्णत्वात्सर्वन्यापी,
 तदन्यस्त्वनात्मा परिच्छिन्नत्वादविष्णुरेवेति । सर्वजिष्णव इति- आत्मैक एव नित्यनिरवयवत्वा-
 त्स्वतन्त्रसर्वध्यानात्मा तत्परतन्त्र इति सर्वजिष्णुरात्मैव, अनात्मा तु तत्परतन्त्रस्तज्जित एवेति ।
 पर्व विकाराभावाशुद्धयभावावित्यत्रापि वापरमात्मत्वाभावासदैकरूपरूपत्वाभावाविष्णुत्वामासर्वजिष्णुत्वा
 भावैर्निर्विशेष ब्रह्मापि लक्षितमेव श्लोकेनेति संक्षेपः ॥

ब्रह्मसूत्रविष्णुपदानामर्थविचारः ।

यदुक्तं विष्णुस्वावतारविग्रहद्वारा भगवत्पर्यन्तो हरिशब्द, हिरण्यगर्भशङ्करशब्दौ तु जीव-
 द्वारा भगवत्पर्यन्तागिति तदयुक्तम्—यद्यवतारविग्रहस्य विष्णुरिति नाम तर्हि तद्विष्णुत्वमित्यादि-
 शब्दवदस्युत्पन्नमेव भवेत्- नहि वैकुण्ठलोकैवदेशस्थो विष्णुविग्रहसर्वन्यापित्वलक्षणावयवार्थवा-
 न्भवितुमर्हति यथा हरिशब्दस्तथा विष्णुशब्दोपि भगवद्वाच्येन हरिशब्दश्च हरतीति हरिरिति
 व्युत्पत्त्या साक्षादेव परमात्मवाची, न्तु शङ्करादिमहामहविशेषवाची । यदि तु चतुर्भुजत्वा-
 द्युपलक्षितविग्रहविशेषवाच्येव विष्णुशब्द इत्यामह, तर्हि चतुर्भुजत्वादुपलक्षितविग्रहविशेष-
 वाच्येन हिरण्यगर्भशब्द, त्रिलोचनत्वादुपलक्षितविग्रहविशेषवाच्येव शङ्करशब्दश्चेति तुल्यमेव ।
 यदि तु हिरण्यगर्भशङ्करशब्दौ चतुर्भुजत्वत्रिलोचनत्वादिविशेषविशिष्टविग्रहयुक्तजीवद्वारा भगवत्पर्यन्ता-
 वित्युच्यते, तर्हि हरिशब्दश्च चतुर्भुजत्वादिविशेषविशिष्टविग्रहयुक्तजीवद्वारा भगवत्पर्यन्त इति
 तुल्यमेव । नच विष्णुशरीरविशिष्ट ईश्वर, हिरण्यगर्भशङ्करशरीरविशिष्टौ तु जीवविति वाच्यं, यो
 यद्गरीरविशिष्टस स ईश्वरो न भन्त्येनेति ध्यतेर्विष्णुशरीरविशिष्टोपि जीव एवेति । तस्माद्ब्रह्मविष्णु-
 रद्रास्यमूर्तित्रये समानसम्पत्त्वमेव । अतएव 'ब्रह्मविष्णुशिव ब्रह्मन् प्रधानं ब्रह्मशक्तय' इत्युक्तम्--

ब्रह्मणः परमात्मन ईशानशक्तयो हि ब्रह्मविष्णुरुद्राख्य । अत्रेदं बोध्यम्—मायावच्छिन्नं चैतन्य-
मीश्वरः स चैकोपि मायानिष्ठसत्त्वादिगुणत्रयभेदाद्विष्ण्वादिशब्दत्रयप्रतिपाद्यो भवति- तत्र ब्रह्मणो या
निर्माणशक्तिस्सा ब्रवेति, या रक्षगशक्तिस्सा विष्णुरिति, या संहरणशक्तिस्सा रुद्र इति चोच्यते-- तासां
च शक्तीनामुपासनार्थं मूर्तित्रयं कल्पिनमिति । यदित्त्वकल्पिनमेव मूर्तित्रयमस्तीत्याग्रहस्तर्हि ता एव
ब्रह्मशक्तय एतन्मूर्तित्वं स्वीकृत्य तिष्ठन्तीति मन्तव्यम् । अथापि यद्यसन्तोपस्तर्हि ब्रह्मविष्ण्वादिमूर्ति-
त्रयवन्तस्त्रयस्ते जीवा ब्रह्मण ईश्वरस्य शक्तय इति विशेष्यम्- ईश्वरस्य चिच्छक्तिर्हि जीव, जीवेषु च
तेषां त्रयाणां प्रधानत्वादुक्तं प्रधाना ब्रह्मशक्तय इति । तस्माद्यदि विष्णुरीश्वरस्तर्हि ब्रह्मत्वावपीश्वरा-
वेव । यदि विष्णुर्जीवप्रधानस्तर्हि ब्रह्मत्वावपि जीवप्रधानावेवेति न ब्रह्मत्वापेक्षया विष्णोस्तत्कृष्टत्वं
स्वप्नेपि सम्भावयितुं शक्यते ।

ननु विष्णुः पिता ब्रह्मा तत्पुत्रः शर्वस्तु तत्पौत्र इति पुत्रपौत्रापेक्षया विष्णुरुत्कृष्ट इति, मैवम्—
मूर्तित्रयस्य परस्परान्यत्वात् । अन्यथा शिवः पिता ब्रह्मा पुत्रः विष्णुः पौत्रः, ब्रह्मा पिता रुद्रः पुत्रः
विष्णुः पौत्रः इत्यादिप्रतिपादनपुराणान्तरविरोधात् । भवतुनाम पुत्रपौत्रदेहापेक्षया पितृदेहस्योत्कृष्टत्वं,
तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वराख्यमेकमेवेति नात्रातिशङ्कनीयमित्यलम् । यदुक्तं ज्ञानस्वरूपमिति श्लोकः
क्षेत्रज्ञत्वग्रथात्मना स्थितस्य परमात्मनस्त्वभावमाहेति तदयुक्तम्—क्षेत्रज्ञविक्षगग्रन्थस्य परमात्मनः क्षेत्र-
ज्ञात्मना स्थित्ययोगात्- नहि सृष्टघटात्मना तिष्ठतीतिवत्तनुर्घटात्मना तिष्ठतीति वस्तुं शक्यते- इति ॥

शास्त्रस्य निर्विशेषब्रह्मपरत्वे 'निर्गुणस्याप्रमेय'स्येत्यादिश्लोकोक्तप्रभप्रतिवचन-
ानुपपत्तिशङ्का- तन्निरामश्च ।

यदुक्तं यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रं तर्हि- श्लो॥ 'निर्गुणस्याप्रमेयम्
शुद्धस्याप्यमलात्मन । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यता।' इति चोद्यम्- श्लो॥ शक्तयस्सर्गभावाना-
मचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥ भवन्ति तपनां श्रेष्ठ ! पावकस्य
यथोष्णतेति परिहारश्च न घटते, इति तदप्यसत्—प्रकृतप्रभप्रतिवचनाभ्यां शास्त्रस्य निर्विशेषज्ञान-
रूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरत्वमेव निश्चीयन् इति- तथाहि- जगत्सर्गस्थितिलयकर्तृत्वं रजस्सत्त्वनमोगुण-
वत् एव सम्भवति न तु निर्गुणस्य- रज आदिगुणकार्यत्वात्सर्गादीनाम् । ब्रह्म तु निर्गुणमित्युक्तं, कथं
तस्य सर्गादिकर्तृत्वाभ्युपगमः ? तथा यत्प्रमेयं तत्तत्पृत्वादिधर्मयुक्तं भवतु नाम- ब्रह्मत्वप्रमेयमिति कथं
तस्य सर्गादिकर्तृत्वाभ्युपगमः ? तथा यद्विकारि तत्तत्पृत्वादिविकारधर्मवेत्, ब्रह्मत्वविकारि शुद्धमिति
कथं तस्य सर्गादिकर्तृत्वाभ्युपगमः ? कथं ब्रह्म शुद्धमत आह- अमलात्मन इति, निर्मलस्वरूपस्येत्यर्थः ।
नच निर्गुणस्येत्यनेनैवालभ्रमप्रमेयस्येत्यादिविशेषणान्तराणि व्यर्थानीति वाच्यं, निर्गुणमपि ब्रह्म सर्गादिकर्तृ-
न भवति किं पुनरप्रमेयमपीत्येवंपरत्वाद्विशेषणान्तरप्रयोगस्य । यद्वा निर्गुणं ब्रह्मेत्युक्तं; निर्गुणत्वे हेतु-
रप्रमेयत्वमप्रमेयत्वे हेतुरशुद्धत्वं, शुद्धत्वे हेतुरमलत्वमिति वस्तुमनेकविशेषगोपण्यासः । अथवा ब्रह्म
निर्गुणं निर्गुणत्वादेवाप्रमेयमप्रमेयत्वादेव शुद्धं शुद्धत्वादेवमलात्मेति वक्तुमिति । सर्गापि निर्विशेष-

चिन्मात्रस्य ब्रह्मण कथं सर्गादिकर्तृत्वमभ्युपगम्यत इत्येव प्रश्नार्थः । एवमेव भागवतेषु विदुरेणायमेव मैत्रेय पृष्ट -- श्लो॥ 'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः । लीलया वापि युञ्जेरन्निर्गुणस्य गुणा क्रिया' इति । यदि ब्रह्म त्वद्रुतविधया सगुणं प्रमेयं च, तर्हि तस्य सर्गादिकर्तृत्वं सम्भवत्येवेति कृत्वा प्रश्नस्यैवानवसरप्रसूतेति । अयंपुनः प्रतिवचनश्लोकार्थः—लोके तत्तद्भूतानां तास्ता-दशवतयः पृथग्पृथगसन्ति- ताश्च वस्तुशवनय कार्यलिङ्गकानुमानगम्या एव नतु चिन्तयितुं शक्याः- यथा पापकस्य उष्णता, जलस्य शीतता, यथा च मृदो घटजननशक्तिस्तन्तो पटजननशक्तिश्च, यथा वा भेषजस्य रोगहरणशक्तिरन्नस्य क्षुत्तिवारणशक्तिरिति । एवं ब्रह्मणश्च जगन्निर्माणशक्तिर्जगद्रक्षणशक्तिर्जगद्जननशक्तिश्चेति शक्तित्रयमस्ति- अवशिष्टादशवतयोऽत्रैवान्तर्भूनाः । यद्यप्येकैव ब्रह्मशक्तिर्माया, तथापि सत्त्वादिगुणप्रयुक्तरक्षदिकर्तृभेदादेकापि मायाशक्तिरशक्तित्रयमिति व्यवहृता । अतएव 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति मायैक्यम् । 'इन्द्रो मायाभि पुरुष्य ईयन्' इति मायानेकत्वं च श्रुत्युक्तमविरुद्धं भवति । तथाच- त्वद्रुतविधया न निर्विशेषं चिन्मात्रं ब्रह्म जगत्कर्तृ भवति, किंतु मायावीश्वराख्य सविशेषं ब्रह्मैवेति प्रतिवचनश्लोकार्थः । ततश्च निर्विशेषमपि ब्रह्म मायाया सविशेष-मिव भूत्वा सर्गादिकर्त्रिणं भवति; वस्तुतस्तु निर्विशेषमेवेति न सर्गादिकर्त्रिति भावः ।

ननु किं सविशेषब्रह्मणि मायास्ति ? उत निर्विशेषे ? आद्ये कथं निर्विशेषं ब्रह्म मायाया सविशेषं भवेत्- नहि निर्विशेषे ब्रह्मणि मायास्ति, न द्वितीय- निर्विशेषे मायेति व्याघातादिति, मैत्र्यम्—माया किं मायिनि वर्तते ? उत निर्माये ? नाद्य- मायास्थिते प्राक्तस्य मायित्वस्यैवायोगात् । नान्त्य व्याघातादिति । ननु शिष्योऽहमस्मि भोस्तव सदुत्तरमुच्यताम् ! शृणु सोम्य! तर्हि वच्मि- यत्र गन्धस्सा पृथिवी; पृथिवी च गन्धवतीतिवत् । यत्र माया तद्ब्रह्म- ब्रह्म च सविशेषमिति तच्च ब्रह्मणस्सविशेषत्वं मायैव, नतु वस्तुत इति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति ।

कोऽत्र मायाशब्दार्थ इति ? उच्यते- व्यवहार इति- वस्तुत इत्यस्य प्रतियोगित्वात्- माया हि व्यावहारिकी कार्यगम्यत्वात्कार्यस्य च व्यावहारिकत्वादतो मायैवेत्यस्य व्यवहारत एवेत्यर्थः । मायिन-मित्यत्र तु मायाशब्दशक्तिवार्त्तितिविवेकः । तस्मान्निर्गुणब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वाद्योगेपि मायिन ईश्व-राख्यस्य सगुणब्रह्मणस्तद्योग उचित एवेति प्रतिवचनाभिप्राय इति ॥

मायाया ब्रह्मशक्तित्वोपपत्तिः ।

ननु यदि ब्रह्म सशक्तिकं तर्हि सदापि सशक्तिकमेव, नतु कदाचित्सशक्तिकं, कदाचित्सुन-रशक्तिकमिति वक्तुं शक्यते; नहि बहि कदाचिद्वाहस्फोटादिजननसमर्थं, कदाचित्सु नेति वक्तुं शक्यमिति, मैत्र्यम्—दाहस्फोटादिजनने शक्तोपि बहि कदाचिन्मणिमन्त्रादिसमवधानेसति भवत्येवा-शक्त इति । नच शक्त कदाचिदशक्तो भवतुनाम अशक्त पुनश्शक्तस्तु न भवत्येवेति वाच्यं, दारु-गतो बहिरशक्तोपि मथनाहारुपभूतस्सन् शक्तो भवतीति दर्शनात् । किंच सृष्टिकाले ल्यकरणशक्तमपि ब्रह्म ल्यकाले तच्छक्तमेव भवति । नच सृष्टिकालेपि ल्यकरणशक्तमेव ब्रह्मेति वाच्यं, तदानीमपि

तच्छक्तत्वे लयप्रसङ्गात् । नच सृष्टिशक्तिप्रतिबद्धासती लयशक्तिसृष्टिकाले ब्रह्मणि वर्तन इति वाच्यं, प्रतिबद्धायास्तस्यास्सत्त्वे मानाभावात् । नच बह्वौ मण्पादिसमवधानप्रतिबद्धा दाहादिजननशक्तिरभ्येव तथेति वाच्यं, तत्सत्त्वस्याप्यनभ्युपेयत्वात् शक्तिर्हि कार्यगम्या कारणभावे शक्यभाव एवेति । तस्मान्मण्पादिसमवधानदशाया बह्वौ शक्तिर्नास्त्येव । अत एव तदा बह्विर्दाहस्फोटोदिजननासमर्थो भवति । सामर्थ्यं हि शक्ति सामर्थ्याभावस्तु शक्यभाव एवेति । एव च तत्त्वकाले सा सा शक्तिरस्ति ब्रह्मणि नतु सर्वदापि सर्वाशक्तय इति कृत्वा यथा तच्छक्तिरहिते ब्रह्मणि तत्काले सा सा शक्तिरुदेति, तथा सर्वशक्तिरहितेपि ब्रह्मणि शक्तिरुदेत्येव । अत एव 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रूयते । एवं जन्मवत्त्वादेव मायाया नाशोप्यस्ति- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति गीतान्वनात् । एवं जन्मनाशवत्त्वादेव माया भवत्यनित्या, एवमनित्यत्वादेवासत्या यदनित्यं तद्व्यसत्यं रज्जुसर्पवत् । एवं मायाया मिथ्यात्वादेव तत्कार्यमिदमखिलमपि जगन्मिथ्यैव नहि मिथ्यावस्तुनस्मान्नाशात्सत्यं वस्तु भवति । एव ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मैकं निर्विशेषं सत्यमिति निर्विशेषब्रह्मसिद्धि इति । नच तथासति निर्गुणस्य ब्रह्मण कथं सर्गादिकर्तृत्वमिति प्रश्नस्य न ब्रह्मण पारमार्थिकसर्ग, अपि तु भ्रान्तिपरिकल्पित एवेत्युत्तरं स्यादिति वाच्यं, निर्गुणब्रह्मणो भ्रान्तिपरिकल्पितसर्गस्याप्ययोगेन सदुत्तरस्यायुक्तत्वात्- नहि निर्गुणब्रह्मणो व्यावहारिकसर्गादिकर्तृत्वमप्यस्ति । पारमार्थिकसर्गादिकर्तृत्वं कस्यापि नास्त्येव पारमार्थिकसर्गस्यैवाभावात् । व्यावहारिकसर्गादिकर्तृत्वं तु न निर्गुणब्रह्मणोऽस्ति- व्याधातात्, किंतु सगुणब्रह्मण एवेति समीचीनमेवोत्तरमुक्तमिति । यदुक्तं- उत्पत्त्यादिकार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवश्येयु दृष्टमिति, सत्त्वादिगुणरहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवश्यस्य कथं सर्गादिकर्तृत्वमभ्युपगम्यन इति बोध्यं, दृष्टसत्त्वविसजातीयस्य ब्रह्मणो यथोदितत्वभावस्यैव जन्मादिविसजातीयस्याभ्यादेरौप्यादिशक्तियोगवत्सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति परिहार इति, तदयुक्तम्— रजसत्त्वतमोगुणत्रयमेव सृष्टिस्थितिलयशक्तित्रयमिति कथं गुणत्रयरहितस्य शक्तिप्रययोग । नच प्रकृतिगुणा एव सत्त्वादयो, नतु शक्तय इति वाच्यं, सत्त्वादीना गुणत्वं पारिभाषिकमेवेति न नीलर्त्तनादिवत्सत्त्वादयो गुणा, किंतु प्रकृतिपरिणामत्वेन शक्तय एव । प्रकृतिर्हि शक्ति- सत्त्वादीना गुणत्वाभ्युपगमेपि प्रकृतेरीश्वरशक्तित्वात्प्रकृतिगुणान्ते ईश्वरगुणा एवेति कथमीश्वरस्य निर्गुणत्वम् । नच प्रकृतिर्नेश्वरशक्तिरिति वाच्यं, प्रधानपुरुषयोरीश्वरशक्तित्वस्य त्वयैवोक्तत्वात् । यदि तु प्रकृतेरेव सत्त्वादयो गुणा नेश्वरस्येति मत्तं, तर्हि प्रकृतेरेव सर्गादिक्रिया नेश्वरस्य, नापि जीवस्येति सर्गादिक्रियाणामकर्त्रैवेश्वरो जीवश्च । नच प्रकृतिसंसर्गाज्जीवो निर्गुणोपि सगुणो भवतीति वाच्यं, तर्हि तथैवेश्वरोपि भवत्येव । नचेश्वरस्य नास्ति प्रकृतिसंसर्ग इति वाच्यं, 'यदृच्छद्देवोपगतामभ्युपगमन स्त्रील' येति भागवतादीश्वरोपि प्रकृतिं स्वीकृतवानेव, त्वयापि चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेत्युच्यते । अचिद्वस्तु हि प्रकृति । तथाच जीववदीश्वरोपि प्रकृतिसंसृष्टत्वात्सगुण एव । यदि तु प्रकृतिनिवृत्त ईश्वरो निर्गुण एवेत्युच्यते तर्हि प्रकृतिविविक्तो जीवोपि निर्गुण एव । नच जीवस्य प्रकृतिविवेको दुष्टेन

इति वाच्यं, अज्ञानात्मकृत्यविवेकमापन्न खलु जीव प्रकृतिविवेकं प्राप्नोत्येव, ज्ञानात्कथमन्यथा तस्य मुक्तिसिद्धि - प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति त्वयापि ह्युच्यते । देहाद्याकारपरिणमप्रकृत्यविवेकेन, ध्वित्यारूपप्रकृत्यविवेकेन च मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं काणोऽहं वधिरोऽहं मूकोऽहं सुस्युऽहं दुःस्यहमज्ञोऽहमित्यभिमन्यमानो हि जीवस्तद्विवेके सति देहेन्द्रियादिविलक्षणसच्चिदानन्द आत्माहमिति प्रत्येति । प्रत्युत ईश्वरस्यैव प्रकृतिविवेको दुर्लभ नहीश्वरस्याज्ञानादित प्राक्प्रकृत्यविवेक प्राप्त, येनेदानीं तस्य ज्ञानात्मकृतिविवेको भवतीति वक्तुं शक्यते सर्वज्ञसत्त्वेव हीश्वर प्रकृतिसंस्पृष्ट । किंच सत्त्वं विष्णोर्गुणो रजो ब्रह्मगुणस्तमो रुद्रस्य गुण ।

एवं गुणविवेकात्सत्त्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वाद्विष्णुसत्त्वगुणवान्सर्वोत्कृष्ट इति वदतस्तव कथमीधरस्य गुणाभाव । नच विष्णोस्सत्त्वं शुद्धमप्राकृतमिति वाच्यं, अप्राकृतसत्त्वस्यैवामावाद्गनारविन्दवत् । प्रकृतिगुणत्वेन प्राकृतमेव हि सत्त्वम्- रजस्तमोभ्यामनभिभूतसत्त्वं विष्णोरस्तीति हि शुद्धसत्त्वो विष्णुरित्युच्यते । किंच न विष्णोस्सत्त्वमेकमेवास्तीति वक्तुं न शक्यते दैत्यान्तकस्य हिरण्यगर्भोत्पादकस्य च तस्य तमोरजोगुणवत्त्वेनापि भाव्यत्वात् । नहि सत्त्वात् सृष्टिप्रलयौ भवत विष्णुश्च सृष्टिस्थित्यन्त- कारणमिति कथं तद्वैतुगुणत्रयरहित नहि कारणं विना कार्यं भवति 'स्थितिसयमकर्तासौ जगतोऽस्ये'ति हि पराशरेणोक्तम् । तस्माद्यदि विष्णुस्सर्गादिवर्ता तर्हि तद्वैतुभूतगुणत्रयवान् गुणत्रयात्मिकप्रकृतिवानिति वा भवत्येवेति न सत्त्वादिगुणत्रयरहितस्य तस्य सर्गादिशक्तियोग इति ।

यदुक्तमप्रमेयस्य परिपूर्णस्येधरस्यैव सर्वशक्तियोगो, नतु प्रमेयस्यापरिपूर्णस्य जीवस्येति, तदसत्— जीवस्यापरिपूर्णत्वे सति परिच्छिन्नत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । नचान्त करणोपहितो जीवो भवति परिच्छिन्न एवान्त करणस्य परिच्छिन्नत्वादिति वाच्यं, तर्हि अन्त करणस्यानित्यत्वात्सोप्यनित्य एव भवतीति तुल्यम् । किंच परिपूर्णशक्तियुक्त इत्यप्युक्तम् येनार्थं युक्त तस्यानेनाव्यासत्त्वेन परिपूर्णत्वाभावात् । तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्मैव परिपूर्णं, सविशेषब्रह्मण परिपूर्णत्वं त्वौपचारिकमेव गगनवदिति ।

'परमार्थस्त्वमेवैक' इत्यनेनापि जगतः अपारमार्थ्यत्वोपपत्तिः ।

यदुक्तं परमार्थस्त्वमेवैक इत्याद्यपि न कृत्तस्यापारमार्थ्यं वदति, अपितु कृत्तस्य तदात्मकनया तद्यतिरेकेणोपस्थितस्यापारमार्थ्यमिति, तदसत्— परमात्मैक एव परमार्थ इत्यनेन परमात्मशरीरभूतस्य जगतोऽपारमार्थ्यस्योक्तत्वात् । यदि तु जगदपि परमार्थ परमात्मवत्तर्हि त्वमेक एवेत्यवधारणमयुक्त स्यात् । नच परमात्मव्यतिरेकेणोपस्थितमेव जगदपारमार्थं, परमात्मात्मकं जगत्तु परमार्थ एवेति वाच्यं, परमात्मव्यतिरेकेण स्थितमेकं जगत्, तदव्यतिरेकेण स्थितमन्यजगदिति यदि जगद्द्वयं स्यात्तर्हि तत्रैकं परमार्थमूतमन्यदपरमार्थभूतमिति वक्तुं शक्यते नतु तद्वद्वयमस्तीति । नच परमात्मात्मकमेव जगदस्ति, न तु परमात्मनात्मकं जगद्रतीति तदर्थं इति वाच्यं, परमार्थस्त्वमेवैक इत्युक्तं नतु परमार्थं परमात्मकं उच्यते । नच परमात्मन परमार्थत्वादेव तदात्मकं जगदपि परमार्थं एवेति वाच्यं, तथासति परमात्मनरसच्चिदानन्दरूपत्वात्तदात्मकं जगदपि सच्चिदानन्दरूपमिति वक्तव्यत्वात् । तथा नित्यत्वा-

दात्मनस्तच्छरीरत्वेन तदात्मक शरीरमपि स्थूलं पाञ्चभौतिकं नित्यमिति वक्तव्यत्वाच्च । तस्माज्जीवस्य नित्यत्वेपि तद्देहस्थानित्यत्ववत्परमात्मन परमार्थत्वेपि तच्छरीरस्य जगतोऽपरमार्थत्वमेव । नच देहस्थानित्यत्वे विप्रतिपत्ति - तस्य जन्मनाशप्रत्यक्षेणानित्यत्वे विप्रतिपत्त्यभावात् जन्मनाशवत्त्वं क्षणित्यत्वम् । एवं परमात्मशरीरतया परमात्मात्मकस्य जगतो परमार्थत्वादेव परमार्थत्वमेवैको नान्योऽस्तीत्युक्तम् । यदि जगदपि परमात्मवत्परमार्थस्तर्हि जगत्परमात्मातिरिक्तपदार्थस्यैवाभावात्परमार्थत्वमेवैक इति निष्कर्षो न स्यात्, नहि कोपि चेत्नाचेतनात्मकादिरिवाज्जगज्जन्तकारणात्परमात्मनश्चान्य कश्चित्पदार्थोऽस्तीति मन्यते, येन तत्रिपेथार्थमिदं वचनं स्यात्- चिदचिदीधरास्त्रयस्सन्ति, नतु तदतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति- नहि परमात्मानं प्रति त्वमेवैकं परमार्थं इत्युक्तेन वचनेन चिदचिदीधरास्त्रयं परमार्थं इति प्रतिपादितमिति कोप्यनुमत्तं प्रत्येति । नच चिदचिच्छरीरकस्त्वमेव परमार्थं इति प्रतिपादितमिति वाच्यं, तथाऽनुक्तत्वात्, अपरमार्थस्यान्यस्याभावेन तत्रिपेथायोगाच्चेति । किञ्च तद्व्यतिरेकेण किमपि नाम्नीत्यप्युक्तम्- परमात्मजगतोरन्योन्यदिरक्षणत्वेन सत्त्वाद्यतिरेकस्य । शरीरशरीरिणो हि परम्परं व्यतिरिक्तौ- अविवेकिनस्तु तथोरव्यतिरेकं पश्यन्ति, विवेकिनस्तु शरीरव्यतिरिक्तमेव शरीरिणं, शरीरिव्यतिरिक्तं च शरीरं पश्यन्ति आत्मानात्मविवेक एव खलु निवेकः ।

‘तत्रैव महिमा’ इत्यादिविष्णुपुराणान्तर्गतश्लोकानां जगन्मिथ्यात्वपरत्ववर्णनम् ।

ननु ‘तत्रैव महिमा येन व्याप्तमेतच्चरार’मिति जगत परमात्मव्याप्तत्वात्परमात्मव्यतिरेकेणाभाव एवेति, मैत्रम्—किं परमात्मा स्वमेव व्याप्तवानुत स्वयतिरिचं वस्तु ? नाद्य स्वस्य स्वव्यापकत्वायोगात् नहि गगनं गगनमेव व्याप्नोति । द्वितीये कथं परमात्मव्यतिरेकेण जगद्भाव - परमात्मव्याप्तत्वेन परमात्मव्यतिरिक्तत्वाज्जगतः । किञ्च आत्मतया परमात्मना जगद्व्याप्तमिति त्वथोच्यते तथाच आत्मतया जीवेन व्याप्तं शरीरं किमात्मव्यतिरेकेण नाम्नीति वक्तुं शक्यते, येन परमात्मना आत्मतया व्याप्तं जगत्परमात्मव्यतिरेकेण नाम्नीत्युच्यते । तस्मात्परमार्थत्वमेवैक इत्यनेन परमात्मशरीरस्य परमात्मव्याप्यस्य वा जगतो परमात्ममेवोच्यते । ननु जगच्छरीरक, जगद्व्यापकश्च परमात्मेति त्वयाप्यभ्युपसं, तथाच जगतोऽसत्त्वेपि तच्छरीरकस्य तद्व्यापकस्य च परमात्मन कथं सत्त्वमिति, उच्यते— अनित्यत्वाज्जगतोऽसत्त्वेपि नित्यत्वात्परमात्मा तु सत्य एवेति । शरीरत्वाद्याप्यन्वाद्य जादृनित्यं शरीरं इत्थं, व्याप्यश्च पटादिरनित्य एवेति । अप्येव गित्यो जीवो नेधरस्य शरीरं, नार्पाधरेण व्यत, हि त्वीश्वर एवेत्युच्यते । अन्वया हि जीवस्यानित्यत्वं न्यदिन । एवं नित्यत्वात्परमात्मन एकमेव ‘परमार्थत्वेनेकं न न्योति जगतं पते’ इत्युक्तम् । एतेन ‘सदात्मकमिदं मममिति, स्वदन्य कोपि नस्ति सर्वोत्तमया त्वमेव परमार्थं इति श्लोकस्यार्थं इति प्रपुक्तम् । यदीदं सर्वं जगतं परमात्मा, किंतु परमात्मशरीरत्वात् परमात्मात्मकं, तर्हि परमात्मनोऽन्यदेव जगदिनि कथं पत्तुं शक्यते- एतद्व्य कोपि न स्तीति- सर्वोत्तमया त्वमेव परमार्थं इति वचने तु स्वभिन्नेनापुनरिति वस्तुजगतीरित्येव । सर्वव्याप्तमिति वदित्वेन सर्वस्यपि परमार्थत्व इत्येव परमात्मनस्य सर्वोत्तमया परमात्मव्युक्ति-

मेवेति सर्वस्यान्तरात्मतया त्वमेव परमार्थ इत्यर्थवर्णनेपि सर्वान्तरात्मतया परमात्मैक एव सत्य, अन्यत्सर्वं त्वसत्यमेव 'एष त आत्मान्तर्याम्यमुत्', 'अनो-यद्दार्ति'मिति श्रुते - अमृतो हि नित्यवात्सत्य, आर्तं त्वनित्यत्वादसत्यम् । तस्मात्सर्वस्यात्मा परमात्मेव परमार्थ । तदन्यत्सर्वं त्वपरमार्थ एवेति । अत एवोक्त 'परमार्थस्त्वमेवैक' इति ।

ननु हे भूपते! त्वदन्य कोपि नास्तीत्युक्ते न भुवो मिथ्यात्व, किंतु तत्तुल्यराजान्तरस्यैव, तद्वद्धे जगत पते! त्वदन्य कोपि नास्तीत्युक्ते न जगतो मिथ्यात्व, किंतु तत्तुल्यवस्त्वन्तरस्यैवेति, मैवम्—दृष्टान्तवाक्ये अन्यशब्दस्य तुल्यार्थकत्वादन्यथा तद्वाक्यस्यैवाप्रमाणत्वादिति । यद्वा शेषपूर्णण वाक्यस्यान्वय - त्वदन्य कोपि मद्रक्ष्णो नास्तीति । ननु जगत पते! त्वमेव परमार्थ इति वचनान्न जगतो पारमार्थ्यं, तथासति जगत पते! इति सम्बुद्धिरयुक्ता स्यादिति, मैवम्—नहि जगन्नरविपाण-तुल्य, किंतु व्यवहारक्षममेव तथा च जगत्प्रतिवर्तनीश्वरस्य यावद्यवहारमस्येवेति कृत्वा हेजगत पते! इति सम्बोधनं कृतम् । परमार्थदशाया जगदभाव तु नान्योस्तीत्यनेनोक्तमिति । यदुक्तम्— एकशब्द प्राधान्यपर, तथाच परमात्मैव प्राधान्येनास्ति, अप्राधान्येन तु जगदस्तीति तद्वचनार्थं इति तदसत् किं त्वमेवैक परमार्थ इत्यन्वयः ? यद्वा एकस्त्वमेव परमार्थ इति । अथे जगतोऽसुखमेव पारमार्थ्यमिति व्यावहारिकत्वमेव सिद्धम् । द्वितीये प्रधानस्य परमात्मन एव पारमार्थ्यमिति कृत्वा अप्रधानस्य जगतोऽपारमार्थ्यमेव सिद्धमिति । यदुक्तं जगतस्तत्त्वत्वे 'तवैव महिमा येन व्यासमेतच्चराचर'मिति न वक्तव्यं, किंतु तवैषा आन्तरिति वक्तव्यमिति, तदप्ययुक्तम्— ईश्वरस्य भ्रान्त्ययोगात्- ईश्वरश्चराचर व्यासवानिति भ्रान्ता मन्यन्ते न लीश्वर, भ्रान्तदृष्टधैवमुक्तमिति । यद्वा विद्वांसोपि व्यवहारदशाया-मीश्वर चराचर व्यासवन्तमेव मन्यन्ते इति तददृष्टधैवमुक्तमिति । यच्चोक्तं लीश्वरया महीमुद्धरतो वराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोध इति, तदप्यसत्—सगुणस्यापीश्वरस्य वस्तुतो निर्गुणत्वात्सगुणेश्वरस्तुतौ निर्गुणब्रह्मयाथार्थक्यनमुचितमेवेति । भगवन्तं स्तुतवन्तो हि भवन्ना विद्वासस्त्वस्तुतिपु भगवते अपारमार्थिक व्यावहारिकं च रूपं ग्रथितवन्तं यथा भागवते दक्ष 'स वै मनाशेषविशेषमायानिषेधनिर्माणं सुत्वानुभूति । स सर्वनामा सच विश्वरूपं प्रसीदतामनिरुन्नात्मशक्ति' इति । गनेन्द्रश्च 'न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा । तथापि लोकाप्ययसम्भवाय स्वमायया तान्यनु कूलमृच्छति' इति ।

अथ 'यदेतद्दृश्यते मूर्तिमेतद्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमये गिन' इत्यस्य श्लोकस्य यत् इत्स्मै जगद्ज्ञानात्मना त्वथा आत्मतया व्यासत्वेन तव मूर्तं तस्मात्तद्वात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिण एतत्त्वेवत्तदेवमुप्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्यर्थे इति यत्तदमत्—श्लोकाक्षरेभ्यस्त्वदुवनाथासिद्धे यथाश्रुतार्थं विद्वाधपार्थक्यनस्यायुक्तत्वात् । श्लोकस्य त्वथ यथाश्रुतार्थं— तथाहि यदेतन्मूर्ति मूर्तिविरहितं भूतभौतिकरूपं वस्तु दृश्यते तदेतत्सर्वं ज्ञानात्मनस्तव रूपं स्वरूपमेव - अयोगिनस्तु भ्रान्तिज्ञानेन जगत्पश्यन्ति 'इदं सर्वं यदयमात्मा, ऐतदात्ममिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, वासुदेवसर्व'मित्यादिश्रुतिस्मृतिवशाद्दृश्यमिदं सर्वं त्वमेव त्वं च ज्ञानस्वरूप एव । अयोगिनस्तु

ब्रह्मेदमित्यविदित्वा जगदिदमिति पश्यन्ति विशास्तु सर्वं ब्रह्मेत्येव पश्यन्तीति तदाशय - रज्जौ सर्पज्ञान-
मिव ब्रह्मणि जगद्ज्ञान भ्रान्तिज्ञानमेव, नतु प्रमेति फलितार्थ इति । यदुक्तं न केवलं वस्तुतत्त्वदा-
त्मक जगद्देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रम, किंतु ज्ञानाकाराणामात्मना देवमनुष्याद्यर्थकारत्व
दर्शनमपि भ्रम एवेत्याह- 'ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतद्बुद्धय । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोह-
विग्रहे' इति, तदप्यसत्—परमात्मशरीरत्वेन परमात्मात्मकस्य जगतो देवमनुष्यादिदेहरूपत्वेन देव-
मनुष्याद्यात्मकत्वदर्शनमपि प्रमैव, नतु भ्रम । नच जीवशरीरत्वदर्शनं भ्रम इति वाच्यं, देवमनुष्य-
पश्वादीनां जीवशरीरत्वेन तद्दर्शनस्यापि प्रमात्वात् । तथा ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदित्यस्य ज्ञानाकारा
आत्मान इत्यर्थवर्णनं चायुक्तम्—सर्वस्यानात्मवर्गस्याखिलं जगदिति कण्ठ एवोक्तत्वात् । ननु
'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्य परमव्यय'मिति गीतावचनादत्र
जगच्छब्दश्चेतनवाची चिदचिदात्मक हि जगदिति, मैत्रम्—गीताया मोहितं नाभिजानातीति सत्त्वा-
दचेतनस्य ज्ञानप्रसक्त्यभावेन ज्ञाननिषेधाद्योगान्मुख्यार्थानुपपत्त्या जगच्छब्देन लोकवाचिनः तद्गतो जनो
लक्ष्यते, अत्र तु तादृशानुपपत्त्यभावात् जगच्छब्दस्य चेतनलक्षकत्वमिति । नच जडस्वरूपस्य जगतोऽ-
नात्मन ज्ञानस्वरूपत्वानुपपत्तिसत्त्वादलापि लक्षणया जगच्छब्दश्चेतनपर इति वाच्यं, ज्ञानेऽध्यस्तस्य
जगतो वस्तुतो ज्ञानस्वरूपत्वेनानुपपत्त्यभावात् । यच्चोक्तं देहात्मभ्रमस्संसर्गकृतो जलमुष्णमिति विदिति,
तदयुक्तम्—असङ्गस्यात्मनो देहेनसह समर्गायोगात्किं तद्दि तादात्म्याद्यासङ्गत एवेति । यदप्युक्तम्--
येतु ज्ञानस्वरूपात्मविद ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपमिदमखिलं जगत् शरीरातिरिक्त-
ज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं च पश्यन्तीत्याह 'येतु ज्ञानविदश्शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं
प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर' इति, तदप्यसत्—ज्ञानस्वरूपमिति श्लोकोक्तभ्रान्तिदर्शनविपरीतमिदं
दर्शनं प्रमाभूतं प्रकृतश्लोकोक्तम् । तथाच पूर्वश्लोके अखिलं जगदित्यनेन यदुक्तं तदेवेहाप्यखिलं
जगदित्यनेनानुदितं, न तु तद्विचमिति कृत्वा पूर्वश्लोके अखिलं जगदित्यस्य सर्वं आत्मान इत्यर्थमुपपत्त्यर्थं
अस्मिन् श्लोके तस्यैव देवमनुष्यादिशरीररूपमित्यर्थस्य वर्णनं व्याहृतमिति । तस्माद्ज्ञानस्वरूपमखिलं
जगत्परमात्मरूपं ये पश्यन्ति ते तत्त्वविद इत्येव प्रकृतश्लोकस्य यथाश्रुतार्थं ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदर्थ-
रूपं ये पश्यन्ति ते भ्रान्ता इति पूर्वश्लोकेनोक्तत्वात् । नच ज्ञानस्वरूपस्य जगतोऽर्थस्वरूपत्वदर्शनमिव
परमात्मस्वरूपत्वदर्शनमपि भ्रान्तिरेवेति वाच्यं, परमात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वादिति ।

ननु ज्ञानात्मकमखिलं जगदिति प्रकृतश्लोकपदानामपि ज्ञानस्वरूपास्सर्वे आत्मान इत्येवार्थं,
तेषां च परमात्मशरीरत्वदर्शनमभ्रान्तिरित्यव्याहृतोऽर्थ इति, मैत्रम्—अर्थस्वरूपं पश्यन्त इत्यस्य प्रति-
योगित्वेन त्वद्रूपं प्रपश्यन्तीत्युक्तत्वात्त्वरूपमित्यस्य परमात्मस्वरूपमित्येवार्थं । एतेन त्वच्छरीरं च पश्य-
न्तीति प्रत्युक्तम् । तथा पूर्वश्लोकस्य ज्ञानस्वरूपपदसमानार्थकतयेह ज्ञानात्मकपदस्य प्रयुक्तत्वात्तदनु-
रोधेनेहापि ज्ञानस्वरूपमित्येवार्थो वर्णनीय इति कृत्वा ज्ञानस्वरूपजीवशरीरकमित्यर्थवर्णनं च व्याहृतमेव -
तस्माद्दुष्ट एव रामानुजीय पक्षः ।

विशिष्टाद्वैतापेक्षयाऽद्वैतस्य दुष्टत्वज्ञा - तन्निरासश्च ।

ननु वृत्त्यापारमार्थ्यं विवक्षितमिति तव पक्षोपि दुष्ट एव श्लोकानां पौनरुक्त्यं, पदानां लक्षणां, अर्थविरोधं, प्रकरणविरोधं, शास्त्रतात्पर्यविरोधश्चास्तीति तथाहि ज्ञानस्वरूपमत्यन्तेति, यदेतद्दृश्यते इति, ज्ञानस्वरूपमखिलमिति च श्लोत्रत्रयेण यथैव भ्रान्तिरक्ता, तर्हि पौनरुक्त्यं, मन्मते तु यदेतदिति श्लोकेन स्वातन्त्र्यभ्रमं, ज्ञानात्मकमिति श्लोकेन देहात्मकमिति न पौनरुक्त्यम् । परमेश्वर, जगत्पते, तव महिमा, त्वमित्यादिशब्दानां लक्षणा प्रत्यक्षादिभिरवाच्यत्वेन सिध्यते जगतोऽसत्यत्वे प्रमाणविरोधस्त्योधानानुपपत्त्यादिस्त्वर्थविरोध इत्यर्थनिरोधं, प्रकरणविरोधं स्तुतिविरोधं 'रोमान्तरस्था मुनयस्तुवती'ति हि प्रकृतम् स्तोत्राणामद्वैतज्ञानवत्त्वे स्तुत्यनुपपत्तिं, तदभावे च नितरामिति, उपक्रमोऽसहारादिविरोधाच्छास्त्रनात्पर्यविरोधश्चेति, मैत्रम्—श्लोकत्रयेण भ्रान्तिद्वयस्य वचनेपि तत्रैकभ्रान्तिपुनरुक्तैवेति न पौनरुक्त्यदोषातिपातस्तथापि अर्थस्य दुर्बोधत्वादौपनिषदस्य उक्तमेवार्थं पुनः पुनर्वदन्ति प्रायेण मुनयः स्पष्टश्चायमर्थो गीतायाः । तत एवस्या अपि भ्रान्तिश्लोकत्रयेण प्रतिपादनं न दुष्टं । नच भ्रान्तिद्वयश्लोकत्रयेणोक्तं नैका भ्रान्तिरिति वाच्यं, प्रमाया एकेनैव श्लोकेनैकस्या एवोक्तत्वाद्भ्रान्तिरप्येकैवेति ज्ञानस्वरूपस्य जगतोऽर्थस्वरूपेण दर्शनं भ्रान्तिः, ज्ञानस्वरूपस्य जगतो ज्ञानस्वरूपेण दर्शनं प्रमेति हि सिद्धोर्थं श्लोकचतुष्टयस्य । अथ पदानां च लक्षणादोषः— परमेश्वरादिशब्दा यवव्यवहारसविशेषमेव ब्रह्म बोधयन्तीति लक्षणानवकाशात् ब्रह्म हि व्यवहारदशायां परमेश्वरत्वजगत्पतित्वादिगुणविशिष्टमेवेति । नापि प्रमाणविरोधादयं प्रत्यक्षादिप्रमाणानां व्यावहारिकजगद्विषयकत्वेनोपक्षीणत्वात् चक्षुरादीनि हि व्यावहारिकजगद्ग्राहयन्ति, नतु स्वमाह्वस्य जगतः पारमार्थ्यमावेदयन्ति— नहि चक्षुर्ब्रह्मो घटः पारमार्थिक इति वक्तुं शक्यते चक्षुष एवापारमार्थिकत्वात् तिरोधानं चासत्यस्यापि जगत उपपद्यत एव आत्मा सत्यत्वाज्जगत् अत्यन्तासतो हि शशशृङ्गादेस्तिरोधानानुपपत्तिं तव । तत एव नित्यस्य जगत्तिरोधानानुपपत्तिरत्यन्त्यनुपपत्तिश्चेति प्रकरणविरोधं परिहृतं एव । नच स्तोत्राणामद्वैतज्ञानवत्त्वे स्तुत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, जीवेश्वरयोः पारमार्थिकमेवाद्वैतं, व्यवहारतस्तु द्वैतमेवेति कृत्वा व्यवहारदशायां तत्रैव विदामपीश्वरस्तुतिरुपपद्यत एव यथा देहातिरिक्तमज्ञानस्तोत्रेपि तव गन्तव्यवन्तृत्वाद्युपपत्तिस्तद्वदिति । निर्विशेषं ब्रह्मैवोपमान्तमुपसहृतं चेति न शास्त्रनात्पर्यविरोधोपीति ।

विष्णुपुराणस्य पद्धिधतात्पर्यलिङ्गैर्निर्विशेषब्रह्मपरत्वप्रतिपादनम् ।

तथाहि 'परं पराणां परमं परमात्माऽऽत्मसंस्थितं । रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितं' इति विष्णुपुराणप्रारम्भश्लोकः १ अंशे २ अध्याये १० आदिशब्देन क्रियाद्रव्ये गृह्ये, निर्देशसंज्ञाजातिगुणक्रियाद्रव्यनामाह्वयै कल्पनाद्देतुनिर्विषणौर्विबर्जितं, इति विष्णुचिरीयव्याख्या । अनेन निर्विशेषं ब्रह्मोपमान्तमिति सुस्थम् । विशेषो हि विशेषणम् 'अहं ममेत्यविधेयं व्यवहारसन्त्याऽनयो । परमार्थस्त्वसलाप्यो गोचरो वचसा न यः ॥ ६७ १०० इत्युपसहृतम् । वचसामगोचरो हि निर्विशेषं ब्रह्म सविशेषस्य ब्रह्मणो वचोऽगोचरत्वायोगदिति । तथा 'विष्णोस्तकाशाद्दुद्भूतं जगत्त्रैव च

स्थितम् । स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोस्य जगच्च सः ॥' (१-१-३१) इति वक्ष्यमाणपुराणार्थसंग्रह एक-
श्लोकेन संक्षिप्य दर्शितः प्रथमतः । 'इति विविधमजस्य यस्य रूपं प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य । प्रदि-
शतु भगवानशेषुर्षुसां हरिरपजन्मजरादिकां स सिद्धिम्'-(३-८-६४) इति ग्रन्थान्ते मङ्गलश्लोकेन चोक्त-
पुराणार्थसंग्रहसंक्षिप्य दर्शितः । तथाचेदमुक्तं भवति-- प्रकृतिपुरुषेश्वरात्मकं सर्वं जगत्परमात्मैव--
सर्वस्य परमात्मन्यध्यस्तत्वात् । नतु ततोऽरिक्तं किञ्चिदपि वेत्स्वस्ति- एवं वेत्स्वन्तराभावादेव- एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म- सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वात्समाद्ब्रह्म निर्विशेषमेव- विशेषस्य भेदत्वाद्भेद-
चाभावादिति । एवमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं लिङ्गं दर्शितम् ।

अथ लिङ्गान्तराप्यपि प्रदर्शयन्ते- 'परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतःपते । तत्रैव महिमा येन
व्यासमेतच्चराचरम् ॥ यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतद्ज्ञानात्मनस्तव । आन्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतद्बुद्ध्यः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंग्रहे ॥ येतु ज्ञानविदः शुद्ध-
चेतसतेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥' इति प्रथमांशे चतुर्धाध्याये
श्लोकचतुष्कं पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'न स्थूलं नच सूक्ष्मं यत्र विशेषणगोचरम् । तत्पदं परमं विष्णोः
प्रणामात् सदाऽमलम् ॥ (१-७-५२) आद्यो यज्ञः पुमानिज्यो यः पूर्वेषां च पूर्वजः । तं नतास्म
जगत्स्रष्टुः क्षटारमविशेषणम् ॥६१॥' मायायास्तृप्तत्वादिविशेषणयुक्तमपि वस्तुतोऽविशेषणमित्यर्थः ।
'नमो नमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृत् । इन्द्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणस्तविता यमः ॥६७॥'
स्वतस्त्वविशेषः, मायया तु ब्रह्मादिरूपधृदित्यर्थः । 'शुद्धसंलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः ।
तमात्मरूपिणं देवं नतास्म पुरुषोत्तमम् ॥ (११-१४-३७) अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् ।
नतास्म तत्पदं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥३८॥ अदीर्घहृत्समरथूलमनष्यामलोहितम् । अग्नेह-
च्छ्रायमतनुमसक्तमशरीरिणम् ॥३९॥ अनाकाशमसंस्पर्शमगन्धमरसं च यत् । अचक्ष्वश्रोत्रमचल-
मवाक्षाणिममानसम् ॥४०॥ अनामगोत्रमसुरमतेजस्कमहेतुकम् । अभयं आन्तिरहितमनिद्रमजरा-
मरम् ॥४१॥ अरजोऽशब्दममृतमह्रवं यदसंवृतम् । पूर्वापरे न वै यस्मिन् तद्विष्णोः परमं पदम् ॥'४२॥
एभिश्श्लोकैस्सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । 'तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे यत्परमार्थरूपम् ।
क्लिप्त्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ (१-१७-७५) याऽतीतगोचरा वाचां मनसां
चाविशेषणा । ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां बन्दे चेधरीं पराम् ॥ ७७॥' ज्ञानी जीवः, ज्ञानं बुद्धिः,
ते परिच्छेद्ये यस्यास्ता ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या । 'ओं नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा । व्यतिरिक्तं
न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः ॥७८॥ नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने । नामरूपं न
यस्यास्ति योऽस्तिस्त्वेनोपलभ्यते ॥७९॥' नचास्तित्वं ब्रह्मणो विशेषणमेवेति वाच्यं, निर्विशेषतामान्य-
रूपायास्तत्ताया विशेषणत्वाभावाद्ब्रह्मस्वरूपत्वाच्चेति । 'नित्यानित्यप्रपञ्चात्मनिप्रपञ्चामलाश्रितः । एका नेन
नमस्तुभ्यं वासुदेवाधिकारणम् ॥' (१-२०-१२) वस्तुतो निष्प्रपञ्चोपि मायया प्रपञ्चरूप इत्यर्थः ।
'निर्व्यापारमनाह्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् । आत्मसन्धौघविययं सत्तामात्रमलक्ष्यम् ॥ (१-२२-५०)

प्रशान्तमभयं शुद्धं दुर्बिभाव्यमसंश्रयम् । विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं तद्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञिनम् ॥५१॥ एवं प्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्तभेदरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥५३॥ समस्तभेदरहितं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमनाख्येयं वक्तुमशक्यं दुर्बिभाव्यं मनसोऽप्यगोचरमलक्षणं लक्षणरहितं सत्तामार्त्रं सत्यज्ञानानन्दादिविशेषशून्यं ब्रह्मेत्यर्थः । 'अहं हरिस्सर्वमिदं जनार्दनो नान्यततः कारण-कार्यजातम् । ईदृक्जनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥' प्रथमांशस्योपसंहारश्लोकोऽयं-अत्राद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानिनमसंसारमोक्षरूपं फलमभिहितमिति वेद्यम् । एवं प्रथमांशे अभ्यासफले दर्शिते । 'तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् । मनस परिणामोयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥ (२-६-४९) ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं वन्थाय चेप्यते । ज्ञानात्मकमिदं सर्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥५०॥' अत्र ज्ञानातिरिक्तं किमपि नास्तीति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सिद्धं- ब्रह्मैव हि ज्ञानं सुखदुःखयोरनात्मधर्मत्वं च सिद्धम् । रामानुजेन हि तयोरनात्मधर्मत्वमुच्यते । 'तद्ब्रह्म परमं धाम-सदसत्परं पदम् । यस्य सर्वमभेदेन जगदेतच्चराचरम् ॥ (२-७-४१) स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः । तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥४२॥ कर्ता क्रियाणां स स इज्यते ऋतुस्स एव तत्कर्मफलं च तस्य । सगादियत्साधनमप्यशेषं हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥४३॥' अत्र सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्ममिदं किमपि नास्तीति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमुक्तं- मायया च ब्रह्मणमसविशेषत्वमिति । 'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-र्वनानि विष्णुर्गिर्यो दिशश्च । नक्षसमुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यत्नास्ति च विप्रवर्ष्य ॥ (२-१३-३८) ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥३७॥ यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोपम् । तदाहि सङ्कल्प-तरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥४०॥ वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं च सदैक-रूपम् । यच्चान्यथा त्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥४१॥ मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैस्त्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥४२॥ तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित्कचित्कथंचिद्द्विज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहु-धाऽभ्युपेतम् ॥४३॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं च नित्यमशेषशोकादिन्निस्तस्तद्गम् । एकस्सदैकं परः परेशस्त वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥४४॥ सद्भाव एषो भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् । एतत्तु यत्सर्वव्यवहारमूर्तं तत्रापि चोक्तं भुवनश्रितं ते ॥४५॥' अत्र ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मैकमेव परमार्थसत्यं, सर्वः प्रपञ्चस्तत्र मायाकल्पितत्वादपरमार्थ एव । विशुद्धज्ञानिनः-प्रपञ्चभेदप्रतीतिर्न भवत्येव- यत्सदैकरूपं तदेव वस्तु- वस्तु परिणमते तद्वस्तु न भवत्येव- तच्च सदैकरूपं वस्तु विज्ञानमेव- तदन्यत्सर्वमवस्त्वेव, आन्तास्तु एकमेव तद्वस्तु ब्रह्म नानात्वेन गृह्णन्ति, तच्च ब्रह्म अवाच्यनसगोचरत्वाद्ब्रह्मव्यवहार्यमेव- मायामयं ब्रह्म तु सप्रपञ्चत्वात्सर्वव्यवहार्यमिति निर्विशेषं ब्रह्म परमार्थसत्यं, व्यवहारतस्तु तदेव सविशेषमिव भाति माययेति—सिद्धम् ।

'विष्ण्यापारं यथा चैतस्त्रैलोक्यं समवस्थितं । परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथाज्ञानं प्रथानः ॥'

(२-१३-२) अत्र ज्ञानमेकमेव परमार्थसत्यं तदन्यन्मिथ्येति स्फुटम् । 'एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्त्रय-
 चाधिप (२-१४-१३) परमार्थस्तु मूपाल संश्लेषाच्छ्रूयता मम ॥२८॥ एको व्यापी समश्शुद्धो निर्गुण
 प्रकृते पर । जन्मदृग्धादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्यय ॥ २९॥ परमज्ञानमयो सद्भिर्नामजात्यादिभि-
 र्विभु । न योगवान् युक्तोऽभूत्तैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ ३०॥ तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमय हि यत् ।
 विज्ञान परमार्थो वा द्वैतिनो तथ्यदर्शिन ॥ ३१॥ वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदप्यङ्जादिसञ्चित । अभेद-
 व्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मन ॥ ३२॥ एकत्व रूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिज । देवादिभेदेऽप-
 ध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि स ॥' ३३॥ अत्र ब्रह्मैकमेव परमार्थं, तदन्यत्सर्वं जगदपरमार्थ एव । तथैकं
 निर्गुणं ज्ञानात्मकमात्मभूतं नामजात्यादिविशेषरहितं निर्भेदम् । एवंसति ये द्वैतं पश्यन्ति ते मिथ्या-
 ज्ञानिन एवेति प्रतिपादितम् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यत् । कुत कुत्र क्व गन्तासी-
 त्येतदस्यार्थवत्कथम् ॥ (२ १५ २८) सोह न गन्तु नागन्ता नैकदेशनिकेतन । त्वं चान्ये च न च
 त्वं च त्वं नान्येनाहमप्यहम् ॥' २५॥ अत्र रामानुजाभिमतात्मनोऽणुत्वं पराकृतम्- अत्मन आकाश-
 वत्सर्वगतत्वव्यापित्वयोरुक्तत्वात् । न च पुनरुक्ति - वायुवक्त्रमेण सर्वगतत्वं व्यावर्तयितुं व्यापीत्युक्तत्वात् ।
 यद्वा सर्वान्तर्व्यापित्वं, सर्वगतत्वं, सर्वबाह्यव्यापित्वं तु व्यापित्वमिति न पुनरुक्ति । त्वं चेत्यस्यायमर्थ -
 न केवलमहमेवैवं भूत्, किंतु त्वं चान्ये च सवेपि । ननु मम तवान्येषा च परिच्छेदगमनादिप्रतीते-
 कथं प्रत्यक्षविरुद्धमुच्यते, तत्राह- न च त्वमिति; यत्त्वं लौकिक परिच्छिन्न प्रतीयसे स एष
 त्वं न भवसि, येनान्ये प्रादेशिका प्रतीयन्ते तथाविवास्ते अन्ये न भवन्ति, अहमपि यादृशस्त्वया
 दृष्टो न तादृशोहं, किंतु अहमित्यादिव्यवहारगोचर परमात्मैव 'आत्मैवेदं सर्व'मिति श्रुते । अतो न
 प्रत्यक्षविरोध देहाद्युपाधिभेदादेव त्वमहमादिभेदप्रतीतिर्नात्मभेदात् । आत्मा त्वेकमेवाद्वितीयं
 ब्रह्मेति परमार्थः । 'एकमेवमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमा-
 त्मन ॥' (२ १५ ३५) इदं सकलं जगदेकमेव परमात्मस्वरूपभूतं विद्धि भेदि भिन्नं तु न इति प्रति-
 पादितमद्वैतमेवात्र । 'तदेतदुपदिष्ट ते संक्षेपेण महामते । परार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषत ॥(२-१६-१८)
 एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदाधं स ऋभुर्गुरु । निदाघोप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥१९॥ सर्वभूता-
 न्यभेदेन ददर्श स तदाऽऽत्मन । तथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमा द्विज ॥' २०॥ अत्र अद्वैत ब्रह्मैव
 परमार्थं, तद्दर्शनादेव मुक्तिरिति स्फुटमित्यभ्यास फलं च दर्शिते । 'सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते
 नभ । आन्वदृष्टिभिरात्मानं तथैकस्मिन् पृथक्कृत ॥ १२॥ एवस्समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्प्रच्युतो
 नास्ति परं ततोऽन्यत् । सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ २३॥ इतीरित-
 स्तेन स राजवर्षस्तत्याज भेद परमार्थदृष्टि । सचापि जातिस्मरणासरोधस्तत्रैव जन्मन्ध्रपदगमाप ॥' २४॥
 अत्र एक एवात्मा आत्मनानात्वमात्मपरमात्मभेदश्च आन्तिसिद्ध एव, जीवो जगच्च सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मणो-
 न्यत्किमपि नास्ति ततो आन्तिसिद्धो भेदमोहस्तत्तच्च इत्यद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तादृशाद्वैतज्ञाना-
 न्मुक्तिश्च फलमिति द्वितीयाशोपि निर्विशेषब्रह्मपर एव । 'एवमेव जगत्सर्वं करोति परिपाति च । हन्ति

चान्तेष्वर्नन्तास्मा नास्त्यैरमाद्यतिरेकि यत् ॥ (३-२-६०) ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथा सर्वमिदं जगत् ।
 दिष्णुर्विष्णौ दिष्णुतश्च न परं विद्येते ततः ॥' (३-३-१) अत्र विष्ण्वतिरिक्तवस्त्वन्तराभाववचना-
 दद्वितीयं ब्रह्मेति सिद्धम् । 'एतद्ब्रह्म त्रिधा भेदमभेदमपि स प्रभुः । सर्वभूतेष्वभेदोसौ भिद्यते मित्र-
 बुद्धिभिः ॥' २९॥ अत्र वस्तुतो निर्भेदमपि ब्रह्म आन्त्या मित्रमिष प्रतीयत इति स्फुटम् । 'कटक-
 मकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीप्यते दथैकम् । सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते
 तथैकः ॥' (३-७-१६) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म कनकवत्सत्यम् । तत्र द्वैतं तु कटकादिवत्कल्पि-
 तत्वेनासत्यमिति प्रतिपादितम् । 'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरस्स एकः । इति मति-
 र्वचला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान्निहाय दूरात् ॥' (३-७-३२) अत्र जीवजगतोर्ब्रह्माऽभिन्नत्वा-
 देकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । एवं ज्ञानिनो न यमभटाकर्षणमिति फलं चोक्तम् । 'भूतानि
 सर्वाणि तथाऽन्तमेतदहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ॥ तस्मादहं भूतनिकायभूतमहं प्रयच्छामि भवाय
 तेषाम्' (३-११-५४) अत्र सर्वस्यापि विष्णुत्वेन विष्ण्वतिरिक्ताभावादद्वितीयं ब्रह्मेति स्फुटम् । 'शुक्ला-
 दिदीर्घादिधनादिहीनमगोचरं यच्च विशेषणानाम् । शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं रूपाय तस्मै भगवन्न-
 तास्मः ॥ (३-१७-३२) यत्तद्दृशरीरेषु यदन्यदेहेष्वशेषवस्तुष्वजमल्ययं यत् । यस्माच्च नान्यव्यतिरिक्त-
 मस्ति ब्रह्मस्वरूपाय नतास्म तस्मै ॥' ३३॥ अत्र निर्विशेषमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति स्फुटम्- इति ।
 तृतीयांशोपि निर्विशेषब्रह्मपर एव- 'यस्सृज्यते सर्गकृदात्मनैव यः पाल्यते पालयिता च देवः । विधा-
 र्मना संह्रियतेन्तकारि पृथक्त्रयस्यास्य च योऽव्ययात्मा ॥ (४-२-८९) यस्मिन् जगद्यो जगदेतदाद्यो
 दधाश्रितोऽस्मिन् जगति स्वयम्भूः ॥' ९०॥ अत्र सर्वस्य ब्रह्मत्वमुक्तमिति ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मा-
 द्वितीयमिति प्रतीयते । 'प्रहर्षतारकाचित्रगगनाग्निजलानिलाः । अहं च विषयाश्चैव सर्वे निष्णुमयं
 जगत् ॥' (५-१-२०) अहं भूमि- 'स्वमल्लक्ष्मनिर्देश्यमचिन्त्यानामवर्णवत् । अपाणिपारदरूपं च शुद्धं
 नित्यं परात्परम् ॥ (५-१-४०) एकं तवाग्र्यं परमं पदं यत् पश्यन्ति त्वां सूरयो ज्ञानदृश्यम् । त्वत्तो नान्य-
 त्किञ्चिदस्ति स्वरूपं यद्वा भूतं यच्च भयं परात्मन् ॥' (५-१-४६) अत्र निर्विशेषं ब्रह्माद्वितीयमिति
 स्फुटम् । 'सन्मात्ररूपिणोऽचिन्त्यमहिम्ने परमात्मने । व्यापिने नैकरूपैकस्वरूपाय नमोनमः ॥ (५-१-८-
 ४८) भूतत्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा
 स्थितः ॥५०॥ न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः । तद्ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवान् ॥५३॥
 अनास्येयस्वरूपात्मनानास्येयमयोजन । अनास्येयाभिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर ॥५२॥ न कल्पना-
 मृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः । ततः कृष्णाच्युतानन्तविष्णुसंज्ञाभिरीड्यते ॥५४॥ सर्वार्थास्त्वमज-
 विक्ल्पनाभिरेतैर्देवाद्यैर्भवति हि धैरनन्तविधम् । विधात्मा त्वमिति विकारहीनमेतत्सर्वस्मिन्नहि भवतोऽस्ति
 विश्विदन्दत् ॥' ५५॥ अत्र एकमेव परं ब्रह्म मायया पञ्चधाऽव्यन्थितम् । तच्च सन्मात्ररूपं, नाम-
 जात्यादिविकल्पपरहितत्वात्निर्विशेषम्- ततो वाचामगोचरम् सर्वं जगत्काल्पनिकमेव- ब्रह्मणोऽन्यत्किमपि
 नास्तीति एकमेवाद्वितीयं निर्विशेषं ब्रह्म स्फुटं प्रतिपादितम् । 'भूतामूर्ते तथा चापि स्थूलं सूक्ष्मतरं

तथा । तसर्वं त्वं जगत्कर्ता नस्ति किञ्चिन्त्वया विना ॥ (५ २३-३७) अत्रापि सर्वं ब्रह्मेति प्रति-
पादितम् । 'सितदीर्घादिनिश्शेषकल्पनापरिवर्जित । जन्मादिमिरसंस्पृष्टस्वप्नादिपरिवर्जितः ॥' (५-२९ ८)
अत्र निर्विकल्प ब्रह्मेति स्फुटम् । 'योहं सत्त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुष । मतो नान्यदशेषं यत्तत्त्वं ज्ञातु-
मिहार्हसि ॥ (५ ३३-४८) अविद्यामोहितात्मानं पुरुषा भिन्नदर्शिन । वदन्ति भेदं पश्यन्ति चावयो
रन्तरं हर ॥४९॥' कृष्णवाक्यमिदम् अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अविद्यया तु भिन्नमिव प्रतिभातीति
स्फुटम् । 'निष्प्रपञ्चे महाभाग सयोऽव्यात्मानमात्मनि । तुर्यावस्थस्सलीलं च शोते स्म पुरुषोत्तम ॥'
(५ ३७ ६९) अत्र निष्प्रपञ्चत्वानिर्विशेषं ब्रह्मेति स्फुटम् । 'गते तस्मिन् स भगवान् सयोऽव्यात्मान-
मात्मनि । ब्रह्मभूतेऽव्ययेऽचिन्त्ये वासुदेवमयेऽमले ॥ अजन्मन्यमले विष्णावप्रमेयेऽखिलत्मानि ।
तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधा गतिम् ॥' (५ ३७ ७४ ७५) अत्र अचिन्त्यमप्रमेयं च निर्विशेषं
ब्रह्मेति स्थितम् इति पञ्चमाशोपि निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनपर एव । 'न सन्ति यत्र सर्वेषु नामजात्यादि-
कल्पना । सत्ताग्रात्मिके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मन परे ॥' (६ ४ ३७) अत्र निर्विकल्पकं सन्मात्रं
ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति स्फुटम् । 'ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु किञ्चिद्वस्त्वभिधीयते । यच्च वाचामविषयं तत्सर्वं
विष्णुरव्यय ॥' (६-४ २४) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । 'यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्य-
मजमव्ययं । अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसयुतम् ॥ (६-५-६६) विभु सर्वगतं नित्य भूतयोनि-
रकारणम् । व्याप्यव्याप्तं यत्सर्वं यद्वै पश्यन्ति सूरय ॥६७॥ तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्व्येय मोक्ष-
काक्षिणि ॥६८॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज । पूजाया भगवच्छब्द क्रियते क्षपचा-
रत ॥७१॥' अत्र अवाच्यनसगोचरं निर्विशेष ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । 'संज्ञायते येन तदस्नदोषं शुद्धं
परं निर्मलमेकरूपम् । सदृश्यते वाप्यवगम्य ते वा तद्ज्ञानमज्ञं नमतोन्यदुक्तम् ॥७८॥' अत्र निर्वि-
शेषब्रह्मज्ञानमेव ज्ञानं, अन्यत्तु सविशेषब्रह्मज्ञानमज्ञानमेवेति प्रतीतम् । 'अक्षीणेषु समस्तेषु विशेष-
ज्ञानकर्मसु । त्रिधमेतत्परं चान्यद्भेदमिदं नृणाम् ॥ (६ ७ ५२) प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्र-
मगोचरम् । दक्षसामात्मसमेद्यं तद्ज्ञानं ब्रह्मसञ्ज्ञितम् ॥५३॥ तच्च विष्णो परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् ।
विश्वरूपरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मन ॥५४॥' अत्र भ्रान्तानामेव त्रयोऽन्यद्विधमिति भेदप्रतीतिः, जानिनस्तु
निर्भेदं वागगोचरं सत्तामात्रं ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति पश्यन्ति, तदेव परमात्मनो नीरूपं परं स्वरूपमिति सिद्धमद्वैतम् ।
किं चात्र ब्रह्मणोऽस्ति रूपप्रथं तत्रैकं विधमय, अन्यद्ज्ञानस्वरूपं, अपरं त्वरूपमिति प्रतीयते तथा
चोक्तं ज्ञानवाशिष्ठे— 'आद्यं हि मायामयदिव्यमात्रं द्वितीयमानन्दचिदेकरूपम् । तृतीयमत्यन्तरूपमेवं
क्रमेण शम्भुं त्रिविधं प्रपद्ये' इति । अतएव सत्यज्ञानानन्दानिर्विशेषं ब्रह्म लक्षयन्तीति मयोक्तं प्राक् ।
नचैदमरूपं ब्रह्मणि सत्ताया अप्यभावे शशशुद्धकल्पमेव तत्त्यादिति वाच्यं, तद्वदसत्ताया अप्यभावात्—
असत्त्वं शशशुद्धम्— अरूपं तु ब्रह्म असद्विलक्षणं सद्विलक्षणं च । अतएव तदस्तीति नास्तीति च
वक्तुं न शक्यते, तथापि अस्तीत्येव तत्प्रतिपत्त्यम् । तदुक्तं ज्ञानवाशिष्ठे 'अतोऽस्यालक्षणत्वेन सदसत्पर-
तास्त्यपि । शशशुद्धसमानत्वं निदाशाशक्यमीरितुम् ॥ विशेषसत्ताभावेऽपि सत्तासामान्याना यत ।

निर्द्वन्द्वत्वेन संसिद्धा ततस्सत्तादिकं भवेत् ॥ बहुश्रुत्यन्तगदित सर्वातीतमरूपकम् । तद्ब्रह्मान्यत्कथं
 नास्तीत्यहं ब्रूया विधे वद' इति, 'तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं
 समाधिस्सोभिधीयते ॥' (६-७-९२) अत्र ब्रह्मण स्वरूपं निर्विकल्पमित्युक्तं भवति । 'तद्भावभाव-
 मापन्नस्ततोसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥९५॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नाश-
 मान्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त क करिष्यति ॥९६॥' अत्र आत्मपरमात्मनोरैक्यमेव,
 तद्भेदस्त्वज्ञानमयुक्त एव, तस्मिन्श्चाज्ञाने विज्ञानेन नष्टे सति अद्वैतमेव सिद्धयतीति स्फुटम् । अनेन च
 अज्ञानस्य सकार्यस्य नाशाज्जीवात्मपरमात्मनोरैक्याद्ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयस्वगतभेदाभावात्निर्विशेषत्वं
 सिद्धम् । 'विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लयम् ॥१०८॥ आत्यन्तिको विमुक्तिर्यो ल्यो ब्रह्मणि
 शाधते' (६-८-१) अत्र जीवस्य ब्रह्मणि ल्यो मोक्ष इत्युक्तत्वेन सायुज्यं मुक्तिरिति सिद्धम् । कार्यस्य
 कारणे ल्यो नाम कारणसायुज्यं हि, इदं च सायुज्यं रामानुजेनानम्युपगतमिति तन्मतं दृष्टमेव ।
 नचाकार्यस्य जीवस्य कथं ब्रह्म कारणमिति वाच्यं, स्वतो जीवस्य ब्रह्मत्वेन ब्रह्माकार्यत्वेपि यदुपाधैर्ब्र-
 ह्माकार्यत्वादिति- यथा घटे नष्टे सति घटाकाशो महाकाशो लीयते, एवमज्ञानान्तं करणोपाधिनाशेसति
 जीवो ब्रह्मणि लीयते ब्रह्माशो हि जीव घटाकाश इव महाकाशस्याश । एतेन मोक्षदशाया जीव-
 स्यैव नाशात्कस्य मुक्तिरिति प्रत्युक्तम्—जीवस्य ब्रह्मात्मनावस्थितिरेव न नाशो मुक्ताविति । 'त्वत्प्र-
 सादान्मया ज्ञातं ज्ञेयमन्यैरलं द्विज । यदेतदखिलं विष्णोर्जगन्न व्यतिरिच्यते ॥' (६ ८ ८) अत्र
 विष्णुरेव जगन्न तु ततोऽन्यदिति सिद्धमद्वितीयं ब्रह्म । 'स सर्वस्सर्ववित्सर्वस्वरूपो रूपवर्जित ॥२७॥'
 अत्र वस्तुतोऽरूपमपि ब्रह्म मायया सर्वस्वरूपमिति स्फुटम् । कथमन्यथा सर्वस्वरूपत्वारूपत्वयोस्सामा-
 नाधिकरण्यं भवेत् । 'यज्ञैर्यज्ञविदो यजन्ति सततं यज्ञेधरं कर्मिणो यं वै ब्रह्ममयं परापरमयं ध्यायन्ति च
 ज्ञानिन । यं संचिन्त्य न जायते न म्रियते नो वर्धते हीयते नैवासन्न च सद्भवत्यपि तन किं वा हरे
 श्रूयताम् ॥५८॥' अत्र सदसद्भावनिर्मुक्तं ब्रह्म निर्विशेषमिति स्फुटम् । 'इति विविधमजस्य यस्य रूप
 प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य । प्रदिशतु भगवानशेषुसा हरिरपजन्मजरादिका स सिद्धिम् ॥६४॥'
 पुराणचरमश्लोकोयमाशीर्वादात्मक - अत्र सच्चिदानन्दात्मकं यस्य स्वरूपमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मापि मायया
 जगज्जीवेश्वरमयं विविधमिव प्रतिभाति रज्जुस्सर्पदण्डभूच्छिद्रादिमयीवेति स्फुटमवगम्यते । नहि प्रकृत्या-
 धतीत ब्रह्म प्रकृत्यादिस्वरूपं भवितुमर्हति माया विना । नच ब्रह्मैव जगदादिरूपेण परिणतमिति न
 मायावादाश्रय इति वाच्यं, परिणामित्वेसति विकारित्वेनानित्यत्वापत्तेर्ब्रह्मण अविकारि ब्रह्मेत्यत्रैव पुराणे
 बहुश उक्तत्वात् ।

एवमविकारित्वेन नित्यत्वादेव ब्रह्म परमार्थ इत्युच्यते । 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते'
 इति । तन्माद्यदि ब्रह्म परिणत इत्येव तवाग्रहस्तहि मायाद्वारेति विद्धि । एवमभ्यासफले दर्शिते—
 तथा च पष्ठाशोपि निर्विशेषब्रह्मपर एव । एव पुराणं सर्वमपि निर्विशेषब्रह्मपरमेवेति सिद्धम् । नच
 'उपन्नमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय ॥' इति लिङ्गपट्टकमध्ये

लिङ्गत्रयमेव दर्शितमिति वाच्यं, अतिरिक्तमपि लिङ्गत्रयं प्रदर्श्यत एव- सर्वस्य तर्कादिशास्त्रस्य च द्वैत-
परत्वादद्वैतमपूर्वमेवेति सिद्धैव तावदपूर्वता । निदाघखाण्डिक्यकेशिष्वजभरतादिचरित्रवर्णनादर्थवादश्लोक्त
एव । ब्रह्मणो देशादिपरिच्छेदाभावादिरूपा उपपत्तिश्चोक्तैवेति । तस्मात्प्रमाणतया सम्प्रतिपन्नं
विष्णुपुराणं निर्विशेषब्रह्मपरमेव । एवं पुराणान्तराप्यप्येतत्पराप्येव । नच तान्यप्रमाणानीति वाच्यं,
सर्वेषां पुराणानां व्यासकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यायोगात्- 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुत' इति स्मरणात् ।
'प्रमाणानां प्रमाणं स्याद्यासवाक्यं जगत्त्रये । प्रामाणिकेषु सर्वेषु व्यासस्यैव महामतेः ॥ प्रामाणिकत्वं
सुतरां सर्वदा निश्चितं मया ।' इति ज्ञानवाशिष्ठे स्मरणात् । नच विष्णुपुराणं पराशरेण कृतं नतु
व्यासेनेति वाच्यं, अष्टादशपुराणान्तर्गतत्वादस्य । किंतु पराशरमंत्रेयसंवादरूपतया व्यासेनैव प्रथितमिति
कृत्वा पराशरसंहितेत्युच्यते विष्णुपुराणं- यथा सूतशौनकसंवादरूपतया व्यासेनैव प्रथितः- स्कान्दपुराणै-
कदेशसूतसंहितेत्युच्यते- तद्वत् । साच सूतसंहिता सर्वा निर्विशेषब्रह्मपरैव । तच्च परस्तात्प्रदर्शयिष्यते ।
अधुना तु श्रीभाष्ये रामानुजेन कृतस्य कोलाहलस्य खण्डनमेवानुस्रियते ॥

श्रीभाष्ये अद्वैतमतविरुद्धांशखण्डनम् ।

तथाहि- यदुक्तं रामानुजेन—'तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयमित्यत्र सर्वेष्व्वात्मसु ज्ञानैका-
कारतया समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपपिण्डसंसर्गकृतमात्मसु देवाद्याकारेण द्वैत-
दर्शनमतप्यमित्युच्यते- पिण्डगतमात्मगतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते- देवमनुष्यादिविधिविचित्रपिण्डेषु
वर्तमानं सर्वमात्मवस्तु सममित्यर्थः । यथोक्तं भगवता- 'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' इति
'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'ति च । तस्यात्मपरदेहेषु सतोपीति देहातिरिक्तं वस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वा-
दिति, तदसत्—एको व्यापीति पूर्वश्लोके आत्मन एकत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्- आत्मपरदेहेषु सतस्तस्यैक-
मयं यद्विज्ञानं तत्परमार्थं इत्यात्मैक्यज्ञानस्य परमार्थत्वेन द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन इति द्वैतज्ञानस्यापरमार्थत्वेन
चोक्तत्वात् । य एवमात्मैक्यं जानाति स तथ्यदर्शयि प्रमातैव, प्रमातारश्च भिन्ना इति प्रमातृदृष्ट्या
स्वपरविभाग उक्तो न त्वात्मदृष्ट्या- आत्मन एकस्योपक्रान्तत्वादेकत्वमित्युपसंहृतत्वाच्च । इहाप्यात्मपर-
देहेषु सतस्तस्येत्यात्मन एकत्वमेव निर्दिष्टं, तदुपाधिदेहानामेव नानात्वमिति नात्मभेदसिद्धिः । यदि
मूलकर्तुरियं विदुः शर्हि- 'तेषामात्मान्यदेहेषु सतामेकमयं हि यत्' इत्येव श्लोकः क्रियेत, भगवता च
समदर्शित्वनाम एकात्मदर्शित्वमेवाभिमतं- एकस्यैवात्मनः ब्रह्माभिव्रत्वात्- निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्युक्तम् ।
तस्मादनेकपिण्डावस्थितिप्रयुक्तमात्मनानात्वमेव निषिध्यत इति सिद्धमात्मैकत्वम् । न चात्मैकत्वं
प्रकाराद्वैतमिति वाच्यं, आत्मनस्वतन्त्रस्य सर्वशेषिणः कस्यचित्प्रकारत्वायोगात् । नच ब्रह्मणः
प्रकारिणः प्रकारभूत आत्मेति वाच्यं, ब्रह्मणो निर्गुणस्य प्रकारित्वाभावाद्ब्रह्मात्मनोरभेदध्वणाच्च ।
एतेन- प्रकायैर्द्वैतं ब्रह्माद्वैतमिति प्रत्युक्तम्—आत्मब्रह्माभेदस्यैव ब्रह्माद्वैतत्वात् । नच नानात्मनां
कथमेकब्रह्माभेद इति वाच्यं, आत्मन एकत्वात्- एको व्यापीति ह्युक्तम् । नच जात्येकत्वं तत्र
विवक्षितमिति वाच्यं, सिद्धे आत्मनानात्वे जात्येकत्वं विवक्षितमिति वक्तुं शक्यं, नतु तदेवाधुनापि

इति हि यथाश्रुतार्थ - तत्परिस्थानोस्यायुक्त एव । यद्यपि वायुस्सावयवत्वात्साश एव, तथापि तद्वर्त साशत्वं नेह गृहीतं, किंतु अभेदव्यापित्वमेव- अभेदव्यापिन इति कण्ठोक्तत्वात् । कश्चिदेवाशो हि कश्चिदर्थं कस्य चिद्दृष्टान्तीक्रियते- सर्वांशसाम्ये दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकभावासिद्धे - वायोरभौदव्यापित्वं गीतास्त्वप्युक्तम्- 'वायुसर्वत्रगो महा'निति । एतेन स्वत एकाकाराणामुपाधिवशादवान्तरभेदसद्भावे दृष्टान्तोपन्यास इति प्रत्युक्तम्—एकस्यैव वायोस्करत्वेन बहूना वाय्व्यंशानामनुक्तत्वादिति । यदुक्तं सुदर्शनेन—'सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नम । आन्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकस्त्वन् पृथक्पृथ'गित्य-त्वापि नभस प्रदेशभेदाङ्गीकारेणालभेद एवोक्त इति, तत्तुच्छम्—नभो विभु निरवयवं चेति नैयायि-कादिमतमाश्रित्य निरवयवम्य व्यापकस्यात्मनो नमोदृष्टान्तोपन्यासात् । अन्यथा दृष्टान्तानुरोधालभ इवा-त्मापि सावयव एव भवेत् । भवतु वा नभस्सावयवमात्मा निरवयव, तथापि नात्मैक्ये काचित्स्थिति -- सावयवस्यापि नभस एकत्वात् । एकमपि नभो यथा आन्तदृष्टिभिरनेकत्वेन गृह्यते, तथा एक एवात्मा-पीति विवक्षितत्वात् । नहि नभोवदात्मनस्सावयवत्वं, निरवयवत्वं वेह विवक्षित, किं त्वेकत्वमेव- । तच्च नभसस्त्वप्रतिपन्नम् । अतएव विप्रतिपत्ते आत्मैकत्वार्थे तद्दृष्टान्ततथोपन्यस्तम् । तस्माद्वायुवन्नभोव-च्चाभेदव्याप्येक एवात्मेति सुस्थम् । यदुक्त 'घटध्वसे घटाकाशो न भिन्नो नभसो यथा । ब्रह्मणा हेयविध्वंसे विष्ण्वारयेन तथा पुमा'निति शौनकवचनमपि नभस्यंशभेदाभिप्रायेण जीवस्य परस्मादात्मन औपाधिकचैपम्यविरहे दृष्टान्तसमर्पणपरं वेदितव्यमिति, तदसत्—यो नभस प्रदेशो घटेऽवस्थितस्तन् घटाकाश इति व्यवहियते- स घटे ध्वस्तेसति किं स्वस्मादेवाभिन्नो भवति ? यद्वा परस्मान्नम प्रदे-शात् ? उत प्रदेशिनो नभस ? नाद्य घटध्वसात्मागपि स्वस्मादभिन्नत्वस्य सत्त्वात् । न द्वितीय -- निन्नप्रदेशयोरैक्यायोगात् । न तृतीय - ध्वंसात्मागपि तस्य सत्त्वात् - नहि प्रदेशिनस्सकाशात्प्रदेशो भिद्यते । नच घटस्य वक्षेत्रेपि हिते सति प्रदेशिनो नभसस्सकाशात्प्रदेशो भिद्यते- घटान्तर्गतनम प्रदेशस्य घटवर्हिगतप्रदेशिनमस्सन्ध्याभावादिति वाच्यं, यदि घटान्तर्गतं नम प्रदेशि न भवति किंतु प्रदेश एव तर्हि घटवर्हिस्सविहितमपि नम प्रदेशि न भवेदेव- तस्यापि नम प्रदेशत्वाविशेषादिति । नचेष्टा-पत्ति - ध्वस्तेपि घटे तत्प्रदेशाकाशस्य प्रदेशिनम एवशासिद्धे । तस्माद्दर्शितशौनकवचनं नभस्यंशभेदाभि-प्रायप्रयुक्तं न, किंतु अपरिच्छिन्नं नम इत्यभिप्रायकृतमैव घटे ध्वस्ते सति घटपरिच्छिन्नं नम परि-च्छेदकामावेनापरिच्छिन्नं महाकाशमेव भवतीति तदाशयात् । एवमन्त करणाद्युपाधौ नष्टेसति तत्परि-च्छिन्नं चैतन्यं जीवसंज्ञं परिच्छेदकामावेनापरिच्छिन्नं परमात्मचैतन्यमेव भवतीति सिद्धम् । मुक्ति-दशाया जीवब्रह्मणोस्सायुज्यं शौनकवचनादेव । नच मुक्तिदशाया भवतु व्यवहारदशाया तु जीवब्रह्मभेद एवेति वाच्यं, व्यवहारदशायापि जीवब्रह्मभेद एव नहि घटे सत्यपि घटाकाशो महाकाशादतिरिच्यते । एवमन्त करणाद्यवच्छिन्नमपि चैतन्यं न पूर्णचैतन्यादतिरिच्यते, तदतिरिक्तत्वप्रतीतिस्तु, भ्रान्तिप्रयुक्तेति तद्भ्रान्तिनिरासाय तद्भ्रान्तिप्रयोजकज्ञाननिरासाय तदज्ञानकृतान्त करणादिनिरासाय च ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्यैवेति न ब्रह्ममीमासाया आनर्थक्यम् ।

यदुक्तम्—‘यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तस्समानत्वमनुजो’दिति साम्यस्योक्तत्वात् जीवब्रह्मणोऽसायुज्य-
मिति, तदप्यसत्—तत्र समानत्वमित्यस्यैकत्वमित्यर्थात् नह्यग्निरग्नौ निक्षेपात्प्रागम्यसमान, येन
निक्षेपादग्निसमानत्वमनुरुच्येत । नच समानपदस्यैवयार्थवर्णनमयुक्तमिति वाच्यं, ‘तत्पुरुषस्समानाधि-
करण फर्मधारय’ इत्याद्यनुशासनानुरोधात् । सामानाधिकरण्यामित्यत्र समानपदस्य एकमित्येवार्थात् ।
जले जलनिक्षेपाद्युदाहरणान्तरानुरोधाच्च । यदुक्तं रामानुजेन—‘सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्म-
स्वरूपं त्यज भेदमोह’मित्यत्र स इति अहमिति त्वमिति सर्वमिति च भेदनिर्देशान्नात्मैक्यमिति
तदसत्—व्यावहारिकभेदमनूय पारमार्थिकाभेदस्योक्तत्वात् यद्रजतं सा शुक्तिरिति वत् । नच परमा-
र्थोपदेशसमये व्यावहारिकभेदानुवादोऽयुक्त इति वाच्यं, भेदानुवादाभावे अभेदोपदेशायोगात् भेद-
ज्ञानपूर्वकं ह्यभेदज्ञानं इयं मृदयं घट इति भेदज्ञाने सत्येव मृदमिन्नो घटइत्युपदेष्टुं गुरोर्ज्ञातुं च शिष्यस्य
शक्यते । यदुक्तं भेदमोहमित्यस्य देवाद्याकारप्रयुक्तात्मभेदभ्रान्तिरिति, तदसत्—विशेषवाचिपदा-
भावात् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रक्रान्ताभेदविरुद्धस्यैव भेदस्येह त्यक्तव्यत्वेनोपदेष्टव्यत्वाच्च । तव मम
सर्वस्य चैकात्मस्वरूपत्वेनाभेदात्त्वमहमिमिति भेदमोहं त्यजेति यथाश्रुतार्थप्रहाणस्यायुक्तत्वाच्चेति । सच
यथोपदेशमकरोदित्याह- तत्याज भेद परमार्थदृष्टिरिति । परमार्थोक्त एव परमार्थस्त्वमेवैकौ नान्यो-
स्तीति एकमय विज्ञान परमार्थ इति । एको व्यापी समश्शुद्ध आत्मा परमार्थ इति । ‘परमार्थस्त्वसं-
लाप्यो गोचरो वचसा न य’ इति, ‘परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथाज्ञान प्रधानत’ इति । तस्मात्सच्चिदा-
नन्दलक्षणं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव परमार्थ इति तदज्ञानमेव परमार्थदर्शनं, तदन्यद्भेदज्ञानं तु भ्रान्तिज्ञानमेव ।
नचात्मसु देवमनुष्यादिभेदं तत्याजेत्यर्थ इति वाच्यं, भेदान्तरात्प्रागम्यानुक्तत्वात् । सति विशेषाभावे
सामान्ये एव शब्दस्य पक्षपातात् । नच देवादिभेदोऽप्यवस्ते इति भेदविशेष उक्त एवान्यत्रेति वाच्यं,
‘रूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिज । देवादिभेदोऽप्यवस्ते नास्त्येवावरणे हि स’ इति श्लोकस्य देवादिभेदे
देवादिभेदहेतौ आवरणे अहङ्कारे अप्यवस्ते सुपुण्यादौ नष्टेसति बाह्यकर्मप्रवृत्तिज स रूपभेद देवादिभेदो
नास्त्येवेत्यर्थ । तथा च बाह्यकर्मप्रवृत्तिज इति विशेषणात्तत्र रूपभेदो देवादिभेदमात्रपर एवास्तु ।
नहि वयमात्मनो देवादिरूपभेदाभावं व्यासेथाम आकाशवद्वायुवच्चाभेदव्यापित्वादात्मनस्त्वन एक वमस्तु
नाम घटादिवेणुरन्नाद्युपाधिवशादाकाशवद्वायुवच्चात्मनोपि देवादिशरीरोपाधिवशादनेकत्व भेदेदिति
शंकोत्तरत्वेनोक्तोऽर्थः श्लोक - तथा च उपाधिकृतस्य भेदस्य उपाधिनाशेऽभावादौपाधिकरुस भेदोऽकिञ्चि-
त्कर एवेति कृत्वा निर्भेद एवात्मेति सिद्धम् । तदेव ह्युपक्रान्तं- एको व्यापीति, तदेव चोपसंहृतं
एकत्वमिति च । तस्मान्दन्त्यत्र देवादिभेदविशेषाभावस्योक्तत्वेपीह भेदसामान्याभाव एवोक्त इति नात्र
तस्यैव ग्रहणमुचितं नहीह भेदविशेषाभाव उक्त, किंतु भेदमात्रस्यैवाभाव । तथाहि- ‘परमार्थस्तवो
दित । एकमेवमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् ॥ परार्थसारभूतं यतदद्वैतमशेषन । निद्राघोष्युप
देशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥ सर्वभूतान्यभेदेन ददर्श स तदात्मन’ इति । नच सर्वभूतानि सर्वानात्मन
सुरनरत्वादिभेदराहित्येन स्वात्मनोऽभेदेन समत्वेनापश्यत् नत्वेकत्वेन- तथासति सर्वभूतान्यात्मन इति

पदवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति वाच्यं, भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्द प्राणिपर, नतु शुद्धात्मपर-
 तस्य भूतत्वाभावात् । नहि शुद्ध आत्मा कस्यचित्कार्यं भवति- 'अजो नित्य' इति शास्त्रात् । 'मूर्तो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ती'ति श्रुतावपि भूतशब्द प्राणिपर एव ।
 प्राणिनश्च ब्रह्माद्यास्तन्मपर्यन्ता प्रसिद्धा । ते सर्वे सर्गभूतानीत्युच्यन्ते- तानीमानि सर्वाणि
 भूतानि सच्चिदानन्दरूपे परिपूर्ण आत्मनि मायया कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकात्वात्मनोऽ-
 भिन्नान्येव । यद्वा सर्वभूतानामात्मकार्यत्वात्कार्यस्य च कारणाभिन्नत्वात्सर्वभूतान्यात्माभिन्नान्येवेत्यात्मा-
 भेदेनापश्यदित्युक्तम् । नच ब्रह्मण्येव सर्वभूतानि कल्पितानि नात्मनीति वाच्यं, ब्रह्मण एवात्मत्वात् ।
 एतेन- ब्रह्म चात्मनोऽभेदेन तादात्म्येनापश्यदिति प्रत्युक्तम्— अभेदेनेत्यस्य तादात्म्येनेत्यर्थवर्णनस्या-
 युक्तत्वात् । किंच ब्रह्मात्मनोस्तादात्म्यं न सम्भवत्येव तव मते भिन्नद्रव्यत्वादुभयो चिदचिदीधरा
 हि परस्परविलक्षणं द्रव्यत्रयं न द्वेकद्रव्यस्यान्यद्रव्यनादात्म्यं भवितुमर्हति । 'मिथ्येतदन्यद्द्रव्यं हि नैति
 तद्द्रव्यता यत्' इति विष्णुपुराणात् । नच जीवधरावुभावापि चिद्द्रव्यमेवेति वाच्यं, स्वमतमङ्गप्रसङ्गात् ।
 तथासत्यभेदसम्भवाच्च । नच जीवधरयोर्भिन्नद्रव्यत्वेपि कार्यकारणभावसत्त्वात्तादात्म्यसिद्धिरिति वाच्यं,
 जीवस्याजत्वेन कार्यत्वाभावात्, परिणामवादिनस्तव मते भिन्नद्रव्ययोः कार्यकारणभावस्यैवाधयोगात्—
 एकद्रव्ययोर्हि घटमृत्तिकयोः कार्यकारणभावयोग कारणं हि कार्यात्मना परिणमते । तस्मात्कार्यकारणयो-
 रेकद्रव्यत्वे सत्येव कार्यस्य कारणात्मकत्वं सिद्धमिति न भिन्नद्रव्ययोर्जीवेशयोस्तादात्म्ययोगः । नच
 भिन्नद्रव्ययोरप्याकाशवायोः कार्यकारणभावोस्तीति वाच्यं, द्वयोरप्यचिद्द्रव्यत्वेनैकद्रव्यत्वात् । चिदिति
 अचिदिति ईश्वर इति च द्रव्यत्रयमेव हि तव मते । येतु नैयायिकादयो नवद्रव्यवादिनस्ते आकाशा-
 द्वायुर्जात इति न वदन्ति, किंतु आकाशश्चत्वादीनि नवापि द्रव्याण्यजानि नित्यानि चेति सङ्गिरन्ते ।
 तस्माच्चिदचिदीधराणां नान्योन्यतादात्म्यसिद्धिः । नच मनुष्योऽहमिति चिदचितोस्तादात्म्य प्रत्यक्षं दृश्यत
 इति वाच्यं, तस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात्- अनात्मनि देहादावात्मेति विपरीतप्रत्ययो हि भ्रान्तिरिति सम्प्रति-
 पन्नम् । नचैवं जीवस्य ब्रह्माहमिति ब्रह्मतादात्म्यबुद्धिश्च भ्रान्तिरेवास्त्विति वाच्यं, भ्रान्तिज्ञानस्य
 मोक्षाहेतुत्वात्- सम्यग्ज्ञानाद्वि मोक्ष- नहि ऋभूपदिष्टतत्त्वज्ञानो निदाधो भ्रान्त्या ब्रह्माहमिति सर्व-
 भूतान्यहमिति च भेने- किंतु तत्त्वतएव । नापि- 'मत्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वे सनातने' इति मतिमान्
 ऋदो वा अज्ञ इति वक्तुं शक्यते । तस्माच्चिदीधरयोरेकद्रव्यत्वाद्भेद एव, नतु तादात्म्यम्- तद्भेद-
 रथोपाधिप्रयुक्तत्वादुपाधेश्च नष्टत्वात् तदुक्तम् 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते । अत्मनो
 ब्रह्मणो भेदमसन्ते कः फरिष्यति' इति । ननु 'पिण्ड पृथग्यत पुंसदिशर पाण्यादिरक्षण' इति
 प्रकमादेहात्मविवेकविषयोयमुपदेश, नतु जीवब्रह्मैक्यविषय, नाप्यात्मैक्यविषय इति चेन्मैवम्—
 ध्यात्मतत्त्वोपदेशपरत्वात्प्रकरणस्य तच्चारमतत्त्वं न पिण्डाद्यतिरिक्तत्वमात्रस्वरूपं, किंतु एकत्वरूपमपि ।
 अत एव पिण्ड पृथगिति श्लोकेन देहादात्मा विवेचित । 'यद्यन्योऽस्ति, यदा समस्तदेहे'ष्विति
 श्लोकार्थां तु ह्येवैष निरूपितमिति । अत एवोक्तमत्रैव प्रवरणे परमार्थो न भेदवानिति । एवमभे-

दस्य परमार्थत्वादेव भेदस्यापरमार्थत्वं सिद्धं, तच्च स्फुटमाह- 'एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्त्रयं नराधिपे'ति । ननु न जीवब्रह्मणोरैक्यमत्र प्रकरणे प्रोक्तं, प्रत्युत तद्वेद एवोक्तः- 'परमात्मात्मनोयोगः परमार्थ इती-
प्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत' इति स्मरणात्, मैत्रम्— ये द्वैतिनः परमा-
त्मात्मनोरैक्योपासनया तादात्म्यलक्षणो योगः परमार्थ इतीच्छन्ति तन्मतमपि मिथ्यैव— तथाहि तयो-
र्भिन्नयोरभिन्नयोर्वा योगस्त्यात्- भिन्नत्वे गवाधयोरिव नैक्यसम्भवः । अभिन्नत्वे च विम्बप्रतिविम्बयोरिव
उपाधिव्युदासमात्रं विना योगशब्दार्थो नास्तीत्यर्थ इति तदर्थस्य श्रीधरस्वामिमिरुक्तत्वात् । मया तु
परमात्मात्मनोस्तादात्म्यं न सम्भवतीति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । एवं तादात्म्यासम्भवादेव परमात्मात्मनो-
रभेद एव परमार्थ, उभयोश्चिद्रूपत्वेनैकद्रव्यत्वादुभयोश्चिद्रूपत्वं च पूर्वं बहुशः प्रपञ्चितमितीदानी-
मुपरम्यते ।

यदुक्तं रामानुजेन— विभेदजनक इति श्लोकेन परस्माद्ब्रह्मण आत्मनो देवमनुष्यादिविध-
भेदस्य नष्टस्य पुनरावृत्तिं कः करिष्यतीत्युच्यत इति, तदसत्— आत्मनो देवमनुष्यादिभेदं कः करि-
ष्यतीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ब्रह्मण इति व्यर्थत्वादनन्वितत्वाच्च भेदं प्रत्यनुयोगिप्रतियोगिनोरात्मब्रह्मणोरुक्तयो-
स्ततोस्तदतिरिक्तदेशादिकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च ॥

जीवब्रह्मभेदपरत्वेन रामानुजाभिमतानां श्रुतीनामर्थविचारः ।

अथ जीवब्रह्मैक्यमप्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे यानि श्रुत्यादीनि रामानुजेन प्रदर्शितानि तानि विचा-
र्यन्ते— तथाहि- 'द्वाऽसुपर्णा सयुजा सखाया' इति मन्त्रो जीवब्रह्मभेदपर इति, तथा 'ऋतं पिवन्ता'-
विति मन्त्रः, एवं 'अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां सर्वात्मे'ति मन्त्रश्चेति रामानुजः, तदयुक्तम्— एषां
मन्त्राणां जीवेश्वरभेदपरत्वेपि जीवब्रह्मभेदपरत्वाभावात् । नवेश्वर एव ब्रह्मेति वाच्यं, तर्हि किं जीवो न
ब्रह्म ? सोपि ब्रह्मैव । नच शोकादिदुर्गुणवान्जीवः कथं ब्रह्म भवेदिति वाच्यं, सत्यकामत्वादिसद्गुणवा-
नीश्वरो वा कथं ब्रह्म भवेदिति तुल्यत्वात् निर्गुणं हि ब्रह्म 'साक्षी चेता केवले निर्गुण'श्चेति श्रुतेः ।
विष्णुपुराणेपि निर्गुणं ब्रह्मेत्यसकृदुक्तत्वाच्च । नच हेतुगुणरहितमिति तदर्थ इति वाच्यं, ब्राह्मगुणरहितमिति
तदर्थ इति वक्तुं शक्यत्वात्- गुणमात्ररहितमिति शब्दसम्भावसिद्धस्यार्थस्य परित्यागस्यायुक्तत्वाच्च ।
तस्मादन्त करणमायोपहितयोर्व्यावहारिकयोर्जीवेश्वरयोरन्योन्यं भेदेपि सोपाधिकनिरुपाधिकचैतन्ययोर्जीव-
ब्रह्मणोर्जीवेश्वरयोर्वा नैव भेदः- घटाकाशमहाकाशवन्महाकाशमहाकाशवचेति । यद्यपि घटाकाशमहा-
काशयोरपि वस्तुतो महाकाशत्वेनैक्यमेव, तथापि यावद्यवहारं द्वैतमेव, एवं जीवेश्वरयोरेपीति बोध्यम् ।
एवं व्यावहारिकजीवेश्वरभेदानुवादिन एते मन्त्रा न परमार्थिकं प्रत्यब्रह्माद्वैतं वाचिंतुं शक्नुवन्ति ।
विभेदजनक इति श्लोकेन च परमार्थिकमद्वैतमुक्तम्- अज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गत इत्युक्तत्वात् ।
अज्ञाननाशो हि परमार्थदशा- न्नाज्ञानेऽत्यन्तं नष्टे जीवेश्वरादिव्यवहारसम्भवति । अज्ञाने निष्कार्यत्वेन
धीजमात्रात्मना स्थिते सत्येव सुप्तौ न कोपि व्यवहार इति कृत्वा किं पुनर्निश्चेषमज्ञाने नष्टे व्यव-
हारमावो वक्तव्य इति ।

यद्वा प्रमातृप्रत्यगात्मपरास्ते मन्त्रा - अन्न करणावच्छिन्नत्वेन सगुण कर्ता भोक्ता च प्रमाता, तत्साक्षित्वेन निर्गुणोऽकर्ताऽभोक्ता च प्रत्यगात्मा - तत्र प्रमातैव सामासान्त करणं सत्त्वमित्युच्यते प्रत्यगात्मैव क्षेत्रज्ञ इति । अतएव पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनैवं व्याख्यातो द्वासुर्भोति मन्त्र — तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्द्वीचीति सत्त्वम्- अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति ज्ञ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति । नचान्त करणस्य करणत्वाद्भोक्तृत्वं न सम्भवति- भोक्ता हि कर्तेति वाच्यं, सामासान्त करणस्य अहङ्कारात्मकस्य प्रमातु कर्तृत्वेन करणत्वाभावाद्भोक्तृत्वं सम्भवत्येवेति । नच क्षेत्रज्ञ परमात्मैवेति वाच्यं, इष्टापत्ते । नहि वयं परमात्मनस्प्रकाशाक्षेत्रज्ञ भिन्नं ब्रूम, किं त्वभिन्नमेव 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धी'ति गीतावचनात् । नचान्त करणोपहितस्य जीवसाक्षिण परिच्छिन्नस्य कथमपरिच्छिन्नपरमात्मत्वमिति वाच्य, अज्ञानादेव क्षेत्रज्ञस्यान्त करणपरिच्छिन्नत्वं, नतु स्वत इति । अत एवोक्तं 'निभेदजननेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गत' इति ।

यच्चोक्तं अस्मिन्नपि शाले 'स सर्वभूतप्रवृत्ति विकारान् गुणादिदोषाश्च मुने व्यतीत । अनीत- सर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृत यद्भुवनान्तराले ॥ समस्तकल्याणगुणात्मकोसौ पर पराणा सकल्य न यत्र । क्लेशादयमस्मिन्ति परापरेऽशे, अविज्ञा कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगे'ति भेदव्यपदेशादिति तदप्ययुक्तम्— यावत्पर्यन्तमविद्यावेष्टित क्षेत्रज्ञस्तावत्पर्यन्तं सावरणत्वेन तस्य सर्वात्मनिर्दोषत्ववत्पेशरहितत्वाद्यभावेऽपि अविद्यानाशानन्तर तत्सर्वसत्त्वेन तस्येश्वरैक्यसिद्धेरिति । नह्यज्ञाने आत्यन्तिकं नाशं गतेसति जीवस्य सावरणत्वं वक्तुं शक्यत इति । यदप्युक्तम्— 'उभयेपि हि भेदेनैनमधीयेते 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' 'अधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रेण जीवेश्वरभेद उक्त इति तदस्माकं न विरुद्धम्— व्यावहारिकजीवेश्वरभेदस्यास्माभिरभ्युपगतत्वात् । एतेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिषु नियामनियामकत्वाभ्या जीवेश्वरयोर्भेद उक्त इति प्रत्युक्तम् । नियाम्यनियामकत्वयोर्व्यावहारिकत्वेन वस्तुतस्तदभावत् । अज्ञ एव जीव ईश्वरेण नियम्यते, मष्टे त्वज्ञाने जीवो नास्तीश्वरो नास्तीति किमाश्रयस्स्यादयं नियाम्यनियामकभाव । नच निर्मुक्ताविद्यास्यापि जीवस्य परेण स्वरूपैक्यं न सम्भवति- अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवादिति वाच्यं, अविद्याया विष्णुशक्तित्वेनेहैवोक्तत्वाच्छेत्तश्च शक्ताश्रयत्वाद्द्विष्णुमेवाश्रितवतीत्यमविद्येति वृत्वा विष्णोरविद्याश्रयत्वाहर्हत्वमेव नानर्हत्वमिति । नचाविद्यावेष्टितत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवादिति वाच्यं, मुक्तस्याविद्यावेष्टितत्वयोग्यत्वस्याप्यभावात् । सति तद्योग्यत्वे भवेदेव यदा कदापि पुनस्तद्वेष्टनमिति मुक्तस्यापि पुनरावृत्तिप्रसङ्ग इति । नच मुक्तस्य योग्यत्वमस्ति वेष्टनं तु न भविष्यतीति वाच्यं, तर्हि परमेश्वरस्यापि तद्योग्यत्वमस्तीति कल्पयितुं शक्यत्वात् । नहि कदाचिदपि वेष्टनासम्भवे तद्योग्यत्वसम्भव कल्पयितुं शक्यते । नच मुक्तस्य मुक्ते प्राक्तदस्तीति वाच्यं, मुक्ते प्राङ्मुक्तस्यैवाभावात् ।

वस्तुतस्तु चित्त्वाविशेषाजीवबन्दीश्वरोप्यविद्यावेष्टनार्ह एव, परं तु अविद्याविरोधिविद्याशक्ति- सत्त्वादीश्वरस्य तदभाव । एव मुक्तस्यापि विद्याशक्तिरस्त्येवेति तदभाव एव । नच जीवस्य चित्त्वे-

पीधरस्य न चित्त्वं नाप्यचित्त्वं, किं त्वीधरत्वमेवाचित्सकाशादिव चित्सकाशादपीधरस्य भिन्नद्रव्यत्वादिति वाच्यं, 'चेतनश्चेतनाना'मिति श्रुत्या जीवेधरयोर्द्वयोरपि चेतनत्वस्योक्तत्वेन चिद्द्रव्यत्वात् । नच चेतनोपीधरो जीवाद्विन्न एवेति वाच्यं, चेतना अपि जीवा यथा परस्परं भिन्नास्तथा जीवेधरौ भिन्नौ भवतां नाम- यथा भिन्नानामपि जीवानां चेतनत्वेनैकद्रव्यत्वं तथा भिन्नयोरपि जीवेधरयोश्चेतनत्वेनैकद्रव्यत्वमेवेति । नच 'परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीप्यते । मिथ्येतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत' इति स्मरणान्न तयोरेकद्रव्यत्वमिति वाच्यं, तत्र योग इत्यस्य सम्बन्धस्तादात्म्यलक्षण इत्यर्थस्य दर्शितत्वात् ।

ननु दर्शित एवार्थद्वयीधरत्वमिभिस्तथापि स न युज्यते, तद्द्रव्यनामित्यनेन तदभेदस्योक्तत्वात्तदनुरोधेन योग इत्यस्याप्यभेद इत्येवार्थो वक्तव्य । तथाच परमात्माननोरभेद परमार्थ इतीप्यत इति यत्तदेतन्मिथ्यैव यतोऽन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति श्लोकस्यार्थम्साधीयान्सिद्धयति, तत्रश्च जीवेधरयोर्भिन्नद्रव्यत्वं सिद्धमिति, मैत्रम्—योगशब्दादभेदार्थासिद्धे - तेन युक्तो भवतीति वाक्यस्य तदभिन्नो भवतीत्यर्थ इति नहि कोपि विद्वान्वक्ति । नच तद्द्रव्यतामित्यस्य तद्द्रव्यतादात्म्यमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्तमिति वाच्यं, तदभेदरूपार्थ इव तत्तादात्म्यरूपार्थेपि त्वतलो प्रयोगदर्शनात् । यद्वा केचिद्भक्ता भ्रमरकीटन्यायमाश्रित्य जल्पन्ति, यथा भ्रमरोपि कीटो भ्रमरेण गृहीतो भयेन भ्रमरं निरन्तरं चिन्तयन्भ्रमरतां याति, तथा ईश्वराद्विन्नोपि जीव ईश्वरं निरन्तरं ध्यायन्नीश्वरत्वं प्राप्नोतीति तदेतन्मतं प्रत्याख्यातमनेन श्लोकेन-। अत्र च पक्षे योग इत्यस्याभेद इत्येवार्थ । कीटस्य भ्रमराभेद इवात्मन परमात्माभेदः परमार्थ इति कैश्चिदप्यते तदेतन्मिथ्या- अन्यत्तुल्यम् । एतन्मतीत्या जीवेश्वरयोर्भिन्नद्रव्यत्वादन्त्यद्रव्यस्य तद्द्रव्यत्वप्राप्त्ययोगान्न जीवस्येश्वरत्वप्राप्तिरिति कृत्वा जीवस्य परमात्माभेदः परमार्थ इत्येतन्मिथ्यैव । नच भिन्नजातीययोरपि कीटभ्रमरयोरभेदो दृष्ट इति वाच्यं, तत्रापि भ्रमरसारूप्यमेव कीटस्य न भ्रमरत्वमिति ।

ननु योगस्तादात्म्यमिति पक्षे अन्यद्रव्यस्य तद्द्रव्यत्वप्राप्तिरित्येव- कीटस्य भ्रमरतादात्म्यप्राप्तिदर्शनादिति कृत्वा कथं तस्य मिथ्यात्वमिति चेन्मैत्रम्—कीटभ्रमरयोर्भिन्नजातीययोरेपि भिन्नद्रव्यत्वाभावात्- भिन्नद्रव्यत्वाभ्युपगमेपि न कीटस्य भ्रमरतादात्म्यप्राप्ति, किंतु भ्रमरसारूप्यप्राप्तिरेवेति न कश्चिदोषः ।

ननु तादात्म्यतादृष्याभेदाना को विशेष इति चेदुच्यते—यत्र व्यवहारमात्राद्भेदप्रतीतिस्तत्र तादात्म्यं तच्च कार्यकारणयो । यत्र तु स्वरूपभेदेऽसत्यपि द्वावपि विविच्य गृहीतुं शक्येते तत्र तादृश्यं- तच्च समानाकारयोरेककारणकयो कार्ययो । यत्र तु मनागपि न भेदप्रतीतिस्त्राभेद- सच सोपाधिकनिरुपाधिकयोरेखाधिनाशेसति- इति ।

यदि परमात्मात्माभेदो परमार्थ इति मूलकर्तृविवक्षा- तर्हि 'परमात्मात्मनोरैव परमार्थ इतीप्यते' इत्येव स श्लोकं कुर्यात्- यदि तथा श्लोक कियेन तर्हि ग्रन्थद्वैदिक एव भवेत्- वेदे हि

तत्त्वमसीत्यादिषु बहुशब्देषु जीवब्रह्मणोरैक्यं श्रूयते । नच प्रवृत्तवाच्यविरोधत्वात्पार्थन्तरं कल्पमिति वाच्यं, प्रवृत्तवाच्यस्याद्यापि द्वैतपरत्वनिश्चयाद्युदयात्, तदुदयेपि श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव गलीयसीति शास्त्रात्स्मृत्यनुरोधेन श्रुतेरर्थान्तरपरत्वदर्शनस्यायुक्तत्वात् । नच 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति गीतावचनात्सायुज्यमप्रमाणकमिति वाच्यं, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिविरोधेन गीतावाच्यस्यैवाप्रमाणत्वात् ।

घस्तुतस्तु साधर्म्यमित्यस्य तत्राभेदमित्येवार्थ - 'मामुपेत्य तु कौन्ते'येत्यादिनैकाग्र्यत् । यद्वा तत्र साधर्म्यं सायुज्यं मामुच्चारम- न तावता सायुज्याभावसिद्धि - मामुपेत्येत्यादिषु सायुज्यस्य प्रतिपादितत्वादिति । नच मामुपेत्येत्यस्य मत्सालोक्यं मत्सारूप्यं मत्सामीप्यं वा प्राप्स्येत्यर्थ इति वाच्यं, तस्यायथाश्रुतार्थत्वेनाप्रायत्वादिति । नच 'आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुनिम् । विकार्यमाणान्दशकस्या लोहमाकर्षको यथा' इतीहापि मुक्तस्य भेदप्रतिपत्तिरुक्तेति वाच्यं, मुक्तपरत्वाभावादस्य दलोऽस्य- यथा आकर्षकोऽयस्कान्तमणिरात्मशक्त्या लोहमात्मभावमात्मप्राप्तिमात्मसंयोगमिति यावत्, नयति, तथा ब्रह्मणि ध्यायिनमेव मुनिमात्मभावं नयति- लोहायस्कान्तयोरिव ध्यायिन्नज्ञानोऽसयोगो भवतीत्यर्थ । तमेव सयोगमुत्तरश्लोकेन दर्शयति- 'आत्मयत्नसायेशा विशिष्टा य मनोगति । तस्या ब्रह्मणि सयोगो योग इत्यभिधीयते' इति । नच मनोगतेरेव ब्रह्मसयोगो न जीवत्येति वाच्यं, मनोवच्छिन्नस्यैव जीवस्य स्वन तन्मनसो ब्रह्मसयोगे सति ध्यातुर्मुनेरपि स जात एवेति- मुक्तस्य ब्रह्मसायुज्यमिदं शास्त्र साक्षादेव प्रत्यपादयत् । 'विष्णोरुत्थे निर्मले ब्रह्मण्यवाय नृपतिर्ले'मिति, आरत्यन्तिको विमुक्तिर्या ल्यो ब्रह्मणि शाश्वते' इति च । ब्रह्मणि जीवस्य ल्यो हि ब्रह्मसायुज्यप्राप्ति । नच 'जगद्व्यापारवर्जमित्यादिसूत्रविरुद्धं मुक्तस्य ब्रह्मसायुज्यमिति वाच्यं, 'तत्सूत्राणा हिरण्यगर्भलोकरूपसगुणमुक्तिक्षेत्रगनजीवविषयत्वात् ।

यदुक्तं द्रविडभाष्यकारेण देवतासायुज्यादशरीरम्यापि देवतावत्सर्वार्थसिद्धिरिति, तत्सत्यमेव - हिरण्यगर्भलोकरं गतस्य तथैवेति । 'य इहारागान'मिति श्रुतिश्च सगुणमुक्तिविषयैव- 'ब्रह्मविद्याप्नोति पर'मिति श्रुतिर्विचारितपूर्वैव । 'एतमानन्दमय'मिति श्रुतिश्च न मुच्यपरा । 'स तत्र परं तीति श्रुतिश्च सगुणमुक्तपरा । 'रसं खेवाय'मिति श्रुतिश्च समाधिनिष्ठपरा ननु मुक्तपरा । 'यथा नय' इति श्रुतिस्सायुज्यमेव प्रतिपादयति । तथापि द्वानि श्रुतिरपि तथैव । परमं साम्यमित्यस्य सायुज्यपर्यं इति पूर्वमेव निर्णीतत्वात् । ननु 'पुरुषमुपैति दिव्य'मिति कर्मकर्तृभावप्रतीतेर्न भेदनिश्चिच्छि 'यथा नय' इति श्रुति प्रतिपादयतीति चेन्नैतन्म- नदीसागरदृष्टान्तानुरोधेन परमात्मनि जीवनिष्ठप्रत्ययैव पुरुषभास्तिरूपत्वेन कर्मकर्तृभावाभावात् ।

ननु परमं साम्यमिति नाभेद उच्यते, किंतु तत्समताप्रतिरेवेति, मैत्रयम्—यथा नय इति दृष्टान्ताननुरोधात् नहि समुद्रं गता नद्यस्तमुद्रसाम्यं प्रपद्यन्ते, किंतु तदभेदमेव । नच मधुरजला नद्यस्तमुद्रं प्राप्य क्षारजला भवन्ति समुद्रवदिति वाच्यं, यदि समुद्रं प्रविष्टासु सतीषु नदीषु इदं नदीजलमिदं तु

समुद्रजलमिति पृथक्प्रतीतिस्तर्हि नदीजलस्य समुद्रजलसाम्यं वर्तुं शक्यते, नतु साम्तीति नह्यपृथक्प्रतीतयोस्साम्यं, क्वचिद्दृष्टमुपपन्न वा । एतेन यदुक्तं ल्यशब्दो न स्वरूपैक्यपर इति तदप्रत्युक्तम् । अस्तं गच्छन्तीत्यस्य ल्यपरत्वात्समुद्रे नदीनामस्तंगमनरूपस्य ल्यस्य समुद्रस्वरूपैक्यपरत्वस्योक्तत्वात् । नच नित्यनैमित्तिकमहाभालयेषु ल्यशब्दप्रयोगो दृश्यते- सच ल्यो न स्वरूपैक्यम्- अन्यथा तेषु ज्ञानं विनैव सर्वमुक्तिप्रसङ्गादिति वाच्यं, ऐक्यमेव ल्यशब्दस्य मुख्यार्थः । अत एव मोक्षस्यात्यन्तिकलभत्वेन व्यवहार - 'आत्यन्तिकोपि मुक्तिर्या ल्ये ब्रह्मणि शाश्वत' इति विष्णुपुराणात् । ल्यो हि चतुर्विध नित्यादिषु तेषु ल्यशब्दप्रयोग औपचारिकः । श्रूयते हि सुप्तं प्रति प्रलीन इव भवतीति । घटादिकार्यं च स्वकारणमृद्द्रव्यभूतचूर्णपुञ्जैक्यं प्रपन्नं सदेव नष्टमित्युच्यते । नाशो हि ल्य - नहि नष्टो घटो मृदैक्यमप्राप्य मृत्समस्सन् दृश्यते- मृदिति घट इति च सति पदार्थद्वये तयोस्साम्यं वर्तुं शक्यते- नहि घटनाशानन्तरं घटपदार्थोस्ति- विरोधात् । तथा च आत्यन्तिकप्रलये स्थूलसूक्ष्मात्मकं सर्वं जगत्स्वकारणेनाज्ञानेन सह विनष्टमेवेति कृत्वा तस्य परमकारणे ब्रह्मणि मुख्यो ल्य उपपद्यते । नित्यादिषु तु न सूक्ष्मपञ्चनाश इति न तस्य ब्रह्मणि ल्यः । नच आत्यन्तिकप्रलये जीवम्यैव ल्य इत्युक्तमिति वाच्यं, जीवस्य नित्यस्य ल्यायोगात्- जीवोपाधयोस्सूक्ष्मकारणयोर्लयेन जीवल्यन्यपदेशात्- जीवो हि मुक्तौ सूक्ष्माद्युपाधिद्वयं परित्यज्य केवलब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते । तस्माज्जीवोपाधेर्जीवस्य वा मुक्तौ न साम्येन स्थितिर्ब्रह्मणि, किं त्वभेदेनैव- जीवोपाधेः प्रध्वंसमावाजीवस्य च ब्रह्मभेदकोपाध्यभावेन ब्रह्मणः पृथक्स्थित्यभावाच्च । तदेव ह्युक्तम्—'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते' इति । यथा आरम्भकवादे परिणामवादे चाकार्यस्य कारणे ल्यो नाम कारणस्वरूपैक्ये, तथा विवर्तवादेपीति कृत्वा रज्जु-सर्पवत्पञ्चोप्यज्ञानेऽपगते सति रज्जुना ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमेव प्रतिपद्यते । नतु तत्साम्यं नहि रज्जु दृष्ट्वा सर्प इति भ्रान्तं पुरुष आसोपदेशादिना रज्जुरियमिति ज्ञात्वापि रज्जुसमस्सन् सर्पोत् वर्तते इति मन्यते, किंतु सर्पो रज्जुरेव भवतीति । नच कालत्रयेपि सर्प एवात्र नास्तीति प्रत्येतीति वाच्यं, इष्टापत्ते - कारणस्वरूपातिरिक्तं नास्ति हि कार्यस्य किञ्चित्स्वरूपं यस्मिन् कस्मिन्नपि वादे । एवं कार्यस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मण्यात्यन्तिकल्य उपपद्यते - नहि सत्यस्य ल्यस्सम्भवति- सत्यत्वादेव, नाप्यसत्यस्यासत्यत्वादेव- किंतु मिथ्यामूतस्यैव । नचैवं ब्रह्मणि जीवस्य ल्यश्रवणाज्जीवो मिथ्यैवेति वाच्यं, इष्टापत्ते - 'जीव ईशो जगद्येति सर्वं हि मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् । जीवस्वरूपस्य सत्यत्वेपि जीवोपाधेमिथ्यात्वात् प्राप्यनुपपत्तिः । तस्माद्द्वयो नाम कार्यस्य कारणैक्यप्राप्तिरेव । जीवस्य च सोपाधिकस्य ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मणैक्यप्राप्तिरेव ल्यः । तच्च जीवस्य ब्रह्मैक्यमुपाधिपरित्यागमालमेव, नत्वपूर्वमिति सिद्धम् ।

ननु कार्यस्य कारणैक्यं न ल्यशब्दार्थं, किंतु विसदृशावस्थाप्रहाणेन कारणत्वधर्षिणा द्रव्येण विभागस्यापादानमूतेन संश्लेषो ल्य इति, मैवम्—कार्यस्य निमित्तकारणेन सह संयोगनिर्भागसत्त्वेपि उपादानकारणेन सह रदमत्वात् नहि मृदा त्रियुक्तरसन् घटो दृश्यते, येन मृदा संश्लिष्टो घटो नष्ट इत्युच्येत । नच पत्रस्य वृक्ष इव घटस्य मृदापादानं दृश्यते, नहि दृक्षात्तन्मिथ्यमृदस्सकाशाद्घट पतति ।

यद्यपीदं पत्रमयं वृक्ष इतिवदियं मृदयं घट इति घटाकारपरिणतमृदतिरिक्तमृद पृथक्त्वेन घटो विविच्य गृहीतुं शक्यते, तथापि घटाकारपरिणतमृदस्सकाशाज्ञान शक्यत इति कृत्वा कथं मृदघटयोरसयोगवियोग-
भाव । किञ्च यदि घट विसदृशा कम्बुग्रीवाद्यवस्था प्रज्ज्यातर्हि मृत्स्वरूपपरस्यादिति कृत्वा घटम्यैवा-
भावात्कस्य कारणेन सह संश्लेष, सतोर्हि वस्तुनोर्द्वयोस्संश्लेष । कपित्थयोरेव सम्भवति न त्वन्य-
तरासत्त्वे । अपिच सत्कार्यवादिना त्वया सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाप्रहाणेनोत्तरावस्थास्वीकार कार्योदय,
त्वपरित्यगेन पुनरवस्थान्तरस्वीकार कार्यनाश इत्युक्तं प्राक्, तदिदानीं विरुध्यते कार्यकारणपदार्थ-
द्वयाभ्युपगमात् । नहि तस्यैव द्रव्यस्य तदेवापादानं भवति, तदेव तेन च संश्लेष भवति । ननु
महत्या मृदस्सकाशात्किर्यां मृदं विच्छिन्नादाय कुलालो घटमकरोदिति कृत्वा कारणभूतादपादानान्महती
मृद्द्रव्यात्सकाशाद्विभक्त एव विसदृशावस्थो मृगमयो घट सच मुद्रेण विध्वस्तसन् मृद्विसदृशावस्था
परित्यज्य अपादानभूतेन मृद्द्रव्येण महता सश्लेषसन्नष्ट इत्युच्यत इति कृत्वा कार्यस्य कारणेन
संश्लेष एव ल्यो न त्वैक्यमिति, मैत्रम्—या किर्यां मृदं विच्छिन्नादाय कुलालो घटमकरोत्सैव
मृदघटयोपादानतया कारण भवति, ननु तदतिरिक्ता महती मृत्- अतिरिक्ताया घटस्यारम्भत्वभावा-
त्परिणामित्वाभावाच्च । तथाच घटस्य नामरूपप्रहाणे सति स्वोपादानमृददेशेनैक्यमेव । यद्यपि घटोपा-
दानमृदंशस्य तदितरमृदा संश्लेषसम्भवति, तथापि न तयो कार्यकारणभाव इति । यदुक्तमाकाश-
स्यापि प्रदेशभेदाभ्युपगमाद्घटाकाशादिदृष्टान्तोपन्यासश्चौपाधिकवैषम्यभावनिक्येन इति, तदप्यसत्-
निरवयवं गगनमिति लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य तद्दृष्टान्तोपन्यासात् यथा समुद्रवदपारमिति नहि समुद्रस्य
पाराभावोऽस्ति, परं तु लोकस्समुद्रमपारं मन्यते- तद्वदिति । तस्माद्घटे नष्टे सति घटाकाशो महाकाशो-
नेव- समुद्रप्रवेशे सति नदी समुद्रेणैव अज्ञाने नष्टे सति जीवो ब्रह्मणा सायुज्यापरपर्यायमैक्यमेव प्रपद्यते ।
तदेव परमं साम्यमित्युच्यते । सायुज्यप्रतिपादकश्रुत्यैकार्थ्यत्परमत्वविशेषणाच्च साम्यस्येति ।

ननु सायुज्यं नाम नाऽभेद, किंतु समानगुणयोग एव- समानगुणयुक्तं सयुक्, तस्य भाव-
स्सायुज्यमिति व्युत्पत्ते । सच समानगुणयोगास्सत्येव भेदे सम्भवतीति नाभेदसिद्धिरिति, मैत्रम्—
समानगुणयोगस्य सार्धितारूपत्वेन सायुज्यमैक्यपरत्वात् । सालोच्यं सारूप्यं सामीप्यं सार्धित्वं सायुज्य-
मिति पञ्चभिधा हि मुक्तय, तत्र समानलोकवासित्वं सालोच्यं, यस्मिन् लोके सेव्योऽस्ति तस्मिन्लोकेनेव
कस्यापि सत्त्वं सालोच्यमित्यर्थ । समानलोकत्वं ह्यभिन्नलोकत्व, ननु तुल्यलोकत्वं- नहि विष्णुमुपासीना
वैष्णवा विष्णुलोकाद्वैकुण्ठादन्यं तत्तुल्यलोकं गच्छन्ति, किंतु तमेवेति । एतेन समानशब्दो नैक्यपर-
इति प्रयुक्तम्—यद्यपि समानशब्दस्य तुल्यत्वं मुख्यार्थस्तथाप्यैक्यमपि कश्चित्स्वीकर्तव्यमेवेति घोष्यम्,
समानरूपत्वं सारूप्यं- सेव्यतुल्यरूपत्वमित्यर्थ । सेव्यसमीपवर्तित्वं सामीप्यं- सेव्यसमानैश्वर्यत्वं सार्धित्वं
एताश्चतस्रोपि मुक्तयस्सगुणपरा एव- सायुज्यमुक्तिस्तु निर्गुणपरा- तच्च सायुज्यमभेद एव- दर्शितप्रकार-
चतुष्टयातिरिक्तत्वात् समानस्थितियुक् सयुक् तस्य भावस्सायुज्यमभेदानावस्थानमित्यर्थ । समानभावयुक्
सयुगिति वा ब्रह्मणा सदाभेदेन युक्ते तिष्ठतीति वा सयुक् धातूनमनेकार्थत्वात् इयं च सायुज्यमुक्ति

स्फुटं प्रतिपादिता सूतसंहितायाम्- 'अन्या सायुज्यरूपोक्ता सत्यविज्ञानरूपिणी । केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणा ॥ सर्वेषा प्राणिना साक्षादात्मभूता स्वयंप्रभे'ति । नच तत्र सार्थित्वस्यानुक्तत्वात्सार्थित्वमेव सायुज्यमिति वाच्यं, सार्थित्वस्य दर्शितसायुज्यलक्षणाभावात् । तत्र सामीप्यसार्थित्वयोरेकत्वेन गृहीतत्वाच्चेति । एतेन अज्ञादिसायुज्यं प्रत्याख्यातम् । निर्गुणब्रह्मप्राप्तेरेव सायुज्यत्वात् । अत एव 'काश्चिच्छङ्करसारूप्यरूपा प्रोक्ता विमुक्तय' इत्यादिना सारूप्यसालोक्यसामीप्यमुक्तय एव विष्वादीना प्रतिपादिता नतु सायुज्यरूपा । ननु एतासामेव देवानां मय्युज्यं सार्थिता समानलोकतामाप्नोतीति सगुणमुक्तिरपि सायुज्यरूपा श्रूयते, भैरवम्—तत्र सायुज्यमित्यस्य समीप्यादर्थान्तरपरत्वात् । तस्माद्यथा नद्य इति श्रुतौ परम साम्यं नामाभेद एव ।

यदुक्त रामानुजेन—परविद्यासु सर्वासु सगुणं ब्रह्मैवोपास्यमिति कृत्वा तदेव मुक्तं प्राप्यमिति निर्गुणब्रह्मप्राप्तिविषया काचिदपि श्रुतिर्नास्तीति तदयुक्तम्—'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादिना निर्गुणब्रह्मविषयाया एव परविद्याया प्रतिपादितत्वात् । नच निर्गुणं ब्रह्मापि ज्ञानानन्दादिगुणवत्त्वेन सगुणमेवेति वाच्यं, ज्ञानानन्दयोरालम्ब्यस्वरूपत्वेन तद्गुणत्वाभावस्य पूर्वं बहुश उक्तत्वात् । सगुणब्रह्मोपासकाना चाचिरेदिक्रमेण ब्रह्मलोकावाप्तिरेव, नतु सायुज्यमिति कृत्वा तेषा मुक्तौ भेदश्रवणं युक्तमेव । सत्यद्वामत्वसत्यकामत्वादिभिर्ब्रह्मणससगुणत्वं भवति- ज्ञानानन्दादिभिस्तु न ब्रह्मणो निर्गुणत्वहानि तेषा ब्रह्मधर्मत्वात् । तदुक्तम् 'आनन्दादय प्रधानस्य, प्रियशिरस्वद्यप्राप्तिरपचयापचयौ हि भेदे, इतरे त्वर्थसामान्या'दिति सूत्रत्रयस्याधमर्थ - ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु ब्रह्मण आनन्दरूपत्व, विज्ञानघनत्वं, सर्वगतत्वं, सर्वात्मकत्वमित्येवजातीयका धर्मा कचिकेचिच्छ्रूयन्ते, ते सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्त्या - सर्वाभेदादेव सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते प्रियशिरस्वादीना तु नास्त्यन्यत्र प्राप्ति तेषा कोशधर्मत्वेनाब्रह्मधर्मत्वादुपचितापचिनरूपाहिते उपचयापचयौ च भेदे सति सम्भवन - ब्रह्म च निभेदम्- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुते । इतरेत्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थैवोच्यमाना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्य प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजनानाहिते- इति ।

यदुक्त 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव'तीत्यत्रापि- 'नामरूपाद्विमुक्तं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'- 'निरञ्जन परम साम्यमुपैति' 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाग्निनिष्पद्यते' इत्यादिभिरैकार्थ्यात्प्राकृतनागरूपाभ्या विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्कृतभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते । प्रकारैक्ये च तच्च यवहारो मुख्य एव, यथा सेर्यं गौरिति, तत्तुच्छम्—'पुरुषमुपैती'त्यनेन सायुज्यस्यैवोक्तत्वात् । नच सामीप्यादिकमुक्तमिति वाच्यं, पुरुषसामीप्यमुपैतीत्यादेरनुक्तत्वात् । पुरुषशब्दस्य पुरुषसामीप्यादर्थवर्णनस्य लाक्षणिकत्वेनायुक्तत्वात् । नच पुरुषप्राप्तिर्नाम पुरुषसंयोग इति वाच्यं, निरवयवेन निष्क्रियेण च परमात्मना सह तथाविधमैवात्मनसंसयोगायोगात् । एव निरञ्जनश्रुतिरपि सायुज्यपरैव । तथा परं ज्योतिरिति श्रुति पुरुष परं ज्योति परब्रह्मोपसम्पद्य सम्प्राप्य स्वेन रूपेण सच्चिदानन्दान्मना अभिनिष्पद्यते

अवतिष्ठत इति तदर्थत् । तथा च दर्शितश्रुतिसमन्वयाद्ब्रह्म वेदेति श्रुतिरपि यथा श्रुतार्थैव, नतु लाक्ष-
णिकार्थेतरा । ब्रह्मैव भवतीत्यस्य ब्रह्मतुल्यो भवतीति, ब्रह्मप्रकारत्ववर्णनं खलु लाक्षणिकम् । किञ्च
सेय गौरिति प्रत्यभिज्ञायामपि तदिदन्तयोर्विरुद्धयोः प्रहाणाद्गौरित्यखण्डार्थ एव प्रतीयते- 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवतीति तु न प्रत्यभिज्ञेति, न तदिह दृष्टान्तीकरणीयम् । आकारसाम्यप्रयुक्तस्तु तत्त्वव्यवहारो
भ्रान्तिप्रयुक्त एव । देवदत्तयज्ञदत्तयोः खलु सोदरयोराकारसाम्ये सति देवदत्तं दृष्ट्वा यज्ञदत्त इति
कश्चित्प्रत्येति, सा हि प्रतीतिर्भ्रान्ति । एव ब्रह्मब्रह्मविदोराकारसाम्यप्रयुक्ता हि ब्रह्मविदि ब्रह्मप्रतीति-
भ्रान्तिरेव भवेत् सा च भ्रान्तिर्भगवत्या उपनियदो भवतीति वक्तु न शक्यते । तस्मान्मुक्तस्य ब्रह्मा-
भेद एव भेदकोपाध्यभावात् । नच अप्राकृतनामरूपात्मकभेदकोपाधिरस्तीति वाच्यं, नामरूपात्मकसर्व-
द्वैतस्य प्राकृतत्वेन अप्राकृतनामरूपसत्त्वे मानाभावात् । नच वैकुण्ठलोकोऽप्राकृत इति तद्वदनामरूपे
अप्राकृते इति वाच्यं, तस्यापि दृश्यत्वेन मायामयत्वात् । नच शुद्धसत्त्वमयत्वात्तस्याप्राकृतत्वमिति
वाच्यं, मलिनस्येव शुद्धस्यापि सत्त्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वाविशेषात् । यद्यपि मर्त्यलोकापेक्षया देव-
लोकास्य, देवलोकापेक्षया ब्रह्मलोकास्य च सुखरूपात्मत्वानल्पत्वप्रयुक्तं तारतम्यमस्ति, तथापि प्राकृतत्वा-
प्राकृतत्वात्मकस्तु भेदो नास्त्येव- सर्वस्यापि प्राकृतत्वात् । नच 'तद्विष्णो परमं पद'मप्राकृतमिति
वाच्यं, इष्टापत्ते । नच तत्पदं वैकुण्ठलोक एवेति वाच्यं, स्वरूपवाचित्वात्तत्र पदशब्दस्य । तत्र स्वरूपं
सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मैव । तदेव जीवस्यापि स्वरूपम् । अज्ञानात्तु तद्विदित्वा मनुष्योहमित्याद्यध्यासं
प्राप्य संसारी भवति ज्ञानात्तु तद्वदित्वा अध्यासं विहाय स्वरूपेणैव तिष्ठतीति सिद्धं मुक्तौ जीवब्रह्मा-
द्वैतम् । सगुणमुक्तौ तु जीवब्रह्मभेदोस्त्येव ।

यच्चोक्तं रामानुजेन—अत्रापि- 'विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीयस्तदै-
वात्मा प्रक्षीणाशेषभावन ॥' कर्मभावना, ब्रह्मभावना, उभयभावनेति, भावनात्रयरहित प्रापणीय इत्य-
भिधाय, 'क्षेत्रज्ञ करणी ज्ञानं करणं तस्य तेम तत् । निष्पाद्य मुक्तिर्कार्यं हि कृतकृत्यं निवर्तते ॥' इति
करणस्य परब्रह्मभ्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभावनात्मस्वरूपप्राप्त्या कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनाद्यावत्सिद्धचनु-
ष्टेयमित्युक्त्वा । 'तद्भावभावनामन्नस्तदासौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृते भवे'दिति
मुक्तस्य स्वरूपमाह- तद्भावो ब्रह्मणो भाव, स्वभाव । नतु स्वरूपमयम् । तद्भावभावमापन्न इति
द्वितीयभावशब्दानव्यात् । पूर्वोक्तार्थविरोधाच्च । यद्ब्रह्मण प्रक्षीणाशेषभावनत्वं तदापत्तिस्तद्भावभाषा-
पत्तिं यदैवमापन्नस्तदासौ परमात्मना अभेदी भेदरहितो भवति, तस्य भेदो देवादिरूप- कर्मरूपाज्ञान-
मूल, नतु स्वरूपकृत इति, तदप्यसारम्—विज्ञानमाभानं ब्रह्म नयतीति ममेष्टमेव- ज्ञानादेव
कैवल्यमिति वादिन ज्ञानमेव मुक्तिरूपं कार्यं निष्पाद्य कृतकृत्यं सन्निवर्तते इत्येतद्भक्त्यैव कैवल्यं न तु
ज्ञानादिति वादिनस्तानिष्टमेव ज्ञानादज्ञानस्य सकार्यस्य निवृत्त्या, तस्य च ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्य भवत
एव निवृत्त्या, सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति न द्वैतावकाशः । यावत्पर्यन्तं विज्ञानं वर्तते तावत्पर्यन्तं
प्राप्यप्रापकप्रापणीयरूप द्वैतमस्तुनाम, नतु विज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं तत्सत्त्वम् । नच प्रापकज्ञानभावोपि

प्राप्यप्राणीयद्वयमस्तीति वाच्य, प्रापकस्यैवाभावे कथं प्राप्यप्राणीययोस्सत्त्वमिति । प्रापकं हि यद्य-
त्प्रापयति तत्प्राप्यं, तच्च प्रापणीयं भवति । किं च प्रापकं हि प्राप्यं प्रापणीय प्राप्यस्यैव निवर्तत इति
कृत्वा प्रापणीय प्राप्येणैवैव प्राप्त एव । नच प्राप्येण संयोगमेव गत इति वाच्यं, संयोगयोगस्योक्त
त्वादेवात्मन ज्ञानेन प्राप्तित् ब्रह्मैक्यमाह परमात्मनाऽभेदी भवतीति । ज्ञानात्कथमात्मब्रह्मणोरभेदसिद्धिः
तत्राह भेदश्चेति- तस्य जीवस्य परमात्मना सह भेद अज्ञानकृत् । यत् एवं ततो भेदजनकस्याज्ञानस्य
ज्ञानेन सति नाशे अभेदस्सिद्धयत्येव । एवं यथाश्रुतार्थं विहाय देवादिभेद इत्यपार्थक्यपनमयुक्तमेव ।
परमात्मना अभेदीति अभेदं प्रति य प्रतियोगितया निर्दिष्टस्येव प्रकृतस्य सन्निहितस्यैव परमात्मन
भेद प्रत्यपि प्रतियोगितया प्रहणस्य युक्तत्वात्, परमात्मप्रतियोगिकात्मानुयोगिकाभेदसिद्धे, परमात्म-
प्रतियोगिकात्मानुयोगिकभेदनाशपूर्वकत्वाच्च । नच तद्भावभावमापन्न इति द्वितीयभावशब्दानन्वयाच्चात्रा
भेदोर्थे इति वाच्यं, तत्र मतेपि तद्भावमापन्न इत्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धौ द्वितीयभावशब्दस्य वैक्यर्थात् ।
नच तद्भाव परमात्मधर्मस्तस्य भाव प्राप्तिस्तमापन्न इत्यर्थे इति वाच्यं, परमात्मधर्ममापन्न इत्यनेनैवैष्ट-
सिद्धौ परमात्मधर्मप्राप्तिमापन्न इति पुनरुक्तत्वात् । नच द्वितीयभावस्य सत्ताऽर्थे इति वाच्यं, तथापि
वैक्यस्य तदवस्थत्वात् । तर्हि मतद्वयं दुष्टमस्त्वितिचेन्मैवं, मम मतस्य निर्दिष्टत्वात् । कथं उच्यते-
तद्भावभावमापन्न तस्य परमात्मनो भावस्तस्य यो भाव सच्चिदानन्दरक्षणं स्वरूपं तमापन्न इति । अस्ति
हि परमात्मन स्वरूपद्वयं सत्यमसत्यं चेति, तत्र सत्यं सच्चिदानन्दमसत्यं तु मायामयम् । तत्र यस्तस्य
तदधिगत इत्यर्थे । तस्माद्यथाश्रुतस्य परमात्मना भवत्यभेदीत्यस्य वाक्यस्य परमात्मैक्यलक्षणार्थस्य
प्रहाणमन्यार्थकल्पने च रामानुजस्य दुष्टमेव ।

यदप्युक्तं मुक्तस्य देवादिरूपो भेदो नास्तीति तदप्यस्य दुर्बचमेव । एतन्मते मुक्तस्य निग्रह-
वत्त्वेन तत्प्रयुक्तस्यापि भेदस्य सत्त्वात् । नहि मुक्तानामात्मना स्वरूपकृत् एव भेद, येन स्वरूपभेदा-
तिरिक्तो देवादिभेदो नास्तीत्युच्येत । नच 'देवतिर्थेऽङ्गन्याख्यस्तथैव नृप नारक । चतुर्विधोपि
भेदोयं मिथ्याज्ञाननिबन्धन' इति शौनकवचनान्मुक्तस्य च चतुर्विधभेदो नास्तीति वाच्यं, अनात्म-
न्यात्मबुद्धिरनात्मीये आत्मीयबुद्धिश्चातस्मिन्तद्बुद्धित्वान्मिथ्याज्ञानमिति सम्प्रतिपन्नम् । तन्नियन्धनश्च
भेदश्चतुर्विध एवेति नियन्तुं न शक्यते । तदतिरिक्तक्रिमिपक्षिस्थावरादिभेदानामपि सत्त्वात् । वैजुष्ट-
लोकस्थानामप्यनन्तरुडिव्यवसेनादिनित्यसूरिणा तल्लोकगताना च मुक्ताना सशरीराणा 'सहस्रानन-
शशेषाहं, कनकपक्षो गरुडोह'मित्यादिमिथ्याज्ञाननिबन्धनभेदसत्त्वात्कथं मुक्ताना स्वरूपभेदातिरिक्त-
भेदाभाव । किंच शेषस्तर्प, गरुत्मान्यक्षीति कथं चतुर्विधस्यापि भेदस्याभाव । अपिच ब्रह्मविष्णु-
रुद्रलोकस्था प्राणिनो देवा एव । ब्रह्मणस्सुरज्येष्ठ इति, निष्णोर्बोसुदेव इति, रुद्रस्य महादेव इति च
व्यपदेशसत्त्वात् अपितु वस्त्राद्यपेक्षया इन्द्रादय इव इन्द्राद्यपेक्षया ब्रह्मादय उत्कृष्टा भवन्ति । नैनावता
ब्रह्मादीना देवत्वमपैति भनिमेषत्वात्प्रवत्तादिदेवधर्मसत्त्वात् । तथा च ब्रह्मदयस्तत्तल्लोकस्थाथ देव-
जातीया एवेति कृत्वा कथं चतुर्विधभेदात् । वस्तेषाम् । यदितु ते देवत्वजातेरुत्कृष्टया कया चिद्ब्राह्मत्व-

वैष्णवत्वादिरूपया जात्या आलिङ्गिता इत्युच्यन्ते, तर्हि ब्राह्मवैष्णवादिभेदान्तरसत्त्वेन देवादिरूपधत्तु-
 र्विध एव भेद इति नियन्तुं न शक्यते- साच ब्राह्मोहं वैष्णवोहं शैवोहमिति मतिर्देवोहं मनुष्योहं नार-
 कोहमिति मतिवन्मिथ्याज्ञानमेवातस्मिस्तद्वुद्धित्वाद्नात्मनि हि ब्राह्मादिदेहे अहमित्यात्ममतिस्ता ।
 नच तल्लोकस्थानां देहेऽहंमतिर्नास्तीति वाच्यं, तथापि ब्रह्मलोकस्थाः प्राणिनो ब्राह्मा इन्द्रलोकस्था
 देवा मूलोकस्था मनुष्या इत्यादिप्रतीतेरस्माकं सत्त्वात्तदन्वयानुपपत्त्यापि चतुर्विधभेदनिग्रहो न सिद्धय-
 र्येवेति । किंच विष्णुलोकस्थाप्राणिना स्त्रीपुरुषभेदोस्ति वा? नवा? आधे अहं स्त्री अहं पुरुष इति प्रतीति-
 स्तेषामस्यैवेति न मिथ्याज्ञानम्यापाय, मिथ्याज्ञानप्रयुक्तो हि तद्भेदः । न द्वितीयः- विष्णुः पुरुषः
 तत्पत्नी लक्ष्मी स्त्री इति प्रसिद्धिविरोधात्- 'हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति श्रुतिविरोधाच्च । नचैवं
 तासुभावेव स्त्रीपुरुषाविति वाच्यं, अन्येषा प्राणिना नृपुंसकत्वे मानाभावात् । विष्णवत्सेनादीना सखीकत्व-
 दर्शनाच्च पुराणेषु । नच स्त्रीपुरुषभेदो न मिथ्याज्ञाननिवन्धन इति वाच्यं, देहधर्मत्वात्तस्य- न ह्यात्मा
 देहातिरिक्त स्त्री पुरुषो नृपुंसको वा भवति- 'न स्त्री न पण्डो न पुमान् जन्तु'रिति स्मरणात्- स्त्रीपुरु-
 पादिचिहानां भगदिश्वदीनां देहावयवत्वाच्च । तस्मान्मुक्तस्य विष्णुलोकं गतस्य देवादिभेदः, तदन्तर्गत-
 वैष्णवादिभेदः, तदन्तर्गतस्त्रीपुरुषादिभेदः, तदन्तर्गतभार्याभर्तृपुत्रादिभेदश्चेति बहुविधो भेदोस्त्येवेति कृत्वा
 न मिथ्याज्ञानम्यापाय इति कथं मुक्तत्वं तस्य? कथं वा मुक्तस्य स्वरूपभेदातिरिक्तभेदाभाव इति त्वया
 निर्णयित । नच 'एकस्वरूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिज । देवादिभेदेऽप्यवन्ते नास्त्येवावरणे हि स' इति
 विष्णुपुराणान्मुक्तस्य स्वरूपभेदातिरिक्तदेवादिभेदाभाव इति वाच्यं, आत्मन स्वरूपं तावदेकमेव- ज्ञान-
 स्यैवात्मस्वरूपत्वात्तस्य चैकत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, 'तत्सत्यं
 स आत्मेति' श्रुतेश्च । तद्भेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिप्रज, बाह्यमात्मन आन्तरत्वात्तदपेक्षया बाह्यं कर्म जीवा-
 र्ष्टं लक्षणया तदाश्रितमज्ञानं कर्मत्युच्यते तत्कृतमावरणं बाह्यकर्मप्रवृत्ति, ततः प्रकर्षेण जायत इति
 तत्प्रज । अज्ञानेनात्मस्वरूपस्यावृत्तत्वादात्मभेदभ्रमो जात इत्यर्थः । उक्तं हि गीतासु-- 'अज्ञानेनावृत्तं
 ज्ञानं तेन मुच्यन्ते जन्तवः' इति । एवमज्ञानावरणजन्य आत्मभेदमन्दावरणनाशात्तद्व्यतीत्याह- देवादीनि-
 देवादिभेदे देवादिभेदहोनावावरणे अज्ञानावरणे अपध्वन्ते मति प्रत्यगभिन्नश्रयज्ञानादज्ञाननाशो मति तदा-
 वरणमपि नश्यतीत्यर्थः । स आत्मभेदो नाप्त्येव देवादिभेदोनाम देवमनुष्यनिवेष्टनकाराल्यचतुर्विधभेद
 इति न- तस्यात्रापवृत्तत्वात् । किं तु देवमनुष्यादिलक्षण स्त्रीपुमादिलक्षण जीवधरलक्षण चेतना-
 चेतनलक्षणः भूतमानिलक्षणः त्वमहमित्यादिलक्षण परपटादिलक्षण देवदत्तयज्ञदत्तादिलक्षणः नील-
 पांतादिलक्षणश्च- किं बहूना सर्वविधोपि भेद उच्यन्ते- आदिपदस्वारस्तात् । भेदमार्गं प्रज्ञानद्वयं
 तत्कथमज्ञाननाशो तिष्ठेत् । तस्मात्तास्मिन् मुक्तस्य स्वरूपभेदः । किं च मुक्तस्य स्वरूपभेदोस्तीति वादिने
 स्वामहं पृच्छामि- किं मुक्तस्य स्वरूपमेव भेद ? उक्तं स्वरूपानिरिक्तं कश्चिद्भेदप्रदार्थः । आधे इष्टापठि-
 रेव- मुक्तस्य स्वरूपं यत्कश्चिदन्तर्लक्षणमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदेव भेदघाटनेन व्यवहियत इति भेदस्य
 ब्रह्मपदादित्वात् । न द्वितीयं स्वरूपानिरिक्तस्य भेदस्य द्विनिरूपत्वात्- नहि मुक्तस्वरूपातिरिक्तः

कश्चिद्भेद इति पदार्थोऽस्ति । ननु किं मुक्तो बद्धाद्भिन्न ? उताभिन्न ? आद्ये- सिद्ध एव भेद । द्वितीये बन्धमुक्तिव्यवस्थाऽसिद्धि मुक्त्यर्थोपायानुष्ठानवैधर्ष्याच्छास्त्रवैयर्थ्यं च, मैत्रम्—परमार्थदशाया मुक्तौ बद्धस्यैवाभावेन तत्प्रतियोगिकभेदाभेदविकल्पकरणायोगात् । व्यवहारदशाया तु अज्ञानावरण-सत्त्वात्त्वं ब्रवीषि शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तो बद्धोहमिति यावद्यवहारमात्मन्यज्ञानकल्पितो हि मिथ्या-भूतोऽस्ति भेद । ननु किमिदानीं मुक्त पूर्वं मुक्ताद्भिन्न उताभिन्न ? आद्ये भेदसिद्ध । द्वितीये प्रागुक्तदोष इति, मैत्रम्—अज्ञानावृत्तत्वदृष्टयैव कालादिसत्त्वं न तु मुक्तदृष्टयेति । तदुक्तं 'न विरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो नच साधक । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ'तेति । एतेन किं मुक्तो मोचकाद्भिन्न ? उताभिन्न ? अद्ये भेदसिद्धि । द्वितीये दर्शित एव दोष इत्यपि प्रत्युक्तम् । पर-मार्थतो मुक्तमोचकयोरभावादात्मन एकम्यैव सत्त्वादिति । तस्मादात्मभेदस्याज्ञानकृतत्वाद्ज्ञाननाशे सति मुक्तिदशाया नात्मभेद इति सिद्धमद्वैतम् । अत्र एवोक्तम्—'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्मन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क करिष्यतीति । असन्तमिति कारणनाशान्प्रमित्यर्थ । यद्वा अज्ञान-प्रयुक्तत्वान्मिथ्याभूतमित्यर्थ । यदुक्तं सुदर्शनेन—असन्तमनित्यमित्यर्थ - तथाच नित्यभेदोस्त्येवेति, तदसत्—यथात्मब्रह्मणोर्नित्योऽनित्यश्चेति भेदद्वयमस्ति तर्हि अनित्यं भेदं क करिष्यतीत्यनेन नित्यं भेदं सर्वोपि करिष्यत्येवेति गम्यते तच्चायुक्तं नित्यं क्रियन् इति हि विप्रतिषिद्धं- यत्कृतकं तदनित्य-मिति व्याप्ते । किं च विभेदजनक इति सामान्येनोपात्तम्यानित्यभेदजनक इति विशेषार्थवर्णनं चायुक्त । अपि च यदि मूलवर्तुरियं विवक्षा तर्हि अनित्यं क करिष्यतीत्येव ब्रूयात् । किं च यो ब्रह्मात्मनो-र्नित्यो भेद इत्युच्यते- त्वया स किं ब्रह्मभिन्न ? उताभिन्न ? आद्ये 'तत्सत्यमतोन्यदार्ति'मिति श्रुतेर्न तस्य नित्यत्वम्- द्वितीये ब्रह्मात्मनोस्वरूपमेव भेद इति सिद्धमिति कृत्वा चैतन्यपर्यायो भेदशब्द इत्या पतितम् । ब्रह्मात्मनोस्वरूपं हि चैतन्यम् तच्चेष्टमेव चैतन्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रवेति आत्मेति चारम-दभ्युपगमात्तस्यैव नित्यत्वाच्च सिद्धमद्वैतमिति ।

यदुक्तमनेन- अयं श्लोको मृधावादिनामत्यन्तास्वरस तथाहि- विभेदजनक इत्यत्र जनकशब्द उत्पादके स्वरस न त्वध्यासहेतौ अज्ञानशब्दस्यानिर्वचनीयपरत्व लोक्तदशास्त्रतश्चाप्युत्पन्नं कर्मवाचित्व व्युत्पत्तिस्मिन् प्रबन्ध एव दर्शिता अविद्याकर्मसंज्ञेति नाशशब्दस्य बाधवाचित्वमसुख्यं असन्तमिति पदच व्यवच्छेदाभावाद्दफलं सतो भेदस्थानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे हि तत्साफल्यं करिष्यतीति पदम-प्यस्वरसमध्यासवाचित्वाभावादिति, तच्चासत्—भेदाध्यासस्याज्ञानजन्यत्वेन तद्धेतोरज्ञानस्य विभेदजन-कत्वं स्वरससिद्धमेव । अध्यासहेतु खल्वध्यासोत्पादक - अज्ञानस्य सदसदनिर्वाच्यत्वेन अज्ञानशब्द-स्यानिर्वचनीयपरत्वं शास्त्रसिद्धमेव । अज्ञानं च कर्माश्रयान्त करणोपादानमेव, ननु कर्म- 'अविद्या कर्मसंज्ञान्ये'ति श्लोकस्य च अविद्याया कमेति संज्ञेति नार्थं, किंतु अविद्येति कमेति च द्विविधा तृतीया-शक्तिरित्यर्थ । नाशोऽदर्शनम्- 'नाश अदर्शन' इति स्मरणात् । तच्चादर्शनं नाशितम्यैव- रज्जुजान वाशितस्यैव सर्पस्य नाशदर्शनात् । तस्मान्नाशशब्दस्य बाधो मुख्यार्थ एव । असन्तमिति पदं च यदि

भेदसन् स्यात्तर्हि तस्य निवृत्तिर्माभूत्ताम, किंत्वसन्नेवेति कृत्वा तस्य निवृत्तिस्मभवत्येवेत्येतदर्थज्ञापक-
मिति न व्यर्थम् । असन्तं भेदं कः करिष्यतीत्यस्य मिथ्यागूतं भेदाध्यासं कः करिष्यतीत्यर्थाञ्च
किंचिदप्यन्वारस्य- इति ।

यदुक्तं रामानुजेन—क्षेत्रज्ञस्य स्वान्तर्याम्यैक्यं न सम्भवति- अत एव- 'उत्तम पुरुषः स्वान्य'
इति भगवता गीतमिति, तदसत्— 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धी'ति भगवता क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मैक्यं कण्ठ-
एवोक्तमिति । शोधितत्वंपदार्थस्य प्रत्यगात्मन एव सर्वान्तरत्वेनान्तर्यामित्वाच्च क्षराक्षरान्या व्यावृत्ता-
व्यावृत्तप्रपञ्चाभ्यामन्य पुरुषोत्तम अस्मेति गीतार्थाच्च । नच पुरुषोत्तम परमात्मैव न त्वात्मेति वाच्यं,
'परमात्मेति चाप्युक्त' इति गीतावचनात्, 'स आत्मे'ति श्रुतेश्च, परमात्मन एवात्मत्वादात्मन एव
परमात्मत्वाच्च । नच 'ईश्वरस्सर्वभूताना'मिति गीतावचनादीश्वरो जीवान्तर्यामीति वाच्यं, तत्र प्रत्यगा-
त्मन एवेश्वरत्वात् । ईश्वरशब्दस्य प्रत्यगात्मनि गीतासु प्रयुक्तत्वाच्च । अयं गीताश्लोको मया
श्रीशङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे विस्तरेण विवृत इतीहोपरम्यते । नच 'य आत्मनि तिष्ठ'लिति
श्रुतिरात्मनि परमात्मास्तीति ब्रूत इति वाच्यं, तत्रात्मशब्दस्य विज्ञानवाचित्वाद्यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्येव
केश्वित्तच्छ्रुते पठ्यमानत्वाच्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—भूतशब्द आत्मपर्यन्तदेहवचन, इति सुदर्शनेन च हृद्देश इत्यस्य हृद्देशस्ये
आत्मनीत्यर्थे इति, तदुभयं तुच्छम्—यथाश्रुतार्थं विहाय लक्षणिकार्थकल्पनम्यायुक्तत्वात् । सर्व-
भूताना सर्वात्मना हृद्देशे आत्मनि तिष्ठतीति वाक्यार्थस्यायुक्तत्वाच्च । सर्वेष्व्वात्मसु तिष्ठतीति वचनादेव
विवक्षितसिद्धावात्मनामात्मनीति वचन हि पुनरुक्तम् । यच्चोक्तं सर्वेषामात्मनामयमात्मेति तस्मात्प्रियाया-
दयुक्तमपि मदभिप्रायाद्युक्तमेव—सर्वेषा जीवाना स्वरूप परमात्मैव चैनन्यलक्षण इति मदभिप्रायात् ।
यच्चोक्तं न तदस्मिन् विना यत्स्यादित्यस्य भगवत्सम्बद्धमेव सर्वमित्यर्थे इति तदयुक्तम्—भगवतोऽसङ्गस्य
सर्वसङ्गित्वायोगात् । तस्मात्सर्वस्य भगवति मायया कल्पितत्वेन जीवेश्वरजगद्रूपद्वैतस्य वस्तुतोऽभावात्सिद्धं
निर्विशेषं ब्रह्म ।

सूतसंहितायाः निर्विशेषब्रह्मपरत्वप्रतिपादनम् ।

न केवलमुपनिषद्ब्रह्मो विष्णुपुराणाच्च निर्विशेषब्रह्मसिद्धि, किंतु पुराणान्तरादपि— तथाहि
स्कान्दपुराणान्तर्गताया सूतसंहितायाम्—'अहमेको जगद्धातुरासं प्रथममीधर । वर्तामि च भविष्यामि
न मत्तोऽस्ति कश्चन ॥ मन्मायाशक्तिसंस्तुतं जगत्सर्वं चराचरम् । सापि मत्तं पृथङ्माया नास्त्येव
परमार्थतः ॥' १ खण्डे २ अध्याये ८-९ श्लोकौ । अत्र सर्वस्य मायामयत्वान्मायायाश्चेश्वरात्पृथगसत्त्वा-
त्सिद्धमद्वितीयं ब्रह्म ।

'आत्मार्यं केवलस्वच्छदशान्तस्सुक्ष्मस्सनातन । अस्ति सर्वान्तरस्साक्षी चिन्मात्रस्सुखविग्रहः ॥
अयं स भगवान्नीश स्वयंज्योतिस्सनातन ।' (२-१०-३६) अत्र प्रत्यक्षपरयोरभेदस्फुट ।

'अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् । प्रज्ञानवनमानन्दं यं पश्यति स पश्यति ॥' (११-
६-४) अत्राद्वैतं स्फुटम् ।

‘विभेदजननेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानवलाङ्मुने । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क करिष्यति ॥’ ६०.
स्पष्टोऽर्थ ।

‘आत्मैवेदं जगत्सर्वमिति जानन्ति पण्डिता । अज्ञानेनावृता मर्त्या न विजानन्ति शङ्करम् ॥’
(१६-६१) अत्र ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यद्वैत स्फुटम् ।

‘देहाद्यात्ममतिं विद्वा त्समाकूप्य समाहित । आत्मनाऽऽत्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥’
(१७-१६) अत्र निर्विकल्पकमद्वितीयं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नमिति स्फुटम् ।

‘इदं तथा न देवेशमभिध्यायेन्मनागपि । ब्रह्मणस्साक्षिरूपत्वात्नेदं यदिति हि श्रुति ॥’ (१९-
३०) अत्र प्रत्यग्ब्रह्माभेद स्फुट ।

‘यदि जीवात्पराद्विन्न कार्यतामेति सुनत । अचित्त्व च प्रसज्येन घटवत्पण्डितोत्तम ॥ (२०-२)
विनाशित्वं भयं च स्याद्विद्वितीयाद्वा इति श्रुति । नित्यसर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जित ॥ एक-
स्सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभावत । तस्मादद्वैतमेवास्मि न प्रपञ्चो न संसृति ॥ यथाऽऽकाशो
घटाकाशो मटाकाश इतीरित । तथा अन्या द्विधा शोको ह्यात्मा जीवधरात्मना ॥’ (५) अत्र
आत्मा स्वाभाविकभेदशून्य इति द्वैतमसत्यमिति अद्वैतमेव सत्यमिति च स्फुटम् ।

‘यथा पेनतरङ्गादिसमुद्रादुत्थितं पुन । समुद्रे लीयते तद्ब्रह्मगन्मयैव लीयते ॥ तस्मान्मत्त
पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा । इति बुद्धिस्समाधिस्थ्यात्सा समाधिरिति श्रुति ॥ यस्यैवं परमात्मायं
प्रत्यग्भूतं प्रकाशित । स याति परम भावं स्वयं साक्षात्परावृत्तम् ॥ यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्र
सदा । योगिनोऽव्यवधानेन ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति । सर्व
भूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते स्वयम् ॥ यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्यो न पश्यति । एकीभूत परे-
णासौ तदा भवति केवल ॥’ (२०-२५) एषु जीवधराभेद स्फुट ।

‘यथा सपेदमंशस्य तत्त्वं दण्डादि केवलम् । अस्य ससारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ॥’
(३-३-१०) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं जीवस्तु तत्र कल्पितत्वान्मिथ्यैवेति सिद्धमद्वैतम् ।

‘चण्डालदेहे ष्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे । अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरषोत्तम ॥ व्योमवत्सर्वदा
व्याप्तस्सर्वसम्बन्धवर्जित । एकरूपो महादेव स्थितस्सोह परामृत ॥ इति यो वेद वेदान्तै सोति-
वर्णाश्रमी भवेत् ॥’ (५-२६) अत्र एक एवाद्वितीय आत्मा ब्रह्माभिन्न इति स्फुटम् ।

‘न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनोबुध्यहंकृति । न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥
न कर्ता नैव भोक्ता च नैव भोजयिता तथा । केवलं सच्चिदानन्दब्रह्मैवात्मा यथार्थत ॥ जलस्य चलना-
देव चञ्चलत्वं यथा रवे । तथाऽहङ्कारसम्बन्धादेव संसार आत्मन ॥’ (३४) एषु निष्पपञ्चब्रह्माभिन्न
प्रत्यगात्मेति स्फुटम् ।

‘एवमात्मानमद्वन्द्व निर्विकल्प निरञ्जनम् । नित्यं शुद्धं निराभास चिन्मात्रं च परामृतम् ॥’
(४०) अत्र निर्विशेषं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

‘संसारित्वेन भासोऽहं स एव परमेश्वर । सोऽहमेव न सदोऽहं स्वानुभूतिप्रमाणतः ॥ (४७ १२) चिच्छेपत्वं च नास्त्येव चित्तश्चिन्न हि मिथते । मिथते भेदचिच्चित्स्याच्चित्तो चित्तं विरच्यते ॥ (२८) पूर्णोऽहं सर्वसाक्षित्वात्सर्वदा परमार्थतः । संसारवर्जितस्साक्षात्सर्वदा परमेश्वर ॥ अहं संसारसाक्षित्वात्सदा संसारवर्जितः ॥’ (२३) एषु चिद्रूपं पूर्णमसंसारि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्यद्वैतं स्फुटम् ।

‘तस्माच्छिवस्य पूर्णस्य प्रणवो वाचकः स्मृतः । वाच्यवाचकभावाच्च लक्ष्यलक्षणतापि च ॥ अन्योन्यतापि नास्त्येव परमार्थनिरूपणे । अभावादेव सर्वस्य शिवादन्यस्य सर्वदा ॥ अस्मिन् नास्ति मृषा भाति न भातीत्यादि मायया । कल्पितं चित्सुखानन्दे परमार्थे शिवात्मनि ॥ माया तत्कार्यमप्यग्माच्छिञ्चात्सत्यादिलक्षणात् । प्रत्यक्षसिद्धाज्ञास्त्येव परमार्थनिरूपणे ॥ अथ किं नहुनोक्तेन शिवादन्यं न विद्यते । शिवस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणा ॥ सर्वस्वरूपमज्ञानाद्दृश्यते न च वस्तुतः । एष एव हि मन्त्रार्थस्तस्य सत्यं न चान्यथा ॥’ (८ २२) एषु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यमिति स्फुटम् ।

वेदास्सर्वे पुराणानि स्मृतयो भारतं तथा । अन्यान्यपि च शास्त्राणि तथा तर्काश्च सर्वशः ॥ शैवागमाश्च विविधा आगमा वैष्णवा अपि । अन्यागमाश्च विदुषामनुभूतिस्तथैव च ॥ अस्मिन्मन्त्रे स्वसवेद्ये पर्यवस्यन्ति नान्यथा ।’ (२४) अत्र सेवेषामपि वेदपुराणादीनां निर्विशेषब्रह्मपरत्वमेवेति स्फुटं प्रतिपादितम् ।

‘भेदाभावाच्च भेदस्य भ्रमत्वादेव वस्तुतः ।’ (९ ३) अत्र भेदस्य मिथ्यात्वादभेदस्तस्य इति स्फुटम् ।

‘प्रत्यगभूतश्शिवो ज्ञातुं न शक्यसर्वजन्मभिः । प्रत्यगात्मा शिवस्साक्षज्ञ परार्थः आस्तिका ॥ (१०-३४) अत्र प्रत्यग्ब्रह्माभेदः स्फुटः शिवस्य ब्रह्मत्वात् ।

‘आत्मभेदस्तथैवात्मब्रह्मभेदश्च सुनता । उपाधिर्नैव क्रियते न स्वतो मुनिपुङ्गवा ॥ घटाद्युपाधिसम्पर्कादाकाशस्य यथा भिदा ।’ अत्र स्वभाविको ब्रह्मात्मभेदः आत्मभेदश्च नास्तीति स्फुटम् ।

‘आत्मनोपि स्वतो भेदमाहुः केचिन्मुनीश्वरा । तत्र सङ्गतमेव स्यादात्मभेदस्य साधकः ॥ भेदसाक्षी शिवोऽहोमा कथं भिन्नो भवेद्विद्वान् । अत आत्मनि भेदस्तु भ्रान्तिसिद्धो न वस्तुतः ॥’ (४७) अत्रात्मनस्स्वभाविकभेदो भ्रान्तिप्रयुक्त एवेत्युपपादितम् ।

‘स्वरूपत्वेन, वा, त्रिषु, धर्मत्वेनैव, वा, शिवा, । अपि, र्थपर्यतेत्यापि, चस्तुतो, न, निरूप्यते ॥ अन्यतोऽन्यस्य भेदस्त्यागैकस्यैव सदा खलु । अन्यत्वं वस्तुतो भेदे सिद्धे सिद्धशक्तिं यौक्तिकम् ॥ एकमेवाद्वितीयं स्यादित्याह श्रुतिरादरात् । मायामात्रमिदं द्वैतमिति चाहापरा श्रुतिः ॥ एकत्वं पश्यतो मोहः कश्चोक्त इति चाह हि । द्वितीयाद्वै भयं नाल्पे सुखमित्यपि चाह हि ॥ अतस्तर्कप्रमाणभ्यां वस्तुवेकत्वं सुनिश्चितम् । वस्तुवेकत्वं महावाक्यादेव जानन्ति ये जनाः ॥ ते मुच्यन्ते हि संसाराद्यथा स्वप्नप्रबोधनात् । भेददर्शनमास्थाय मुक्तिं वाञ्छन्ति ये नराः ॥ ते महाघोरसंसारे पतन्त्येव न संशयः ।’ (५९) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं तद्ज्ञानादेव मुक्तिः भेदज्ञानात्संसारपात एवेति स्फुटम् ।

‘उक्तलक्षणमात्मनस्तु लक्षणमीश्वरम् । एकं पश्यन्ति ये विप्रास्तर्कतश्च प्रमाणत ॥’ (११-३६) अत्र जीवेश्वरैक्यं स्फुटम् ।

‘ब्रह्मसत्यपरानन्दप्रकाशानन्दलक्षणम् । अप्रच्युतात्मभावेन सस्थितं सर्वदैव तु ॥ आत्मशक्ति-समायोगादनाद्यन्तादतकित्तात् । अप्रतीतमिवाभाति स्वयं भातमपि द्विजा ॥ सद्रूप्यसदिव प्राज्ञो सदैकमपि भिन्नवत् । तादृशाकारमापन्न संसारीवावभासते ॥’ (१२-४) अत्र ब्रह्मैव मायया जीवत्वं प्राप्तमिव भवतीति जीवब्रह्माद्वैतं स्फुटम् ।

‘अतश्च सक्षेपमिमं शृणुष्व जगत्समस्तं चिदचिद्विभिन्नम् । स्वशक्तिकृषं शिवमात्रमेव न देव-देवासृष्ट्यास्ति किञ्चित् ॥’ अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः । न सन्ति नारित माया च तद्धि शुद्धात्मवेदनम् ॥ स्वपूर्णात्मशिवानन्दनिष्ठासाद्य मानव । तथैव लभते मुक्तिं स्वपूर्णात्मशिवान्मकम् ॥’ (३-४६) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तत्सायुज्यमेव मुक्तिरिति च स्फुटम् ।

‘वैदिकी लौकिकश्चापि व्यवहारस्तु कल्पित । भेदविज्ञानिनो मोहाद्भासते न तु योगिनः ॥’ (५३) अत्र व्यावहारिकभेदज्ञानं भ्रान्तिरिति स्फुटम् ।

‘निर्भेदे निर्मले नित्ये निराधारे निरञ्जने । दासस्तोहमहं सोपीत्यात्मन्येव कथं भवेत् ॥’ (१४-३८) अत्र जीवेशयोस्सेव्यसेवकभावो भ्रान्तिसिद्ध एव- एकमेव निर्विशेषं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

‘शिवस्समस्तं परमार्थतस्तथा शिवस्समस्तं व्यवहारतोपि च । इति प्रजातं यदि वेदनं नृणा तरन्ति संसारमहोदधिं तु ते ॥’ (६१) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तद्ज्ञानादेव मुक्तिरिति च स्पष्टम् ।

‘तस्मात्सत्ताऽतिरेकेण विशेषार्थो न विद्यते । विशेषार्थप्रतीतिस्तु भ्रान्तिसिद्धा न संशयः ॥’ (१५-७) अत्र निर्विशेषं सत्तामात्रं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘भूतानि शम्भुर्भुवनानि शम्भुर्वनानि शम्भुर्गिरयश्च शम्भुः । स एव सर्वं न ततोतिरिक्तं तत्स एव परमार्थमेतत् ॥’ (१८) सर्पादिभावेन विभासमाना रज्जुर्न सर्पादि सदैव रज्जुः । तद्वत्प्रपञ्चात्मतया विभाति शिवो न विध्वंसित एव सत्यम् ॥’ (२७) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं तत्र कल्पितं तद्विन्नं सर्वमपि मिथ्येति स्पष्टम् ।

‘तस्माज्ज्ञातं विजानाति विमुक्तश्च विमुच्यते । निवर्तते निवृत्तिश्च श्रुत्यर्थस्यैष संग्रहः ॥’ (१६-४६) अत्र ब्रह्म प्रत्यगभिल्लमेवेति कृत्वा प्रतीचो मुक्त्यादयो न परमार्थः इति स्पष्टम् ।

‘प्रत्यगब्रह्मैकताऽज्ञानाद्वैतवस्तुसमुद्गतम् ॥’ (१७-२) अत्र प्रत्यगब्रह्मैक्यं स्वाभाविकमिति स्पष्टम् ।

‘आत्मनस्तु स्वरूपं हि सुखं नान्यद्विचारतः ।’ (७०) अनेन सुखमात्मनो धर्म इति रामानुज-मते परास्तम् ।

‘साक्षिमात्रतया भेदाभावेऽप्यस्यैव साक्षिणः । विशेषाकारतो भेदं वदन्ति भुवि मानवाः ॥ ते महामोहसर्पेण दद्या एव न संशयः । विशेषरूपं चिद्रूपं जडरूपं तु वा भवेत् ॥ न रूपान्तरमेव स्या-

चतुष्टयस्यानिरूपणान् । चिद्रूपं साक्षिमात्रं स्यान्नचान्यत्परमार्थतः । जटरूपं तु नास्त्येव साक्षिणः परमार्थतः ॥ चिद्रूपस्य जडाकारो विरोधान्नैव सिद्धयति । प्रकाशस्य तमोरूपं यथा लोके न सिद्धयति ॥ अतो विशेषाकारेण भेदं ये सर्वसाक्षिणः । वदन्ति ते महाभ्रान्ता निमग्राश्च भवार्णवे ॥ आत्मनस्सर्वसाक्षित्वमेकत्वं च तथैव च । नित्यत्वं चैव शुद्धत्वं भूमानन्दत्वमेव च । ब्रह्मत्वं च द्विजा वेदा वदन्ति श्रद्धया सह ॥ स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि चारितिकाः ।, (१९-२६) एषु आत्मनो निर्विशेषत्वमेकत्वं ब्रह्मत्वं सर्वेषां पुराणादीनामेतत्परत्वं च स्पष्टम् ।

‘वेदान्ताश्चाङ्करं साक्षान्निर्विशेषाद्व्यात्मना । वक्तुं मार्गान्तरान्नैवं ततो विद्या तु वेदजा ॥ अपोमार्गान्तराज्ञाता मतयो मुनिसत्तम । अविद्या नैव विद्यास्त्युरिति सम्यङ्निरूपणम् ॥’ (२२-१८) अत्र निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनपरैव विद्या, अन्या अविद्या एवेति स्पष्टम् ।

एकरूपा परा मुक्तिस्ततस्तद्विषया मति । एकरूपा भवेन्नैव नानारूपा भविष्यति ॥’ (१७) अत्र मुक्तौ निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः तद्विषयज्ञानस्य च निर्विशेषत्वं स्फुटम् ।

‘व्यावहारिकदृष्ट्यायं विभाग परिकीर्तितः । प्रमाणदृष्ट्या वस्त्वेकं नित्यमेव न संशयः ॥’ (२७-१८) अत्र निर्विशेषं ब्रह्मैव परमार्थं इति स्फुटम् ।

‘विकल्परहितं तत्त्वं ज्ञानमानन्दब्रह्मम् । ये पश्यन्ति विमुक्तास्ते जीवन्तोपि न संशयः ॥ (२५) नच नामानि रूपाणि शिवस्य परमात्मन । तथापि मायया तस्य नामरूपे प्रकल्पिते ॥’ (२८) अत्र नामरूपात्मकं सर्वं द्वैतं मायामयमेव निर्विकल्पकं ब्रह्मैकमेव सत्यमिति स्पष्टम् ।

‘चिद्रूपं हि सदा सत्यं नाचिद्रूपं कदाचन । असत्यत्वस्य दृष्टत्वादचिद्रूपस्य वस्तुनः ॥ शुक्तिकारजतादीनामसत्यत्वं हि सम्मतम् । अचेतनानामन्येषामसत्यत्वे निदर्शनम् ॥ (२८-२५) शुक्तिकारजतं विप्रास्सत्य एव ततश्शिवः ॥’ (२६) अत्र ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्येति स्पष्टम् ।

‘जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं विशुद्धं वेदसम्भवम् । देवदेवस्य विषेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥’ (३२-२) अत्र जीवब्रह्माद्वैतं स्पष्टम् ।

‘यस्य विज्ञानसम्पन्नाः प्रत्यग्ज्योतिषि संस्थिताः । तमेव प्रत्यगात्मानं वन्देऽहन्ताविवर्जितम् ॥’ (३८-६८) अत्र प्रत्यग्ब्रह्माभेदः स्पष्टः प्रतीचोद्भूतत्वाभावश्च ।

‘तस्मादुक्तप्रकारेण मुक्तिस्सायुज्यरूपिणी । ज्ञानलभ्या क्रियामात्रान्न लभ्या न समुच्चयात् ॥’ (९८) अत्र ब्रह्मसायुज्यं मुक्तिर्न तु ब्रह्मसामोप्यादिकमिति तद्वेतुश्च ज्ञानमेव न कर्मादिकमिति च स्पष्टम् ।

‘सत्यमेव सदाऽद्वैतमसत्यं द्वैतमास्तिकाः । द्वैतस्यापि च सत्यत्वं वर्णयन्तीह केचन ॥ तदसङ्गतमभ्यस्तं द्वैतं यस्मात्परात्मनि । अभ्यस्तं हि सदा द्वैतं दृश्यत्वाच्चुक्तिरूप्यवत् ॥ दृश्यत्वं द्वैतजातस्य सम्मतं सर्वदेहिनाम् ।’ (३९-५) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं तद्विन्नं सर्वं द्वैतमसत्यमिति स्पष्टम् ।

‘प्रत्यक्षादेरगम्यत्वादद्वैतस्य तु सर्वदा । तत्रैवार्थवती साक्षादद्वैतश्रुतिरास्तिकाः ॥ अन्तरेण श्रुतिं भेदो लोकसिद्धरसदैव हि । तेन नार्थवती तत्र श्रुतिर्मानातिगामिनी ॥ प्रमाणान्तरसंवादापेक्षा नास्ति श्रुतेस्सदा ।’ (१७) अत्र श्रुतेरर्थवत्त्वाय अद्वैतमेवाभ्युपेयमिति स्पष्टम् ।

‘अत प्रयोजनाभावाद्वैतं न प्रतिपाद्यते । अनूद्य द्वैतमद्वैतं प्रतिपादयति श्रुति ॥’ (२२)
अत्र अद्वैतपरैव श्रुतिरिति स्पष्टम् ।

‘स्मृतीना च पुराणाना भारतादेस्तथैव च । अद्वैतनिष्ठतैवोक्ता न द्वैतपरता सदा ॥’ (२४)
अत्र वेदोपबृंहणपुराणेतिहासयोरप्यद्वैतपरत्वमेवैति स्पष्टम् ।

‘केनचित्साधनेनैव मुक्तौ शिवसमो भवेत् । इत्येवं केचिदिच्छन्ति वादिनो मुनिपुङ्गवा ॥
वार्तामात्रमिदं प्रोक्तं सर्वदा न तदर्थवत् । एकदेशेन वा जीव किं वा सर्वात्मना सम ॥ एकदेशेन
चेत्सर्वे शिवात्संसारवर्तिन । एकदेशेन सर्वेषामस्ति साम्यं शिवेन हि ॥ सर्वात्मना चेत्साम्यं तत्सर्वदा
शिव एव स । भेदकारणशून्यत्वाद्भेदाभावाच्च वस्तुतः ॥ किं च मुक्तौ शिवेनैव समो जीवो भवेद्यदि ।
किञ्चित्कारणं हि तत्साम्यमागतं खलु गच्छति ॥ तस्माज्जीव स्वनस्साक्षाच्छिवस्सत्यादिलक्षण । अप्र-
च्युतात्मभावेन स्थितरसन् परविद्यया ॥ स्वाज्ञानं तत्प्रसूतं च संसारं स्वान्मना ग्रसन् । सम्पूर्णशिवरूपेण
स्वयमेवावशिष्यते ॥ शुक्तिकाकल्पौतं तु शुक्तिकावेदनेन तु । शुक्तिकामात्ररूपेण यथा लोकेऽव-
शिष्यते ॥’ अत्र मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यमिति पक्षो निरस्त ब्रह्माऽभेदो जीवस्य स्थापितश्चेति स्पष्टम् ।

‘एकत्वबोधकस्यास्य वेदवाक्यस्य सुत्रता । वाक्यान्तराणि सर्वाणि शेषभूतानि सन्ततम् ॥’
(६०) अत्र अद्वैतवाक्यमेव शेषि द्वैतवाक्यानि तु तच्छेषभूतानीति स्पष्टम् ।

‘वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वगोचरम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति बहिवत् ॥ सर्वं
साक्षिणमात्मानं सर्वहीनं तु वस्तुतः । आत्मानमीधरं पश्यन् कथं बध्यते कर्मणा ॥ (४२-२०) अत्र
ब्रह्मात्मैक्यमात्मनो निर्विशेषत्वं च स्पष्टम् ।

‘अतो जीवेश्वरैकत्वज्ञानादेवात्मवस्तुन । विशुद्धिं परमा प्रोक्ता कर्मणा न कथञ्चन ॥’ (४४-
२१) अत्र जीवेश्वराद्वैतं स्पष्टम् ।

‘चिद्रूपस्यात्मनस्साक्षाद्ब्रह्मतामाह हि श्रुति ।’ (४७ ५०) अत्र प्रत्यग्ब्रह्माभेद स्पष्ट ।

‘आत्मा तु परमात्मणि कर्मभिर्बध्यतेऽवश । कर्मभिर्न्यवहारे तु बद्धोपि स्वीयमायया ॥ वस्तुतः
परमात्मायं खलु तैर्न हि बध्यते ।’ अत्र जीव एव पर इति स्पष्टम् ।

‘परमार्थो द्विधा प्रोक्तो मया हे स्वर्गवासिन । एकस्वभावतस्साक्षात् परमार्थस्तदैव तु ॥ स
शिवस्सत्यचैतन्यसुखानन्तस्वरक्षण । अपर कल्पितस्साक्षाद्ब्रह्मण्यव्यस्तमायया ॥ कल्पितानामवस्तुना
मध्ये केचन मायया । परमार्थतया कृता व्यवहारे सुरर्षभा ॥ व्यवहारे तु संकृता केचनापरमार्थतः ।
आकाशादिजगच्छुक्तिरूप्याद्या कथिता मया ॥’ ब्रह्मगीताया २ अध्याये २० श्लोक । अत्र पार-
मार्थिकं ब्रह्म व्यावहारिकं जगत् प्रातिभासिकं शुक्तिरूप्यादीति स्पष्टम् ।

चैतन्यापेक्षया चेत्यं व्योमादिसकलं जगत् । असत्यं सत्यरूपं तत्सुम्भुज्याद्यपेक्षया ॥ सुम्भ-
कुज्यादयो भावा अपि व्योमाद्यपेक्षया । असत्यास्सत्यरूपास्ते शुक्तिरूपाद्यपेक्षया ॥’ (२६) अत्र ब्रह्म-
निर्णयं सर्वमसत्यमिति स्पष्टम् ।

‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे । निर्भेदं परमेकत्वं विन्दते सुरसत्तमा ॥ तथैवाभय-
मत्यन्त कल्याणं परमामृतम् । स्वात्मभूतं पर ब्रह्म स याति स्वर्गवासिन ॥’ (३-५२) अत्र जीव-
ब्रह्माभेद स्पष्ट ।

‘यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावत । निर्विशेषे शिवे शब्द कथं देवा प्रवर्तते ॥’
(६-५) अत्र निर्विशेषमशब्दशोचरं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् । विदित्वा म्वात्मरूपेण न निभेति कुनश्चन ॥’(६८)
अत्र पत्यगभिन्नं निर्गुण ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘एवमात्मानमद्वैतमात्मना वेद य स्थिरम् ।’ (१०७) अत्र आत्माऽद्वैत इति स्पष्टम् ।

‘वेत्तापि विद्यासम्बन्धात्सविशेषो भवेद्भृवम् । निर्विशेष परं ब्रह्म ततो विद्वान् चात्मवित् ॥’
(४-२४) अत्र निर्विशेषं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘व्यावहारिकदृष्टयेयं विद्याऽविद्या च नान्यथा । तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव नत्त्वमेवान्ति केवलम् ॥’
(३०) अत्र अद्वितीयं ब्रह्मैव परमार्थ इति स्फुटम् ।

‘बद्धो मुक्तो महाविद्वानज्ञ इत्यादिभेदत । एक एव सदा भावि नानेव सप्रवत्स्वयम् ॥’
(४७) अत्र आत्मैक्यं स्पष्टम् ।

‘ब्रह्मणोन्यत्सदा नास्ति वस्तुतोऽवस्तुतोपि च ।’ (५५) अत्र अद्वितीयं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘भेदात्सर्वत्र मिथ्यैव धर्म्यादेरनिरूपणात् । भेदानिरूपणादेव धर्म्यादेरनिरूपणम् ॥ भेदे ज्ञाते
हि धर्म्यादिविभागस्य च वेदनम् । विभेदेनैव धर्म्यादौ विज्ञाते भेदवेदनम् ॥’ (२९) अत्र भेदस्य
मिथ्यात्वं स्पष्टम् ।

‘चिद्रूपस्य तु सत्यत्वं युक्तमेवान्तिकास्सदा । अचिद्रूप्या हि रज्ज्वादेर्मृषात्वं सम्मतं खलु ॥’
(३६) अत्र जगन्मिथ्यात्वं स्पष्टम् ।

‘तस्मादज्ञानमज्ञानकार्यं च सुरपुङ्गवा । एतद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिना मति ॥’ (९९)
अत्र ब्रह्मण्यध्यस्तं सर्वं ब्रह्मैवेति निर्विशेषं ब्रह्म सिद्धम् ।

‘शिबं पृच्छन्ति नैवान्यदिति यो तिष्ठत्य शिब्र । सदा स एव सिद्धान्तं पूर्वपक्षमन्था पर ॥’
(१२७) अत्र ब्रह्म सदिति ज्ञानमेव सिद्धान्त इति नैकमेव सदिति स्पष्टम् ।

‘ह्यौ सुपर्णा शरीरेन्मिन् जीवेशाल्यौ व्यवस्थितौ । तयोर्जीव फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेधर ॥
केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं महेधर । प्रकाशते स्वयम्भेद कल्पितो मायया तयो ॥ यथाऽऽ-
काशो घटाकाशमहाकाशप्रभेदत । कल्पित परचिञ्जीव शिवरूपेण कल्पित ॥ तत्त्वतश्चिच्छिव-
स्ताशाधिञ्जीवश्च स्वनस्सदा । चिच्छिदाकारतोऽभिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानित ॥ चिन्श्चिच्छिदाकारा-
द्विद्यते जडरूपत । भिद्यते चेज्जडे भेदाध्वदेका सर्वदा खलु ॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वे व्यव-
स्थिते । अपि पापवता पुंसा विपरीता मतिभवेत् ॥ श्रोतम्भार्तसदाचारैर्विशुद्धस्य महात्मन । प्रसा-

दादेव रुद्रस्य चिदेकत्वे मतिर्भवेत् ॥ चिदेकत्वपरिज्ञानात् शोचति न मुञ्चति । अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम् ॥' (७ ५६) एषु चैतन्यमेकं तदेव जीव ईशश्चेति स्पष्टमद्वैतम् ।

'चिन्मात्र हि सदारूपमुभयोश्शिवजीवयो । तथासति कथं माम्यं चिन्मात्रे भेदवर्जिते । अतस्साम्यं तयोस्साक्षादैक्यमेव न चेतरेत् ॥' (७३) अत्र जीवेश्वरयोरैक्यं प्रतिपादितम् ।

'आकाशमेक सम्पूर्णं कुत्रचिन्नैव गच्छति । तद्भस्वात्मविभुत्वज्ञं कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥' (८०) अत्र एको विभुश्चात्मा न तस्य गतिं कार्षीति ब्रह्मविदस्सगुणब्रह्मलोकपाप्त्यभावः स्फुटः ।

'स न जीवश्शिवान्यो यो भुवते कर्मणा फलम् । भेदाभावाच्चित्तश्चेत्यं न कर्मफलमर्हति ॥' (८-२७) अत्र चन्द्रजीवोपि शिव एवेत्यद्वैतं प्रतिपादितम् ।

'जीवरूप इव स्थित्वा य क्रीडति पुरत्रये । स न जीवस्सदा शम्भुस्सरयमेव मयोदितम् ॥' (३५) अत्र ईश्वरस्यैव जीवत्वं मायया जातमिति स्पष्टम् ।

'स जीवो जीववद्भाति साक्षाद्ब्रह्मैव केवलम् । अज्ञानाज्जीवरूपेण भासते न स्वभावतः ॥' (३८) अत्र ब्रह्मैव जीव इति स्पष्टम् ।

'स्वतस्सिद्धैकताऽज्ञानं व्युदस्य श्रुतिरादरात् । स्वभावसिद्धमेकत्वं बोधयत्यधिकारिण ॥' (४३) अत्र जीवेश्वरयोरभेद एव स्वाभाविक इति स्पष्टम् । रामानुजादेरत्रानधिकारित्वादेव तत्त्वमस्यादिश्रुतेर्नाद्वैतबोधो जात इति च प्रतीयते—'एव विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् । समस्तभासं सदसद्दिहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥' (५३) अत्र ब्रह्मविदो निर्विशीप-ब्रह्मप्राप्तिः स्फुटा ।

'प्रत्यग्रूपश्शिवस्साक्षात्परमानन्दलक्षणः ॥' (९-१) अत्र प्रत्यग्रह्मभेदस्स्पष्टः ।

'परमाद्वैतविज्ञानात्संसारं प्रविनश्यति । स्वतस्सिद्धाद्द्वयानन्दस्स्ययमेव विभाति च ॥' (१९) अत्र अद्वैतज्ञानान्मुक्तिरिति स्पष्टम् ।

निर्विकल्पे परे तत्त्वे विद्यया बुद्धिविश्रमः । सहि संसारविच्छिन्नचित्तरा पुरुषाधिका ॥' (२३) अत्र निर्विशीप ब्रह्म स्पष्टम् ।

'श्रुतिस्मृतिपुराणानि प्राहुरेकत्वमात्मनः । तथापि परमाद्वैतं नैव बाधन्ति मानवा ॥' (३५) अत्र आत्मैक इति स्फुटम् ।

'द्वैतमेव हि सर्वत्र प्रवदन्ति हि केचन । इमे मनुष्याः कीटाश्च पतङ्गाश्च घटाहि ते ॥' (४७) अत्र द्वैतवादिनिन्दा स्फुटा ।

'अस्ति सर्वान्तरस्ताक्षी प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः । तदेव ब्रह्म सम्पूर्णमपरोक्षमं सुरा ॥' (१०-१) अत्र प्रत्यग्रह्माद्वैतं स्पष्टम् ।

'योयमात्मा स्वयं भाति सतयान्यविवर्जितः । स एव साक्षात्सर्वेषामन्यर्थाभी नचापर ॥' (२०) अत्र प्रत्यगात्मैवान्तर्यामीति स्पष्टम् ।

‘ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिण । लीलया वापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रिया ।’
अत्र निर्गुण निष्क्रिय च चिन्मात्रं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘भगवानेक एवैव सर्वक्षेत्रेष्वनस्थित । अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कृत ॥’ अत्र
ईश्वर एव जीव इति स्पष्टम् ।

‘सैयं भगवतो माया दत्त येन निरुच्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पाण्यमुत ग्रन्थनम् ॥’ अत्र
ईश्वरस्य जीवत्व मायामयमिति स्पष्टम् ।

‘यथाथेन विना पुरो भूयैवात्मविपर्यय । प्रतीयत उपद्रष्टु स्वशिरच्छेदनादिना ॥ यथा जले
चन्द्रमस कम्पादिस्तत्कृतो गुण । दृश्यते सन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुण ॥’ अत्र ईश्वरस्य जीवत्वं
मिथ्यवेति स्फुटमुदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमुक्तम् ।

‘तथा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृते परम् । निरन्तरं स्वयज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥’ अत्र
परिपूर्णं केवलं प्रत्यगात्मेति स्पष्टम् ।

‘अनादिरात्मा पुरो निर्गुण प्रकृते पर । प्रत्यगामा स्वयज्योतिर्विश्व येन समन्वितम् ॥’
अत्र विश्वव्यापको निर्गुणश्च प्रत्यगात्मेति स्फुटम् ।

न जायते न विनश्यते सहदेहाद्युपाधिभिः । निमित्तैरात्मतद्धर्मा यथा स्वप्ने तदीक्षिता ॥ तदस्य
ससृतिर्वन्ध पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्धृतात्मनः ॥’ अत्र ईश्वरस्यैवोपा-
धिबन्धनात्सारादिकमिच्छुक्तम् ।

‘सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । ईक्षिताऽनन्यभावेन भूतेष्वपि तदात्मताम् ॥’ अत्र
आत्मैक्यं स्पष्टम् ।

‘आत्मा हि केवलं ज्ञानमथो देहाद्यसज्जड । सुखदुःखादयो भावा न देहस्य न चात्मनः ॥’
अत्र ज्ञानस्वरूप एवात्मा ननु सुखदुःखज्ञानगुणक इति स्पष्टम् ।

‘ज्ञानमात्रे परं ब्रह्म परमात्मेश्वरं पुनान् । दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥’ अत्र
चिन्मात्रं ब्रह्मैकमेव जीव ईश्वरो जगच्चेति स्फुटमद्वैतम् ।

‘शुद्धं स्वधाम्नुपरताखिलबुद्धयवस्थं चिन्मात्रमेकममयं प्रतिपिष्ये मायाम् । तिष्ठन्तयैव पुरुषत्व-
मुपेत्य तस्यापास्ते भगवन्परिशुद्ध इवात्मतन्त्र ॥’ अत्र चिन्मात्रस्य ब्रह्मण एव पुरुषत्वं मायावशा-
ज्जातमिति स्पष्टम् ।

‘विशेषबुद्धेर्विषयं मनाक्च पश्यामि यत्र व्यवहारतोम्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमीशितज्यमाथापि
राजन् करवाम किं ते ॥’ अत्र वस्तुतो निर्विशेषं ब्रह्मैवेति प्रतीतम् ।

‘यथाऽनिल स्थावरजङ्गमानामात्मन्स्वरूपेण निविष्ट ईशोत् । एवं परो भगवान्वासुदेव क्षेत्रज्ञ
आत्मेदमनुप्रविष्ट ॥’ अत्र ईश्वर एव जीव इति स्पष्टम् ।

‘ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वरहिर्वीक्ष्य सत्यम् । प्रत्यक्षप्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं
कवयो वदन्ति ॥’ अत्र प्रत्यगभिल ब्रह्म चिन्मात्रं सत्यमिति स्फुटम् ।

'नित्य आत्माऽव्ययश्शुद्धस्सर्वगस्सर्ववित्पर । धृतेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन् गुणान् ॥'
अत्र व्यापी सर्वज्ञश्चात्मैत्युक्तम् ॥

'प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् । व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो हानिर्देश्यो विकल्पिन ॥'
अत्र निर्विकल्पं ब्रह्मैव जीवजगद्रूपेण विकल्पिनमिति स्फुटम् ।

'केवलानुभवानन्दस्वरूप परमेश्वर । माययान्निर्हितैश्वर्यं ईयते गुणसर्गया ॥' अत्र चिदानन्द-
रूप एव परमात्मा, नतु चिदानन्दगुणवान् स एव मायया जीवोऽभवदिति स्फुटम् ।

'आत्मा नित्योऽव्ययश्शुद्धो ह्येक क्षेत्रज्ञ आश्रय । अविक्रिय स्वहृत्पेतु न्यापकोऽसङ्गघना-
शृत ॥' अत्र आत्मैक्यमात्मविभुत्वं च स्फुटम् ।

'मनोमयत्वात्सर्वैऽर्थ्यास्वप्नजगारयोस्समा । दृष्टा नष्टा अपि ध्यातुदशोकमोहभयपदा ॥' अत्र
जगन्मिथ्येति स्फुटम् ।

'अहम्भवात्तच्चान्यस्त्वं त्वमेवाह विचक्ष्व भो । न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्र उतु मनागपि ॥'
इति जीव प्रतीश्वरवचनम्- अत्र जीवेश्वराभेद स्फुट ।

'तस्मिन्सदा लब्धरुचेर्महामते प्रियश्रवस्य स्वलिता मतिर्भम । यया ममैतत्सदसत्त्वमायया पश्ये
मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥' अत्र प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

'न नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिण ।' अत्र निर्विशेष ब्रह्मेति स्पष्टम् ।
'रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्य ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् । सतामात्र निर्विशेषं निरीहं सत्त्वं
साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीप ॥' अत्र निर्विशेषं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

'तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुषु खदु ग्वम् । त्वग्नेव नित्यमुग्वबोध-
तनावनन्ते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुष पुराण सत्य स्वयंज्योतिरनन्त
आद्य ।' अत्र जगदसत्यमिति प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैकमेव सत्यमिति च स्पष्टम् ।

'प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोपि विडम्बयसि मायया ।' अत्र निष्प्रपञ्चं ब्रह्म वस्तुन इति स्पष्टम् ।
'वस्तुतो जाननामत्र कृत्स्नं म्यास्तु चरिष्यु च । भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्वन्मि किञ्चन ॥'
अत्राद्वितीयं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

'आत्माद्येक स्वयंज्योतिर्नित्योऽव्यो निर्गुणो गुणै । आत्मसृष्टैस्तत्पदेषु देहेषु बहुधेयते ॥'
अत्र आत्मैक्यं स्पष्टम् ।

'ब्रह्मन् ब्रह्मप्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय । कथं चरन्ति श्रुतय साक्षात्सदसन परे ॥' अत्र
निर्विशेषं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

'निर्गुणे केवले साक्षादात्मनो यद्विपर्यय । सैषा भगदतो माया यथेदं निर्ममे रिभु ॥' अत्र
वस्तुतो निर्गुणमद्वितीयमपि ब्रह्म मायया सगुणं सद्धितीयमिव मनतीति प्रतिपादितम् ।

'नैनन्मनो विशति वागुन चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानिलमर्षिष म्वा । शब्दोपि बोधक-
निषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह दहते न निषेधसिद्धि ॥' अत्र सर्वनिषेधावधिभूतत्वेन निर्विशेषं ब्रह्म सिद्धम् ।

‘वस्तुनो यदनानात्ममात्मन प्रश्न ईदृश । कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्यामेक आश्रय ।’ अत्र वस्तैरयं स्पष्टम् ।

‘आत्मा यदि स्यात्सुरसुखं सहेतु किमन्यतस्तत्र निजस्वभाव । नञ्वात्मनोग्ययदि तन्मृषा म्या-
रूयेत कम्पान सुखं न दुःखम् ॥’ आत्मैक एव सत्यं तदन्यत्सर्वं मृषेति स्पष्टमत्रोक्तम् ।

‘तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पकम् । वाङ्मनोऽगोचरं नित्यं द्विधा समभवद्गृह्यत् ।’
अत्र निर्विकल्पकं ब्रह्म स्पष्टम् ।

‘यस्तु यस्यादिरन्तो वै स वै मध्यं च तस्य तत् । विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवा ॥’
अत्र जगत्कारणमेव सत्यं जगत्तु व्यवहारमात्रावात्मिययेति स्पष्टम् ।

‘किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुन ऋषिभ्यः । वाचोदितं तदनुतं मनसा ध्यानमेव च ॥’ अत्र
वाङ्मनमगोचरं सर्वं द्वैतमसत्यं तद्गोचरं ब्रह्मैकमेवाद्वैतं सत्यमिति स्पष्टम् ।

‘समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुय्येण तदेव सत्यम् । न यत्पुरस्तादुत यत्न पश्चान्मध्येपि तत्र
व्यपदेशमात्रम् ॥’ अत्रापि पूर्ववदेव ।

‘एतावानारमसम्भोहो यद्विकल्पस्तु केवले ।’ अत्र निर्विकल्पे आत्मनि विकल्पो आग्निसिद्ध
इति स्पष्टम् ।

‘विस्मय्य स्मयमानान् स्वान् दृशं नीडा च दैहिकीम् । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाधचण्डालगोखरम् ॥
ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ।’ अत्र ईश्वर एव जीव इति स्फुटम् ।

‘सुप्तवच्छून्यवदप्रतयै तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ।’ अत्र निर्विशेषं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

‘मायामात्रमिदं राज्ञानात्वं प्रत्यगात्मनि ।’ अत्र आत्मैक्य स्पष्टम् ।

‘घटे भिले यथाऽऽकाश आकाशस्ययथा पुरा । एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुन ॥’
अत्र प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं स्पष्टम् ।

एवं पुराणान्तराध्यैतदपराम्पयेव- अत्मतविम्बरेण तत्पुराणश्लोकोदाहरणेन ।

अविद्याया निर्विशेषप्रज्ञाश्रयत्वे रामानुजाक्षेपः, तत्परिहारश्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—ननु निर्विशेषे स्वर्थं प्रकाशे वस्तुनि मायावशाज्जीवेश्वरजगद्भ्रम इति
यदुच्यतेऽद्वैतमिस्त्रोपपद्यते, तथाहि- माया किमाश्रित्य भ्रमं जनयति न तावज्जीवमाश्रित्य अविद्या-
परिकल्पितस्वाजीवभावस्य । नापि ब्रह्माश्रित्य तस्य स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् ।
साहि ज्ञाननाध्याऽभिमतता ब्रह्मण स्वरूपभूतं ज्ञानं नाविद्याविरोधि, किंतु ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञान-
मित्यपि न वाच्यं, उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रकाशे सत्यन्यतरस्याविद्याविरोधित्वमन्यतरस्य नेति विशेषानव-
गमात् । ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यस्त्वभावोऽवगम्यते स ब्रह्मण स्वयम्प्रकाशत्वेन स्वयमे-
वावभासन इत्यविद्याविरोधित्वेन न कश्चिद्विशेष स्वरूपतद्विषयज्ञानयो । किंच अनुभवस्वरूपस्य
ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुभाव्यत्वेन भग्नो न तद्विषयं ज्ञानमस्ति अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि चेत्स्वयमेव

विरोधि भवतीति नास्य ब्रह्माश्रयत्वसम्भवः । शुक्त्यादन्तु स्वयाथात्म्यप्रकाशे भव्यमसमर्थं स्वज्ञान-
विरोधिनस्तन्निवर्तने ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते, ब्रह्म तु स्वानुभवसिद्धस्वयथात्म्यमिति स्वाज्ञानविरोधैव । तत्र
एव निवर्तकान्तरं च नापेक्षते ।

अथो-येत ब्रह्मयतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञाननिरीधीति, न- इदं ब्रह्मयतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं
किं ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि ? उक्तं प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीति विवेचनीयम्-- न तावद्ब्रह्मयाथा-
त्म्याज्ञानविरोधि- अतद्विषयत्वात्- ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन हि विरोधि- प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्व-
रूपाज्ञानेन निरुप्यते- तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव प्राथिनमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव । ब्रह्मस्वरू-
पाज्ञानं नाम तस्य सद्वितीयत्वमेव । तल्लु त्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तं स्वरूपं तु स्वानुभव-
सिद्धमिति, चेत् न ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधि सद्वितीयत्वरूपाज्ञानं
तद्वाधश्च न स्याताम् । अद्वितीयत्वं धर्म इति चेत्, न- अनुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभावधर्मविरहस्य
भवतैव प्रतिपादितत्वात् । अतो ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव न ज्ञानाश्रयत्वम्- इति ।

अत्रोच्यते-अविद्या हि ब्रह्मशक्तिरवाच्छक्तं ब्रह्माश्रित्यैव धर्मं प्रमा च जनयति- अन्विमस्तद्वुद्धि-
धर्मं तन्विमस्तद्वुद्धिस्तु प्रमा द्वयमपार्दं वृत्तिरूपमेव । वृत्तिर्नामान्तं करणपरिणामं सच वस्तुतो जडोपि
चित्तवृत्तिफलनरशादजडो भवति । तथा च घटादिनिषयाकारपरिणता वृत्तिर्घटादिनिषयमवभासयन्ती सत्यपि
मध्यं चैतन्येनावभास्यते । एव वृत्तिरिव वृत्तिमदन्तं करणं तत्परिणामस्युपादानमपि च चैतन्येनावभास्यते ।
एवं ब्रह्मयतिरिक्तस्य सर्वस्यापि मायातत्कार्यरूपद्वैतस्य ब्रह्मणाऽवभास्यमानत्वादेव ब्रह्म सर्ववभासरू-
मित्युच्यते-- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुते । तल्लु ब्रह्म नान्येन भास्यने- अनवस्थादोषात् ।
किं तु स्वयमेव भासते । अत एव ब्रह्म स्वयंप्रकाशमित्युच्यते । परपरव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं स्वयंप्रका-
शत्वम् । एवमविद्याया ब्रह्मावभास्यत्वात् ब्रह्मविद्याविरोधि । नच ब्रह्म स्वानुभवसिद्धस्वयथात्म्यमि-
त्यविद्याविरोधेवेति वाच्यं, निर्विशेषज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति पूर्वमसद्वृत्तिसद्धान्तितत्वेन तस्य स्वयाथात्म्यानु-
भवरूपविशेषायोगात् । किं च ब्रह्मण एवानुभवत्वात्तस्य कथं पुनर्योधित्यानुभवरूपमनुभवात्तन्मनवस्था-
दोषात् । नहि ब्रह्म ज्ञात्रिति वधमभ्युपगच्छाम येन ब्रह्मात्मयाथात्म्यमनुभवतीति वस्तुं शनयेत् यथा
शुक्तियाथात्म्यानुभवस्तथा ब्रह्मयाथात्म्यानुभवश्च धर्मवत् साचान्तं करणवृत्तिरेवेति प्रमातुरेवात्मनुभवो, नतु
साक्षिब्रह्मण । नचानुभवरूपं ब्रह्म कथं प्रमाश्रानुभूयेतेति वाच्यं, प्रमात्रा ब्रह्मयथात्म्यमेवानुभूयते, नतु
ब्रह्मेति । प्रमाता हि सच्चिदानन्दं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति जानाति श्रवणादिवशात् । नच समाहितस्य
विदुषो ब्रह्मानुभवोऽप्यतीति वाच्यं, विदुष आत्मन एव ब्रह्मत्वेन कथं स्वयं स्वानुभव- धर्मकर्तृभाव-
विरोधात् । परन्तु विद्वान् समार्थं द्वैतानुभवाभावात्केचर्त् ब्रह्मरूपेण तिष्ठतीति श्रुत्वा ब्रह्मानुभवतीति
व्यपदिश्यते । एवं मुक्तावपि । नरुद्धैते ब्रह्मणि अनुभवित्रादिनिपुटीसद्धान्- 'यत्र त्वस्य सर्वमालेवागृह-
त्वेन कं पश्ये'दित्यादिश्रुते । तस्मात्तास्यनुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तरम् । नच ब्रह्मणो याथात्म्यं नाम
प्रत्यववाद्द्वितीयं वर्णत्वादिकं, तथा स्वरूपमेव । निर्धर्मस्य ब्रह्मणो धर्मायोगात् । तथाच ब्रह्मयत्-

स्यानुभवाभ्युपगमे ब्रह्मानुभवोप्यभ्युपगत एवेति वाच्यं, निर्धर्मकेपि ब्रह्मणि व्यवहारत पूर्णत्वाद्वितीय-
त्वादिधर्मसद्भावादिति । परमार्थतो हि निर्धर्मकं ब्रह्मेत्युक्तमस्माभिः । यदुक्तं ब्रह्मण स्वभावास्वयमेव
प्रकाशते- स्वयम्प्रकाशात्वादिति, तदसत्—ब्रह्मस्वरूपस्याविद्याऽऽवृत्तत्वेन तत्स्वभावस्याप्रतीयमानत्वात् ।
नच स्वयम्प्रकाशस्य कथमावृत्तत्वमिति वाच्यं, ब्रह्माविद्ययोरविरोधस्योक्तत्वात् । नच विरोध एवेति
वाच्यं, तस्याद्याप्यसिद्धत्वात् । तस्माद्ब्रह्मण स्वरूपभूतं ज्ञानमज्ञानाविरोध्येव, किं पुनस्तद्विरोधीति चे-
दुच्यते—यद्विषय यदज्ञानं तद्विषयं तदज्ञानं तद्विरोधीति यथा घटाज्ञानस्य घटज्ञानम् । नच ब्रह्म-
स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरविद्याविरोधित्वे न कश्चिद्विशेष इति वाच्यं, विषयज्ञानत्वस्यैव विशेषत्वमिति ।
तद्विषयज्ञानं हि तद्विषयाज्ञानं निवर्तयति । नच तत्स्वरूपज्ञानमपि तत्स्वरूपाज्ञानं निवर्तयेदिति वाच्यं,
तत्रापि तत्स्वरूपविषयज्ञानमेव तत्स्वरूपविषयाज्ञानं निवर्तयतीति कृत्वा न स्वरूपमूलज्ञानस्य स्वरूपविषय
याज्ञाननिवर्तकत्वमिति । तस्माद्ब्रह्मणोऽकारवृत्तिज्ञानमेव ब्रह्मावरकाज्ञाननाशकं, नतु ब्रह्मस्वरूपभूतं
ज्ञानम् । ननु यदेव चैतन्यं मृत पयाज्ञान न नाशयेत्कथं तद्वृत्त्युपाख्यं सत्तन्नाशयितुं शक्नुयादिति
चेदुच्यते—यथा सूर्यप्रकाश स्वयं तृणपूगं शुष्कं नाशयितुमशक्नुवानोपि दर्पणविशेषमारूढसन् तं
दहति तद्वदिति । नन्वेवं प्रमारूपाद्वृत्तिज्ञानाद्ब्रह्मरूपस्य वृत्तिज्ञानस्य निवृत्तिर्भवतुनाश, कथम्पुनरज्ञानस्य
स्वकारणस्य ? यद्यनिवृत्तिरज्ञानस्य तर्हि वृत्तिज्ञानस्य कथमविद्याविरोधित्वमिति, मैवम्—कार्यादपि
कारणस्य नाशो भवेदेव अग्निकार्याज्जलादग्निनाशदर्शनात् । काष्ठजन्यादग्ने काष्ठनाशदर्शनाच्च । ब्रह्म
नास्ति न भातीत्यनुभवसिद्धं ब्रह्माज्ञानं ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवेन वाच्यं एव- ज्ञानाज्ञानयोस्समानविषयत्वस्य
विरोधप्रयोजकत्वात् । नच समानाश्रयत्वेसति समानविषयत्वमेव तन्त्रमिति वाच्यं, इष्टापत्ते । नच
जीवस्य कथमज्ञानाश्रयत्वमज्ञानकार्यस्येति वाच्यं, मूलाज्ञानस्य ब्रह्माश्रयत्वेपि दर्शिततूलाज्ञानस्य जीवाश्र-
यत्वात् । नचैवमर्हं ब्रह्मास्मीत्यनुभवेन दर्शिततूलाज्ञानस्यैव निवृत्तिर्न मूलाज्ञानस्येति वाच्यं, इष्टापत्ते ।
अत एव नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । व्यष्ट्यज्ञानानि तूलाज्ञानपदवाच्यानि, समष्ट्यज्ञानं तु मूलाज्ञान
मिति विवेकः । नचैवं कथमास्मैव्यसिद्धिरिति वाच्यं, तत्तदज्ञानोपाधिभेदादेवारामभेदो नतु स्वन इति ।
तस्मात् प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपावरकाज्ञानस्य तद्व्युत्तस्याहमज्ञानसारीत्यादिभ्रमस्य च ब्रह्माहमस्मीति
वृत्तिज्ञानं विरोधि ।

ननु वृत्तिज्ञानस्य नाशकाभावात्सत्यमेवेति तेन ब्रह्मणो द्वैतं स्यादिति, मैवम्—वृत्त्युपादान-
नाशेन इत्थेरपि नाशादिति । ननु देवदत्तं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरकाज्ञानस्य देवदत्तान्तं करणपरिणामभूत्या
ब्रह्मास्मीति प्रमया वाधितत्वेपि यज्ञदत्तं प्रति ब्रह्मावरकाज्ञानस्य सत्त्वेन तेन द्वैतं स्याद्ब्रह्मण इति,
मैवम्—विद्वद्दृष्ट्या ब्रह्माद्वैतमेव ब्रह्मण्यज्ञानतत्कार्ययोरभावात् । अविद्वद्दृष्ट्या तु ब्रह्म सद्द्वैतमेव
तद्भावादिति ।

ननु यदा विदुषो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्तदैव विदेहबैबल्यं स्यादिति नास्ति जीवन्मुक्तिरिति,
मैवम्—ब्रह्माश्रिताविद्याया आवरणशक्तिरिति निक्षेपशक्तिरिति च शक्तिद्वयमस्ति । तत्र आवरणशक्ते

ब्रह्मसाक्षात्कारसमये नाशे सत्यपि विक्षेपशक्तिर्यावत्प्रारब्ध वर्तत एवेति न तदैव विदेहकैवल्यमिति न जीवनमुक्त्यनुपपत्ति - 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुते । नच कथं ज्ञानाद्ज्ञानस्यैकाशेन निवृत्तिरन्याशेनानिवृत्तिरिति वाच्य, यथा मेहवातात्मकस्यैकस्यैव रोगस्य भेषजेन मेहाशनिवृत्तावपि न वाताशनिवृत्तिस्तद्भवति । नच विक्षेपशक्तेर्ज्ञानादेवानिवृत्तौ कथं प्रारब्धनाशात्तन्निवृत्तिरिति वाच्य, प्रारब्धनाशसत्त्वाद्ज्ञानादेव तन्निवृत्तिरिति । तस्माद्ब्रह्मस्वरूपावरकमज्ञानं ब्रह्मस्वरूपविषयवृत्तिज्ञानवाध्यमिति सुस्थम् ।

नच ब्रह्मण एव ज्ञानत्वात् कथं तस्य पुनर्ज्ञानमिति वाच्य, नित्यज्ञानस्य ब्रह्मणोऽनित्यवृत्तिज्ञानसद्भावात् नच ज्ञानमेकमिति तव मतमिति वाच्य, एक नित्यमपि ज्ञान वृत्तिवशादनेकमनित्यं च भवतीति वृत्तयो ह्यनित्या अनेकाश्च । ननु ज्ञेयाकारा वृत्तिर्भवतु नाम कथं पुनर्ज्ञानाकारेति चेदुक्तते- पर्यस्यापि ज्ञानमेवाकारो न केवल वृत्तिरेव । एव ज्ञानस्वरूप सन्तमपि सर्वमर्थस्वरूप मन्यन्ते आन्ता तदुक्तं विष्णुपुराणे—'ज्ञानस्वरूपममल जगदेतदबुद्धय । अर्थस्वरूप पश्यन्तो आग्न्यन्ते मोहविह्वले ॥' इति । तस्माद्वृत्ति स्वत एव ज्ञानाकारा, तस्या अर्थाकारत्व तु भ्रान्तिप्रयुक्तमेव । यदुक्तं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानात् ब्रह्मरूपाज्ञानं तिष्ठत्येवेति तदमन्त—ब्रह्मस्वरूपज्ञानाद्ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं नश्यति यथा रज्जुस्वरूपज्ञानाद्रज्जुस्वरूपाज्ञानम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानं च ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वज्ञानाधीनं ब्रह्मव्यतिरिक्तज्ञानं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानाधीनं- नहि ब्रह्मस्वरूपमज्ञानानं पुरुष इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति जानीयात्- तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानं ब्रह्मस्वरूपाज्ञानमाधकमेव । वस्तुतस्तु अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव ब्रह्मस्वरूपाज्ञानविरोधि । नचेदं ब्रूहेति ज्ञानमिति वाच्यं, ब्रह्मण इदंप्रत्ययाविषयत्वात्- 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेद'मिति श्रुते । इदमप्रत्ययविषयस्य घटादेर्जडत्वदर्शनेन ब्रह्मणोर्पीदंप्रत्ययविषयत्वे जाड्यप्रसक्तेश्च । नच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रूहे'ति ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपाज्ञानविरोधीति वाच्यं, वस्त्वावरकमज्ञानं द्विविधम्- असत्त्वापादकमभानापादकं चेति । तत्र असत्त्वावरणान्नास्तीति, अभानावरणान्तु न भातीति च प्रतीतिर्लोकस्य । एवं सति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रूहे'ति ज्ञानाद्ब्रह्मणो सत्त्वावरणस्य निवृत्तावपि अभानावरणं न निवर्तते । तन्तु प्रत्यगभिलषन्नज्ञानादेव प्रत्यगभेदै विना ब्रह्मण पारोक्ष्यानाशात् प्रत्यगात्मा ह्यपरोक्ष - तदभेदादेव ब्रह्मण प्रत्यक्षत्वं श्रूयते- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति । ननु घटवदात्मनो ब्रह्मापि प्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यं, तर्हि घटवदेव ब्रह्मापि जडं भवेदेवेति । तस्माद्ब्रह्मस्वरूपविषयज्ञानाद्ब्रह्मस्वरूपावरकाज्ञानस्य बाधो भवत्येवेति कृत्वा ब्रह्मविषयज्ञानमेव ब्रह्माज्ञानविरोधि, नतु ब्रह्मण स्वरूपमूर्तं ज्ञानमिति ।

नन्यविद्यया प्रकाशरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता ब्रह्मण स्वरूपनाश एवोक्तस्यात्- प्रकाशतिरोधानं हि प्रकाशनाश प्रकाशश्च ब्रह्मैवेति, मैरम्—ब्रह्मण्निरोधानं नाम भ्रान्ति भातीति व्यवहाराविषयत्वापत्तिं अस्ति भातीति व्यवहाराविषयो हि घटादिरज्ञानाद्भवति इत्युच्यते । एव ब्रह्माध्यक्षि

भातीति व्यवहाराविषयत्वाद्ज्ञानावृतमित्युच्यते । तत्र अविद्यावरणाद्घटवद्ब्रह्मणोपि न स्वरूपनाशः । नच घटस्य जडत्वान्मास्तु, ततो नाश - ब्रह्मणस्तु प्रकाशत्वाद्भवेदिति वाच्यं, ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्याविद्यायाश्च विरोधाभावस्योक्तत्वात् । अत एवाज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्युक्तं, ननु नाशितमिति । वस्तुतस्तु घटाद्यावरणस्थलेपि घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवावृतं, ननु घटादि, स्वन एवासतो जडस्य च घटादेरस्ति भातीति व्यवहाराविषयत्वसिद्ध्या तदर्थमज्ञानावरणाभ्युपगमायोगादिति । वस्तुनस्तच्चिद्रूपं ब्रह्म न सर्वत्र सर्वत्राप्यस्ति भातीति व्यवहारविषयो भवतीति यतो व्यवहियते ततो ब्रह्माज्ञानावृतमित्युच्यते- अज्ञानावरणवशाद्ब्रह्मणो न स्वरूपनाशः, किंतु अस्तिभातीतिव्यवहारयोग्यस्वनाशः । इदं च व्यवहारदृष्टिमश्रित्योक्तम् । परमार्थनस्तु नाज्ञानं, नापि न दृतावरणं, नापि तन्नाश इति बोध्यम् ।

नन्वेतावता अविद्यादशायामज्ञानावरणसत्त्वादेव ब्रह्म न स्फुरतीति मिदम्- तथा च अज्ञानावृतत्वाद्व्यवहारात् स्फुरणाभाव इति कृत्वा स्फुरणरूपस्य ब्रह्मण स्वरूपनाश एव प्राप्त इति, भैरवम्—अज्ञानावरणापगमप्रयुक्तं ब्रह्मास्ति भातीतिव्यवहारात्मकं स्फुरणं न ब्रह्मस्वरूपचैतन्यं, किंतु तस्मादन्यदेव-दशितव्यवहारहेतुप्रकाशत्वाद्व्यवहारात् । ननु तथापि स्वपरव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मण इति कृत्वा कथं ब्रह्मण स्वरूपनाश विना ब्रह्मास्ति भातीति व्यवहाराभाव इति चेत् भैरवम्—ब्रह्मास्ति भातीति व्यवहारस्येव ब्रह्म नास्ति न भातीति व्यवहारस्यापि ब्रह्मणो हेतुत्वं वक्तव्यम् । तथा च ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशप्रत्ययस्य ब्रह्म नास्ति न भातीति व्यवहारस्य, जगदस्ति भातीति व्यवहारस्य च सत्त्वात्कथं ब्रह्मस्वरूपनाशः । नच सुषुप्तौ यम्यकस्यापि व्यवहारस्याभावाद्ब्रह्मस्वरूपनाश इति वाच्यं, सुषुप्तौ यस्य कस्यापि वा व्यवहारस्याभावो ब्रह्मणैव भास्यत इति कृत्वा भास्यस्य सत्त्वात् भासकस्य स्वरूपनाशः । नचैवं मुक्तौ भास्यस्याभावाद्भासकस्य स्वरूपनाश इति वाच्यं, भास्याभावसत्साक्षि ? उतासाक्षिक ? आद्ये- यस्याभावस्य साक्षि ब्रह्म कथं तन्नाशः । द्वितीये असाक्षिकस्य तस्य कथमभ्युपगमः । तस्मादविद्यावरणाभावसाक्षिकस्य ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्य नाविद्यावरणात्नाशः ।

नन्वेवं- सर्वावभासकं ब्रह्म स्वमपि भासयेदेवेति किं वृत्तिज्ञानेनेति ? उच्यते—यदज्ञानं यदाज्ञानेन विषयीकृतं यद्वृत्तिज्ञानं यच्च तेन विषयीकृतं तत्सर्वं वस्तुसामान्येन ब्रह्मावभासयत्येव । अत एवोक्तं ज्ञातमज्ञातमपि सर्वं वस्तु साक्षिचैतन्यस्य विषय इति । साक्षिचैतन्यं हि ब्रह्म- तत्र अज्ञातं वस्तु ब्रह्मणाऽवभासितमपि भातीति व्यवहाराविषयत्वाद्भासितमित्येव व्यपदिश्यते । तस्य भातीति व्यवहारविषयत्वं तु ज्ञानेन विषयीकृतत्वेति सम्भवति । एवं सति वृत्त्युपाहृतं सद्यद्वस्तु ब्रह्मस्वरूपचैतन्यं विशेषाकारेण भासयति तदेव भासितमित्युच्यते । वृत्तनुसारुदं सद्यद्वस्तु भास्याकारेण भासयति तदभासितमित्येवोच्यते । सामान्येन सर्वावभासकमपि ब्रह्म वृत्तिज नभाम्यं चेति कृत्वा सामान्येन स्वपरावभासकस्यापि ब्रह्मण विशेषेण स्वपरावभासनार्थं वृत्तिज्ञानमावश्यकमिति । तस्माद्ब्रह्मण स्वरूपभूतात्प्रकाशादन्यदेवेदं व्यवहारात्मकं स्फुरणमिति न कश्चिदोपः ।

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपातिरेकेण सङ्कोचविकासात्मकावस्थाद्वयशालीति
सुदर्शनमतं तन्निराकरणं च ।

यदुक्तं सुदर्शनेन ज्ञानं हि नित्यं द्रव्यं, तस्य स्वरूपातिरेकेण संकोचविकासामकमवस्थाद्वय-
मभ्युपेतं, ततस्तत्तिरोधानं कर्मणा सकोच, तन्नित्यत्तस्तु प्रसर, स एव प्रकाश - स चानित्य - अवस्था-
द्वयस्यागमापायित्वाद्वयं नित्यमेवेति, तदसत्—अवस्थावतो द्रव्यस्य ज्ञानस्य मृदादेरिव नित्यत्वा-
योगात् । अवस्था हि विकार विकारि चानित्यमिति । तस्माद्यदि ज्ञानस्य सकोचविकासौ स्याता,
तर्हि भवेदेवानित्यत्व यथा संकोचविकासवन घटस्य । किं च यदि ज्ञान निरवयवं तर्हि संकोच
विकासानुपपत्ति, यदि सावयवं तर्हि नित्यत्वानुपपत्ति - सावयवस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनात् इति ।

निर्विषया निराश्रया च अनुभूतिस्वाश्रयदोषादनन्ताश्रया अनन्तविषया भवतीति
रामानुजमतं-तत्त्वण्डनं च ।

यदुक्तं रामानुजेन—अपि च निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशा चैयमनुभूति स्वाश्रयदोष-
वशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीति, अत्र किमय स्वाश्रयदोष - परमार्थभूत २ उतापरमार्थ-
भूत २ इति विवेचनीयम्—न तावत्परमार्थ - अनभ्युपगमात् । नाप्यपरमार्थ - तथा सति हि द्रष्टृत्वेन
वा दृश्यत्वेन वा दृशित्वेन वाऽभ्युपगमनीय । ननावदृष्टि - दृशिस्वरूपभेदानभ्युपगमात् । अत्रापि
एानभूतायास्तु साक्षाद्दृशोर्माध्यमिकप्रसङ्गेनापारमार्थ्यानभ्युपगमाच्च । द्रष्टृदृश्योस्तदवच्छिन्नायाश्च
दृशो काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् । अथैतत्परिजिहीर्षया परमार्थसती अनुभूतिरेव
ब्रह्मरूपा दोष इति चेत्, ब्रह्मैव चेदोष प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूल स्यात् । किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तर-
परिकल्पनेन— ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिमोक्षश्च स्यात् । अतो यावद्ब्रह्मन्यतिरिक्तपार-
मार्थिकदोषानभ्युपगम न तावद्ब्रह्मन्तिरुपपादिता भवति इति, अत्रोच्यते—न वयं निराश्रया निर्वि-
षया चानुभूतिराश्रयदोषात्साश्रयं सविषयं चात्मानमनुभवतीति ब्रूम निराश्रयानुभूतिराश्रयदोषायोगात् ।
किं तर्हि अज्ञानान्त करणावच्छिन्नचैतन्यलक्षण प्रमाता स्वाश्रयाज्ञानदोषानिराश्रया निर्विषयामप्यनु-
भूतिमनन्ताश्रयामनन्तविषया च प्रतिपद्यत इति ब्रूम - इदं चाज्ञानं प्रमातृदृश्यत्वेन प्रमातृस्वरूपमृताशा-
मनुभूतौ स्वत एवाध्यस्तं- 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'तीति श्रुते । अतो नानवस्थादोष । नच
दोषस्य स्वतस्सिद्धत्वे सति ब्रह्मबन्धित्यत्वं स्यादिति वाच्यं, जन्यत्वेन जडत्वेन च दोषस्य स्वतस्सिद्धत्वा-
भावात् अन्त्यं ज्ञानं हि स्वतस्सिद्धम् । अत एवायमविद्यादोषोऽपरमार्थ । यदि अप्रसङ्गं पारमा-
र्थिकस्यात्तर्हि तद्वदेवास्य नित्यत्वादनिमोक्ष एव स्यात् । अविद्यानिश्चिर्हि मोक्ष । नहि नित्यं षचि
निवर्तते- तस्माद्ब्रह्मातिरिक्ते पारमार्थिके दोषे अभ्युपगतेसति मोक्षस्यैवासिद्धेस्सर्वमपि मोक्षस्यै
व्यर्थमेव भवेत् । अतएव ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वम्याप्यसत्यत्वमाह श्रुति - 'सत्सत्यम्'- 'अतोऽन्यदानी'-
मिति । नचाविद्याया अपारमार्थिकत्वे भ्रान्त्यनुपपत्तिर्नैति वाच्यं, तस्या अपारमार्थिकत्वादेव तत्र-य-
प्रपञ्चस्य भ्रान्तित्वोपपत्तिरिति ।

प्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वपक्षे सुदर्शनोद्घाटितदोषस्तन्निराकरणं, तस्य तत्कल्पितत्वनिरूपणं च ।

ननु यदि ब्रह्मण्यविद्यया प्रपञ्च कल्पित, तर्हि सापि केनचिदन्येन कल्पितैव, अकल्पितत्वे पारमार्थ्यप्रसङ्गात्तस्या - स चाविद्याकल्पक पदार्थ पुनरन्येन कल्पित एवेत्यनगत्या- जीवाजानवादिना बीजाङ्कुरन्यायादविद्यया जीवो जीवादविद्येति प्रवाहानादित्वेन परिहृता । अम्मिन्यक्षे जीवमित्यल-
श्रुतिभिः, अद्वैताभ्यागमवृत्तविप्रणाशादिरूपश्रुत्यर्थापत्त्या च आमोक्षाज्जीवस्य स्थायित्वमिदं हीयेतेत्यरचि-
मभिप्रेत्य, ब्रह्माज्ञानादिना अविद्याया स्वरूपादित्वं स्वीकृत्य दर्शितानगत्या परिहृता- इदमप्ययुक्तमेव—
स्वरूपानादित्वेपि मूलदोषापेक्षायास्तत्वात् जीवम्यानादित्वेप्यविद्यापरिकल्पितत्वस्य भवद्विरङ्गीकृतत्वात् ।
नचैवं दुर्घटत्वादेवाविद्याया नानवभ्येति वाच्यं, दुर्घटत्वस्यानुपपन्नत्वात्, दुर्घटत्व नामोपपत्तिनिरपेक्षत्व -
तदपारमार्थ्यसाधक चेदपरमार्थस्य प्रपञ्चस्य दुर्घटत्वेन उपपत्तिनिरपेक्षत्वान्मूलदोषापेक्षा च न स्यात्--
निवर्तकज्ञाने सत्यपि साऽवतिष्ठेत् । विरोधाच्च तिष्ठतीतिचेत् तर्ह्युपपत्त्यनुवर्तिन्यविद्या स्यादिति ।
किञ्च अविद्याया दुर्घटत्वं चेन्मुक्तान्परब्रह्म चाश्रयेदविद्या शुद्धस्वरूपं ब्रह्म, अशुद्धस्वरूपा अविद्या नाश्रयति
विरोधादिति चेत्, तर्ह्युपपत्तिमत्यविद्या । अपि च मोक्षेपि ब्रह्माश्रयेदविद्या- बाधकज्ञाने सत्यपरमार्थ-
भूता अविद्या न तिष्ठतीति चेत्, तर्हि बाधकसन्निधौ न वाच्यसिद्धिरित्येवरूपोपपत्तिमत्येवाविद्या ।
तस्मान्नानवस्थापरिहार इति सुदर्शनं, अतोच्यते—अविद्या कर्मेति तव मतेपि जीवाश्रययो कर्म-
देहादिप्रपञ्चयोर्बीजाङ्कुरयोरिवान्योन्यकार्यकारणभावात्प्रवाहानादित्वमभ्युपेयमेव- नहि कर्माभावे देहादि-
सम्भव, देहाद्यभावे वा कर्मसम्भव - जीवो हि देहादिमान् सन् सुदृढं दुष्कृतं च कर्म कुरुते, सुकृत-
दुष्कृतकर्मवशाच्च मनुष्यपद्मादिदेहवान्भवति अतो न देहकर्मणोरन्यतरस्यानादित्वं वस्तुं शक्यते यथा
बीजाङ्कुरयो । यद्यमन्योन्याश्रयदोषस्तव प्रवाहानादित्वाभ्युपगमात्कृतो न निवर्तेत । नच
जीवस्यानित्यत्वं श्रुत्यादिविरुद्धमिति वाच्यं, अविद्याजन्यस्य जीवस्यानित्यत्वं श्रुत्याद्यभिमतेवेति ।
यज्जीवस्य तत्त्वं चैतन्यं, तद्वि नित्यमिति श्रुत्यादिभिरच्यते । नच जीवस्यानित्यत्वेऽकृतागमकृतविप्र-
णाशादिदोषास्त्युरिति वाच्यं, यावद्यवहारं नित्यत्वाज्जीवस्य परमार्थतो जीवस्य दर्शितदोषाणा चास्तत्वात् ।
तस्मात्कर्मणो देहो, देहात्कर्मेतिवदविद्यातो जीवो जीवादविद्येति युक्तमुक्तम् । अयं तत्र विशेष --
कर्माणि देहाद्य नाना- अविद्याजीवौ तु द्वावेव- अत अविद्यातो जीव जीवादविद्या च एकद्वैवाभूता,
न तु अविद्यातो जीव जीवादविद्या, तस्या पुनर्जीवस्तस्मात्पुनरविद्येति सम्प्रदायाविच्छेद - यथा कर्म-
देहयोर्विद्या च बीजाङ्कुरयोरिति । एवमविद्याजीवयोरसकृदितरेतरकार्यकारणभावाभावात्प्रवाहानादित्व-
मप्यौपचारिकमेव । वस्तुतस्तु यस्य देहस्य कर्म कारणं तदेव कर्म तस्माद्देहात्पुनर्न जायते, किंतु
कर्मान्तरमेव । यस्य कर्मणो यो देह कारणं स एव देहस्तस्मात्कर्मण पुनर्न जायते, किंतु देहान्तर
मेव । एवं- यस्य वृक्षस्य यद्बीजं कारणं तदेव बीजं तस्माद्बृक्षान्न जायते, किंतु बीजान्तरमेव ।
यस्य बीजस्य च यो वृक्ष कारणं स एव वृक्षस्तस्माद्बीजान्न जायते, किंतु वृक्षान्तरमेव । तथा च

बीजाकुरस्थले कर्मदेहस्थले च द्वयोरैवान्योन्यं कार्यकारणभाव यथा जीवाविद्ययो । तत्र च विमादौ बीजादंकुरं जातं, यद्वा अंकुराद्बीजं जातम् : विमादौ कर्मणो देहो जातः, यद्वा देहात्कर्म जातम् : विमादौ जीवादविद्या जाता, यद्वा अविद्याया जीवो जानः इति प्रश्ना निरुचरा । अनयोरेदमादौ जातमिति निरूपयितुमशक्यत्वात् । अत एव द्वयोरप्यनादित्वमिष्यते । श्रुतिरप्याह- 'अजो ह्येक' इति, 'अजामेका'मिति च द्वयोरनादित्वम् । अजत्वं अनादित्वम् । नच सुतरा जन्माभावोऽजत्वमिति भ्रमित्यं, तथासत्यनन्तवापत्तेः । यस्यादिरमिति तस्यैव ह्यन्तः । तस्मादन्योन्यकार्यकारणभूतावपि अविद्याजीवावामोक्षं स्थायिनावेवेति न जीवाज्ञानवादिमते कश्चिद्दोषः । ब्रह्माज्ञानवादिमतमपि निर्दुष्टमेव- जीवस्याविद्याकार्यत्वेऽप्यविद्याया जीवकार्यत्वानुक्त्या अन्योन्याश्रयदोषाभावात् । एवमविद्याजन्योपि जीवोऽनादिरेव जन्मकालनिर्वचनासम्भवात् । न एस्मिन्काले एतदविद्यावशादेव जीव असौदिति निरूपयितुं शक्यते । साचाविद्या ब्रह्मणि स्व न एवासौदिति न मूलदोषापेक्षा । अतीन्द्रियार्थे आस्तिकानामस्माकं श्रुतिरेव मानं साच- 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति वक्तव्यं नानवस्थेति । एतेन— ब्रह्मैव प्रपञ्चस्य हेतुरस्तु, त्रिमविद्यापरिकल्पनेनेति प्रत्युक्तम् । श्रुत्यैवाविद्याया उक्तत्वेनास्माभिरपरिकल्पितत्वात् । नच मोक्षेऽपि ब्रह्मण्यविद्या स्यादिति वाच्यं, त्रिचया तस्या निवर्तितत्वात् । नच कारणदोषं विना स्व न एवोदेतुं क्षमायास्तस्या कथं मोक्षे पुनरनुदय इति वाच्यं, अविद्याप्रागभावस्य सान्तत्वेन ब्रह्मणि तावदविद्या जाता अविद्यापञ्चेसाभावस्य त्वनन्तत्वेन न पुनरविद्योदयावकाशो मोक्ष इति । नच या नष्टाऽविद्या सैव पुनर्भा जायता नाम अविद्यान्तरं तु जायतैव मोक्षे इति वाच्यं, अविद्यान्तरप्रागभावस्य ब्रह्मण्यभावात् । नच तत्कथं त्वया विदितमिति वाच्यं, 'न स पुनरावर्तते', 'मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत' इत्यादिशास्त्रान्मुक्तस्य पुनरावृत्त्यभावदर्शनादिति ।

ननु यदि मुक्तौ ब्रह्मण्यविद्यापञ्चेसाभावोऽस्ति तर्हि तेन सद्वितीक्ष्यं स्याद्ब्रह्मण इति, भैरवम्— तथासति द्वैताभावेनापि ब्रह्म सद्भूत म्यादिति । नचेष्टापत्ति - द्वैतेन सदितं सद्भूतं भवतुनाम कथं पुनर्द्वैतेन रहितमपि सद्भूतं भवेत् । नहि घटेन सहित इव घटेन रहितोऽपि सघटो भवेत् । तस्माद्भावेनैव भावस्य सद्भूतत्वं नामावेनेति । भवतुनस्तु हृद्दस्य प्रपञ्चस्य कार्यत्वाम्यथानुपपत्त्या तत्कारणं वस्तु त्रिचिदभ्युपेयम्- तच्च कारणं वस्तु साजानमेव भवितुमर्हति समाप्यादौ ज्ञानेनाज्ञानस्य नाशोमिति प्रपञ्चानुपपत्त्यात् । एव ज्ञानाधितत्वादेवाज्ञानमप्यस्तमित्यभ्युपेयम् । तत्र च प्रपञ्चरूपकार्यलिङ्गादप्यन्नाज्ञानस्यैव ब्रह्मण कारणस्य सिद्धिः । यद्वा- तच्च कारणं वस्तु शक्तमेव भवितुमर्हति- नशक्तिकम्- अशक्तस्य लोके कारणत्वादर्शनात् । सा च कारणनिष्ठा शक्तिः कार्यगम्येति कृत्वा पर्याभावे शक्यत्वाव एव । एवमभावप्रतियोगित्वाच्छक्तिरनित्यैवेत्यध्यस्तैव । लोके अध्वस्तसर्गादेरनित्यवदर्शनात् । तथा च प्रपञ्चरूपकार्यलिङ्गादध्यस्तशक्तिवन्धैव ब्रह्मण कारणस्य सिद्धिः 'मायी सृजने विधमेनर्'- 'देवानर्शाक स्वगुणैर्निगूढा'मित्यादिश्चुनयोत्र मानम् । एतेन ब्रह्मण्यशक्तिरेवाज्ञानमिति भावेति अत्रिधेति प्रवृत्तिरिति चोच्यते इति सिद्धम् ।

ज्ञम, किं तर्हि जगतो दुर्घटत्वादेव । अविद्या हि दुर्घटमपि कार्यं घटयति । नचैवं दुर्घटजगदुघट-
नायाऽविद्येव दुर्घटाविद्याघटनाय दोषान्तरं कल्प्यतामिति वाच्य, अनवस्थादोषात् । ततोऽविद्यैव दुर्घट-
मप्यात्मानं घटयति, स्वपरनिर्वाहकत्वात्तस्या । नच जगदेव दुर्घटमात्मानं घटयतिविति वाच्य, जगत
स्थूलस्य वृक्षस्येव केनचित्सूक्ष्मेण बीजेन कारणेन भवितव्यमिति कृत्वा तच्च जगत्कारण सूक्ष्म बीज
स्थानीयं त्रिगुणात्मकमन्यकाद्यपरपर्यायमज्ञानमेवेति तत एव जगदुपपत्तिर्न तु स्वत इति । अत्र च न
केवलं तर्क, किंतु श्रुतिरपि मानम् 'अव्यक्तान्महानिति, महत् परमव्यक्त'मिति च । नचैवमन्यक्त-
शब्दवाच्या प्रवृत्ति तत्कार्यं जगच्च परमार्थ एवेति वाच्यं, प्रकृतेर्जगत्तत्र परमात्मन्यवस्थानस्य दुर्घट-
त्वस्य दर्शितत्वेन तत्र तत्प्रतीतेरपरमार्थत्वात् । गगने दुर्घटस्य गन्धर्वनगरस्य प्रतीति स्खलपरमार्था ।
नच प्रतीतेरपरमार्थत्वेपि विषयस्य परमार्थत्वमेवेति वाच्य, विषयस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन प्रतीतेर्मिथ्यात्वे
तद्विषयोपि मिथ्यैवेति । विषयस्य दुर्घटत्वादेव विषयप्रतीतेर्मिथ्यात्वमिति कृत्वा दुर्घटत्वेन विषयस्य
मिथ्यात्वमेवेति च ।

प्रपञ्चस्य सत्यत्वाक्षेपपूर्वकं - तन्निराकरणम् ।

नन्वविद्या ब्रह्मशक्तिरित्युक्तम् तथात्वे तस्या कथं ब्रह्मण्यवस्थानं दुर्घटम्- किमन्नावग्निशक्ते-
रवस्थानं दुर्घटं भवति, मैवम्—किं निर्विशेषब्रह्मशक्तिरविद्या ? यद्वा सविशेषब्रह्मशक्तिः ? नाद्य-
निर्विशेषब्रह्मणश्शक्तिरूपविशेषायोगात् । द्वितीये- सविशेषब्रह्मणि शक्त्यवस्थानं तत्कार्यजगदवस्थानं च
सुघटमेव । नचाविद्यावस्थिते प्राज्ञे ब्रह्मणःसविशेषत्वमिति वाच्यं, कालस्याविद्याजन्यत्वेनाविद्यावस्थिते
प्रागिति प्रशस्यायुक्तत्वात् । अतएवानादिरविवेक्युच्यते । नन्वनाद्यविद्यया सविशेषं ब्रह्म सविशेषब्रह्म-
शक्तिरनाद्यविवेक्यन्योन्याश्रय इति, मैवम्—अतएव ब्रह्मणःसविशेषत्वं दुर्घटं मिथ्येत्युच्यते- एवं ब्रह्म-
भिन्नस्य सर्वस्याप्यविद्यातत्कार्यलक्षणस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वादेव एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म 'तत्सत्यम्' 'अतोन्म-
दार्त'मिति श्रुतिर्गर्जति । तस्मादविद्यावशादेव ब्रह्मण्यविद्याया प्रपञ्चस्य च प्रतीतिरिति स्वपरनिर्वा-
हकोऽविद्यास्त्वदोष इति । नचाधिष्ठानमेव स्वपरनिर्वाहकं भवतु, किं दोषकल्पनेनेति वाच्यं, केवला-
दधिष्ठानाद्दोषाद्वा लोके भ्रमोदयादर्शनात् नहि रज्जुमात्रं दोषमात्रं वा सर्पभ्रमहेतुर्भवति किंतु
दोषसहितमधिष्ठानमधिष्ठानसम्प्रयुक्तो दोषो वा भ्रमहेतुर्भवति- निरधिष्ठानस्य निर्हेतुकस्य वा निभ्रमस्या-
योगात् । नचाविद्याध्यासस्येव प्रपञ्चाध्यासस्याप्यधिष्ठानमेव हेतुरन्तु, किं प्रपञ्चाध्यासं प्रत्यविद्याया
हेतुत्वं कल्पनेनेति वाच्यं, अविद्याध्यासं प्रत्यप्यविद्या हेतुरेवेत्युक्तत्वात् । तस्मादविद्यायास्तत्कार्यस्य
जगतो वा ब्रह्मण्यध्यासो नाविद्यामन्तरेणोपपद्यत इति कृत्वा अविद्यैव स्वपरनिर्वाहिका, न त्वधिष्ठानं ब्रह्म ।
अतएव मुक्तौ अविद्याया उभावाद्ब्रह्मण्यध्यासानुदय इति मुक्तस्यापुनरावृत्तिसंभवतीति । तस्माद्ब्रह्मणि
प्रपञ्चान्तिहेतुरपरमार्थिकोऽविद्यास्यो दोष एव स्यादेतत् ।

ननु अतस्मिन्मन्वद्बुद्धिर्भान्ति तस्या हेतुरविवेक्यस्तु प्रपञ्चबुद्धिस्तु न भान्ति प्रपञ्चे एव प्रपञ्च-
बुद्धिर्दर्शनम् । घटादिप्रपञ्चं हि घटादिप्रपञ्चाकारेण प्रत्येति लोके । घटोयं घटोयमिति । एवं प्रपञ्च-

बुद्धेर्नान्तित्वाभावादेव न तद्धेतुत्वमविद्यायाः । या तु शुक्तिरज्वादौ रजतसर्पादिवुद्धिस्तस्या भ्रान्तित्वा-
 तद्धेतुत्वमविद्यायास्तम्भति । एवं प्रपञ्चप्रतीतेरभ्रान्तित्वात्तद्विषयः प्रपञ्चोपि न मिथ्येति न प्रपञ्चस्य
 रज्जुसर्पादिवद्विद्याकार्यत्वं, किंतु ब्रह्माश्रितपरमार्थिकप्रकृतिकार्यत्वमेवेति सत्य एव प्रपञ्च इति,
 मैत्रम्—‘अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्यादिश्रुतेः । ‘तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्’ ‘हरेर्न किञ्चि-
 द्यतिरिक्तमस्ती’त्यादिस्मृतेश्च । ब्रह्मैकमेवास्ति तत्र प्रपञ्चबुद्धिस्तु अतस्मिन्स्तद्वुद्धित्वाद्भ्रान्तिरेव ।
 रज्जुसर्पादिवुद्धयपेक्षा रज्ज्वादिवुद्धेस्तत्त्वत्वात्प्रमात्वेन व्यवहारभावमेव । तथा च ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमस्य
 हेतुरविद्येवेत्यस्य एव प्रपञ्च - अविद्याया एव प्रकृतिपरार्थत्वेन तस्या अपारमार्थिकत्वेन च, तत्कार्यस्य
 प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वादिति । नच प्रकृतिपुरुषेश्चास्त्रयोपि सत्या एवेति वाच्यं, चिद्विज्ञस्य सर्वस्याप्यस-
 त्यत्वात्- ‘ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य’दिति विष्णुपुराणवचनात् । चिद्रूपस्य ब्रह्मण एव ‘तत्सत्य’मिति
 सत्यत्वश्रवणाच्च । एतेन यदीश्वरश्चिद्विज्ञस्यार्थिर्हि प्रकृतिवदसत्य एव स्यादिति सिद्धम् । एवं चिद्रूप-
 पत्वादेव जीवेश्वरयोरद्वैतम् । अचिद्रूपत्वात्प्रकृतेर्मिथ्यात्वम् । जीवेशयोश्चिद्रूपत्वं प्रकृतेरचिद्रूपत्वं
 च सम्प्रतिपन्नम् । तस्मात्प्रकृतिरपरमार्था- अचित्त्वाद्भ्रज्जुसर्पवत् । नच ब्रह्मापरमार्थ- चित्त्वाद्भ्रज्जुसर्प-
 प्रत्ययवदिति वाच्यं, दर्शितश्रुतिस्मृतिविरोधेनैतदनुमानस्य पराहतत्वात् । रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वेपि तत्र-
 त्ययस्तस्य एवेति त्वदभिमते, सर्पोयमिति भ्रमगनसर्पाद्यस्यासत्यत्वेपि सर्पभ्रमप्रमानुगतचिन्मात्रस्य
 सत्यत्वमस्माभिरभ्युपेतमिति हेतोश्च दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेरिति । किं च यत्साध्यं तन्मिथ्या- यथा रज्जुसर्प ।
 रज्जुसर्पो हि भ्रमात्प्रागसन् भ्रमसमये भ्रमेण साध्यते । यत्सिद्धं तत्सत्यं यथा रज्जुसर्प इत्यनुमाना-
 साध्यस्य ज्ञेयस्य प्रकृतिरकार्यलक्षणद्वैतस्यासत्यत्वम् । ज्ञानस्य तु स्वतस्सिद्धस्य सत्यत्वमिति ब्रह्मैकमेव
 ज्ञानरूप सत्यम् । न केवलं जडत्वादिभिरैवाविद्याया मृषात्वं, किं तु अनिर्वचनीयत्वादपीति ।

अविद्यायाः सदमद्विलक्षणत्वेन अनिर्वचनीयत्वोपपत्तिः ।

ननु किमज्ञानिर्वचनीयत्वमभिप्रेतं सदसद्विलक्षणत्वं चेत् तथापिभ्य वस्तुन प्रमाणशून्यत्वे-
 नानिर्वचनीयत्वं स्यात्- सर्वे हि वस्तुजातं प्रतीतिर्यवस्थाप्यं सर्गं च प्रतीतिसदसदाकारा- मद्यदा
 कारायाः प्रतीतेस्सदसद्विलक्षणं विषय इत्यभ्युपगम्यमाने सर्वे सर्वप्रतीतेर्विषय स्यादिति रामानुजः,
 मैत्रम्—सर्वं ज्ञेयवस्तुजातमेव प्रतीतिर्यवस्थाप्यं- ज्ञानसाध्यत्वाद्ज्ञेयस्य । ज्ञानं तु न प्रतीतिर्यव-
 स्थाप्यं- ज्ञानस्य प्रतीतिपदवाच्यस्य स्वतस्सिद्धत्वात् । नच ज्ञानमपि परतः सिद्धमिति वाच्यं, किं
 तद्ज्ञानसाधकं परं किं ज्ञेयं, यद्वा ज्ञानम् ? नाय - ज्ञानाधीनमिद्विज्ञस्य ज्ञेयस्य ज्ञानमाधकत्वायोगात् ।
 द्वितीये- किं तस्साध्याद्ज्ञानाद्विज्ञमुनाभिन्नम् ? आद्ये तद्व्याप्यन्यत्माधकं ज्ञानं कल्प्यं तस्याः पुनरन्य-
 दित्यनपस्था । द्वितीये- स्वत एव ज्ञान सिद्धमिति न ज्ञानस्य परसाध्यत्वम् । तथाच- प्रतीतिरेव
 स्वतस्सिद्धत्वेन साध्यत्वाभावात्प्रतीति निर्बचनीया । नच साध्यत्ववदपि वस्तु सदिति निर्बचनीयमेवेति
 वाच्यं, ‘नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभवो विद्यते मन’ इति गीताश्रितोपान । अभावो हि बाध ,
 प्रतीतिविषयं वस्तु साध्यत्वदत्तसदिति निर्बन्तुमशक्यं ज्ञेयस्य साध्यत्वं च साध्यत्वादेव सिद्धम् ।

यत्साध्यं तद्वाध्यमिति व्याप्तेरुक्तत्वात् । साध्या हि घटादयो लोके बाध्यमाना दृश्यन्ते- सिद्धाया मृदस्तु न कोपि बाध । अत एव- 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रूयते । नचैवमसतीति निरुच्यतामनिधेति वाच्यं, यद्गस्तु प्रतीतिव्यवस्थाप्य न भवति तदेवासदिति सिद्धान्तात् । नहि शशशृङ्गादिकं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं भवति अर्थं घट इतिवदिदं शशशृङ्गमिति प्रतीत्यभावात् । तस्माद्वाधप्रतीत्योस्सत्त्वात्सदसद्विलक्षणैवेयमविद्या । सतो ज्ञानादम्-शशशृङ्गादिश्च विलक्षणत्वादिति । नच- 'नासत्प्रतीतिर्वाधाच न सदित्यपि यन्न तत् । प्रतीतेरेव सत्किं न बाधा, नासत्तु नो जग'दिति वचनात् अज्ञानं तत्कार्यं जगच्च प्रतीयमानत्वाच्चासत्, बाध्यमानत्वाच्च सदिति कृत्वा सदसद्विलक्षणमिति निमित्त्युच्येत प्रतीयमानत्वात्सत्- बाध्यमानत्वादसदिति सदसदाकारमित्येव न दत्तं यं क्रिमिति, इति वाच्यं, यत्सत् तत्प्रतीयते इत्यत्र दृष्टान्ताभावात् । नच ब्रह्म दृष्टान्त इति वाच्यं, तस्य ज्ञानत्वेन ज्ञेयत्वाभावात् । नहि ज्ञानं ज्ञेयं भवति । नच घटादिर्दृष्टान्त इति वाच्यं, घटादिसदश्वत्स्यसम्प्रतिपन्नत्वात् । प्रयुत यत्प्रतीयते तन्मिथ्या, यथा रज्जुसर्प इति निरवद्यात्वयोगात्प्रतीयमानत्वादिदज्ञानं जगच्च मिथ्येवेति सिद्धम् । रज्जुसर्पस्य प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वं च सम्प्रतिपन्नमेव । तथा यद्वाध्यमानं तदसदिति प्रयोगो दुष्ट एव अप्रतीयमानस्य बाध्यमानत्वायोगात् । न हि शशशृङ्गं केनचिद्वाध्यते प्रतीयमानस्य हि रज्जुसर्पादे रज्जुज्ञानादिना बाध्यमानत्व न ह्यप्रसक्तस्य निषेधसम्भारति प्रत्युन यन्न प्रतीयते तदसत् यथा शशशृङ्गमिति प्रयोगो निरवद्यसम्भवति- शशशृङ्गस्याप्रतीयमानत्वं हि सम्प्रतिपन्न- नहि शशशृङ्गं प्रतीयत इति कोप्यनुमत्तो वक्ति- तस्मात् प्रतीयमानत्वाद्धेतोरज्ञानं नासत्, व्यतिरेकदृष्टन्तेन शशशृङ्गवत् । बाध्यमानत्वाद्धेतोर्न सत् तेनैव दृष्टान्तेन ब्रह्मवदिति सिद्धं सदसद्वैलक्षण्यमज्ञानस्य । सदसदाकारत्वं तु नैव सेत्स्यति- एकस्य वस्तुन विरुद्धोभयाकारायोगात् । सद्विरुद्धाकारमन्, असद्विरुद्धाकारं हि सत्- यथा तेजोविरुद्धाकारं तम, तमोविरुद्धाकारं तेजश्च तद्वत् । एवं तेनस्त्व- तमस्त्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरैकत्र स्थित्ययोगात् सदसदाकारवस्तुसिद्धिरिति कृत्वा प्रमाणशून्यमेव सदसदाकारं वस्तु । नच सदसदाकारप्रतीत्या सदसदाकारवस्तुसिद्धिरिति वाच्यं, एकस्या प्रतीनेस्सदसदाकारवत्त्वायोगात् । सदाकारप्रतीतेरस्यैवासदाकारप्रतीतिर्भवति, नत्वनन्या । एवं प्रतीतिद्वयस्य भिन्नत्वादेव नैकत्र समावेश । नहि घटसन्निति प्रतीतिर्घटोऽस्मरिति प्रतीतिश्चेकेति वस्तुं शनयने । नवा घटसन्नासदश्वेत्येका प्रतीतिरभयाकारा कदापि कस्यापि जायते । तस्मात्सदाकारा प्रतीतिरसदाकारा प्रतीतिश्च परस्परं भिन्ने एव । सदसदाकारा प्रतीनिम्बमभवदोपप्रप्तैव । एनप्रतीतिद्वयादपि भिन्नैव तृतीया प्रतीति सदसद्विलक्षणाकारा । नच सा प्रमाणशून्येति वाच्यं, नियेति प्रतीनेम्भावेऽनीनत्वेन तथा वस्तुमशक्यत्वात् । सदसद्विलक्षणत्वं हि मिथ्यात्वम् । पामरोपि रज्जुसर्पं मनम्मर्न- दसतो शशशृङ्गाच्च विलक्षणं मन्यते । तस्माद्रज्जुसर्पादेस्सदसद्वैलक्षण्यमस्तीति कृत्वा मदमद्वैलक्षणं वास्तु न प्रमाणशून्यम् । प्रत्युन सदसदाकारं वस्तुन प्रमाणशून्यम् । ननु अज्ञानं मन्, ज्ञानम्, आकाशासन्, घटमन्, पटमन् इत्येवं सदाकारप्रतीतिविषयवमेवाज्ञानादेरस्तीति कृत्वाऽमद्वैलक्षण्ये

सत्यपि न सद्वैलक्षण्यमिति, मैवम्— अज्ञानादे पारमार्थिकसत्त्वाभावादस्माभिसद्वैलक्षण्यमुच्यते, नतु व्यावहारिकसत्त्वाभावादिति । यद्वा कारणब्रह्मसत्ताया कार्येऽज्ञानादावनुगमादेवाज्ञानं सदित्यादिव्यवहार स्वतस्त्वेज्ञानादेरसत्त्वं नेति कृत्वा अज्ञानादेस्सद्वैलक्षण्यमुक्तमिति ।

वस्तुतस्तु ज्ञानमेकमेव सदिति कृत्वा अज्ञानादौ सद्वुद्धिर्भ्रान्तिरेव । नचैवमज्ञानादौ शश-
शृङ्गदसद्वुद्धिस्सत्यैवेति कथमसद्वैलक्षण्यमज्ञानादेरिति वाच्य, यद्यपि 'वन्ध्यापुत्रेण नागेन्द्रो मृतेश्चे
ज्जगदस्ति तत्' इति श्रुत्यैवाज्ञानादेशशशृङ्गदसत्त्वमुक्तं, तथापि यावद्यवहारं जगद्भ्रमसत्त्वात्तदन्यथा-
नुपपत्त्या अज्ञानादेशशशृङ्गाद्यसद्वैलक्षण्यमुक्तम् । श्रुतिस्तु परमार्थबोधनपरा, नहि परमार्थत किमप्यस्ति
ब्रह्मणि 'नेह नानास्ति विद्म'नेति श्रुते । तस्मात्परमार्थसतो ब्रह्मण व्यवहारतोप्यसत्तदशशशृङ्गादेश्च
विलक्षणमेवेदमज्ञानं परमार्थतो सद्यवहारतश्च सदिति कृत्वा सदसद्विलक्षणत्वात्सदसच्छब्दाभ्यामनिर्वाच्य-
मेव । एवमनिर्वाच्यत्वादेवेदं मिथ्येति स्थितम् । नच व्यवहारतस्सत्त्वात्परमार्थतोऽसत्त्वाच्च सदस-
च्छब्दाभ्या निर्वाच्यमेवेदं कुतो न स्यादिति वाच्य, यत्सर्वदा सर्वथाप्यसत्त्वविधुरं तदेव सत्, यत्सर्वदा
सर्वथापि सत्त्वविधुरं तदेवासत्, इति सदसच्छब्दार्थनिर्णयात्- 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते
सत्' इति हि गीतं भगवता । अथापि यदि व्यवहारतस्सत्त्वात्परमार्थतोऽसत्त्वाच्च सदसच्छब्दनिर्वाच्य-
मज्ञानमित्यभिमानं तर्हि तत् एवाज्ञानं मिथ्येति विद्धि । ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वे एव खल्वस्माकमभि-
निवेश । नच व्यवहारतस्सतो मिथ्यात्वं न दृष्टमिति वाच्य, रज्जुसर्पदेहेष्टत्वाग्निमिथ्यात्वस्य । नच
प्रतिभासत एव रज्जुसर्पादिस्सन्नतु व्यवहारत इति वाच्यं, व्यवहारस्यापि प्रतिभासत्वात् । यदि तु व्यव-
हारप्रतिभासयो स्थिरत्वास्तिरत्वलक्षणं भेदमाश्रित्य प्रतिभासतस्सत्त एव वस्तुनो मिथ्यात्वं, नतु व्यवहा-
रतस्सत्त, नापि परमार्थतस्सत्त इति त्वाभिमति, तर्हि त्रिविधं वस्तु- पारमार्थिकसत्, व्यावहारिकसत्,
प्रातिभासिकसदिति । तत्र आद्यं ब्रह्म, द्वितीयमज्ञानं तत्कार्यं जगच्च, तृतीयं रज्जुसर्पस्वप्नप्रपञ्चादिक
मित्यभ्युपगतमेव भवता । नचेष्टापत्तिं ब्रह्मयतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यपारमार्थिकत्वेन ब्रह्मयतिरिक्तपारमार्थिक
दोषोऽभ्युपगन्तव्य इति स्वयचनन्याघात, ब्रह्मैकमेव सत्य, ततोऽन्यदार्थमित्यस्मन्मतपवेशश्च । तस्माद्ज्ञान-
स्यातत्त्वाच्च सत्त्वं प्रतीयमानत्वाच्चासत्त्वमिति स्थितं सदसद्वैलक्षण्यं स्यादेतत् ।

ननु अस्तीति प्रत्ययविषयत्वं सत्त्वं, नास्तीति प्रत्ययविषयत्वमसत्त्वम्- अज्ञानादिकं च कदाचि-
दस्तीति प्रत्ययस्य कदाचिन्नास्तीति प्रत्ययस्य च विषयो भवतीति न सदसद्विलक्षणं, किंतु सदसदाकार-
मेवेति, मैवम्— कालभेदेनाकारद्वयलाभेपि युगपन्न तद्व्याप्त इति न सदसदाकारमज्ञानादिकं, किंतु
सदसद्विलक्षणमेव । तच्च प्रागेवोपपादितमिति । नच कदाचिदस्तिप्रत्ययविषयं, कदाचिन्नास्तिप्रत्ययविषयं
च कथं सदसद्विलक्षणं भवेदिति वाच्यं, अस्तिनास्तिप्रत्ययविषयत्वस्य कदाचित्कत्वादेव । यत्सदाप्यस्ति
प्रत्ययविषयस्तत्सदेव स्यान्न तु सद्विलक्षणं, यद्य सदापि नास्तिप्रत्ययविषयस्तत्सदेव स्यान्न त्वसद्विलक्षणं,
तत्र यत्सदाप्यस्तिप्रत्ययविषयं तद्ब्रह्मैव । 'अस्तीत्येवोपलब्धयः' इति श्रुते । घटोस्तीत्यादिष्वपि घटा-
धनुगतसन्मान्नास्तिप्रत्ययविषयत्वमित्युक्तत्वाच्च । नच ब्रह्मापि ज्ञानात्प्राक् नास्तिप्रत्ययविषयमेवेति

वाच्य, आत्मभित्तवेनावगतम्यासत्यम्य ब्रह्मणो नास्तिप्रत्ययविषयत्वेपि आत्मसत्त्वम्य ब्रह्मणमन्थात्वा-
भावात् । नहि मृद्वोपि नाहममीति प्रत्येति, येन ब्रह्मण आत्मभूतम्य कदाचिदसत्त्वं स्यात् । तस्मा-
त्प्रत्ययभित्तं ब्रह्मैकमेवास्तिप्रत्ययविषयसदापीति सत्, तद्विलक्षणमेवेदमज्ञानादिकं कदाचिदस्तिप्रत्यय-
विषयत्वात् । एवं दत्तसदापि नास्तिप्रत्ययविषयं तच्छब्दादिकमसत् तद्विलक्षणमेवेद कदाचिदास्ति
प्रत्ययविषयमिति सिद्धमज्ञानादेरसदसद्विलक्षात्वमिति । एतेन सतोपि ब्रह्मणस्सदमद्विलक्षणत्वमस्तीति
ब्रह्मापि मिथ्या भवेदिति सुदर्शनोक्ति परास्ता—सतो ब्रह्मणोऽसद्विलक्षणत्वे सत्यपि सद्विलक्षणत्वा-
भावात्, सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षात्वयोर्मिलितयोरेव सदसद्विलक्षणत्वशब्दार्थत्वात् । यदि तु सद्विलक्षणम-
द्विलक्ष च सदसदात्मकमेकं वस्तु स्यात्तर्हि तद्विलक्षणं ब्रह्मणो भवेत् । नच सद्विलक्षणमद्विलक्ष च मिल्यव-
स्वर्तति वाच्यं, तस्य सदसदात्मकत्वाभावात् । नहि सदसद्विलक्षणं वस्तुनि सदसदात्मकत्व सम्भवेति ।
तस्माद्घटस्य घटपटवैलक्षण्यमिव सतो ब्रह्मणस्सदसद्विलक्षण्य सम्भवेतीति वस्तु न शक्यते दृष्टान्ते घट
पटविलक्षणस्य कटादेर्वस्तुनस्तत्त्वात् । वस्तुतस्तु दृष्टान्तेपि घटपटविलक्षणं घटपटोभ्यात्मकं च वस्तु
नास्त्येवेति घटस्य पटवैलक्षण्यं च दुर्निरूप्यमेव । यदि तु सद्विलक्षणमद्विलक्ष च वस्तु सदसदात्मकं च
भवेदिति न नियम, किं तु सदसद्विलक्षणमेव भवतु तथाच घटस्य घटपटवैलक्षण्यमिव सत्सदसद्विलक्षण्य
सम्भवेतीत्युच्यते, तर्हि यसदसद्विलक्षणं वस्तु तस्यैव सदसद्वैलक्षण्यं भवेत्तद्वत्त्वात् । नतु सा तु न
इति विद्धि । ननु घटपटद्वयादेव घटो विलक्षण - नतु कतिरिक्तात्पटत् एव सदसद्वैलक्षण्यं सद्विलक्षणं
नतु सदसद्विरिक्तादिति वृत्त्वा ब्रह्मणस्सदसद्वैलक्षण्यं सिद्धमेवेति, मैयम्— तद्विरिक्तात्पटत्पटोभ्यामिति
घटपटरूपावयवविरिक्तस्य द्वयरूपस्यदिनोऽभावोऽथवा सदसद्वैलक्षण्यवयवविरिक्तस्य द्वयरूपस्यवयव । नच
घटपटाभ्यां घट इव सदसद्व्या सद्विलक्षणमित्युच्यते इति वाच्यं, द्वन्द्वम्योमयवयवार्थप्रथमतस्तत्त्वस्य ए-
वैलक्षण्ये सत्यपि घटवैलक्षण्यसत्त्वं च घटपटवैलक्षण्यसिद्धे । एवं दार्ष्टान्तिकेपि बोध्यम् । तस्मा-
त्सद्वैलक्षण्यं ब्रह्म असद्वैलक्षण्यं शब्दादिकं वा न सदसद्विलक्षणं भवितुमर्हति किं तु सदसद्वैलक्षण्यपरहितमज्ञाना-
नादिकं भवेत् । नच सदसदाकारमज्ञानादिकं सदसद्विलक्षणं भवेदिति वाच्यं, मियो विरुद्धयोस्सदसदाका-
रयोरेकत्र स्याद्वेद्ययोगादियुक्तत्वात् । एतेन एकस्यैव सत्त्वासत्त्वविशेषसदसद्विलक्षणत्वकल्पक
इत्यपारम्भम्—एकस्मिन् युगपदेव सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धधर्मयो र्मिथितरेव न सम्भवेतीति । नच दृ-
मज्ञानादौ सत्त्वासत्त्वे दत्ते इति ब्रह्म, किं तु सत्त्वासत्त्वे न वर्तते इति ब्रह्म । अतएवाज्ञानादेर्न
सदसदाकारत्वम् । एवं सदसदाकारभावादेव सदसद्विलक्षणत्वमिति सिद्धमज्ञानादेरनिर्वचनीयत्वम् ।

ननु अस्तीतिप्रत्ययविषयत्वेन प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्म न सत्- अस्तीतिर्हि सतीति पूर्वं त्वयोक्तं -
अत एव नाप्यसदिति, सदसद्वैलक्षण्यं ब्रह्मणस्सद्विलक्षण्यमिति, मैयम्—प्रथमस्यैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणि ज्ञेयवच
च यावद्यन्तहारमविधया कल्पितत्वाद्येन ब्रह्म प्रतीयते इति मतं तस्य प्रत्येतुरात्मन एव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म-
ध्यात्मनो ज्ञानस्वरूपात्वाच्च । अतएव 'प्रजनं ब्रह्मेति ध्ययते । नच ज्ञानमपि ब्रह्म ज्ञेयं भवत्येव 'ज्ञेयं
यच्च प्रवक्ष्यामीति-गीताव्यवहारादिति वाच्यं, किं ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञायते' ज्ञानं ज्ञेयं । अथो- कर्मकर्तृत्वं न

विरोध । द्वितीये- किं तदन्यद्वस्तु ज्ञानमुत् ज्ञेयं, यद्वा ज्ञाता? नाद्यः अनवस्थादोषात् । न द्वितीयः--
असम्भवात् । न तृतीयः- ज्ञातृस्वरूपस्यैव ज्ञानत्वात् । तस्माद्ज्ञाने ब्रह्मणि ज्ञेयत्वं ज्ञातृत्वमिव कल्पि-
मेव । एवं ज्ञानस्यैव सत्त्वाद्ब्रह्मैकमेव सत् । तदन्यत्सर्वं मिथ्यैव । तत्र च यावद्यद्गारं व्योनादिकं
सत्यमिति कल्प्यत इति शिष्यम् ।

ब्रह्मणि जगत्कल्पनायाः अन्यथारूपातित्वशङ्का - तन्निरासश्च ।

ननु ब्रह्मणि जगत्कल्प्यते रज्जौ सर्पवदविद्ययेति यदुक्तं तदयुक्तम्-दृष्टान्तम्यासम्प्रतिपक्षत्वात्-
नहि रज्जौ दोषवशादपूर्वस्सर्पो जायते, किं तर्हि अन्यत्र स न एव सर्पम्यान्वत्र ख्यातत्वमित्यन्यथा
ख्यातिरेव । भ्रमापगमानन्तरं हि लोकः प्रत्येति 'रज्जुं दृष्ट्वा सर्पोयमित्यहं भ्रान्तोऽभवं ननु तत्र सर्प-
भासा'दिति- अतस्मिन्स्तदुद्बुद्धिर्हि भ्रान्तिः । तथा च रज्जुमर्पप्रत्ययस्य भ्रमत्वाद्ब्रह्मत्वेव सर्पबुद्धिर्जातेति
कृत्वा नानिर्वचनीयख्यातिरभ्युपगन्त्येति, मैत्रम्-इन्द्रिभार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्ष-
भ्रमप्रमासाधारणं लक्षणमन्यथाख्यातिवादिभिरुक्तम्- तत्र च बलमीहादिम्यसपेक्ष्य गृहाङ्गागानदेवदत्त-
चक्षुरिन्द्रियस्य च सन्निकर्षाभावेन रज्जौ सर्पोयमिति भ्रमस्योत्पत्त्ययोगात् न तत्र सर्प असीदिति प्रत्ययस्य
तु लौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्नसर्पो विपथो न तु प्रातिभासिक सर्प - प्रातिभासिकसर्पेण व्यपहारिकसर्प-
बुद्धिस्तु अतस्मिन्स्तदुद्बुद्धित्वाद्भ्रान्ति - रज्जुसर्पप्रत्ययस्य तु रज्ज्वधस्तसर्प एव विपथो ननु केवलरज्जुः
नापि देशान्तरस्थसर्पः- तस्मादन्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातत्वायोगान्वाख्यातिसिद्धिः, किंत्वनिर्वच-
नीयख्यातिरेवेति । एतेनान्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातत्वं दोषवशादिति सुदर्शनोक्तिः परास्ता-अर्थ-
म्येन्द्रियसन्निकर्षाभावे ख्यातत्वायोगात् । नच दोषवशाद्यवहितेनाप्यर्थेनेन्द्रियं संयुज्यत इति वाच्यं,
दोषवशादवशादपि चक्षुरिन्द्रियम्यापुरोवर्तिविपथमयोगायोगात्कल्पनस्य चानुभवविरुद्धत्वात् । नच दोष-
वशादपि कथं रज्जौ सर्पम्योदय इति वाच्यं, लौकिकसर्पोदयस्यासम्भावितत्वेपि दुष्टसर्पोदयस्य सम्भावित-
त्वात् । निद्रादोषवशात्किमात्मनि रथगजादिप्रातिभासिकपदार्था नोत्पद्यन्ते । नच तत्राप्यन्यथाख्याति-
रेवेति वाच्यं, 'अथ रथान् रथपथमृजत' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अन्यथारूपातित्वसिद्धत्वाच्च । एतेन
दोषस्यानिर्वचनीयख्यातिहेतुत्वं न क्वचिद्दृष्टमिति सुदर्शनोक्तिः प्रत्युक्ता-स्वप्ने तद्दर्शनात् । नच
स्वाप्नाः शब्दार्थ ईश्वरेणैव दृष्टाः- ननु दोषवशादिति वाच्यं, ईश्वरेण दृष्टत्वेऽपि दोषवशादेव दृष्टा इति
नदीधरः स्वतो जगत्सृजति, किं त्वविद्यादिदोषमवलम्ब्येव- 'ययेदं निर्ममे विभु'रिति स्मरणात् ।
नवेधरमृष्टत्वाविशेषे दोषजन्यत्वाविरोधे च सति को भेदो जाग्रत्स्वामपपञ्चयोरिति वाच्यं, निद्रादोषसं-
युक्ताविद्याजन्यः स्वामपपञ्चः तदसंयुक्ताविद्याजन्यस्तु जाग्रत इति भेदात् । तस्मादन्यदाख्यातिमतमवलम्ब्य
रज्जौ सर्पोख्यातिषाधयोत्पत्तिर्वक्तुं न शक्येति कृत्वा अनिर्वचनीयख्यातिरेव तदुत्पत्त्येऽभ्युपगन्तव्या ।

अरूपातिमतनिराकरणम् ।

नचान्यातिमते तदुत्पत्तिरस्तीति वाच्यं, स्मर्यमाणानुभूयमानयोस्सर्परज्जोर्भेदापहारसर्पमनीनिः-
तद्रेदमहास्तु सर्पेषां इत्यन्यातिमते, तच्च युक्तिरन्यमेव- सति रज्ज्वनुभवे मर्पभ्रमस्यैवानुदयसत्तात् ।

आन्तरस्य स्मर्यमाणस्य बाह्यस्य दृश्यमानस्य चाभेदग्रहायोगाच्च । रज्जुसर्पद्वये पुरोवर्तिनि सति तत्र रज्ज्वा सर्पाभेदग्रहसर्पे रज्ज्वभेदग्रहश्च साम्यात्सम्भवेदिनि । नापि यथार्थख्यातिमते तद्दुपपत्ति - रज्जौ सत्त्वे सर्प प्रतीयते रज्जुप्राचुर्योत्सर्पवाध इति तन्मतं. तच्चामतं- रज्जौ पूर्वं जातस्य सर्पभ्रमस्य पथाज्जातेन दष्टभ्रमेणापि बाधदर्शनात् । रज्जौ रज्जुप्राचुर्यस्य सर्पदण्डमुच्छिद्रादिलेशस्य च सत्त्वाददर्शनात् । नहि रज्जौ दिने सुचिरं चक्षुषि प्रणिहितेपि कुशलस्य सर्पादिलेशसाक्षात्कारो भवति किंतु रज्ज्वारम्भकाणां तन्तूनामेव साक्षात्कारो भवति सतो बाध इति च विप्रतिपन्नम् ।

असत्ख्याति, आत्मख्यातिमतयोः निराकरणम् ।

नाप्यसत्ख्यातिमते तदुपपत्ति - शशशृङ्गवदत्यन्तासन ख्यात्ययोगात् । नाप्यात्मख्यातिमते तदुपपत्ति - आन्तर एव सर्पो दोषवशाद्ब्रह्म इव प्रतिभातीत्येतन्मतं- एतद्यायुक्तम् यन्मीमांसिण्यस्य सर्पस्यान्तस्तत्त्वे मानाभावात् । नच वासनारूपेण हृदयस्थ एव सर्प इति वाच्य, यदि हृदयस्थ एव सपो बाह्यवदवभासेन तर्हि बाह्यरज्ज्वपेक्षा व्यर्थेनेन कृत्वा बाह्यरज्ज्वभावेपि सर्पभ्रमो जायेत । नच बाह्यरज्जुदर्शनसहकृत एवान्तरसर्पो बाह्यवदवभासेन इति वाच्यं, सति बाह्यरज्जुदर्शने सर्पभ्रमस्यैवानुदयप्रसङ्गात् । नचान्तर विज्ञानमेव बहिरसर्पवदवभासेन इति वाच्यं, सर्पदेवेति कोय नियम रज्जुस्यप्यवभासेन एव - विज्ञानवादिमते सर्वस्याप्यान्तरत्वेन ब्रह्म तथैवामावात्- इदं च मतं तर सुतरा प्राणान्तर बाह्यार्थैवापत्यापात् । नच तथापीदमेव मतमिति वाच्यं, न वयं बाह्यार्थमपरपाम, किंतु मित्येति प्रतिपादयाम इति । नच विज्ञानवादिभिरपि बाह्यार्थपरपामो न क्रियते, किंतु विज्ञानमेव जगदाकारेण भातीत्युच्यते ततो यूय क्ततुल्या एवेति वाच्यं, यदि पराशरो भवेत्तत्तुल्यो वयमपि भवाम एव पराशरख्यासादि- पारम्पर्यायात् हीदमद्वैतमत नतु नाथमुनिना कल्पितं विशिष्टाद्वैतमतमिव । नचास्मन्मतमपि न नाथकल्पित मिति वाच्य, 'नाथोपज्ञं प्रकृतं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रवन्धैस्त्रातं सम्यग्गीर्णैरिदमखिलम कर्मसन्दर्शने न' इति वेदान्तदेशिकेनैवोक्तत्वात् । नच पराशरो नैमवोचदिति वाच्यं, 'ज्ञानस्वरूपमस्मिन् जग- देतदबुद्धय । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो आम्हन्ते मोहविश्रवे ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् । 'तस्मान्न विज्ञान- मृतेर्नि निश्चि'दिति ज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावस्याप्युक्तत्वात् । नचैवं विज्ञानवादिर्द्वेषु तव प्रद्वेषो व्यर्थ इति वाच्यं, तैर्विज्ञानं क्षणिकमित्युच्यते इति हेतोरेव तेष्वन्माकं प्रद्वेष इति । नहि क्षणिकं विज्ञान- माकल्पस्थायि गगनादिजगद्रूपं भवितुं क्षमते, नापि मुरयन्वयि जीवरूपं भवितुमर्हति, नापि त्रिकाला बाध्यमुक्तोपसृप्यत्ररूपं भवितुं युज्यते । तस्माद्विज्ञानं सदिनि वादिन पराशरादयो वय न बौद्धतुल्या किं तर्हि दृश्यमानजगत्सत्यत्ववाचिनो यूयमेव भाण्डा । एवमनिर्वचनीयत्वात्वाश्रयण विना प्रतीति बाधयोरुपपत्त्यसिद्धेस्तिसिद्धयर्थमनिर्वचनीयख्यातिरवश्यमाश्रयणीया अभ्युपगनाया च तस्या यथा रज्जौ दोषवशात्सर्पो जातस्तथा ब्रह्मणि दोषवशाज्जगत्जातमिति सिद्धम् । यत्रेदं जगत्तथाऽपिद्यापि ब्रह्मप्यस्तैवेति कृत्वा सदसद्विलक्षणत्वान्मिथ्यैव । अध्यातं हि दन्तु सद्भिन्नाग्रमसद्विलक्षणं चेति सदसद्विलक्षणमिति ।

अज्ञानस्य भावरूपत्वप्रतिपादनम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—अज्ञानमिति भावरूपं किञ्चिद्वस्तु नास्त्येव- यस्मिन् सति अज्ञानं सदा
 अमद्वा सद्मद्विलक्षण वेति विचारस्मावकाशो भवेत्, किं तु उभयसम्प्रतिपन्नो ज्ञानप्रागभाव एवाऽज्ञान-
 मिति, तदयुक्तम्—किमज्ञानाभावमादिना त्वया अज्ञानशब्दवाच्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकं वस्तु नास्ती-
 त्युच्यते ? यद्वा यद्वत्पत्रशब्दवाच्यमित्यभिमतं तस्य अज्ञानमिति नामकरणमयुक्तमिति ? नाय --
 तादृशवस्तुन प्रकृतिमायाऽपिद्यादिपर्यायस्य सत्त्वं सम्प्रतिपन्नमिति । न द्वितीय - मोहक-वादिना तस्य
 तन नकरणं युक्तमेवेति । किं च ज्ञानस्य ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मभिन्नमिदं वस्तु अज्ञानं भवेदेव- यथा चिद्विन्नत्वा-
 दात्पद-ति- अचिद्वस्तु च त्वयाऽप्यभ्युपेयम् । चिदचिदीश्वरात्मकनत्त्वत्रयस्य त्वन्मतसिद्धत्वात् । ननु
 यद्यत्तदुक्तोऽचित्त्वार्थ एवाज्ञानमिति मतं तर्हि अज्ञानं परमार्थ एव भवेदचिद्वस्तुन - परमार्थत्वादिति
 वाच्यं, चिदेक एव परमार्थं चिद्विन्नं त्वपरमार्थं एवेति श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिरुद्बुध्यमाणत्वात् ।
 नचाज्ञानं कथं ज्ञानस्वरूपब्रह्माश्रितं स्यादिति वाच्यं, अचिद्वस्तुपि कथं चिद्रूपब्रह्माश्रितं स्यादिति
 तुल्यत्वचोद्यम्य । नच ब्रह्म न चिद्रूपमिति वाच्यं, 'चिद्विदं सर्वं मित्यादिश्रुते । ब्रह्मणश्चिद्विन्नत्वे
 सत्यचिन्वापत्तेश्च । नच चिद्विन्नत्वेऽप्यर्थाश्वरत्नसत्त्वाद्ब्रह्मणो नाचिन्वापत्तिरिति वाच्यं, ईश्वरो चित्
 चिद्विन्नत्वाच्चिद्विद्वितीश्वरत्नस्याप्यचिन्वानतिरेकात् । नच ईश्वरो नाचिन्वापि चित्, अचित्तश्चित्त
 भिन्नत्वादिति वाच्यं, दृष्टान्ताभावात् । नच 'यतिरेकदृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, व्यतिरेकप्रनुमानस्य शिष्टै-
 रपरिगृहीतत्वात् । किंच य ईश्वरो न भवति न स नाचिद्वदति- यथा घट य ईश्वरो न भवति स न
 चिद्वदति यथा जीव इति व्यतिरेकदृष्टान्तसत्त्वेपि, य ईश्वरो न भवति न स नाचिद्वदति, नापि न
 चिद्वदतीत्यत्र नाम्त्येव दृष्टान्तं । ननु चिदित्यस्य पुरुष इत्यर्थ - अचिदित्यस्य प्रकृतिरित्यर्थ । प्रकृति-
 पुरुषविलक्षणत्वादीश्वरश्चिदचिद्विन्न इत्युच्यते, मयम्—'चित्ती संज्ञाने' इति धातोर्निष्पन्नस्य चिच्छ-
 व्दस्य ज्ञानप्रागभावत्वरुपस्य ज्ञानस्वरूपत्वेनेव चिच्छब्दवाच्यत्वात्सम्भवति योगे केवलरूढ्याश्रयणस्या-
 युक्तत्वाच्च । नच चिच्छब्दो योगरूढ्या ज्ञानस्वरूपं पुरुषमेव वक्षतीति वाच्यं, पङ्कजादे कमलादाविव
 चिच्छब्दस्य जीवे योगरूढ्यदर्शनात् । भवतु वा चिच्छब्दो जीवपर, तथापि ज्ञानस्वरूपाज्जीवात्कथं
 ज्ञानं रूपं प्वेश्वरो विलक्षणमस्यात् । निरक्षणत्वं हि निपमलक्षणात्वं भिन्नस्वरूपत्वम् । एवं जीवेश्वरो-
 रन्वयभेदाभावादेव नेश्वरो जीवाद्भिन्न, नप्यचिद्रूप इति कृत्वा कथमचिद्वस्तु चिद्रूपब्रह्माश्रितं
 स्यादिति तुल्यमेव चोद्यम् । यदि तु ब्रह्मचितोर्न निरोध इत्युच्यते, तर्हि ब्रह्मज्ञानयोरेव निरोध इति
 तुल्य समाधि । तस्मात् चित्प्रागभावव्यतिरिक्ततया भवदभिमनमचिद्वस्त्वेव ज्ञानप्रागभावव्यतिरिक्त-
 तयाऽभ्युपेयमभिमनमज्ञानमिति कृत्वा न त्वदीय कोलाहलोत्र प्रसरति । अथ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहास-
 काव्यनाटकप्रतिद्वन्द्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या च तमशब्दवाच्यं भावरूपमज्ञानं सिध्यति यथा तम-
 शब्दवाच्यो भावरूपोऽन्वकारः । नच दृष्टान्ते निवदित्त्य, नीलं तमश्चलतीति नैत्यगुणयोगाच्चलन-
 नियायोगाच्च न तेजोभावरूपत्वमन्वकारस्य, किंतु भावरूपत्वमेव नशभावो गुणवान् क्रियावान् भवितु-

महति । अभावत्वादेव निरुपाख्यो ह्यभाव । एवमज्ञानमपि न ज्ञानाभाव मोहावरणादीना महदहङ्कारादीना च हेतुत्वादज्ञानस्य । नह्यभाव कस्यचित्कार्ये कारणं वा भवितुमर्हति- नचभाव जुनश्चिज्जातस्सन् जन्मना सत्तायोगी भवितुमर्हति- अभावत्वादेव । अभावेऽसत्ता- असत्तायाश्च सत्तायोगित्वं विप्रतिषिद्धम् । एवं सत्तायोगाभावादेव कस्यचित्कारणमपि न भवति, कारणं हि सत्- असतोऽसत्त्वादेव कारणत्वायोगात् । कारणत्वं हि भावधर्म । एवमसत् कारणत्वायोगादेव 'नह्यसत्तस्सजायेते'ति श्रुत्याप्यसत्कार्यवादो निरस्त । नचाज्ञानस्य मोहादिहेतुत्वं नास्तीति वाच्यं, 'अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्व' इति गीतावचनात् । नच तत्राज्ञानं मायेति वाच्यं, अत्राप्यज्ञानस्य मायात्वात् । नच अज्ञानतम इत्युक्तमिति वाच्यं, तमसोपि मायात्वात् । नचान्धकारातिरिक्तं तमोऽप्रसिद्धमिति वाच्यं, 'तम असीत्, तमसा गूढ, अक्षरं तमसि लीयते, तमोमात्रमिदं सर्वं, तमस्तदासीद्गहनं गभीरं, तमोमहद्दहं- ग्वचराम्निवामूर्धसवेष्टितादघटससकितस्तिक्काय, अखिलम कर्शनम्' इत्यादिश्रुत्यादिप्रसिद्धत्वात्तमस । नच तम प्रकृतिगुणविशेष इति वाच्यं, तमोगुणस्याकाशादिस्पृष्टहेतुत्वे सत्यपि महदादिस्पृष्टहेतुत्वाभावात् । महत् कारणमिदं तम प्रकृतिरेव, नतु प्रकृतिगुणविशेष । नच महदादिकारणस्य तमसप्रकृतित्वेपि मोहादिकारणं तम प्रकृतिगुण एवेति वाच्यं, प्रकृते खिगुणात्मकत्वेन प्रकृतिपरिणामविशेषस्य तमसोपि प्रकृतित्वात्- नहि नीलपीनादिवत्सत्त्वादेव प्रकृतेर्गुणा, तथा च प्रकृतिगुणमूलतमसा मोहिता अपि प्रकृत्या मोहिता इत्युच्यन्ते । अनएवोभयथा प्रयोग- 'प्रकृतेर्गुणसम्भूता' इति, 'मन्मा- यामोहिता' इति च भगवद्गीतासु । एवं तमस प्रकृतित्वे प्रकृतिगुणविशेषत्वे वा नभावरूपत्वमिति कृत्वा तमसदब्धवाच्यमज्ञानं भावरूपमेव । एवमज्ञानस्य भावरूपत्वादेवाज्ञानेनावृत्तो लोक आत्मानं मन्यते- अहमज्ञो मामहं न जानामीति । नचायमनुभवो ज्ञानाभावविषय एवेति वाच्यं, किमर्थं ज्ञानाभावो वृत्तिज्ञानाभाव ? उत चैतन्याभाव ? आधे वृत्तिज्ञानानामानन्दराजदभावा अप्यनन्ता एव स्युरिति नैका ज्ञानसिद्धिः । द्वितीये त्वसम्भर- चैतन्यस्य नित्यत्वेनामादप्रतियोगित्वायोगात् ।

ननु प्रकृतिवाचकाज्ञानस्यैकत्वेपि ज्ञानाभाववाचकाज्ञानानेकत्वमेव । तथा च मामहं न जानामी यत्र आत्मज्ञानाभावरूपमज्ञानमनुभूतम् । घटं न जानामीत्यत्र घटज्ञानाभावरूपं तम न जानामी यत्र ब्रह्मज्ञानाभवरूपमित्येवमन्वत्राप्युद्धम् । तस्माद्दहमज्ञो मामहं न जानामीत्यनेन प्रत्यक्षेण न भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति, मैरम्—ज्ञानरूपकार्यकल्पस्य ज्ञानप्रागभावस्थानुभवविषयत्वायोगात्- ज्ञानसामान्यस्य चैतन्यरूपत्वेन तत्रागभावायोगात् । ज्ञानविशेषप्रागभावानां च ज्ञानविशेषोत्पत्ते प्राग्निश्चिन्तानुभवायोगात् । नहि घटादिकार्यविशेषोत्पत्ते प्राक् अर्थं घटप्रागभावोऽयं तु शरावप्रागभाव इति विविच्य महण सम्भवति । नच प्रागभावासामान्यमनुभूयत इति वाच्यं, निप्रतियोगिन्याभावस्यैवासिद्धेः । नच ज्ञानप्रागभावसामान्यमनुभूयत इति वाच्यं, अर्थं ज्ञानप्रागभाव, पुनरत्यर्थप्रागभाव इति विवेकायोगात् । अपिच मामहं न जानामीति मद्ज्ञानप्रागभाव, अर्थं मर्दवानुभूयेन घटमहं न जानामीति घटज्ञानप्रागभावो मगानुभूयता नाम अनुभूतिर्मुक्तसकाशाद्वदस्य भिन्नत्वात् । नच तद्ज्ञानप्रागभावत्वद्विन्न एवेति

वाच्यं, मयि सति कथं मद्ज्ञानप्रागभाव इति । नच त्रयि सति त्वप्रागभावो माभूत्तत्र तद्ज्ञानप्रागभावस्योदेवेति वाच्यं, ज्ञातुर्मैव सन् कथं मत्कर्मज्ञानप्रागभावो भवेत् । नच ज्ञातुस्ततोपि त्वत्तदा ज्ञानं नास्तीदिति वाच्यं, किं मत्कर्मकं ज्ञानं नास्तीदुर्नान्यकर्मकम् ? नाद्य असम्भवात् । नान्य-
 मामहं न जानामीति प्रत्यक्षे मदन्यस्यादिपक्षवात् । अपि च मम मद्ज्ञानं नास्तीतीदं किं मद्ज्ञान-
 मुतान्यज्ञं नम् ? आद्ये- कथं मम मद्ज्ञानप्रागभाव । न द्वितीयो-द्यदिपयानुद्धेयात् । तस्मान्मामहं न
 जानामीति स्वानुभवादेव स्वानुभवाभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्स्वाज्ञानानुभवाऽऽशयमभ्युपेयं । नच
 स्वस्यैव कथं स्वाज्ञानानुभव इति वाच्यं, ज्ञानतदभावधोरिव ज्ञानाज्ञानयोरविरोधात् । किंच घटं न
 जानामीत्यनुभवेपि न घटज्ञानप्रागभावो विषयो, नापि घटप्रागभाव, किंतु घटाज्ञानमेव नैयायिककुमति
 परिवर्त्तितस्य प्रागभावस्याप्रामाणिकत्वेनानभ्युपगम्यत्वात् । प्रागभावमभ्युपगमेपि न ज्ञानप्रागभावविषय
 ज्ञानं भवितुमर्हति तस्मिन्नेव तदभावस्य विषयत्वायोगात् । नच जानान्तरे जानान्तरप्रागभावो विषयो
 भवेदिति वाच्यं, ज्ञानस्यैकत्वेन ज्ञानान्तराभावात् । नच वृत्तिज्ञानानि नानेति वाच्यं, तत्रापि विषय
 भेदप्रयुक्तमेव ज्ञानानानात्वं नतु स्वत इति । नच वृत्तीनां क्षणिकत्वेन वृत्तिज्ञानानि नानेति वाच्यं,
 वृत्तीनां क्षणिकत्वेपि तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपज्ञानस्यैकत्वादिति । भवतु वा ज्ञानभेद तथापि न तत्रेष्ट-
 सिद्धिः ज्ञानस्वरूपे आत्मनि ज्ञानप्रागभावस्य स्थित्ययोगात् नच चैतन्ये वृत्तिज्ञानप्रागभावस्तद्वेदेति
 वाच्यं, वृत्तिज्ञानानामसङ्ख्येयत्वात्परस्परविरुद्धत्वाच्च तत्प्रागभावा अपि तथाविधा एवेति प्रतिपत्तव्यं, तथा
 च एकस्मिन्नात्मनि परस्परविरुद्धासङ्ख्येयज्ञानप्रागभावसत्त्वकल्पनमयुक्तमप्रमाणं च । किंच भावरूपे
 आत्मन्यभावस्थितिरप्ययुक्ता । नच भावरूपे वायौ रूपभावस्तिसृतीति वाच्यं, तत्र रूपं न तिसृतीत्येव
 प्रतिपत्तव्यं, नतु रूपभावस्तिसृतीति अभावस्य स्थितिक्रियाश्रयत्वायोगात् भावो हि क्रियाश्रयः । अपि
 च घटपटादिविषयासङ्ख्येयप्रागभावकल्पनापेक्षया घटपटादिसर्वविषयकैकाज्ञानस्वीकारो ज्यायान्तापवात् ।
 नच ज्ञानप्रागभाववदज्ञानान्यपि नानेति वाच्यं, घटादिनिषयनानात्वमेव नाज्ञानानात्वमिति । नचैव ज्ञान
 प्रागभावोप्येक एव तद्विषयाणामेव नानात्वमिति वाच्यं, अभावस्य प्रतियोग्यधीनसिद्धिकत्वेन ज्ञानप्रा-
 गभावप्रतियोगिज्ञानानात्वेसति ज्ञानप्रागभावैकत्वस्य दुर्बलत्वात् । नच प्रतियोगिभूत ज्ञानमप्येकमेवेति
 वाच्यं, तथासति ज्ञाने ज्ञानप्रागभावस्य विषयत्व न सम्भवतीति प्रागुक्तदोष प्राप्तएव । तस्मान्न
 जानामीत्यनुभवे अज्ञानमेव विषयो नतु ज्ञानाभावः । अत्राह रामानुजः—अहमजो मामन्य च न
 जानामीत्यत्र केवलेनोपपत्तिसहितेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञं प्रतीयते । यस्तु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे
 विरोध उक्त अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे अहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य च प्रतियोगिनया आत्म-
 नोऽवगतिरस्ति वा ' नदा ' अस्तित्वेद्विरोधादेव, न ज्ञानानुभवसम्भवः । नोचेद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानस
 व्यपेक्षं ज्ञानाभावाऽनुभवमसुतरा न सम्भवति । ज्ञानाभावस्यानुभवेत्वे अभावात्प्रमाणविषयत्वे चेषमनुप-
 पत्तिरसमानेति सहि भावरूपाज्ञानेपि पुंशः । तथाहि विषयत्वेनश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया
 प्रत्यगर्थं प्रतिपन्नो वा ? अपतिपन्नो वा ? प्रतिपन्नश्चेत् सत्त्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने

कथमिव तिष्ठति । अप्रतिपन्नश्चेद्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ विशदस्वरूपाव-
भासोऽज्ञानविरोधी अविशदस्वरूपं तु प्रतीयत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति,
हन्त तर्हि ज्ञानप्रागभावोपि विशदस्वरूपविषय - आश्रयप्रतियोगिदानं त्वविशदस्वरूपविषयमिति न
कश्चिद्विरोधोऽप्यत्राभिनिवेशात्- इति । आह च सुदर्शन — अज्ञाननिवर्तकाभिमतप्रमाणज्ञानाभाव
स्तावत्त्वयाऽभ्युपगन्तव्य - अन्यथा प्रमाणज्ञाननिवर्त्याज्ञानानुभवासम्भवात् । ततश्च त्वदभ्युपगन प्रमाण-
ज्ञानाभाव एव अहमज्ञ इति प्रतीतेर्विषयो भवितुमर्हतीति नाभावग्रहणानुपपत्त्या भावरूपत्वं कल्प्य-
मिति, तदिदमयुक्तम्—तथाहि किमज्ञानमेवास्माभि परिकल्पितमित्युच्यते ? यद्वा अनादिसिद्ध-
स्याज्ञानस्याहमज्ञ इत्यनुभवविषयत्व कल्पितमिति ? नाथ श्रुतिसृष्टिपुराणादिसिद्धवादज्ञानस्य । न
द्वितीय - उक्तानुभवे अज्ञानमेव विषय इति स्थापितत्वात् । प्रत्यु न त्वथैव ज्ञानप्रागभाव कल्पित तस्य
च दर्शितानुभवविषयत्वं कल्पितमिति । नच अज्ञाननिवर्तकाभिमतप्रमाणज्ञानाभावस्त्वयाऽप्यभ्युपगत
इति वाच्यं, मया प्रमाणज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवाभ्युपगता न तु तत्प्रागभाव इति । नच कार्यम्यानुत्पत्तिरेव
प्रागभाव इति वाच्य, तर्हि ज्ञानोत्पत्तिप्रागभाव एव न ज्ञानप्रागभाव इति ।

ननु कश्चित्कृत्वात्किञ्चिदज्ञानभूतपूर्वं निदिष्ट्वा ममेत प्रागिद ज्ञान नासीदिति प्रत्येति ततो
ज्ञानप्रागभावसिद्धिरिति चेदुच्यते तर्हि स ज्ञानप्रागभाव किं कुतश्चिज्जन्य ? उताजन्य ? आद्ये किं
तद्ज्ञानप्रागभव वजनकं ब्रह्म उतान्यत् नाथ ब्रह्मण निश्चितमिति अकारणत्वादकार्यत्वाच्च । 'न तस्य
कार्यं करणं च विद्यत' इति. 'अपूर्वमनपरमिति च श्रुते । द्वितीये तदज्ञानमेव ज्ञानाज्ञान'तिरिक्त-
पदार्थाभावात् । अजन्यत्वं अनादेस्तस्यानन्तत्वमेव भवेत् । नचेष्टापत्ति - प्रमाणज्ञानप्रागभावे सति
प्रमाण ज्ञानोदयायोगेनानिमोक्षप्रसङ्गात् । प्रमाणज्ञानरूपक र्थानुदये प्रमाणज्ञानानुभवेप्रागभावानिद्वेद्य ।
तस्मादहमज्ञ इति ज्ञाने ज्ञानप्रागभावस्य विषयत्वेपि तद्वेतुत्वेनाज्ञानं सिध्यत्येतेति कृत्वा अहमज्ञ इत्यनु-
भवादप्यज्ञानसिद्धिर्भवत्येव । वस्तुतस्तु सत्कार्यमादिना त्वया प्रागभावो नभ्युपगन्तव्य एव कार्यम्योत्पत्ते
प्रागपि कारणत्वेना सत्त्वेन कार्यप्रागभावयोगात् । नच कार्यस्य कार्यरूपेण मत्प्रमेव कार्यप्रागभाव
इति वाच्यं, अपूर्वस्य कार्यरूपस्याप्युत्पत्त्यभ्युपगमे सत्कार्यमादासिद्धे, अपूर्वकार्यरूपोत्पत्त्यभ्युपगमापेक्षया
अपूर्वकार्योत्पत्तिरेवाभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । यद्येवं ज्ञानमुत्पत्ते प्रावरणकारणाज्ञानरूपेणावनिष्ठ न इत्येवं रूपं
सत्कार्यवादमपि स्वाभ्युपेयं परित्यज्य ज्ञानप्रागभावे एव बलान्नं पक्षगतं भवानाननोति, तर्हि स ज्ञान
प्रागभावोप्यज्ञानं विना न सिध्यतीति तुप्यतु भवान् । नच ज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य वा कथनज्ञानकार्यत्व-
मिति वाच्यं, 'सत्त्वात्सञ्जयते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवन्नोऽज्ञानमेव च ॥'
इति गीतावचनादज्ञानस्य च त्रिगुणात्मकत्वात्- 'दैवी क्षेपा गुणमयी मम माया दुर्गत्ये'ति हि गीतम् ।
मायैव ज्ञान- तस्मादज्ञानपरिणामभूतसत्त्वकार्यं ज्ञानम् । अज्ञानपरिणाममूनम कार्यं ज्ञानाभाव ।

नच तत्राज्ञानशब्दो विपरीतरानवाचीति वाच्यं, पुरुषस्य निद्रादिपु तमोभिमेरे सति ज्ञानाभाव-
स्यैव सम्भवेन विपरीतरानानुदयात् । ज्ञानगनमस्तो हि तमोभिमूत इत्युच्यते । यदि तु तम कार्यं

तदज्ञानं भावरूपमिति वदसि तर्हि तदेव भावरूपमज्ञानमहमज्ञ इत्यनुभवविषयो भवेदिति सिद्धतरा इत्यनुभवाद्भावरूपमज्ञानम् । नच तस्या कारणभूतमेव वस्त्वज्ञानमित्युक्तमिति वाच्यं, अज्ञानं द्विविधं मूलाज्ञानं, तूलाज्ञानमिति; तत्र मूलाज्ञानमेव कारणभूतमेकं च तूलाज्ञानं तदनेकविधं प्रतिगुह्य निद्रादि-भेदादिति । तस्मात्कार्यभूतं कारणभूतं चाज्ञानं भावरूपमेव नाभावरूपमभावस्य निरपारुह्यस्य कार्यत्व-कारणत्वरूपधर्मायोगात् । नचैवमकार्यमकारणं चाभावो ब्रह्मैवेति वाच्यं, तर्हि शशशृङ्गादिकमपि ब्रह्म भवेत् । नचेष्टापत्ति-सच्चिद्रूपस्य ब्रह्मणोऽभावत्वायोगात् । नचाभावोपि सच्चिद्रू इति वाच्यं, अभावस्य सत्त्वचित्त्वयोरयोगात् । न ह्यभावः कस्यचित्सत्ताप्रदः स्फूर्तिप्रदो वा किमभावमन्वन्धात्किञ्चि-द्वस्तु सत्ताशालि स्फुरणशालि वा दृष्टं- प्रत्युन सत्तास्फुरणशून्यमेव । तस्मात्त्वाभावस्तत्त्वज्ञानानन्तत्त्वधर्मा ब्रह्म भवति । ननु गुरुत्वदेशात्पाक्तवाह ब्रह्मास्मीति ज्ञानं किमस्ति ? उत नास्ति ? आद्ये- गुरुत्व-देशवैयर्थ्यं मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं च । द्वितीये- ज्ञानप्रागभावसिद्धिः, मैत्रम्—गुरुत्वदेशात्पाक्तम नाहं ब्रह्मे-त्यज्ञानमेवास्ति भावरूपं नतु ज्ञानप्रागभाव इति । ज्ञानं हि स्थोदयात्पाक्तस्वकारणाज्ञानरूपेणैव तिष्ठति न त्वभावरूपेण- यथा घट स्थोदयात्पाक्तस्वकारणमृत्पिण्डरूपेणैव तिष्ठति, न त्वभावरूपेणैति । नच नाहं ब्रह्मास्मीत्येतदपि ज्ञानमेवेति वाच्यं, ह्यन ! तर्हि इत प्राञ्जमेदं ज्ञानं नासीदित्येतदपि ज्ञानमेवेति कथं ज्ञानाभावसिद्धिः । नच मदुक्तानुभवे ज्ञानाभावो विषय इति वाच्यं, मदुक्तानुभवे अज्ञानं विषय इति त्वदुक्तानुभवेऽप्यज्ञानं विषय इति च मयोच्यमानत्वात् । नच ज्ञानप्रागभावस्तत्त्वयाऽभ्युपेत इति वाच्यं, प्रौढैव नतु वस्तुन इति । तस्माद्यत् यत्रानुभवे त्वं ज्ञानाभावो विषय इति ब्रूये तत्र तत्राहं भावरूपाज्ञानमेव विषय इति ब्रवीमि- अनुभवस्य तु न ज्ञानाभावरूपत्व विरोधात् । अज्ञानरूपत्वं तु सम्भवति- वृत्तिज्ञानरूपानुभवस्याज्ञानजन्यत्वात् । तस्माद्दहमज्ञानं मामहं न जानामि अन्यमहं न जानामि नाहं ब्रह्मेत्यादिष्वनुभवेषु अज्ञानमेव विषय तत्कारणं चाज्ञानमेवेति कृत्वा अहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणज्ञान-निवर्त्यं नाहं ब्रह्मास्मीत्यज्ञानं भावरूपमेव, नतु अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाननिवर्त्यं. कश्चिद्ज्ञानप्रागभावोऽस्ति । एतेन प्रमाणज्ञानाभावानुभवात्प्रमाणज्ञाननिवर्त्याज्ञानानुभवासम्भव इति- प्रत्युक्तम्—नाहं ब्रह्मास्मी-त्यनुभवसिद्धस्याज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवेन मध्ये प्रमाणज्ञानाभावाभ्युपगतस्य गौरवपराहतत्वात् । नच घटज्ञानादिनिवर्त्यानि घटाज्ञानादीन्यनेकानि कल्पनीयानि स्युरेति वाच्यं, परमतेपि घटज्ञानादिनिवर्त्यानि घटप्रागभावादीन्यनेकानि कल्पनीयानि ते तुल्यत्वात् । घटादिविषय-भेदेऽप्यज्ञानमैत्रयेवेत्युपादितत्वेन मन्मतो तत्कल्पनानवकाशाच्च । तस्मादुभयमप्रतिपक्षभावरूपाज्ञानादेव सर्वेष्टसिद्धिस्सर्वानिष्टपरिहारश्च भवतीति कृत्वा ज्ञानप्रागभावकल्पनं तत्र व्यर्थमेव । माया तु स नैवा-भ्युपेयते । नच भावरूपमज्ञानमस्माभिर्नाभ्युपेतमिति वाच्यं, शब्दान्तरेणाभ्युपेतत्वात् । अचिदिति अव्यक्तमिति प्रकृतिरिति मायेति च व्यवहरन्ति हि भवन्त इदमेवाज्ञानम् ।

अथ यदुक्तम्—अज्ञानस्य विषय चेनाश्रयत्वेन च प्रत्ययार्थस्य प्रतिरतौ तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्या-ज्ञानस्य कथं तत्र स्थितिरिति, तत्रोच्यते—इदमज्ञानं नात्मस्वरूपचैतन्यनिवर्त्यं तयोविरोधम्योक्त-

त्वात् । किं तर्हि ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यरूपब्रह्मसाक्षात्कारनामकवृत्तिज्ञाननिवर्त्ये, तयोरेव विरोध इत्युक्तत्वादिति । अथ यदुक्तं रामानुजेन—भावरूपस्थानस्यापि ह्यज्ञानमिति सिध्यन् प्राग-भावसिद्धाविव सापेक्षत्वमस्त्येव तथाहि अज्ञानमिति ज्ञानाभावस्तदन्यस्तद्विरोधी वा त्रयाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाऽवश्यश्रयणीया । यद्यपि तमस्स्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशापेक्षा न विद्यते, तथापि प्रकाश-विरोधीत्यनेनाकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षास्त्येव, भवदभिमताज्ञानं न कदाचित्स्वरूपेण सिध्यति । अपि त्वज्ञानमित्येव । तथासति ज्ञानाभाववत्तदपेक्षत्वं समानम् गानप्रागभावस्तु भवनाप्यभ्युपगम्यते—प्रतीयते च तत् उभयाभ्युपेतौ ज्ञानप्रागभाव एव । अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यनुभूयन् इत्य-भ्युपगन्तव्यमिति, तदयुक्तम्—यथा ज्ञानप्रागभाव इति प्रागभावस्य ज्ञानसापेक्षत्वं, तथा ज्ञानादन्यदिति नाज्ञानस्य ज्ञानसापेक्षत्वम् । अज्ञान हि तम किमज्ञानमित्यनभिज्ञेन पृष्टोऽभिज्ञस्तमोऽज्ञानमिति वक्तव्यं न तस्य तद्वचने ज्ञानापेक्षा— किं ज्ञानप्रागभाव इत्यनभिज्ञेन पृष्टस्त्वभिज्ञ अथ ज्ञानप्रागभाव इति साक्षाद्भवयोगादिदं ज्ञानमस्य प्रागभावो ज्ञानप्रागभाव इति वक्तुं ज्ञानमपेक्षेत । तस्माद्ज्ञानप्रागभावस्यैव ज्ञानसापेक्षत्वं यथा घटप्रागभावस्य घटसापेक्षत्वम् । अज्ञानस्य तु न ज्ञानसापेक्षत्वं— यथाऽन्त-करणादेरिति । यद्यपि तमसोऽज्ञानशब्दाच्चत्वं कथमिति प्रश्ने अज्ञानशब्दावयवार्थं निर्वक्तुं ज्ञानापेक्षास्ति, तथापि इदमज्ञानमिति वक्तुं न ज्ञानसापेक्षत्वमिति बोध्यम् । नच ज्ञानविरोधीत्यनेनाकारेण ज्ञानुपज्ञानस्यापि ज्ञानसापेक्षत्वमस्तीति वाच्यं, तथासति सर्वमपि सर्वापेक्षा स्यात् । घटस्यापि षट्-भिन्नत्वाकारेण ज्ञानुपज्ञानापेक्षना स्यात् । चित्तोप्यज्ञानभिन्नत्वाकारेण ज्ञानुपज्ञानापेक्षा स्यात् । ईश्वर-स्यापि जीवभिन्नत्वेन जीवभिन्नत्वेन वा ज्ञानुप जीवपेक्षा स्यात् । नवेष्टापि अभावस्यैव प्रतिबो-ध्यधीनसिद्धिरिति सिद्धान्त-याकोपात् । तस्माद्ज्ञानप्रागभाववदज्ञानस्यापि ज्ञानसापेक्षत्वमस्तीत्युक्त-मुक्तम् । ज्ञानप्रागभावस्तु न मयाभ्युपेयते, नापि प्रतीयते अभावस्य प्रतीयमानत्वायोगात् । प्रतीय-मानत्व हि भावधर्म - नहि शशशृङ्गादिरभाव प्रतीयते, नहि प्रागभाव एवाभावश्च शशशृङ्गादिस्तु नभाव इति वक्तुं शक्यते, नापि शशशृङ्गादिरभावो न प्रतीयते प्रागभावस्तु प्रतीयन् इति नियन्तुं शक्यते—अभावत्वाविशेषात् । अपि च घटाभाववदनुपलब्धिरूपषष्ठममाणगोचरस्य ज्ञानाभावस्य षष्ठमहमज्ञ इति प्रत्यक्षविषयत्वम् । अहं सुखीतिवदहमज्ञ इति हि प्रत्यक्षम् । नच घटवद्वटाभावोपि प्रत्यक्ष इति वाच्य, अभावस्य चक्षुस्सन्निकर्षायोगात् । नहि नीरूपेण चक्षुर्गुण्यते । एतेन येनेन्द्रियेण यो भावो गृह्यते तेनैव तदभावोपीति प्रत्युक्तम् ननु घटाभावमन्थाऽऽस्ताम् ज्ञानाभावस्तु सुखाभाववद्दुःखाभाववत्त्वमानसप्रत्यक्षविषय इति, सैवम्—सुखाभावस्य तु स्वत्वेन तु स्वाभावस्य सुखत्वेन चाभावत्वाभावान्ज्ञानस-प्रत्यक्षविषयत्वसम्भवेपि ज्ञानाभावो न तद्विषय, किं च तत्रापि सुखप्रागभावो दुःखप्रागभावो वा न मानसप्रत्यक्षविषय, किंतु तत्तत्संज्ञाभाव एव, सच दर्शितविधया भावरूप एवेति । नच ज्ञानाभावोपि ज्ञानान्तरस्वरूप एवेति वाच्यं, तथासति ज्ञानप्रागभाव एवामिदं इति । नच ज्ञानान्तरमेव ज्ञानप्रा-गभावशब्देनोच्यते इति वाच्यं, घटज्ञानस्य घटज्ञानप्रागभावशब्देनैव हि ज्ञानप्रागभावत्वात् । नच मृदेव

घटप्रागभावशब्देनोच्यते, भ्रान्तेर्यथा तथा मृदज्ञानमेव घटज्ञानप्रागभाव इत्युच्यत इति वाच्यं, मृद्वदयो-
रिव मृदज्ञानघटज्ञानयोर्नियतपौर्वापर्याभावात् । नहि घटोदयात्प्रागिव मृत् घटज्ञानोदयात्प्रागपि
मृदज्ञानमेवास्तीति घक्तु शक्यते, पटज्ञानानन्तरमपि घटज्ञानोदयदर्शनात् । तस्मादलं पुनरितिपरि-
कल्पितप्रागभावसाधनायासेन व्यर्थेन तव । नच प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावाभावादनादित्वेन तन्निरसनीय-
भावरूपाज्ञानानुदयप्रसङ्गाद्ज्ञानप्रागभावस्त्वयाऽभ्युपगतप्राय एवेति व्यर्थं एवार्थं तव प्रागभावदूषणायास
इति वाच्यं, प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावामावेपि जन्यत्वेन सादित्वान्निरसनीयभावरूपाज्ञानोदयसम्भव-
त्येवेति । नच प्रागसत एव जन्यत्वमिति कथं जन्यस्य प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावभाव इति वाच्यं,
असतो जनिप्रियाश्रयत्वायोगात् । यद्यसदपि जायते तर्हि शश-शृङ्गाद्यपि जायेत असत्त्वानिरोपादिति ।
नच जन्मन प्रागेव सत कथं जन्यत्वमिति वाच्यं, तद्दोषस्येष्टत्वात् । नयस्याभिरसत्कार्यवाद इव
सत्कार्यवादोऽभ्युपगत, वयं हि मिथ्याकार्यवादिन । एतेन प्रागभावो भवनाऽभ्युपगत इति
प्रत्युक्तम्—असत्कार्यवादिभिरेव तस्य कल्पितत्वात् । नचैव सत्कार्यवादिभिरस्माभिरपि प्रागभावो
नाभ्युपेत इति वाच्यं, भवताप्यभ्युपगम्यत इति उभयाभ्युपेत इति च भाष्ये कण्ठोक्तत्वात् । सम्प्रति-
पक्षेन ज्ञानाभावेनेति सुदर्शनेनाप्युक्तत्वाच्च । एतेन न ह्युभयाभ्युपगत इत्युक्तं किं तु भवताप्यभ्युप-
गम्यत इत्युक्तम् इति सुदर्शनव्याख्यानं स्वोक्तिविरोधाद्वाप्यविरोधाच्चासङ्गतमिति सिद्धम् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—अभावशब्दवाच्यत्वेन कश्चिदर्थ उभाभ्यामभ्युपगत, सच भावरूप
तदतिरिक्त इतीयदेव विमतं, अत्र भावत्वेन य स्वाभिमत यश्च तदतिरिक्तत्वेन अभावशब्दवाच्यतया
पराभिमत तयोरन्यनरेणाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेस्तद्भयातिरिक्तार्थकल्पनमनुपपन्नमित्युक्तं भवतीति
भाष्याभिप्राय इति, तदसत्—उभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव इति वाक्यादुक्ताभिभाषासिद्धे । तस्मिद्धौ
वा सोभिप्रायो दुष्ट एव । तथाहि अज्ञानशब्दवाच्यत्वेन कश्चिदर्थस्त्वया मयेत्युभाभ्या, मया तार्किके-
णेति द्वाभ्या वा अभ्युपगतो न त्वभावशब्दवाच्यत्वेनेति । तत्र भावत्वेन मया योऽभिमत अभावत्वेन
त्वया तार्किकेण वाऽभिमतो यश्च तयोरन्यतरणैवाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तिरुक्तेत प्रागिति न तदतिरिक्तार्थ-
कल्पनं कृतं त्वया मयाऽन्येन वेति । अहमज्ञ इति प्रतीतौ भावरूपमज्ञानं विषय इति मया ज्ञानप्रा-
गभावो विषय इति त्वया च स्वाभिप्रायेण तर्कपिशाचप्रहृष्टपारवश्येन वा विवाद प्रवर्तित इत प्रागिति
कृत्वा कोत्रोभयातिरिक्तपदार्थकल्पक । अहो! सुदर्शनं किमिदं दुर्दर्शनं ते । किञ्च स्वसत्कार्यवाद-
स्थापनाय सुदर्शनेनैव शङ्कररामानुजोभयाभ्युपेतं ज्ञानज्ञानप्रागभावातिरिक्त पदार्थं कल्पित इति ।
तत्कल्पनं तस्यायुक्तमेव । तथाहि—आह सुदर्शनः—ननु भावान्तरमभावमिच्छता त्वया ज्ञानप्रागभाव-
शब्देन भावरूपाज्ञानमङ्गीकृतं स्यात्, नैवम्—सिद्धान्तद्वयानभिज्ञानकृतं हीदं चोद्य स्वयंप्रकाशस्यैव ज्ञानस्य
संकोचरूपमवस्थान्तर प्रागभावशब्दवाच्यनयाऽस्मदभिमतम् । स्वप्रकाशज्ञानव्यतिरेकेण भावरूपमज्ञानं परा
भिमतम् । अतस्तयो कथमैवमिति । अत्र भावरूपाज्ञानाद्ज्ञानप्रागभावाच्च भिन्नएव ज्ञानसंकोचरूप पदार्थं
सुदर्शनेन परिकल्पित इति स्फुटम् । नच परिकल्पितत्वेपि युक्तमेवेदमिति वाच्यं, अयुक्तत्वात् तथाहि यत्

संकोचस्तदिदं ज्ञानं किं नित्यम्? यद्वाऽनित्यम्? आद्ये किं तत्सावयवम्? यद्वा निरवयवम्? न तावत्सावयव-
सावयवस्य नित्यत्वयोगात् । सावयव हि वस्तु स्वावयवोपचयापचयाभ्या विक्रियते- विकारि खल्वनित्यम् ।
इदञ्च सावयवस्यानित्यत्वं रामानुजवेदान्तदेशिकादिभिरभ्युपगतमेवेति सम्प्रतिपन्नमेव । नापि निरवयव-
निरवयवस्य वस्तुनस्संकोचाद्ययोगात् । सावयवस्य हि पटस्य संकोचविकासौ भवन- स्वावयवसंहति
वैरुदयवशात् । तस्मान्नित्यज्ञानस्य संकोच इति विप्रतिपिद्धम् । ज्ञानमनित्यमिति पक्षे तु जन्मज्ञानस्य
प्रागभावो भवतापि स्वीकर्तव्य एव । यदि त्वसत्कार्यवादापत्तिभयात्तदस्वीकार, तर्हि तज्जन्म ज्ञानं
स्वोत्पत्ते प्राक्सत्त्वरूपेण तिष्ठतीत्यज्ञानमभ्युपेयम् । अज्ञानपरिणामविशेषो हि सत्त्वम् । एवमज्ञानज्ञान-
प्रागभावयोरन्यतरस्वीकारेणैवाहमज्ञ इत्यनुभवोपपत्तौ व्यर्थमप्रमाणमयुक्तं चेदं ज्ञानसंकोचपरिकल्पनमिति ।
किञ्च ज्ञानस्य संकोचस्तत्प्रतियोगिविकासो वा किं नित्य ? उतानित्य ? आद्ये संकोचस्य विकासस्य
वाऽनिवृत्तिरेव भवेत्, युगपदेकत्र संकोचविकासयो स्थितिश्च विप्रतिपिद्धा । द्वितीये तस्य संको-
चस्य प्रागभाव कारणमज्ञानं वा स्वीकर्तव्यमेव त्वया । ननु मयेव त्वयापि ज्ञानमुत्पत्ते प्राकारणरूपेण
तिष्ठतीति सत्कार्यवाद एवाभ्युपगत इति कथं तव मिथ्याकार्यवादत्वमिति- उच्यते— कालव्ययेपि ज्ञानं
वा कार्यान्तरं वा स्वकारणरूपेणैव तिष्ठति नतु पूर्वोत्तरकालयोरेव । तथाच कार्यस्य कारणव्यतिरेके
णासत्त्वान्मिथ्यात्वम् । यद्धि यद्यतिरेकेण नास्ति तन्मिथ्या, यथा रज्जुव्यतिरेकेणासन् सर्प । एवं
मृदादिकारणव्यतिरेकेण घटादिकार्यस्यासत्त्वादेव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति
श्रूयते । एवं सर्वस्याप्याकाशादिप्रपञ्चस्य कार्यस्य स्वकारणाज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वान्मिथ्यात्वं, तस्य
चाज्ञानस्य स्वकारणब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वान्मिथ्यात्वं, तच्च ब्रह्म न कस्यापि कार्यमिति सत्यमेव ।
अतएव 'तत्सत्यं अतोऽन्यदार्त'मिति श्रूयते । नच ब्रह्मापि कस्यापि न कारणमिति पूर्वमुच्यमिति वाच्यं,
परमार्थदृष्टघोक्तत्वात् परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावाद्ब्रह्म न कस्यापि कारण, नापि कार्यमित्युक्तम् ।
व्यवहारतस्तु ब्रह्म सर्वकारणमेव 'यतो वे'त्यादिश्रुते । यद्वा ब्रह्म परिणाम्युपादानकारणं न भवतीति
न कस्यापि कारणमित्युक्तं, विवर्तोपादानकारणं भवतीतीह सर्वस्यापि कारणमित्युक्तमिति न विरोधः ।
तस्मात् यत्कार्यं तन्मिथ्या, कारणव्यतिरेकेणासत्त्वाद्यथा रज्जुसर्प इति मिथ्याकार्यवादसिद्धिः । अथ
नित्यज्ञानस्य संकोचस्यासम्भावितस्याभ्युपगमेपि स संकोचः कस्माद्भवतीति निर्णेतव्यं कर्मवशादिति
चेत् तत्कर्म क्रमाद्धेतो कृतं आत्मस्वरूपापरिज्ञानादिति चेत्तर्हि तत्संकोच एवेति कृत्वा संकोचा-
त्कर्म, कर्मणस्संकोच इत्यन्योन्याश्रयः । इदानीं मनुष्योर्हं सोम पीत्वा देवो भवेयमिति देहात्मभ्रमा
त्कर्म कृतमिति चेत्तर्हि, स भ्रमोपि ज्ञानसंकोचकृत एवेति चक्रकापत्ति संकोचाद्भ्रम, भ्रमात्कर्म,
कर्मणस्संकोच इति । भ्रमरतम प्रयुक्त इति चेत्तर्हि त्वं पदाज्ञानमिति त्वयाप्यज्ञानमभ्युपेयम् । अभ्यु-
पेते च तस्मिन् एवाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तौ नित्यज्ञानसंकोचादिकल्पनं तव त्दर्शनमप्रामाणिकं च ।
नच भाष्यकारैरेवोक्तमिदमिति वाच्यं, त्वमिव सोपि भ्रष्ट एवेति । नच 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विषय' इत्यादिश्रुतिरिति वाच्यं, आत्मस्वरूपमृत्तज्जन्म न लोप इति तदर्थत्वं । नच 'अप्राण

वस्तुमदल्पासेत्यारभ्य, 'हिरण्यगभोवितरा पुंसश्शक्त्युपलक्षित' इत्यन्तस्मृतिसिद्धमिति वाच्यं, अन्न करण-
धर्मभूतज्ञानवारतम्यप्रतिपादकत्वात्तस्मृते । नच भावरूपाज्ञानमपि कल्पितमप्रामाणिकमेवेति वाच्यं,
तम आदिशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वात् । नच अज्ञानशब्दवाच्यत्वं तम आदिशब्द-
वाच्यस्यार्थस्य नास्तीति वाच्यं, 'निमेदजनकेऽज्ञाने, विज्ञानमज्ञानमिद्रापमार्जनं, अज्ञानमाक्षिण्यरविन्द-
लेचने, अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, ज्ञानेन तु तदज्ञान, येषा नाशितम्' इत्यादिप्रयोगानुरोधात् । नच सर्वत्रा-
प्यज्ञानशब्देन ज्ञानप्रागभावो ज्ञानसंकोचो वाऽभिधीयते नतु भावरूपाज्ञानमिति वाच्यं, अभावस्य मेद-
जनकत्वादिभावधर्मायोगात् ज्ञानसंकोचस्य च ज्ञानावरत्वायोगात् । तस्मात्सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि अनृत-
तु स्वात्मकजगदध्यासानुपपत्तिसिद्धं श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणसिद्धं च भावरूपमज्ञानमेवाहमज्ञ इत्यनुभवे
दिपयो भवतीति कृत्वा ज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानसंकोचस्य वा पदार्थस्य परिकल्पन तार्किकस्य तव चाद्वैत-
मनविद्वेषप्रयुक्तं, यद्वा बुद्धिजाड्यप्रयुक्तमिति सक्षेपः ॥

स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपस्य ब्रह्मण अज्ञानानुभवाभावरूपं, ईश्वरस्य तु तत्प्रतिभास-
रूपतत्साक्षित्वनिरूपणं च, जीवस्य अज्ञानानुभवरूपनिरूपणं च ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न सम्भ-
वति- स्वानुभवस्वरूपत्वात्- स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत् . किमिदं तिरो-
हितस्वरूपत्वम्- अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत्, स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम् ?
स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतो प्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यत इति चेत्, एवं तर्हि प्रकाशास्यधर्मानुभवात्
प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वादन्यत स्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवोक्तमिति, तत्रोच्यते—ब्रह्मणोऽज्ञानानु-
भवसम्भवतीति केनोक्तं ब्रह्मैव ह्यनुभव - अनुभवस्य च नानुभवितृत्वं, नाप्यनुभाव्यत्व विरोधादि-
त्युक्तम् । जीवस्य त्वज्ञानानुभवसम्भवति ज्ञातृत्वात्, अहमज्ञ इति प्रतीतिश्च । किंच जगद्रूपकार्य-
लिङ्गगम्यमज्ञानं तच्च जगद्व्यावहारिकमेवेति व्यवहारदशाया ब्रह्मस्यैव जीवस्याज्ञानानुभावित्वं न मुक्त-
स्येति वृत्त्वा कथं नित्यमुक्तस्याज्ञानानुभवो ब्रह्मण । नच जीवो ब्रह्मैवेति तव मतमिति वाच्यं, वस्तुन
एव जीवो ब्रह्म नतु व्यवहारत इति । ननु मानाम भूद्ब्रह्मणोऽज्ञानानुभव ईश्वरस्य तु नित्यमुक्तस्याज्ञा-
नानुभवोऽत्येव ज्ञातृत्वात्स च न सम्भवतीति, चेन्मैवम्—सर्वज्ञस्येश्वरस्याहमज्ञ इत्यज्ञानानुभवोऽस्तीति
किं त्वं स्वदृष्टान्तेन कल्पयसि ? किं वा तवेधरानुभवसंज्ञात्कारात् ? नाद्य किञ्चिद्दृश्यस्य तव सर्वज्ञ-
स्येश्वरस्य च साग्यायोगात् । नान्य परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वादीश्वरस्य च नित्यपरोक्षत्वात् । नचैव-
मीश्वरस्यापि जीव पर एवेति वृत्त्वा जीवहृदयज्ञानमीश्वरस्यापि नास्त्येवेति कथमीश्वरसर्वज्ञ इति
वाच्यं, दशपञ्चजीवस्येश्वर परस्तथापि प्राज्ञेश्वरस्य जीवो न पर, किं तु स्वयमेव ईश्वराशस्यैव जीवत्वे-
नाशाशिनोरभेदात् तद्विजीवरय समष्टिजीवभूतेश्वरानन्यत्वाच्च । किंच सर्वजीवबुद्धिवृत्तिवासनोपरकाशा-
नोपाधिकत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वसम्भव तदुक्तम् 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वमजनेक्षितैक'
इति । तस्मादीश्वरस्याहमज्ञ इत्यनुभवोऽस्तीति वक्तुं न शक्यते । प्रत्युत सर्वज्ञोहमित्यनुभवोऽस्तीति

वक्तुं शक्यते- 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मा तु वेद न कश्चन'
इति गीतावचनात् । 'स सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुतेश्च ।

ननु यदीश्वरस्य अज्ञानानुभव एव नास्ति कथं सर्वज्ञत्वमिति, चेन्नैवम्—अहमज्ञ इत्याकार-
काशानानुभव ईश्वरस्य नास्तीत्युक्तं, न त्वज्ञानज्ञानरूपज्ञानानुभवो नास्तीति । उक्तं ह्यध्यात्मरामायणे -
'अज्ञानसाक्षिष्वरिन्दलोचने मायाश्रयत्वाच्च हि मोहकारण'मिति । अज्ञानसाक्षित्वं ह्यज्ञानानुभव ।
न केवलमज्ञानस्यैश्वरस्साक्षी किंतु तत्कार्यस्य सर्वभ्यापि । अतएव 'अनभक्त-योऽभिचाकशीनि, सक्षी
चेता केवल' इति च श्रूयते । तस्मादिदमज्ञानमित्यज्ञानानुभव ईश्वरस्यास्त्येव सौपाधिकत्वेन ज्ञातृत्वात् ।
निरुपाधिकचैतन्यरूपस्य ब्रह्मणस्तु येन केनापि रूपेण नाज्ञानानुभव इति । नचान्त करणपरिणामरूप-
स्येदमज्ञानमिति वृत्तिज्ञानस्य कथमन्त करणरहितेश्वराश्रयत्वमिति वाच्यं, ईश्वरोपाधिभूताज्ञानगुण-
विशेषसत्त्वरिणामरूपत्वादीश्वरीयज्ञानस्य -सुषुप्तौ जीवस्याप्यविद्यावृत्तिरूपज्ञानाङ्गीकाराच्चान्त करणस्ये-
वाज्ञानस्यापि वृत्तिज्ञानरूपत्वात् ।

ननु प्रमाणज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते न वा ? आद्ये किमीश्वरस्य प्रमाणज्ञानमस्ति न वा ? यद्यस्ति
तर्हि कथमीश्वरस्याज्ञानानुभव । यदि नास्ति तर्हि कथमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वम् । द्वितीये व्यर्थमेव शास्त्र-
मज्ञानानिर्वर्तकप्रमाणज्ञानजनकं मोक्षाहेतुत्वादिति, मैवम्— प्रतिबन्धरहितमेव प्रमाणज्ञानं सर्वात्मनाऽज्ञानं
निवर्तयति, सति तु प्रतिबन्धे प्रमाणज्ञानादज्ञानस्यैकदेशेनैव निवृत्ति - तथाहि प्रमाणज्ञानं द्विविधं-
परोक्षमपरोक्ष चेति । तन्निवर्त्यमज्ञानं च द्विभिन्नावरक निक्षेपकं चेति । आवरकं च द्विविधं- सत्ता-
वारकं, भानावरकं चेति । तत्र नास्ति ब्रह्मेत्यज्ञानं सत्ताऽऽवरक, तदस्ति ब्रह्मेति परोक्षज्ञानान्निवर्तते ।
न भाति ब्रह्मेति भानावरकं, तदहं ब्रह्मेत्यपरोक्षज्ञानान्निवर्तते । अज्ञाननकार्यप्रतिभासजनकं निक्षेपकं
तत्प्रारब्धरूपप्रतिबन्धरहितापरोक्षज्ञानान्निवर्तते । तत्र जीवन्मुक्तस्यावरकाज्ञानमात्रनिवृत्ति । विदेह
मुक्तस्य तु द्विविधाज्ञाननिवृत्ति । तस्मात्प्रारब्धप्रतिबन्धरहितादेव प्रमाणज्ञानात्सर्वात्मनाऽज्ञाननिवृत्ति ।
ईश्वरस्य तु प्रतिबन्धसत्त्वात् सर्वात्मनाऽज्ञाननिवृत्तिरिति । नच कथमीश्वरस्यापि प्रारब्धप्रतिबन्ध इति
वाच्यं, ईश्वरोपाधिभूताज्ञानात्मकारणदेहसत्त्वेन देहिवादीश्वरस्यापि प्रारब्धप्रतिबन्ध इति ।

ननु देहारम्भकं कर्म प्रारब्धमित्युच्यते, कर्मकर्तृत्वात्तत्त्वभोक्तृत्वाच्च जीवस्य प्रारब्धमस्तु,
कथंपुनरकर्तृभोक्तृश्वरस्य प्रारब्धसत्त्वमिति, उच्यते- सृष्ट्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य तत्त्वयुक्तविलास-
फलभोक्तृत्वाच्चेति । नचाज्ञानस्य ईश्वरदेहोऽनादित्वात्कर्मणाऽनारब्ध इति वाच्यं, जीवावरण-
शरीरस्यापि तथैव कर्मणाऽनारब्धत्वात् । तर्हि क प्रतिबन्ध ईश्वराज्ञाननिवृत्तेरिति,
चेदुच्यते—यथा जीवाज्ञाननिवृत्तेर्जीवस्थूलदेहारम्भकं कर्म प्रतिबन्ध, तथा ईश्वराज्ञाननिवृत्ते-
रपि सर्वजीवस्थूलदेहारम्भकाणि कर्माण्येव । तस्मादावत्सर्वजीवमुक्ति नेधरस्य विदेहकैऋत्यमिद्वि ।
जीवस्य तु स्वदेहारम्भककर्मनाशे सति ज्ञानद्विदेहकैवल्पमिद्वि 'तस्य तावदेव चिर'मित्यादिश्रुते ।
नचैवमीश्वरादेष्ट्या जीव एवोक्तृष्टोऽचिरादेव मोक्षसिद्धेरिति वाच्यं, यथेन्द्रप्रजापतिरह्मादिदेवोत्तमापेक्ष-

यापि मनुष्यस्य ज्ञानिन उक्तृष्टत्वं तथैवेति । नहि ब्रह्मात्मापरोक्ष्यन्तोपि ब्रह्मेन्द्रादयो यावत्स्वदेहपारतं कैवल्यं प्राप्नुयुः । नच आधिकारिकपुरुषत्वात्तेषां तथैव न त्वीश्वरस्य स्वतन्त्रस्येति वाच्यं, ईश्वरस्यापि जीवानां तत्तत्कार्मण्यरूपदेहादिसृष्ट्याद्यधिकारसत्त्वात् । नचेश्वर केनात्त्राधिष्ठित इति वाच्यं, स्वेनैवेति । नच स्वाज्ञानं निर्मूलमुन्मूलयितुमशक्तं कथमीश्वरो भवेदिति वाच्यं, गगनारविन्दं स्रष्टुमशक्तं कथमीश्वरो भवेदिति वक्तव्यत्वात् । तस्मान्निवृत्त्यजीवन्मुक्तस्येश्वरस्य अज्ञानावरणाभावेऽपि अज्ञानविक्षेपसत्त्वा-दज्ञानादिप्रतिभासोस्त्येव- यथा जीवन्मुक्तस्य जीवस्य । एतेन नित्यमुक्तस्येश्वरस्य कथमज्ञानानुभव इति प्रत्युक्तम्—नित्यजीवन्मुक्त एवेश्वरो नतु नित्यविदेहमुक्त इति । नचेश्वरस्य जीवत्वाभावात्कथं जीवन्मुक्तिरिति वाच्यं, स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयसद्भावप्रयुक्तविश्वतैजसनामकजीवत्वाभावेऽपि कारणशरीर-सद्भावप्रयुक्तप्राज्ञनामकजीवत्वसत्त्वात् । नच प्राज्ञजीव एवेश्वरोऽस्त्विति वाच्यं, आनन्दमयकोशोपाधिकस्य प्राज्ञस्य अज्ञानावरणसत्त्वाद्द्विक्षेपाभावाच्च नेश्वरत्व- ईश्वरस्य हि नाज्ञानावरणं, किंतु तत्कृतविक्षेपदर्शन-मेव । अतएवेश्वरस्याज्ञानसाक्षित्वमुक्तम् ।

ननु अज्ञानसाक्षात्कारतदनुभवयोरीश्वरजीवविषययो को विशेष इति चेदुच्यते—इदमज्ञान-मित्यज्ञानदर्शनमज्ञानसाक्षात्कार, अहमज्ञ इत्यज्ञानदर्शनमज्ञानानुभव इति- सुखदुःखान्यतरोपहितं ज्ञान मनुभवस्तदनुपहितं तु साक्षात्कार इति विवेकः । अहमज्ञ इत्यज्ञानतादात्म्यानुभवे सति मनुष्योहमिति प्रत्युक्तं सुखं दुःखं चामनमभ्यात् । एतेन- भावरूपस्यामन- ज्ञानाभावेन समं तादात्म्यायोगाच्च अहमज्ञ इत्यज्ञानानुभव एवेति सिद्धम् । अस्य चाज्ञानानुभवो जीवस्य अज्ञानेनात्मस्वरूपस्यावृत्तत्वा-देव । ईश्वरस्य स्वरूपं तु नाज्ञानानुभवं- तस्य स्वभावसिद्धप्रमाणज्ञानवत्त्वात्- तथाच श्रुतिः- 'स्वाभाविकी ज्ञानप्रलब्धिया'चेति । जीवस्य तु प्रमाणं ज्ञानं श्रवणाद्यनन्तरजन्यमिति न स्वाभाविकमतो जीवस्याज्ञाना-वरणं युज्यते । एवमज्ञानावरणाभावादेव नित्यमुक्त ईश्वर इति व्यपदिश्यते । नतु सुतरामज्ञान-दर्शनाभावात् ।

नन्वेकमेव चैतन्यं निरवयवमित्युक्तं तत्र जीवचैतन्यमज्ञानानुभूतमिति, ईश्वरचैतन्यं तदनाभूतमिति, ब्रह्मचैतन्यं त्वज्ञानावरणविक्षेपशून्यमिति च भेदकल्पनमयुक्तमिति चेन्नैवम्—अज्ञानेनैव सर्वं कल्पितं न मया । 'जीवेशावाभासे न करो'तीति श्रुतेः । नच तत्र त्वयोपपत्तिर्वाच्येति वाच्यं, अज्ञानपरिकल्पित-स्यार्थस्य सर्वस्याप्यनुपपन्नत्वेन तत्रोपपत्त्यपेक्षाऽभावात् । तदुक्तं 'सैष भगवतो माया यत्र येन विरुच्यते' इति । एवमज्ञानपरिकल्पितपदार्थस्याज्ञानस्य चानुपपन्नत्वात्कल्पसमाभिर्मिथ्यात्वमुच्यते । न चाज्ञानं तत्कृतोर्ध्वं सत्त्वेन न मिथ्येति वाच्यं, 'यथार्थेन विना पुंसो मृषैवात्मविषयं । प्रतीयत उपद्रष्टुं स्वशिरश्चेदनादिना ॥ यथा जले चन्द्रमस कम्पादिस्तत्कृतो गुणः । दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुगाल्मनोऽ-नात्मनो गुणः' इति भागवतादसत् एवार्थस्य मिथ्यामयी प्रतीतिर्न तु सत् इति । तस्माद्ब्रह्मसुतो ब्रह्म-प्यज्ञानं जीव ईशो जगच्चेति सर्वं नास्त्येव, व्यग्रहारतन्तु तत्सर्वमज्ञानपरिकल्पितमनुपपन्नमस्त्येव । अत एवोक्तं बशिष्ठेन- 'आस्यादिकासु भगवात्जनोदितेव' इति । मर्यतेऽन्यत्रापि- 'मृगतृष्णाभसि

ज्ञातो खपुष्पकृतशेखर । एष कन्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धर' इति । कल्पिता मित्याभूतामप्या-
 ल्यायिका श्रुत्वा 'निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ।' सुतोपि हि स्वप्ने अत्यन्तासम्भावित-
 मपर्यथं पश्यन् सत्यमेवेति मन्यते, प्रबुद्धस्संस्तु मया स्वप्ने दृष्टं मित्यैत्रेति प्रत्येति । एवमजो जीव
 ब्रह्मण्यज्ञानमस्ति तेन जीवेश्वरजगन्ति कल्पितानीति श्रुत्वा सत्योयमर्थे इति मन्यते- प्राज्ञस्तु न ब्रह्म-
 ण्यज्ञानं नापि जीवेश्वरजगन्तीति मित्यैषेयं कल्पनेति मन्यते । अत एव वस्तुस्थितिरुक्तः श्रुत्यैव-
 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति । तस्माद्ब्राह्मतिरिक्तस्सरोप्यर्थो मित्यात्वादनुपपन्न एव ।
 न तत्र मित्यावादिना मयोपपत्तिर्वाच्या । जगत्सत्यत्ववादिना स्वयैवोपपत्तिर्वाच्या । यद्यस्ति शक्तिस्तर्हि
 ब्रह्मि कथं निरवयवस्य ब्रह्मण पादकल्पना श्रौती सङ्गच्छेत— 'पादोस्य पिधा भूतानि त्रिपादस्यामूर्तं
 दिवी'ति ? कथं वा निरवयवधरस्य जीवोशो भवेत् ? जीवस्येशाशत्वं हि स्मर्यते 'मनैवाशो जीवभूत'
 इति । कथं नु नाम सर्वं विष्णुमयं जगदिति पौराणिकस्वार्थस्य भवेत्सिद्धिः ? अनृतजडदुःखात्मकस्य
 जगतस्सच्चिदानन्दविष्णुमयत्वयोगात् । इत्यलं विस्तरेण । प्रकृतमनुसराम - जीवस्यैव बद्धस्याज्ञा-
 नानुभवः- ईश्वरस्य त्वज्ञानसाक्षित्वमेव, ब्रह्मणस्तु नाज्ञानानुभवो, नापि तत्साक्षित्वं किंत्वनु-
 भवरूपत्वमेवेति सिद्धान्तसंग्रहः । यदुक्तं स्वानुभवरूपत्वाद्ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवो न सम्भरतीति, तद-
 सत्त्व—अनुभवरूपत्वमेव ब्रह्मणो न्तु स्वानुभवरूपत्वं नापि परानुभवरूपत्वमिति कृत्वा स्वपदविशेषणा-
 नर्थक्यात् । य खस्यानुभवो यथ परस्यानुभवस्तत्स्वपरविषयकानुभवद्वयं वृत्तिज्ञानमेव । तद्य न ब्रह्मण
 स्वरूपमिति विरोधाच्च । नच स्वस्येति कर्तृरिपष्ठीति वाच्य, तथासत्यापि स्वकर्तृकानुभव स्वानुभव इति
 वृत्तिज्ञानमेव सिद्धं, नतु चैतन्य नापि स्वरूपभूतोऽनुभव स्वानुभावश्चैतन्यं, तत्स्वरूपत्वं, स्वानुभवरूपत्व-
 मिति वाच्य, स्वरूपभूतानुभवस्वरूपत्वमिति व्यर्थविशेषणात् । नहि स्वरूपभूतानुभव स्वरूपेन भवति,
 नाप्यस्वरूपभूतानुभव स्वरूपं भवति- येन यद्यावृत्त्यर्थं तथोच्येन । तस्मादनुभवस्वरूपत्वादिति चैतन्य-
 स्वरूपत्वादिति वा वक्तव्यं नतु स्वानुभवस्वरूपत्वादिति । यदि तथैव वदामीत्युच्यते तर्हि तस्याज्ञानानु-
 भवसम्भव इष्ट एवेत्युक्तमेव । एतेन- स्वानुभवस्वरूपमपि ब्रह्मतिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेदिति
 शङ्का न कर्तव्यैवेति सिद्धम् । अस्माभिर्ब्रह्मज्ञानमनुभवतीत्यम्यानुक्तत्वादर्थस्य । ननु ब्रह्मैव जीवभूतं
 सदज्ञानमनुभवतीति त्वयोकमिति चेन्नैरम्—अज्ञानदृष्ट एव ब्रह्मणो जीवभावो नतु वास्तव इत्युक्त-
 त्वात् । नचाज्ञानादपि कथं ब्रह्मणो जीवत्वमिति वाच्यं, अज्ञानान्तरमृगिरप्यन्यं भवतीति । गगन-
 मपि नीलं भवति, अच्छिन्नशिरा अपि विच्छिन्नशिरा भवति, असदपि सदिव प्रतिभाति । एवं ब्रह्मापि
 जीवो भवत्यज्ञानात् । अत्यल्पमिदमुक्तं जीवो भवतीति- जगदपि भवयेत्येति । तस्मादद्य अज्ञाना-
 जीवभूतं सदब्रह्मज्ञानमनुभवतीत्युच्यते तदा जीव एवाज्ञानमनुभवतीति सिद्धं, नतु ब्रह्मानुभवतीति ।
 यथा तैजससन्निवद्व स्वप्नमनुभवतीत्युक्ते तैजस एव स्वप्नमनुभवति, नतु निद्रा इति सिध्यति तद्वत् ।
 यथा वा देवदत्तो ब्रह्मराक्षसो मूला मनुष्यान्मक्षयतीत्युक्ते ब्रह्मराक्षस एव मनुष्यभक्षो नतु देवदत्त इति
 सिध्यति तद्वद्य । जीवम्याज्ञानानुभवन्तु सम्भरयेव जीवस्वरूपम्याज्ञानानुभवत्यादियुक्तमेव ।

दज्ञानस्य कथमन्यथा तस्य जगदात्मना परिणामोपि भवेत् । एवं सावयवत्वादेवेदमज्ञानमनित्यमिति । ननु यद्वस्तु यद्रूपं तस्य तद्विभक्त्यरूपेण स्थिति परिणाम, यथा पिण्डरूपेण स्थिताया मृदो धट्टरूपेण स्थिति । एवं सति अज्ञानस्य व्योमाद्याकारेण सुखाद्याकारेण वा परिणामोस्तु नाम कथं पुनरज्ञाना-कारेणैवेति, उच्यते—ईश्वरोपाधिभूतस्य शुद्धसत्त्वप्रधानस्याज्ञानस्य मलिनसत्त्वप्रधानाविद्यादिरूपेण परिणामो भवेदिति ।

नन्वेवमीश्वरस्य शुद्धसत्त्वप्रधानमायासाक्षात्कार कथं तदाकारवृत्त्यभावादिति चेन्मैत्रम्— तदज्ञानं यदा आकारान्तरशून्यं सद्द्वर्तते तदा स्वाकारेणैव तिष्ठतीति तदेव स्वाकारेणावस्थानमज्ञानस्य वृत्तिरित्युपधेयं इति । नचैव करणकर्मभावविरोध-स्वेनैव स्वं वेत्सीत्यादौ तद्विरोधदर्शनात् । यदा वृत्त्याकारवृत्त्यन्तरानभ्युपगमादनवस्थादोषेण यथा वृत्ति स्वोपहितचैतन्येनैव भास्यते, एवमज्ञाना-काराज्ञानवृत्त्यभावेपि पराकाररहित तदज्ञानं स्वोपहितचैतन्येनैव भास्येत । अथवा अज्ञानस्याप्यज्ञाना-कारादौ चिद्वृत्तिरस्तु, यथा चैतन्यस्यापि चैतन्याकार प्रतिबिम्ब, यथा च सूर्यस्यापि सूर्याकार प्रतिबिम्ब । तस्माज्जीववदीश्वरोपि सर्वे वृत्तिज्ञानेनैव पश्यतीति सिद्धम् । ननु यद्येवं जीवस्येवधरस्यापि ज्ञानं वृत्त्य-धीनत्वेन व्यवहितं तर्हि जीववदीश्वरोपि ज्ञातैव भवेन्न तु साक्षी साक्षाद्द्रष्टृत्व हि साक्षित्व 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया'मित्यनुशासनादिति, मैत्रम्—सत्यप्यविद्यावृत्तिव्यवधाने अन्त करणवृत्तिव्यवधानाभावेन साक्षित्व-मीश्वरस्य व्यपदिश्यत इति । श्रूयतेहि- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षुस्स शृणोत्यकर्ण' इति । नचैवं जीववदीश्वरस्यापि ज्ञातृत्वेसति भोक्तृत्वमपि स्यादिति वाच्यं, जीववद्भोग्यनादात्म्याध्यास प्रयुक्तयोर्भोग्यविषयाहंममाभिमानयोरभावेनेश्वरस्याभोक्तृत्वात् । न च जीववदीश्वरस्याप्यज्ञाने सति कथं तदभाव इति वाच्यं, जीववदीश्वरस्याज्ञानावरणाभावात् । अत एवोश्वरो वदयमाय इति, जीवो मयावश इति च व्यवहियते । ननु यदीश्वरस्य साक्षित्वं व्यपदिश्यते तर्हि मुख्य साक्षी क इति, उच्यते— प्रत्यागात्मैव साक्षीति तेन हि सर्वे वस्तु ज्ञातमज्ञातमपि स्वरूपचैतन्येन भास्यते- नहि तदभासितस्य कस्यचिदपि वस्तुनरिसिद्धि-तस्य हि सर्वावभासने विषये वृत्त्यपेक्षा नास्ति । एवं तस्य साक्षादेव सर्वावभासकत्वासाक्षित्वं मुख्यमिति । नन्वन्त करणोपहितत्वात्परिच्छिन्नस्य जीवसाक्षिण प्रतीच कथं सर्वावभासकत्व, किन्तु अज्ञानोपहितस्य ईश्वरसाक्षिणो ब्रह्मण एवेति, मैत्रम्—नित्यस्य प्रतीच परिच्छि-न्नत्वायोगात् । साक्षिभेदस्याप्रामाणिकत्वात्प्रत्यागात्मैवाज्ञानोपहितो जीवधरयोस्ताक्षी, तस्यैव ब्रह्मेति नाम । प्रत्यगब्रह्मणोर्हि नाममात्रभेद । अन्त करणे प्रतीच उपलम्भादन्त करणोपहितत्वव्यवहार । वस्तुतस्त्यज्ञानोपहित एव-सर्वगतत्वात्प्रतीच- 'येन सर्वमिदं तत'मिति हि गीतं भगवता प्रत्यागात्मान-मुद्दिश्य- अज्ञानं ह्यपरिच्छिन्नत्वात्सर्वगत- साक्षिण एकत्वं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । तस्मात्प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव साक्षि न जीवो, नापीश्वर । तच्च सर्वं स्वत एवावभासयति न ल्वन्यत । इदं च सर्वावभास कत्वं प्रतीचो न ज्ञातृत्वं, किन्तु सर्वस्याप्यस्ति भातीति व्यवहारविषयत्वापादकत्व, नास्ति न भातीति व्यवहारविषयत्वापादकत्वं वा । अत एवेदं साक्षिचैतन्यं स्वप्रकाशमित्युच्यते- सर्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं

हि स्वप्रकाशत्वम् । इदं च साक्षिचैतन्यमज्ञानोपहितत्वात्नास्ति न भातीति जीवानुभवविषयत्वाच्चाज्ञानावृत्तमिति व्यपदिश्यते, नतु वस्तुतस्तस्यावरणं, तथासति जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । अहमज्ञ इत्यनुभवबला-
ज्जीवचैतन्यमेवाज्ञानावृत्तं न त्वीधरचैतन्यं, नापि साक्षिचैतन्यं, जीवदृष्ट्या तु तत्सर्वमावृत्तमिव भवति,
यथा बालदृष्ट्या गगनं नीलमिव भवति तद्वत् । एतेनाज्ञानं ब्रह्म तिरस्कृत्येत्यपास्तम्- ब्रह्मणोऽज्ञान-
तिरस्काराभावात् ।

अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः ।

यदुक्तमज्ञानस्य काचादेरिव ज्ञानवाध्यत्वं न स्यादिति, तदसद्—दृष्टान्तासम्प्रतिषेधेः—
आम्रदनुभवसिद्धः, काचादिदोषः स्वप्नानुभवेन, स्वप्नानुभवसिद्धश्च आम्रदनुभवेन वाच्यः एवेति ।
नच जाग्रति काचादिदोषो न ज्ञानेन वाध्यते, किंतु मेघजसेवादिरूपकर्मणैवेति वाच्यं, कर्मणा दोषो
निवृत्त इति ज्ञानं जायते, तेन ज्ञानेन न दोषो वाध्यत इति, नच कर्मणा दोषे निवृत्ते सत्येव
तद्ज्ञानं जायत इति वाच्यं, ज्ञानाधीनसिद्धिकस्य ज्ञेयस्य ज्ञानात्प्राविस्थत्ययोगात् । नहि केनाप्यज्ञातं
वस्तुवस्तीति प्रतिपत्तुं शक्यते- तस्माद्ज्ञेयस्य यदा प्रतीतिस्तदैव सत्त्वं, यथा रज्जुसर्पस्य-जाग्रति ज्ञेयस्य
प्रतीतिसत्त्वादेव सत्त्वं सुपुसौ प्रतीत्यभावादेवासत्त्वम् । ननु यदा घटप्रतीतिस्तदा घटसत्त्वं यदा
तत्प्रतीतिनाशस्तदा घटनाश इति, प्रतिदिनमनन्ता घटा जायेरन्नश्येयुथ । नचेष्टापत्तिः- सोयं घट इति
प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति, मैत्रम्—अतिसाहस्र्यात्प्रत्यभिज्ञासिद्धिः- सोयं दीपज्वालेतिवदिति । ननु अन्तः-
करणस्य चक्षुर्घटसन्निकर्षाद्धटाकारवृत्तिर्जायते, ततो घटज्ञानं जायत इति कृत्वा ज्ञानात्प्राप्यतस्य सत्त्वं
वाच्यमिति, मैत्रम्—यथा भ्रमस्थले युगपदेवाविद्याज्ञानाकारेणार्थाकारेण च परिणमते तथैव प्रमास्थले-
प्यन्तःकरणमिति । तस्मात्सर्वं ज्ञेयं प्रातीतिकमेव रज्जुसर्पवत् । भवतु वा काचादिदोषस्य कर्मणा
निवृत्तिः- न तावता अज्ञानस्य ज्ञानान्निवृत्तौ काचिदनुपपत्तिः- नहि कचिच्छिद्दोषः कर्मणा निवृत्त
इति सर्वत्र सर्वे दोषा कर्मणैव निवर्त्या इत्यस्ति राज्ञाशा । नच सत्यदोष कर्मणैव निवर्त्यत इति
वाच्यं, सत्यस्य निवृत्त्ययोगात् । नहि सत्यं ब्रह्म केनापि निवर्त्यते- निवर्त्यमानो वा रज्जुसर्पस्यो
भवति ।

ननु प्रातिभासिकदोषस्य ज्ञानान्निवृत्तावपि व्यावहारिकदोषस्य न ज्ञानान्निवृत्तिः, किंतु कर्मण
एवेति, मैत्रम्—व्यावहारिकदोषाणामपि कामक्रोधादीनां ज्ञानान्निवृत्तिर्दृग्नात् । नचन्तरदोषाणां
ज्ञानान्निवृत्तावपि बाह्यदोषाणां ततो निवृत्तिरिति वाच्यं, अज्ञानम्याप्यान्तरदोषत्वात् । आन्तरं ततो-
ह्यज्ञानम् । नच दोषाणां कामक्रोधादीनां गुणैरेव शनदमादिभिर्निवृत्तिर्न तु ज्ञानेनेति वाच्यं, दोषम्या-
ज्ञानस्य गुणेनैव ज्ञानेन निवृत्तिरिति तुन्यत्वात् । ज्ञानं ह्यन्तःकरणपरिणामत्वदन्तःकरणगुणः । नच
ज्ञानं द्रव्यमेव न गुण इति वाच्यं, तर्हि अज्ञानमपि द्रव्यमेव न तु दोष इति । नच द्रव्यस्य कर्मणैव
निवृत्तिर्न तु द्रयेणेति वाच्यं, द्रव्यस्य काष्ठस्य द्रयेगाग्निना निवृत्तिर्दृग्नात् । नचाग्निमयोगक्रियैव
तत्र काष्ठनाश इति वाच्यं, अत्रापि ज्ञानसंयोगक्रियैवाज्ञाननिवृत्तिरिति । नच ज्ञानप्रमाणभावयोरैव

विरोधो न तु ज्ञानाज्ञानयोरिति कृत्वा विरोधाभावेन न ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यं, अज्ञानकर्मणो रप्यविरोधस्य तुल्यत्वात् । अज्ञानप्रयुक्तं हि कर्म, प्रत्युत ज्ञानकर्मणोरेव विरोध - 'ज्ञानाग्निस्त्वर्कर्मणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'ति गीतावचनात् । नचापवित्रकर्मणोऽज्ञानानिवर्तकत्वेपि पवित्र कर्म तन्निवर्तकमेवेति वाच्यं, 'नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यत' इति परमपवित्रस्य ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमिति । प्रत्युत पवित्रकर्मणोपि देवादिपवित्रशरीरहेतुत्वेनाज्ञानप्रवर्तकत्वमेव । नच परमपुरुषाराधनरूपं कर्म देवादिशरीरहेतुत्वाद्ज्ञानाप्रवर्तकमिति वाच्यं, तस्यापि वैष्णवशरीरहेतुत्वात् । विष्णुमाराधितवन्तो हि वैष्णव प्राप्य वैष्णवं देहं प्रतिपद्यन्ते । नच तच्छरीरमज्ञानाप्रभवमिति वाच्यं, त्रिगुणात्मकत्वेन सत्त्वमयत्वेन वा तस्याप्यज्ञानप्रभवत्वादिति । किञ्च शुद्धात्मकर्मणोऽशुद्ध कर्म निवर्ततानाम् तच्च शुद्धं कर्म कुतो निवर्तते । यदि फलभोग, तर्हि सशरीरस्यैव कर्मफलभोग 'अशरीर वा वसन्न न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति अशरीरस्य सत्कर्मफलभूतप्रियभोगायोगात् । यदि सशरीरत्व जीवस्य तर्हि विष्णुलोके सत्कर्मफल सुखमनुभूय कर्मक्षये पुनस्तत् आवर्तत एव । सत्कर्मक्षयेसति दिव्यदेहस्थित्ययोगात् । नच सत्कर्म तज्जन्य शरीर तत्कृतप्रियफलानुभवश्चेत्येतत्त्रय नित्यमिति वाच्यं, कृतकस्य कर्मणो जन्ययोश्शरीरफलयोश्च नित्यत्वायोगात् । तस्मात्सत्कर्मणा दुष्कर्मनिवृत्तावपि जन्मादिलक्षणसंसारानिवृत्ते स्तत्कारणाज्ञानस्याप्यनिवृत्तिरेवेति कृत्वा ज्ञानादेवाज्ञानस्य सकार्यस्य निश्चयेपनिवृत्तिः । तथाच प्रयोग अज्ञानं ज्ञानान्निवर्तते अध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवदिति । नच दृष्टान्ते प्रमादानाद्भ्रमज्ञानस्यैव निवृत्तिर्नतु कस्यचिदर्थस्यासत्त्वादिति वाच्यं, दार्ष्टान्तिकेपि तथैवेति । नहि आन्त विना ब्रम्भ्यज्ञानमिति कश्चित्पदार्थोस्ति । नच ज्ञानादज्ञान निवर्तत इत्यत्र नास्ति मानमिति वाच्यं 'तरति शोकमात्मवित्' 'गत्वा मा शान्तिमृच्छती'त्यादिश्रुतिसृष्टिप्रामाण्यात् । 'घटाज्ञान घटज्ञानाद्यथा लोके विनश्यति । तथाऽज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानमात्मन ॥ रज्जुज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पो विनश्यति । तथाऽऽत्मा ज्ञाननाशेन संसारम्स विनश्यति' इति पुराणञ्च । कर्मणोऽज्ञानाबाधकत्वञ्च पुराणे स्फुटमुक्तम् । 'अज्ञानमाधकं कर्म न भवेदम्बुजेक्षण' इति ।

ननु सर्वत्रापि ज्ञानादज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपस्यैव निवृत्तिरुक्ता तयोरेव विरोधात् कर्मणा च तस्यै- निवृत्तिरुक्ता नयोरविरोधात् संसारश्चात्मस्वरूपपरिज्ञानमूलकस्तस्य ज्ञानान्निवृत्तिरुक्ते- ज्ञानाद्ज्ञानाभावे नष्टे सति तत्कार्यस्य स्थित्ययोगात् । तस्माद्भावरूपज्ञानस्य न ज्ञानान्निवृत्तिरिति, मैत्रम्- किं कृतोयमात्मन्वरूपज्ञानाभावे यस्संसारस्य मूलं यद्यशुद्धकर्मकृतस्तर्हि शुद्धकर्मणा तन्निवृत्तिर्भवेदिति कथं कर्मणो मुक्त्यहेतुत्वम् । नच कर्मणो मुक्त्यहेतुत्वं कापि नोक्तमिति वाच्यं, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन, नास्त्यवृत्तवृत्तेन, तमेव त्रिदित्वाऽस्तिमृद्युमेति, नान्यं पन्था विद्यतेऽयनाय, ज्ञानादेव तु कैवल्यं, 'ज्ञानमेव महाविष्णो मोक्षसाधनमुच्यते । अत्मन परमा मुक्तिर्ज्ञानादेव न कर्मणा ॥ तस्मान्न कर्मणा मुक्ति कल्पकोटिशतैरपि । संसारदुःखतप्तानामात्मज्ञानं घृताभसा ॥ तापशान्तिर्नचान्येन सत्यमेव न संशय । तन्न सायुज्यरूपाया मुक्तेस्साक्षात्तु साधन ॥ सन्ध्याज्ञानं न कर्मोक्तं न तयोश्च समुच्चय' इति । एतेन कर्म-

ज्ञानसमुच्चयान्मुक्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् । यदि तु प्रकृतिरुतस्तर्हि किं सा प्रकृतिस्तस्या उतासत्या ? आद्ये- प्रकृतेरनिवृत्तेरनिर्माक्ष एव । द्वितीये- भावरूपमज्ञानमभ्युपेनमेव त्वया, असत्या प्रकृतिर्हि तत् । तस्याश्च न कर्मणा निवृत्तिरविरोधात् । नचाशुद्धाया प्रकृतेःशुद्धं कर्म विरोध्येवेति वाच्यं, कर्मणाऽ- शुद्धप्रकृतिनिवृत्तावपि शुद्धप्रकृत्यनिवृत्ते । नच संसारस्याशुद्धप्रकृतिरुतत्वात्कर्मणा तन्नाशे संसारनाश एवेति वाच्यं, अशुद्धप्रकृत्यतिरिक्तशुद्धप्रकृतेरभावात् । नचास्ति शुद्धप्रकृतिर्दिव्यदेहादिहेतुरिति वाच्यं, तर्हि संसारोप्यस्त्येव । देहवत् प्रियाप्रियापहतिलक्षणमुपत्यभ, वश्रुत्युक्तं सत् । ननु शुद्धप्रकृति- रीश्वरम्याप्यस्ति शुद्धसत्त्वप्रधानमायाया एव शुद्धप्रकृतित्वात्स च नित्यमुक्त इति कथं शुद्धप्रकृतिलाभे जीवस्य मुक्त्वात् इति, मैवम्— ईश्वरस्यापि सायुज्यमुक्तिर्नास्तीति । नचैवं प्रियाप्रियाभ्यामपहत- स्येश्वरत्वं कथमिति वाच्यं, ईश्वरस्य देहवत्त्वाभावादशरीरो हीश्वर । नचेश्वरो विष्णुर्दिव्यमङ्गलविग्रह एवेति वाच्यं, तस्य विग्रहिणोऽनीश्वरत्वात् । नचैवमीश्वरवज्जीवोपि देहं विनैव शुद्धप्रकृत्युपहितो वर्तते मुक्ताविति वाच्यं, तर्हि सा परमा मुक्तिर्नैव भवति, निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपेणावस्थितिर्हि सायुज्य- लक्षणा परमा मुक्ति, साच शुद्धप्रकृतिनिवृत्तिं विना न सम्भवति शुद्धप्रकृतेश्च शुद्धेनाशुद्धेन वा कर्मणा न निवृत्तिरिति, ज्ञानादेव तन्निवृत्ति । अतएवोक्तं 'विदेहजननेऽज्ञाने ज्ञानान्नाशमुपागते' इति । नच शुद्धप्रकृतेस्तत्त्वत्वाद्ज्ञानेन कर्मणा वा न निवृत्तिरिति वाच्यं, यदि सा ब्रह्मभिन्ना तर्ह्यसत्यैव । यदि ब्रह्माभिन्ना तर्हि तदनिवृत्तावपि न कैवल्यानुपपत्तिरिति । किंच अशुद्धप्रकृतेरपि न शुद्धकर्मणा निवृत्ति अशुद्धप्रकृतिर्नाम मलिनसत्त्वप्रधाना । अविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा- तस्याश्च भ्रमहेतुत्वेन प्रमाण- ज्ञानेनैव निवृत्ति, प्रमाणज्ञानं हि भ्रमं, तदुपादानमज्ञानं च निवर्तयति यथा रज्जुज्ञानं प्रमाणजनितं निवर्तयति सर्पभ्रमं तद्वेदुत्तमज्ञानं च । नहि कर्मणा भ्रमनिवृत्ति भ्रमस्यानिवृत्तौ तद्वेतोरज्ञानस्य वा निवृत्ति तस्माद्ज्ञानमेव भावरूपाज्ञानस्य निवर्तकं, नतु कर्मैति स्थनम् ।

अज्ञाननिवृत्तिरेव मुक्तिः नतु वैशुण्ठलोकप्राप्तिरित्युपपादनम् ।

ननु जीवस्य अशुद्धप्रकृतिर्नाम एव बन्ध शुद्धप्रकृतिर्नाम एव मोक्ष । तत्र देवादिननु- र्विषदेहाकारपरिणता प्रकृतिरशुद्धा सा ब्रह्माण्डे वर्तते । वैष्णवदेहाकारपरिणतप्रकृतिरशुद्धा, सा ब्रह्माण्डादुपरि विष्णुलोके वैशुण्ठे वर्तते । शुद्धप्रकृतिप्राप्तिश्च निष्काराधनरूपकर्मणासम्भवति । वैशुण्ठं प्राप्तिश्च न पुनरावर्तते- 'आब्रह्मभुवनाहोवा पुनरावर्तिनोर्जु'नेति गीतावचनादपुनरावृत्तिरशुद्धादिनि सूत्राच्च । तस्मात्कर्मैव परमपदप्रापकं, नतु ज्ञानमिति, मैवम्— देवदेहाकारपरिणतप्रकृतिरशुद्धा, मनुष्याद्याकारपरिणतप्रकृतिरशुद्धा, सा मर्त्यपाताललोकयोरस्ति स्वर्गं तु शुद्धा, ब्रह्माण्डादुपरि किमपि नास्ति । सर्वेषां लोकानां ब्रह्माण्डान्तं पातित्वात् । सच स्वर्गलोको ज्योतिष्टोमादिविदितकर्मणा प्राप्यत इति मीमांसका एव जयिनो भयेषु । यदि विष्णुलोक इन्द्रलोकवत्कर्मणा प्राप्यते, तर्हि सोऽनित्य एव भवेत्- 'तद्यथैव कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेव स्य पुत्रचित्तो लोक क्षीयते' इति श्रुते । तस्मा- त्कर्मक्षये रुचि त त लोके गतास्तस्मिन् पुनरावर्तन्त एव । 'आब्रह्मभु-ना दिनि गीतं हि ब्रह्मलोक एव

ब्रह्मविष्णुशुक्रनामकत्रिमूर्तिनिवासस्थानम् । तद्गतम्यापुनरावृत्तिस्तु ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तौ सत्येव, यथाग्निम्न लोके विद्युपः । अतएवापुनरावृत्तिशब्दादिति स्मर्यते- सर्वाहि गतिरागतफलितैव । नचैवं ब्रह्म प्राप्नोति पुनरावर्ततेति वाच्यं, सर्वव्यापिनो ब्रह्मणस्सकाशादागत्ययोगात् । नचैवं ब्रह्मप्राप्तिरपि दुर्बलैवेति वाच्यं, इष्टापत्ते । अज्ञानादप्राप्तमिव स्थितं ब्रह्मज्ञानाप्राप्तमिव भवतीति मुख्यप्राप्त्यभावात् । अतएव ज्ञाना-
त्प्राप्यमाणस्य कैवल्यस्य नानित्यत्वदोष - कैवल्यसत्त्वे प्रमाणादीनि च दर्शयति ।

यद्यपि त्वदुक्तविषया वैजुष्टप्रापकं कर्मैव, तथापि न तत्प्राप्तिर्मुक्ति - अज्ञानान्मुक्तेरेव मुक्तित्वा-
द्द्वैजुष्टे च शुद्धप्रकृतिरूपाज्ञानसत्त्वात्तन्निवृत्ते कर्मणाऽजातत्वादिति । नच ज्ञानाभाव एवाज्ञानं, स
वैजुष्टे नास्तीति वाच्यं, किं वैजुष्टगताना लक्ष्मीविष्णुगरुडादिविषयकविशेषज्ञानानि सन्ति उत न ?
आद्ये तत्तद्ज्ञानप्रागभावाभावे कथं तत्तद्ज्ञानोदयसिद्धिः । नच तानि नित्यज्ञानानीति वाच्यं,
युगपदेकस्मिन्नेव पुरुषे नानाविषयकज्ञानस्थिरययोगात् । इश्वरेपि तादृशनित्यज्ञानसत्त्वस्य विप्रतिपन्न-
त्वात् । नच ज्ञानसंकोचरूपज्ञानप्रागभायोस्ति मुक्ताविति वाच्यं, ज्ञानसंकोचस्य मुक्तावभाव एव भवद्वि-
प्रतिपादित इति तद्विरोधात् । तस्माद्ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिरपि कैवल्यं प्राप्तस्यैवेत्यलं शाखाचक्रमणेन ।
तस्माद्यावहारिकसत्यस्याज्ञानस्य निवृत्तिर्व्यावहारिकसत्यात्प्रमाणज्ञानाद्भवति- यथा व्यावहारिकसत्याग्नि-
निवृत्तिर्व्यावहारिकसत्यजलादिति ॥

चिद्रूपस्य ब्रह्मणः अज्ञानेन स्वरूपतिरस्कृत्यभावनिरूपणम् ।

अथ यदुक्तं स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मण स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण साक्षित्वापादनयोगात् अतिर-
स्कृतस्वरूपस्यैवासाक्षित्वापादने ब्रह्मण स्वानुभवैकतानता च न स्यादिति, तदसत्—अज्ञानानुपहितस्य
अज्ञानावृत्तस्य च ब्रह्मण साक्षित्वायोग अज्ञानोपहितमज्ञानानावृत्त तु प्रत्यग्रूपं ब्रह्म सादयेवेति । सच
सर्वावभासक प्रत्यगात्मा अनुभवरूप एव- अनुभवेनैव सर्वस्य भाम्यमानत्वात्- स्वानुभवेत्यत्र स्वपदे तु
मागेव प्रत्युक्तम् । अथ यदुक्तं अपिच अविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते तद्ब्रह्म न किञ्चिदपि प्रकाशते ?
उत किञ्चिदप्रकाशते ? आद्ये प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणो प्रकाशे तुच्छनापत्तिरसकृद्दुक्ता । द्वितीये-
सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि कोयमशस्तिरस्किण्यते, को वा प्रकाशते, निरंशे निर्विशेषे प्रकाशमात्रे वस्तु-
न्याकारद्वयासम्भवेन तिरस्कार प्रकाशस्य युगपन्न सङ्गच्छते इति, तदप्यसत्—ब्रह्म प्रकाशते न वेति
विकल्प एव तावद्दुष्कर - प्रकाशरूपत्वाद्ब्रह्मण । नहनुन्मत्त कोपि प्रकाश प्रकाशते वा नवेति
विकल्पयति, तथा निर्विशेषं ब्रह्म अज्ञानावृत्तं सत्किञ्चिदपि प्रकाशते नवेति विकल्पोप्युक्तं, निर्वि-
शेषस्याज्ञानावृत्तत्वस्यैवासम्भवात् । निर्विशेषं ब्रह्माज्ञानावृत्तमिति हि विप्रतिपिद्धम् । तथा निरंशे
ब्रह्मणि कौशस्तिरस्कृत, कश्चाश प्रकाशते इति विकल्पनमप्ययुक्तं- ब्रह्मणो निरंशत्वादेव । नहि
निरंशं निर्विशेषं प्रकाशमात्रं च ब्रह्माज्ञानावृत्तमित्यमभिरुक्तं, येन त्वमेवमस्मान् प्रष्टुमर्हसि, परं तु
यावद्यवहारं सविशेषमेव । ब्रह्म साज्ञानत्वाद्ब्रह्मणस्तु निर्विशेषमज्ञानाभावादित्युक्तम् । सविशेषस्य च
ब्रह्मण क्वचित्कस्यचिद्विशेषस्य प्रकाश कस्यचिदतिरस्कारश्च भवेता युगपदेव । यदा यस्य विशेषस्य

प्रतीतिस्तदा स विशेष प्रकाशत इति, यदा तु यस्य न प्रतीतिस्तदा स तिरोहित इति च प्रत्ये-
तव्यम् । एव सति सुषुप्तौ सुखाज्ञानसाक्षि-यतिरिक्ताना सर्वविशेषाणामावृत्तत्वमेव, जाग्रति तु अहमज्ञ
ईश्वरो न भाति घटो न स्फुरतीत्याद्यनुभवबलात्तद्विशेषम्याज्ञानावृत्तत्वं बोध्यम् । यद्यपि अज्ञानावृत्तत्वं ब्रह्मण
एव नतु विषयविशेषस्य, तथापि तद्विषयविशेषावच्छिन्नस्यैव ब्रह्मण आवृत्तत्वं, न निर्विशेषस्येति वेद्यम् ।

ननु सविशेषं चैतन्यमावृत्तमिति पक्षेपि विशेष्याशस्य चैतन्यस्यैवावृत्तत्वाच्चैतन्यस्य च प्राक्शला-
त्तुच्छत्वमेव प्राप्तं ब्रह्मण इति, मैवम्—यो विशेषो न भाति तद्विशेषावच्छिन्नचैतन्यस्यावृत्तत्वेपि यो
भाति तद्विशेषावच्छिन्नचैतन्यस्यानावृत्तत्वेन चैतन्यतुच्छत्वाभावात् । बन्तुनस्तु घटो भातीति व्यपहारो
यथा अनावृत्तघटावच्छिन्नचैतन्यानुग्रहप्रयुक्त, तथा घटो न भातीति व्यवहारावृत्तघटावच्छिन्नचैतन्यानु-
ग्रहप्रयुक्त इति कृत्वा अनावृत्तमिवावृत्तमपि चैतन्यमस्त्येवेति न चैतन्यतुच्छता चैतन्यस्वरूपातिरिक्तत्वा-
द्यवहारात्मकप्रकाशस्येत्यसकृदुक्तं प्राक् । तस्मादेकमपि चैतन्यमजानाद्दृष्ट्या विभिन्नं सत्त्वचिदंशो
(विषये) अज्ञानावरणादप्रकाशं, क्वचित्तदभावात्प्रकाशमानं च भवति । तदुक्तं पराशरेण- 'विज्ञानमेकं
निजकर्मभेदविभिन्नचिदैर्बहुधाऽभ्युपेत'मिति । एतेन- अविषये निर्विशेषे प्रकाशमाने ब्रह्मणि स्वरूपे
प्रकाशमाने तद्वत्कतिपयविशेषा प्रतीतिरूपमवैशद्यं नामाज्ञानकार्यं न सम्भवतीति प्रत्युक्तम्—याव-
द्यवहारं सविशेषमेव ब्रह्मेत्युक्तत्वात् ।

ननु सविशेषे ब्रह्मणि तद्वत्कतिपयविशेषाप्रतीतिरूपमवैशद्यमविद्याकार्यं सम्भवतु नाम- इदमवै-
शद्यं किं तत्त्वज्ञानान्निवर्तते नवा? अनिवृत्तावपवर्गाभाव । निवृत्तौ च बस्तु किंरूपमिति विवेचनीयम्—
विशदस्वरूपमिति चेत्तद्वस्तु प्रागरहितं नवा? अस्तित्वेदविद्याकार्यमवैशद्यं तन्निवृत्तिश्च न म्याता- नोचे-
न्मोक्षस्य कार्यतयाऽनित्यता स्यात्, मैवम्—तत्त्वज्ञानात्सविशेषब्रह्मणानास्त्वेपि विशेषा निवर्तन्ते-
विशेषहेतोरज्ञानस्यैव निवृत्तत्वात् । अतोपवर्गसिद्धिः । तच्च निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञानाध्यागप्यस्मिन्, अज्ञा-
नास्तु तत्सविशेषमिव प्रतिभाति, तस्य च निवृत्तिर्जानादिति न निर्विशेषब्रह्मभावमोक्षस्य कार्यत्वम् ।
नच निर्विशेषे ब्रह्मणि कथमज्ञानसत्त्वमिति वाच्यं, अज्ञानादेव गगने नीलवदिति । नचाज्ञानस्यैव
कथमज्ञानहेतुत्वमिति वाच्यं, अज्ञानस्य स्वपरनिर्बाहकत्वस्योक्तत्वादिति । नचाज्ञानस्य कश्चिद्वाश्रयो
न सम्भवतीति वाच्यं, यस्परवस्याप्याश्रयस्त एवाज्ञानस्यापीति । नच सर्वम्याज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्माऽऽश्रय
इति वाच्यं, अज्ञानस्यापि तदेवेति । नचाज्ञानोत्सवे प्राच्यं ब्रह्माज्ञानावच्छिन्नं भवेदिति वाच्यं,
अज्ञानस्यानादित्वेन प्रकृतप्रभासम्भवात्, कालम्याज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानात्प्रागिति चरतुमशक्यत्वाच्च ।
एतेनाश्रयानिरूपणादज्ञानस्यासम्भवं इति प्रत्युक्तम् ॥

अविद्यारूपदोषस्यापरमार्थत्वे तादृशदोषमूलभ्रमाधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽपि अपारमार्थ्य-
प्रमक्त्या शून्यत्वादप्रमक्तिरित्याक्षेपः- तन्निराकरणं च ।

अथ यदुक्तं—अपरमार्थदोषमूलभ्रमवादिना निराधिष्ठानमयाममगरोपि दुरारवाद- अनदेतुमन्-
दोषदोषाश्रयत्ववदधिष्ठानापारमार्थ्येपि भ्रमोपपत्तेः । तत्र सपेगृह्यत्वमेव स्यादिति, तदप्यमन्—

अपरमार्थयोरपि दोषदोषाश्रयत्वयोस्सुनोरेव भ्रमोपपत्तिरिति कृत्वा दोषदोषाश्रयत्वाभाववद्दधिष्ठानाभावेऽपि भ्रम उपपद्यत इति दक्तुं न शक्यते । नच पारमार्थिकाधिष्ठानाभावेऽपि भ्रमस्सम्भवति- पारमार्थिकदोष-
दोषाश्रयत्वाभाववदिति वदाम इति वाच्यं, इष्टापत्ते - नहि वयमधिष्ठाने पारमार्थिके सत्येव भ्रमस्सम्भव-
तीति ब्रूम अपारमार्थिकरज्ज्वाद्यधिष्ठाने सर्पविभ्रमोद्वयदर्शनात् । किं तु निरधिष्ठाना विभ्रान्तिर्न
मिथ्यतीति ब्रूम नहि रज्ज्वाद्यधिष्ठानाभावे सर्पादिभ्रमस्सम्भवति, तस्मान्निरधिष्ठानभ्रमासम्भवत्पद
प्राश्नाकम् ।

तस्यैव स्मर्यमाणत्वात् । न च ज्ञानाभाव एवेति वाच्यं, अज्ञानानुभवरूपज्ञानसत्त्वेन ज्ञानाभावसिद्धिरित्यु-
 गात् । नचाज्ञाने सत्यपि ज्ञानस्थितिरयुक्तेति वाच्यं, किं चैतन्यरूपज्ञानस्थितिरयुक्ता ? यद्वा वृत्तिरूप
 ज्ञानस्थिति ? नाथ चैतन्याज्ञानयोरविरोधस्योक्तत्वात् । द्वितीये- किमविद्यावृत्तिस्थितिरयुक्ता ? यद्वा
 अन्त करणवृत्तिस्थिति ? नाथ अविद्यावृत्त्यविद्ययोरविरोधत् । द्वितीये- किमन्त करणस्य प्रत्यगभिल-
 ब्रह्माकारावृत्तिर्न स्थातुमर्हा ? यद्वा अज्ञानाकारा ? उत अज्ञानजन्ययत्किञ्चिद्विषयाकारा ? नाथ—
 तदवृत्तौ सत्यामज्ञानमेव न स्थातुमर्हमिति । न द्वितीयवृत्तीयावविरोधात् । सुप्तौ चान्न करणवृत्तिर्ना
 स्त्येव । अविद्यावृत्तिरेवान्ति तस्याश्चाज्ञाने सत्येव स्थितिर्युक्तेति । अज्ञानस्य चानुभविता तदवच्छिन्न
 प्राज्ञत्व, प्राज्ञस्य चोपाधिरन्त करणसंस्कारविशिष्टमज्ञान, स च संस्कारात्मना विहाय पुन स्वस्वभा-
 वप्राप्तेनान्त करणेन विशिष्टमज्ञानमुपाधीकृत्य विधत्सन् सुप्तो स्वानुभूतमज्ञान स्मरतीति न स्मरणानुपपत्ति ।
 सौप्तिकज्ञानानुभवस्य निर्विकल्पकत्व च तदा त्रिपुट्या स्फुटमप्रतिभानादेव । वस्तुतो निर्विकल्पक
 ज्ञानं चेतन्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । एतेन निर्विकल्पकस्य कथं प्रतिस्थानमित्यपास्तम् ।

ननु सुप्तौ अज्ञानविषयकं ज्ञानमिव ज्ञानाभावविषयकं ज्ञानमपि सम्भवति, विशेषज्ञानाभाव-
 विषयकसामान्यज्ञानसम्भवदिति, मैत्रम्—विशेषज्ञानाभावस्य ज्ञानविशेषरूपप्रतियोगितापेक्षत्वात्प्रति-
 योगिनश्च सुप्तौ सत्त्वे सुप्तिव्याघातादिति । नचैवमज्ञानमपि प्रतियोगितापेक्षमिति वाच्यं, घटादिविशेषा-
 ज्ञानस्य प्रतियोगितापेक्षत्वेपि अज्ञानसामान्यस्यातथात्वात् । यदुक्तं सुदर्शनेन—अज्ञानस्य जना-
 न्यत्वाद्ज्ञानसापेक्षत्वमिति, तत्प्रागेव प्रत्युक्तम्—अज्ञानशब्द-सुप्तत्वेर्ज्ञानसापेक्षत्वेपि तदर्थस्य न
 तदिति । तस्मान्न किञ्चिद्वेदिषमिति स्मरणादपि भावरूपाज्ञानसिद्धिः । यद्वक्तं सुदर्शनेन—न
 किञ्चिद्वेदिषमिति ज्ञानं न स्मरणं, किं तु अस्मरणलिङ्गकं ज्ञानाभावविषयमनुभिनिरूपम् । नचास्म-
 रणस्यानुभवव्याप्यत्वाभावात्प्रथि गच्छता स्पृष्टतृणाद्यस्मरणे न व्यभिचार इति वाच्यं, अन्यन्यासङ्गादि
 संस्कारविरोध्यभावविशेषितस्यास्मरणस्य व्यभिचाराभावात्— 'तदन्यधीरतात्पर्यं पदुत्वविरहो धिद ।
 दु स्वातितीव्रमुन्मादो नाम्यासो दीर्घकालता ॥ एतैश्चादृष्टवैगुणं कल्प्य संस्काररोधिषु । एते-स-
 स्वस्मरणाद्ज्ञानाभावोऽनुमीते ॥' इति, नैतद्युक्तम्—घटमहमद्राक्षमित्येव न किञ्चिदहमवेदिषमित्यप्य
 च ज्ञानस्यानुमितिरूपत्वाभावात् । व्याप्तिज्ञानजन्यं ज्ञानं अनुभव नात्र किञ्चिद्यातिशानं दृश्यते
 स्मर्यते वा, नहि सुप्तोत्थिन सुप्तौ मम यस्य कस्यापि विषयस्यानुभवो नसादस्मरणादित्यनुमिनोति,
 किं तर्हि न किञ्चिद्वेदिषमित्येव प्रत्येति । न च सुप्तोत्थितो स्मरणाद्विज्ञानादेव सुप्तौ न किञ्चिदहमवे-
 दिषमिति प्रत्येतीति वृत्त्व, अनुमितिरेवेपिमिति वाच्यं, अनुभूतस्यैव संस्कारविरोधमहमस्मरणं, नचननु
 भूतस्येति नियमासिद्ध्या अस्मरणस्यानुमितिलिङ्गत्वाभावात् । न च संस्कारविरोधभावविशेषिकमस्मरण
 मनुभूतस्यैवेति वाच्यं, अ नुभूतस्याप्यर्थस्य संस्कारविरोध्यभावविशेषिकमस्मरणमस्मरेवेति । नचननु
 भूतार्थस्य संस्कारस्यैवाभावो न तु संस्कारविरोधभाव इति वाच्यं, संस्कारस्यैवाभावे तु पुनस्मरि-
 ष्यभावाभाव इति । भवतुनान अनुभूतस्यैवास्मरण स्मरणजनकमनुभवरजनस्य संस्कारस्य वृत्तमहादिना

प्रतिबद्धत्वात्थापि न त्वेष्टसिद्धि - ज्ञानं नासीदित्यनुमितिगम्यस्य ज्ञानाभावानुभवस्य सुप्तौ सत्त्वात् । तदभावे ज्ञानाभावस्यानुभूतत्वदेवास्मरणमिति कृत्वा अस्मरणलिङ्गेन ज्ञानाभावोऽनुमातुमशक्य एव । ज्ञानाभावानुभवस्य सत्त्वाभ्युपगमे तु न सुप्तौ ज्ञानाभावसिद्धि - ज्ञानाभावानुभवस्य ज्ञानत्वात् । नच सुप्तौ सामान्यज्ञानसत्त्वेपि विशेषज्ञानस्यासत्त्वाद्विशेषज्ञानाभावोऽनुभूतोऽस्त्येवेति वाच्यं, किं सर्वेषां विशेषज्ञानानां प्रागभावासर्वेषां सुप्तावनुभूता ? उत कतिपयविशेषज्ञानप्रागभावा एव ? नाथ - असर्वज्ञस्य जीवस्य सर्वानुभवयोगात् । द्वितीये के ते कतिपये ? यानि विशेषज्ञानानि यस्य जीवस्य भवितुमर्हन्ति मृतपूर्वाणि च तस्य जीवस्य तेषां प्रागभावा कतिपये इति चेत्तर्हि त्रिविधप्रागभावगोचराणि तानि विशेषज्ञानान्येवेति कथं सुप्तौ विशेषज्ञानाभावोऽनुमातुं शक्यते । किं च सुप्तौ विशेषज्ञानप्रागभावा एव सतीति कथं वक्तुं शक्यते । विशेषज्ञानप्रध्वंसाभावश्च सन्त्येव प्रध्वंसाभावा खलु नित्या । एव विविधप्रध्वंसाभावगोचराण्यपि विशेषज्ञानानि सुप्तौ सन्ति । एव ज्ञानप्रागभावज्ञानप्रध्वंसाभावविषयानानाविधविशेषज्ञानसत्त्वे सुप्तेरेव व्याघात - सर्वेषामप्यभावानामभावत्वादेकत्वमिति चेत्तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां ज्ञानत्वादेकत्वं किं न स्यात्, यदि ज्ञानाभावसत्त्वेपि न तद्विषयज्ञानसत्त्वमित्युच्यते तर्हि ज्ञानाभावस्यासत्त्वमेव भवेत् । नञ्ज्ञानयमानं वस्तु अस्तीति प्रतिपत्तुं शक्यं, तथासति शशशृङ्गमप्यस्तीति प्रतिपत्तुं शक्येत । किंच जाग्रत्यपि प्रागभावस्य कार्यलिङ्गगम्यत्वेनानुभावाविषयत्वे कथं सुप्तौ ज्ञानप्रागभावानुभवस्यात् । अनुभूतस्य हि ज्ञानाभावस्यास्मरणलिङ्गेनानुमितिस्त्वभवतीत्युक्तम् । नच ज्ञानप्रध्वंसाभावो जाग्रत्यनुभवविषय एवेति कृत्वा स एव सुप्तावनुभूत इत्युच्यत इति वाच्यं, जाग्रति मम घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीत्या ज्ञानप्रध्वंसस्यानुभूतत्वं वक्तुं शक्यता नाम सुप्तौ तु तादृशप्रतीत्यभावात्सत्त्वे सुप्तुसिध्याघातात् ज्ञानप्रध्वंसाभावोऽनुभूत इति वक्तुं शक्यते । नच ज्ञान नष्टमिति सामान्यप्रतीतिरस्तीति वाच्यं, ज्ञानं नष्टमिति ज्ञानस्यापि सत्त्वे सुप्तौ ज्ञानाभावासिद्धे । तस्मादस्मरणानुसुप्तौ ज्ञानाभावोऽनुमातुं न शक्यते ।

ननु तर्हि सुप्त्युपगमक्षणोदितज्ञानरूपकार्यलिङ्गेन सुप्तौ ज्ञानाभावोऽनुमीयते, ननु सुप्तावनुभूत इत्युच्यते, अनुभवित्रनुभाव्यानुभवरूपत्रिपुटीसत्त्वे सुप्तिव्याघातादिति । नैतदपि युक्तम्—न किंचिदवेदिषमिति ज्ञानेन सुप्त्युपगमक्षणोदितेन कारणेन लिङ्गेन तदज्ञानप्रागभावोऽनुभूयतानाम् कथंयुनस्तदेषां ज्ञानानां प्रागभावानुपानमिति । किंच न किंचिदहं जानामीत्येव ज्ञानमुदेतुमर्हं नत्ववेदिषमिति-अनुभवस्य तत्कालीनत्वेन भूतकालवाचिधातुप्रयोगयोगात् । तस्मात्सुप्तावनुभवोऽस्ति-स एवोत्थितेन प्रत्यभिज्ञायते न किंचिदवेदिषमित्येवमवश्यमभ्युपेयमकामेनापि गत्यन्तराभावात् । नच सुप्तावनुभवसत्त्वे सुप्तिव्याघात इति वाच्यं, सुखाज्ञानातिरिक्तविषयानुभवसत्त्व एव सुप्तिव्याघात, ननु सुखाकारज्ञानाकारसामान्यानुभवसत्त्व इति । किंच अनुभवितुरहङ्कारस्य सत्त्व एव सुप्तिव्याघातो ननु प्राज्ञस्य सत्त्वे । नच प्राज्ञोऽप्यनुभवितैवेति वाच्यं, अनुभवितैव प्राज्ञ परंतु न तस्याहंमह । अत एवाहमज्ञानमनुभवातीत्यनुभवसमये प्रतीत्यभाव । एतेनानुभवसमये एवाविदितत्वाज्ञानस्य कथं स्मरणमिति प्रत्युक्तम् । तस्मा-

सुषुप्तौ प्राज्ञेनानुभूतत्वादेवाज्ञानस्य सुषुप्त्यगमे विश्वेन न किञ्चिद्वेदिपमिति स्मरणोपपत्ति - अनुभूता-
र्थस्य स्मरणायोगात्, ज्ञानाभावम्यानुभूतत्वानुपपत्त्या स्मरणायोगाच्चेति सिद्धमनुभवत्वाद्भावरूपमज्ञानम् ॥

भावरूपाज्ञाने अनुमानस्यापि प्रमाणत्वोपपादनम् ।

न केवलमनुभावादेव, किंतु अनुमानादपि भावरूपमज्ञानं सिध्यत्येव तथाहि- प्रमाणज्ञान स्वविप-
याधरणस्वनिदर्शयत्स्वन्तरपूर्वकं- अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्यकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । नचैत-
दनुमानेनाज्ञानस्य न सिद्धि, किंतु प्रागभावस्यैवेति वाच्य, प्रागभावस्य परपरिकल्पितस्य विषयाधारकत्वा-
योगात्, अभावत्वेन शशशृङ्गवदवस्तुत्वाच्च इति । ननु दुष्टमिदमनुमानं- अज्ञानेप्यनभिमतज्ञाना-
न्तरसाधनेन विरुद्धत्वाद्धेतो । तत्राज्ञानान्तरसाधने हेतोरनैकान्त्यं, साधने च तदज्ञानमज्ञानमाक्षिप्तं
निवारयति- ततश्चाज्ञानकल्पना निष्फला स्यात् । दृष्टान्तश्च साधनविकल- दीपप्रभाया अप्रकाशितार्थ-
प्रकाशकत्वाभावात्- सर्वत्र ज्ञानस्यैव हि प्रकाशकत्वमिति, मैवम्—अज्ञानेनावृत वाङ्मन्धकारेणैव
घटो न प्रकाशते । दीपेनान्धकारस्यैव ज्ञानेनाज्ञानस्य नाशे सति तु प्रकाशते । अज्ञानं तु नैवं
केनचिदावृतत्वात् प्रकाशते, किंतु स्वाभाविक एव तस्याप्रकाश । यथा अन्धकारोऽप्येनावृतोऽपि स्व
एव न प्रकाशते- नहि घटोऽन्धकारेणैवान्धकारोऽप्येनावृत इति वस्तु शक्यते । यद्यप्यन्धकारोऽप्यज्ञाने-
नावृत एव तथापि लोकदृष्टद्येदमुक्तमिति बोध्यम् । किञ्च चैतन्याज्ञानयोरविरोधेपि प्रमाणज्ञानाज्ञानयो-
र्विरोधात्प्रमाणज्ञानमज्ञानप्रकाशकमित्यव्युक्तम् । यदि प्रमाणज्ञानमप्रकाशिताज्ञानप्रकाशकं स्यात्तर्हि
तदज्ञानावरणमज्ञानान्तरं कल्प्येत । किंतु प्रमाणज्ञानमज्ञाननाशकमेव । पूर्वं दर्शितोऽज्ञानानुभवस्तु
अविद्यावृत्तिज्ञानकृत एव । अहमज्ञ इत्यनुभवोऽपि अविद्यावृत्तिकृत एव । यद्वा अविद्याकारपरिणतान्त-
करणवृत्तिकृतो भवतु, तथाप्यप्रमाणज्ञानमेव । अत एव न तस्मादज्ञाननिवृत्ति । नञज्ञानस्य निवृत्तावर्तनश्च
इति प्रतीतिरुपपद्येत । तस्मात् प्रदीपप्रभयान्धकारदर्शनमिव प्रमाणज्ञानाज्ञानानुभवसम्भवेति । किंतु
यथान्धकाराकारपरिणतचक्षुर्दृष्ट्या अन्धकारानुभव, तथा अज्ञानाकारपरिणताविद्यावृत्त्याऽज्ञानानुभवः ।
एतेनान्धकार प्रभां विना यथा चक्षुषैव भास्यते, तथाऽज्ञानमपि प्रमाणज्ञानं विना साक्षिणैव भास्यते
इति सिद्धम् । नचैवमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुस्साक्षिण्यति यासामिति वाच्यं, भास्यन्ते सर्वाणि-
हेतोर्विशेषणात् । नचान्धकारेण भास्यत्वमिति वाच्यं, ज्ञेयत्वादन्यकारस्य । नच साक्ष्यपि प्रमाणज्ञानेन
वेद्यत इति वाच्यं, स्वयम्भानरूपस्य साक्षिणो भास्यन्वायोगात् । नच प्रमाणज्ञाननप्यगाम्येनेति वाच्यं,
तस्य साक्षिभास्यत्वादिति । यद्वा विशेषतो प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुर्विबिधितं, साक्षी हि सर्वं
सामान्यतोऽवभासयति । नच दृष्टान्ते हेत्वन्वय- अन्धकारस्थपटस्यापि सामान्येन साक्षिणा भासि-
तत्वात् । वस्तुतस्तु अप्रकाशितार्थस्यैव प्रकाशकत्वमिति हेत्वर्थ । तथाच प्रकाशितार्थस्यापि प्रकाशके
साक्षिणि नातिव्याप्ति - शातमज्ञानमपि वस्तु साक्षिणैरन्वयस्य विशेषे हि । नचज्ञानमपि स शिचैरन्वय-
प्रकाशितमेव वस्तु प्रकाशयति प्रमाणज्ञानमिति वाच्यं, साक्ष्यस्यैव प्रकाशितमेव विवक्षितवन् ।
एवं प्रकाशकत्वमपि ज्ञान-नकत्वमेवेति हृत्वा अज्ञानार्थप्रकाशकत्वस्य चैवत्येवमस्त्वान्त हेतोरिति याति ।

नच दृष्टान्तस्साधनविकल इति वाच्यं, तत्रापि प्रमाणज्ञानजननद्वारा अजातार्थज्ञापकत्वस्य सत्त्वात् । तथाहि प्रमाणज्ञानं प्रमेयं प्रकाशयतीति सम्प्रतिपत्तम् । तत्र किं प्रमाणज्ञानं' कोवा तत्कृत प्रमेयप्रकाशः ? इति विवेचनीयम् । प्रमाकरणं प्रमाणमिति सम्प्रतिपत्तं तत्र किं प्रमाणं च तदज्ञानं प्रमाणज्ञानं ? किं वा प्रमाणजन्यं ज्ञानं प्रमाणज्ञानम् । प्रकाशश्च किं धात्वर्थवाच्या क्रिया' यद्वा फलमिति विचारवीजं संशय — तत्र प्रमाणं च तदज्ञानमिति पक्षे आलोकरूपस्य घटस्य चक्षुस्सन्निकर्षे सति चक्षुरिन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गता साभासा यान्त करणवृत्तिरसा प्रमाणज्ञानमित्युच्यते । प्रमाणजन्यं ज्ञानमिति पक्षे तु प्रदीपचक्षुरादिमहकृत-मन्त्र करण प्रमाणं, तत्परिणामत्वेन तज्जन्यावृत्ति प्रमाणज्ञानम् । पक्षद्वयेपि चक्षुरादिवत्प्रदीपप्रमाया अपि ज्ञानसाधनत्वमस्त्येव प्रकाशश्च फलमेव- दर्शिनान्त करणवृत्तेरेव क्रियात्वादिति निर्णयः । तस्मादन्य-कारस्याप्यज्ञातार्थज्ञापकत्वमस्त्येव, नचैवं ज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वे ज्ञानद्वाराऽर्थप्रकाशकत्वैव प्रदीपस्य दृष्टान्ततयोपन्यसनमयुक्तमिति वाच्यं, दृष्टान्तान्तरस्याभावात्- आलोकादेवाम्माकं घटादिपदार्थज्ञानं जायत इति लोकप्रसिद्धेश्च । अतएव 'यथा प्रकाशयत्येकं कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥' इति गीतं भगवता । नहि सूर्यकृतो लोकस्य प्रकाशो नाम प्रज्वलन् गृहादे-रग्निकृत इव प्रकाशः, किं तु ज्ञानमेव- सूर्ये उदिते हि सर्वो लोकः स्व स्व व्यवहारमनुतिष्ठति, अर्थ घटोयं पट इति प्रत्येति । तस्माद्यन्तहारजनकत्वमेव सूर्यस्य प्रकाशकत्वम् । एतेन प्रदीपस्य प्रकाश-कत्वं गीताप्रसिद्धमिति नात्र कुचोद्यावकाश इति सिद्धम् ।

यदुक्तं अज्ञानान्तरेणावृत्तं तदज्ञानमावृत्तत्वाद्ब्रह्मणा न साक्षात्क्रियत इति, ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं न म्यादिति तत्प्रत्युक्तम्—अज्ञानान्तरानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेप्यज्ञानान्तरावृत्तमज्ञानं ब्रह्मणा भास्यत एवेति, न ब्रह्मणस्साक्षित्वमङ्गलं अज्ञानावृत्ता हि घटादयस्साक्षिणा भास्यन्ते । अतएव घटो नास्ति न भातीति प्रतीतिः । एवमज्ञानान्तरावृत्तमप्यज्ञानं साक्षिणा भास्येतैवेति । तस्मात् अज्ञानावृत्तत्वेन हेतुना विशेषाकारेणानवभासमानं सर्वमप्यर्थजातं तदज्ञानावरणनिवारणद्वारा विशेषतः प्रकाशयति प्रमाणज्ञानम् । अन्यकारे विशेषाकारेणानवभासमानं सर्वमप्यर्थजातं तदन्धकारनिरसनद्वारा विशेषतः प्रकाशयति प्रदीपप्रमा यथा तथेति निरवयमनुमानम् । नचान्यकारे सामान्यतोप्यर्था न भान्तीति वाच्यं, केचनार्था इह सन्तीत्यन्धकारेण लोकस्य सामान्यज्ञानसत्त्वादिति ।

अत्र रामानुजः— दीपस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावादिति वदन्नेव प्रकाशकज्ञानोत्पत्तौ व्याप्ति-यमाणचक्षुरिन्द्रियोपकारकहेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः, इत्यवोचदित्यहो । अस्य विप्र-सम्भक्तता यदपेक्ष्य लया दीपस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमुच्यते, तदपेक्ष्य तस्य तत्सिद्धवक्तृत्वमया दीपो दृष्टान्ततयोपनिबद्ध इति ।

अज्ञानं न चिदृषन्नज्ञाश्रयमपि तु ज्ञानाश्रयमित्यादिरामानुजाभ्युपगतप्रतिप्रयोगदूषणम् ।

अथ रामानुजदर्शिताः प्रतिप्रयोगा दूष्यन्ते—तथाहि विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्र-मङ्गलं अयमज्ञानत्वाच्छुक्तिकथयानवद्शात्राश्रयं हि तदिति, नैतद्युक्तम्—शुक्तिकाशज्ञानस्यापि शुक्तिका-

यवच्छिन्नब्रह्माश्रयत्वेन दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ते । नचाज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वविरोध - तस्य परिहृतत्वात् । नच ज्ञानाश्रयं शुक्तिकाज्ञानं शुक्तिकाया अज्ञानं शुक्तिकाज्ञानमिति पक्षीसमासप्रशादज्ञानाश्रयत्व शुक्तिकाया एव न ज्ञानुरिति । नच शुक्त्यज्ञानं नाम शुक्तिज्ञानाभाव इति कृत्वा स ज्ञानाश्रय एवेति वाच्यं, ज्ञानाभावोऽज्ञानमित्यस्य प्रत्युत्पत्त्वात् । नच नाहं शुक्तिं जानामीति प्रतीतेशुक्तिविषयं तदज्ञं ज्ञानाश्रयमेव- यथा शुक्तिमहं जानामीति ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वं तद्वत्- ज्ञानाज्ञानयोर्हि समानविषयाश्रयत्वं तन्त्रमन्यथा वाच्यबोधकभावयोगादिति वाच्यं, प्रमेयावच्छिन्नब्रह्माश्रयमज्ञानं प्रमात्रवच्छिन्नब्रह्माश्रयं ज्ञानमिति कृत्वा ब्रह्मैव ज्ञानाज्ञानोभयाश्रितमिति । एतेन ज्ञानाश्रयमज्ञानमिति पक्षेपि ज्ञानवच्छिन्नब्रह्माश्रयमेवेति कृत्वा सिद्धमेवाज्ञानस्य ब्रह्माश्रयत्वं- नाहं शुक्तिं जानामीति प्रतीती तु शुक्त्यज्ञानमेव विषय, नहि शुक्तिविषयं तदज्ञानं नाहं शुक्तिं जानामीति प्रतीतेशान्वेनाज्ञानत्वायोगात्, तादृशप्रतीतिविषयत्वेन शुक्तेरज्ञानविषयत्वायोगाच्च । नच शुक्तिं जानामीति प्रतीताविव शुक्तिं न जानामीति प्रतीतावपि शुक्तिरेव विषयो न तु शुक्त्यज्ञानमिति वाच्यं, नजो वैदर्य्यमसद्भात् । यथा शुक्तिं जानामीति वाक्याच्छुक्तिज्ञानवानिति बोधस्तथा शुक्तिं न जानामीति वाक्याच्छुक्त्यज्ञानवानित्येव बोधस्सम्भवति । नच शुक्तिज्ञानाभाववानिति बोधो भवेदिति वाच्यं, ज्ञानाभावस्य प्रत्युत्पत्त्वादसदृश्यात् । तस्मान्छुक्त्यज्ञानं शुक्त्याश्रयमेव न ज्ञानाश्रयम् । यथा देवदत्ताज्ञानं देवदत्ताश्रयमेव, न यज दत्ताश्रयमिति ।

अथ अज्ञानं न ज्ञानभाप्रब्रह्मावरणमज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवत् विषयावरणं हि तत्, नैतदपि युक्तम्— दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ते - शुक्तिकाद्यज्ञानमपि न शुक्तिकाद्यावरणं जडे शुक्तिकाद्यावरणकृत्याभावेनावरणरूपनस्य व्यर्थत्वात् । किं तर्हि शुक्तिकाद्यवच्छिन्नब्रह्मावरणमेव । नच विषयावरणस्याज्ञानस्य ब्रह्मावरणत्वमयुक्तमिति वाच्यं, अज्ञानावृत्तस्य ब्रह्मण एव विषयत्वात् । नच ज्ञानस्याज्ञानावरणमसम्भारितमिति वाच्यं, तयोरविरोधम्योक्तत्वादिति ।

अथ अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यं ज्ञानविषयानावरणत्वात् यत् ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तत् ज्ञानविषयावरणं, यथा शुक्तिकाद्यज्ञानं, नैवम्— पक्षे हेत्वसिद्धे - ज्ञानविषयस्य ज्ञेयम्याजानेनावृत्तत्वात् । नापि दृष्टान्तसिद्धि - पक्षरिपक्षयोरैवयत् शुक्तिकाद्यज्ञानमप्यज न हि । नच ब्रह्माज्ञानं पक्ष इति वाच्यं, तस्य ब्रह्मावरणत्वाद्ब्रह्मणश्च ज्ञानविषयत्वदृष्टान्तविषयानावरणत्वं- नास्त्यज नस्वेति हेत्वसिद्धिरेव पक्षे । नच ज्ञानमेव ब्रह्म न ज्ञानविषय इति वाच्यं, चैतन्यमपि ब्रह्म वृत्तिज्ञानविषय एवेति । नच चैतन्यमज्ञानावृत्तमिति वाच्यं, चैतन्यं न भातीति प्रतीत्या तस्याप्यज्ञानावरणमस्तीत्युक्तत्वात् । अनण्व ब्रह्मावरणकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं व्याघारान्त करणवृत्तिप्रपन्माणज्ञानमाहृदकं, निवृत्तेनावरणे ब्रह्म स्वन एव भाति न चैन्येन भास्यते- घटादिस्तु आवरणनिवृत्तवन्त्येन भास्यत इत्येवावाप्तिरूपेण ।

अथ ब्रह्म नाज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वविरहाद्यदिदिति, ब्रह्म नाज्ञानावरणं ज्ञानाविषयत्वात्- यदज्ञानावरणं तदज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिमादि, ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं- ज्ञानाविषयत्वात्- यदज्ञान-

निवर्त्यज्ञानं तदज्ञानविषयभूतं- यथा शुक्तिकादि, इति प्रयोगत्रयमप्ययुक्तम्—घटादेर्ज्ञातृत्वविरहे सत्यपि जडत्वस्य सत्त्वादज्ञानानास्पदत्वं- घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवाज्ञानास्पदं नतु घटादीत्युक्तत्वात् । तथाच सपक्षे साध्यं साधयितुं हेतोरपुण्ड्रत्वाद्दुष्टं प्रथमानुमानम् । ब्रह्माज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वजडत्वविरहाद्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रतिप्रयोगग्रहणं च ज्ञानविषयत्वं ब्रह्मणसाधितमिति कृत्वा द्वितीयानुमानं पक्षे हेत्वसिद्ध्या दुष्टम् । तथैव तृतीयमपीति ।

अथ प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वात्- भवदभिमतज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवदिति, ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं शक्तिविशेषोपनृष्टणविरहेसति ज्ञानत्वात्- यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपनृष्टितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं- यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानं, यथा च मुद्गरादि-भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशकं भावरूपत्वाद्दृष्टदिवदिति, एतत्प्रयोगत्रयमप्यसत्—आद्ये दधान्ता-सम्प्रतिपत्ति - प्रमाणज्ञानेनाज्ञानं साध्यत इत्यन्माभिरनुक्तत्वात् । ज्ञानप्रागभावस्य च त्वया मयाप्यनभ्युपगतत्वेन स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणमयुक्तम् । यदि ज्ञानसंकोचात्मक प्रागभावो मयाभ्युपगत इत्युच्यते, तर्हि स च मयाभ्युपगत इति तद्विशेषणमयुक्तमेव । किञ्च प्रमाणज्ञानं प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वकं भवतीति दुर्वचम् । कथं तस्यैव ज्ञानस्य तदज्ञानसंकोच एव पूर्व स्यात्- नचनुत्पन्नस्य ज्ञानस्य संकोच-स्सम्भवति- उत्पन्नस्य हि पटादेरसंकोचो विकासो वा, नहि पटसंकोचपूर्वकः पट इति वक्तुं शक्यते । नापि ज्ञानं ज्ञानान्तरसंकोचपूर्वकमिति वाच्यं, स्वप्रागभावेषु तपदेन विशेषणात्, पटस्य पटान्तरसंकोच-पूर्वकत्वाददर्शनाच्च । नच पूर्वोत्पन्नस्य घटज्ञानस्य संकोचे सत्येव पश्चात्पटज्ञानमुत्पद्यत इति वाच्यं, पटज्ञाने जातेपि घटज्ञानं संकुचितं सत्तिष्ठतीत्यत्र मानाभावात्, वृत्तिज्ञानम्यास्थिरत्वाच्च । ननु प्रमाणज्ञानं नाम प्रमाणज्ञानविकासः, स च प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वको भवितुमर्हतीति, मैरम्—स च संकोच किं सपूर्वः ? उतापूर्वः ? आद्ये किं विकासपूर्वकः ? उत संकोचपूर्वकः ? विकासपूर्वक इति पक्षे स विकास किं प्रथम एव ? उत तद्विन्नः ? यदि प्रथमन्तर्हि अन्योन्याश्रयः, यदि तद्विन्नस्तर्ह्यनवस्था । एव संकोच-पूर्वक इति पक्षेपि बोध्यम् । द्वितीये अनादेरसंकोचस्थानन्तत्वमेव भवेदिति न विकासोदयमसङ्गः । तस्मात्प्रमाणज्ञानं ज्ञानसंकोचपूर्वकं न भवत्येव ।

यदुक्तम्—ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकमिति, तदसत्—रज्जुज्ञानस्य सर्पवस्तुविनाशकत्व-दर्शनात् । नच तत्र सर्पो नास्त्येवेति वाच्यं, भ्रमसमये सर्पस्य सत्त्वात्, प्रबोधज्ञानस्य स्वप्रार्थिविनाश-कत्वदर्शनाच्च । स्वाम्ना पदार्था ईश्वरेणैव निर्मितास्तया इति हि तव मतम् । नच ज्ञानं प्रतिभासिक-वस्तुन एव नाशकं, नतु व्यावहारिकवस्तुन इति वदाम इति वाच्यं, स्वप्रसुप्तिसममधिज्ञानाना व्याव-हारिकवस्तुनाशकत्वस्यापि दर्शनात् । नच देवदत्ते सुप्ते समाहिते मृते मूर्च्छिते वा नाकाशादिप्रपञ्चस्य नाश इति वाच्यं, अन्यदृष्ट्याऽनाशेपि देवदत्तदृष्ट्या नाश एवेति । नच स एव सुप्तोत्थित पुनस्तमेव प्रपञ्चं पश्यतीति वाच्यं, अन्य एवायं प्रपञ्चसादृश्यात् प्रत्यभिज्ञेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमारोप्य वस्तुविनाशकं भवति- अधिष्ठानज्ञानत्वाद्ब्रह्मविष्ठानज्ञानवदिति प्रतिप्रयोगपराहणं द्वितीयानुमानम् । नच

पक्षसपक्षैर्यं सपक्षतिरिक्तस्यैव पक्षत्वेन ग्रहणात्, सामान्यविशेषयो पक्षमपभ्रमावौचित्याच्च । नच स्वप्नप्रदार्थानामधिष्ठानज्ञानं विनैव नाशात्त्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तत्रापि स्वस्मिन्नेवाधिष्ठाने कल्पिताना स्वप्नार्थाना स्वज्ञानादेव निवृत्तिरिति । नच सुप्तोत्थितस्य नास्त्यात्मज्ञानमिति वाच्यं, ब्रह्माभिध्यात्म-ज्ञानाभावेपि ब्राह्मणत्वादिविशिष्टात्मज्ञानमस्त्येति- नहि स्वप्ने ब्राह्मणोहं, धनिकोहं, देवदत्तोहमिति यथार्थज्ञाने सति क्षत्रियोहं, दरिद्रोहं, यज्ञदत्तोहमित्यादिविपरीतज्ञान भवितुमर्हति तस्य चाभ्यासस्य रूपनिवृत्तौ पुनर्यथार्थज्ञानोदये निवृत्तिर्भवत्येवेति । नच भ्रममात्रमेव स्वप्ने न वस्तुस्थितिरिति वाच्यं, वस्तुस्थितिं विना भ्रमोदयायोगात् स्वप्ने रथादीन् साक्षात्क्षयति हि पुरप । तस्मात् ब्राह्मणे धनिके देवदत्ते, स्वप्ने क्षत्रियो दरिद्रो यज्ञदत्तो जातो रज्जाविव सर्प । नचात्र विस्मय कार्य - रथगजादि-स्वप्नप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि तस्मिन्नेव जातत्वात् । नहि तदतिरिक्त किञ्चिदधिष्ठानं तत्रास्ति । नचैवं स्वस्मिन्नेव सर्वस्मिन् जाते सर्वत्राप्यहम्बुद्धिस्स्यादिति वाच्यं, अहमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येष्वेवाहं-बुद्धिरिदमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येषु त्विदम्बुद्धिरेवेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमेवोप्यम्बुतो निर्मूल-मुन्मूलकम् । दण्डेन ताडितोपि रज्जुसर्पो न निर्मूल नश्यति, किंतु मृत इव प्रतिभाति, एवमीधरेण नाशितोपि प्रपञ्चो न निर्मूल नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपेणास्त्येव- अधिष्ठानरज्जुज्ञानेन तु सर्पस्य निर्मूलं नाश । अधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारेण तु प्रपञ्चस्य निर्मूलं नाश इति । अन्यथास्यातिमतेपि वस्तुतो रज्जुरम्यज्ञानात्सर्पाकारेणैव वस्तुतो ब्रह्माप्यज्ञानाज्जगदाकारेण प्रतिभातीति वृत्त्या रज्जुज्ञानमेव ब्रह्म-ज्ञानमेव सकार्यस्याज्ञानस्य नाशकमिति ज्ञानस्य न वस्तुविनाशकत्वानुपपत्ति ।

वस्तुतस्तु ज्ञानादज्ञानात्केवलाद्विशिष्टात्कर्मणो वा न वस्तुनो न शम्भभवति- वस्तुनो नाशो हि विपत्तिषिद्धं- सत्यं हि वस्तु दक्षयति तदवस्त्वेव सत्यस्य नाशायोगात् । नच मुद्रादिना घटादि-वस्तुनाशो भवतीति वाच्यं, घटादेरवस्तुन एव मुद्रादिना नाशो ननु वस्तुनो मृद्भ्रम्येति । 'वचा-रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति हि श्रुतं तदपि मृद्भ्रम्यं परमार्थतोऽसदेवेत्यवस्त्वेव । अतएव तस्यापि ज्ञानाद्वाशस्तम्भवति । नवेधरसङ्ख्यादेव भूताना एव इति वाच्यं, स सङ्ख्योपे ज्ञानादनतिरिक्त एवेति । तस्माद्ज्ञानमवस्तुनाशकं भवति- ज्ञानत्वाद्भ्रज्जुज्ञानवदित्यनवघरयनुमान-बाधितं द्वितीयानुमानम् । भावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य- भावरूपत्वाद्भ्रज्जुसर्पमिति प्रत्यनुमानप्रतिशिक्षे वृत्तीयानुमानम् । नच घटान्तासंप्रतिपत्ति- त्वदनुमानेपि साम्येति । ब्रह्मज्ञानात्सर्वस्यापि जगतो निवृत्तिरिति वदतो मम मते कथं तस्माद्घटाघनिवृत्ति मृत्प्राप्तमेवेदमिति ज्ञानाद्वा कथं घटम्यानिवृत्ति । वस्तुनस्तु न भावरूपमज्ञान नाप्यभावरूपं, किं तु मिथ्यारूपमेव भावत्वे ब्रह्मण इव निवृत्तयोगात्, अभावत्वे शशशृङ्गस्येव प्रतीत्ययोगात्, प्रतीयने निवर्त्यते चेति रज्जुसर्पमिमिथ्यागुत्तमेवाज्ञानम् । वस्तुतो मिथ्यात्वेपि यावद्यवहारं सत्त्वाद्भावरूपमज्ञानमिति मयोच्यते । नहि घटाभाप इव घटोप्यभावरूप इति वस्तु शयते । एवमरानस्य सत्त्वाभावरूपत्वात्त्वाद्भावरूपमज्ञानमिति । तस्मात् अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं, मिथ्याभूतत्वाद्भ्रज्जुसर्पमिति प्रत्यनुमानपगहनं वृत्तीयानुमानम् । नच ज्ञानं ज्ञानाभय-

निवर्त्याज्ञानं तद्ज्ञानविषयभूतं- यथा शुक्तिकादि, इति प्रयोगत्रयमप्ययुक्तम्—घटादेर्ज्ञातृत्वविरहे सत्यपि जडत्वस्य सत्त्वादज्ञानानास्पदत्वं- घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवाज्ञानास्पदं ननु घटादीत्युक्तत्वात् । तथाच सपक्षे साध्यं साधयितुं हेतोरपुष्करत्वाद्दुष्टं प्रथमानुमानम् । ब्रह्माज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वजडत्वविरहाद्यति- रेकेण घटादिवदिति प्रतिप्रयोगग्रहणं च ज्ञानविषयत्वं ब्रह्मणस्साधितमिति कृत्वा द्वितीयानुमानं पक्षे हेत्वसिद्ध्या दुष्टम् । तथैव तृतीयमपीति ।

अथ प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वात्- भवदभिमतज्ञान- साधनप्रमाणज्ञानवदिति, ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं शक्तिविशेषोपभृंहणनिरहेसति ज्ञानत्वात्- यद्- स्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपभृंहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं- यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानं, यथा च मुद्गरादि- भारुरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशकं भावरूपत्वाद्दृष्टवदिति, एतत्प्रयोगत्रयमप्यसत्—आद्ये दृष्टान्ता- सम्प्रतिपत्ति - प्रमाणज्ञानेनाज्ञानं साधकं इत्यम्याभिरनुक्तत्वात् । ज्ञानप्रागभावस्य च त्वया मयाभ्युपग- म्युपगतत्वेन स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणमयुक्तम् । यदि ज्ञानसंकोचात्मकं प्रागभावो मयाभ्युपग- इत्युच्यते, तर्हि स च मयाभ्युपगत इति तद्विशेषणमयुक्तमेव । किंच प्रमाणज्ञानं प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वकं भवतीति दुर्वचम् । कथं तस्यैव ज्ञानस्य तद्ज्ञानसंकोच एव पूर्वं स्यात्- ननुतत्पक्षस्य ज्ञानस्य संकोच- स्सम्भवति- उत्पन्नस्य हि पटादेःसंकोचो विकासो वा, नहि पटसंकोचपूर्वकं पट इति वस्तुं शक्यते । नापि ज्ञानं ज्ञानान्तरसंकोचपूर्वकमिति वाच्यं, स्वप्रागभावेऽपि स्वपदेन विशेषणात्, पटस्य पटान्तरसंकोच- पूर्वकत्वाददर्शनाच्च । नच पूर्वोत्पन्नस्य घटज्ञानस्य संकोचे सत्येव पश्चात्पटज्ञानमुत्पद्यत इति वाच्यं, पटज्ञाने जातेऽपि घटज्ञानं संकुचितं सत्पिष्ठतीत्यत्र मानाभावात्, वृत्तिज्ञानम्यास्थिरत्वाच्च । ननु प्रमाणज्ञानं नाम प्रमाणज्ञानविकासः, स च प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वको भवितुमर्हतीति, मैत्रम्—स च संकोचं किं सपूर्व- उतापूर्वं ? आद्ये किं विकाशपूर्वकं ? उत संकोचपूर्वकं ? विकासपूर्वकं इति पक्षे स विकासं किं प्रथम एव ? उत तद्विन्नं ? यदि प्रथमं तर्हि अन्योन्याश्रयं, यदि तद्विन्नस्तर्हिनवस्था । एव संकोच- पूर्वकं इति पक्षेऽपि बोध्यम् । द्वितीये अनादेःसंकोचम्यानन्तत्वमेव भवेदिति न विकासोदयप्रसङ्गः । तस्मात्प्रमाणज्ञानं ज्ञानसंकोचपूर्वकं न भवत्येव ।

यदुक्तम्—ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकमिति, तदसत्—रज्जुज्ञानस्य सर्पवस्तुविनाशकत्व- दर्शनात् । नच तत्र सर्पो नास्त्येवेति वाच्यं, भ्रमसमये सर्पस्य सत्त्वात्, प्रबोधज्ञानस्य स्वप्रार्थविनाश- कत्वदर्शनाच्च । स्वप्ना पदार्था ईधरेणैव निर्मितान्सत्या इति हि तव मतम् । नच ज्ञानं प्रतिभासिक- वस्तुन एव नाशकं, ननु व्यावहारिकवस्तुन इति वदाम इति वाच्यं, स्वप्नसुप्तिसमाधिज्ञानानां व्याव- हारिकवस्तुनाशकत्वस्यापि दर्शनात् । नच देवदत्ते सुप्ते समाहिते मृते मूर्छिते वा नाकाशादिप्रपञ्चस्य नाश इति वाच्यं, अन्यदृष्ट्याऽनाशोऽपि देवदत्तदृष्ट्या नाश एवेति । नच स एव सुप्तोत्थित पुनस्तमेव प्रपञ्चं पश्यतीति वाच्यं, अन्य एवायं प्रपञ्चसादृश्यास्तु प्रत्यभिज्ञेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमारोप्य वस्तुविनाशकं भवति- अधिष्ठानज्ञानत्वाद्ब्रह्मविष्ठानज्ञानवदिति प्रतिप्रयोगग्रहणं द्वितीयानुमानम् । नच

पक्षसपक्षैर्नयं सपक्षातिरिक्तस्यैव पक्षत्वेन ग्रहणात्, सामान्यविशेषयो पक्षमपक्षभावौचित्याच्च । नच स्वप्नप्रदार्थानामधिष्ठानज्ञानं विनैव नाशात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तत्रापि स्वस्मिन्नेवाधिष्ठाने कल्पितानां स्वप्नार्थानां स्वज्ञानादेव निवृत्तिरिति । नच सुतोऽस्थितस्य नास्त्यात्मज्ञानमिति वाच्यं, ब्रह्माभिधानात्म-
ज्ञानाभावेपि ब्राह्मणत्वादिविशिष्टात्मज्ञानमस्त्येवेति- नहि स्वप्ने ब्राह्मणोऽहं, धनिकोऽहं, देवदत्तोऽहमिति यथार्थज्ञाने सति क्षत्रियोऽहं, दरिद्रोऽहं, यज्ञदत्तोऽहमित्यादिनिपरीतज्ञानं भवितुमर्हति- तस्य चाश्रयस्य स्वप्ननिवृत्तौ पुनर्यथार्थज्ञानोदये निवृत्तिर्भवत्येवेति । नच अममात्रमेव स्वप्ने न वस्तुस्थितिरिति वाच्यं, वस्तुस्थितिं विना अमोदयायोगात्- स्वप्ने रथादीन् साक्षात्पश्यति हि पुरुष । तस्मात् ब्राह्मणे धनिके देवदत्ते, स्वप्ने क्षत्रियो दरिद्रो यज्ञदत्तो जानो रज्जाविव सर्प । नचात्र विस्मय कार्य- स्थगजादि-
स्वप्नप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि तस्मिन्नेव जातत्वात् । नहि तदतिरिक्तं किञ्चिदधिष्ठानं तत्राम्नि । नचैव स्वस्मिन्नेव सर्वस्मिन् जाते सर्वत्राप्यहम्बुद्धिरस्यादिति वाच्यं, अहमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येऽप्येवाह-
बुद्धिरिदमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येषु त्विदम्बुद्धिरेवेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमेवारोप्यन्तुनो निर्मूल-
मुन्मूलकम् । दण्डेन ताडितोपि रज्जुसर्पो न निर्मूलं नश्यति, किंतु मृत इव प्रतिभाति, एवमौधरेण नाशितोपि प्रपञ्चो न निर्मूलं नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपेणास्त्येव- अधिष्ठानरज्जुज्ञानेन तु सर्पस्य निर्मूलं नाश । अधिष्ठानब्रह्मासाक्षात्कारेण तु प्रपञ्चस्य निर्मूलं नाश इति । अन्यथास्यातिमतेपि वस्तुतो रज्जुरप्यज्ञानात्सर्पाकारेणैव वस्तुतो ब्रह्माप्यज्ञानाज्जगदाकारेण प्रतिभातीति इत्या रज्जुज्ञानमेव ब्रह्म-
ज्ञानमेव सकार्यस्याज्ञानस्य नाशकमिति ज्ञानस्य न वस्तुविनाशकत्वावुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु ज्ञानादज्ञानात्केवलाद्विशिष्टात्कर्मणो वा न वस्तुनो नशसम्भवति- वस्तुनो नाशो हि विप्रतिषिद्ध- सत्यं हि वस्तु- दक्षयति तदवस्थेन सत्यस्य नाशायोगात् । नच मुद्रादिना घटादि-
वस्तुनाशो भवतीति वाच्यं, घटादेरवस्तुन एव मुद्रादिना नाशो ननु वस्तुनो मृद्द्रव्यभ्येति । 'वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति हि श्रुतं तदपि मृद्द्रव्यं परमार्थतोऽसदेयेत्प्रवन्वेव ।
अतएव तस्यापि ज्ञानाच्चक्षसम्भवति । नचेधरसङ्ख्यादेव भूतानां रथ इति वाच्यं, स सङ्ख्योपि
ज्ञानादनतिरिक्त एवेति । तस्माद्ज्ञानमवस्तुनाशकं भवति- ज्ञानत्वाद्रज्जुज्ञानवदित्यनघपरयनुमान-
नापितं द्वितीयानुमानम् । भावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य- भावरूपताद्रज्जुसर्पवदिति प्रत्यनुमानप्रतिक्षिप्तं
तृतीयानुमानम् । नच दृष्टान्तासंप्रतिपत्ति- त्वदनुमानेपि साम्येनेति । ब्रह्मज्ञानात्सर्वस्यापि जगतो
निवृत्तिरिति वदतो मम मते कथं तस्माद्घटाघनिवृत्तिं मृत्पात्रमेवेदमिति ज्ञानाद्वा कथं घटम्यानिवृत्तिः ।
वस्तुतस्तु न भावरूपमज्ञानं नाप्यभावरूपं, किं तु मिथ्यारूपमेव भावने नष्टम् इव निवृत्त्ययोगात्,
अभावश्चेत् शशशृङ्गस्येव प्रतीत्ययोगात्, प्रतीयने निवर्त्यते चेति रज्जुसर्पस्यैव भावनेनाज्ञानम् ।
वस्तुतो मिथ्यात्वेपि यावद्यवहारं सत्त्वाद्भावरूपमज्ञानमिति मषेच्यते । नहि घटामात्र इव घटोप्यभावा-
त् इति वस्तुं शयने । एवमज्ञानस्य इत्यनुमानस्य भावाद्भावरूपत्वस्यैव प्रतीत्येव । तस्मात् कर्तव्यं
ज्ञाननिवर्त्यं, मिथ्याभावत्वाद्भ्रज्जुसर्पवदिति प्रत्यनुमानप्रतीत्येव तृतीयानुमानम् । नचाज्ञानं ज्ञानाच्च-

रूपमेवेति वाच्यं, ज्ञानाभावस्याभावत्वेनैव निर्वर्त्यत्वयोगात् । नयभावश्शशशृङ्गादिर्निर्वर्त्यमानो दृष्ट श्रुचो वा । ननु अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वाभावेऽपि ज्ञानाभावे नास्तीति त्वया वक्तुं न शक्यते- ज्ञानं नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वायोगादिति तार्किकः, अत्रोच्यते—ज्ञानं नास्तीति प्रतीतेरज्ञानविषयत्वेन निर्विषयत्वाभावात् । ननु किं त्वया ज्ञानाभाव एव नास्तीत्युच्यते ? यद्वा अभावमात्रमेव न गतीति ? नाद्य घटाभावादिसत्त्वे ज्ञानाभादस्यापि सत्त्वमेवेति । न द्वितीय - घटो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वा-पत्ते । नहि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतावज्ञानमिव घटो नास्तीति प्रतीतावघटो विषयो भवतीति वस्तु शक्यते- अघटाख्यभावरूपपदार्थाभावात् अन्यथा अघटादिभावरूपपदार्थकल्पनप्रसङ्गादिति, मैत्रम्— नास्तीतिप्रतीतिपरिकल्पितस्याभावस्यास्तीति प्रत्ययविषयत्वायोगादभावोस्तीति तावद्वक्तुं न शक्यं घटो नास्तीतिप्रतीतौ च भूतलमेव विषय - अभावस्याधिकरणात्मकत्वात् नञ्वाधिकरणस्वरूपातिरिक्तमावस्य किमपि स्वरूपमस्ति, अतिरिक्तस्वरूपसत्त्वे तेनैव स्वरूपेण न स्वरूपस्य तस्य भावत्वमेव भवेत् स्वरूप-रहितो ह्यभाव - यथा शशशृङ्गादि ।

ननु भूतलमस्तीति प्रतीतावेव भूतल विषय - भूतलप्रथितत्वात्प्रतीत्याकारस्य । घटो नास्तीति प्रतीतौ तु न भूतल विषय - भूतलप्रथितत्वाभावात्प्रतीते । किंच त्वमभावाख्य कचित्पदार्थमभ्युपेत्य तस्याधिकरणात्मत्वं ब्रवीषि वा ? यद्वाऽनभ्युपेय ? आद्ये अभावपदार्थसिद्ध एव । द्वितीये- अभावपदार्थस्यैवाभावे कस्य त्वमधिकरणात्मत्वं ब्रवीषीति, मैत्रम्—किं घटवद्वदाभाव इति कश्चित्पदार्थ केनचित्कचिद्दृश्यते- निस्स्वरूपत्वादभावस्य । नञ्भावस्येदं स्वरूपं नियममिति त्व वक्तुं शक्नोषि, परं तु अभाव इति नाममात्र कल्पितं यथा शशशृङ्गादिनाममात्रं तच्च कल्पनं नेतिन्यहागम्य नुा पत्तिह्वनम् । तथाच भूतलस्यैव घटाभाव इति नाम कल्पितमिति वृत्त्वा अभावस्याधिकरणत्वात्प्रतीति मयोक्तं, एवं भूतलस्य कल्पितमेव घटाभाव इति नाम गृहीत्वा घटो नास्तीति प्रत्येति लोका । तथाच घटो नास्तीति प्रतीतौ घटाव वनाज्ञा भूतलमेव विषय, भूतलमस्तीति प्रतीतौ तु स्वनाम्नेति विवेक । एवं ज्ञानं नास्तीति प्रतीतौ ज्ञानाभावनाम्ना अज्ञान विषय अज्ञानमस्तीति प्रतीतौ तु स्वनाम्ने । तस्मादज्ञानस्यैव ज्ञानाभाव इति नाममात्रं परिकल्पितं, ननु ज्ञानाभावाख्यः कश्चिदज्ञानातिरिक्त पदार्थोऽस्ति । नच घटाभाव इव ज्ञानाभावोप्याधिकरणस्वरूप एवास्तु कथमज्ञानस्वरूपो भवेदिति वाच्यं, अन्तःकरणनिष्ठमपि ज्ञानमन्तःकरणमज्ञानावस्थानिशेषचेनाज्ञाननिष्ठमेवेति । घटाधिकरणं भूतलं हि घटाभावस्य स्वरूपम् । एवं ज्ञानाधिकरणमज्ञानं ज्ञानाभावाख्य स्वरूपमिति । अज्ञानस्य हि स्वयति योग्यधिकरणं स्वरूपं स्वाधिकरणमिति पक्षेऽपि यदेव घटम्याधिकरणं तदेव घटाभावावस्थानिस्त्वा स्वप्रतियोग्यधिकरणमेव स्वाधिकरणं भवेत् ।

ननु यदि भूतलस्यैव घटाभाव इति नाममात्रं तर्हि भूतल घटाभावाधिकरणं, घटाभावप्रतियोगि घटाधिकरणं वा कथं भवेत् ? स्वस्यैव स्वाधिकरणत्वायोगादिति, मैत्रम्—अभाव इति नाम इव अभा-वाधिकरणस्वरूपधर्मस्यापि भूतले कल्पितत्वादिति । अभावनामाश्रयत्वेनाभावाधिकरणत्वं भूतलस्येति

वा । नचाभावस्य नाममात्रत्वे कथं प्रतियोगित्वमिति वाच्यं, किं घटाभावाभावो घटस्यैव नाममात्रम् ? यद्वा घटातिरेकेण घटाभावातिरेकेण च कश्चित्पदाथोक्तिः ? आद्ये यथा नाममात्रस्य घटाभावाभावाभ्यं घटाभावप्रतियोगित्वं तथैव घटाभावस्योपि घटप्रतियोगित्वमिति । न द्वितीयं घटाभावाभावो घटस्वरूप इति स्वसिद्धान्तविरोधात् । तस्मत्सर्वत्राप्यभावो नाममात्रमेव । नचत्र विभ्रमः कार्यं भावत्वेन भवदभिम-
मतस्य घटादेरपि नाममात्रत्वात् नहि मृदतिरेकेण कश्चिद्धट इति पदाथोक्तिः एवं विकारस्य नाम-
मात्रत्वादेव मिथ्यात्वमाह वाचारम्भणश्रुतिरित्यलं तर्कप्रतिक्षेपेण ।

अथ भयादीनां भावरूपाणां ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनाच्च तृतीयानुमानमवद्यम् । नच भयादीनां स्त-
एव विनाशः, तथासति भयनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नच भयस्य क्षणिकत्वेन स्वतएव निवृत्तावपि,
भयहेतोर्ब्रह्मादेः स्थिरत्वेन पुरर्भयोद्देशक्या भयहेतुनिवृत्त्यर्थं लोकं प्रवर्तते नतु भयनिवृत्त्यर्थमिति
वाच्यं, रज्जुसर्पनाशानन्तरक्षणेपि भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन भयादीनां यदस्त्वहेतुनाशं स्थिरत्वदृशनेन
भयादिहेतो रज्जुसर्पादेर्नाशेसति पश्चाद्भयादिनाशसम्भवाच्च । नहि वयं ज्ञानं क्षणिकमिति वदाम, किंतु
वृत्तभ्रन्तरोदयपर्यन्तं स्थायीति वदाम - तथा भयाद्याकारान्तं करणपरिणामोपि तद्विरोध्याकारान्तं करणपरि-
णामपर्यन्तं स्थाय्येव । तस्माद्भयादीनां स्वविरोधिजानोदये सत्येव नाशो न्तु स्वन, तेच भयकापा-
दयोऽज्ञानादेव सम्भवन्ति तच्चाज्ञानं भावरूपमेव एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भावरूपमज्ञानं सिद्धम् ।

उपादानोपादेययोस्तालक्षण्येपि भावरूपाज्ञानसिद्धिः ।

किंच मिथ्यार्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीति युक्त्यापि भावरूपमदानं सिध्यति । नच न
विलक्षणाधिकरणन्यायनिरोध इति वाच्यं, चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं प्रवृत्तिश्चेति हि तन्न्याय - तेन
चाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमिति साङ्ख्यमतस्य प्रतिक्षिप्तत्वेपि नास्मन्मतप्रतिक्षेपः तथाहि किं जगत्कार-
णत्वेनाभिमतं चेतनं ब्रह्म निर्विशेषम् ? यद्वाऽज्ञानावच्छिन्नम् ? नाथ - तस्य जगत्कारणत्वयोगात्-
'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति श्रुतेः । द्वितीये सिद्धमेव मिथ्याभूतं ब्रह्माश्रितमज्ञानं मिथ्या-
भूतस्य जगत्कारणमिति । नच सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव जगत्कारणं तद्वर्माणं सत्ताज्ञानानदाना जग-
त्स्वयदर्शनात्, जगदस्ति भाति मियं चेति प्रत्यक्षादिनि वाच्यं, अज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दं,
न तु निर्विशेषं ब्रह्म - तस्मिन् सत्ताज्ञानादिविशेषायोगादिति पूर्वमुक्तत्वात् ।

नतु तथापि ब्रह्मण एव धर्मास्ते, नाज्ञानस्येति चेत्सत्यं, अनएव अनृतं जडं दुःखं च जगदिनि
प्रत्यक्षा अनृतत्वादयोऽज्ञानधर्मा इत्युक्त्यन्ते - तेहि न ब्रह्मधर्मा एवमज्ञानावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्वदेव जगति ननु भयधर्मान्दयः । नब्रह्माभिः केवलब्रह्मण - केवलब्रह्मण ननु जगत्तमेव पु-
नरे, किं त्वज्जावच्छिन्नब्रह्मण ब्रह्म शिवादेशानन्वेति । अनएव जगत्कारणस्य जगत्तमेव नस्ति वैयर्थ्यम् ।
अत्रायं प्रयोगः— रुद्धिर्न द्वात्मकमनूतजडत्वं स्वात्मकं चेदं जगत्कारणकारणान्दमेव भवितुमर्हति -
कार्यकारणयोर्माल्दण्डेन भवितुमर्हत्वात् मृद्वदत् । तथापि च कारणं नसाश्रितमज्ञानमज्ञानावच्छिन्नं
ब्रह्म वेति । यदि तु कार्यकारणयोर्वैयर्थ्यमनुपपत्तैव स न्यायः प्रवृत्त इति मतं, तर्हि सच्चिदानन्दं ब्रह्म

अनृतजडदुःखात्मकस्य जगतः कारणमज्ञानादेव भवति, नतु स्वत इति कृत्वा तथाप्यज्ञानं सिध्यत्येव । नच स्वतएव भवतीति वाच्यं, किं ब्रह्मणो जगज्जननादिसामर्थ्यमस्ति ? उत न ? यद्यस्ति तर्हि तदेवाज्ञानमित्युच्यते- ब्रह्मशक्तिरेवाज्ञानमित्युक्तत्वात् । यदि नास्ति तर्हिसमर्थं तदकारणमेव भवेत् । नच यदि ब्रह्मशक्तिरज्ञानं तर्हि मिथ्या न भवेदेवेति वाच्यं, शक्तेःशक्तात्पृथक्सत्त्वेनासत्त्वेन वा दुर्निरूपत्वादेव मिथ्यात्वं- दुर्निरूपमनिर्वाच्यं हि मिथ्या- रज्जुसप्तसर्पवत् ।

नन्वेवमपि जगतो ब्रह्मवोपादानमिति कृत्वा मिथ्यार्थस्य मिथ्यैवोपादानमिति न्यायस्य न सिद्धिरिति, मैत्रम्—अज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षे, ब्रह्माश्रितमज्ञानमुपादानमिति मते वा, अज्ञानाद्ब्रह्मोपादानमिति पक्षे वा अज्ञानांशमैव जगदुपादानत्वं न ब्रह्मांशत्वेति । विवर्तवादे परिणामवादे वा अज्ञानस्यैव जगत्परिणामस्युपादानत्वं, नतु ब्रह्मणो निर्विकारम्येति । तस्मात्प्रतीतिबाधाभ्यामसदिति सदिति वा निर्विकृतमज्ञानत्वेन मिथ्याभूतस्य जगत्सादृशाननिर्वाच्यमज्ञानमेवोपादानं, ब्रह्म तु विवर्ताधिष्ठानमेव । एवं ब्रह्मणोऽज्ञानाज्जगद्विवर्तोपादानमज्ञानावच्छिन्नत्वादेव जगत्परिणाममुपादानत्वं वा युज्यत इत्यभिप्रेय न विश्लेषणत्वाधिकरणं पट्टमिति नाम्नाकं तन्व्यायविरोधः ।

अथ यदुक्तम्—अनिर्वचनीयाज्ञानविषया न काचिदपि प्रतीतिरस्ति- प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथा-युगलननीयं- प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधपरिषय- आभिः प्रतीभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपबन्ध-मामा विषय इति न युज्यते कल्पयितुं- शुक्रयदिपु रजनादिप्रतीतेः प्रतीतिकालेपि तत्त्वाम्नीति बाधेन चान्यस्यान्यथाभानयोगात् । सदमदनिर्वचनीयमपूर्वमेवेदं रजने दोषवशात्प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेत्, न-ने-कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभानस्य रजनीयत्वात् । अन्यथाभानाम्युपगमादेव स्यादपिपट्टि-यत्परमपरानामुपपत्तेरत्यन्तापरिहृष्टाऽकारणकश्चानुकल्पनायोगात् । कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयं न तावदनिर्वचनीयमिति प्रतीयते, अपितु परमार्थरजन्मित्येव । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतिं चेद्भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्तेरप्यमभवत् । अनोन्वयस्यन्दाभानविरहे प्रतीतिपट्टिकापमत्वानामनुपपत्तेः स्यात्परिहृष्ट्यात्वात् शुक्रयदिरेव रजनाकारकेणावभासत इति मन्त्राभ्युपगमनस्यम् । स्यात्परमवादिनां च सुदूरमपि गम्भाऽन्यथा-ब्रह्मणोऽदृशमदृशीय- कल्पन्यादित्ये सदृशत्वात्, अस्मत्स्यतिपक्षेऽर्थात्मना, अस्मन्निदंश्लेष्यव्यवस्थो-पलनमन्विशेषकत्वेन शान्दश्लेष्येन च, विषयामहापक्षमपि विद्यमानमेव इति, अत्रोच्यते—सपन्वयस्यात्वेन शुक्तिरजतमनिर्निर्देशः, तर्हि तथैव मृदादिप्रतीतिनिर्वाहोऽपि पटादिकाद्योत्पत्त्यभ्युपगमोऽपि त्वर्थ- यथा शुक्तिरजतमज्ञाना मामते, तथा मृदेव पटाकारेण भासत इति मुच्यत्वात् । नहि शुक्तिव्यतिरेकेण रजन्मिष मृदाव्यतिरेकेण घटोऽस्ति । यद्यप्येव वादः कार्यमिथ्यात्ववादिनो ममेष्ट-मपि कार्यमन्वयवदिनस्यैव वसमद्वारापत्तेः । नच मृदेव घटरूपेण न भासति, किंतु मृदि घटो जात इति न साम्प्रति वाच्यं, तद्यमपि शुक्तिरेव रजन्रूपेण न भासते, किंतु शुक्ती रजनी जातमिति मुच्यते । नच मृदि घटोऽपि दण्डवत्कर्मव्युत्पन्नादिवाक्यमात्मनी बर्तते- शुक्ती रजतोत्पत्ती तु नेति वाच्यं, अत्रापि रजन्मैवकारणावचनविधिवादिवाक्यमात्मनीयत्वात् । नच घटमन्विष्ये प्रतीयत इति

वाच्यं, शुक्तिरजनमपि प्रतीतिसमये यदित्येव प्रतीयते- नहि प्रतीतिसमयेऽप्यसन् प्रतीयते । नच निर्वचनीयं शुक्तिरजतमनिर्वचनीयमित्येव प्रत्येत्यं, ननु सदिति वाच्यं, प्रतीतिसमये तस्यानिर्वचनीयत्वाभावात्- नहि स्वोत्पत्तेः प्राक्स्वनाशात्पश्चाच्चासन्नपि घटः स्वकालेऽप्यसन्निति प्रतिभाति । नचैवं प्रतीतिकाले सत्त्वादप्यकालेऽसत्त्वाच्च सदिति असदिति च निर्वक्तुं शक्यते एव शुक्तिरजनं घटवदिति कथं तस्यानिर्वचनीयत्वमिति वाच्यं, सतो बाधयोगादसत् प्रतीययोगाच्च प्रतीयमानस्य नाप्यमानस्य चानिर्वचनीयत्वमित्युक्तत्वात् । किंच प्रतीतिकालेपि शुक्तिरजनव्यतिरेकेण रजनं नास्त्यैव- यथा मृद्वतिरेकेण घटः, सतः सदिति वक्तुं न शक्यते नाप्यसदिति प्रतीयमानत्वात्समादनिर्वचनीयं शुक्तिरजनं घटादिकं च । नच घटादिनिर्वचनीय एवेति वाच्यं, मन्मते तस्याप्यनिर्वचनीयत्वमेव मित्यात्वादिति । शुक्तिरजनाद्भ्रजतस्य वैलक्षण्यया व्यवहारिकसत्यत्वं हि रजते कल्पितं, पारमार्थिकसत्यत्वं तूभक्षत्रापि नास्तीत्युभयमित्यैव । नच शुक्तौ रजतमुत्पद्यत इति मतेऽप्यन्यस्यान्यथाभानमवर्जनीयमिति वाच्यं, तन्मते उत्पन्नरजतस्यैव रजनाकारेण भानं, ननु शुक्तेरित्यन्यस्यान्यथाभानाभावात् । नच शुक्तात्पुत्रतमपरमार्थरजनं तल्लु परमार्थरजतरूपेण प्रतिभातीति कृत्वा अन्यस्यान्यथाभानमस्त्येवेति वाच्यं, परमार्थपरमार्थरजतयोराकारभेदाभावात् । आकरभेदे सति भ्रमस्यैवोत्पत्त्यसम्भवात् । नचापरमार्थरजनं परमार्थरजतमिव भातीति कृत्वा अपरमार्थरजतस्य परमार्थरजनत्वेन भानादन्यस्यान्यथाभानमस्तीति वाच्यं, शुक्तिकायां परमार्थरजतसदृशं रजतमुत्पन्नं सत्परमार्थरजनसदृशाकारेणैव भातीति नान्यथाग्रातिसिद्धिः । एवं परमार्थरजतसदृशाकारेण प्रतीतत्वादेव तस्मिन्नपरमार्थरजते परमार्थरजनपुद्गलात्प्रत्युत्पत्तिः । तस्याद्युद्धेतरास्मिन्सद्वुद्धित्वेन भ्रान्तिव्योपपत्तिः । नन्वेवं शुक्तिशकलस्यैव परमार्थरजतसदृशाकारवदेव परमार्थरजतसदृशाकारेण भातीत्यभ्युपगम्यता- किं तत्रापरमार्थरजनोत्पत्तिव्यवहारेण, मेरुम्—शुक्तिकाया नीलपृष्ठत्रिकोणत्वादिरूपरजतविसदृशाकारस्यापि सत्त्वात् । नच शुक्तिकागतस्य रजनविसदृशाकारस्याभानात्सदृशाकारस्यैव भानाद्भ्रजनसदृश एव शुक्त्यसौ रजनमदृशाकारेण भातीति वाच्यं, शुक्तिरजनयोस्सादृश्यस्य सत्त्वादत्रैवमुच्यता नाम गगननीलान्धकारपिशाचभ्रमादिषु तु तदभावात्तत्रैवं वक्तुं शक्यते । तथाच तत्र गगनान्धकारादावपरमार्थनीलपिशाचाद्य परमार्थनीलपिशाचदिसदृशा उत्पन्ना इत्युत्पन्नेषु । अभ्युपेते च तत्र यथा, अन्यत्रापि तथैवाभ्युपेयमिति । तस्मात्परमार्थरजनमदृशनपरमार्थरजनशुक्तिकायाः सुत्पन्नमेवेति नान्यस्यान्यथाभानमित्यनिर्वचनीयस्यातेरेव सिद्धिर्न त्वन्यथाभ्याते । यदा शुक्तिकाया दोषवशाद्भ्रजनसुत्पन्नं सद्भ्रजनमित्येव प्रतिभाति, ननु परमार्थरजनमिति नृप्यपरमार्थरजनमिति मनगनयोत्पत्त्यस्य परमार्थपरमार्थविचाराभावात् । तत्रो रजनस्य रजनमेवैव ग्यातत्वात्नान्यथाभ्याते । षुद्धरजतपुद्गलेऽप्युत्पन्नं तु शुक्तिज्ञाननाशत्वादेव, न त्वन्मिन्सद्वुद्धित्वात् । रजन एव हीयं रजनपुद्गलः । नचापरमार्थरजनविषयेऽपि परमार्थरजनपुद्गलमिदं सद्भ्रजनमित्येव वाच्यं, रजनपुद्गलेऽपि रजनपुद्गलमित्युक्तत्वात् इति । ननु इदं रजनमिति यत्र भ्रममत्रैवं निर्वाहो भवतुजम इदं परमार्थरजनमिति भ्रममत्रैवं कथं निर्वाह इति चेत्, उच्यते— कृतरजनवादन्यमेव तत्र परमार्थविशेषण, ननु शुक्तिरजनमिति

वाच्यं, शुक्तिरजतमपि प्रतीतिसमये यदित्येव प्रतीयते- नहि प्रतीतिसमयेप्यस्य प्रतीति । नचानि-
 र्वचनीयं शुक्तिरजतमनिर्वचनीयमित्येव प्रत्येतव्यं, नतु सदिति वाच्यं, प्रतीतिसमये तस्यानिर्वचनीयत्वा-
 भावात्- नहि स्वोत्पत्ते प्राक्स्वनाशात्पश्चाच्चासन्नपि घट स्वकालेप्यसन्निति प्रतिभाति । नचैवं प्रतीति-
 काले सत्त्वादप्यकालेऽसत्त्वाच्च सदिति असदिति च निर्वक्तुं शक्यं एव शुक्तिरजतं घटवदिति कथं
 तस्यानिर्वचनीयत्वमिति वाच्यं, सतो वाधायोगादसत् प्रतीत्ययोगाच्च प्रतीयमानस्य नाध्यामानस्य चानि-
 र्वचनीयत्वमित्युक्तत्वात् । किंच प्रतीतिकालेपि शुक्तिव्यतिरेकेण रजतं नास्त्यैव- यथा मृद्यतिरेकेण घट ,
 तत सदिति वक्तुं न शक्यते नाप्यसदिति प्रतीयमानत्वाच्चस्मादनिर्वचनीयं शुक्तिरजतं घटादिकं च ।
 नच घटादिनिर्वचनीय एवेति वाच्यं, मन्मते तस्याप्यनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वादिति । शुक्तिरजना-
 द्रजतस्य वैलक्षण्याय व्यावहारिकसत्यत्वं हि रजते कल्पितं, पारमार्थिकसत्यत्वं तूभयत्रापि नास्तीत्युभयं
 मिथ्यैव । नच शुक्तौ रजतमुत्पद्यत इति मतेप्यनन्यस्यान्यथाभानमनिर्वचनीयमिति वाच्यं, तन्मते उत्पन्न-
 रजतस्यैव रजताकारेण भानं, नतु शुक्तेरित्यन्यस्यान्यथाभानाभावात् । नच शुकावुत्पन्नमपरमार्थरजतं
 तत्तु परमार्थरजतरूपेण प्रतिभातीति कृत्वा अन्यस्यान्यथाभानमस्त्येवेति वाच्यं, परमार्थपरमार्थरजनयो-
 राकारभेदाभावात् । आकारभेदे सति भ्रमस्यैवोत्पत्त्यसम्भवात् । नचापरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव
 भातीति कृत्वा अपरमार्थरजतस्य परमार्थरजनत्वेन भानादन्यस्यान्यथाभानमस्तीति वाच्यं, शुक्तिकाया
 परमार्थरजतसदृशं रजतमुत्पन्नं सत्परमार्थरजनसदृशाकारेणैव भातीति नान्यथाग्यातिसिद्धि । एवं
 परमार्थरजतसदृशाकारेण प्रतीतत्वादेव तस्मिन्नपरमार्थरजते परमार्थरजनमुद्भवा प्रवृत्तुपपत्ति । तस्याश्च
 बुद्धेरतिमिस्तद्वुद्धित्वेन भ्रान्तित्वोपपत्ति । नन्वेवं शुक्तिशकलस्यैव परमार्थरजनमदृशत्वात्तदेव परमार्थ-
 रजतसदृशाकारेण भातीत्यभ्युपगम्यता- किं तत्रापरमार्थरजतोत्पत्तिकल्पनेन, मैरम्—शुक्तिकाया नील-
 पृष्ठत्रिकोणत्वादिरूपरजतविसदृशाकारस्यापि सत्त्वात् । नच शुक्तिकागतस्य रजनविसदृशाकारस्याभाना-
 त्तसदृशाकारस्यैव भानाद्रजनसदृश एव शुक्त्यंशो रजतसदृशाकारेण भातीति वाच्यं, शुक्तिरजनयोस्तादृ-
 शस्य सत्त्वादत्रैवमुच्यता नाम गगननीलान्यकारपिशाचभ्रमादिषु तु तदभावान्नैवं वस्तुं शक्यम् ।
 तथाच तत्र गगनान्यकारादावपरमार्थनीलपिशाचादय परमार्थनीलपिशाचादिसदृशा उत्पन्ना इत्यभ्युपेयम् ।
 अभ्युपेते च तत्र यथा, अन्यत्रापि तथैवाभ्युपेयमिति । तस्मात्परमार्थरजनमदृशमपरमार्थरजन शुक्तिकाया-
 मुत्पन्नमेवेति नान्यस्यान्यथाभानमित्यनिर्वचनीयस्यातेरेव सिद्धिर्न त्वन्यथाग्याते । यद्वा शुक्तिकाया
 दोषवशाद्रजनमुत्पन्नं सदृजनमित्येव प्रतिभाति, नतु परमार्थरजनमिति चाप्यपरमार्थरजनमिति भ्रमसमये
 पुरुषस्य परमार्थपरमार्थविचारभावात् । तत्रो रजनस्य रजनत्वेनैव रजनत्वात्नान्यथाग्याति । एतन्ननुद्दे-
 र्भ्रान्तित्वं तु शुक्तिज्ञानत्राध्यत्वादेव, न त्वन्मिस्तद्वुद्धिरजतं । रजन एव हीयं रजतमुद्धि । नचा-
 परमार्थरजनविषयेयं परमार्थरजनमुद्धिरतिमिस्तद्वुद्धिरैवेति वाच्यं, रजनविषयेयं रजनमुद्धिरियुक्तत्वात्-
 इति । ननु इदं रजनमिति यत्र भ्रमस्यैव निर्वाहो भवतु न इदं परमार्थरजनमिति भ्रमस्यैव रजन-
 निर्वाह इति चेत्, उच्यते— कृत्तरजनयादत्तमेव तत्र परमार्थविशेषण, नतु शुक्तिरजनमिति

शुक्तिं दृष्ट्वा नेदं शुक्तिरजतं किं तु परमार्थरजतमिति प्रत्येति भ्रान्तः । यद्वा शुक्लमुदितं रजतं दृष्ट्वा नापि कृटरजतञ्चक्षुत्तिरजतमिति किञ्चिद्वस्तु व्यवहारक्षमं वर्तते, येन तद्व्यवर्तकं परमार्थविशेषणं भवेत्-- इति ।

वस्तुतरु-अन्यथान्यथाभानं नाम अन्यरूपेण स्थितस्यान्यरूपेण भानं, तच्च रूपमेदप्रयुक्तमेव, नतु धर्ममेदप्रयुक्तं- रूपं नाम स्वरूपं, धर्मस्तु स्वभाव इति विवेकः । तथा च कृटरजतस्य सत्यरजतरूपेण भानमिव शुक्तिरजतस्यापि सत्यरजतरूपेण भानं नान्यथाख्यातिः-- नहि शतवारं नेदं सत्यरजतमित्यस्योपदिष्टमपि कृटरजत सत्यरजतरूपं परित्यजति- यदेव सत्यरजतरूपं तदेव कृटरजतस्यापीति । यदि तु रूपभेदाभावेऽपि धर्मभेदे सत्यन्यस्यान्यथाख्यातिरदर्जनीयेति मन्यसे - तर्हि विशेषणगतमेव तदन्वथाभानं नतु विशेष्यगतमिति कृत्वा विशेष्यस्वरूपमाने नान्यथाख्यातिः- नहि दुष्टपुरुषे शिष्टपुरुष इति ज्ञानं भ्रम इत्युक्ते पुरुषे पुरुषज्ञानं भ्रमो भवति, किंतु दुष्टे शिष्टाज्ञानमेव । तस्मादपरमार्थरजतस्य परमार्थरजतात्मना ख्यातत्वेऽपि रजतमेव रजतात्मना ख्यातमिति कृत्वा नान्यथाख्यातिसिद्धिः । एतेनापरमार्थरजतबुद्धिविषयस्य शुक्लपुष्पत्ररजतस्य परमार्थरजतबुद्धिविषयत्वेन भानमन्यथाभानमित्यप्यपास्तम् । तत्रापि स्वभावभेद एव नतु स्वरूपभेद इति । किञ्च अपरमार्थरजतं परमार्थरजतरूपेण भातीति वदता वक्तव्यं किं पुरोगतपरमार्थरजतरूपेण भाति ? यद्वा विपणिगतपरमार्थरजतरूपेण ? नाद्य - परमार्थरजतस्य पुरोगतत्वाभावात् । नान्य - तस्य चक्षुस्सन्निकर्षाभावात् । नच दोषवशाच्चक्षुस्सन्निकर्षस्तस्येति वाच्यं, दोषगतवशादपि चक्षुषः परोक्षविषयसन्निकर्षाभावात् । यदि त्वपरमार्थरजतं परमार्थरजतमिव भातीत्युच्यते, तर्हि परमार्थरजतसादृश्यपरमार्थरजतस्यास्येवेति नान्यथाभानसिद्धिः । नचैवं शुक्तिरेव रजतमिव भातीत्युच्यता, किमपूर्वरजतोत्वत्विकल्पनयेति वाच्यं, नास्माभिः परमार्थरजतमिवापरमार्थरजतं भातीत्युच्यते येनैवं शङ्क्येत, किंतु भ्रमसमये शुक्लावुदितं रजतमेव इदं रजतमिति प्रतिभातीत्युच्यते । ततो नास्मान्भति तदाशङ्कनीयम् । एतेन इदं रजतमिति भ्रमस्थले शुक्ली रजतमिव भातीति वादः परास्तः-- तथासति इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीतेर्भवितव्यत्वात् । अतएव अपरमार्थरजतं परमार्थरजतमिव भातीति वादोऽपि परास्तः-- इदं परमार्थरजतसदृशमिति प्रतीत्यभावात् । ननु शुक्लौ रजतसादृश्यमस्येव दोषवशाच्चदप्रतीतिः, तत इदं रजतमिति प्रतीतिः दोषाभावे तु इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीयेतेति, मैवम्-- शुक्तिगतपरमार्थरजतसादृश्यस्य दोषवशादप्रतीतावपि किं शुक्ले प्रतीतिरस्ति ? उत न ? आद्ये- भ्रमानुदयप्रसङ्ग - नहि बाधके शुक्तिज्ञानेसति तद्वाध्यरजतज्ञानसम्भवः- नहि लोकशुक्तिं शुक्तिरिति ज्ञात्वा रजतमिति आभ्यति । द्वितीये इदपदस्य निर्विषयत्वापत्तिः । तस्मादिदंपदप्रयोगविषयतया शुक्लादपूर्वं रजतमुत्पन्नमित्यभ्युपेयम् । ननु घटेनसह चक्षुस्सन्निकर्षाभावे यथा घटोयमिति प्रतीतिर्न भवति, तथा अनिर्वचनीयरजतेनसह चक्षुस्सन्निकर्षाभावे इदं रजतमिति प्रतीतिर्नैव भवेत् । तेनसह चक्षुषःसन्निकर्षस्तु नास्त्येव- प्रतीतेः प्राग्विषयस्यैवाभावात्- विषयप्रत्ययौ हि समसमयसंज्ञातौ, मैवम्-- संस्कारादिस्मृतादिसैव रजतादर्शाध्यासाकारेण, ज्ञानाध्यासाकारेण च परिणमत इति भ्रमस्थले विष-

येन्द्रियसन्निकर्षानपेक्षणात् । न चक्षुषो वैयर्थ्य- पुरोवर्तिवस्तुसामान्यज्ञानार्थं चक्षुष आवदयकत्वात् । चक्षुषा पुरोवर्तिवस्तुनि सामान्याकारेण गृहीतेसत्येव भ्रमस्सम्भवति नान्यथेति । अतएवान्धस्य शुक्तौ नेदं रजतमिति भ्रमसम्भवः । तस्मादनिर्वचनीयत्वात्वादिमते रजतस्यैव रजतात्मना भानान्नान्यथाभान- सम्भवः । ननु अतस्मिन्स्तद्वृद्धिरध्यास इति वदद्भिश्शङ्कराचार्यैरेवान्यथाख्यातिरभ्युपेतैति, मैवम्— अर्थवदज्ञानस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवाविधया जातत्वात् । शुक्लव्यस्तरजतविषयप्रत्ययत्वादिर्दरजनमिति प्रत्ययस्याध्यासत्वं, ननु शुक्तिविषयप्रत्ययत्वादिति । नहीदं रजतमिति ज्ञाने शुक्तिर्विषयो भवति, किं तु शुक्लव्यस्तं रजतमेव । नचैवमनिर्वचनीयज्ञानोत्पत्त्यैवालं, किमनिर्वचनीयरजतोत्पत्त्येति वाच्यं, अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिं विना तदज्ञानोत्पत्त्ययोगात्- नचैवमर्थोत्पत्त्यैवालं, - ज्ञानं तु पश्चाद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षा- द्भविष्यतीति वाच्यं, ज्ञानाध्यागपूर्वार्थस्य सत्त्वे मानाभावात्- इति । केचित्तु अनिर्वचनीयम्याति- वादिनोपि स्वमते अन्यथाख्यातिरप्यस्तीति वदन्ति- तानहमनुज्झिततर्कपिशाचान्मन्ये । तस्माद्वास- म्मतेऽन्यथाख्यातिः । एवं सत्त्व्यातिमतेपि नान्यथाभानं- शुक्तौ सत एव रजतस्य रजताकारेण भानमिति तद्वादात् । सच रामानुजाभिमत एव । तमेव स इहैवोपादादियप्यति । नाप्यात्मख्यातिमते- सत्य- प्यान्तरत्त्ववाङ्मत्वप्रयुक्ते स्वभावभेदे रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यसत्त्व्यातिपक्षे- सत्यप्यसत्त्व- सत्त्वप्रयुक्तस्वभावभेदे रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यख्यातिमते- स्मर्यमाणं रजतमेव रजन- भ्रमे विषयो भवतीति । ननु ज्ञानमेवार्थस्वरूपेण भातीति वदतो विज्ञानवादिन आत्मख्यातिमते- ज्ञानमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्त्या पश्यन्तीति पराशरो वदतीति वादिनस्तव मते च कथमन्यस्यान्यथाभागा भाव इति. मैवम्— आन्तरस्य ज्ञानस्य रजताद्याकारः स्वाभाविक एव- तस्य वाङ्मत्वमेव भ्रन्तिसिद्ध- मित्यात्मख्यातिवादिमते नान्यथाभानसम्भवः । पराशरमते तु वस्तुतो ब्रह्मैव भ्रान्त्या जगद्रूपेण भातीरप्यप्य ब्रह्मण्यज्ञानादुत्पन्नं जगदेव इदं जगदिति प्रतीतिविषयो भवतीत्येवार्थः । नचाप्यमप्रमाण- यतोवेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यात् । नच वस्तुत एव ब्रह्मणो जगदुदितमिति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मणोऽर्थस्वरूपस्य जग- उदयायोगात् । नच न विलक्षणत्वाधिकरणन्यायेन तद्योग इति वाच्यं, तन्न्यायस्याप्यज्ञानादेव प्रस जग- त्कारणमित्यत्रैव तात्पर्यात् । अन्यथा 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिविरोधात् । नचाज्ञानादपि ब्रह्मण्यसत्त्वाशाज्जगन्नैवोदितमिति वाच्यं, अविद्यादशायां प्रतीयमानस्य जगतोऽप्यन्तान्याययोगात् । नच 'शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति त'दिति श्रुतेर्जगच्छाशृङ्गुल्यमेवेति वाच्यं, विद्यादशामधि- हृत्य तथोक्तत्वात्- नहि विद्यादशायां ब्रह्मणि जगदस्ति । किंच अविद्यादशायां प्रतीयमानस्यापि जगतो ज्ञानमेव स्वरूपं- ज्ञाने ब्रह्मण्येवार्थस्य जगतोऽप्यन्तत्वादध्यस्तस्य चाधिष्ठानमेव स्वरूपमिति । एतदेवामि- मेत्य पराशरेण तथोक्तं । तस्माद्ब्रह्मण्यज्ञानान्मिध्यामूलं जगदुत्पन्नमेव- शुक्तिफायामनिर्वचनीयमिव रजन्म् ।

ननु ब्रह्मणि जगदुत्पत्तयतानाम यथाकथंचित्- शुक्तिफाया रजतं तु नैवोत्पन्नं- तथाहि अनिर्वच- नीयमपूर्वरजनमत जातमिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यं- न तावत्तत्पत्नीति - तस्यम्भ्रिपक्षेरेण सदुत्पत्ते प्रगाढराभावयोगात्- निर्विषया जाता प्रतीतिः तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति नद्वन्द्विद-

मुपपादनम् । अधेन्द्रियादिगतो दोष तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगनकार्योत्पादकत्वायोगात् । नापीन्द्रियाणि तेषां ज्ञानकारणत्वात् । नापि दुष्टानीन्द्रियाणि तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वं-अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्व तु पूर्वमेव निरस्तं इति, अत्रोच्यते—इदं रजतमिति प्रतीत्या प्रतीति-समयनियतस्य रजतस्य सिद्धिरेव, नतु त्वपि - प्रतीतिविषयौ हि समसमयोत्पन्नौ प्रतीतिविषयनाशयोरपि समसमयत्वदर्शनात् । नद्यप्रतीतं शुक्तिरजतमस्ति । यद्यपि सत्यरजतमपि तथैव- तथापि तस्य लोकानु-भवसिद्धं स्थिरत्वमभ्युपेत्य अपतीतं शुक्तिरजतं नास्तीत्युच्यते । एतच्छुक्तिरजनस्य जन्मकारणं तु अवि-द्यैव तथाहि- काचकामलादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाकचक्याद्याकारा च काचिदन्त करणवृत्तिरुदेति, तस्या च वृत्तौ इदमवच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते वृत्तेश्च बहिर्निर्गमनेन इदमवच्छिन्नचैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भवति ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषय-चैतन्यनिष्ठा शुक्त्याकारिकाऽविद्या चाकचक्यादिसादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसंप्रीचीना काच-कामलादिदोषसमवहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमत इति । एतेन अनादि-भावरूपाज्ञानस्य स्वरूपानादित्वात्कार्यमपि प्रागेव स्यादिति निरस्तम् । दर्शिततूल्याज्ञानस्यैव शुक्ति-रजतकारणत्वं न मूलाज्ञानस्येत्युक्तत्वात् ।

अथ यदुक्तम्—अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं जातं वस्तु रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयी-क्रियते- न घटादिबुद्धिशब्दाभ्यां- रजतादिसादृश्यादिति चेत्, तर्हि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दो स्याताम् । रजतादिजातियोगादिति चेत्- सा किं परमार्थभूता ? उतापरमार्थभूता ? आद्ये- तस्या अपरमार्थान्वयायोगः । द्वितीये- परमार्थान्वयायोगः अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगश्चेति, नैतत्साधु—शुक्तावनिर्वचनीयं रजतमेव जातं, न घटादीति कृत्वा तस्य जातस्य रजतबुद्धिशब्दाभ्यामेव विषयीकृतत्वम् । नच रजतस्यैव जातत्वे कथमनिर्वचनीयं जातमित्युच्यते इति वाच्यं, जातस्य रजन-स्यैवानिर्वचनीयत्वात् । नच रजतशब्दवाच्यस्य कथमनिर्वाच्यत्वमिति वाच्यं, अनिर्वाच्यशब्दवाच्यस्य वा कथमनिर्वाच्यत्वं, सदसद्विलक्षणस्ये सदमच्छब्दवाच्यत्वं ह्यनिर्वाच्यत्वं तच्छुक्त्युत्पन्नरजतस्यास्येवेति तदनिर्वाच्यमेव । नच रजतमेव तत्र जातमिति कथं त्वयोच्यते इति वाच्यं, इदं रजनमिति रजतस्यै-धानुभूयमानत्वात् । नच तत्र रजतबुद्धिं कथं तव जातेति वाच्यं, यथा तव घटे घटबुद्धिः । नच घटे जातिपदवाच्यं अनुगतो घटाकारः कम्बुग्रीवादिलक्षणोस्तीति वाच्यं, रजतेपि चाकचक्याद्यनुगता-फारोस्त्येवेति । नच शुक्तिरजते या जातिरस्तीति त्वयोच्यते, सा किं परमार्थभूता ? उतापरमार्थभूता ? उभयथापि दोष उक्त एवेति वाच्यं, अपरपरमार्थभूतैव सा तस्या परमार्थान्वयायोगश्चेत् एव ।

वस्तुतस्तु अस्मिन्घटे यो आकारोस्ति स एव घटान्तरे न भवति, किंतु ततोऽन्य एव, तद्वद-निष्ठाकारस्य तद्विन्नघटनिष्ठत्वायोगात् । तथाच सर्वत्रानुगत कश्चिदाकारो जातिपदवाच्यो नास्त्येव । एवं सति शुक्तिरजतनिष्ठ आकारशुक्तिरजतवन्मिथ्यैवेति न तस्य परमार्थान्वययोगः परमार्थरजतनिष्ठा-कारस्य वा न शुक्तिरजतान्वययोगः- शुक्तिरजतनिष्ठाकारस्य वा न शुक्तिरजनातरान्वययोग इति न

फाप्यनुपपत्तिः । जात्यभ्युपगमेपि शुक्तिरजतजातिरपरमार्था शुक्तिरजतान्वययोगिन्येव परमार्थ-
रजतान्वयवती तु परमार्थजातिरेवेति न दोष इति बोध्यम् । नचापरमार्थं शुक्तिरजते
कथं परमार्थरजतबुद्धिशब्दयोर्निर्वाह इति वाच्यं, भ्रान्त्या तन्निर्वाहात् । अपरमार्थरजते परमार्थ-
रजतमिति प्रत्ययो हि भ्रमः । यद्वा शुबल्युत्पन्नेपि रजते शुक्तिगतः पारमार्थ्यांशः प्रतिभासते--
ततश्शुक्तिरजते परमार्थरजतमिति शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माच्छुक्तावनिर्वचनीयं रजतं परमार्थरजतसदृशं
दोषवशादुत्पन्नमेव- इदं रजतमिति प्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरित्यलं दुर्वादिचिवादेन । यदुक्तं सुदर्शनेन—
अपरमार्थभूतजातेः परमार्थभूतबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वायोग इति, तदपेशलम्—जातेरपरमार्थ्ये सति
तद्विषयबुद्धिशब्दयोरप्यपरमार्थ्यमेवेति कृत्वा अपरमार्थभूतजातेरपरमार्थभूतबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वं युज्यत
एव । नच बुद्धिशब्दयोर्बाधकादर्शनात्परमार्थ्यं सिद्धमिति वाच्यं, नेदं रजतमिति ज्ञानेन शुक्तिरजतस्यैव
तद्विषयकबुद्धिशब्दयोरपि बाधितत्वात् । नहि विषयस्य रजतस्यापरमार्थ्यं रजतमिति बुद्धिशब्दयोः
पारमार्थ्यं सम्भवति- नहि बुद्धिमात्रं परमार्थं, किं तु सत्यवस्तुविषयैव बुद्धिः परमार्था, असत्यवस्तुविषया
तु बुद्धिरपरमार्थैव । अन्यथा भ्रमप्रमयोस्साङ्कर्यमेव भवेत्- प्रमाह्वानाधिनिर्वाधविषया बुद्धिः भ्रमस्तु बाधि-
तार्थविषयः प्रमया च भ्रमो बाध्यते- अबाधितत्वे भ्रमानुत्तिप्रसङ्गात् । नच विषयनाधादेव भ्रमानु-
वृत्तिरिति वाच्यं, निर्विषयत्वादेव भ्रमस्य बाधोपीति । नस्माद्रजतवत्तद्विषयबुद्धिशब्दावप्यपरमार्थावेव,
रजतं च दोषवशादुत्पन्नमेव । एवं ब्रह्मणि जगदप्यज्ञानादुत्पन्नमिति जगदपरमार्थमेव । तद्विषयबुद्धि-
शब्दावप्यपरमार्थावेवेति सिद्धम् । ब्रह्मण एकस्यैव परमार्थत्वं तद्वि- श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिरभिप्रेतं- तथा
च दर्शितमिति सक्षेपः ॥

रामानुजाभिमतयथार्थख्यातिसिद्धान्तखण्डनम् ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—यथार्थख्यातिमेव सिद्धान्तत्वेनावलम्ब्य- 'यथार्थं सर्वविज्ञानमिति
वेदविदां मतम् । श्रुतिस्मृतिभ्यस्सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतित ॥ बहुस्यामिति सङ्ख्यपूर्वमृष्टाद्युपक्रमे ।
तासां त्रिवृतमेकैकामिति श्रुत्यैव दर्शितम् ॥ त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यज्ञेणोपलभ्यते । यदग्नौ रोहितं रूपं
तेजसस्तदपामपि ॥ शुक्लं कृष्णं पृथिव्यम्, अथमावेव त्रिरूपता । श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात्सर्वं सर्वप्रसङ्गाः ॥
पुराणे चैवमेवोक्तं वैष्णवे सृष्ट्युपक्रमे । नानावीर्यां पृथग्भूतास्तन्मते संहतिं विना ॥ नदास्तुवन्मजा-
स्वप्नुमसमागम्य कृत्स्नशः । समेत्यान्वोः संयोगं परम्परसमाश्रयाः ॥ महदाद्या त्रिदोषान्नाशयन्मित्या-
दिना ततः । सूत्रकारोपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथाश्वदत् ॥ स्वात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति तेनाभिधानिदा ।
सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिबोदितम् ॥ सोमावयवमद्वावादिति न्यायविदो निदुः । प्रीयभावे च
नीवारग्रहणं धीहिभावतः । तदेव सदृशं तस्य यद्यद्द्रव्यैकदेशभाक् । शुक्त्यादौ रजतदेश भावधुत्तैर
बोधिनः ॥ रूप्यशुक्त्वादिनिर्देशमेदो मूयन्वहेतुकं । रूप्यादिमदृशधाये शुक्त्वादिग्यन्मने ॥
अतन्तस्थात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चिनः । कदाचिद्गुरादिस्तु दोषान्दुर्गम्यंशपरिचिनः ॥ रजतानां
गृहीतोऽतो रजनाधीं प्रवर्तते । दोषानां तु शुक्त्यंशे गृहीते तस्मिन्वर्तते ॥ अतो यथार्थं रूप्यादि-

विज्ञानं शुक्तिकादिषु । वाध्यावाधकभावस्तु भूयस्त्वेनोपपद्यते ॥ शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहरूपत ।
नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धन ॥ एवं सर्वस्य सर्वत्र व्यवहारन्यवस्थिति ।' इति, तदयुक्तम्—

“ब्रह्मैकमेव सकलात्मकमित्यखण्डमुद्धोपयत्सु भुवने श्रुतिमस्तकेषु । सर्वे च सर्वमयमित्यवद-
त्कथन्तु रामानुज ऋणितेरवतारमृत ॥ सर्वं मुकुन्दमयमित्यभिभाषमाणे श्रीमत्पराशरकृतेपि पुराणरत्ने ।
सर्वे च सर्वमयमित्यवदत्कथन्तु रामानुज परमवैष्णवसार्वभौम ॥ लोकस्त्रिवृत्कनधराजलपावकाश्च भूत
त्रयात्मकमिति प्रतिपन्नमेव । नैतावता च सकल सकलात्मकं स्यात्सर्वणात्मक किमु घटो भुवि मार्तिक-
स्यात् ॥ सर्पं पशुश्च मकर पुरषो महीजो ग्रावा घटश्च कनक रजतं किमु स्यात् । तम्पादतद्विषय-
तद्विषया यथार्था नैवेति सर्वधिषणा नु कथं यथार्था ॥ नैवान्यगाऽवयवसन्ततिरन्यगा स्यात्तत्सन्निभावय-
वसन्ततिरन्यदीया । सोमो यथा परिपुनाति जन्तं तथैव पूतीक इत्यभिमतं मतमागमस्य ॥ शुभत्या
वसन्त्यवयवा यदि राजनास्तर्द्धग्निस्थशुक्त्ववयव प्रलयेपि तेषाम् । नाश विना द्रवपद समुपागताना
दृश्येत दाहविरमे ननु पिण्डभाव ॥ रूप्ये च शुक्त्ववयवा यदि तर्हि वह्नौ तेषा क्षयाद्रजनमल्यनर भवेच्च ।
नैराहूताद्द्रुतमिदं भजतेऽल्पभावं तस्मान्मृषैव रजते ननु शुक्तिसत्त्वम् ॥ किं नीलगा अवयवा गग
नेऽपरूपे तिष्ठन्ति येन गगन मलिनं विभायात् । शुक्त्यम्बरादिरजनासितमुक्त्यभासा मित्यैव सत्यमितिभि
परिबाधितत्वात् ॥' अयमर्थं शुक्लेशिवृत्कतभूतकार्यत्वात्तल भूतत्रयावयवाः सन्तीति भूतलयशब्दवाच्यत्व
भूतलयात्मत्व च तस्या अस्तुनाम- नैतावता तस्या घटपटकनकशुनकरजतरजकाङ्गारभृङ्गभृङ्गराजादि-
सर्वात्मत्वप्रयुक्ततच्छब्दवाच्यत्व सम्भवति- विरोधात् । तथाहि- किं शुक्तौ शुक्त्ववयवा रजनावयवाश्चैव
सन्ति ? यद्वा घटावयवा ? पटावयवा ? कनकावयवाश्शुनकावयवा रजतावयवा अङ्गारावयवा भृङ्गाव-
यवा भृङ्गराजनामकौपथ्यवयवाश्चेत्यनन्तपदार्थावयवाः सन्ति ? आद्ये- शुक्लेशुक्तिरजतोभयात्मत्वे सत्यपि
तदतिरिक्तघटपटाद्यात्मत्वात्सत्त्वात् सर्वात्मत्वसिद्धिः । द्वितीये- शुक्तौ रजनप्रतीतिवद्वटपटादिप्रतीतिरपि
भवेत् । नच रजतावयवाना बाहुल्याद्रजतप्रतीति, घटपटावयवाना तु स्वल्पत्वाद्धटपटाद्यप्रतीतिरिति
वाच्यं, इद रजतमिति प्रतीतिबलेन शुक्तौ रजनावयवान् कल्पयितुस्तव घटपटादिप्रतीत्यभावे कथं
शुक्तौ घटपटाद्यवयवकल्पना स्यात् । किंच रजताद्यवयवैरेव शुक्लेशवयवित्वे शुक्त्ववयवा नैव स्युः ।
नच शुक्त्ववयवैर्बहुमी रजताद्यवयवैरल्पैरल्पतरैरल्पतमैश्च शुक्तिरूपावयविसिद्धिरिति वाच्यं, अवयवसमु-
दायसंयोगात्सागवयविन एवासत्त्वेन कथं शुक्त्ववयवसिद्धिः । शुक्लेशवयवा हि शुक्त्ववयवा । नच
शुक्तिरूपावयवाश्शुक्त्ववयवा इति अवयवानामेव शुक्तिपदवाच्यत्वं तादृशावयवनाहुल्याद्यैरुत्पावयविन-
शुक्तिरिति व्यपदेश इति वाच्यं, तर्हि शुक्तिरूपावयवाना शुक्तिशब्दवाच्यत्वमेव भवेत्त रजनादिशब्द-
वाच्यत्वमिति कृत्वा कथं सर्वस्य सर्वशब्दवाच्यत्व स्यात् । कथं वा शुक्तिरूपावयवविषयकं रजनरूपाव-
यवज्ञानं यथार्थं स्यात् । अपि च शुक्तौ चूर्णिताया यथा शुभ्रत्वगव उपलम्बने तथा रजनाणवोप्युप-
लभ्येरन् । नचाल्पत्वाद्नुपलब्धिन्तेपामिति वाच्यं, अल्पत्वेनैवोपलब्धिर्मवेदेवेति । नच शुक्तिचूर्णगताना
शुक्त्वगूना रजतागूना चातिसादृश्याद्विवेकेनानुपलम्भ, अविवेकेन तु तदुपलम्भोऽस्येति वाच्यं, तर्हि

शुक्तिचूर्णपुञ्जे कनकावयवास्ताम्रावयवाश्च सन्तीति तेषां वा सादृश्यादुपलम्भः किमिति नासीत् । नच सर्वस्य सर्वोत्सवप्रतिज्ञां यथार्थं सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञां च विहाय शुक्तौ रूप्यविज्ञानमेव यथार्थं- शुक्तौ रूप्यावयवसत्त्वेन शुक्तेरूप्यात्मत्वादित्युच्यते इति वाच्यं, तथासति दाहादयुपायेन शुक्तिंसमुदायात्सकाशाद्रजतार्थां रजतं प्राप्नुयादेवेति कृत्वा शुक्तिज्ञानात्त्वश्रुतिबाधो मामूत् । किं कनकाणुप्रचुरं मधुपिष्टं परित्यजन्ति कनकार्थिनः । अपि च शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वे नेदं रजतमिति ज्ञानमयथार्थं स्यादिति कथं सर्वविज्ञानं यथार्थं स्यात् ।

ननु शुक्तिगतं रजतभागं गृहीत्वा इदं रजतमिति ज्ञानं यथार्थं शुक्तिभागं गृहीत्वा नेदं रजतमिति ज्ञानं च यथार्थमिति चेन्मैवम्-शुक्तिसाक्षात्कारानन्तरमपि पुरुषश्शुक्तिगतं रजतांशं गृहीत्वा रजतमिदमित्येव किमिति न प्रतीयात्, नेदं रजतमित्येव नियमेन किमिति प्रतीयात् । नच रजतांशस्याग्रहणादिति वाच्यं, अनिपुणं चक्षुषि शुक्तौ न्यस्तेपि यस्य ग्रहणमासीत्तस्य कथं सुनिपुणं चक्षुषः प्रणिधानेपि ग्रहणं न भवेदिति । हठादर्शनाविषयोपि हि मप्यादिगतस्सुश्मोर्धः चक्षुःप्रणिधानात्प्रतिमाति । तस्मात्कालात्प्रत्ययापदिष्टमिदं वचनम् । शुक्त्यादौ रजतादिसद्भावश्रुतिबोधित इति वचनं तु श्रुतितर्धानभिज्ञप्रतारकमेव- श्रुतौ काप्यस्यार्थस्यादर्शनात्, त्रिवृत्करणदिप्रतिपादनमात्रेणास्यासिद्धेः ।

यदुक्तं यत्तत्सदृशं तत्तदेकदेशभागिति, तदसत्—अन्यद्रव्यस्यान्यद्रव्यैकदेशभावात्वायोगात्-नबन्धद्रव्यैकदेशस्ततो विच्छिन्नो भूत्वाऽपरद्रव्यं भजत इति कल्पयितुं शक्यम् । नच रजतैकदेशसमवेतैश्शुक्तिर्जातेति वाच्यं, एवं शुक्त्येकदेशसमवेतमेव रजतं जातमिति वक्तव्यत्वात् । तथैव वदाम इति चेत्- तर्हि शुक्त्युदयात्प्राग्जतं शुक्त्येकदेशभाक् न भवति, तथा रजतोदयात्प्राक् शुक्तिश्च रजतैकदेशभाक् न भवति । नचेष्टापत्तिः, किमादौ शुक्त्येकदेशरहितं रजतमस्ति ? यद्वा रजतैकदेशरहिता शुक्तिरस्ति ? ननु पक्षद्वयमपि सङ्गतं- अन्यतरस्य निर्धारणयोगात् । नच द्वयमप्यनादि-जन्यत्वात् । नच द्वयमपि युगपदेव जातमिति वाच्यं, शुक्तिसमवेतं सद्रजतं रजतसमवेता च सती शुक्तिर्युगपदेव जज्ञे इत्युक्तौ समवेतयोश्शुक्तिरजनयोर्दयात्प्रागसमवेतयोस्तयोस्सत्त्वमभ्युपेयम् । नचेष्टापत्तिः, तदानीं शुक्तिरजतसमवेतयोश्शुक्तिरजतयोस्समवायकर्तृदर्शनाच्च- नहि प्रथिग्यादिभूतत्रयस्य भ्रमस्य निर्विषयत्वापत्तेः, असमवेतयोश्शुक्तिरजतयोस्समवायकर्तृदर्शनाच्च- नहि प्रथिग्यादिभूतत्रयस्य त्रिवृत्करणमिव शुक्तिरजतयोर्द्विवृत्करणं कापि श्रुतं स्पृतं दृष्टं वा- येन द्विवृत्करणशुक्तिरजतकार्यत्वाच्चक्षुक्तौ शुक्त्यंशाधिबोपलम्भः, रजते रजतांशाधिबोपलम्भः, शुक्तौ रजतांशात्पत्वोपलम्भः, रजते शुक्त्यंशात्पत्वोपलम्भश्चेति वक्तुं शक्यते । तस्मात्सदृशं तत्तदेकदेशभागित्युक्तम् । किं तु यत्तत्सदृशं तत्तदेकदेशभावात्प्रागसमवेतयोश्शुक्तिरजतयोस्समवाययोर्नियमाददर्श्यं च न स्यात् । अथयवेऽनवस्थादोषेणावयवान्तरानङ्गीकाराद्भजतावयवे शुक्त्यवयवैकदेशरहितः, शुक्त्यवयवे रजतावयवैकदेशरहितश्च नास्तीति ।

यदुक्तं शुक्तिगतास्तैजसाणव एव रूप्यावयवा इति, तदप्यमन्—रूप्यंशापि त्रिवृत्कृतम्-कार्यत्वेन तैजसाणव एव रूप्यावयवा इति वचनमुदाहरणत्वात्- नहि रूप्यं केवञ्चैत्रमन् । नच शुक्तिगतं

चाकचक्य शुक्तौ रूप्याशसद्भावप्रयुक्तमिति वाच्यं, रूप्यगतं चाकचक्यं किमंशसद्भावप्रयुक्तमिति । नच स्वभाविकमिति वाच्य, तथा शुक्तिचाकचक्यस्यापि स्वभाविकत्वात् । यदि तु तैजसाशप्रयुक्तमित्युच्यते, तर्हि तथैव शुक्तिचाकचक्यमपि तैजसाशप्रयुक्तमित्येवोच्यता किमिति तत्र रूप्याशसद्भावपरिकल्पनेन ।

यदुक्तं शुक्तौ शुक्त्यशभूयस्त्वप्रयुक्त शुक्तिव्यपदेश इति, तदप्ययुक्तम्—शुक्त्यंशस्य कथं शुक्त्यश इति नाम । नच शुक्त्यंशत्वादेवेति वाच्यं, अशिद्रव्यस्य शुक्तिरिति नाम्नि सिद्धे हि तदंशस्य शुक्त्यशत्व सिध्यति, तदेव न सिद्धमिति । अशिद्रव्यस्य शुक्त्यंशभूयस्त्वे सिद्धे शुक्तिव्यपदेशसिद्धिः । अशिद्रव्यस्य शुक्तिव्यपदेशे सिद्धे तदंशस्य शुक्त्यंशत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । यच्चोक्तम्—शुक्ति-रजज्ञानयोर्बोध्यबाधकभाव शुक्तिभूयस्त्वसाकल्यवैकल्यग्रहप्रयुक्तो, नतु मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धन इति, तदप्यसाधु—शुक्तौ शुक्त्यंशभूयस्त्वाच्छुक्तिरिति ज्ञान बाधकं, रजज्ञानस्यत्वत्वाद्गतमिति ज्ञानं वाध्यमिति वक्तुं न शक्यते- बहुषु ताम्रखण्डेष्वेकस्या रूपिकया सत्यामपीयं रूपिकेति ज्ञानस्य ताम्रखण्डज्ञानेन बाधादर्शनात्, ज्ञानमात्रं सत्यमिति वदता त्वया ज्ञानयोर्बोध्यबाधकभावस्य दुर्वचत्वाच्च । तस्मात्सत्यार्थविषयज्ञानेन मिथ्यार्थविषयज्ञानं सहैव विषयेण बाध्यत इति न सत्त्व्यातिवादसिद्धिः । सुदर्शनस्तु—साधारणाकारग्रहणभेदाग्रहदोषादृष्टानि सर्ववादिभिरभ्युपेयानि शुक्त्यादिषु प्रतीयमानानामवयवानां रजताद्यवयवत्वं सम्प्रतिपन्नरजताद्यवयवसुसदृशाकारत्वमेव, नतु रजतादिभ्य आनीय निवेशितत्वम् । एवमेव पूतीकादिषु प्रतीयमानानां सोमलताद्यवयवानामपि सोमाद्यवयवत्वं नाम सम्प्रतिपन्नसोमलताद्यवयवसौसादृश्यमेव । तच्च स्फुटतरप्रतीतिसिद्धमवाधितं च नहि शुक्तिशकलपूतीकादिषु रजतसोमलतादिसादृश्यं नास्तीति बाधकप्रत्यय उदेति शुक्त्यवयवेषु शुक्तित्वान्धवहारानुपपन्नौ तत्र विरुद्धज्ञात्यन्वयाभावात् इति, मदुक्तार्थमेवोक्त्वापि शुक्तौ रजतमल्पमस्तीति शुक्तौ रजनवृद्धिर्यथार्थेति चोपसञ्जहारेत्यहो ! भण्डत्वमस्य ।

यदुक्तमेतेन—नेदं रजतमित्यत्र नञर्थे शुक्तित्वमेव यदाकारग्रहणेन पूर्वप्रतिपन्नाया प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वा निवारणं स एवाकारो नञर्थ- सचाकार प्रतियोगितापेक्षं नेदं रजतमित्यादिशब्दैः तदनपेक्षै-श्शुक्त्यादिशब्दैश्च व्यवहियत इति, तत्रोच्यते—किं नञश्शुक्तित्वमर्थ इत्युच्यते ? यद्वा नेदं रजनमिति वाक्यमन्धनञ् अथवा नेदं रजतमिति पदत्रयात्मकवाक्यस्य ' नाद्य न घट इत्यादावपि शुक्तिर्घट इत्याद्यर्थापत्तेः । न द्वितीय- नेदं रजतमिति वाक्यस्य इदं रजतं शुक्तिरित्यर्थापत्तेः । नचेष्टापत्ति- इयं शुक्तिरिति पुरोवर्तिद्रव्यमेव शुक्तित्वेन प्रतिपद्यते- पुरुषो न तु रजतं शुक्तित्वेन- तथासति शुक्तौ रजतज्ञानस्यैव रजते शुक्तिज्ञानस्याप्ययथार्थत्वापत्तेः । नच रजतत्वेन प्रतिभातमिदं वस्तु शुक्तिरेवेति तदर्थ इति वाच्यं, किं तद्भजतत्वेन प्रतिभातं वस्तु- किं रजतं यद्वा शुक्तिः आद्ये नेदं रजनमित्यस्यैव भ्रमत्वं स्यात् । द्वितीये त्वमप्यन्यथास्यातिमतमविष्ट एवासि शुक्तिरेव रजतत्वेन स्थितेत्यन्युपगमात् । तृतीये- वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानसत्र्यपेक्षात्वाद्ब्रूहि तावत्पदत्रयस्य प्रत्येकमर्थं किं नञ्पदस्य सादृश्य-मर्थः किं वा अन्यत्वम् ? यद्वा अल्पत्वम् ? अथवा विरोधित्वम् ? उत अपाशस्यम् ? अहोम्बिद-

भावः ? एते षडेव हि नञ्पदार्थाः- 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अभासत्वं विरोधश्च नञर्थोऽप्युत्प्रेक्षीर्तिता' इति स्मरणात् । नाद्याश्चत्वारः- रजतसदृशं रजतादन्यत्- रजतादल्पं रजतविरोधि वा वस्तु शुक्तिरेवेति नियमाभावेन शुक्तिस्वरूपवाक्यार्थासिद्धेः । नान्यौ द्वौ- तव मते अभावानभ्युप- गमादप्राशस्त्यस्यापि प्राशस्त्याभावरूपत्वेनाभावत्वाच्च ।

ननु इदंशब्दस्य शुक्तित्वमर्थः- नञ्सादृश्यमर्थः- तथा च इदं न रजतमिति वाक्यस्य रजत- सदृशी शुक्तिरित्यर्थः । तथाच रजताभेदेनेतः प्राग्य आसीच्छुक्तिग्रहः तस्य बाधोऽनेनेति, मैवम्— नञ्शुक्तित्वमर्थ इति स्वोक्तिव्याघातात् । इदमप्यस्य च पुरोवर्तिवस्तुसामान्यवाचिनश्शुक्तिरूपवस्तु विशेषवाचकत्वायोगाच्च । नहि शुक्तिर्न रजतमिति वाक्यप्रयोगः, येनोक्तार्थलाभस्त्यात् । तस्माच्छुक्ति- दृष्ट्वा रजतमिति भ्रान्तस्य पुरुषस्य नेदं रजतं, किंतु शुक्तिरेवेति शुक्तिपदप्रटितात्प्रयुक्तवाक्यश्रवणादेव पुरोवर्तिवस्तुनि रजतभ्रान्तिनिवृत्तिपूर्वकशुक्तिप्रमोदयः । यदा तु चतुःप्रणिधानादिना स्वयमेव शुक्ति- रिति प्रतिपद्यते भ्रान्तः, तदापि नेदं रजतमिति न प्रतिपद्यते, किं तर्हि नेदं रजतं, किंतु शुक्तिरित्येव प्रतिपद्यते । तस्मात्प्रतियोगिसापेक्षैर्नेदं रजतमित्यादिशब्दैश्शुक्त्यादयो व्यवहियन्त इत्ययुक्तम् । नञर्थप्रतियोगिनो रजतस्य सत्त्वेन नेदं रजतमिति वाक्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वाभावाच्च । तस्मान्ननश्शु- क्तित्वं नार्थः ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन— तत्तत्पुरुषानुभाष्याः स्वाम्नाः पदार्थश्चेधरेणैव सृष्टा इति, तदर्थो- ङ्गीकारविषयमेव— तथाहि 'पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम् । आपार- मानन्दमखण्डबोधं तस्मिन् लयं याति पुरत्रयं' चेति श्रुतेर्जीवस्यैव सृष्टिकर्तृत्वश्रवणात् । 'जीवस्येधर- कर्तृत्वं ज्ञानकर्मतपोबला'दिति स्मरणात् । यावत्पर्यन्तं जीवस्याज्ञानं वर्तते तावत्पर्यन्तमविद्यादरायामेव जीवेश्वरजगद्रूपद्वैतप्रतीतिरिति कृत्वा जीवाज्ञानसृष्टमेव सर्वमीधरेण सह । नच जीवानां नानात्वात्केनेदं सृष्टमिति वाच्यं, एक एव जीवस्तदन्ये जीवाभासा एवेति । नच अनेकेषु जीवेषु मध्ये को मुख्यो जीवः, केचाभासजीवा इति वाच्यं, यथा स्वप्नप्रपञ्चदृशेक एव मुख्यो जीवः अन्ये त्वाभासाः तथा जाग्रत्प्रपञ्चदृशेषीति । नच स्वप्ने स्वप्नदृशेक एव स्वप्नप्रपञ्चं स्वैकानुभाष्यं पश्यतीति युक्तम् । जाग्रत्प्रप- ञ्चस्तु अनेकानुभाष्यत्वात्कथमेक एव पश्यतीति वक्तुं शक्यत इति वाच्यं, स्वप्नेपि स्वदृष्टप्रपञ्चमध्येपि पश्यन्तीत्येव स्वप्नदृश्यन्त्ये, नतु न पश्यन्तीति । एवं जाग्रत्प्रपञ्च स्वदृष्टप्रपञ्चमध्ये पश्यन्तीति पश्यन्तीत्येव स्वप्नदृश्यन्त्ये, नतु न पश्यन्तीति । एवं जाग्रत्प्रपञ्च स्वदृष्टप्रपञ्चमध्ये पश्यन्तीति पश्यन्तीत्येव स्वप्नदृश्यन्त्ये, नतु न पश्यन्तीति । तस्माज्जीव एव स्वप्नजागरयोः स्वाज्ञानवशाज्जीवाभासानीधरं जगद्य- सृजति । यदा तु ज्ञानेनाज्ञाननाशस्तदा सच्चिदानन्दाद्वयप्रसङ्गरूपेणावशिष्यत इति कृत्वा जीवाज्ञानमयः स्वप्नप्रपञ्चो मिथ्यैव- प्रतीतिसमनियतत्वाद्भ्रज्जुसर्पवदिति । प्रतीतिसमनियतत्वं च जगतः प्रतीतिमात्र- शरीरत्वमेव- नहि प्रतीतिव्यतिरेकेण कश्चित्सदायोस्ति । अत एवोक्तं वादरायणेन- 'यथाऽर्थेन विना पुंसो मृषैवात्मविपर्ययः ॥ प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरच्छेदनादि'नेति । नच स्वप्न एव जगदभवः प्रतीतिं विना जाग्रति तु ज्ञानन्यतिरेकेण ज्ञेयमस्यैवेति वाच्यं, 'तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चि'दिति निन्नु-

पुराणात् । न च शुक्तरजतस्येव सत्यरजतस्यापि प्रतीतिव्यतिरेकेणासत्त्ववचनमनुभवविरुद्धमिति वाच्यं, जमत्प्रपञ्चस्येव स्वप्नप्रपञ्चस्यापि सत्त्ववचनमनुभवविरुद्धं न भवति किं- नहि लोक स्वप्नदृष्टं वस्तु यथार्थमिति मन्यते- स्वप्नप्रपञ्च ईश्वरसृष्ट इति मतेपि जीवसृष्टेश्वरसृष्ट एवेति न जीवसृष्टत्वहानि - यथा विष्णुपुत्रब्रह्मसृष्टस्यापि जगतो विष्णुसृष्टत्वव्यवहार तद्वदिति- अतो न श्रुतिसूत्रादिविरोध । नचेश्वर- परतन्त्रजीवसृष्टत्वमीश्वरस्य कथमिति वाच्यं, यथा मजा एव स्वान्यनम कश्चित्प्रभृत्स्य तेन नियम्यन्ते, तथा जीव एव स्वसृष्टेश्वरपरतन्त्रो भवति- मातुः स्वपुत्रपारतन्त्र्यं न दृश्यते किम् ? न च किञ्चिद्ज्ञ- जीवस्य कथं सर्वेश्वरसृष्टत्वमिति वाच्यं, मूर्खस्य पितुः पण्डितपुत्रसृष्टत्वदर्शनात् । नचासर्वशक्ति- र्जीवः कथं सर्वशक्तिमीश्वरं स्रष्टुं शक्नुयादिति वाच्यं, अल्पनम्यापि पितुः प्रत्नत्नपुत्रसृष्टत्वदर्शनात् । किं बहुना सर्वमपि दुर्घटं जीवाज्ञान घटयत्येव तद्वच्चघटितघटनापटीय । नचेश्वरमायैव तादृशीति वाच्यं, ईश्वरमायाया एव तादृशत्वे ईश्वरसृष्ट जीवाज्ञान कीदृशं भवेदिति । नचाकाशादिभूतसत्त्वत्वं जीवस्य न श्रूयत इति वाच्यं, 'आत्मन आकाशसम्भूत' इति श्रुतेः ।

वस्तुतस्तु जीव ईश्वरश्च नित्य आत्मैक एवेति कृत्वा न जीवस्येश्वरसृष्टत्वं नापीश्वरस्य जीव- सृष्टत्वं, किं तु जीवदेहा ईश्वरदेहाश्च सर्वे जीवाज्ञानसृष्टा एतदभिप्रायेणैव जीवनेश्वर सृष्ट इत्युक्तम् । न च देवमनुष्यादयो जीवदेहा एव तत्तत्कर्मानुगुण्येनेश्वरेण सृष्टा इति वाच्यं, रामकृष्णादय ईश्वरदेहा एव स्वपुण्यकर्मादिदृष्टहताज्ञानेन जीवेन सृष्टा इति । किं जीव स्वशिल्पनैपुण्येनेदानीमीश्वरविग्रहाज्ञान निर्माति, मृच्छिलादारुभिः ? किं वा तानभ्यर्च्य भवादृशा स्वस्वकामान् लभन्ते ? तस्माद्भोक्त्रा जीवे- नाज्ञानात्स्वकर्मानुगुणं सर्वं भोग्यजात निर्मितं, न त्वीश्वरेण तस्याभोक्तुः सृष्ट्या प्रयोजनाभावात् - 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति हि न्यायः । किं पुनस्तसर्वज्ञ ईश्वरः । किं च यथा जीवस्य शेषिणः पुत्रभार्यादिदेहजातं शेषभूतं भोग्यत्वात्तथा ईश्वरदेहोपीति कृत्वा सर्वशेषिणा जीवेनैव स्वशेषभूतं सर्वं सृष्टमीश्वरेण सह । नचेश्वरदेहो जीवभोग्यो न भवतीति वाच्यं, गोपिकाभिः कृष्णदेहस्य मुक्त- त्वात् । अन्ये च नन्दादयस्तदेहं दृष्ट्वा सृष्ट्वा च प्रमुदिता इति दर्शनात् । इदानीमपि ईश्वरीयार्चा- विग्रहस्य वैष्णवैरन्ध्रैश्च भूदैर्दर्शनस्पर्शनादिना भुज्यमानत्वात् । न च ते न मूढा इति वाच्यं, 'यो मा सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हिनार्चां गजते सौख्याद्भस्मन्येव जुहोति स' इति भागवता दर्शिका मूढा एव । अलं शारदाचक्रमणेन सर्वमपि जगदीश्वरेण सह जीवाज्ञानकार्यत्वान्मिथ्यैवेति स्थिते किंपुन स्वामार्थस्य मिथ्यात्वं वक्तव्यं, शुक्तरजतरज्जुसर्पादीना वेति संक्षेपः ॥

पीतशङ्खः तित्तो गुडः इत्यादीनामपि अयथार्थज्ञानत्वोपपादनम् ।

अथ पीतशङ्ख इति ज्ञानमपि यथार्थमेव नयनवर्तिपित्तद्रव्यसम्भिन्ना नायनरश्मयश्ङ्खेन संयु- ज्यन्ते- तत्र पित्तगनपीतिमाभिभूतशङ्खगतशुक्लमा न गृह्यते- अतस्सुवर्णागुलितगङ्गवत्पीतशङ्ख इति प्रतीयते पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमा चातिसौक्ष्म्यात्पार्श्वस्थैर्न गृह्यते । पित्तोपहितेन तु स्वनयननिष्क्रान्त- तायातिसामोप्यात्सूक्ष्ममपि गृह्यते तद्ग्रहणजनितसस्कारसचिबनायनरश्मिर्दूरस्थमपि गृह्यत इति

तदपि मन्दम्—यदि पित्तोपहतदेहदत्तनयनरश्मिभ्यो व्यासत्वासुपर्गानुत्सि इव शङ्ख पीतस्यार्चिर्ह्येव शङ्खसमीपवर्तिनो देवदत्तसमीपन्यस्तदृशो वा यज्ञदत्तस्यापि चक्षुर्दोषरहितस्य शङ्ख पीत इति प्रतीतिर्भवेत् । नचातिसौक्ष्म्यात्च्छङ्खमावृत्य स्थितोपि पीतिमा सन्नहितेनापि यज्ञदत्तेन न गृह्यत इति वाच्यं, तथाविधस्यातिसूक्ष्मस्य पीतिज्ञ कथं शङ्खगतशुक्लमाभिभावकत्वमिति ।

अथ कथं पित्तोपहतनयनस्य शङ्ख पीत इति अमोदय इति, उच्यते—शङ्खप्रतिफलितानां नायनरश्मीनां नयनगतपित्तद्रव्यपीतिमग्रहणेन तदुपपत्तेः । यच्चोक्तं रक्त स्फटिकमणिरिति ज्ञानमपि यथार्थमेव जपाजुसुमप्रभाभिभूततया तस्य रक्तत्वादिति, नपि न- जपाजुसुमसन्निधानरूपदोषप्रयुक्त एव स्फटिके रक्ततावभासो यथा जिह्वादोषप्रयुक्तो गुडे तिक्ततावभास इति नहि दोषजन्यं ज्ञानं यथार्थं भवति । नचानुभवसिद्धं स्फटिकरक्तत्वं, गुडतिक्तत्वं वा कथमयथार्थं स्यादिति वाच्यं, प्रमाणजन्यानुभवसिद्धमेव यथार्थं, नतु दोषजन्यानुभवसिद्धमिति सिद्धान्तात् । नचानुभवमात्रसिद्धं सर्वमपि यथार्थमेवेति वाच्यं, पुत्रस्ते मृत इति विपरम्भकव्यश्रवणान्यज्ञानसिद्धजीवत्युत्रमरणस्यापि यथार्थत्वप्रसङ्गत् । नचासवाक्यश्रवणजन्यज्ञानसिद्धं यथार्थमिति वाच्यं, तर्हि दोषप्रयुक्तचक्षुरादिकारणजन्यज्ञानसिद्धमप्ययथार्थमेवेति स्थितम् । तस्मात्स्फटिके रक्ततावभासो दोषरक्त इत्ययथार्थ एव । तथा मरीचिकापल- ज्ञानमप्ययथार्थमेव । न च तेज पृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेज पृथिव्योरग्रहणाददृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणाद्यथार्थं तदिति वाच्यं, भूतत्रिवृत्करणसिद्धं तेजसि बहुधादौ जलपृथिव्यंशद्वयं पृथिव्या तेजो जलाशद्वयं जले तेज पृथिव्यंशद्वयं च नैव ग्रहीतुं शक्यते पारमैः पशुभिश्च । तथासति तेज पृथिव्यो- स्तेज पृथिव्यंशावगृहीत्वा जलाशं गृह्णन्ति दोषवशात्पामरा पशवश्चेति महतामुपपादनमिदं- नहि तेज पृथिवीगतं सूक्ष्माशभूतमम्बु वीचीतरङ्गादियुक्तकासारजलम् । मध्याह्नसमये मरीचिकाभिर्न्यासाया मरु- भूमौ जलवीचीतरङ्गादियुक्तं कासारतटाकादिजलं प्रतीयते- भ्रान्तश्च मरुमूर्तिं गत्वा तत्र सूक्ष्ममप्यम्बु न पश्यति- तस्मान्मरीचिकासंपृक्तमरुमूमौ जलज्ञानं मिथ्यैव ।

यदुक्तं अलातचक्रेष्वलातस्य द्रुतरगमनेन सर्वदेशसयोगादन्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिरुपपद्यते- चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकतत्तद्देशसयुक्ततद्द्रुत्तुग्रहणमेव- क्वचिदन्तरालाभावादन्तरालाग्रहणं- क्वचि- ष्टेष्ट्यादग्रहणमिति विशेष- अतस्तदपि यथार्थमिति, नैतत्—अलातस्य द्रुतरगमनेपि तत्तद्देशं विहा- यैवान्यान्यदेशं गतमलातमिति कृत्वा नैकदा सर्वदेशसयोगं नहि चक्रस्येवालातस्य सर्वदेशसयोगित्वं, येषु चक्राकार प्रतीयमानस्तस्य सत्यो भवेत् । अलातस्य दण्डाकारो हि सत्य, अन्तरालस्य सत्त्वेपि सौष्यदग्रहणमिति यदुक्तं तत्र सतोऽग्रहणमयथार्थज्ञानमेव तत्र सौष्यदोषस्तु हेतुरस्तु । अत्रोल्यास- पुत्रशुक्लशिष्यगौडपापदाचार्या—‘ननुवक्त्रादिवभासमलान्स्पन्दितं यथा । अग्रहणमाहकाममं विज्ञान- स्पन्दितं तथा ॥ अस्पन्दमानमलात्मनामासमजं यथा । अस्पन्दमानं विज्ञानमनन्मासमनं तथा ॥ अन्तरे स्पन्दमाने वै नामासा अन्यतो भुव । न ततोऽत्र निस्पन्दन्मालात् मदिदन्ति ते ॥ न निर्गता अन्त्राद्ये द्रव्यत्वामदयोऽत । विज्ञानेपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥’ इति अदमर्ष- दधा श्लोके अलात-

स्पन्दितमुल्काचलनं- ऋजुवक्रादिकाभासं- ऋजुवक्रादिप्रकाराभासं- आदिशब्दाच्चक्राद्याकारग्रहणं- तथा-
 विज्ञानस्पन्दितं- विज्ञानमय निरवयवमय विभुनोऽचलस्याप्यविद्यया कृतं स्पन्दनं ग्रहणप्राहकाभासं विषयि-
 विषयामासं भवति- यथा अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमानासमजमृज्वाद्याकारेणाजायमानं
 भवति, तथा अविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं विज्ञानं जात्याद्याकारेणानाभासमजमचलं
 भविष्यति । किं च यदा खल्वलातं स्पन्दमानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरादागत्य आभासा
 भवन्तीति न शक्यं वक्तुं- ऋजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्थानवगमात् । यदा तदेवात्यतं निष्प-
 न्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राभासा भवन्तीत्यपि वक्तुं न शक्यं- अनुपलम्भाविशेषात् । नचा-
 मासास्तस्मिन्नेवात्यते लीयन्ते- तदनुपादानत्वात् । यदि हि स्पन्दननिमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ता-
 भावमात्रान्नमित्तिभावदर्शनादृजुवक्राद्याकारा स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । किं च ते आभासा
 द्रव्यत्वाभावयोगत द्रव्यत्वाभावादयुक्ते वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । अलातान्न निर्गता वस्तुनो हि प्रवेशादि
 सम्भवति नावस्तुन । विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युः- आभासस्याविशेषत तुल्यत्वात् । यथा
 असत्सु ऋज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिवुद्धिर्दृष्टा अलातमात्रे तथा असत्त्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जत्यादि-
 बुद्धिर्दृश्येति समुदायार्थः ।

अथ यदुक्तम्—दर्पणादिषु निजमुरादिप्रतीतिरपि यथार्थ- दर्पणादिप्रतिहतगमयो हि नायन-
 रस्मय दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति तत्राप्यतिशेष्यान्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिरिति,
 नैतदपि युक्तम्—ग्रीवाभ्यानि-मुग्गम्य दर्पणगतत्वेन सख्यदक्षिणभागयोर्दक्षिणसख्यभागत्वेन चान्यथा-
 ग्रहणात् । अन्यम्यान्यथाग्रहणं द्वयथार्थज्ञानम् । अन्तरालाग्रहणस्य भास्वित्वं प्रागेवोक्तम् । यद्य
 दिङ्मोहेऽपि दिगन्तरम्यास्यां दिशि विद्यमानत्वादृष्टवशेनैतदिगंशवियुक्तो दिगन्तरांशो गृह्यते- अतो
 दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थेवेति, तत्र—प्राच्या दिशि पश्चिमा दिग्बर्तन इति वाक्यं कृत्वा घाला अपि परिह-
 सेषु । नच सर्वत्र सर्वदिकमद्भावेऽपि प्राच्यादिव्यवहार प्रतियोग्यपक्षेऽपि वाच्यं, प्राच्यादिव्यवहारात्मा-
 ष्ट्रिमेदम्येवामावेन सर्वत्र सर्वदिकमद्भावेऽपि इत्युक्तमन्वन्- आकाशो हि सर्वत्रानि तस्य सूर्योदया-
 स्तमयाद्युपाधिवात्त्वात्पश्चिमादिदिग्बन्धवहार । तथा च प्रागादिदिषु सर्वत्राकारमत्त्वेऽपि न पश्चिमादि-
 दिगन्तरमत्त्वमिति कृत्वा प्राच्यां दिशि पश्चिमादिदिक्प्रतीतिरयथार्थेऽपि । अत एव तस्या दिङ्मोह इति
 व्यवहारः । दिङ्मोहो हि दिक्कम- अन्मयापि प्रमातृत्वं साधयतन्मद्भटो ! साहसिकता । यद्य दिक्चन्द्र-
 शानादावपि अंगुल्यवत्प्रभिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्र-
 ग्रहणदृश्यहेतुर्भवति, तत्रैका सामग्री स्वदेशत्रिष्टे चन्द्रं गृह्णाति- द्वितीया तु किञ्चिद्दूरगतिश्चन्द्रममीव-
 देशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशत्रियुक्तं गृह्णाति- अन्म्यामग्रीद्वयेन युगदेशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन
 प्रादाकारभेदादेवत्वग्रहणमन्वाद्ये ही चन्द्राणि भवति प्रतीतिविशेष- देशान्तरस्य तद्विरोधार्थं
 देशान्तरस्य गृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निगन्तरग्रहणेन भवति- तस्य सामग्रीद्वयं पारमार्थिकं- ग्रहणद्वयेन
 चन्द्रद्वयं प्रादाकारद्वयं च पारमार्थिकं- तत्र विशेषतश्चन्द्रग्रहणद्वयस्यैव एव चन्द्रो ग्रह इति

ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानवत्- केवलक्षुषस्सामर्थ्याभावाच्चाक्षुषज्ञानं तथैवावतिष्ठते, द्वयोश्चक्षुषोरेकसामर्थ्यन्त-
र्भावेपि तिमिरादिदोषमित्रं चाक्षुषं तेजस्सामग्रीद्वयं भवतीति कार्यकल्प- अपगते तु दोषे स्वदेशविशिष्ट-
चन्द्रस्यैकग्रहणवेद्यत्वादेकश्चन्द्र इति भवति प्रत्ययः- दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वं, तत्कृतं ग्रहणद्वित्वं तत्कृतं
ग्राह्यकारद्वित्वं चेति निरवद्यम् । अतस्सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धं- इति, तन्न— नामाभिर्भ्रमः
इति । किंतु ज्ञानकारणतयाऽभिमततत्कारणसामर्थ्यतिरिक्तदोषरूपकारणजन्यं ज्ञानं भ्रम इत्युच्यते ।
त्वया च द्विचन्द्रज्ञानादेर्दोषसहकृतकारणसामग्रीजन्यत्वमभ्युपेतमिति भ्रमत्वं सिद्धम् । तथा यावद्यवहारं
योर्थस्सत्यः तद्विषयज्ञानं यथार्थमित्युच्यते । चन्द्रद्वित्वादिकं तु प्रतीतिकाले एव सत्यमिव भवति, ननु
यावद्यवहारं- नहि द्वौ चन्द्रौ सत्यौ रज्जुसर्पस्सत्यः, शुक्तिरजतं सत्यं, स्वप्नरथाद्यस्सत्त्वा इति कोप्यनुमत्तः
प्रत्येति । भ्रमेऽपगते सति मया दृष्टं द्विचन्द्रादिकं मिथ्यैवेति लोकः प्रत्यभिज्ञानाति । तस्माच्चन्द्र-
द्वयादेर्यथार्थत्वात्तद्विषयं ज्ञानमप्ययथार्थमेव । दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वमिति वदन्नेव सामग्रीद्वित्वं पार-
मार्थिकमिति यदवोच्येन तस्य स्ववचोऽव्याघातानभिज्ञानाऽप्राकाशि- नहि दोषकृतः पारमार्थिको भवति,
किंतु स्वाभाविक एव पारमार्थिकः । एतेन ग्रहणद्वित्वं ग्राह्यकारद्वित्वं च पारमार्थिकमिति प्रत्युक्तम्-
दोषकृतत्वेन सामग्रीद्वित्वस्यैवापारमार्थ्यं कथं सामग्रीकृतग्रहणद्वित्वस्य तत्कृतचन्द्रद्वित्वस्य च पारमार्थि-
कत्वं भवेदिति । नच दोषस्य तिमिररोगादिरूपस्य सत्यत्वात्तत्कृतं सर्वं सत्यमेव स्यादिति वाच्यं, न
यमविद्यादशायां तिमिरादिदोषो नास्तीति तत्प्रयुक्तद्विचन्द्रादिभ्रमो नास्तीति वा ब्रूमः-
किं तु द्विचन्द्रादि नास्तीति ब्रूमः- तथा हि- किं तिमिरादेः दोषत्वं पारिभाषिकः! यद्वा यथार्थ-
ज्ञानजनकत्वप्रयुक्तम्? अथवाऽयथार्थज्ञानजनकत्वप्रयुक्तम्? आद्ये- तिमिरादेस्त्वतो दोषत्वाभावात्तन्नि-
वृत्त्यर्थमौषधसेवादिकं कोपि न कुर्यादेव । वितिमिरनेत्र एकमेव चन्द्रं पश्यति अहंपुनश्चन्द्रद्वयमिति
कृत्वा सुकृतवशान्मम सम्प्राप्तोऽयं तिमिरदोषस्सदाप्येवमेव तिष्ठत्विति स्वाभीष्टां विष्यादिदेवतां प्रार्थयेतैव
तिमिरदूषितनेत्रः । अन्योपि तस्येव ममापि तिमिरदोषो जायतामिति कामयेतैव । न द्वितीयः- यथार्थ-
ज्ञानजनकस्य दोषत्वं कालात्ययापदिष्टमिति । अतः परिशिष्टस्तृतीयः । एवं तिमिरादेरयथार्थज्ञानजनक-
त्वेन दोषत्वादेव तज्जन्यं द्विचन्द्रादिज्ञानमयथार्थज्ञानमिति सिद्धम् । नच चन्द्रद्वित्वाद्द्विचन्द्रज्ञानं सत्यमिति
वाच्यं, चन्द्रद्वित्वस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् । नच देशद्वयविशिष्टत्वेनैकोपि चन्द्रो द्वेषा भवतीति वाच्यं,
तथासति सद्यारवशाच्चन्द्रोऽनन्तदेशविशिष्टो भवतीत्यनन्ता एव चन्द्राः स्युः । नच युगपदेशद्वयविशिष्टत्वेन
चन्द्रद्वित्वमिति वाच्यं, एकस्य चन्द्रस्य युगपदेशद्वयवैशिष्ट्यासम्भवात्- यस्मिन् प्रदेशे यदा चन्द्रस्मिन्-
स्तदैव स कथं प्रदेशान्तरे भवेत् । नच सामग्रीनेत्राच्चन्द्रदेशभेद इति वाच्यं, चक्षुर्गणनामग्रीद्वित्वस्य
गगनगतचन्द्रदेशभेदाप्रयोजकत्वात् । एतेन- एका सामग्री चन्द्रं स्वदेशविशिष्टं गृह्णाति, द्वितीया तु
स्वदेशवियुक्तमिति प्रत्युक्तम्-- एकस्यैव चन्द्रस्य एकस्मिन्नेव क्षणे स्वदेशविशिष्टत्ववियुक्तत्वयोरयोगान् ।
किंच या स्वदेशवियुक्तं चन्द्रं गृह्णाति सा किं देशान्तरविशिष्टं गृह्णाति! एव निर्देशमेव !

आद्ये- कथमन्यदेशविशिष्टस्यान्यदेशविशिष्टत्वेन ग्रहणम् । द्वितीये- कथं निराधाराधेयग्रहणम् । कथं वा देश विना चन्द्रस्य सत्त्वम् । तस्मादेकस्य चन्द्रस्य चन्द्रद्वयत्वेन स्वदेशविशिष्टचन्द्रस्य स्वदेश-वियुक्तत्वेन अन्यदेशविशिष्टत्वेन च ग्रहणमयथार्थज्ञानमेव । अतएव तस्यैकश्चन्द्र इति ज्ञानाध्यत्वम् । तस्मादवाधितार्थविषयं ज्ञानमेव यथार्थं तरथैव ज्ञानवाध्यत्वाभावात् । नचैवं ब्रह्मण एकस्यैव अनाधि-तार्थत्वात्तद्विषयं ज्ञानमेकमेव यथार्थमिति वाच्यं, इष्टापत्ते । नच घटादिज्ञानस्य कथं यथार्थज्ञानत्व-व्यवहार इति वाच्यं, यावद्यवहारं घटादेरवाधितार्थत्वादिति । नचैवं यावत्प्रतिभासमनाधितार्थत्वाद्ब्रह्म-सर्पादेस्तद्विषयं ज्ञानमपि यथार्थमेव भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्ते । अत एव रज्जु वस्तु त्रिविधमित्युक्तं- पारमार्थिक, व्यावहारिक, प्रातिभासिकं चेति । नत्र पारमार्थिक ब्रह्म, व्यावहारिकं जीव ईशो जगच्च, प्रातिभासिकं रज्जुसर्पादि स्मरथादि चेति विशेष । तत्र पारमार्थिकं परमार्थसत्यं, व्यावहारिकं पर-मार्थतोऽसत्य- व्यवहारतस्सत्यं, प्रातिभासिकं तु परमार्थव्यवहाराभ्यामसत्यं प्रतिभासन केवलं सत्यम् । एवं व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थयोरोपाधिकसत्यत्वेसत्यपि निरुपाधिकसत्यत्वाभावाग्निमध्यात्वं, ब्रह्मण एकस्यैव सत्यत्व- तच्च श्रुत्यैवोक्तं 'तत्सत्यं अतोऽन्यदार्त'मिति । एवं ब्रह्मान्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मान्यसर्वविषयकं सर्वं ज्ञानजातमयथार्थमेव । तत्र व्यावहारिकवस्तुज्ञानस्य सत्यत्वमापेक्षिकं- प्राति-भासिकवस्तुज्ञानदृष्ट्या तस्य सत्यत्वात् । तथा मिथ्यात्वमध्यापेक्षिकमेव ब्रह्मज्ञानदृष्ट्या मिथ्यात्वात् । प्रातिभासिकवस्तुज्ञानस्य तु यत्किञ्चिदप्यपेक्ष्यसत्यत्वाभावाग्निमध्यात्वमेव । ब्रह्मज्ञानस्य तु यत्किञ्चि-दपेक्ष्यमिथ्यात्वाभावात्सत्यत्वमेवेति विवेक । तस्मादयथार्थवस्तुविषयकं सर्वं ज्ञानमयथार्थमेवेति स्थितम् ।

निर्दुष्टप्रमाणभूतागमगम्येन ब्रह्मणा सृष्टाः भोग्यपदार्थास्त्वेवैपि सत्याः इति

रामानुजसिद्धान्तः तरत्वण्डनम् ।

अथ यदुक्तम्—प्रत्यक्षानुमानागमसत्यं प्रमाणनातं आगमगम्यं च निर्दोष सुगुणं सत्यसङ्कल्पं च परं ब्रह्माभ्युपगच्छता न किं न सेत्यति, किं वा नोपपद्यते भगवता हि परात्परेण क्षेत्रज्ञपुण्यपदानु-गुणं तद्भोग्यत्वायाखिल जगत्सज्जा सुखदुःखोपेक्षाफलानुभवानुभाव्या पदार्था सर्वसाधारणानुभवविषया केचन तत्तत्सुरूपमात्रानुभवविषयास्तत्कालावसानास्तथातथाऽनुभाव्या सृज्यन्ते- तत्र वाध्यवाधकभाव-स्सर्वानुभवविषयतया तद्रहिततया चोपपद्यते इति सर्वं समञ्जसमिति, तदुक्तम्—एकस्याज्ञानस्यान-भ्युपगमे अभ्युपगतस्य सर्वस्याप्यसिद्धे । तथाहि- अज्ञानानुपहितस्य निरुपाख्यस्य अरूपस्य, यद्वा, चिद्रूपस्य ब्रह्मण न तावदागमगम्यात्वे सिध्यति- 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'अन्य-देव तद्विदितादधो अविदितादधि', 'यद्वाचानभ्युदितं येन धामभ्युद्यते तदेव ब्रह्म', 'अरचनेनैव प्रोवाच स हि तूर्णी मभूव', 'नेतिनेतीत्यादेश' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् ।

किञ्च येन यद्गम्यते तेन तद्गम्यते ब्रह्म च सर्वोवभासकत्वात् न केनापि गम्यते तथाच श्रुतम् - 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति । स्मृतच- 'शिष्येण गम्यते सर्वं शिवो नान्येन गम्यते । जड हि गम्यतेऽन्येन नाजडं मुनिपुङ्गवा ॥ शिवो नैव जडत्साक्षात्स्वप्रकाशैकलक्षण ।' इति शिवस्य ब्रह्मण

स्वप्रकाशाच्चिद्रूपत्वं च सम्प्रतिपन्नम् । तस्माद्ज्ञानं ब्रह्म न जटागमगम्यम् । एवंविधं ब्रह्मेति ज्ञानाय त्वागम आवश्यकः- एतदभिप्रायेणैव वेदवेद्यत्वं ब्रह्मणः श्रूयते, स्मर्यतेच । इदं चागमगम्यत्वमज्ञानेन ब्रह्मणि कल्पिनमेव, आगमस्यैवाज्ञानपरिकल्पितत्वे किं पुनस्तद्गम्यत्वस्य । नहि विद्यादशायामागमोक्ति- 'नेह नानास्ती'ति श्रुते । आगमस्यैवाभावे कथमागमगम्यत्वं ब्रह्मणः । तस्माद्ज्ञानानभ्युपगमे ब्रह्मण आगमगम्यत्वं नैव सिध्यति- निर्दोषत्वं तु यद्यपि सिध्यति, तथापि निर्दोषं ब्रह्मेति प्रतीतिस्त्वज्ञानाभ्युपगमं विना न सिध्यति । सगुणत्वं नैव सिध्यति- निर्गुणत्वाद्ब्रह्मण 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति श्रुते । अज्ञानाभ्युपगमे तु सगुणं ब्रह्म सिध्यति- अज्ञानाद्ब्रह्मणस्तत्त्वादिगुणलाभात् । नित्यसङ्कलत्वं च न सिध्यति- सङ्कल्पस्याज्ञानकार्यत्वात् । ईधरस्य स्रष्टयवम्त्वाकारपरिणताज्ञानवृत्तिर्हि सङ्कल्पः- यथा जीवस्य अन्तःकरणपरिणामसङ्कल्पः- तथा च श्रुतिः 'कामस्तङ्कल्प' इत्यारभ्य 'सर्वे मन एवेति । एवं सङ्कलासम्भवादेव तत्प्रयुक्तस्रष्टयनुपपत्ति - 'तदैक्षन् बहुया प्रजायेय', 'सच त्यचामव'दिति हि श्रूयते । एवमज्ञानानभ्युपगमे जाग्रत्प्रपञ्चस्रष्टृत्वमेव ब्रह्मणो न सम्भवतीति सिद्धे किं पुनस्त्वाग्रप्रपञ्चादिस्रष्टृत्व-सिद्धिः । एवं ब्रह्मणः स्रष्टृत्वेऽसिद्धे तत्स्रष्टस्य जगत एवासिद्धिरिति कृत्वा कथं तदेन्द्रेणभूतमत्य-क्षादिप्रमाणत्रयसिद्धिः । तस्माद्यदि तव स्वाभ्युपेतदर्शितसर्वार्थसिद्धाविच्छा, तर्हि तत्साधकं ब्रह्माधिर्न मिथ्याभूतमनिर्वचनीयमज्ञानमभ्युपगच्छ ।

ननु नाहमज्ञानमभ्युपगच्छामि- तत्सत्त्वे श्रुतिप्रमाणाभावात् । नच अनृतेन हि प्रत्युदा इति श्रुतिसिद्धं तदिति वाच्यं, तत्र ऋतेतरविषयोऽनृतशब्द - ऋनमिति कर्मवाचि- 'ऋतं पिन्ता'विति वचनात् । फलाभिसन्धिरहितं परमपुरुषाराधनवेपं तत्प्राप्तिफलकं कर्म ऋतम् । तद्यतिरिक्तं सासारिक-फलकं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि कर्म अनृतम् । 'एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्युदा' इति वचनात् । नापि- 'नासदासीन्नो सदासी'दिति श्रुतिसिद्धम्- तत्र सदसच्छब्दौ चिदचिद्यादिविषयौ- उत्पत्तिवेग्यां सत्यच्छब्दाभिहितयोश्चिदचिद्याद्विभूतयोर्वस्तुनोरप्ययकाले अचित्सनष्टिभूते तददशब्दाभिधेये वस्तुनि प्रत्यप्रतिपादनपरत्वात्स्य वाच्यस्य । नात्र कस्य चित्सदसदनिर्वचनीयनोच्यते- सदसतोः कान्तिविरोधे असद्भावमात्रवचनात् । तम 'आसीत्तमसा गूढमि'ति तदनन्तरवाक्ये तमदशब्दाभिहितस्य श्रुत्यन्तरादचि-त्समाधित्वमदगम्यते- 'अन्यत्तमक्षरे लीयते अक्षर तमसि लीयते' इति । नच तमदशब्देनाचिन्मनष्टि-रूपायाः प्रकृतेस्सूक्ष्मावस्थोच्यते । तस्यास्तु- 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दिति मायाशब्देनाभिधानाद्नि-र्वचनीयत्वमिति वाच्यं, मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति । मायाशब्दस्य निध्यापर्ययत्वेनानि-र्वचनीयत्वमिति चेत् तदपि नास्ति- नहि सर्वत्र मायाशब्दो निध्याविषय - अमुररक्षणात्तदियु सये-प्वैव मायाशब्दप्रयोगात् । दयोक्तम्- 'तेन मायासहस्रे तच्छम्भरम्याशुगामिना । बालस्य रक्षणा देह-मेकैकदयेनसूदित'मिति । अतो मयाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधी । प्रहृनेध मायाशब्दाभिधेर्न विचि-त्तार्थसर्गकरत्वादेव । 'अम्मान्मायी सृजते निधमेनत्तमिध्यान्वो माययः सतिम्ब' इति नयप्रवृ-त्त्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थसर्गकरत्वं दर्शयति । परमपुरणस्य च तद्गणानानेग मायित्वमुच्यते- नात्रवेन ।

जीवस्यैव हि मायया निरोध श्रूयते- 'तस्मिन्धान्यो मायया सन्निरुद्ध' इति, 'अनादिमायया सुतो यदा जीव प्रबुध्यत' इति च, 'इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयत' इत्यत्रापि विचित्राशक्तयोऽभिधीयन्ते । अत एव हि 'मूर्तिवद्येव राज'तीत्युच्यते । नहि मिथ्याभिभूत कश्चिद्विराजते- 'मम माया दुरत्यये'त्यत्रापि गुणमयीति वचनात्सैव त्रिगुणात्मिका प्रवृत्तिरुच्यते ततो न श्रुतिभिस्सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनमिति रामानुज, तदेतत्तुपपुञ्जप्रायम्—तथाहि- 'वितथं त्वनृत वच । सत्यं त्वयमृतं सत्या'गित्यमरकोशात्- ऋतं सत्यं तद्विभ्रमनृतमसत्यमेव । तथैवासत्ये अनृतशब्दस्य 'सत्यमेव जयति नानृत'मिति वेदे प्रयोग श्रूयते- तथा लोकेपि प्रयोगो दृश्यते ऋतशब्दस्य च सत्ये । नच सत्यानृतशब्दौ लोके यथार्थायथार्थवचसोरेव प्रयुज्येते- दर्शितकोशवशादिति वाच्यं, सत्यानृतयोर्विषयत्वादेवार्थयोरपि सत्यानृतत्वव्यवहार इति । यद्वा अर्थगतयथार्थत्वायथार्थत्वप्रयुक्त एव वचसोस्सत्यानृतत्वव्यवहार इति । सर्वथापि सत्य शब्दोऽसत्य शब्द, सत्योर्थोऽसत्योर्थ इति शब्दार्थयोर्द्वयोरपि सत्यानृतशब्दप्रयोगसम्भवति । तस्मादनृतेनेति श्रौतशब्देनासत्यमेव वस्त्वभिधीयते, ननु सत्य काश्चर्यादिकम् । तथा 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके' इति वाक्ये ऋतशब्द फलवाची- सुकृतमथ कर्मण ऋतं फलमित्यन्वयात् । यद्यपि ऋतशब्दसत्यवाची, तथापि न तस्येहग्रहणमनन्वयात्, किं तु ऋगताविति धातोर्निष्पन्नोयमृतशब्द फलवाची, फलं हि प्राप्तं भवति । ऋतं प्राप्त फलमित्यर्थ । तस्मात् ऋतशब्दस्य निष्कामपरमपुरुषाराधनकर्मपरत्वं स्वकपोलकल्पितत्वादप्रमाणमेव । तस्मात्- ऋतास्तस्याद्ब्रह्मणोऽनृतमसत्यमज्ञानमेव- 'तत्सत्य'मिति श्रुते, 'सत्यं ज्ञान'मिति श्रुतेश्च । निरपेक्षं सत्यं हि ब्रह्म, तद्विज्ञं सर्वमसत्यत्वादनृतमेव- 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुते । अनेनानृतसर्वोपादानेनानृतेनाज्ञानेन प्रत्युद्भवादेव ब्रह्म न विन्दन्तीति श्रुत्यर्थान्न तद्वाक्येनापि रामानुजोक्तार्थसिद्धिः । प्रत्युनास्मदभीष्टसिद्धिरेव । एतेन अनृतेन हि प्रत्युद्भा इति वाक्यद्वयमपि श्रुतिगतमनिर्वचनीयाज्ञानसाधकमिति स्थितम् ।

ननु अनृतशब्देन सत्यब्रह्मभिन्नं वस्तुच्यतां नाम, तदज्ञानमेवेति कथं निर्णेतुं शक्यमिति मैत्रम्- ब्रह्माज्ञाननामकदृश्यद्वयातिरिक्तपदार्थाभावात् । नच जगदस्तीति वाच्यं, तस्याज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानत्वात्- मृत्कार्यं घट खलु मृत् । नच जीवोस्तीति वाच्यं, तस्य चिद्रूपस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् । नच प्रकृतिरस्तीति वाच्यं, तस्या एवाज्ञानपदार्थत्वात् । एतेन- श्रुतिपु प्रकृतिशब्दश्रवणादप्यज्ञानं सिद्धमिति सिद्धम् । नच प्रकृतिस्तम एव नाज्ञानमिति वाच्यं, तमस एवाज्ञानत्वात्- यथा बाष्पं तमो घटादिकमाश्रुतेति, तथाऽज्ञानमपीति कृत्वा अज्ञानस्य आन्तरतमसत्वेन व्यवहार इति । नच प्रकृतिर्मायैव 'माया तु प्रकृतिं विद्या'दिति श्रुतेरिति वाच्यं, मायाप्यज्ञानमेवेति । नचानिर्वचन्याज्ञानपरा न मायेति वाच्यं, मायाशब्देनानिर्वचनीयस्यैवार्थस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् योऽर्थो निरूपयितुं न शक्यते विस्पष्टं च भासते, सोर्थो मायामय इति सर्वसम्प्रतिपत्तेः । विचित्रार्थसर्गकरं वस्तु मायेति वदता त्वयापि भङ्गघन्तरेण मायाऽज्ञानमिति प्रतिपन्नमेव विचित्रार्थसर्गकरं वस्तु खल्वज्ञानम् । नचाज्ञानमवस्त्वेवेति वाच्यं, वस्तुतोऽवस्तुत्वेपि यावद्यवहारं सत्यत्वेन वस्त्वेवेति । नच मिथ्यामृताज्ञानम्य कथं विचित्रार्थ-

सर्गकरत्वमिति वाच्यं, विचित्रार्थानामपि मिथ्याभूतत्वात् । नचासुरराक्षसास्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्द प्रयुक्त इति वाच्य, तेषामप्यसत्यत्वात् । नच व्यवहारतत्सत्यान्येव तानीति वाच्यं, मायापि तथैवेति । नच व्यवहारसत्याया मायाया कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, परमार्थसत्यत्वाभावादेव माया मिथ्या रज्जुसर्पवदिति । नच मायाशब्दस्य मिथ्याविषये नास्ति प्रयोग इति वाच्यं, नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषय इति त्वद्वच नादेव तत्सिद्धे - क्वचिन्मायाशब्दस्य मिथ्याविषयत्वं हि तेन गमितम् । नच मायाशब्दस्य प्रतारणा अर्थपरत्वमेव 'न येषु जिह्वामनृतं न माये'ति श्रुतेरिति वाच्यं, मायापि प्रतारयत्येव जीवमिति । नच मिथ्याभूतमिन्द्रजालादिकं न मायाशब्दवाच्यमिति वाच्यं, माया तु शाम्बरीति कोशात्त्र मायाशब्द प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वाच्च । नच मायानाम विचित्रार्थकरी काचिच्छक्तिरिति वाच्यं, शक्तिरेवाज्ञान मिति । नच शक्तिस्सत्यैवेति वाच्य, कार्यगम्यायास्तस्यासत्यत्वायोगात् यद्गम्यते तदसत्यं, यथा शुक्तिरजतमिति प्रयोगात् । नच विचित्रार्थकरी सा कथमसत्येति वाच्य, विचित्रार्थस्याप्यसत्यत्वात् । नचेश्वरसामर्थ्यस्य मायापदवाच्यस्य कथमसत्यत्वमिति वाच्यम्, मायिन ईश्वरस्याप्यसत्यत्वात् । नहि विद्यादशायामीश्वरो माया जगद्वा विद्यते - 'नेह नानास्ती'त्यादिश्रुते । नचेश्वरस्यैव ब्रह्मत्वात्कथमसत्यत्व-मिति वाच्यम्, जीवत्वेश्वरत्वजगत्त्वविनिर्मुक्तं शुद्ध चैतन्यमेव ब्रह्म न त्वीश्वर इति । नच मायाया एवा-ज्ञानत्वे मायायुक्त ईश्वरोपि जीववदज्ञ एव भवेदिति वाच्यम्, मायाया अज्ञानातिरिक्तत्वेपि मायायुक्तो जीव कथमीश्वरवत्सर्वज्ञो न भवति । नच वश्यमायत्वादीश्वरसर्वज्ञो मायावशत्वाज्जीवोऽज्ञ इति वाच्यम्, तथैव वश्याज्ञानत्वादीश्वरो नाज्ञ, अज्ञानवशात्कञ्जीवोऽज्ञ इति सुवचत्वात् । एतेन 'अम्मान्मार्या सृजते विश्वमेतत्तद्विश्वान्यो मायया सन्निरुद्ध' इति श्रुतिरप्यज्ञाने प्रमाणमिति सिद्धम् । नच मायाशब्दवाच्य वस्तु कथमनिर्वाच्यमिति वाच्यं, या मा सा मायेति निरुक्त्या वस्तुतोऽविद्यमानस्य व्यवहारत एव विद्यमानस्य वस्तुनम्सदसदनिर्वाच्यस्य मायाशब्दवाच्यत्वात् । नच एकस्या दशयाया सतोऽन्यस्या दशयामसत्तत्र कथंसदस-च्छब्दवाच्यत्वमिति वाच्यं, सता च कस्या चिदप्यवस्थायामसत्त्वायोगादसत्तत्र कस्या चिदशायामपि सत्त्वा-योगाच्च 'नासतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यतेऽसत्' इति हि गीतं भगवता । एतेन कालविशेषे सत्-कालविशेषेऽसत्तत्र कथं मिथ्यात्वमिति प्रत्युक्तं सत् कालविशेषेऽभावायोगादसत् कालविशेषे भावायो-गाच्च कालत्रयाध्यापकं सदसदनिर्वाच्य वस्तु मिथ्यैवेति । आकाशादिप्रपञ्चो मिथ्या मध्यकाले सत्त्वेति प्रागूर्ध्वकालयोरसत्त्वाद्रज्जुसर्पवदिति । दशशृङ्गादिवारणाय विशेषणम् । नचाज्ञानस्य स्वतन्त्ररान्तरिच्छेदा-भावात्कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यम् । अज्ञानं मिथ्या प्रबोधकालात्प्रागेव सत्त्वात्मनवदिति प्रयोगात् । यद्वा अज्ञानं मिथ्या व्यवहारदशायामेव सत्त्वादाकाशादिप्रपञ्चवत् । दृष्टान्तस्य मिथ्यात्वंतु पूर्वानुमानेन साधि-तम् । अनादिमायया सुप्त इति तु जीवस्याज्ञानाभिभूतत्वमेवोच्यते । इत्येवोक्तं गीतायाम् - 'अज्ञानेना-शुतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव' इति 'इन्द्रो मायाभि'रिति श्रुतिरप्यज्ञानमापि कैव अज्ञानज्ञानयुक्तं माया इत्युच्यन्त इति । भूरित्प्रेव राजतीत्यपि नास्माकं प्रतिवृत्तं वचनम् ईश्वरस्य मायानभिभूतत्वेन शान्त-सम्भवात् नहि मायावत्त्वमार्थं विराजन्विरोपि मायया लोकं मोहयन्नेन्द्रवतिको हि विराजति मायानी ।

मायाभिमतत्व तु विराजनविरोधि- तत्तु मायाविनीद्वारे न सम्भवति- ऐन्द्रजालिकवत् । जीवे तु सम्भवति तस्य मायादित्वाद्योक्तवदिति । 'मम माया दुरत्यये'त्यत्रापि गुणमयी प्रकृतिशब्दाच्या च माया' अज्ञानमेव त्रिगुणात्मकत्वादज्ञानस्य । तस्माद्रामानुजोदाहृतश्रुतिभिरप्यज्ञानमनिर्वचनीयं सिद्धमेव ।

अथ 'दूरमेते विपरीते विपुची अविद्या यच्च विद्येति विद्या' इति श्रुतिरज्ञाने मान- विद्याज्ञानमविद्या ब्रह्मज्ञानम् । 'महतोऽव्यक्तमुत्तम'मिति श्रुतिश्च- अन्यत्वं हि कारणावस्थं मूलाज्ञानम् । 'त्वं हि न पिता योस्माकमविद्याया परंपरं तारयसी'ति श्रुतिश्च- अविद्याशब्दवाच्यमज्ञानं भावरूपमेवेति प्रतिपादयति । अभावस्य तर्तव्यत्वाभावाद्भावो हि तर्तव्य समुद्रवदिति । 'सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य'- इति श्रुतिश्च- अत्रिद्यापदवाच्यस्याज्ञानस्य ग्रन्थिवद्भावस्वरूपत्वमुक्तवती । 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थत' इति श्रुतिश्च- द्वैतस्य मायाकार्यत्वेन मिथ्यात्वं बोधयन्ती तद्वैतोर्मायाया मिथ्यात्वं सूचयति । 'तमसस्तु पारे' 'तमस परस्ता'दिति च श्रुतिरज्ञाने हि मान- तम खल्वज्ञानं- बाह्यतमोवदावरकत्वगुणयोगादित्युक्तम् ।

महानावयोपदिष्टजीवब्रह्माऽभेदान्यथानुपपत्त्यापि मिथ्याभूताज्ञानसिद्धिः- इत्युपपादनम् ।

अथ तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यानि जीवपरयोरैक्यं बोधयन्ति सन्ति तद्वेदस्य पारमार्थिकत्वे ऐश्वर्योपदेशानुपपत्त्या तस्याज्ञानप्रभवत्वेन मिथ्यात्वं सूचयन्तीत्यतोपि मिथ्याभूताज्ञानसिद्धिः । ननु तत्त्वमसीति जीवपरयोरैक्योपदेशे सति सर्वज्ञे सत्यसङ्कले सकलजगत्सर्गस्थितिविनाशहेतुभूते तच्छब्दावगते प्रवृत्ते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनहेतुभूता काचिदप्यनुपपत्तिर्नास्त्येव- ऐश्वर्योपदेशस्तु त्वंशब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपन्नतर - 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति सर्वस्य वस्तुन परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभावत्वमुक्तं- अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनं इति, भैरवम्— चिद्रूपस्य ब्रह्मणसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वसकलजगत्सर्गस्थितिनाशहेतुत्वानि नाज्ञानोपाधिं विना सम्भन्तीति ब्रह्माज्ञानयोर्विरोधो नास्तीति च पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वाद्युपपत्तये ब्रह्मण्यज्ञानं परिकल्पनीयमेव । तस्य चाज्ञानस्य निवृत्तिं विना न जीवपरयोरैक्यं सम्भवति- 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क करिष्यती'ति पुराणात् । सा चाज्ञाननिवृत्तिरैक्यज्ञानादेव सम्भवति- अभेदज्ञानस्यैव भेदजनकाज्ञानविरोधित्वात् । अत एवोक्तम्- 'विभेदजनकेऽज्ञाने ज्ञानानाशमुपागते' इति । तच्च ज्ञानं तत्त्वमसीत्यैवोपदेशादेव भवति- 'तत्त्वमसीति गुरुपदेशं प्राप्य हि अहं ब्रह्मरमीति प्रत्येति शिष्य । तस्मात् जीवब्रह्मैक्यज्ञाननिकर्यैजीवब्रह्मभेदकाज्ञानानभ्युपगमे जीवब्रह्मैक्योपदेशो व्यर्थ एवेति कृत्वा तद्वैयर्थ्याऽन्यथानुपपत्त्याऽवश्यमभ्युपेयमज्ञानम् । एतेन तत्त्वमसीतिवाक्यगमन्य त्वम्पदस्य जीवशरीरकं ब्रह्मेत्यर्थं इति प्रत्युक्तम्- तथासति जीवशरीरकं ब्रह्मेति ज्ञानत्फलाभावेनोपदेशवैयर्थ्यमसद्भात् । नच तदज्ञानं जीवो ब्रह्मणश्शरीरं न भवतीति विपरीतज्ञाननिवृत्ति फलमिति वाच्यम्, तन्निवृत्त्यापि फलाभावात् । नाहं ब्रह्मणश्शरीरमिति ज्ञानसद्भावदशाया वर्तमानस्य संसारस्य ब्रह्मणश्शरीरमहमिति ज्ञानसद्भावदशायामप्यनिवृत्ते । प्रत्युत स्वशरीर इव ब्रह्मशरीरे स्वस्मिन्नप्यनित्य-

त्वादिबुद्धिरेव भवेदिति संसाराधिक्यमेव । नच ब्रह्मणश्शरीररहमिति जानाज्जीवस्य स्वस्मिन् न्यान्य-
 भ्रमनिवृत्तिः फलमिति वाच्यं, अज्ञस्य जीवस्य पारतन्त्र्यमेवानुभवसिद्धमिति- नहि सुखदुःखरोगाद्यभिभूत-
 क्रोपि संसारी जीवः स्वतन्त्रोहमिति मन्यते । तस्मादविद्यमानत्वातन्त्रभ्रमनिवृत्तिर्न फलम्-- असत्त्वा-
 देव तस्य निवृत्त्ययोगात् । नच स्वतन्त्रोहमिति भ्रमोऽस्यद्वैतिन इति वाच्यं, सभ्यज्ञानजनितस्तस्य
 सोनुभव प्रमैव नतु भ्रम इति । नचास्वतन्त्रस्य जीवस्य कथं स्वातन्त्र्यं यथार्थं स्यादिति वाच्यं, स्वतन्त्र-
 एव जीव इति । नच ब्रह्मशरीरं जीव कथं स्वतन्त्र इति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वमेवाद्यापि न
 सिद्धमिति । नच ब्रह्मान्तर्यामिको जीव कथं स्वतन्त्र इति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मान्तर्यामिकत्वमप्यद्या-
 प्यसिद्धमेवेति । नचान्तर्यामिब्रह्मणा तदुभयसिद्धिरिति वाच्यं, प्रत्यगात्मपरमेव तद्ब्रह्मणमित्युक्तत्वात् । नच
 प्रत्यगात्मन एव जीवत्वात्कथं स्वस्यैव स्वान्तर्यामिकत्वमिति वाच्यं, एकमेव चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं
 सज्जीव इति तदुपहितं सप्रत्यगात्मेति च व्यपदिश्यत इत्युक्तत्वात् । एतेन स्वातन्त्र्यं जीवस्य प्रत्यक्ष-
 विरुद्धमिति प्रत्युक्तम्--देहादितादात्म्याभ्यासप्रयुक्त एवास्वातन्त्र्यानुभव इति । तस्माद्यदोधिनिवृत्त्यर्थः
 प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दलक्षणः स परस्य न शरीरम् । नच नियाम्य, नापि भोग्य, नापि शेष, किं
 तर्हि सर्वस्यात्मा नियामकः, साक्षी, शेषी च । तत एव पराभिन्न- स्वरूपत स्वभावनश्च परोप्येवं
 विध एव हि- किंच तत्त्वमसीतिवाक्यस्य त्वदुक्तोऽर्थोऽप्युक्त एव- तथाहि- हे श्वेनकेतो तत्त्वमसि-
 तत्सर्वशरीरकं परं ब्रह्म त्वं त्वच्छरीरकं परं ब्रह्म असि भवसि- अस्मिन् पक्षे असिपदानन्त्यस्तावत्सुष्ट-
 एव- अस्ति भवतीति वक्तव्यत्वात् । त्वमित्यस्य त्वच्छरीरकं ब्रह्मेत्यर्थवर्णनमप्युक्तं- श्वेनकेतो जीवत्वेन
 तत्प्रत्युक्तत्वच्छब्दस्य श्वेतकेतुनामकजीववाचित्वमेव सम्भवति न ब्रह्मवाचित्वमिति । नच 'अनेन जीवे'-
 नेति श्रुतेस्सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव नामरूपभावत्वमिति वाच्यं, तच्छ्रुतेस्तदर्थप्रतिपादकत्वात् ।
 परमात्मा जीवरूपेण देवादिदेहजातमनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सङ्कल्पितवानिति हि तदर्थः--
 तथाच देवमनुप्यादिनाम्ना नीलोपीतादिरूपाणां च देहगतत्वमेव न जीवगतत्वं, ततादात्म्याणसाल्लु
 जीवस्य देवोर्हं मनुष्योर्हं नीलोहमिति व्यवहार- तादृशव्यवहाराश्रयणेपि नामरूपयोर्जीवपर्यन्तत्वमेव, न
 परमात्मपर्यन्तत्वं- नहि परमात्मनोऽस्ति जीवेनसाकं तदधिष्ठितदेहेनमाकं वा तादात्म्याभ्यास, येन नम-
 रूपयो परमात्मपर्यन्तत्वं स्यात् । जीवेनेत्यस्य जीवशरीरपरमात्मनेत्यर्थवर्णने श्रुतिभ्यःप्रदानामनन्वय एव
 भवेत् । अनेन जीवेन जीवशरीरपरमात्मना आत्मनाऽनुप्रविश्येति ह्यनन्वितं वाच्यम् । तस्माज्जीवेनात्म-
 नेत्यस्य जीवस्वरूपेणेत्येवार्थः । परमात्मा हि जीवो भूत्वा देहं प्रविष्टः । अथ हे श्वेनकेतो त्वं पर-
 मात्मशरीरभूतो जीवः, तत्परं ब्रह्मासीत्यर्थवर्णने तु परमात्मशरीरस्य जीवस्य परमात्मना शरीरेणा सम-
 भेदोपदेशो नैव युज्यते- देहस्य जीवभेदोपदेशावत् । नच देहदेहिनोऽशरीरमभावनियन्मनोऽभेद
 इति तदुपदेशो युज्यत इति वाच्यं, देहात्मनोरभेदत्वादात्म्याभ्यासनिन्धन एव, नतु शरीरात्मभावनिन्ध-
 न्धन- अभेदस्य शरीरात्मभावनिन्धनत्वयोगात् । शरीरात्मभावप्रयुक्तो हि भेद इदं शरीररह-
 मारम्भेति- सनाभ्यासो न सर्वज्ञस्य कल्पयितुं शक्य- नहि सर्वज्ञसत्सार्थदमिति जीवोर्हमिति वा प्रत्येति-

सिद्धं च । नच सर्वस्य परमात्मशरीरत्वात्परमात्मशरीरभूतसर्वपदार्थवाचित्वशब्दानां परमात्मवाचकत्व-
मिति वाच्यं, तथासति शब्दशक्त्या तत्तत्प्रतिस्विकार्यपरा एव तत्तच्छब्दा, लक्षणाया तु तत्तच्छरीरक-
परमात्मपरा इति प्रतिपद्यते । तथासति न व्याकरणकोशादिदिशोऽप्यस्त्व । सा च लक्षणा मुस्यार्थनाथे
सत्येव सम्भवति, नान्यथा । अत एव दर्शितश्रुतिवाक्येषु मुख्यार्थवाधामावाप्त्युक्तं लक्षणिकार्थस्यैव
वाधितत्वात् लक्षणास्वीकार । तस्मान्न जीवपुरुषविद्वादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमभिधया लक्षणाया वा
सम्भवति ।

ननु अन्यत्र यथा कथं वा भवतु महावाक्येषु तदनुसारिसृष्टिपुराणवाक्येषु च त्वमहमादि-
शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमेवेति नियम - लक्षणावीजस्य मुख्यार्थानुपपत्तेस्तत्त्वादिति, चेत्तर्हि तत्र मम
च लक्षणैव गतिरिति कृत्वा लक्षणाश्रयण दोषस्तव मते इति कथं त्वयोक्तं प्राक् । किंच लक्षणाश्रय-
णेपि मम मतमेवोपपद्यते नतु तव मतं - मायावच्छिन्नचैतन्यं तत्पदवाच्यार्थं, अन्न करणावच्छिन्न-
चैतन्यं त्वम्पदवाच्यार्थं, तयोरसिपदवाच्यैक्यानुपपत्त्या वाच्यार्थैकदेशे चैतन्ये लक्षणेति मन्मते न वाप्यनुप-
पत्तिः - तत्पदस्येश्वरसर्वज्ञोर्थं, त्वम्पदस्य जीव किंचिद्दुर्गोर्थं, तयोरैक्यानुपपत्त्या त्वम्पदस्य जीवशरीरक-
ईश्वरोर्थे इति तव मते अनुपपत्तिर्दर्शितेति । किंच किं त्वं श्वेतकेतुशरीरकेश्वरस्य सर्वशरीरकेश्वरे-
णैक्यं वदसि ? किं वा श्वेतकेतुशरीरकेश्वरेण, यद्वा जीवान्तरशरीरकेश्वरेण ? अहोस्त्रिचछुद्धेनेश्वरेण ?
नाथ - विशेषणभेदाद्विशिष्टस्यापि भेद इति - नहि श्वेतकेतुशरीरकेश्वरसर्वशरीरको भवति । न द्वितीय --
तस्य तत्पदवाच्यत्वलक्ष्यत्वायोगात् । न तृतीय - प्रथमकल्पोक्तदोषात् । न चतुर्थ - तव मते शुद्ध-
स्येश्वरस्यैवाभावात् । भावे वा अरमन्मतप्रवेशापत्ते । श्वेतकेतुशरीरकेश्वरस्याशुद्धस्य शुद्धेश्वरैक्या-
योगाच्च । तत्रापि लक्षणिकेयं श्वेतकेतुशरीरकत्वविशेषणपरित्यागे तु अभेदसिद्धयत्येव । परं तु
लक्षणायामपि लक्षणेति विदुषामपहासपदम् । तस्मादयुक्त एवार्थं रामानुजपरिकल्पितो महावाक्यार्थः ।
यदुक्तं मन्त्रिणप्रति त्वं राजासीति वाक्यवज्जीवप्रति, तत्त्वमसीति वाक्यं 'स्तुतिपरमिति तदप्ययुक्तम् --
प्रधानतात्पर्यवतो महाफलस्य महावाक्यस्य अर्थवादत्वकल्पनावोगात् - त्वैक्यज्ञानाद्भि महत्फलं श्रूयते 'तत्र
को मोहः कश्चोः एकत्वमनुपश्यत' इति भेदज्ञानस्य महाभयहेतुत्वं च श्रूयते - 'य उदरमन्तरं कुन्ने,
अथ तस्य भयं भवतीति । तस्मान्महाफलिकाभेदविधाद्यकमिदं महावाक्यं महाभयप्रभेदज्ञाननिन्दक-
वाक्योपदूहितं च सन्नर्थवादवाक्यवदर्थं भणितुमर्हति । एनेन - तत्त्वमसीत्यस्य श्वेतकेतो त्वं तत्त्वमहसो-
सीत्यर्थे इति द्वैतमतं प्रतिक्षिप्तम् । सदशवाचिपदाभावात्कण्ठोक्तैक्यपरित्यागायोगाच्चेति ।

ननु तवापि मतमयुक्तमेव - पदत्वयेपि लक्षणाऽभ्युपगमात् - अन्वयं ब्रह्मवाक्यार्थो महावाक्येन
लक्ष्यत इति भवदीयवचनादिति, नैवम् -- प्रकृष्टपक्षाशब्द इति वाक्यवत्सर्वपदलक्षणास्वीकारस्य युक्त-
त्वात् । यस्तुतस्तु न मम लक्षणास्वीकारावसर - तद्यदि - नात् तच्छब्दस्यैव मीधरमभिधेये किन्तु
निर्गुणं ब्रह्मैव - तेनैव खलु तच्छब्दवाच्येन मुमुक्षु जीवस्य पद्यते - 'सत्ता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति
तत्रैवोक्तत्वात् । ततो निर्गुणब्रह्मकरणपठितश्चच्छब्दोऽयं न मगुणप्रमयानी नत्वत्यमिति पूर्ववाक्यानु-

रोषाच्च । नहि मायामय ईश्वरस्तस्यो भवति । तथा च हेतुकेतो जीवस्त्वं तद्ब्रह्मैवासि । कथं नु नाम जीवस्य ब्रह्मत्वम आह स आत्मेति । जीव आत्मेति सम्प्रतिपन्नम् । अहम्प्रत्ययात्मन्त्वादात्मन ब्रह्म चात्मैवेति जीवब्रह्मणोरेकात्मप्रत्ययविषयत्वात् । तथा च जीवस्यैवात्मत्वादात्मन एव ब्रह्मत्वाच्च जीवस्य ब्रह्मत्वमुपपन्नमिति । नच सत्यप्यात्मत्वे जीवस्य संसारित्वात्कथमसंसारिब्रह्माभेद इति वाच्यं, जीवेऽध्यस्तस्य संसारस्य बुद्ध्यादिगतत्वेन जीवगतत्वाभावात् । तस्माद्बुद्ध्यादिवियुक्तो जीवो ब्रह्माभिन्न एवेति कृत्वा श्वेतकेतोस्तत्त्वमसीति ब्रह्माभेदोपदेशो युज्यत एव । तदनुपपत्तौ हि लक्षणाऽऽश्रयणीया ।

ननु अन्त करणोपहितचैतन्यस्य प्रत्यगात्मनस्त्वम्पद्वाच्यत्वाभ्युपगमे मायोपहितचैतन्यस्य परमात्मनस्तत्पद्वाच्यत्वाभ्युपगमे च कृतेषु अन्त करणोपहितत्वमायोपहितत्वयोर्भेदाद्ब्रह्मज्ञाश्रयणीयैव, मैत्रम्—मायोपहितं महाकाशस्थानीयं पूर्णमेव चैतन्यं, घटस्थानीयेन करणे उपलभ्यत इति कृत्वा घटाकाशशब्देन महाकाशवत्प्रत्यगात्मशब्देन परमात्मैवोच्यत इति लक्षणास्वीकारावसरभावात् । तस्मादन्त करणे उपलभ्यते यजीवचैतन्यं तदेव ब्रमेति महावाचप्रस्थाथोऽभिधयैव सिद्ध इति नाम्नाकं लक्षणाश्रयणरूपदोषोपीत्यलम् ॥

अनिर्वचनीयभानरूपाज्ञानसिद्धौ विष्णुपुराणान्तरसंवादत्वोपपत्तिः ।

ननु श्रुतिसिद्धमस्तुनामाज्ञानं- श्रुत्यर्थोपबृंहणकरपुराणेतिहाससिद्ध तु न भवति- तथाहि- न तावद्विष्णुपुराणे ब्रह्माज्ञानवादो दृश्यते । ननु 'ज्योतीषि विष्णुरिति, ब्रह्मैकमेव तत्त्व'मिति प्रतिज्ञाय- 'ज्ञानस्वरूपो भगवन्त्यतो सा'विति शैलाब्धिधरादिभेदभिन्नस्य जगत ज्ञानैकस्वरूपब्रह्माज्ञानविजृम्भितत्वमभिधाय, 'यदा तु शुद्धं निजरूपी'ति ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मण स्वस्वरूपावस्थितिवेलायाः वस्तुभेदाभावदर्शनेनाज्ञानविजृम्भितत्वमेव स्थिरीकृत्य 'वस्त्वस्ति किं महीघटत्व'मिति श्लोकद्वयेन जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्त्वमुपपाद्य 'तस्मान्न विज्ञानमृत' इति प्रतिज्ञान ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहृत्य विज्ञानमेकमिति ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं निजकर्मैवेति स्फुटीकृत्य 'ज्ञानं विशुद्ध'मिति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण स्वरूपं विशोध्य, 'सद्भाव एव भवतो मयोक्त' इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वं नान्यस्य, अन्यस्य चासत्यत्वमेव- तस्य भुवनादेस्सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तदोपदिष्टमिति दृष्टुपदेशो दृश्यते, नैतदेवम्—अत्र भुवनकोशस्य विस्तीर्ण स्वरूपमुक्त्वा पूर्वमनुक्तं रूपान्तरं संश्लेषत श्रूयतामित्यारम्भाभिधीयते- चिदचिन्मिथे जगति चिदशो बाह्यनसागोचरस्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारतया अस्पष्टप्राकृतभेदोऽविनाशित्येन सत्यशब्दवाच्य । अचिदशस्तु चिदशकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तिशब्दाभिधेय, उभयं तु परब्रह्ममूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतदूरुपं संश्लेषेणात्माभिहितं तथाहि- 'उद्गमु वैष्णव कायन्ततो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्भूता सर्वत्राख्यादिसंयुते ॥' त्यन्धुनो विष्णोऽशरीरत्वेनाम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णो काय, तस्य च विष्णुशरमेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य सम्मानाधिकरणस्य ज्योतीषि विष्णुरित्यारम्भ ६६५-

एतदज्ञानैकाकारतया समशब्दगोचररूपभेदमेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्यवहारभेद यद्वर्तते तत्र हेतु कर्मवैयुक्तमित्याह- एतत्तु यदिति । तदेव विवृणोति- 'यज्ञ पशु'रिति । जगदाथात्म्यज्ञानप्रयोजन मोक्षोपाययतनमित्याह 'यच्चैत'दिति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे वाऽनुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते अस्ति नास्ति शब्दाभिधेयं चिदचिदात्मकं वृत्तन जगत्, परमस्य परेशस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णो कायत्वेन तदात्मकं ज्ञानेकाकारस्यात्मनो देवादिविविधाकारानुभवेऽचित्परिणामे च हेतुर्वस्तुयाथात्म्यज्ञानविरोधिज्ञेयज्ञाना कर्मवेति प्रतिपादनात् । अस्तिनास्तिप्रत्ययशब्दानां च सदसदनिर्वचनीयवस्त्वभिधानासामर्थ्याच्च । नाम् सत्यशब्दौ अस्तिसत्यशब्दविरोधिनौ अतश्च ताभ्यामसत्त्वं हि प्रतीयते नानिर्वचनीयवम् । अत्र चाचिद्वस्तुनि नाम् सत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिथ्या वपरौ प्रयुक्तौ । अपि तु विनाशित्वपरौ । वस्त्वस्ति किं महीषट्त्मीत्यत्रापि विनाशित्वमेव दृश्युपपादितम् । न निष्प्रमाणत्व ज्ञाननाध्यत्व वा एकेनाकारेणैकस्मिन्कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नाम् सत्वोपपादनात् । तुच्छत्वं हि प्रमाणसम्बन्धानर्हत्वं बाधोपि यद्देशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युपलब्धं तद्देशकालादिसम्बन्धितया नास्तीत्युपलब्धिं न्तु कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना नाम्तीत्युपलब्धिं कालभेदेन विरोधाभावात्, अतो न मिथ्यात्वम् । एतदुक्तं भवति ज्ञानस्वरूपमात्मवस्त्वादिमध्यपर्यन्तहीनं स तथैकस्वरूपमिति स्वत एवास्तिसत्यशब्दवाच्यम् । अचेतनं तु क्षेत्रज्ञभोग्यमूर्तं तत्कर्मनुगुणपरिणामविनाशीति सर्वदा नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयमिति । यथोक्तम् 'यस्तु कालान्तरेणापि नान्यसज्ञानुपैति वै । परिणामादिसम्भूता तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नास्ति न सन्देहो नाशिर्योपपादितम् ॥' इति देशकालकर्मविशेषापेक्षया अस्तित्वनास्तित्वयोगिनि वस्तुनि केवलान्तिबुद्धिबोधयत्वमपरमार्थ इत्युक्तम् । आत्मन एव केवलान्तिबुद्धिबोधयत्वमिति स परमार्थ इत्युक्तम् । श्रोतुश्च मंत्रेयस्य 'विष्णोऽभारं यथाचैतत्त्रैलोक्यं समवस्थिन्म् । परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः ॥' इत्यनुभाषणाच्च । 'अतोऽपि विष्णु रित्यादिसामानाधिकरण्यस्यात्मशरीरभाव एव निरन्धन्म् । चिदचिद्वस्तुनोश्चास्तित्वशब्दप्रयोगनिरन्धन ज्ञानस्याकर्मनिमित्तत्वाभाविकरूपत्वेन प्राधान्यमचिद्वस्तुनश्च तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते इति- रामानुजः ।

तदिदं सर्वं तूलादपि तृणादपि लघुतरमिति नैतत्प्रतिक्षेपणे मयाऽधुना यत्तः कार्यो यद्यपि तथापि लोकाराधनाय क्रियते तथाहि—

'अनित्यमस्त्प्रत्ययं चास्त्वव्यवृत्तपि भवेद्विदम् । जगन्मिथ्या तु नैवेति वादिनं कोनु जेष्यति ॥ अतुच्छत्वादिदं मिथ्या नेतिचेत्किन्तु तुच्छकम् । प्रमाणसम्बन्धानर्हं तर्घेत्किं प्रमितं नवा ॥ आद्ये व्याहृतिरेव स्वाद्भिर्नीये तत्र सिध्यति । शराण्यज्ञाद्यसत्तुच्छमितिचेत्तद्विरुद्धाणम् ॥ किं जगपरमार्थं सद्ब्रह्मन्तु तथा यदि । पुराणन्याहता वाक्ते मिथ्यैव न तथा यदि ॥ जगद्वस्त्वितिचेद्ब्रह्म पुंणानि हतं वच । यत्तान्यमज तद्वस्त्वित्युदितं हि पुराणके ॥

परमार्थस्त्वमेवासीत्यन्यस्यापरमार्थता । प्रोक्तातो परमार्थस्य जगतस्स्यान्न वस्तुता ॥
यत्सदाप्यस्ति तद्वस्तु यत्सदा नास्ति नैव तत् । जगन्नास्ति सदा यस्मात्ततो वस्तु कथं भवेत् ॥
कदाचित्सदपि स्याच्चेद्वस्त्वसत्यमृषेर्वच । पुराणसहिताकर्तुर्भवेदेव महाधिय ॥
अवस्तुत्वादिदं नोसदतुच्छत्वाच्च नाप्यसत् । सत्त्वासत्त्वानिरूप्यत्वादिदं मिथ्या गुणाहिवत् ॥
अचिद्वस्तिवति न ब्रूया अचितो यदवस्तुता । चिदेकमेव तद्वस्तु परमार्थमितीष्यनाम् ॥
विष्णुश्चिद्रूपवस्त्वेव चिद्विन्नश्चेदचिद्वेत् । ततोऽनस्त्वेव स भजेत्तत्रैष्टं हि महामुने ॥
हरेरचिच्छरीरं स्याच्चिच्छरीरमचिद्यत । चिनस्तु चिच्छरीरं स्यात्कथं वा त्व विचारय ॥
चिदन्तरं तु नास्त्वेव चिदेकमिति हि स्मृतम् । विज्ञानमेकमित्यत्र श्रुत्याप्यथोयमुच्यते ॥
आत्मस्वरूपमेदस्तु वाक्चिन्तागोचरोपि ते । स्वानुभूत्यैव सिद्धश्चेच्छशृष्टृश्च सिध्यतु ॥
देहाद्युपाध्यवस्थानादात्मभेदो भवेद्यदि । घटाद्युपाध्यवस्थानाद् योमभेदो भेदपि ॥
कर्मभेदादात्मभेदो भवेत्चेत्तत्र युज्यते । कर्मणो नामगामित्वात्त्वयैवोक्तं कर्म चित् ॥
कर्मणाऽनात्मगोनापि यदि स्यादात्मनो भिदा । देहस्थयापि जरया जीर्णं आत्मा भवेदपि ॥
विभेदजनकेऽज्ञान इति वाक्येन बोधितात् । आज्ञानादेवात्मभेदस्ते ज्ञानतस्मिन् क्षयं गते ॥
नैवात्मभेदो भासेत ज्ञाते द्वैतं न विद्यते । इति श्रुते स्मृतेश्चापि तस्मादज्ञानमिष्यताम् ॥
स्वानुभूतिप्रसिद्धात्मभेदलिङ्गबलेन हि । भेदकारणमज्ञानं तन्मिथ्या यच्चित् परम् ॥
अचिद्वत्त्वं यत् तत्सर्वं मिथ्यैवावस्तु भावत । इति प्रयोगं कुत्रापि व्यभिचारं न गच्छति ॥
सामानाधिकरण्यं तु देहदेहितया भवेत् । नैव प्रपञ्चपरयो परस्याध्यासहानित ॥
जीवोहं मर्त्य इतिवदहं सर्वमितीश्वर । तादात्म्याध्यासमागच्छेन्नैवाज्ञानविमोहित ॥
विष्णुयाथात्म्यवेत्ता वा तादात्म्याध्यासमाश्रित । सर्वं विष्णुरिति ब्रूयादज्ञानस्य परिक्षयात् ॥
ज्ञानस्वरूपं जगदित्येतद्वाक्येन विष्णुताम् । जगतो मुनिरेवौचत्सर्पस्य गुणतामिव ॥
जगतो विष्णुकायत्वं जगत्पुत्रगुमाद्धरे । सर्पे रज्जोरिव भवेद्वदं मृद इवाथ वा ॥
आदिमध्यावसानेषु जगतो विष्णुसंस्थिते । जगद्विष्णुरिति प्रोक्तं कार्यकारणभावत ॥
आदिमध्यावसानेषु हेतु कार्यस्य तिष्ठति । नैवास्ति कारणाकार्यं व्यतिरेकेण वृत्तचित् ॥
व्यतिरिक्तं हरे किञ्चिन्नास्ती यत्रैव बोधितम् । इदमेवागिसन्धाय स्पष्टं भागवतेष्यद् ॥
अहमेवासमेकोऽग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥
हरेर्जातमिदं सर्वमिति सम्प्रतिपत्तिभाक् । यज्जातं तत्तु मिथ्येति श्रुत्यैव परिचोदितम् ॥
असत्यत्वं हि मिथ्यात्वमनिरयं च तद्वेत् । सत्यं नित्यं न मिथ्येति श्रुतिसृष्टिविदा मतम् ॥
विष्णुमायाकृतमिदं न मिथ्येति वदेद्यदि । दृष्टान्तस्तत्र ते नास्ति पक्षान्तात्सकलस्य च ॥
विष्णुमायाकृतत्वेन सर्वं मिथ्येति वच्म्यहम् । व्यतिरेकमुखेनात्र दृष्टान्तो विष्णुरेव मे ॥
विष्णुमायापि मिथ्यैव विष्णुभिन्नत्वहेतुत । दृष्टान्तस्तत्र सकलं शुक्तिरौप्यादिकं च मे ॥

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्तीति वदन्मुनि । पराशर प्रमाणं मे मिथ्याह्वपरमार्थरूपम् ॥
 परमार्थोपि न भवन्प्रपञ्चो यदि नो मृषा । परमार्थस्तदा विष्णुर्मिथ्या भवतु नद्विशब्दम् ॥
 चिदचिद्देह ईशश्चेत्परमार्थस्ततो परम् । नास्त्येवापरमार्थास्त्यं परमार्थपदं वृथा ।
 एवविधेश्वरज्ञानं परमार्थमित परम् । ज्ञानस्त्वपरमार्थं चेन्नैतदप्युपपद्यते ॥
 ईश्वरस्यैव देहत्वात्तच्चापि परमार्थकम् । सर्वस्येश्वरदेहत्वे तद्ज्ञानस्येशदेहता ॥
 तस्माच्छरीरादखिलाच्चिद्रूपात्पर पुमान् । ईश्वर परमार्थोऽन्यस्तस्मादपरमार्थक ॥
 यदीश्वरस्य देहस्याज्जीवो न परमार्थताम् । प्राप्तमीष्टे त्वनिष्टे तन्मोक्षप्राप्तुरभावन ॥
 मोक्षस्य परमार्थत्वात्तस्मात्ति कथं भवेत् । जीवस्यापरमार्थस्य तस्माज्जीव पराभिद ॥
 जीवस्य परमार्थत्व मुनिनापि समीरितम् । सति जीवेशयोर्भेदे तत्र सिध्येत्कथञ्चन ॥
 अचितो परमार्थत्वं चित्तोर्जीवेशयो पुन । परमार्थत्वमित्युक्तिरपि सङ्गच्छते नहि ॥
 परमार्थस्त्वमेवैक इति निर्धारणावलात् । एकस्य परमार्थत्वं न द्वयोरिति विस्फुटम् ॥
 अचितोऽपरमार्थस्य प्रतीति कुत इत्यसौ ॥ शङ्का परिहृता ज्ञानविभ्रमितामितीरिणा ॥
 अलातवत्स्वप्नदमाने विज्ञाने सत्यविद्यया । आभासा इव भूश्याद्या जायन् इति हीरिनम् ॥
 विज्ञानस्याक्षरस्यापि स्पन्दसमुपपद्यते । अज्ञानाद्गगनस्येव नीलिमेत्यवगम्यताम् ॥
 विज्ञाने स्तिमिते तस्मिन् विलयं यान्ति ते समे । अतो मिथ्यैव ते भावा विज्ञानेन विभ्रमिता ॥
 ईश्वरस्यैव सङ्कल्पो यदि विज्ञानमुच्यते । स ईश्वरोपि मायी तत्सङ्कल्पो माययोदित ॥
 मायासाङ्कल्पिकं ज्ञानमिति नैघण्ट्यकोक्तित । माया सङ्कल्प इति न ऽप्यदेशवचो हि तत् ॥
 ज्ञानस्य तु विरोध्येतदज्ञानं तद्वृत्तो यत । अनात्मन्यात्मतादात्म्याध्यासोऽज्ञान रणद्धि न ॥
 कर्मजो देहभेदो न ज्ञानरोषक्षमो भवेत् । मर्त्यदेवादिदेहा यद्ज्ञानप्रप्युपयोगिन ॥
 मर्त्यादिदेहदं कर्म ज्ञानस्य न विरोधि तत् । अध्यास कर्मण स्याच्चेत्कर्मवाज्ञानमिष्यताम् ॥
 अनात्मन्यात्मधीहेतुर्धत्तदज्ञानमित्ययम् । सिद्धान्त औपनिषद कर्मा नात्मनिमित्तकम् ॥
 अनात्मनानुपादानं त्वज्ञानं त्रिगुणात्मकम् । त्रिगुणात्मकता यस्मादनात्मस्ववगम्यते ॥
 मुक्तदृष्ट्याविदं तुच्छप्राज्ञदृष्ट्या तु दुर्वचम् । वास्तवं मूढदृष्ट्या तु सविशेषं विभासते ॥

(सविशेषं सकार्यमिदप्रज्ञानम्)

जगन्मिथ्येति वादो न प्रबोधयितुमेव व । विजयाय तु नो यस्मात्किमज्ञविजयात्फलम् ॥
 अनुक्म्या हि मूढाश्च प्राज्ञस्य समदर्शिन । शक्तस्योपेक्षणे दोषो यस्माच्छास्त्रेषु धुष्यते ॥
 तस्मात्सर्वमिदं सत्यमिति मूढधियं त्यज । सत्य आत्मैक एवेति स ब्रह्मेत्यवधारय ॥
 'परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरो दक्षसा न य ॥ परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्ति जगत पते ॥
 तस्माच्च सूक्ष्मादिनिशेषणानामगोचरे यत्परमार्थरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूत ।

तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित्त्वचिक्कदाचिद्द्वज वस्तुजातम् ॥

परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा ज्ञान प्रधानम् । एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्त्र नराधिप ॥

परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयता मम । एको व्यापी समश्शुद्धो निर्गुण प्रकृते पर ॥

जन्मवृद्धादिरहित आत्मा सर्वगतोऽयम् । विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनो तत्त्वदर्शिन ॥

तदेतद्दुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते । परार्थसारभूतं यत्तद्वैतमशेषत ॥

इतीरितस्तेन स राजवर्धस्तस्याज भेद परमार्थदृष्टि ।

अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । एतेषु मुनिवाक्येषु स्फुटोर्थोऽयं मयोदित ॥

एकस्य परमार्थत्वं मुनिना समुदीरितम् । जीवेशभेदेऽन्यतरोऽपरमार्थस्तयोर्भवेत् ॥

तदनिष्टं तु जगतो परमार्थत्वमीरितम् । विष्णुदेहमयस्यापि परार्थोनेकनेष्टित ॥

(नेष्टित इष्टभावात् अनिष्टत्वादित्यर्थः ।)

वस्तुभेदा न वस्तुष्वित्यनेकपरमार्थता । प्रोक्तेति नैव मन्मन्व्य वस्तुत्वं व्यावहारिकम् ॥

भूम्यादीनामभिप्रेतं तत्रैत्यध्यवसीयते । पूर्वापरदिरोधस्यादन्यथा मुनिवाक्ययो ॥

देहिन् परमार्थत्वे देहो सत्य कथं भवेत् । इति नैव यतो देहोऽनित्यो नित्येपि देहिनि ॥

विष्णुरेव जगत्स्याच्चेत्परमार्थं कथं नु स । नैवं रञ्जुस्सर्पभृता परमार्थेव लोकन ॥

न विष्णुर्जगदित्युक्तं मुनिनेति यदीर्यते । ज्ञानात्मकं जगत्सर्वं सर्वमेनज्जनार्दन ॥

यस्य सर्वमभेदेन जगदेतच्चराचरम् । स सर्वमेव जगत्सर्वं विष्णुरिदं जगत् ॥

इत्यादिमुनिवाक्याना निर्गतित्वं प्रसज्यते । विष्णोश्शरीरं जगदित्ययुक्त त्वर्थवर्णनम् ॥

एवमेवमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मन ॥

अजस्य विविध यस्य रूपमित्यादिभाषितै । चिद्रूपस्य हरेरेतद्रूपं स्यान्नु कथं जडम् ॥

इतिचेद्वदसे विद्धि मायावशत इत्यये । वस्तुतोऽरूपमध्यं भाति नीलं हि मायया ॥

विष्णोर्मायामयं रूपं जगदित्यङ्ग भावयन् । जगद्विष्णोर्वपुरिति कचित्प्राह मुनीधर ॥

स्वरूपवाची भवति वपुश्शब्दोऽपि कुत्रचित् । विज्ञानवपुरित्यादिप्रयोगपरिदर्शनात् ॥

विष्णोः स्वाभाविकं रूपं ज्ञानं मायामय त्विदम् । जगदित्येतदत्रैव पुराणे स्फुटमीरितम् ॥

यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतद्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिन ॥

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतद्दुद्वयम् । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसमृद्धे ॥

ये तु ज्ञानविदश्शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेधर ॥

एवं ज्ञानस्वरूपत्वाज्जीवो विष्णुवपुर्भवेत् । जीवोऽज्ञानान्मनुष्यादित्यरूपो वस्तुतो हरि ॥

मुनिराहासुमेवार्थं सोऽहं स त्वमहं हरि । ज्ञान सत्यं यथाऽसत्यमन्यदित्यपि कथ्यते ॥

जीवेश्वरस्वरूपस्य ज्ञानस्याहापि सत्यताम् । मायामयस्य जगतो सत्यता चाह धीनिधि ॥

जगतोपि स्वरूपं तदज्ञानमेव विचारिते । ज्ञाने हि कल्पित ज्ञेयमज्ञानेनेति दर्शनात् ॥
 एव जीवेशजगता सत्यं ज्ञानमयं वपु । अर्थात्मकमसत्यं हि यत्कल्पान्तिप्रकल्पितम् ॥
 अत एवोक्तमृषिणा ज्ञानमेकं सदिक्षत । अन्यत्वास्तीति त्रिविधो भेदोऽज्ञानकृतस्त्विति ॥
 असत्यमिदमज्ञानमित्यप्यत्रैव वर्णितम् । विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ॥
 विनाशप्रतियोगित्वभेदहेतुत्वधर्मयो । ज्ञानाभावेऽनुपास्ये तु भवतो नेति निश्चय ॥
 भेदहेतुस्तु कर्मेति वादोप्येतेन नाशित । भेदहेतुत्वमज्ञानस्यात्र यत्स्फुटमीरितम् ॥
 तद्भावभावमापन्नस्ततोसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
 इत्यादिवाक्यसवादादविद्याज्ञानमेव हि । अविद्यामोहितात्मानं पुरथा भिन्नदर्शिन ॥
 इति वाक्ये च नो कर्म तदज्ञानं प्रमाणवत् । असत्यत्वेन मिथ्यात्वमप्यस्य स्फुटमीरते ॥
 (प्रमाणवत् प्रमाणासिद्धमित्यर्थ, ईयते गम्यते)

अस्मिन्काले सतोन्वस्मिन्कालेऽसत्त्वेपि वस्तुन । मिथ्यात्व नेतिचेदुभूते तत्र दृष्टान्तमीरय ॥
 तादृशस्य च मिथ्यात्वे दृष्टान्तोस्माभिरुच्यते । अन्वयेन गुणाद्वादिर्व्यतिरेकेण केशव ॥
 शास्त्रमस्ति प्रमाणं चेत्तदुदाहर धीर भो । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यतेऽसत ॥
 इत्यसत्ताऽर्हभावं सतो न प्राह माधव । कालान्तरपरं वाक्यं तदित्युक्तिर्न युज्यते ॥
 सतस्तथैव सत्ताया असत्तायास्तथाऽसत । अभावं कोऽनुमन्येत येन तत्सफल वच ॥
 ज्ञानवाध्यस्य मिथ्यात्वं नेतिचेत्तत्र का प्रमा । ज्ञानवाध्यो गुणाद्वादिर्मिथ्या हि परिदृश्यते ॥
 (प्रमा प्रमाणम् ।)

सत्यधन्वस्य विज्ञानत्रायत्वं कथमित्यसौ । शङ्का परिहृतानेन धन्वासत्यत्वनिर्णयात् ॥
 धन्व प्रतीयमानोर्यं कथं मिथ्येतिचेद्वेदे । प्रतीयमानत्वादेवेत्येवेहि गुणसर्पवत् ॥
 ज्ञेयत्वादेव मिथ्येदं सर्वमित्यवगत्य स । असत्यं मुनिराहास्मान्विज्ञानात्सकलं परम् ॥
 ज्ञानं ज्ञेयं च भवतीत्येवं मा ब्रूहि दुर्मते । व्याघातादनवस्थातोऽन्योन्याश्रयवशादपि ॥
 ज्ञानादन्योस्त्यपि ज्ञाता सत्य इत्यपि भावदे । परमार्थो हि विज्ञानमेकमित्युक्तवान्मुनि ॥
 ज्ञातु स्वरूपं ज्ञानं हि जीवस्येशस्य सम्मतम् । जीवेश्वरस्वरूपान्यत्र किञ्चित्सत्यमस्ति तत् ॥
 जगदेवमसत्यं च सत्यमेवात्मरूपत । रज्जुसर्पस्त्वतोऽस्तस्यसत्यो हि गुणरूपत ॥
 व्यवहारदशया च सत्यमेतज्जगत्समृतम् । एतत्तु यत्संबन्धव्यवहारात्मकञ्चेति दर्शनात् ।
 विष्वाधारत्वकथनाज्जगतसत्यतेति न । रज्वाधारस्य सर्पस्यासत्यत्वपरिदर्शनात् ।
 अन्याधारस्य सत्यत्वे दृष्टान्तस्तव नास्ति हि । दृष्टान्तस्तस्य चासत्त्वेऽन्याधारं बृहन्मम ॥
 असत्ताधारता विष्णोर्न स्यादिति न मन्यताम् । असत्ताधारता विष्णोरज्ञानादेव सम्भवेत् ॥
 अज्ञान चापि तत्कार्यं विष्णोर्नैवास्ति वस्तुतः । एकमेवाद्वितीयं हि सद्ब्रह्मेति श्रुतिरितम् ॥
 परमार्थस्त्वमेवैक इत्यज्ञापीदमीरितम् । तद्ब्रह्माज्ञानवादोर्यं पुराणे वैष्णवे स्थित ॥

अत्रायं संग्रह श्लोक —

‘अस्तीत्येवोपलब्धव्य परमार्थ परात्पर । अस्ति नास्तीति विज्ञेयो परमार्थस्तत पर ॥

आत्मन एकस्यैव केवलास्तितुद्धिविषयत्वमचितस्तु बुद्धिद्वयविषयत्वमिति तवापि मतं- बुद्धिद्वय-विषयत्वादेव तस्याचितो मिथ्यात्वमस्माभिरुच्यते । शुक्तिरजनादिक हि बुद्धिद्वयविषयत्वेन मिथ्या भवति- प्रतीतिकाले तस्यास्तितुद्धिविषयत्वं बाधकाले तु नास्तितुद्धिविषयवमिति ।

यदुक्तमस्तित्वनास्तित्वयोगिनि वस्तुन्यचिति केवलास्तितुद्धिवोध्यत्वमपरमार्थ इति, तदप्य-स्माकमिष्टमेव— भ्रान्तिज्ञानस्यापरमार्थत्वात् । पराशरस्य तु न त्वदुक्तोभिप्राय - प्रदर्शितेभ्यस्तद्वाक्येभ्यस्त्वदुक्तार्थानागमनात् ॥

अनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसिद्धौ स्कान्दादिपुराणान्तरसंवादप्रदर्शनम् ।

अथ प्रवृत्तार्थसंवादाय पुराणान्तरवाक्यान्यप्युदाहियन्ते, तथाहि- स्कान्दपुराणे सूत्रसहितायाम् - मन्माया शक्तिसंकुप्तं जगत्सर्वं चराचरम् । सापि मत्त पृथङ्माया नास्त्येव परमार्थेन ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानत्वान्मुने । अज्ञानेनावृता मर्त्या न विजानन्ति शङ्करम् ॥ एकस्मिन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभावन । तस्मान्मत्त पृथङ्नास्ति जगन्मया च सर्वदा ॥ अस्ति नास्ति मृषा भाति न भातीत्यादिमायया । कल्पितं चित्तुखानन्ते परमार्थे शिवात्मनि ॥ मायातत्कार्यमप्यस्माच्छिवात्सत्यादिलक्षणात् । प्रत्यक्षसिद्धात्वास्त्येव परमार्थनिरूपणे ॥ शिवस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणा । सर्वस्वरूपमज्ञानाद्दृश्यते न च वस्तुत ॥ मायामात्रमिदं द्वैतमिति चाहापरा श्रुति । स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवधारादय ॥ न सन्ति नास्ति माया च तद्धि शुद्धात्मवेदनम् । अचेतनानामन्येषामसत्यत्वे निदर्शनम् ॥ शुक्तिका रजनं विप्रास्तस्य एव ततश्शिव । अभ्यस्त हि सदा द्वैतं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् ॥ स्वाज्ञानं तत्प्रसूतं च संसारं स्वात्मना प्रसन् । कर्मभिर्व्यवहारे तु बद्धोपि स्वीयमायया ॥ वस्तुत परमात्मार्यं खलु तैर्न हि बध्यते । व्यावहारिकदृष्टेयं विद्याऽविद्या न चान्यथा ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् । तस्मादज्ञानमज्ञानकार्यं च मुनिपुङ्गवा ॥ एतद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिता मति । अज्ञानाज्जीवरूपेण भासते न स्वभावत ॥ तस्मादध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चास्मरत्पत ॥ इति ‘अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुषन्ति जन्तव ॥’ इत्यादिगीता चाज्ञाने मानम् ।

श्रुतीनामविद्यानिर्गतकनिर्विशेषब्रह्मज्ञानपरत्वेपपत्तिः ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन यदुक्तं निर्विशेषब्रह्मज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं यदन्ति श्रुतय इति तदसत्-‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्नात्’- ‘त्मेवं विद्वानमृत् इह भवति, नान्य पन्था विद्यतेऽयन’य’, ‘सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युन पुरपादधि’, ‘न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यश’, ‘य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती’त्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणरसद्विशेषत्वादेव सर्वाप्यपि वाक्यनि सविशेष-

ज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति, शोधकत्राक्यान्यपि सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तमिति, तदयुक्तम्—
 आदित्यवत्प्रकाशकत्वेन चैतन्यस्यादित्यवर्णत्वोक्तिर्न तु भास्वरूपवत्त्वात्, भास्वरूपं हि तेजोभूतगुणः,
 स आकाशादेरेव नास्तीति कथं परमात्मनस्स्यात्- 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति', 'न संदृशे तिष्ठति
 रूपमस्य', 'न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन'मिति च श्रूयते हि । नचाप्राकृतं रूपमस्ति तत्तु दिव्येन चक्षुषा
 दृश्यत इति वाच्यं, तदप्राकृतं रूपं चैतन्यमेव- चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्य प्राकृतत्वात् । तच्च दिव्यं चक्षु-
 र्ज्ञानमेव येन ज्ञानेन ब्रह्म ज्ञायते तदज्ञानं हि दिव्यं चक्षुः । इदं तु न चैतन्यं, किंतु तत्प्रतिफलन-
 सहिता ब्रह्माकारान्तं करणवृत्तिः । एवं विद्युत्. पुरुषादधीत्यत्रापि पुरुषस्य चैतन्यरूपस्य विद्युद्रूपकाश-
 कत्वादेव विद्युच्छब्दव्यपदेशः । यद्वा विशेषेण द्योतत इति विद्युदिति स्वप्रकाशचैतन्यमित्येवार्थः ।
 नचेदं चैतन्यस्य भानमादित्यस्येव, विद्युत् इव वा प्रकाशपदवाच्यं, तमोविरोधिद्रव्यरूपं- तमसोपि
 चैतन्येन भास्मान्त्वात् । न हि तेजसा तमो भास्यते, किंतु नाश्रयते । नचैवं तमसः परस्तादिति
 कथमुक्तमिति वाच्यं, तत्र तमश्शब्दस्याज्ञानपरत्वात् । नचाज्ञानमिति कश्चिद्भावरूपः पदार्थो नास्तीति
 वाच्यं, तस्य स्थापितत्वात् । न तस्येति श्रुतिरपि निर्विशेषचैतन्यपरैव- चैतन्यं हि स्वतन्त्रमिति न
 तस्येशः कश्च नास्ति- मायया तु तस्य नामरूपे कल्पिते इति कृत्वा तस्य नामेति श्रुतिरपि न निर्वि-
 शेषविरोधिनी । ब्रह्मणस्सविशेषादेवेत्युक्तं- मायया सविशेषत्वेपि वस्तुतो निर्विशेषत्वाद्ब्रह्मणः ।
 एतेन- सविशेषब्रह्मज्ञानात्सालोचयामरममुक्तिः सम्भवेपि न सायुज्यलक्षणाश्रुतिसिद्धिः- तस्या निर्विशेष-
 ब्रह्मज्ञानाधीनत्वादिति सिद्धम् । सायुज्यं नाम निर्विशेषं ब्रह्मैव- ब्रह्मणस्सविशेषत्वे सायुज्यलक्षणाभेदा-
 योगात् । निर्भेदं हि निर्विशेषम् । नच सायुज्यं श्रुत्यनभिप्रेतमिति वाच्यं, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति- तत्र
 को मोहः कश्चोक्त एकत्वमनुपश्यन्' इत्यादिश्रुतेः । नच जीवेशयोरैवयं श्रुतिषु कापि नोपदिष्टमिति
 वाच्यं, तत्त्वमसीत्यादिभिर्महावाक्यैरुपदिष्टत्वात् । तत्त्वमसीत्यादीनि हि शोधिततत्त्वम्पदार्थयोरैवयमुप-
 दिशन्तीति निर्विशेषब्रह्मपराणि । तत्त्वंपदार्थशोधनं च- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, योयं विज्ञानमयं'
 इत्यादिश्रुतिवाक्यैरेव कृतम् । एतेन- शोधकत्राक्यान्यपि सविशेषप्रत्यक्षपराणीति प्रत्युक्तम्—चैतन्य-
 मात्रपरत्वात्तेषां- शुद्धं चैतन्यं हि निर्विशेषं ब्रह्म ।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यात् न निर्विशेषवत्त्वैवपरं, तत्त्वम्पदयोस्सविशेषब्रह्मा-
 भिधायित्वात्- तत्त्वदं हि सर्वज्ञं, सत्यसङ्कल्पं, जगत्कारणं, ब्रह्म परागृहाति- तदैक्षत बहुस्यामित्यादिषु
 तस्यैव प्रकृतत्वात्- तत्समानाधिकरणं त्वम्पदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति- प्रकारद्वया-
 धरिष्ठैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य । प्रकारद्वयपरित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासम्भवेन सामानाधिकरण्य-
 मेव परित्यक्तं स्यात्- द्वयोः पदयोरलक्षणा च सोयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा भूतवर्तमानकालसम्बन्धि-
 तयैवप्रतीत्यविरोधात् । देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परिहृतः । 'तदैक्षत बहुस्या'मित्युपक्रमविरोधश्च -
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न घटते- ज्ञानस्वरूपस्य निरस्तनिश्चिन्तोपस्य सर्वज्ञस्य समस्त-
 धर्याणुगुणात्मकराज्ञानं तत्कार्यान्तानुपारुपार्थश्रयत्वं च भवति- वाचार्थत्वे च सामानाधिकरण्यत्वं

तत्पदयोरधिष्ठानलक्षणा, निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणादयस्त एव दोषाः । इयांस्तु विशेषः- मेदं रजत-
मिति वदमतिपन्नस्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पनम् । तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुप-
पत्तिश्च । अधिष्ठानं तु प्राक्त्तिरोहितमतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनोपस्थाप्यत इति, चेन्न—प्रागधिष्ठानप्रकाशो
तदाश्रयभ्रमबाधयोरसम्भवात् । भ्रमाश्रयमधिष्ठानमतिरोहितमिति, चेत्- तदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधीति
तत्प्रकाशो सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ- ततोधिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्मतत्विरोधानानभ्युपगमे आन्ति-
बाधौ दुरुपपादौ- अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे प्रतीयमाने तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते
सत्येव व्यापत्वभ्रमः राजत्वोपदेशेन च तन्नित्यविवर्तित- नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन- तस्य प्रकाशमानत्वेना-
नुपदेश्यत्वात्- भ्रमानुपमर्दित्वाच्च । जीवशरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयम् । प्रकारद्वय-
विशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेन सामानाधिकरण्यं च सिद्धम् । निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्म-
कस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्वमप्यैधर्मपरं प्रतिपादितं भवति । उपक्रमानुवृत्ता च- एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिशोपपत्तिश्च- सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात् ।
‘तमोधराणां परमं महेश्वरम्’, ‘परास्य शक्तिर्विधिषैव श्रूयते’, ‘अपहृताप्याम्’, ‘सत्यकामस्तत्यसङ्कल्प’
इत्यादिश्रुत्यन्तरादिरोधश्च- इति, अत्रोच्यते—तत्पदमभिधया सर्वज्ञं ब्रह्म प्रतिपादयितुं नाम- त्वम्पदं तु
अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म नाभिधया प्रतिपादयति- त्वम्पदस्य तत्तादात्म्यादित्यवोचाम । सति
विशेषणमेदे विशिष्टैष्यं च दुरुपपादं- नहि रक्तदेवदत्ताभिन्नदस्यामदेवदत्तो भवति, नापि कशीस्थदेव-
दत्ताभिन्नो रामेश्वरस्थदेवदत्तो भवति, नापि तरुणदेवदत्ताभिन्नो वृद्धदेवदत्तो भवति । नच कालभेदा-
द्भवतीति वाच्यं, कालस्यापि भेदकत्वात् । न हि तत्कालावच्छिन्नदेवदत्ताभिन्न एतत्कालावच्छिन्नदेव-
दत्तो भवति । नच य एव पूर्वं रक्तः काशीरथतरुणश्च स एवेदानीं श्यामो रामेश्वरस्यो वृद्धश्च भवती-
त्यैक्यसिद्धिरिति वाच्यं, किं दत्तपदार्थयोरैक्यसिद्धिः ? किं वा पूर्वदानीम्पदार्थयोः रक्तस्यामपदार्थयोः
कशीस्थरामेश्वरस्थपदार्थयोस्तरुणवृद्धपदार्थयोश्चैक्यसिद्धिः ? आद्य इष्ट एव । द्वितीयस्तु विरुद्धः- सबाधः
पदार्थो विशेष्यमात्रं शुद्धदेवदत्त एव- तस्य चोपस्थितित्यस्योपपदयोर्लक्षणाधीनैवेति सोयं देवदत्त इत्यत्र
लक्षणाऽवश्यमाश्रयणीया । एवं प्रकृतेः सर्वज्ञत्वकिञ्चिदज्ञत्वादिविशेषणभेदाद्विशिष्टजीवेश्वरयोरेक्या-
सिद्धेऽथैतन्मात्रे पदद्वयस्य लक्षणाश्रयणीयैव । नचैकस्मिन्नेव पदे लक्षणाश्रयतां तावदेव विरोधपरिहारा-
दिति वाच्यं, अत्र लक्षणा, अप्र तु नेति निर्णेतुमशक्यत्वात्तुमयत्तापि लक्षणैव । किं च शुद्धवस्तुविशिष्ट-
वस्तुनोरपि सामानाधिकरण्यं न सम्भवति- शुद्धत्वाशुद्धत्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्रायोगात् । एतेन शुद्ध-
ब्रह्मणः अचिद्विशिष्टजीवशरीरकब्रह्मसामानाधिकरण्यं न मुज्यत इति सिद्धम् । अपिच त्वन्तरे शुद्धं
ब्रह्मैव नास्तीति कृत्वा तत्पदस्यापि विशिष्टं ब्रह्मैवार्थो बाध्यः- तत्र विशिष्टं ब्रह्म यदि त्वम्पदवाच्य-
मचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मैव तर्हि पदद्वयस्याप्येक एवार्थ इति मत्सोक्तदोषत्वत्तदेषु पतितः ।
यदि तु त्वत्पदवाच्याद्विद्धं तर्हि विशिष्टयोर्विरोधात्सामानाधिकरण्यायोग एव- नहि मुक्तचिच्छरीरकं
ब्रह्म वदन्निच्छरीरकब्रह्माभिन्नं भवति- नःप्येतदुपदेशेन किञ्चित्कल्पम्— ‘य आत्मनि तिष्ठन्निति

श्रुत्यन्तरादेव ब्रह्मणो जीवशरीरकत्वसिद्धेः । एतेन जीवान्तर्यामित्वरूपैर्धर्ममुक्तं भवतीत्यपोस्तम् । तन्म्यान्त एव सिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावात् । किं च किं त्वं तत्पदवाच्यं सर्वज्ञत्वादिगुणकं ब्रह्म अशरीरमिति ब्रूषे- अद्वा- अशरीरम् । आद्ये- अशरीरसशरीरयोरेक्यानुपपत्तिः- नञ्शरीरं सन्नसरीरं भवति- अशरीरं वा अशरीरम् । द्वितीये- किं तच्छरीरम् ? किं शुद्धप्रकृतिः ? किमुताशुद्धप्रकृतिः ? किं वा शुद्धप्रकृतिविशिष्टचित् ? किं स्थिदशुद्धप्रकृतिविशिष्टचित् ? किन्तु शुद्धचित् ? आद्ये- शुद्धप्रकृतिशरीरकं ब्रह्म कथमशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरकब्रह्मभिन्नं भवेत् । द्वितीये- केवलाशुद्धप्रकृतिशरीरकं ब्रह्म कथमशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरकब्रह्मभिन्नं स्यात् । तृतीये- शुद्धप्रकृतिविशिष्टचित्छरीरकं ब्रह्म कथमशुद्धप्रकृतिविशिष्टचित्छरीरकब्रह्मभिन्नं स्यात् । चतुर्थे- अशुद्धप्रकृतिविशिष्टस चित् किं त्वम्पदवाच्य एव ? यद्वा तदन्यः ? आद्ये- पदार्थद्वयाभावात्कथं सामानाधिकरण्यं तवापि मते- । द्वितीये- अशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरं ब्रह्म अशुद्धप्रकृतिविशिष्टतदन्यजीवशरीरकं कथं स्यात् । पञ्चमे- असम्भव एव- त्वन्मते प्रकृतिवियुक्तस्य शुद्धस्य चित् एवाभावात् । तद्भावे वा शुद्धचित्छरीरकं ब्रह्म कथमशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरकब्रह्मभिन्नं स्यात् । तस्मात्तत्त्वम्पदयोः सामानाधिकरण्यं त्वन्मते नैव सम्भवति- तत्त्वम्पदार्थयोरेक्यासिद्धेरिति ।

ननु तद्विशेषणविशिष्टत्वेन तदन्यविशेषणविशिष्टत्वेन च एकमेव वस्तु स्थितमिति कृत्वा प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरं सामानाधिकरण्यं सिध्यत्येवास्माकं तत्त्वम्पदयोरिति, मैवम्- एवंसति विशेषणानां विशेषणत्वमेव हीयेत- विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वं- तद्धि विशेष्यं व्यावर्तयति- यथा नीलमुत्पलमित्युक्ते प्रकृतमुत्पलं रक्तोत्पलाव्यावर्तयति नीलमिति विशेषणम् । यथा च घटाकाश इत्युक्ते प्रकृतमाकाशे मठाकाशाव्यावर्तयति घट इति विशेषणम् । एवं तद्विशेषणविशिष्टं ब्रह्म तदन्यविशेषणविशिष्टाद्ब्रह्मणो व्यावर्तयत्येव तद्विशेषणविशिष्टत्वरूपविशेषणम् । अथापि यदि कपिमुष्टिवद्ब्रह्मिनिवेशे न त्यजसि, तर्हि मायावच्छिन्नेधरस्वरूपावस्थितं तच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैवाविद्यावच्छिन्नजीवस्वरूपेणावस्थितमिति मन्मतेपि लक्षणां विना मुख्यं सामानाधिकरण्यं तत्त्वम्पदयोस्तुत्पत्तादमेव । नच निर्विशेषब्रह्मासिद्धिः- आकाशस्य मठावच्छिन्नत्वघटावच्छिन्नत्ववच्चैतन्यस्य ब्रह्मणो मायावच्छिन्नत्वाविद्यावच्छिन्नत्वेऽज्ञानकृते व्यावहारिके एव, ननु पारमार्थिके इति कृत्वा वस्तुतस्तसिद्धेः । नच परमार्थमुक्तिर्निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनमहावाक्यत्वं न स्यात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येति वाच्यं, जीवेश्वराद्वैतरूपमुख्यनाल्यप्रतिपादनसम्भवेन सर्वसंसारविनाशरूपमहाफलजननाच्च महावाक्यत्वसम्भवात् । त्वन्मते तु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य जीवशरीरकं ब्रह्मेत्यर्थलाभेन जीवब्रह्मभेदरूपमुख्यतापर्यासिद्ध्या न संसारनिवृत्तिरूपमहाफलसिद्धिरिति न महावाक्यत्वसिद्धिः । नहि घटवदहमपि ब्रह्मणःशरीरमिति ज्ञानाजीवस्य किमपि फलं- प्रत्युत महर्देव भयं च- 'द्वितीयद्वै भये भवतीति' श्रुतेः । जडत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गभयं च । किंच त्वम्पदार्थस्य जीवशरीरकं ब्रह्मेत्यस्य ज्ञानादेवाभीष्टसिद्धौ तदसिद्धवैपर्यमेव चिदचित् द्विशिष्टं चिदचित्छरीरकं ब्रह्मेति हि त्वं मते- तत्तु त्वम्पदेनैव सिद्धं- त्वम्पदस्य अचि-

द्विशिष्टजीवशरीरकब्रह्मवाचित्वात् । अचिद्विशिष्टेत्यनेन-हि ब्रह्मणो-जीवशरीरकत्ववद्विच्छरीरस्त्वमपि सिद्धम् । नच 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यनेन त्वम्पदस्य श्वेतकेतु-उद्देश्योरेव-ब्रह्मसमीपत्वं सिद्धम् । नत्वन्वेषां जीवानां तद्देहानां-चेति-तदर्थस्तत्पदनिर्देश इति वाच्यम्-अन्वेषां-जीवानां तद्देहानां च-ब्रह्म-शरीरत्वज्ञानाच्च किमपि फलं श्वेतकेतोरिति । नच भदेकशरीरकमेव न ब्रह्म, किं तु-सर्वशरीरस्त्वमपीति-ब्रह्मण परपैश्वर्यज्ञानं श्वेतकेतोः-फलमिति वाच्यम्, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' मित्यनेनैव तस्मिन्नेव । नच तव मतेपि-कथं न पुनरुक्तिरिति वाच्यं, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्यनेन दृश्यं सर्वं जगद्ब्रह्मेवेति मत्तिपा-दितं, तत्त्वमसीत्यनेन तु द्रष्टा जीवो ब्रह्मेति प्रतिपादितमित्यपुनरुक्ते । एतेन तत्त्वपदयोर्भूयोरपि चैतन्यपरत्वे एकेनैवालमिति-प्रत्युक्तम्-उद्देश्यविधेयसमर्पकत्वेन पदद्वयस्यावश्यकत्वात् । अत्र च तन्त्रेण जीवब्रह्मणोर्द्वयोरप्युद्देश्यत्व विधेयत्व च- तत्त्वमसि त्वन्तदसीत्यन्यत्र व्यतिहारदर्शनात् ।

ननु प्रकारद्वयं परित्यज्य पदद्वयस्यापि चैतन्यपरत्वेऽभ्युपगते सति सामानाधिकरण्यमेव त्यक्तं स्यादिति यदुक्तं तत्र कस्मादधिरिति, उच्यते-तत्परित्याग इष्टपेवेति-घटाकाशो मटाकाशो भवतीत्युक्ते विरुद्धयोर्घटाकाशमटाकाशयोस्सामानाधिकरण्यायोगाद्घटमठरूपविशेषणांशद्वयं परित्यक्तम् । तत्स्योगे तु आकाश एक एव सिद्ध, नतु द्वावाकाशौ- आकाशभेदकोपाध्यभावात् । तदा आकाशद्वयाभावादाकाश आकाशो भवतीति न सामानाधिकरण्यं तयोरित्युच्यते, किं तु तत्परित्याग एव आकाश इत्येवोच्यते- तथा जीवचैतन्यमीश्वरचैनन्यं भवतीत्युक्ते विरुद्धयोर्जीवेश्वरचैतन्ययोस्सामानाधिकरण्यायोगाज्जीवेश्वर-रूपविशेषणांशद्वयं परित्यक्तम् । तत्स्योगे तु चैतन्यमेकमेव सिद्ध, नतु द्वे चैतन्ये- चैतन्यभेदकोपाध्यभा-वात् । तदा चैतन्यद्वयाभावाच्चैनन्यं चैनन्यं भवतीति न सामानाधिकरण्यं तयोरित्युच्यते, किं तु तत्परित्याग एव चैतन्यमित्येवोच्यते इति । अयमेव मह्यवाक्यस्याखण्डार्थो नाम- तस्मात्तत्त्वपदयोरसिपदबोधिनस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्विशेषणांशं त्याजयित्वा सामानाधिकरण्यमपि त्याजयति- अयं सामानाधि-करण्यपरित्याग पदद्वये लक्षणा च तवाप्यस्त्येव- तत्तच्छरीरविशिष्टयोर्ब्रह्मणोस्सामानाधिकरण्यायोगा-त्पदयो- केवलब्रह्मणि लक्षणा, केवलस्य ब्रह्मण एकत्वेन सामानाधिकरण्यपरित्यागाधेति । यदि त्वं लक्षणां विनापि विशिष्टब्रह्मैक्यं सिध्यति, तर्हि ममापि ता विना विशिष्टचैतन्यैक्यं सिध्यत्येवेत्युक्तमेव । यदुक्तमुपक्रमविरोध इति, तन्न- जगत्कारणं ब्रह्मैव तत्पदवाच्यार्थं इति मयोच्यमानत्वात् । लक्ष्यार्थ-पक्षेपि यन्मायया जगत्कारणं ब्रह्म तदेव वस्तुतदुद्धं ब्रह्मेत्यभिधीयमानत्वात् । मायोपहितं हि शुद्धं ब्रह्म तत्पदस्य लक्ष्यार्थं तदेव जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं चेति- ब्रह्मणस्तद्व्यलक्षणां हि जगत्कारणत्वम् । तत्रैव 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति पूर्ववाक्यविरोध । नहि देहो देहिना सम्पद्यते- येनेधर-शरीर जीव ईश्वरेण सम्पद्यते । यदुक्तमेव विज्ञानेन सर्वविज्ञानं च न घटत इति, तन्न- एवमित्-भैतन्ये ज्ञातेसति तस्मिन्तद्धर्मज्ञानं तदवस्थाविशेषां मायाऽदिवे तद्व्यलक्षिते ईश्वरीयैतन्ये- माया-परिणामस्त्वादिगुणत्रयावच्छिन्नं ब्रह्मद्विप्युरहागन्तृतिशयं- ततोमयाज्ञानशब्दवाच्यमट्टनिरिणाममूर्तं सर्वं भूतमौक्तिकात्मकं जगत् ज्ञायत इति अचिधरयो- ब्रह्माभिन्नवादनान्यत्र ब्रह्मणोऽप्युक्तं

ब्रह्माज्ञानकार्यत्वाच्च । ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं भवतीत्यर्थः । तव मते तु नैतदुपपद्यते- चिदचि-
दीश्वराणां त्रयाणामन्योन्यविलक्षणत्वेन ईश्वरस्य ब्रह्मण एकस्य ज्ञानेन चिदचितोस्तद्विचयोरज्ञानासिद्धेः ।
नच चिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, चिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानस्य सविशेषणत्वे-
नैकज्ञानत्वाभावात्सर्वशब्दवाच्यं च चिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैवेति कृत्वाऽनेकविज्ञानात्तदनेकविज्ञानस्यैव
सिद्धिरिति । नाप्यस्मारिकमपि फलं- यथेकस्मिन्नेव ज्ञाते सति सर्वमपि ज्ञायेत तदा महत्फलं भवति
सर्वज्ञं न प्रयासाभावरूपम् । अनेकज्ञानादनेकज्ञानसिद्धिस्तु नैव फलाय । किं च यद्वेत्तुभूतमनेकज्ञानं
तदेव फलभूतं चेति । नच सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानात्स्थूलचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानसिद्धिः
फलगमिति वाच्ये, तदापि सूक्ष्मत्वस्थूलत्वांशकृत् एवैवद्वेद इत्यकिञ्चित्कर एव सा- प्रलयकालिकयोः
सूक्ष्मावस्थयोश्चिदचितोरिदानीं ज्ञातुमशक्तत्वाच्च । अपिच सूक्ष्मावस्थचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानात्
स्थूलावस्थचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानमपि न सम्भवति- सूक्ष्मस्थूलयोगेऽदात्, अमेदस्य च विरुद्धत्वात् ।
किं च ब्रह्माण्डगताशुद्धचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानादप्राकृतवैकुण्ठलोकगतशुद्धचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानं नैव
सम्भवति- विलक्षणत्वात् । तस्मात्तव मते एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं नैव घटते ।

यदुक्तं तव मते ज्ञानस्वरूपस्याज्ञानाश्रयत्वं, निर्दोषस्य सगुणस्य चानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वं च दोष
इति, तन्न- ज्ञानज्ञानयोरविरोधस्योपपादितत्वात्- निर्दोषं निर्गुणं च ब्रमेति स्थापितत्वात् । यदि सदोषं
तर्हि अनन्तापुरुषार्थाश्रयं स्यात् । यदि तु सगुणं तर्ह्यनन्तपुरुषार्थाश्रयं स्यान्न तु सदोषं, नापि सगुणमिति
कथं तत्प्रसक्ति । नचाज्ञानदोषाश्रयमिति वाच्यम्, अस्मान्प्रत्येवाज्ञानं दोषायने चतु ब्रह्मपति- 'माया-
भेदो जगन्नीरं वर्षत्येव यथा तथा । चिदाकाशस्य नोहानिर्न वा लाभ इति स्थितिः' इत्युक्तं ह्यभिपुत्रैः ।
कौशिकदृष्ट्या भेदाद्यावरणरहितेषु दिने तम इव अज्ञदृष्ट्या ब्रह्मण्यज्ञानमस्तीत्युच्यते, न तु
वस्तुतोऽस्तीति सिद्धान्तात् । एवमज्ञानाभावादेव तच्छतं जगदपि वस्तुतो नास्त्येव ब्रह्मणीति न
ब्रह्मणो दुष्टादुष्टाश्रयत्वम् । अत एव शब्द 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति निर्विशेषं ब्रह्म श्रूयते । तस्मा-
न्निर्विशेषं ब्रह्मेति वादिष्वस्मात् भवना नायं दोषः पातयितुं शक्यते, प्रत्युत स्वयमेव पतति- अशुद्ध-
चिदचिच्छरीरकत्वेनानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वं हि ब्रह्मणस्सम्भवति । नचाकाशस्येव न सम्भवतीति वाच्यं,
तस्य जडत्वादस्तु दुःखाद्यसम्भवः । ईश्वरस्य तु ज्ञातृत्वादस्ति तत्सम्भव । अहो ! एकस्मिन्नेव
देहे असन्नयं जीवोऽनन्तदुःखोक्तनापादिसंसारमनुभवति- किं पुनस्सर्वदेहेषु सर्वजीवेषु च दुःखि-
तेषु सन्ततेषु स्थितस्येश्वरस्य दुरवस्था वाच्य्या । नच ईश्वरः केवलं पश्यत्येवेति वाच्यम्, तदपि दुःखा-
दिहेतुरेव- दुःखितर्द्दनमपि दुःखकरं हि । नहीश्वरो निर्घृणः येन दुःखितदुःखं पश्यन् स्वयं मन्देत् ।
एवं दुःखितान् पश्यन्नापि तद्दुःखे न निवारयतीत्ययमनीश्वर एव भवतीति मन्यामहे किं कृपावान् शक्त
उपैक्षते परदुःखम्- यदि कृपाशून्यस्तर्हि सदोष एव भवेत्, यदि कर्मसापेक्षस्तर्हि स्वतन्त्र एव, यदि प्रपदन-
सापेक्षस्तर्हि संकाम एव । तस्मात्तवैव मते ईश्वरोऽनन्तापुरुषार्थाश्रयभूत इति कृत्वा पुरुषार्थसिद्धये तदार-
धनं मायुरेव । यदुक्तं तत्त्वम्पद्योस्सामानाधिकरण्यास्य वाच्यत्वेपि लक्षणादयो दोषास्त एवेति,

तदयुक्तम्-- यदिद रजतं सा शुक्तिरिति रजनभाववाधेन शुक्तिपरिशेषणं हि बाधसामानाधिकरण्यम् । एवं प्रकृते योय जीवस्तद्ब्रह्मेति जीवभाववाधेन ब्रह्मपरिशेषणं तत् । अज्ञानाद्ब्रह्मणो जीवभाव प्राप्त इति कृत्वा योयं जीवस्स जीवो नैव, किंतु ब्रह्मैव । यथा व्याधकुलवर्धितो राजकुमारोऽज्ञानादात्मनं व्याधं मत्वा पश्चात्कैनापि स्वजन्मविदुषा बोधिनस्सन् राजकुमारस्त्वमिति नाहं व्याध किंतु राजकुमार एवेति प्रतिपद्यते तद्वत्- इति तदभिप्राय । नात्र लज्जावासर - तत्त्वमसीत्यस्य जीवो ब्रह्मेत्यर्थोत्, ब्रह्मणश्च प्रकृतत्वेन प्रसिद्धत्वेन सर्वनामत्वेन वा तत्पदार्थत्वात्, श्वेतकेतोर्जीवस्य त्वम्पदार्थत्वाज्जीवस्य ब्रह्मत्वं स्वाभानिकमेवेति मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात् । नच जीवस्य ब्रह्मत्वमुपपन्नमिति मुख्यार्थानुपपत्तिरस्तीति वाच्यं, ब्रह्मण एव सतो जीवत्वमज्ञानात्प्राप्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वमुपपन्नमेवेति । नच राजपुत्रस्य स्वजन्माज्ञानाद्याधत्वमस्तुनाम- कथं पुनर्ब्रह्मण एव स्वस्वरूपाज्ञानाज्जीवत्वमिति वाच्यं, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोतीति श्रुतिसिद्धेऽर्थे तर्कम्यानवकाशात् । 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति श्रुतेश्च । अथापि यदि तर्कपेक्षा तर्हि शृणु ब्रह्मणो न स्वस्वरूपपरिज्ञान नापि तदभाव, किं तु ब्रह्मण्यज्ञानमध्यस्मन्मसि तत्र च तन्न प्रतिबिम्बितं, स एव चिदाभास इत्युच्यते, सच स्वोपाध्यज्ञानतादात्म्याध्यासवशात्संसारो जात इति । नच प्रतिनिधानुपपत्तिरिति वाच्यं, 'रूप रूपं प्रतिरूपो बभूव', 'तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' इत्यादि श्रुतिभिरुक्तैरेतन्निन्दिये अनुपपत्तिकल्पनायोगात् । नच ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव जीवो न ब्रह्मेति वाच्यं, बिम्ब श्रुतिभिरुक्तैरेतन्निन्दिये अनुपपत्तिकल्पनायोगात् । नच ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव, किं तु ब्रह्मैवानाद्यविद्ययाऽऽवृत्तनिजस्वैव प्रतिबिम्बत्वमिति । यद्वा न ब्रह्मण प्रतिबिम्बो जीव, किं तु ब्रह्मैवानाद्यविद्ययाऽऽवृत्तनिजस्वैव प्रतिबिम्बत्वमिति कृत्वा तस्य ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या जीवत्वापगमपूर्वब्रह्मत्ववाप्तिर्भवति । नच सर्वज्ञस्य ब्रह्मण एव कथमविद्यावृत्तत्वप्रयुक्तजीवत्वमिति वाच्यं, नेदं सर्वज्ञं ब्रह्म तद्धीधर, सच जीवकल्पित एव स्वप्नवत् । इदं ब्रह्म तु सर्वावभासकमेव, एवमज्ञानावभासकत्वादेवाज्ञानाविरोधि । अतो ब्रह्मणोऽज्ञानावृत्तत्वं सम्भवति । अत्र च नाहं ब्रह्म जानामीति ब्रह्मावारकाज्ञानानुभवसर्वार्थजनीन प्रमाणम् । तस्माद्ब्रह्मैवानाद्यविद्ययाऽऽवृत्तत्वेनानादिजीवत्व प्राप्य स्वस्वरूपाज्ञानवत्सत्यं सरतीति जीवस्य ब्रह्मत्वं नानुपपन्नम् । एव जीवभूतस्य ब्रह्मणो विद्यावशात्स्वस्वरूपज्ञानलाभ इति कृत्वा विद्याऽविद्याप्रयुक्तै एव ब्रह्मण स्वस्वरूपज्ञानाज्ञाने, नतु स्वाभाविके स्वतन्तु तदुभयविशेषशून्यमेव । नतु धर्मभेदप्रयुक्तै एव ब्रह्मण स्वस्वरूपज्ञानाज्ञाने, नतु स्वाभाविके स्वतन्तु तदुभयविशेषशून्यमेव । नतु धर्मभेदप्रयुक्तै- रूपनाम स्वरूप, धर्मस्तु स्वभाव इति विवेक । तथा च कूटरजनस्य सत्यरजनरूपेण भानमिव शुक्तिरजतस्यापि सत्यरजतरूपेण भानं नान्यथाऽज्योति, नहि शनवारं नेदं सत्यरजनमित्यातोऽदिष्टमपि कूटरजतं सत्यरजतरूपं परित्यजति, यदेव सत्यरजनस्य रूपं तदेव कूटरजनम्यापीति । यदि तु रूपभेदाभावेऽपि धर्मभेदे सत्यन्यस्यान्यथास्यातिरवर्जनीयेति मन्यसे, तर्हि विशेषणानमेव तदन्यथाभानं न तु विशेष्यगतमिति कृत्वा विशेष्यस्वरूपभानेनान्यथाख्याति । नहि दुष्टपुरुषे शिष्टपुरुष इति ज्ञानं भ्रम इत्युक्ते पुरुषे पुरुषज्ञानं भ्रमो भवति, किंतु दुष्टे शिष्टज्ञानमेव । तस्माद्परमार्थरजनस्य परमार्थरजनात्मना स्यात्त्वेऽपि रजनमेव रजनात्मना स्यात्तमिति कृत्वा नान्यथाख्यातिसिद्धि । एतेन अरमपरमार्थरजनुद्धि- विषयस्य शुभ-यु-पन्नरजतस्य परमार्थरजतद्विषयत्वेन भानमन्यथाभानमित्यपाम् । तत्रापि स्वभावभेद

एव, नतु स्वरूपभेद इति । किञ्च अपरमार्थरजतं परमार्थरजनरूपेण भातीति वदता वक्तव्य- किं पुरो-
गतपरमार्थरजतरूपेण भाति ? यद्वा विपणिगतपरमार्थरजतरूपेण ? नाय - परमार्थरजनस्य पुरोगतत्वा-
भावात् । नान्य - तस्य चक्षुस्सन्निकर्षाभावात् । नच दोषवशाच्चक्षुस्सन्निकर्षस्तस्येति वाच्यं, दोषशत-
वशादपि चक्षुष परोक्षविषयसन्निकर्षालाभात् । यदि त्वपरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव भातीत्युच्यते,
तर्हि परमार्थरजतसादृश्यमपरमार्थरजतस्यास्येवेति नान्यथाभानसिद्धि । नचैवं शुक्तिरेव रजनमिव
भातीत्युच्यता, किमपूर्वरजतोत्पत्तिकल्पनयेति वाच्यं, नास्माभि परमार्थरजनमिनापरमार्थरजतं भाती-
त्युच्यते, येनैवं शङ्क्येत किंतु भ्रमसमये शुक्तावुदित रजनमेव इदं रजतमिति प्रतिभातीत्युच्यते- ततो
नास्मान्प्रति तदाशङ्कनीयम् । एतेन इदं रजनमिति भ्रमस्थले शुक्ती रजतमिव भातीति वद परास्तः -
तथासति इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीतेर्भेदितव्यत्वात् । अत एवापरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव भातीति
वादोपि परास्त - इदं परमार्थरजतसदृशमिति प्रतीयमावात् । ननु शुक्तौ रजतसादृश्यमभ्येव दोष
वशात्तदप्रतीति । तत इदं रजतमिति प्रतीति दोषाभावे तु इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीयेतेति,
मैवम्—शुक्तिगतसदृश्यस्य दोषवशादप्रतीतावपि किं शुक्ते प्रतीतिरस्ति ? उत न ? आद्ये भ्रमा-
नुदयप्रसङ्गं नहि शुक्तिज्ञाने बाधके सति तद्ब्रह्मस्य रजतज्ञानस्य सम्भव । नहि लोकशुक्तिं
शुक्तिरिति ज्ञात्वा रजतमिति भ्राम्यति । द्वितीये इदपदस्य निर्विषयत्वावपि । तस्मादिदंपदप्रयोग
विषयतया शुक्तावपूर्वं रजतमुत्पन्नमित्यभ्युपेयम् ।

ननु घटेन सह चक्षुस्सन्निकर्षाभावे अयं घट इति प्रतीतिर्भवति, एवमनिर्वचनीयरजतेन सह
चक्षुस्सन्निकर्षेस्येवेदं रजनमिति प्रतीतिर्भवति, नतु तस्य चक्षुस्सन्निकर्षं प्रतीति प्राविषयस्यैवाभावात् ।
विषयप्रत्ययी हि समसमयसज्जातौ, मैवम्—सस्कारादिसहज्जानाविधैत्रार्थाध्यासाकारेण ज्ञानाध्यासाकारेण
च परिणमत इति भ्रमस्थले त्रिषयेन्द्रियसन्निकर्षानपेक्षणात् । नन्वतस्मिस्तद्बुद्धिरध्यास इति शङ्कराचार्यै-
रेवान्यथाख्यातिरभ्युपगता, मैवम्—अर्थवद्ज्ञानस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवाविषयता जातत्वात्- शुक्त्यभ्यस्त-
रजतविषयप्रत्ययत्वाद्भ्रजतप्रत्ययस्याध्यासात्, न तु शुक्तिविषयप्रत्ययत्वादिति । तस्मादनिर्वचनीयख्याति
वादिमते रजतस्यैव रजतात्मना भानान्नान्यथाभानसम्भव । एवं सत्ख्यातिमतेपि नान्यथाभानं शुक्तौ
सत एव रजतस्य रजताकारेण भानमिति तद्वादात् । नाप्यात्मख्यातिमते सत्यप्यान्तरत्वनाब्रह्मत्वप्रयुक्ते
स्वभावभेदे रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यसत्ख्यातिपक्षे सत्यप्यसत्त्वसत्त्वप्रयुक्तस्वभावभेदे
रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यख्यातिमते- स्मर्यमाणं रजतमेव रजतभ्रमे विषय इति । नचैवं
ब्रह्मणो घटादितौल्यप्रसङ्गं स्वप्रकाशत्वात् । तस्मात् जीव विद्योदयात्प्रागज्ञानावृत्तं ब्रह्मैव सन् पश्चा-
दज्ञानानावृत्तं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्नोतीति श्रुत्यर्थ । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यन्तरसंवादात् ।
एतेन जीवस्य बन्धावस्थातो मुक्त्यवस्थाया न वैरक्षण्यमिति परास्तम् अज्ञानावृत्तब्रह्मरूपेण स्थिति-
र्जीवस्य बन्धावस्था, शुद्धब्रह्मरूपेण स्थितिर्मुक्त्यवस्थेति ।

नन्वेवमपि त्वम्पदार्थस्य अज्ञानावृत्तब्रह्मणो जीवस्य तत्पदार्थेन शुद्धेन ब्रह्मणा सममैक्यमनुपपन्नमेव,

मैवम्—यद्यवहारतोऽज्ञानावृत्तं ब्रह्म तद्भ्रूतुःशुद्धमेवेति दशभेदेनैक्योपपत्ते । त्वयापि सोऽयं देवदत्त-
इत्यत्र लक्षणा विना कालभेदेनैक्योपपत्तिरभ्युपेताहि । तस्मात् वस्तुनःशुद्धं ब्रह्मैव व्यवहारादज्ञानावृत्तं
ब्रह्म भवति- व्यवहारादज्ञानावृत्तं ब्रह्मैव वस्तुनःशुद्धं ब्रह्म भवतीति द्वैधार्थस्तत्त्वमसीत्यस्य तत्रेण
सिद्धयति- अन्वयं तत्त्वमसि इव तदसीति व्यवहारदर्शनात् । अतोऽज्ञानात्प्राप्तस्य ब्रह्मणो जीवभावस्य
बाधेसति स्वाभाविको ब्रह्मभाव एवावशिष्यत इति वाक्यार्थसम्भवाय तत्त्वमसीति वाक्ये लक्षणा नैवाश्रय-
णीया । एवं लक्षणाया अनावश्यकत्वादेव नाधिष्ठानलक्षणाया निवृत्तिलक्षणाया वा सम्भवात् । नच
तत्पदस्य जीवाध्यासाधिष्ठानं ब्रह्म लाक्षणिकार्थं - त्वम्पदस्य च ब्रह्मण्यध्यस्यो जीवो लाक्षणिकार्थं -
अध्यासनिवृत्त्या तु द्वयोरसामानाधिकरण्यमिति निवृत्तिलक्षणाया सिद्धोर्थ इति द्वयोरपि लक्षणयोरिह
सम्भव एवेति वाच्यं, तत्पदस्य ब्रह्म वाच्यार्थं तदध्यासाधिष्ठानमेवेति नाधिष्ठानलक्षणा । त्वम्पदस्य
जीवोर्थं, सच ब्रह्मण्यध्यस्त एवेति नाप्यारोप्यलक्षणा अधिष्ठानातिरेकेणारोप्यस्याभावादारोप्यम्याधिष्ठा-
नात्मत्वं स्वत एवावतीति नापि निवृत्तिलक्षणा । तथा च तत्त्वमसीति वाक्येन आरोप्यजीवम्याधिष्ठान-
ब्रह्मात्मत्वमभिधेयैवोपदिष्टमिति न लक्षणाश्रयणीया । नह्यारोप्यस्याधिष्ठानाभेदोऽनुपपन्न, येन तदुपपत्तये
लक्षणा । नचारोप्यं निवृत्तं सदेवाधिष्ठानात्मकं भवतीति वाच्यं, प्रतीयमानम्यैवाधिष्ठानात्मत्वं, ननु
निवृत्तस्य- निवृत्तं ह्यभावरूपं तस्य च भावरूपरूपत्वमयुक्तमेव । नचारोप्यं निवृत्तं सदाधिष्ठानमनरोप-
यतीति वाच्यं, आरोप्यस्याधिष्ठानावशेष एव निवृत्तिरिति- 'अधिष्ठानावशेषो हि नाश कल्पितवस्तुनः'
इति वचनात् । नचैवं तत्त्वमसीति महानावय लक्षणैव ब्रह्मणो जीवभावनिवृत्तिं बोधयतीति वाच्यं,
अभिधेयैव जीवस्य ब्रह्मभाव बोधयतीत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । नच जीवस्य जीवभावनिवृत्तिं विना ब्रह्म-
भावो न स्यादिति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मभावबोधनादेव जीवभावनिवृत्तिसिद्धे । शुक्तिरियमिति बोधेमिति
हि रजतस्य रजतभाववृत्तिः । तस्माद्ब्रह्मं शुक्तिरिति वाक्ययज्जीवो ब्रह्मेति वाक्येपि न लक्षणावकाशः -
तत्त्वमसीति वाक्यं हि जीवो ब्रह्मेति वाक्यस्य पर्यायमूलं वाक्यम् । नच रत्नं शुक्तिरिति वाक्ये
मुख्यार्थानुपपत्तिरस्ति रजतत्वशुक्तित्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगादिति वाच्यं, व्यावहारिकरजतत्वशुक्ति-
त्वयोस्सामानाधिकरण्याभावेपि प्रातिभासिकरजतत्वशुक्तित्वयोस्तत्त्वादिति । नच प्रातिभासिकरजते
शुक्तित्वं शुक्तौ च प्रातिभासिकरजतत्वं नास्ति, किंतु प्रातिभासिकरजते प्रातिभासिकरजतत्वं शुक्तौ च
शुक्तित्वमस्तीति वाच्यं, शुक्लत्वमन्तरजते प्रातिभासिकरजतत्वमस्तीति कृ-वा शुक्लत्वपि तदस्त्वैव परस्परया
प्रातिभासिकरजते तु शुक्तित्वमस्त्येव- अनुवर्तमानत्वाच्चुक्तेरिति । एवं जीवत्वब्रह्मत्वयोरपि सन्नानाधि-
करण्यासम्भवाज्जीवो ब्रह्मेत्यत्र न लक्षणा । अथवा रत्नं शुक्तिरित्यत्र रजतरजस्य रजगाधिष्ठानशुक्तौ
लक्षणा । तथा तत्त्वमसीत्यत्र त्वम्पदस्य जीवाधिष्ठानब्रह्मणि लक्षणा चेत्पुनः । नच लक्षणाश्रयणं दोषः,
यथा तव त्वम्पदस्य अचिद्विद्विशिष्टजीवशरीरब्रह्मणि लक्षणाश्रयणं न दोषः । नच सर्वेषां शब्दानां पर-
मात्मपर्यन्तत्वं मुख्यमिति वाच्यं, तथा सर्वेषामध्यमवचिदशब्दानामधिष्ठानार्थत्वमपि मुख्यमेवेति
तुल्यत्वात् । नचाधिष्ठानलक्षणाऽप्युक्तेति वाच्यं, शरीरिलक्षणाऽप्युक्तेति । नच मनुष्यवदस्य मनुष्य-

शरीरिणि जीवे इव जीवश्चन्द्रस्य जीवशरीरिणि ब्रह्मण्यप्यभिधयैव प्रवृत्तिरिति वाच्यं, अहं मनुष्य इति भ्रान्तप्रतीत्या तत्र तत्कल्पनेपि अन्यत्र तथा कल्पनायोगात् । नच अहं ब्रह्मेति प्राज्ञप्रतीत्या तथा कल्प्यतामिति वाच्य, तथासति अहम्पदार्थो जीव एव ब्रह्मशरीरकस्यात् यथा अहं मनुष्य इत्यत्र अहम्पदार्थो जीव एव मनुष्यशरीरक - अहमर्थो ह्यात्मनि जीवे रूढ - किंच मनुष्यशब्दोपि मनुष्यशरीर विशिष्टजीवशरीरकत्वाभिधयेव तव मत इति कृत्वा मनुष्यशब्दस्य मनुष्यशरीरिणि जीवेऽभिधयः प्रवृत्तिरित्यपि स्वया दक्तु न शक्यते । यदि परमतरीत्या स दृष्टान्त उक्त इत्युच्यते, तर्हि परमतरीत्या दृष्टान्तो नास्त्येवेति सिद्धम् । नचेष्टापत्ति निर्दृष्टान्तस्य वाक्यस्याप्रमाणत्वेन ग्रहणयोगात् । एतेनाहं- ब्रह्मेत्यत्राहमित्यस्य मच्छरीरक ब्रह्मेत्यर्थ इति परास्तम्—अहं मनुष्य इत्यत्र मच्छरीरक ब्रह्मेत्यहंशब्द- स्यार्थाभावात्, तथा कल्पनस्य च कालात्ययापदिष्टत्वादिति । तस्माद्वाधसाधारण्ये न काप्यनुपपत्ति ।

ननु शुक्तिरेव रजतमित्यत्र प्रमाणान्तरेण नेद रजनमिति बाधस्य प्रतिपन्नवाद्वाधकल्पनं युज्यतानाम अत्र बाधस्याप्रतिपन्नत्वेऽप्यगत्या बाधकल्पनं न युज्यत इति, मैरम्—अहं जीव इत्यत्रापि प्रमाणान्तरेण नाहं जीव इति बाधस्य प्रतिपन्नत्वात् । नच नेद रजनमिति वज्राह जीव इति कस्यपि जीवस्य प्रमाणज्ञान नोदीयादिति वाच्यं, नाहं मनुष्य इति प्रमाणज्ञानं कस्यापि मनुष्यस्य नोदीयादिति वदन्वौद्ध एव तव शृङ्गभ्रजको भवेत् । नच सर्वेषामप्यास्तिकाना नाहं मनुष्य इत्यनुभवोस्तीति वाच्यं, विदुषा सर्वेषामपि नाहं जीव इत्यनुभवोस्तीति । नच संसारिण कथं नाहं संसारीति प्रत्यय इति वाच्य, असंसारिणो नाहं संसारीति प्रत्ययो भवेदेवेति । नच जीवस्य संसारीत्येवेति वाच्यं, असंसार्येव जीव इति । नच जीवस्य संसारोऽनुभवसिद्ध इति वाच्यं, जीवेन संसारस्यानुभूयमानत्वादेव न जीवस्य संसारीत्युच्य मानत्वात् । नच जीवस्य संसारस्वभावान्नाहं इति वाच्यं, तर्हि अग्नेरौष्ण्यज्जीवस्य संसारो नैव गच्छेत् । नचेष्टापत्ति मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यात् 'तरति शे'कमात्मवि'दित्यादिश्रुतिविरोधाच्च । अथ यदि जीवस्य संसार आगन्तुकस्तर्हि संसारसोऽन्यनिष्ठ एव जीवप्रत्यागत इति कृत्वा न जीव स्वतन्मसंसारी । नचागतोपि स एवेति वाच्यं, यदागतं तदसत्यं, यत्सत्यं तदनपाच्येवेति । एव संसारस्यागन्तुकत्वादेव सुप्तौ जीवस्य संसाराननुभव - समाधौ च विदुषाम् । तस्माज्जीवज्ञेयस्य संसारस्य जीवगतत्वाभावेन जीवस्य निरसंसारत्वाद्ब्रह्मणश्च तथात्वात्नाहं जीव इति निद्वन्दुभवनत्वाच्च तत्त्वमसीत्यस्य जीवाभिर्ब्रह्मेत्येवार्थ ।

ननु नेदं रजनमिति वन्न त्वं जीव इति कस्यापि श्रुत्यानुपदिष्टत्वात्नाहं जीव इत्यनुभवो भ्रम एवेति, मैरम्—इदं रजनमिति भ्रान्तमिति इयं शुक्तिरित्यातोपदेशवद्दहं जीव इति भ्रान्तमिति तत्त्वमसीत्युपदेश एव श्रौत । नेदं रजनमिति प्रत्ययनिव नाहं जीव इति प्रत्ययं बाधरूपं जनयतीति पृथक्पददेशाननु- सरात् । त्वं ब्रह्मासीत्युक्ते त्वं जीवोस्तीति अर्थोऽस्तिद्धम् । यथा इयं शुक्तिरित्युक्ते नेदं रजनमित्यर्था- स्तिष्यति । किंच न त्वं जीव इत्युक्ते जीवो ब्रह्मेत्यर्थो नियमेन न सिध्यति, देहादीना सत्त्वात्- तथा- सति न त्वं जीव, नापि देह, नापिन्द्रियाणि, नापि प्राण, नापि मन, नापि बुद्धि, नाप्यव्यक्तमित्येवं

बहु दक्षव्यं रथात् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि निषेधे कृते हि जीवो ब्रह्मेति सिध्यति । तत्त्वमसी-युक्तौ न दक्षव्यं बह्वस्ति । तस्मात्तत्त्वमसीत्यनेनैव न त्वं जीव इत्युपदेशस्तिद्धः ।

ननु शुक्तिरेव रजतमित्यत्र शुक्तिस्वरूपं विरुद्धधर्मं शब्द एवोपस्थापयतीति तत्र वापकल्पनं युक्तं- तत्त्वमसीत्यत्र तु अधिष्ठानमात्रं लक्ष्यता तत्पदेन शुक्तित्ववद्विरुद्धधर्मानुपस्थानाद्वाधकल्पनं मयुक्तमिति, मैवम्— तत्पदस्य नाधिष्ठानमात्रमर्थस्त्वम्पदम्यापि नाभासमात्रं, किंतु तत्पदस्याधिष्ठानं ब्रह्मार्थः, त्वम्पदस्याध्यासो जीवोर्थः । तथा च ब्रह्मत्वरूपविरुद्धधर्मोपस्थापकत्वाद्वाधकल्पनमिति । इदं चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतस्तु- तत्पदस्य ब्रह्मेत्येवार्थः 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्पृह' इति गीतावचनात् । ब्रह्मशब्दवत्तच्छब्दोऽप्यभिधयैव ब्रह्म बोधयति । तथा च शुक्तिशब्दवत्तच्छब्दोऽपि विरुद्धधर्ममुपस्थापयतीति वाधकल्पनं युक्तम् । अत एवोक्तं तत्पदस्य नाधिष्ठाने लक्षणेति । तत्पदस्य तु जीव एवार्थ इति न तत्रापि लक्षणा ।

ननु मास्तु तत्पदस्याधिष्ठानलक्षणा- तत्पदस्य जीवाध्यासाधिष्ठानं ब्रह्म वाच्यार्थ एवाम्बु- तथापि न ब्रह्मणो जीवाध्यासाधिष्ठानत्वसिद्धिः- किमधिष्ठानं ब्रह्म प्रकाशते ? उत न ? अथ जीवत्वविरोधि ब्रह्मत्वे स्फुरति सति कथं जीवाध्यासोदयः । यद्यविरोधादुदयः तर्हि कथं ब्रह्मत्वज्ञानाजीवाध्यास- निवृत्तिः । द्वितीये अधिष्ठानस्यैवास्फुरणे कथमध्याससिद्धिः । नच सामान्याकारेण स्फुरदपि ब्रह्म विशेष- पाकारेण न स्फुरतीति तस्मिन्निरिति वाच्यं, निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषभावावोगादिनि, मैवम्— अज्ञानावच्छिन्ने सविशेषे ब्रह्मण्येव जीवाध्यासोदयः । तथा च जीवत्वादिरोधिनिर्वास्तित्वदिग्निर्दी- स्पलक्षितं ब्रह्म जीवाध्यासाधिष्ठानम् । तद्विरुद्धैरसंसारित्वादिनिर्दीरुत्पन्नक्षिन्त्याधिष्ठानस्य ब्रह्मणो ज्ञानात्तु जीवाध्यासनिवृत्तिः । एवं सति सामान्याकारेण प्रकाशमानं विशेषाकारेण प्रकाशमानं च ब्रह्मजीवाध्यासाधिष्ठानमिति न काचिदनुपपत्तिः । तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदस्य तु विशेषाकारविशिष्टं प्रमार्थः । तत्र ब्रह्मत्वं जीवत्वविरोध्येवेति वाधकल्पनं युज्यते । ते च ब्रह्मण्यमान्याविशेषधर्मा अज्ञानपरिकल्पिता एवेति न ब्रह्मणो निर्विशेषत्वव्यधान इति । एतेन अधिष्ठानस्याप्रकाशे प्रकाशो वा ब्रह्मवाधयोत्पन्न इति प्रत्युक्तम्— अधिष्ठानातिरेकित्वापारमार्थिकधर्मतत्त्वविरोधानामभ्युपगमे आन्तिवाधां दुर्गन्धाविति च प्रत्युक्तम् । नच अत्रविरोध्याकारस्यापारमार्थिकत्वे अल्पस्वरूपमेव सत्यं स्यात् । यथा शुक्तिवत्पर- मार्थ्यं रजतत्वं सत्यं भवतीति वाच्यं, अत्राकारः प्रातिमानिकः तद्विरोध्याकारस्तु व्यवहारिक- नच यावद्यवहारं पारमार्थिक इति कृत्वा अत्रविरोध्याकारस्य सौन्दर्यकारणार्थिकत्वात्तत्पदस्य सत्यं स्यात् । यथा शुक्तिवत्स्य वस्तुतोऽपारमार्थ्येति व्यवहारतः परमात्मज्ञं रजतमस्यैव तदुदिति । अयमर्थः— ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं पारमार्थिकं, सत्यज्ञानान्वादिस्वभावत्वं व्यवहारिकं, जीवार्थं तु प्रातिमानिकं— तत्र व्यवहारिकमत्यगभिन्नज्ञानाजीवाध्यासनिवृत्तिर्भवतीति पक्षे तत्त्वमसीत्यत्रोपस्थापनाप्रकाशः । पार- मार्थिकब्रह्मज्ञानादेवेति पक्षे तस्मात्सत्यं सत्यं इदं च पारमार्थिकं ब्रह्मत्वं नैकान्तरस्य सत्यं सति प्रातिमानिक- द्वयोः पदयोर्लक्षणा । जीवोऽत्रोपस्थापितमस्मिन्व्यवहारिकरूपवत्परदिशि हि निर्विशेषब्रह्म- प्रातिमानिक-

स्यापि जीवस्य प्रातिभासिकत्वावहारिकत्वपारमार्थिकत्वभेद पुन कल्पित - तत्र तैजस प्रथम, विश्वे द्वितीय प्राज्ञतृतीय । नैतावता प्राज्ञ पारमार्थिकं ब्रह्मेति भ्रमितन्यमज्ञानादिमत प्राज्ञस्य निर्विशेषब्रह्मत्वायोगात् । नचेधरोपि प्रातिभासिक एवेति वाच्यं, प्रतिनिम्बरूपेश्वरस्य प्रातिभासिकत्वेपि मायोपहितचैतन्यरूपेश्वरस्य व्यावहारिकत्वात् । एव प्रतिनिम्बरूपजीवस्य प्रातिभासिकत्वेपि अन्तर्कपोपहितचैतन्यलक्षणजीवस्य प्रत्यक्पदवाच्यस्य व्यावहारिकत्वमेव । तथाच जीवेश्वराख्य प्रतिनिम्ब प्रातिभासिक, प्रत्यग्ब्रह्माख्यन्तत्साक्षी व्यावहारिक, निर्विशेषं ब्रह्म तु पारमार्थिकमिति सिद्धम् । पक्षान्तरे तु जीवेश्वराख्यमवच्छिन्नचैतन्यं प्रातिभासिकं, प्रत्यग्ब्रह्माख्यमुपहितचैतन्यं व्यावहारिक, अनुपहितं तु शुद्धं पारमार्थिकम् । तृतीयपक्षे तु ससारिचैतन्यं प्रातिभासिकं, असंसारिचैतन्यं व्यावहारिक, निर्विशेषं तु पारमार्थिकमिति । ब्रह्मैव खानिद्यया संसरति व्याधुल्वर्धितशङ्कुमारदृष्टान्तेनेति तृतीय पक्ष सर्वथापि निर्विशेषब्रह्मबोधस्तत्त्वमसीति वाक्याल्लक्षणयैवेति ।

ननु जीवत्वविरोध्याकारविशिष्टब्रह्मज्ञानात्कल्पितजीवाध्यासनिवृत्तिरिति पक्षे- तद्ब्रह्मगताकार- विशेषनिवर्तकाभावात् निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति, भैवम्—प्रमाणज्ञानादध्यासस्य समूल निवृत्तिर्भवति, अध्यासमूल चाज्ञान, तन्निवृत्तौ ब्रह्मणस्सविशेषत्वमपि निवृत्तमेव अज्ञानवृत्तात्सविशेषत्वस्य । ततो निर्विशेषब्रह्मपरिशेषसिद्धिरिति । नचान्त प्रविष्ट इत्यादिसविशेषश्रुतिविरोध- यावद्यवहार सविशेष- ब्रह्माभ्युपगमादिति अतोऽस्मत्पक्षो निरवद्य । रामानुजपक्षे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानासिद्ध्यादिदोषा दर्शिता एव । नच सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकब्रह्मकार्यत्वं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकब्रह्मण इति प्रतिज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, एकस्यैव ब्रह्मण कार्यकारणभावाभावात्, मृद्बद्धवस्थामेदात्तदुपपत्तौ तद्ब्रह्मदेव परिणामित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात्, चिदचित्तोरेव परिणाम इत्युक्तौ तदनित्यत्वस्यास्मदिष्टत्वेपि तवानिष्टत्वात्, अचिद्वस्तु नित्यमिति हि तव मतं नहि नित्य परिणामते, एवमादयो दोषा पूर्वमेव दर्शिता इतीहोपरम्यते । किंच यदि त्वंपदस्य अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मार्थं, तर्हि तत्पदस्यापि ब्रह्मैवार्थं इति कृत्वा उद्देश्य- विधेयविभागासिद्धिस्तव ।

ननु नात्र निश्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते- 'एतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्यनेनैव प्राप्तत्वात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् इदं सर्वमिति सजीव जगन्निर्दिश्य 'एतदात्म्यमिति, तस्यैव आत्मे'ति तत्र प्रतिपादितं - तत्र च हेतुरूढ - 'सम्मूलास्पोम्येमास्सर्वा प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा' इति, 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त' इतिवत् । तथा श्रुत्यन्तराणि च ब्रह्मणस्तद्व्यतिरिक्तस्य चिदचिद्वस्तुनश्च शरीरात्मभाव- मेव तादात्म्यं वदन्ति 'अन्त प्रविष्टशशास्ता जनानाम्', 'यं पृथिव्या तिष्ठ'न्तित्यादीनि, भैवम्— इदमित्यनेन दृश्यमेव निर्दिष्ट, ननु दृग्जीव तस्य स्वत्वेनाहत्वेन त्वन्वेनात्मत्वेन च निर्देशार्हस्य घटव- दिदन्त्वेन निर्देशायोगात् । तथा च सर्वस्य दृश्यस्य ब्रह्मत्वे 'एतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्यनेन प्राप्तेपि जीवस्य ब्रह्मत्वं तेनाप्राप्तमिति कृत्वा तत्त्वमसीत्यनेन तद्विधानमर्थवदेव । जगतो ब्रह्मत्वे हेतुस्तु सम्मूला इत्यादिनोक्त । जगत्सकल ब्रह्मणस्सकाशाज्जातं ब्रह्मण्येव स्थितं ब्रह्मण्येव लीयन इति ब्रह्मैव कार्यस्य

कारणात्मत्वात् । जीवस्य ब्रह्मत्वे तु न स हेतुः- जीवस्य नित्यस्याविनाशिनोऽजस्य ब्रह्मणि जन्मस्थिति-
ल्यायोगात्- नहि ब्रह्मकार्यं जीवः । नच जीवदेहस्य ब्रह्मकार्यत्वाच्चद्विशिष्टो जीवोपि ब्रह्मकार्यमिति
वाच्यं, देहधर्माणां देहिनि भ्रान्तिं विना सम्यग्वायोगात् । किं देहे जाते वृद्धे क्षीणे मृते रुग्णे वा
देही जातो वृद्धः क्षीणो मृतो रुग्णश्च भवति । 'अजो नित्यश्शश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने
शरीरे' इति श्रुतेः । एवं जीवस्य ब्रह्माकार्यत्वादेव जीवब्रह्मभेदवादिमते ब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानासिद्धिः ।
'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासी'तेत्यत्रापि सर्वपदं जीवभित्तजगत्परमेव- जायते लीयते
अनिति चेति जलान्- जगत्तु ब्रह्मतो जायते लीयते अनिति चेति तज्जलान्भवति- तत्पदस्य ब्रह्मवाचि-
त्वात् । एषं तज्जलान्त्वादेवेदं सर्वं जगद्ब्रह्म- जीवस्तु न ब्रह्मतो जायते, नापि लीयते, नाप्यनितितीति न
तज्जलान्भवति । तस्मान्न जीवस्य ब्रह्मत्वं प्राक्प्राप्तमिति कृत्वा तत्त्वमसीत्यनेन विधेयमेव । तथा च
त्वत्पक्षे उद्देश्यविधेयविभागासिद्धेर्विधिरेव परित्यक्तः स्यादिति महानयं दोषः ।

यदुक्तं ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं चिदचिद्व्यतिरिक्तं तदसत्—एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रह्मव्यतिरिक्ता-
भावस्य श्रुत्या कण्ठत एवोक्तत्वात् 'हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ती'ति विष्णुपुराणाच्च । नच चिदचिच्छरी-
रकब्रह्मव्यतिरिक्तं नास्तीति तदर्थं इति वाच्यं, तादृशस्य वस्तुनश्शशविषाणायमानस्य निषेधायोगात्--
प्रसक्तस्य हि निषेधः । किञ्च किञ्चिदचिद्वस्तुनी ब्रह्मव्यतिरिक्ते ? उताव्यतिरिक्ते ? आद्ये- ब्रह्मव्यति-
रिक्तयोस्तयोर्निषेध एव श्रुतिपुराणादिरुदितः । द्वितीये- ब्रह्माव्यतिरिक्तयोश्चिदचितोः कथं ब्रह्म-
व्यतिरिक्तत्वं त्वयोक्तमुपपद्येत ।

यच्चोक्तं चिदचितोर्ब्रह्मणश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदन्ति श्रुतय इति, तदप्ययुक्तम्—
शरीरात्मभावस्याधाराधेयरूपत्वेन तादात्म्यरूपत्वाभावात्, अहं मनुष्य इति शरीरात्मनोस्तादात्म्यस्य
अध्यासनिबन्धनत्वेनासत्यत्वात्, उपनिषद्देव्या भ्रान्तिकल्पनायोगाच्च, अहं जीवस्सुखी दुःखी चेति ब्रह्मणो
भ्रान्तिकल्पनायोगाच्च, तत्प्रत्ययस्याभ्रान्तित्वे ब्रह्मणः संसारित्वप्रसङ्गाच्च, प्रत्ययत्वेन सर्वान्तरस्य जीवस्य
बाह्यत्वकल्पनायोगाच्च, अन्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रत्यगात्मपरत्वमेवेति स्थापितत्वाच्च । नच एष सर्वभूता-
न्तरात्मेति श्रुतिर्जीवान्तरत्वं ब्रह्मणो वक्तीति वाच्यं, तत्र भूतशब्दस्य जीवातिरिक्तकार्यवस्तुपरत्वात् -
भवन्तीति भूतानीति भूतशब्दो हि कार्यवाची- तेषां च भूतानामन्तरात्मा प्रत्यगात्मैवेति । नचेधरपरा
सा श्रुतिरिति वाच्यं, प्रत्यगात्मन एव स्वतन्त्रस्येधरत्वात् । नच 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुभावित'दिति श्रुति-
रीधरस्य चिदचिदनुपवेशं भूत इति वाच्यं, जीवसृष्टययोगेन जगत्सृष्ट्वा जगदनुभावितदिति तदर्थान् ।
नच 'अनेन जीवे'नेति श्रुतेर्जीवेपीधरस्य प्रवेश इति वाच्यं, जीवस्वरूपेण जगतीधरः प्रविष्ट इति
तदर्थान् । नच 'तदनुप्रविश्य सद्य त्यचामव'दिति श्रुतेर्जीवे ईधरस्य प्रवेशोऽप्यगम्यत इति वाच्यं,
यत्सृष्टं जगत्तदेवेह तदनुप्रविश्येत्यत्र लक्षणादर्थो न तु जीव इति । नच ऋषे प्रविष्टमस्तीधरम्म-
दभवत् ; जगति प्रविष्टसन् त्स्वदभवदिति वाच्यं, सत्सृष्ट्वाद्य वाच्यत्वात्वाचित्वात्, तत्सृष्ट्वाद्य
च तेजोजलधूमिवाचित्वादिति- ईधरो हि जीवो भूत्वा भूतस्यैव प्रविश्य तदादात्माप्यासं प्रपद्ये

तदेवाभवदिति तदर्थत् । तस्मान्न जीवस्य ब्रह्मानुपवेशाद्ब्रह्मत्व जगत इव, किंतु ज्ञानात्मस्वरूपैभ्यादेव-
ज्ञानं हि जीवत्रयणो स्वरूपं तत्रैकं परिपूर्णं चेति । यदुक्तं नामरूपे व्याकरवाणीत्यत्रापि तत्रपर्यन्त
नामरूपव्याकरणमेव विवक्षितमिति कृत्वा सा श्रुतिश्चिदचिद्विशिष्टमैव ब्रह्मणस्तत्त्वामान्यत्वं प्रतिपाद-
यतीति, तदयुक्तम्—चिदचिद्विशिष्टमिति समासगताभ्या चिदचिच्छब्दाभ्यां किं चिदचिद्वस्तुनी
केनैव उच्यते ? यद्वा चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म ? आद्ये ब्रह्मणस्सर्गपदाव्यत्वासिद्धि । द्वितीये चिदचि-
द्विशिष्टमिति तत्समासान्नरगनचिदचिच्छब्दाभ्यां किं केवले चिदचिद्वस्तुनी अभिधीयते ? यद्वा
चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म ? आद्ये- दोष उक्त एव । द्वितीये त्वनग्रहदय । ननु चिदचिद्वस्तुनिशेष-
नामानि ब्रह्मेन्द्रप्रजापतिगणाकाशान् यग्न्यादीनि तत्तच्छरीरकत्रह्माभिधायीनीति विवक्षितमिति, मैत्रमपि-
ब्रह्मेन्द्रप्रजापरादिनामानि ब्रह्मेन्द्रप्रजापत्यादिशरीरकत्रह्माभिधायीनि भवन्तीति वाक्ये द्वितीयसमासगत
ब्रह्मादिशब्दा किं केवल ब्रह्मादिवाचीनि ? यद्वा ब्रह्मादिशरीरकत्रह्माचीनि ? उभयत्रापि पूर्वोक्ता दोषा
शहापि मिथ्या ।

ननु ब्रह्मेन्द्रादिनामानि ब्रह्मेन्द्रादिजीवशरीरकत्रह्माभिधायीनीति कृत्वा द्वितीयसमासगता ब्रह्मा-
दयोर्था एव न नामानीति, नैतत्—ये ब्रह्मणश्शरीरतया भवदभिमता अर्था ते किं ब्रह्मादिशब्दै-
र्जागदिशब्दैर्वा उच्यन्ते ? उत न ? आद्ये सर्वेषां शब्दानां विशिष्टब्रह्माभिधायित्वमिति प्रतिज्ञाऽसिद्धि ।
द्वितीये के ते अर्था ? ब्रह्मादय इति चेद्वन्त । तर्हि सिद्धं ब्रह्मादिपदाव्यत्वं तेषाम् । तस्माद्भूम्या-
दीनि नामानि प्रातिस्विकमेवार्थं बोधयन्ति- परमात्मा हि भूरादीनि नामानि तावन्निर्याय ततो भूरादि-
पदार्थान् ससर्ज रूपवाच्यान् 'भूरिति व्याहरत् ततो भूस्समभव'दिति श्रुते । 'नामानि रूपाणि विविच्य
धीर' इति श्रुतेश्च 'नामरूपे व्याकरवाणीति सङ्कल्पो हि नामरूपसृष्टिसङ्कल्प - नतु नामरूपविशिष्टोह
स्यामिति सङ्कल्प - बहुस्यामिति सङ्कल्पोपि नामरूपात्मकोह स्यामिति सङ्कल्प एव, नतु नामरूपविशिष्टोह
स्यामिति । तथा च नामरूपसृष्टिसङ्कल्प एव स नामरूपात्मना भवन हि बहुभवनम् । यदि तु नाम
वाच्यनया रूपशरीरकतया च नामरूपविशिष्टं परमात्मैत्युच्यते, तर्हि नामरूपयो- परमात्मानात्मकत्वमेव
भवेत् । नचेष्टापत्ति- बहुभवनश्रुतिविरोधात् नहि नामानि रूपाणि च परमात्मा न भवन्तीति वक्तुं
शक्यते- 'पुरप एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्य, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सर्वं विष्णुमयं
जगत्, जगच्च स, वासुदेवस्सर्वमिति, स महात्मा सुदर्शन' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिविरोधात् । 'हरेर्न
विद्विद्यतिरिक्तमस्ति, मच्च परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनजय' इति परमात्मव्यतिरिक्तनामादिसत्त्व-
निषेधाच्च । तस्मात्परमात्मैव मायया नामात्मा रूपात्मा च भवति नामरूपातिरिक्तजगत्पदार्थाभावात् ।
इदमेवोक्तं श्रुत्या 'तज्जामरूपाभ्यां व्याक्रियते'ति । एतेन नामविशिष्टत्वमेव ब्रह्मणो नतु नामकर्तृत्वमिति
परास्ताम् । रूपस्यैव नामवाच्यत्वेन नामविशिष्टत्वं ब्रह्मणस्तु नामरूपव्याकर्तृत्वमेवेति । नच ब्रह्मापि
नामविशिष्टमेवेति वाच्यं, मायया रूपात्मना जातस्य ब्रह्मणो नामविशिष्टत्वं नास्तीति न वयं भूम,
किं तर्हि नामात्मनापि ब्रह्म जातमिति ब्रूम । नच नामरूपयोर्व्याकर्त्रेव ब्रह्मेति प्रागुक्तमिति वाच्यं,

आत्मानमेव नामरूपात्मना व्याचकार ब्रह्म माययेति तदर्थात् । 'तदा मानर्णं स्वयमदुरुह', 'आत्मन्ये वात्मतात्मानं सृजत्यवति हन्ति'चेत्यादिश्रुतिसृष्टिवशात् । नहि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि वस्तुभूतं, यन्नामरूपाभ्यां ब्रह्मणा व्याक्रियेत । अत एव तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियेतेति ब्रह्मण एव व्याकृतत्वं श्रूयते । नच निर्विशेषं ब्रह्म कथं स्वेन नामरूपात्मना व्याक्रियेतेति वाच्यं, अज्ञानावच्छिन्नं सविशेषमेव ब्रह्म व्याकृतमिति । यद्यप्यज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्म नामरूपात्मना व्याक्रियतेत्युक्तौ ब्रह्मोपाधिभूतस्याज्ञानस्यैव व्याकृतत्व, नतु ब्रह्मण इति सिद्धम्, तथापि ब्रह्मशक्तिनया अज्ञानस्य ब्रह्मण पृथक्सत्त्वाभावाद्ब्रह्मणा अज्ञानं व्याक्रियतेति नोक्तमिति बोध्यम् । एवं ब्रह्मणि मायया नामरूपयो कल्पितत्वादेव नामरूपपरहितं ब्रह्मेत्युच्यते- 'न नामरूपे गुणदोष एव वे'ति भागवतात् । अत एव ब्राह्मणसंयोगोचरं ब्रह्म- 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुते । एवमिदमपि ब्रह्मणो नामविशिष्टत्वं वदन्स्ववाहो ! साहसम् । नच ब्रह्म नामरूपविशिष्टमिति त्वयाप्युच्यते इति वाच्यं, मया मायया ब्रह्म नामरूपात्मकमित्युच्यते- वस्तुतस्तु नामरूपरहितमेवेति । तस्मान्नामरूपसंपृष्टत्वमेव ब्रह्मणो नामरूपशकार्त्तृत्वं, नतु नामरूपविशिष्टत्वम् । ब्रह्मणो नामरूपव्याकृतत्व च नामरूपात्मना जातत्वमेव मायया, नतु ब्रह्मपर्यन्त नामरूपव्याकरणमिति । एतेन ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्वस्य तच्छरीरत्वेनैव वस्तुत्वात्स्य प्रतिपादकोपि शब्दस्तत्पर्यन्तमेव स्वार्थमभिदधातीति श्रीभार्य्यं प्रत्याख्यातम्—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मशरीरभूतस्य वस्तुन एवाभावात्, भूम्यादिभिध्यापदार्थवाचिशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वाभावाच्च नहि लोके भूम्यादिशब्दानां भूम्यादिशरीरके ब्रह्मणि व्युत्पत्तिरिति ।

ननु सर्वेपि भूम्यादयश्शब्दा लोकेत्युत्पत्त्यगनभूम्यादिपदार्थविशिष्टब्रह्माभिधायिन एव । नात्र व्युत्पत्तिविरोध - व्युत्पत्त्यर्थपरित्यागत् । ब्रह्मणो लौकिकप्रमाणगोचरतया तत्सर्वकृत्युत्पत्त्यभाव, न त्ववाचकतया । यथा लिङ्गादेरपूर्ववाचित्वं वेदव्युत्पत्त्याऽगम्य लोकोक्तो व्युत्पत्त्यभाव परिहिते- कार्यवाक्यार्थवादिमि तद्वत्- इति, मैत्रम्—वेदव्युत्पत्त्यापि भूम्यादिशब्दानां भूम्यादिविशिष्टब्रह्माभि- धायित्वाभावात् । तथाहि- 'आत्मन आकाशसम्भूत', 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' इत्यादिषु आकाशादिशब्दानां कोर्थ । नचाकाशादिशरीरकं ब्रह्मार्थं इति वाच्यं, आत्मनस्सकाशादाकाशशरीरक परमात्मा सम्भूत- आत्मनस्सकाशादेतत्सर्गभूतशरीरकं ब्रह्म जायते- अप्सु पृथिवीशरीरकं ब्रह्म लीयते इत्यर्थार्जने मुख्यार्थानुपपत्ते स्फुटत्वात् । नहि ब्रह्मणो जन्मल्यौ स्त- यदि तु 'सति विशेष्यवाधे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामन' इति न्यायाद्विशिष्टब्रह्मणः प्रोक्तौ जन्मल्यौ विशेषणमाकाशादिपदमेवोपसंक्रामत इत्युच्यते, तर्हि आकाश- स्सम्भूत इत्यत्र आकाशशब्दस्य आकाशविशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थमुपपत्त्ये तस्य सम्भवयोगाद्विशेषणार्थं परित्यज्य आकाश-एव सम्भूतो नतु ब्रह्मेति वदन्स्वव घटकुटीप्रभातदृत्वान्मसमजनि । तत्रेव ऐश्वर्यादी तु फेवलस्य, तेजस ईशानासम्भवाद्ब्रह्मणया तेजोविशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थं उपवर्ष्यता- तथापि न तेज पदस्य तेजो- च्छिन्नं ब्रह्म मुख्यार्थ- तेजश्शब्दस्य तत्र शक्त्यभावात् । अस्य शब्दस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति व्यञ्जर-

णोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारादिभिः खलु व्यवस्था सिध्यति- तेजश्शब्दस्य चाग्नावेव शक्तिरिति तैस्सिद्धम् । तस्मात्तेजश्शब्दस्य तेजोविशिष्टे ब्रह्मणि लक्षणैव- यथा छत्राणि गच्छन्तीत्यत्र छत्रशब्दस्य छत्रविशिष्टप्ररूपे । किं बहुना- तच्छब्दस्य तदर्थेऽभिधा, तद्विशिष्टार्थे तु लक्षणैव । तस्माद्यद्यदर्थप्रतिपादको यो यदशब्दस्तत्तदर्थ एव तस्य तस्य स्वार्थः, तद्विशिष्टार्थस्तु नैव स्वार्थः । इदं च तस्य प्रतिपादकोपीति स्वार्थमिति च श्रीभाष्यवाक्यवशादेवावगम्यते । अतो भूम्यादिशब्दानां भूम्यादिविशिष्टप्रसवाचकत्वमयुक्तमेव ।

ननु तर्हि 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' 'हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैक' इत्यादिवचसां का गतिरिति, उच्यते— ब्रह्मैव मायया सर्वात्मनावस्थितमिति कृत्वा सर्वेषु शब्दा ब्रह्मवाचिन एवेति । एतेन 'एतदात्म्यमिदं सर्व'मिति प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात् विशेष उपसंहार इति प्रत्युक्तम्— ब्रह्मणि कल्पितस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मात्मत्वमैतदात्म्यमिदमिति प्रतिपादितम् । तत्त्वमसीत्यनेन तु जीवस्य ब्रह्मस्वरूपाभेद उक्त इति कृत्वा नात्र सामान्यविशेषभावावकाश इति । नच जीवोपि ब्रह्मणि कल्पित इत्येव भवदीयप्रलप इति वाच्यं, जीवोपाधिरेव ब्रह्मणि कल्पितो नतु जीवः- तस्य चैतन्यरूपत्वादिति । उपाधिनादात्म्याभ्यासवशात्संसर्गचैतन्यं हि जीव इति व्यपदिश्यते- तस्मात्त्वमसीति महावाक्यं जीव- ब्रह्मणोऽशुद्धमैक्यमेव बोधयति, नतु शरीरशरीरिभावविशिष्टमिति कृत्वा न विशिष्टाद्वैतशिद्धिः- तच्च शुद्ध- मद्वैतं निर्विशेषं ब्रह्मैव ।

ननु निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनस्तव वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेशात्सर्वे परित्यक्ता भवेयुः- एकस्मिन्वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते, तस्यैवेति चैत्- तत्त्ववाक्येनैवावगतमिति न तादात्म्योपदेशावसेयमस्ति किञ्चित् । कल्पितभेदनिरसनमिति चेत्, तत्तु न सामानाधिकरण्य- तादात्म्यावसेयमित्युक्तं- सामानाधिकरण्यं तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेदिति, मैवम्- निर्विशेषवस्तुतादात्म्यं तत्त्वस्वदार्थयोर्जीवध्वरयोरुपदिश्यते महावाक्येन- नहि निर्विशेषवस्तुनि उपदेशादि- विशिष्टसद्भाव, इदं च जीवध्वरयोर्निर्विशेषवस्तुतादात्म्यं न वाक्यान्तरात्सिद्धमिति कृत्वा महावाक्योप- देशावसेयमेव । नच जीवध्वरयोरभेदस्य तादात्म्यमेव महावाक्यादवसीयत इति वाच्यं, जीवध्वरतादात्म्य- रूपस्य तस्य मुख्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् । नच जीवध्वरयोश्शरीरशरीरिभावनियन्त्रं तादात्म्यमुपपन्नमेवेति वाच्यं, कार्यकारणयोरेव तादात्म्यमुपपद्यते नतु शरीरशरीरिणोरिति तादात्म्यस्य शरीरशरीरिभावमूलत्वा- योगात् । नच ब्रह्मणि, कल्पितजीवध्वरभेदनिरसनं न जीवध्वरसामानाधिकरण्यतादात्म्यावसेयमिति वाच्यं, ब्रह्मणि कल्पितस्य जीवध्वरभेदस्य जीवध्वरयोरधिष्ठानब्रह्मात्मनैक्यमेवेति ज्ञानेनैव निरसनीयत्वात् ।

ननु जीवेश्वराधिष्ठानब्रह्मज्ञानादेव जीवेश्वरभेदनिवृत्तिर्भवतीति कृत्वा ब्रह्मणि कल्पितयोर्जीव- श्वरयोस्तादात्म्यज्ञानं व्यर्थमेवेति तदुपदेशो महावाक्यकृतो व्यर्थ एव, मैवम्— ब्रह्मणि कल्पितयो- र्जीवेश्वरयोर्ब्रह्मतादात्म्यमेवोपदिश्यते, महावाक्येनेत्युक्तत्वात् । नच जीवध्वरयोश्चैतन्यस्यैव तादात्म्यमेवोपदिश्यत इति वाच्यं, तस्यानुपपन्नत्वात् । नच जीवशरीरकचैतन्यस्यैव तादात्म्यमुपदिश्यत इति वाच्यं, जीव- श्वरस्यापि चैतन्यं प्रति शरीरत्वेन शरीरिणश्चैतन्यस्य शरीरभूतेस्वरतादात्म्यायोगात् । नचैवश्चैतन्य-

मेवेति वाच्यं, जीववत्कल्पितस्येश्वरस्याकल्पितचैतन्यरूपत्वायोगात् । तस्मात् यज्जीवशरीरकं ब्रह्म
स्वप्नदार्थ्यभूतमिति भवदभिमतं, तदन्त करणावच्छिन्नं चैनन्यमेव उपहितस्य खलुप्राधिशरीरभूत -
सुखदुःखादिधर्मविशिष्टान्तं करण एव खलु भवतो जीवदुद्धि मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरस्तु तत्पदार्थं,
इदं च ब्रह्मणि प्रकारद्वयं प्रतिपादितमेवप्रविरोध्येवेति लक्ष्यगया तत्परित्यागं कृत इति निर्विशेषब्रह्मण्येव
महावाक्यस्य तात्पर्यम् ।

यदुक्तं निर्विशेषवत्स्वैक्यवादिनस्तत्र वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेश-
स्सर्वे परित्यक्तास्स्युरिति, तदत्रिवेकप्रजल्पितमेव—कल्पितस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति कृत्वा 'एष त
आत्मेति' वैयधिकरण्येन ब्रह्मात्मभावोपदेशस्य नास्माकं मते कापि क्षति । निर्विशेषं ब्रह्म हि जीवेश्वर-
जगतामधिष्ठानत्वेन स्वरूपत्वादात्मा भवति- आत्मा हि स्वरूप- अनएव स आत्मेति श्रूयते, सामानाधि-
करण्येनोपदेशस्तु समर्थित एव । तस्माद्भ्रजंतं शुक्तिं रजतस्य शुक्तिरात्मेतिवदस्मन्मते सर्वमप्युपपत्ते,
त्वन्मते तु न किमपि- शरीरशरीरिणोर्जीवपरयोस्सामानाधिकरण्यायोगात्सामानाधिकरण्येन ब्रह्मात्म-
भावोपदेशानुपपत्ति । शरीरस्य शरीरी स्वरूपं न भवतीति कृत्वा न वैयधिकरण्येनेति । नच एष त
आत्मेत्यत्रात्मशब्दस्य शरीरीत्यर्थ इति वाच्यं, अनन्वयादनभिधानाच्च इति ।

ननु सत्यं ज्ञानमित्यादिवस्वरूपपरवाक्यप्रतिपादितार्थोपेक्षयाधिकस्यार्थस्य प्रतिपादकत्व महावाक्य-
स्यास्ति : नवा : आद्ये- सविशेषपरत्व महावाक्यस्य । द्वितीये वैयर्थ्यं, मैत्रम्—अधिष्ठानस्वरूप
मात्रप्रतिपादकं सत्यादिवाक्यम् । अध्यस्तस्याधिष्ठाननादात्म्योपदेशस्तु महावाक्येन कियत् इति । नच
सविशेषपरत्वं अध्यस्तस्य, बाधितत्वेनाधिष्ठानमात्रस्यैवावशेषणादिति । नचाधिष्ठानं सविशेषमेवेति
वाच्यं, व्यवहारतस्तथात्वेपि वस्तुतो निर्विशेषत्वात् नहि वस्तुतोऽध्यस्तस्यैवाभावे ब्रह्मणोधिष्ठानत्वं
सम्भवेत् । तस्मात् सत्यं ज्ञानमित्यादि वाक्यं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनद्वारा निर्विशेषपरम् । तत्रमसी-
त्यादिमहावाक्यं तु जीवब्रह्मैक्यबोधनद्वारा निर्विशेषपरमिति न महावाक्यस्य वैयर्थ्यं निर्विशेषपरत्वे ।

यदुक्तं केवलमेदवादिना च केनापि प्रकारेण जीवेश्वरोपरत्यन्तं भिन्नयोरैक्यसम्भवादेव ब्रह्मात्म
भावोपदेशात् न सम्भवन्तीति सर्ववेदान्तपरित्यागस्यादिति रामानुजेन, तदिदं स्रकण्ठस्य स्ययमेव
पाशाचन्धनम्— तथाहि किं सर्ववेदान्तैरैक्यं प्रतिपाद्यते ? उत न ? आद्ये तव मतमप्रमाणमेव ।
द्वितीये द्वैतिना कथं सर्ववेदान्तपरित्यागः । नच द्वैतिभिरद्वैतवादिन्यश्नुतय परित्यक्ता अद्वैतिभिस्तु
द्वैतवादिन्य- अस्माभिस्तु द्विविधा अपि न त्यक्ता इति सर्ववेदान्तपरित्यागिनो वयमेव, द्वैतिनस्तु
द्वैतवादिन्य- अस्माभिस्तु द्विविधा अपि न त्यक्ता इति सर्ववेदान्तपरित्यागिनो वयमेव, द्वैतिभिरद्वैत-
कतिपयवेदान्तपरित्यागोपि सर्ववेदान्तपरित्यागिन एव सर्ववेदान्तास्वीकारादिति वाच्यं, द्वैतिभिरद्वैत-
श्रुतयस्त्यक्ता अद्वैतिभिर्द्वैतश्रुतयस्त्यक्ता युष्माभिस्तु द्विविधा अपि श्रुतयस्त्यक्ता इति सर्ववेदान्त-
परित्यागिनो यूयमेवेति सुवचत्वात् । तथा किं युष्माभिर्निवेशशोर्भेद उच्यते ? यद्वाऽभेदः ? उनाभेदाभेदः ?
आहोस्त्विद्वेदाभेदाभावः ? आद्ये यूयं भेदवादिन एवेति कृत्वा तेपु युष्माभिः पातिनो दोष पनत्येव
युष्मास्तु । द्वितीये जितमद्वैतिभिः । तृतीये त्वथा क्रना भेदाभेदवादिनिन्द्रा त्वाभेव स्पृशति । चतुर्थ-

स्त्वसम्भवी । नचास्माभिर्विशिष्टाभेद उच्यते इति वाच्यं, केनापि प्रमाणेन तस्यानुपस्थाप्यमानत्वात् ॥ अपि च जीवपरयोश्शरीरशरीरिभावं, नियाम्यनियामकभाव, शेषशेषिभावं चाम्युपगच्छत्येव द्वैतिनः परं तु शरीरशरीरिभावनिवन्धनं तादात्म्यं तु नाम्युपगच्छन्ति तदनम्युपगमस्तेषां गुण एव- तादात्म्यस्था- तन्निवन्धनत्वात् । यदि शरीरशरीरिणोश्शरीरशरीरिभावनिवन्धनं तादात्म्यं भवेत्तर्हि गेहगेहिनोरपि गेह- गेहिभावननिवन्धनं, पटपटिनो पटपटिभावननिवन्धनं, वादिप्रतिवादिनो वादिप्रतिवादिभावननिवन्धनं, वध्य- घातुकयोर्वध्यघातुकभावननिवन्धनं, स्वामिभृत्ययोस्वस्वामिभावननिवन्धनं, दम्पत्योर्दम्पतिभावननिवन्धनं च तादात्म्यं भवेत् । अनिष्ट हि तदिदं यद्द्रव्योस्तनोरैक्यम् । किञ्च अत्यन्तं भिन्नौ जीवेशाविति युष्मामि- रप्युच्यते- जीवेशयोर्भिन्नद्रव्यत्वं हि भद्रमिमत्तम् तथा च कथं तयो केनापि प्रकारेणैक्यं भवेत् सति हि द्रव्यैक्ये घटशरावादीनां सत्यपि प्रकारभेदे मृत्पटनैव भवति । न च कम्बुग्रीवाद्याकारलक्षण- प्रकारैक्ये सति द्रव्यैक्यभावेपि मार्तिकसौवर्णघटयोर्घटत्वेनैव भवत्येवेति वाच्यं, पाषाणादिवज्जाम्बू- नदस्यापि मृद्धिकारत्वाविशेषात् । कठिन्य हि पृथ्वीगुण, सुवर्णं च कठिनं अत्र काङ्गायसादिलोडव- स्तुर्गणलोहमपि मृदेव । तेजोघातुस्तु तत्र प्राचुर्येण वर्तते । एतेन सुवर्णं तैजसमिति परास्तम् भवतु वा सुवर्णस्य तैजसत्वं मार्तिकसौवर्णघटयोर्चिद्द्रव्यत्वेन द्रव्यैक्यं वर्तते एवेति न द्रव्यैक्यभावः । अपि च प्रकारभेदो नामाकारभेद सच निराकारयोर्जीवेशयो कथं भवेत् । नचोभयोरपि ज्ञान- स्वरूपत्वेनैक्यमिति वाच्यं, तव भते जीवस्वरूपाद्ज्ञानाच्चिद्द्रव्याद्विलक्षणमेवेश्वरस्वरूपं ज्ञानमिति । तस्मात्पच्छन्नद्वैतिन एव यूयमिति कृत्वा न युष्मामिद्वैतिनो निन्दनीयाः । एतेनाद्वैतिना द्वैतिमिस्सह विवादे प्राप्ते विशिष्टद्वैतिनो मध्यस्थया नाङ्गीकर्तव्या इति सिद्धम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—निखिलोपनिषत्प्रसिद्धं कृतस्य ब्रह्मशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मात्मनो बोधेशास्त्वेवं सम्यगुपपादिना भवन्तीति, तदेतच्छ्रवणानन्दम्—ब्रह्मशरीरस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मशरी- रत्वेनैव ब्रह्मात्मत्वायोगात् । नहि जीवशरीरभूतानां मनुष्यपशुशरीरानां जीवात्मत्वं भवति । न च जाति- गुणयोरेव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन गौरश्वो मनुष्यो देवो जातः पुरुष कर्मभिरिति सामानाधिकरथं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरमिति वाच्यं, यथा गवाश्वमनुष्यदेवादिशरीरविशिष्टत्वेन जीवो गवाश्वमनुष्यदेवादिशब्दाच्चो भवति, तथा कृत्स्नशरीरकं ब्रह्म कृत्स्नपदवाच्यं भवतुनाम नैवावता- कृत्स्नस्य ब्रह्मात्मत्प्रसिद्धिः - नहि गोशरीरको जीव इत्युक्ते गोर्जीवात्मत्वं सिध्यति - किञ्च गवाश्वदिशरीरविशिष्टत्वात्पुरुषो गौरश्व इति नोच्यते - किं तर्हि गवाश्वदिशरीरशब्दान्- त्याध्यासवेशिष्टत्वादेव । अत्र एव 'पुमान् देवो न नरो न पशुर्न च पादस' इति त्रिष्णुपुराणे प्रोक्तम् । नहि देवादिशरीरविशिष्ट पुरुषो देवादिर्नेति वक्तुं शक्यते । अपि च गौरश्वो मनुष्यो देहो जातः पुरुष अकर्मभिरित्यत्र तथास्तुनाम कथं चिन्- गोशरीरकोऽश्वशरीरको मनुष्य- शरीरको देवशरीरकश्च जातः पुरुष कर्मशब्दादित्यत्र कथं गवादिशब्दानां विशिष्टजीवभेदस्य संज्ञ- च्छेन । किञ्च गवाश्वदिशब्दां किं गवाश्वदिशरीरमात्राच्चिन् मुख्यया वृत्त्या यद्वा विशिष्ट-

जीववाचिनः । आद्ये जात एव व शृङ्गमङ्ग । अन्त्ये- 'गामानयत् अध्वमानय'दित्याद्यैरयोप-
निषद्याकोप तत्र हि किं शरीरं तवेष्टमिति जीव प्रप्टु गवाधादिशरीरानयनमेवोक्तम् । तस्मात्
मनुष्यो जीवो ज्योतिष्टोमेन देवो भवतीत्यादौ शरीरवाचिनोर्मनुष्यदेवपदयोर्जीवसामानाधिकरण्यानुप-
पत्तयैव लक्षणया मनुष्यदेवपदयोर्मनुष्यदेवदेहविशिष्टपरत्वमिति वक्तव्यम् । तथापि मनुष्योऽहं देवोऽमिति
सर्वजनीनानुभवविरुद्धमिदं कल्पनं - अनात्मनि मनुष्यदेवादिदेह एव हि अहमिति प्रत्ययो मृदस्य ।
तस्माद्देहदेहिनोस्सामानाधिकरण्यमध्यासप्रयुक्तत्वादसुखमेव । नैव महावाक्येष्वसुखमेव सामानाधि-
करण्यमिति वक्तुं युज्यते सकारणस्य सकार्यस्य चाध्यासस्य निवृत्त्यर्थं महावाक्योपदेशस्य क्रियमाणत्वं-
दुपनिषद्देव्या भ्रान्तिकल्पनाऽयोगाच्च । यदप्युक्तम्—अपृथक्सिद्धप्रकारवाचित्वमेव मत्वर्थीयप्रत्यय
निरपेक्षसामाधिकरण्यप्रयोजकमिति, तदप्यसत्—दण्डी कुण्डलीत्यत्र दण्डकुण्डले यथा पृथगतिपत्ति-
स्थित्येहैर् द्रव्ये भवत इति कृत्वा तत्र दण्ड कुण्डल पुरुष इति न सामानाधिकरण्यप्रत्यय । तथा ईश्वरा-
पृथग्जीवस्य जीवात्पृथग्देहस्य च प्रतिपत्तिस्थिती भवत एवेति नापृथक्सिद्धप्रकारवाचित्व जीवदेहयो -
जीवापेत हि शरीर जीवात्पृथक्किञ्चितीति सर्वेषां न प्रत्यक्षं, मम देह इति जीवात्पृथग्प्रतिपद्यते च ।
एवमहमीश्वरस्य भृत्य इतीश्वरात्पृथग्जीव प्रतिपद्यत एवेति दण्डकुण्डलयोर्मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षत्वाभावे तु
तत्रात्मभ्रमाभाव एव हेतु - नहि दण्डकुण्डलयोर्देह इवाहमिति ममेति च प्रत्ययद्वयमस्ति, किंतु ममेत्येव ।
तस्माद्दहमभ्यासविषयत्वमेव मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकमिति ।

ननु तदेकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं विशेष्यप्रतीतिसम्भवे पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतत्वं चापृथक्पिपद्ध-
विशेषणमेव देह, जीवविश्लेषे देहविनाशाद्देहस्तावज्जीवैकाश्रय, जीवकर्मफलभोगार्थत्वाज्जीवैकप्रयोजन,
देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीते पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतश्चेति, मैत्रम्—देहस्तावत् जीवैकाश्रय -
'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिषसजते' इति श्रुत्या देहतरोर्जीवैश्वराख्यपक्षिद्वयाश्रयत्वेन
जीवैकाश्रयत्वाभावात् । नापि जीवविश्लेषमात्राद्देहस्य विनाश - तैलादिक्षिप्तस्य मृतस्यापि देहस्य बहु-
कालस्थितिसम्भवात् । किं तर्हि अग्निसंयोगादिनैव देहनाश तथा देहो न जीवैकप्रयोजन - ईश्वर-
लीलाया अपि देहनिवर्त्तनेन देहस्येश्वरप्रयोजकत्वापि सद्भावात् । देवो मृतो मनुष्यो मृत इति
जीवाविशेषणतयैव देहस्य प्रतीतेर्न पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतत्वं च नहि जीवस्य मरणं भवति । यद्वा मम
देह स्थूल इति जीवात्पृथग्देह प्रतिपद्यत एव । तस्मान्न जीवस्यापृथगसिद्धविशेषणं देह । अथ ईश्वर-
स्य जीवो पृथक्सिद्धविशेषणमिति तु वक्तुमनुमत्त कोपि नोत्सहते उक्तप्रयोजकप्रत्ययस्य तत्र सुनरा-
मसम्भवात् । नच जीव ईश्वरैकाश्रय इति वाच्यं, देहवज्जीवस्य विनाशायोगात् । नापि जीव ईश्वरैक-
प्रयोजन - ईश्वरकर्मफलभोगार्थं जीवस्य देहवदसृष्टत्वात् । नापि जीव ईश्वरप्रतीतिसम्भवे पृथक्स्थितत्वे-
नाप्रतीत - अहमीश्वरं ध्यायामीत्याद्यनुभवविरोधात् । एव देह ईश्वरस्यापि नापृथगसिद्धविशेषण-
देह-
स्येश्वरविश्लेषप्रयुक्तविनाशाभावेन ईश्वरैकाश्रयत्वाभावात्- ईश्वरो हि सर्वन्यापक षड्धं तेन देहस्य
विश्लेषो भवेत्- ईश्वरकर्मफलभोगार्थं देहस्यासृष्टत्वेन ईश्वरैकप्रयोजनत्वाभावात्- ज्ञानानन्दस्वरूपेश्वर-

प्रतीतिश्चमवेपि देहस्य पृथक्स्थितत्वेन प्रतीतत्वाच्च । एवं जगतोपि बोध्यम् । तस्माद्देहो देहिनो नापृथक्स्थितद्रविशेषणम् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—यद्यस्मात्पृथक् न प्रतीयते नापि तिष्ठति तत्तदेव भवति, ननु तद्विशेषण, तद्विशेष्य वा - नीलपीतादिरूप द्रव्यात्पृथगस्थितमपि पृथगप्रतीयन एवेति द्रव्यविशेषणं भवति- रूपा घट इति । एवं फलत्पृथगस्थितमपि पृथगप्रतीयत एव माधुर्यमिति फलविशेषणं भवति- मधुरं फलमिति । नच रूपरसादिकमपि द्रव्यात्पृथक् न प्रतीयन इति वाच्यं, चक्षुषा फलं गृह्यते, जिह्वा तु तद्रस इति प्रतीतिभेदसत्त्वात् । तथा च यदीधरात्पृथगप्रतिपत्तिस्थित्यनहो जीव प्रपञ्चश्चेति मते, तर्हि जीव प्रपञ्चश्च ब्रह्मैव भवति, ननु ब्रह्मविशेषणम् । तच्चास्माकमिष्टमेव इति । यदुक्तं—गवाधादिशब्दा यथा गोत्वाधत्वादिविशिष्टव्यक्तिवाचिनस्तथा देवमनुष्यादिशब्दा देवमनुष्यादिशरीरविशिष्टजीववाचिन, जीववाचिनश्च शब्दा जीवशरीरकरमात्मवाचिन इति, तदस्मत्—गवादिशब्दा व्यक्तिवाचिनस्तन्त एव जातिं लक्षयन्ति जातिरहितव्यक्त्यभावात्, नैनतौल्यं देवादिशब्दाना जीववाचिशब्दाना च जातिव्यक्त्योरिव देहजीवयोर्जीवपरयोर्वाऽविनाभावामावात् । किञ्च यथा जातिमात्रवाचिनश्शब्दा गोत्वादयस्सन्ति, तथा शरीरमात्रवाचिनो जीवमात्रवाचिनश्च शब्दा किं सन्ति ? उत न ? आद्ये- तान् पठ ! नच शरीर देहो वपुरित्यादिशब्दान् पठामीति वाच्यं, ते हि शरीरसामान्यवाचिशब्दा, शरीरविशेषणवाचिशब्दान्पुन पठ ! यदि देवो नर पशुरिति पठसि तर्हि जित एव देवादिशब्दाश्शरीरविशिष्टजीववाचिन इति स्वमतभ्रशात् । नच देवत्वं नरत्वं पशुत्वमिति पठामीति वाच्यं, तेषा देहधर्मवाचित्वाच्छब्दानाम् । तथा जीवमात्रवाचिशब्दान् पठ ! नच जीव पुमान् पुरुष इति पठामीति वाच्यं, तेषा जीवसामान्यवाचित्वाद् । जीवविशेषणवाचिनश्शब्दान् पुन पठ ! यदि त्वमहं स इति पठसि तर्हि जित एव- त्वमादिशब्दाजीवविशिष्टब्रह्मवाचिन इति स्वमतभ्रशात् । द्वितीये- सर्वव्यवहारलोप । तस्माद्देवमनुष्यादिशब्दाश्शरीरविशेषणवाचका एव शरीरधर्मत्वाद्देवत्वमनुष्यत्वादीनाम् । तत्तादात्म्याध्यासवशात्तु जीवस्यापि तच्छब्दावाच्यत्वमिति स्थितम् । तस्मान्महावाक्ये त्वम्पदस्य जीवशरीरक ब्रह्मेत्यर्थवर्णनमयुक्तमेव । ब्रह्म जीवशरीरकब्रह्मामिन्नमित्युपदेशस्य व्यर्थत्वाच्चेति । किञ्च एवं दुष्टा महावाक्यस्य स्वेच्छया विपरीतार्थान् कल्पयिष्यन्तीति योगदृष्ट्या विदित्वैव भगवान्वाद्रायण स्वयमेव महावाक्यार्थमुपवर्णयामास स्कान्दे काशीमाहात्म्ये तथाहि- 'प्रत्यग्बोधो य आभाति सोद्वयानन्दलक्षण । अद्वयानन्दरूपो यस्स प्रत्यग्बोधलक्षण ॥ इत्यमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्वेदा भवेत् । ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नमहावाक्येन चात्मनो ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा । सोयमित्यादिवाक्यस्य पदयोरिव मापरे'त्यादिस्सप्तदशाध्याय इहानुसन्धेय । सूतसहिताया च ब्रह्मगीताया पञ्चमाध्याये- 'त्वं शब्दार्थो य आभाति सोहं शब्दार्थ एव हि । योहं शब्दार्थ आभाति सर्वशब्दार्थ एव हि ॥ त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थ साक्षात्प्रत्यक्चिति परा । तच्छब्दस्य च लक्ष्यार्थ सैव नात् विचारणा ॥ त्वमहं शब्दवाच्यार्थस्यैव देहादिवस्तुन । न तच्छब्दार्थता यत्किं श्रुतिस्तत्त्वमसीति सा ॥ तदर्थव्यविरुद्धाश्च त्ववत्वा

वाच्यगर्त श्रुतिः । अविरुद्धचिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीति हि ॥ तदर्थे च त्वमर्थैवयविरुद्धांशं विनैव तु । कारणत्वादिवाक्यस्थं लक्षयित्वा तु केवलम् ॥ चिदाकार पुनस्तस्य त्वमर्थैवयं ब्रवीति च । तत्त्वं-शब्दार्थलक्ष्यस्य चिन्मात्रस्य पगत्मनः ॥ एकत्वं दत्स्वतस्सिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिकाः । इतोन्वया यो वाक्यार्थस्स वाक्यार्थो न संशयः ॥' इति । अष्टमाध्याये च- 'यस्त्वंशब्दस्य लक्ष्यार्थः स तच्छब्दार्थ एव हि । तत्त्वंशब्दौ रतस्सिद्धे चिन्मात्रे पर्यवस्यत ॥ यः पदद्वयलक्ष्यार्थस्तस्मिन् भेदः प्रकल्पितः । मायाऽविद्यात्मकोपाधिभेदेनैव न वस्तुतः ॥ स्वतस्सिद्धैकताऽज्ञानं व्युदस्य श्रुतिरादरात् । स्वभावसिद्धभेदत्व बोधयत्यधिकारिणः ॥' इति । विधामित्रध्यात्स्यरामायणे प्रोवाच- महावाक्यार्थ-मियमेव । नचाध्यात्स्यरामायणं न पुराणमिति वाच्यं, 'पुराणोत्तममध्यात्स्यरामायणमिति स्मृतम् ।' इति ब्रह्माण्डपुराणे व्यासेनैवोक्तत्वात् । मनुपराशरवादरायणादिवद्विधामित्रस्यापि ग्राह्यवाक्यत्वं श्रुत्यैव रत्नरत्न-तत्र श्रीरामहृदजे- 'अवच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते । तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च सामासस्याहमस्तथा ॥ ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनो । तदाऽविद्यास्वकार्यैश्च नश्यत्यैव न संशयः ॥' इति । 'आदौ पदार्थावगतिर्हि यत्करणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः । तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्य-मथानयोर्भवेत् । प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहाय संगृह्य तयोश्चिदात्मताम् ॥ संशोधितां लक्षणया च लक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्भयो भवेत् । एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरो-धतः ॥ सोऽयं पदार्थाविव भागलक्षणौ युज्येत तत्त्वम्पदयोरदोषतः ।' इति, उत्तरकाण्डे पञ्चमसर्गे । एतेन—महावाक्यस्याद्वैतवर्णनं शङ्कराचार्योपज्ञमिति—प्रत्युक्तम् ।

समाप्तश्चायमुपलब्धो ग्रन्थः ।

इति

श्रीकृष्णाकावेरीमध्यवर्ति गुण्डरुमण्डलान्तर्गत नरसरायपुरसन्निहित पमिडिपाडुनामकाम-

हारनिवासिना श्रीनन्दनन्दनचरणारविन्दामन्दनिप्यन्दमरन्दचिन्दुवृन्दचिन्दन-

तुन्दिलमिन्दायमानमानसरोजातेन, भारद्वाजसगोल्लजातेन, निर्मित

श्रीकृष्णलीलातरङ्गिणी समुद्रमथन वेदान्तकौस्तुभादि शता-

धिकग्रन्थजातेन श्रीवेङ्कटोपनीपनामक रामराय-

कर्मद्वेण विरचितः श्रीशङ्कराशङ्कर-

भाष्यविमर्शः समाप्तः ।

श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशिका ।
 रुक्मिणीपरिणयचम्पूः सव्याख्या ।
 कृष्णलीलातरङ्गिणी काव्यं सव्याख्यं ।
 भागवतचम्पूव्याख्या ।
 समुद्रमथनचम्पूः सव्याख्या १८ मञ्जर्यः ।
 वेदान्तमुक्तावली सव्याख्या ।
 कन्दर्पदर्पविलासभाणः ।
 शारीरकचतुस्रस्त्रीविचारः वाक्यग्रन्थः ।
 शङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः ।
 वेदान्तकौस्तुभम् ।
 अद्वैतविजयः ।
 मुरारिनाटकव्याख्या ।
 शरद्रात्रिः - सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।
 विवर्णादि विष्णुसहस्रनामावली सव्याख्या -
 नामावलीसहिता ।
 हकारादि हयग्रीवसहस्रनामावली ”
 परमात्मसहस्रनामावली ”
 हयग्रीवाष्टोत्तरम् ।
 हयवदनशतकम् ।
 दशावताराष्टोत्तराणि १०
 धर्मप्रशंसा ।
 धनवर्णनम् ।
 काममीमांसा ।
 तिमिसम्ममत् ।
 विद्यार्थविद्योतनम् ।
 कविभूषणम् ।
 शूद्रधर्मदर्पणम् ।
 देहदेहिभावविनिर्मूलनम् ।
 वेदान्तसंग्रहः ।
 वेदान्तनिश्चयः ।
 अद्वैतविजयः ।

मोक्षप्रासादः ।
 लोकायतादियोगान्तमतखण्डनम् ।
 अद्वैतान्यमतखण्डनम् ।
 सिद्धान्तसिन्धुः, दशश्लोकी सिद्धान्तचिन्दु-
 व्याख्या ॥

अद्वैतामृतम् ।
 वेदान्तदीपिका ।
 वेदान्तदिनकरः ।
 वेदान्ततत्त्वामृतम् ।
 विष्णुविजयः ।
 समस्यारत्नाकरः ।
 भागवतचतुश्लोकीव्याख्या ।
 कृष्णोद्धवसंवादव्याख्या ।
 नियोगिवैदिकजनहितोपदेशः ।
 ब्राह्मणशब्दविचारः ।
 वैजयन्ती ।
 मुक्ताहरिलता ।
 विश्वरूपगद्या ।
 हयग्रीवनवरत्नमाला ।
 हयग्रीवपञ्चविंशतिः ।
 स्त्रीकारनिर्णयः ।
 सुमनोमनोरञ्जनम् ।
 वीरराघवस्तुतिः ।
 रमावच्छभराजशतकम् ।
 रामायणान्तरार्थः ।
 त्रिपुरासुरसंहारान्तरार्थः ।
 भारतान्तरार्थः ।
 रमावच्छभराजस्तुतिः ।
 गङ्गाटकाद्यष्टकाः विशिष्य १४३ ग्रन्थाः ।
 एषु ग्रन्थेषु केचन ग्रन्थाः अनुपलब्धाः ।

शुद्धाऽशुद्धपत्रिका ।

पृष्ठ	श्लोक	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२९	विचार्यश्च	विचारश्च
६	१६	धर्मजिज्ञासेति	ब्रह्मजिज्ञासेति
८	२४	जिज्ञासति	जिज्ञासते
१०	२०	सन्दर्शादि	सन्दर्शादि
११	३	जिज्ञासतीति	जिज्ञासत इति
	१४	इच्छा हि	दृढेच्छा हि
	२८	इत्युक्तमीमांसा ।	इत्युक्तम् । मीमांसा
१२	५	शास्त्रस्य । मीमांसा	शास्त्रस्य मीमांसा
	२०	जिज्ञासति	जिज्ञासते
१७	१	कर्मस्वरूपे	कर्मस्वरूपस्य
	२५	अन्यपेक्षित	अनपेक्षित
१८	२१	अविच्छिन्नमात्माकाथ	अविच्छिन्नमात्माकार
	२९	ब्रह्मात्मावरक	ब्रह्मात्मावरक
२२	१२	रामानुजेनोक्तप्रायणात्	रामानुजेनोक्तप्रायणात्
	१८	जन्मान्तर एवं	जन्मान्तर एव
२५	२	प्रतीतेरात्म	प्रतीतेरनात्म
२७	५	शाखाच्छेदने	शाखाच्छेदने
२९	१२	चाभावरूपम्	च भावरूपम्
	२२	निहेतुम्	निहोतुम्
३२	१४	ब्रह्मानित्यम्	ब्रह्मानित्यम्
३४	७	प्रत्यक्षप्रमाणानाम्	प्रत्यक्षप्रमाणाम्
		अनुमित्यादिप्रमाणानाम्	अनुमित्यादिप्रमाणाम्
३५	२९	प्रकृतिप्रत्ययोः	प्रकृतिप्रत्यययोः
३३	३	किन्तु	तत्तु
३८	१०	पदार्थाभिधायीतीति	पदार्थाभिधायीति
	२५	हीयतेत्यस्य	हीयेतेत्यस्य
	२६	हीयतेत्यपि	हीयेतेत्यपि
४०	१५	विशेषौ सतः	विशेषौ नस्तः
	२६	नग्नेवमच्छिन्न	नन्वेवमवच्छिन्न

पुट	पक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४२	१	जन्यस्य	जनस्य
	१२	प्रतियोगिकाभाव	सप्रतियोगिकाभाव
४५	११	ब्रह्मैव	ब्रह्मेव
४६	५	नतु अभाव इति । तन्निरपेक्षत्वेन	नतु अभाव इति तन्निरपेक्षत्वेन
४७	१८	सर्वस्यापि	सर्वस्यापि
	२६	अन्त करणवृत्तिरूपाध्यास	अन्त करणवृत्ती रूपाध्यास
४८	१७	एकत्व	एकत्र
	२०	ब्रह्मणा भवत्यभेदी	ब्रह्मणो भवत्यभेद
	२२	सुप्तिरूप	सुप्तिरूप
५१	२२	ननु वयम्	ननु न वयम्
५३	२५	न दृष्ट इति	न दुष्ट इति
५५	३०	स्वयमेव जानाति	स्वमेव न जानाति
६०	२	जगदन्त पातित्वात्	जगदन्त पातित्वात्
	११	भवत्येव सर्वस्य ब्रह्मभिन्नत्वम्	भवत्येव सर्वस्य ब्रह्माऽभिन्नत्वम्
६२	२५	घटशब्दस्य	घटशब्दश्च
६४	८	क्रियारित्वम्	क्रियाकारित्वम्
	१५	सच्छब्दवाच्यम्	न सच्छब्दवाच्यम्
६५	१८	भण्यते	भण्यते
७३	९	नाघट	वाघट
७५	६	तस्मात्करणभूतम्	तस्मान्न करणभूतम्
	१४	परामर्शस्यैव सिद्धि	परामर्शस्यैवाऽसिद्धि
७७	६	परमार्थतस्तस्य	परमार्थतस्तस्य
८१	२	नाप्यनेनानुभवेन	नाप्यन्येनानुभवेन
	१४	दृशोर्निर्यर्मकता	न दृशोर्निर्यर्मकता
८२	१६	यद्भावरूपस्य	तद्भावरूपस्य
८८	३	शातार्यम्	शातारम्
	२९	इत्यत्रैव	इत्यत्रैव
८९	५	चैतन्यस्वभावस्य आत्मा	चैतन्यस्वभावस आत्मा
९२	१७	तद्व्यभिचरितसत्ताकम्	नद्व्यभिचरितप्रकाशसत्ताकम्

पुट	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४	७	बोधो नास्त्येन	बोधो नास्त्येव
९६	१३	देहेन्द्रियविवेचनेतु	देहेन्द्रियविवेचनेतु
	१५	मनस्सन्ध्याक्रान्ते	मनस्यन्ध्याक्रान्ते
९७	२९	शङ्कराचार्यैरेवोमिति	शङ्कराचार्यैरेवोक्तमिति
१००	२	प्रमातुरेवोपलब्धत्वात्	प्रमातुरेवोपलब्धत्वात्
	२४	ज्ञात एवेति सूत्र	ज्ञोऽत एवेति सूत्र
१०२	६	कृत्वानात्मनोऽपि	कृत्वाऽऽत्मनोऽपि
१०३	८	तत्कर्तृत्वमन्यस्य	तत्कर्तृत्वमप्यस्य
	३०	अचाक्षुषश्चापि	अचाक्षुषस्यापि
१०४	१७	द्रव्यत्वात्स चित्प्रतिफलनेसत्	द्रव्यत्वात् सचित्प्रतिफलनेसत्
१०६	९	सकार्याहङ्कार	स्वकार्याहङ्कार
१०९	२०	दर्पणादिवस्तु	दर्पणादिस्तु
	"	दर्पणादेरजडत्वात्	दर्पणादेर्जडत्वात्
११०	५	अहङ्कारस्थत्वस्यायुक्तत्वात्	अहङ्कारस्थत्वस्यापि युक्तत्वात्
१११	६	अप्रबोधात्	आप्रबोधात्
	२४	अवातिष्ठ इत्येवम्	अवातिष्ठ इत्येवम्
११९	२	मैवं—सर्वस्य	मैवम्—न सर्वस्य
	१२	जीवोनात्मानम्	जीवोऽनात्मानम्
	२५	इत्यन्यस्मिन्नर्थे	इत्यस्मिन्नर्थे
१३४	७	बन्ध्यापुरुषस्य	बन्ध्यापुत्रस्य
१४८	४	ब्रह्मणो भवत्येव	ब्रह्मणो न भवत्येव
१४९	२२	परमात्मनो युक्तम्	परमात्मनोऽयुक्तम्
	३०	न चाचेतनेन	नच तेजसा
१५१	२९	यदि बाभ्युपेतम्	यदि नाभ्युपेतम्
१५९	२१	घटस्यापि	घटस्यापि
	२८	ब्रह्मापाप्त्या	ब्रह्ममाप्त्या
१६३	११	ब्रह्ममाप्तो ब्रह्मविद्	ब्रह्ममाप्तो ब्रह्मविद्
१६४	२३	ब्रह्मसाक्षात्कारमिद्धि	ब्रह्मसाक्षात्काराऽसिद्धि
१८१	८	मृदमिन्नाभवति	मृत्न भवति

पुट	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८३	१७	अजत्वेन ब्रह्मकार्यैश्चात्	अजत्वेनाऽब्रह्मकार्यैश्चात्
	१८	प्राकृतरेन ब्रह्म	प्राकृतत्वेनाऽब्रह्म
	३०	ब्रह्मकार्यत्वेनाऽजयोः	अब्रह्मकार्यत्वेनाऽजयोः
१८७	२	नच	स च
२००	२३	प्राकृतः	प्राक्कृतः
२०२	१६	ईश्वरेणाविधृतम्	ईश्वरेणाविधृतम्
२०३	९	इत्यप्युक्तम्	इत्यप्युक्तम्
२०५	११	भेददर्शिनोऽभय	भेददर्शिनोः भय
२०९	५	नच 'मत्स्यानि	'मदम्यानि
	१८	तन्तुर्वोतः	तन्तुन्वोतः
२११	२६	अन्यत्वज्ञानम्	अन्यत्वज्ञानम्
२३१	३	'सह वै सशरीरस्य	'न ह वै सशरीरस्य
२४०	२७	विषण्णैः	विशेषणैः
२४६	११	यदुपाधेः	सदुपाधेः
२५८	२३	तस्मिन् लोके नेत्रकस्यापि	तस्मिन् लोके सेत्रकस्यापि
२६८	८	अपो मार्गान्तराज्जाता	अतो मार्गान्तराज्जाता
२८३	१६	जायतेव	जायेतेव
२९६	२६	माया तु	मया तु
३०७	१०	ज्ञानेन न दोषो	ज्ञानेन स दोषो
३१०	२३	तिरस्कारः प्रकाशस्य	तिरस्कारः प्रकाशश्च
३१२	३०	नचानुभूतोर्यो	सचानुभूतोर्यो
३३६	९	विशोकः	विवेकः
३४३	२४	सन्नर्थवाद	सन्नर्थवाद
३४६	३०	पुराणानिहृत	पुराणनिहृत

वेल्लंकोण्ड रामरायकविकुलतिलककृत

ग्रन्थानां पट्टिका ।

श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशिका ।
 रुक्मिणीपरिणयचम्पूः सव्याख्या ।
 कृष्णालीलातरङ्गिणी काव्यं सव्याख्यं ।
 भागवतचम्पूव्याख्या ।
 समुद्रमथनचम्पू सव्याख्या १८ मञ्जर्यः ।
 वेदान्तमुक्तावली सव्याख्या ।
 कन्दर्पदर्पविलासभाणः ।
 शारीरकचतुस्त्रलीविचारः वाक्यग्रन्थः ।
 शङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः ।
 वेदान्तकौस्तुभम् ।
 अद्वैतविजयः ।
 मुरारिनाटकव्याख्या ।
 शरद्रात्रिः - सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।
 विवर्णादि विष्णुसहस्रनामावली सव्याख्या -
 नामावलीसहिता ।
 हकारादि हयग्रीवसहस्रनामावली ”
 परमात्मसहस्रनामावली ”
 हयग्रीवाष्टोत्तरम् ।
 हयवेदनशतकम् ।
 दशप्रताराष्टोत्तराणि १०
 धर्मप्रशंसा ।
 धनवर्णनम् ।
 काममीमासा ।
 त्रिमतसम्मतम् ।
 विद्यार्थविद्योतनम् ।
 कनिभूषणम् ।
 शूद्रधर्मदर्पणम् ।
 देहदेहिभावविनिर्मूलनम् ।
 वेदान्तसंग्रहः ।
 वेदान्तनिश्चयः ।
 अद्वैतविजयः ।

मोक्षप्रासादः ।
 लोकायतादियोगान्तमतखण्डनम् ।
 अद्वैतान्यमतखण्डनम् ।
 सिद्धान्तसिन्धुः, दशश्लोकी -
 अद्वैतामृतम् ।
 वेदान्तदीपिका ।
 वेदान्तदिनकरः ।
 वेदान्ततत्त्वामृतम् ।
 विष्णुविजयः ।
 समस्यारत्नाकरः ।
 भागवतचतुश्लोकीव्याख्या ।
 कृष्णोद्भवसवादव्याख्या ।
 नियोगिवैदिकजनहितोपदेशः ।
 ब्राह्मणशब्दविचारः ।
 वैजयन्ती ।
 मुक्ताहरिलता ।
 विश्वरूपगद्या ।
 हयग्रीवनप्रज्ञमाला ।
 हयग्रीवपञ्चविंशतिः ।
 स्त्रीकारनिर्णयः ।
 सुमनोमनोरञ्जनम् ।
 वीराघवस्तुतिः ।
 रमावल्लभराजशतकम् ।
 रामायणान्तरार्थः ।
 त्रिपुरासुरसंहारान्तरार्थः ।
 भारतान्तरार्थः ।
 रमानल्लभराजस्तुतिः ।
 गङ्गाष्टकाद्यष्टकाः निशिष्य १४३
 एषु ग्रन्थेषु केचन ग्रन्थाः अनुपलब्धाः